ונגרוב

ספר זכרון

קהילת
וִנגרוב

ספר זכרון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת יוצאי ונגרוב בישראל
בהשתתפות יוצאי ונגרוב בארגנטינה

תל־אביב, תשכ״א

ועדת הספר:

זאב אמיר־מנדלבוים, אהרן בן־יוסף (לק), יחיאל וייס, פלטיאל
זולטי, ירחמיאל זולטי, דוד פשפירקה, אפרים פשפיורקה.

העורך:
מ. תמרי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

כל הזכויות שמורות
נדפס במדינת ישראל
Printed in Israel

דפוס קואופרטיבי „אחדות" בע"מ, תל־אביב

הקדמה

נגרוב — אחת הקהילות העתיקות במדינת פולין — היתה, לפי המסורת, כבת 800 שנה לעת חורבנה. כמו לכל קהילה היו גם לה תקופות־עלייה ועונות שפל. שלשלת־היוחסין שלה מן המכובדות במאות קהילות פולין רבתי: ברבניה, דייניה, השתתפותה בועד ד' ארצות, חסידיה, מפלגותיה, עסקניה ופשוטי־העם שהיו רוב מניינה. האגדה מספרת, שר' יהודה החסיד ומקורביו עשו בה בטרם עלותם לארץ־ישראל, למדו בבית־המדרש הישן וטבלו במקווה שבמרתפו. היו בה עוד בתי־מדרשים לרוב ובית־כנסת, הבנוי קירות עבים, נראה למרחוק בלוחות־הברית שעל חזית־הבנין, ועל קירותיו הפנימיים ציורים מעשה־חושב וגילופי־גבס נדירים. האדמו"ר מקאלושין שם בה משכנו ואליו נהרו חסידים הרבה מהסביבה הקרובה והרחוקה.

דורשי־רשומות, היסטוריונים, מונים ימיה של ונגרוב מאז 1414, ומה שקדם לה לוטה בערפל. במאה ה־15 הגיעו אליה מתיישבים ממערב־פולין, שחיפשו מקומות־התיישבות במזרח; בימים ההם היתה עדיין נקודת־ספר מזרחית בחבל שומם, על הגבול הליטאי. לאחר־מכן נסתפחה העיר לנסיכות מַזוֹביה. דרך השוק עברו שתי דרכים ראשיות: האחת — מליטא לוארשה, והשניה — מגדאנסק ללוקוב. בהיות עדיין הדרכים משובשות ובחזקת סכנה, עלתה חשיבותה של ונגרוב שישבה על אֵם דרכי־המים, על גָּדתו הימנית של הנהר ליבִיאָץ. במחצית המאה ה־16 אף התפרסמה כמרכז תרבותי־רעיוני הקשור לתנועת הרפורמציה הדתית שהתפשטה אז על פני פולין; ב־1570 הוקם בה בית־דפוס (שלא נתקיים זמן רב) ובית־ספר שנתפרסם במדינה כולה.

מקובל בידי בני־העיר, כי סמוך לשוֹאָה מנתה 8000 תושבים ובעיצומו של הכיבוש הגרמני הוכפלה אוכלוסייתה (מורעשת ומופצצת גילתה הכנסת־אורחים ידידותית לפליטי וישקוב, פולטוסק, מישניץ, מַקוב ועוד שגורשו לתוכה). לפי הספירות הקודמות המצויות בידינו היו בה ב־1580 — 1430 תושבים (ב־286 בתים), ב־1840 — 3902 תושבים (מהם 2130 יהודים), ב־1931 — 9416 תושבים (מהם 5100 יהודים).

מבחינת מצבה הכלכלי־סוציאלי היתה עיר של השכבות העמלות, אנשים החיים מיגיע־כפם, ורק מיעוטם סוחרים. בעיקר נודעה במלאכת־הסריגה (עבודת בית לנשים ונערות) וסופרי־הסת"ם והפת'ניקים (עושי ה„בת'ים" לתפילין). תסיסה של פעילות ציבורית ומפלגתית (כל המפלגות שברחוב היהודי היו מיוצגות בה, ברב או במעט) ותנועות־הנוער הציוניות הטביעו חותמן על האוכלוסיה. עם פועלים בעלי־הכרה, המאוגדים באגודות מקצועיות ומשתתפים בויכוחים פוליטיים, מצאו דרכם למועדונים אברכים לבושי־ארוכים וחובשי כובעים־„יהודיים". המאבק הציבורי התנהל בעירנות ובטמפרמנט, הן בתחום המקומי (בחירת נציגים לעיריה ולקהילה) והן בבחירות לסיים, לקונגרס הציוני, בפעולת א"י העובדת וכד'. צביונה של העיר כאילו עבר לה מהדורות הקודמים וחן יהודי היה משוך עליה. בשבתות ובחגי־ישראל, שנתקבלו מבעוד יום, הכריע הגוון הדתי: נרות השבת הפיצו אור ושמחה והזמירות עוררו מתיקות בלבבות. ואכן, מקדושת־הימים נשאבו הכוח והאמונה לעמוד בקשיי ימי־החולין האפורים והמדכאים.

*

נגרוב היתה בין העיירות האחרונות בפולין שנפלו טרף לחיה הנאצית. בעוד היא יושבת בשלווה, לפני מלחמת־העולם הראשונה ולאחריה, יצאו אותה הרבה מבניה, מי לא"י כחלוצים, ומי לארגנטינה ולארה"ב וכד'. קיבוצים זעירים אלה שמרו אהבתם לעירם, טיפחו קשריהם עם בניה, ובבוא השעה האיומה שימשו גרעינים לקליטת ניצולי־השוֹאָה, שהגיעו בדרך ערבות־סיביר, פרס, מחנות־ההשמדה, פולין המשוחררת. הפליטים מצאו עזרה וסעד, סיפרו על הזוועות שעברו עליהם ומסרו עדויות ושימשו אזהרה חיה: לא לשכוח לנצח אשר עשה לנו הצורר הגרמני ועוזריו.

כדוגמת קהילות אחרות,עלה גם כאן הרעיון — להעמיד מצבה לעיר ויושביה — ספר הזכרון הזה. עוד ב־1940 החל ה' אפרים פשפיורקה, לאחר שביקר בונגרוב בימים

האחרונים ממש לפני פרוץ מלחמת־העולם השניה, לאסוף חומר ותעודות; הוא ראה את בני־עירו בפחדם, בתקוותם ובאשליותיהם, שוחח עמהם וצילם תצלומים שנשתמרו בדרך זו. בסוף דצמבר 1945 התכנסה בתל־אביב אסיפה כללית של יוצאי־העיר בא"י והחליטה להוציא ספר זכרון. איסוף החומר (עדויות, רשימות, מיסמכים ותצלומים) נמשך כל השנים הללו. המקורות — אוסף יקר מן הארכיון של „יד ושם"; גביית־עדות ע"י יוו"א במשך שנים אחדות); כרוזים של הגרמנים ונוסחי מכתבים של הועדה הסוציאלית אל ה„יודנראט" בונגרוב ואל נשיאות העזרה הסוציאלית היהודית ההדדית בקראקוב; מאמר מתוך ה„עתון היהודי" בקראקוב בשנת 1941; זכרונות ועדויות מפי ניצולים; אוסף תצלומים מימי־השואה ומהשנים הקודמות.

בשאיפתה להכיר מקור־מחצבתה של העיר — באין ארכיונים של הקהילה עצמה — באה „ועדת־הספר" בדברים עם מר ניסן סלוצקי, חוקר צעיר מירושלים, שטרח במשך שנים אחדות והעלה קורותיה של העיר והקהילה, מבוססים על מקורות היסטוריים־ביבליוגראפיים מהימנים, מתחילת המאה ה־15. לזה הוסיף לקט תעודות, מ„פנקס הדיינים" — מקור נדיר ורב־ערך — תצלומי כתריסר תעודות מלפני 175—150 שנה — הסבירן ופיענחן. המחקר ניתן בספר במקורו העברי ובתרגומו לאידיש.

בשנת 1954 הוחלט להגשים את הוצאת הספר. כעורך הוזמן הסופר ה' משה תמרי והוא נטל את המשימה על עצמו. בנעוריו, בשנת 1930, שהה מר תמרי בעירנו במשך קרוב לשנה, כשליח תנועת־נוער ציונית; רשמיו מאז הטביעו חותמם על עיצוב הספר וריקמתו.

עם סיום מפעל זה אנו רואים מילוי חובה קדושה להנצחת זכר יקירינו וזכות גדולה לעצמנו, חברי „ועדת הספר" שעשו ימים כלילות, במאות ישיבות, באיסוף החומר, בדיקתו, השוואת העובדות והמיסמכים, ריכוז האמצעים הכספיים והוצאתם בדרך תכליתית, ובכל מה שכרוך בהוצאה לאור. ייתכן כי לא הגענו לשלמות; כי החסרנו פה ושם שמות, תאריכים, עובדות — אבל עשינו הכל שביכולתנו למצות המכסימום.

תודתנו נתונה לועדי האירגונים שלנו, בישראל ובתפוצות, ולכל בני־עירנו — בארגנטינה, ארה"ב, צרפת, ונצואלה ובאשר הם שם — שתודות לעזרתם הכספית ותרומת־העט שלהם — נתאפשרה הוצאת הספר. במיוחד לה' שלמה זבלודוביץ, בן־עירנו השוכן בונצואלה, שנתן הרבה משלו לספר ואף טרח להשיג חומר ביוו"א. לסיפוריות, שסייעו בידינו באיסוף החומר ההיסטורי והדוקומנטארי. למר ניסן סלוצקי על תרומתו המדעית. למר מ. תמרי, שניפה את החומר, ערכו, הכשירו לדפוס, עיצב מסגרתו ותיכן מיבנהו — ותודות לו היתה שאיפתנו למציאות. לדפוס „אחדות" ועובדיו שעשו לביצוע הספר בחיבה ובמסירות, ולמר משה ויזלברג שסייע בידנו בעצה כיד נסיונו הטוב. לחברי הועדים בארגנטינה: ד. איזנברג, צ. גליקסברג, י. הולנד, י. וירניק, מ. זיונץ, א. זילברשטיין, פ. טשפוב, י. ניבייסקי, י. פרידמן, ה. פשפיורקה, א. קוכאן וי. שדלינסקי — שפעלו רבות למען הספר, בחומר וברוח, וליוו את חבלי־לידתו ממרחקים בהתעניינות ובמסירות. ולחברינו ח. ברנד וד. רקנט — מארה"ב. יעמדו הכול על הברכה.

★

הכרית הצורר מיליונים נפשות מישראל — לא אותן בלבד ביקש להשמיד אלא גם את הדורות שיכלו לבוא אחריהן... בעזרת ההשגחה ובגזירת הגורל ניצלו שרידים, חָטרים בודדים מהגזע העתיק של יהדות פולין המפוארת, שעלה עליה הכורת.

עטופי חרדה לצו הקדוש, לרשום ולהעלות כל זכר — אין דמי לנו. יהיו־נא דפי הספר הזה, הטבולים בדם ובדמעות, מצבת־זכרון ליקירינו, אשר דמם ניגר על אבני־הגויל של עירם, שנפלו בדרכי־המוות בעינויים ועלו בלהבות בכבשני טרבלינקה. ויהי הספר בביתו של כל בן־עירנו, לאות על גזע־מחצבתם שנגדע, לעדות נוראה לעמים שעמדו על דמנו — כמצבה על קברים שלא נודעו מקומם ועל קברי־אחים — לזכר להם ולבאים אחריהם. לא יסוף שמה של קהילת ונגרוב בת מאות השנים מקרב לבנו, והבאים אחרינו, לעולמי עד.

ועדת הספר

ונגרוב ההיסטורית

ניסן סלוצקי (ירושלים)

לתולדות הישוב היהודי בוֶנגרוב

1. התפתחותה של העיר — כרקע להתפתחות הישוב היהודי בה

א. המאה ה־15

ונגרוב, אחת הערים הקדומות בפודליאסה, שוכנת בגבו־לותיו המערביים של חבל ארץ זה, על גדתו הימנית של נהר הליביץ המשתפך לבוג, לא הרחק מורשה — בירתה של פולין.

מתי בדיוק נוסדה העיר — לא ידוע. אבל כבר בשנת 1414 * היתה בה התחלה של ישוב קבוע שנוסד על ידי מתישבים ממערב פולין, אשר הרחיקו נדוד מזרחה בחפשם אחר מקומות התישבות חדשים ונמשכו לעיר שהיתה היאחזות בודדת במרחבים שוממים והבלתי־מיושבים עדיין.

על התפתחותה של העיר במחציתה הראשונה של המאה ה־15 לא נשתמרו פרטים. אבל באופן כללי אפשר לומר, שבתקופה זו היו גורמים חשובים כלכליים ובטחוניים בעיקר שהפריעו לגידולה המהיר של העיר: שממתו של האיזור לא איפשרו עדיין לונגרוב ליהנות ממעמדה כעיר־גבול, היושבת על דרכי־מעבר המזמנים עוברי־אורח רבים להתעכב בה, ומעמידה כישוב עירוני יחיד בסביבה נרחבת; על אף שישבה על דרכי מים נוחות לתחבורה היו הללו עדיין בלתי מפותחות — וקשרה היחיד עם מרכזי המסחר של מערב פולין, הרחוקים ממנה ריחוק רב, היה בדרכי־יבשה ארוכות ומסוכנות — דבר שבודאי לא עודד פעילות מסחרית ענפה; אבל גם ממרכזה של מזוביה — הנסיכות אשר לה היתה שייכת העיר — היה מרחק רב. מסתבר לכן שאף נסיכות זו לא הועידה אותה מלכתחילה לשמש צרכיה המסחריים ולא השקיעה בה מאמצים מיוחדים, לטפחה כמרכז כלכלי. היא היתה, איפוא, נקודת־ספר מזרחית על הגבול הליטאי, שעבר אז בסמוך לעיר ותפקידה היה, כנראה, לשמש נקודת־משמר — אשר תבטיח לנסיך מזוביה את שליטתו על האיזור המרוחק ממרכזו ואשר הליטאים חמדו אותו בהתמדה — וכן תסייע לו בקיום בטחון התושבים.

ואכן, גם המצב הבטחוני השפיע אז לא במעט על מצבה של העיר: בגלל קרבתו לגבול סבל איזור דרוהיצ'ין — האיזור שכלל גם את ונגרוב, — מהסגות גבול מתמידות של הליטאים אשר היו מתנפלים תכופות על התושבים ומסכנים קיומם השלו. לא היה קץ לסכסוכי־דמים בין המזובים והליטאים וכל האזור היה נתון באי־שקט מתמיד ושלל מן התושבים את הבטחון שהוא כה חיוני להתפתחות תקינה. ניתן להניח, ששליט מזוביה ניסה בודאי לשפר את המצב הבטחוני הרעוע שעירער שליטתו במקום, אלא שחולשתו וחוסר־האונים שגילה עוד הגבירו העזתם של הליטאים. הדבר הגיע לכך, שנסיך מזוביה בולסלב ה־IV החליט, כנראה מחוסר כל אפשרות אחרת לרסן את הליטאים, למכור את האיזור כולו לארכידוכסים.

וכך נמכר איזור דרוהיצ'ין בשנת 1443 לליטאים. מעניין לציין, שמשום־מה קשה היה לנסיך המזובי להיפרד מונגרוב וסביבתה והוציאה, לכן, מכלל מכירה זו. אולם הליטאים ניצלו גם הפעם חולשתו של הנסיך וסיפחו את העיר בכוח לנחלותיהם ואף ונגרוב הפכה לעיר ליטאית.

עם הסיפוח הזה החלה התפתחותה המזורזת של העיר, במחציתה השניה של המאה ה־15, ביחוד — סמוך לסופה. הסיפוח הסיר ממנה את האיום הבטחוני המתמיד שכה העיק עליה עד כה — כי הרי כעיר ליטאית לא היתה צריכה לחשוש יותר מפני התנפלויותיהם של הליטאים. הסיפוח גם קידם את התפתחותה הכלכלית בכך, שלליטאים — כעיר־ספר מערבית, המקשרת אותם עם המערב — היתה ונגרוב חשובה כמרכז מסחרי.

אותו זמן חלו שינויים נוספים שאף הם סייעו לפיתוחה של העיר: היא עברה לבעלות פרטית ועל ידי כך זכתה לטיפוח. היא התחילה למלא תפקיד ניכר בחיי סביבתה שהתאכלסה אז בקצב מזורז, נוכח הזרימה הגדלה והולכת של המתיישבים החדשים. החלו מקיפים אותה מכל עבריה ישובים כפריים הנזקקים לה כמרכז לאַספקת צרכיהם ושיווק תוצרתם; ויותר מזה — העיר החלה לשמש בסיס ומרכז להתפשטות נוספת מזרחה. התקיימו בה ימי־שוק וירידים קבועים שהקלו על הקשר הכלכלי שלה עם הסביבה.

ב. המאה ה־16 והמחצית הראשונה של המאה ה־17

בתקופה זו גדלה העיר במספר תושביה, נוספו לה מבנים רבים וסמוך לסוף המאה ה־16 הפכה לעיר הראשית

* ר': Z.O.T. 17, cz. 1, str. 60

בסביבתה.[1] תושביה נהנו מרווחה כלכלית ופיתחו פעולה כלכלית ענפה בעיר, בסביבה ואף הרחק מגבולותיה (מקורות היסטוריים מן המאה ה־16 מזכירים תושבי ונגרוב שנעו עם סחורותיהם על פני המדינה כולה ואף הגיעו חוצה לארץ)[2] ובמחצית השניה של המאה ה־16 אף התפרסמה כמרכז תרבותי־רעיוני הקשור לתנועת הרפורמציה הדתית שהת־פשטה אז על פני פולין. לצרכי המרכז הזה הוקמו מוסדות תרבות: בית דפוס [הוקם בשנת 1570, אך לא נתקיים זמן רב] ובית ספר שהתפרסם במדינה כולה.

מה הביא את העיר למצב פריחה זה?

קודם כל — המצב הכללי במדינה: תקופה זו היתה תקופת הפריחה של פולין, עת בעקבות התרחבות והתחזקות מדינית באה גאות כלכלית שרישומיה ניכרו בכל מקום: מספר האוכלוסין גדל, נקודות ישוב ישנות התרחבו וחדשות — נוסדו, ביחוד במזרח היכן שהיו קרקעות לרוב. המסחר פרץ ורב, בכלל זה — המסחר עם חוץ לארץ.

שני מאורעות מרכזיים הקשורים זה בזה — הם שסייעו בעיקר לפריחה הכלכלית במדינה, שתוצאותיה ניכרו גם בונגרוב:

1) כיבוש מוצא הויסלה מידי אנשי המסדר הטאוטוני ושימוש בנמל דנציג (גדנסק) כנמל ייצוא של פולין — חולל „מהפכה" בכלכלת המדינה, ביחוד בסחר־החוץ. לפולין ולליטא היו שטחים חקלאיים עצומים וגם כוח עבודה רב וזול, וביחוד עם הצמתת האכרים לאדמות האצילים, אשר איפשרו לארצות אלו להיות ספקים גדולים של תוצרת חקלאית לארצות מערב אירופה, בהן היתה הדרישה רבה לתוצרת זו (כיון שהמצב שם היה הפוך מאשר בפולין וליטא: מעט אדמות וכוח עבודה מצומצם ויקר). אולם קשיי התחבורה היבשתית וסכנותיה מנעו זאת מהן. עם כיבוש מוצא הויסלה ופתיחת הדרך הימית — סולק מכשול עיקרי זה, והמסחר, ביחוד מסחר התבואה, גדל והגיע לממדים עצומים. פתיחת הדרך הימית העלתה, יחד עם חשיבותו של נמל דנציג, גם את חשיבותם הכלכלית של כל אותם המרכזים המסחריים שיכלו לקיים קשר ישיר אתו — בדרכי מים. על חשיבותן של דרכי המים תעיד העובדה, שמשקי האצילים, המשווקים העיקריים של התוצרת החקלאית, התרכזו קודם כל ליד הנהרות. בכך גדלה גם חשיבותה הכלכלית של ונגרוב, שישבה במרכזם של שטחים חקלאיים ענקיים ושהיו לה דרכי־מים שאיפשרו קשר ישיר לדנציג.

2) המעבר למשק האחוזתי — העובד במידה רבה למען השוק — נתן אף הוא דחיפה עצומה למסחר המדינה. משק גדול, כזה של האציל, היה ביכולתו למלא תפקיד כלכלי הרבה יותר נכבד מאשר המשק הקטן של האכר שהיה מיועד בראש וראשונה לצריכת משפחתו ובמידה שהיו לו עודפים מעטים — היו נמסרים לאציל בצורת מסים, או כמתנה. המשק האחוזתי הפיק עודפים גדולים שהיה מוכרם ואף מעבדם למוצרי־צריכה נוספים (כגון: משקאות). כך נתאפשר לרוב שיתוף, או לפחות תיאום, הפעולה בין האחוזה והמרכז העירוני: העיר סיפקה את צרכי המשק ואנשיו, סייעה בשיווק תוצרתו ושלחה לו כוח־אדם אשר מילא את התפקידים החדשים שנוצרו על ידו, בעיקר — ניהול המשק והכספים. בהיקף כזה של עסקים (והרי האצילים שאפו תמיד להרחבה נוספת) דרושה היתה מומחיות משקית וכספית שבעל־האחוזה נאלץ לחפשם מחוץ לחקלאים עצמם. שיתוף־פעולה זה היטיב לשני הצדדים. המשק האצולתי יכול היה לגייס בעיר את ממלאי התפקידים החיוניים לקיומו ואילו העיר — מצאה פרנסה בשפע ובנבתה מקרבתה למשק זה. ונגרוב — שהיתה אחת הערים אשר מילאה תפקיד כלכלי כזה במשקי בעליה שהיה בעל אחוזות ענקיות ורבות — נהנתה מכך.

בעקבות הפריחה הכלכלית ועליית קרנו של המסחר בתבואה — באה תנועת־התיישבות מזורזת ובממדים גדלים והולכים — ביחוד בכיוון לליטא, מקום שם היו רזרבות קרקעיות רבות שלא נוצלו עדיין. ונגרוב, שהיתה קרובה לקרקעות אלה, יכלה להפיק תועלת מן הצרכים החדשים של הנקודות אשר צצו מפעם לפעם.

אך היו גם תנאים, המיוחדים לעיר ונגרוב, שעזרו לה בהתרחבותה:

א) מקומה הגיאוגרפי — הקנה לה יתרונות כלכליים ניכרים. יתרונות אלה פורטו בהרחבה בפריבילגיה שנתן לעיר בעליה — הנסיך בוגוסלב רדזיביל: ...בשים לב להתאמת העיר שלנו ונגרוב לא רק לגידול תוצרת חקלאית, אלא במיוחד לקנייה והובלה נוחה של סחורות בגלל קירבה לנהרות המשתפכים לנמל גדנסק, וכן מכירתן בגלל הקירבה לחצר המלך והמעבר התכוף של אנשים בשתי הדרכים הראשיות, האחת מליטא לורשה והשניה — מגדנסק ללובוב העוברות דרך שוק העיר שלנו וגם בגלל שכנות של אנשי שלכטה מרובים שאין להם עיר יותר קרובה ומתאימה מזו שלנו לצרכי קנייה ומכירה"[3]. יש לה, איפוא, דרכי־תחבורה נוחות, ביבשה ובמים, וכן קהל־צרכנים גדול, כולל הצרכן הגדול ביותר במדינה — חצר המלך. אין תימה, שבמצב זה יכלה להרחיב פעילותה הכלכלית.

ב) מדיניות בעליה: כידוע היתה ונגרוב בבעלות פרטית, כלומר: נתונה למרותו והנהלתו של בעליה, בניגוד לעיר המלכותית שהיתה בבעלותו של המלך ותחת הנהלתה ומרותה של האדמיניסטרציה המלכותית. בתקופה הנידונה היו לעיר שני בעלים: יאן קישקה [בשנים: 1545—1607] ובוגוסלב רדזיביל [1607—1664].

---

[1] לפי נתוני רייסטר המס משנת 1580 — בולטת ונגרוב בגדלה לעומת כמה מערי הסביבה:

העיר	מספר הבתים	מספר התושבים (לפי 5 נפשות לבית)
ונגרוב	286	1430
צ'כנוביטש	271	1355
סוקולוב	190	950
טיקטין	240	1200

ראה:
A. Jabłonowski: Źródła Dziejowe, Tom. XVII, część I. Str. 3.

[2] ראה: Rybarski: Handel i Politika Handlowa Polski w XVI Stuleciu. Tom II, Poznań, Str. 89,93, 149, 156,-8.

[3] ערך ונגרוב Balinski—Lipinski: Starożytna Polska, Część III.

עצם העובדה שהיתה עיר פרטית כבר העניק לה יתרונות פוליטיים וכלכליים שהגבירו כושר־תחרותה עם ערי הסביבה, שהיו מלכותיות. הדבר נובע קודם כל מן העובדה, שהאַציל היה השליט הכל־יכול בעיר ובכוחו לעשות בה כרצונו; בעוד שבעיר המלכותית חייב היה הפקיד להתחשב עם כל מיני גורמים ואנשים שהיה כוח בידם (כגון: העירוניים) ולא תמיד יכול היה לבצע כל מה שרצה, אפילו אם היה זה לטובת העיר. האציל שנהנה מן העיר הנאה כספית ושאף תמיד להגדיל הכנסתו זו — דאג ליצור בה תנאים אשר יסייעו למטרתו זו.

תנאים נוחים אלה כללו בתוכם קודם כל — מתן הגנה נאותה לתושבים, בעיקר על ידי מניעת הפרעתם בידי זרים. חשוב להדגיש, שבתקופה הנידונה היוו האצילים את הכוח הממשי במדינה, הם צברו כוח פוליטי רב על חשבון החלשתה של סמכות המלך. לכן לא היה בידם להבטיח ואף לקיים אותה הגנה שהחליטו לתת לעירם בעוד שהאדמיניסטרציה המלכותית התקשתה בכך.

אך לא די היה בהגנה נאותה. כלפי חוץ חשוב היה גם הסדר היחסים הפנימיים בין תושביה השונים — שהיה חיוני לחיים תקינים בעיר נוכח אינטרסים מנוגדים לא פעם של חלקי אוכלוסיתה השונים, שהביאו לסיכסוכים חריפים, כמו המאבק בין העירונים והיהודים. האציל, בעל העיר, שהיה לו פיקוח ישיר ובלתי־אמצעי על העיר, דאג ל„שלום בית" בין נתיניו מאחר וכל מצב אחר פגע בעיר, ועל כן גם בהכנסותיו. אף כאן נעזר בכוחו הפוליטי הרב: סמכותו בעירו היתה מלאה ובלתי מעורערת והיה לו הכוח לכפות משמעת להסדריו אף על גופים מאורגנים כמו העירונים וכו'.

בעליה של ונגרוב היו מעונינים במיוחד בטיפוח עירם ולא חסכו כל עמל בכדי להשיג את מטרתם. שני הבעלים היו בני שושלות ליטאיות עתירות־הון, מכובדים ובעלי משקל פוליטי רב שדאגו במיוחד לסדרים טובים בעיר, הן בהגדרה ברורה של החובות והזכויות של נתיניהם השונים, הן בעידוד הפעילות הכלכלית על ידי מתן זכויות והנחות, והן בשלטון „נוטה חסד, צודק ואף נדיב". במיוחד היו ידועים ביחסם הליברלי „יחס שהקיף גם את התחום הדתי — דבר לא מבוטל בפולין האדוקה בדתה הקתולית. יחס זה הופגן על ידי רדזיביל הפרוטסטנט בפריבילגיה שלו לעיר בה הדגיש במפורש:[3א] ...„לכל הסוחרים והאומנים, אנשים מלומדים הגונים וחפשים, הגרים בעיר ואשר ישתקעו בה בזמן שלטוננו, אנו מבטיחים כל החרויות בעבודת האלוהים והמצפון". מיחס ליברלי זה נהנו גם היהודים — כפי שנראה עוד להלן.

ג) אופי העיר: — היותה מרכז לתנועת הרפורמציה הדתית שיווה לה צביון חברתי מיוחד. כידוע, חדרו לפולין דעותיהם של המתקנים הדתיים וקנו להם אחיזה ביחוד תודות לתמיכתם של האצילים אשר יכלו, בגלל כוחם הפוליטי, לעמוד בפני לחץ הכמורה הקתולית בעלת ההשפעה הרבה במדינה. אף בעל ונגרוב, יאן קישקה, הפך חסיד נלהב של תנועת הרפורמציה הדתית והפך את העיר למקום מושבם העיקרי של האַריאַנים — פלג פרוטסטנטי שהצטיין בעקרונותיו הקיצוניים (התנגדות לשילוש וכו'). בעיר התפתחה פעילות רוחנית אינטנסיבית ומה שחשוב יותר — היא הפכה אבן־שואבת לחברי כת זו. בונגרוב התרכזו דבריה העיקריים של הכת אשר נעזרו על ידי בעל העיר בהפצת רעיונותיהם באין מפריע; בה התקיימו הכינוסים הראשונים של המאמינים לצרכי גיבוש פנימי[4]; ממנה יצאו בתעמולה, הן בעל פה והן בכתב, להפצת רעיונותיהם הדתיים; ואליה נמלטו אחר כך כאשר גברה ההתנגדות לתנועתם. ההכרח לעמוד בפולמוס מתמיד, מבפנים ומבחוץ, הגביר את הפעילות הרעיונית ושיווה אופי מיוחד לאווירה שרווחה בעיר.

בעל העיר היה מעונין, איפוא, ליצור תנאים שיאפשרו לעיר להיעשות מרכז רוחני של כיתתו, הן על ידי הגשת סעד מתאים לפעולות היחידים והציבור והן על ידי מתן מקלט לאַריאַנים הנרדפים במקומות אחרים.

חשוב גם לזכור, שהתרכזותם היתרה של מאמיני כת זו בונגרוב הפכו את העיר לאַריאַנית. מכאן שגם התושבים, שדגלו בעקרונות סובלנות בעניני אמונה ומצפון וביחסי־שלום עם כל האנשים[5], היו מעוניינים בכינון יחסים הולמים בין חלקי אוכלוסיתה השונים. ולא רק זה — כיון שהמתישבים הנוצרים היו בעצמם מאמיני כת דתית שהיתה בבחינת מיעוט סוטה, ובזמן מסויים — נרדף מאוד, יש להניח שלא היו להוטים אחרי רדיפת בני דת אחרת לאחר שחזו מבשרם תוצאות רדיפות כאלה. מצב זה, שהתמיד גם בימי רדזיביל, השפיע לטובה על העיר.

רקע זה — היה נוח גם לגידולו והתבססותו של הישוב היהודי בעיר. הדבר התחיל כבר בכך, שהיהודים נתקבלו ללא הפרעה כתושבי העיר. בפריבילגיה שניתנה לעיר על ידי קרסינסקי בעליה, בשנת 1665, ואשר לפי תוכנה ניתן לקבוע שהזכויות שפורטו בה היו עוד קדומות יותר, היתה הגבלה אחת בלבד להשתקעות יהודים: תשלום סכום חד פעמי של 6 זהובים פולניים דמי השתקעות. ונגרוב היתה גם אחת מ־246 מקומות הישוב בפולין שבהם לא נאסרה מעולם ישיבת היהודים. מצב זה ניתן להסבר ע"י עניני של האציל, בעל העיר הפרטית, ביהודים. בדרך כלל השתדל למשוך יהודים לעירו, משום שהיו גורם מפתח ומכניס רווחים. אך במקרה של ונגרוב, היה גורם לא מבוטל — יחסם הליברלי של בעלי המקום.

אולם לא רק רשות להשתקע באין מפריע ניתן ליהודים

[3א] „...Y wszystkim wobec kupcom, rzemieślnikom, ludziom uczonym, poczciwym i swobodnym, którzy w mieście mieszkają y którzy osiadać pod panowaniem waszym będą, tym listem naszym, tak w nabożeństwu y sumienia jako y w potocznym ich pożyciu... wszelaką wolność y swobodę... obiecujemy"...

ערך Starożytna Polska, Węgrów

[4] מפורסם, למשל, הסינוד של 1565 שדן בבעית הטבילה שהתנגדו לה האַריאַנים. עיין: Wilbur — A history of Unitarism, Cambridge 1947.

ערך ונגרוב — Słownik geograficzny

[5] בכך היתה בודאי השפעתו של פטר מגינונדז', כומר בעיר זנגרוב בזמן ההוא, שהיה פציפיסט מושבע (חגר חרב של עץ — כסמל לכך) והטיף דעותיו ברבים. ראה: וילבור, שם ע' 289.

בונגרוב. הם יכלו להשתתף גם באין מפריע בפעילות הכלכלית של העיר וכך גם ליהנות מן השפע שפקד אותה. הדבר היה לא רק תוצאה של הגנה טובה שניתנה להם על ידי הבעלים, אלא גם תוצאה של יחסים תקינים עם האוכלוסיה הנוצרית — בגלל זיקתה לאריאניזם. בעוד שברבות מערי פולין ניטשה בתקופה זו מלחמה ארוכה וחריפה בין העירוניים והיהודים, שראו באחרונים את מתחריהם הכלכליים המסוכנים ביותר וניסו לשתק פעילותם בכל מחיר וכך גררו את היהודים בעל כורחם למאבק מר וממושך, שנתן אותותיו בישוביהם, הרי שבונגרוב היה המצב שונה: לא רק שלא נמצאו סימנים למאבק זה בכך שלא ידועים סכסוכים חריפים בין העירונים והיהודים בעיר זו, אלא שאף נמצאו סמוכין בחלק מן המקורות (באלה הנוגעים לתחום החשוב של המלאכה) על יחסים הדדיים, שמצאו ביטוי בהסדרים נוחים ליהודים. ונראה שהסדרים אלה היו אופיניים לכלל היחסים שבין היהודים והנוצרים בעיר.

2. הישוב היהודי בעיר

(מימים ראשונים — עד חלוקות פולין)

א. הקהלה והתפתחותה

הישוב היהודי בונגרוב הוא מן העתיקים בפודליאסיה, למרות שלא ידוע לנו הזמן המדויק בו השתקעו בה היהודים לראשונה. אין אנו יודעים מי היו יהודים אלה ומנין באו. הידיעה הראשונה המזכירה את הישוב היהודי בעיר היא משנת 1537.[6] אך יתכן שהתנחלות היהודים במקום היתה בזמן קדום יותר.

לא נשתמרו פרטים על קורותיה של הקהלה בימיה הראשונים. אולם ניתן להסיק על כך, באופן כללי כמובן, מתעודות של ועד ד׳ ארצות — המוסד השלטוני המרכזי של יהדות פולין, מסוף המאה ה־16:

א. התועדות דיריד גרומניץ,[7] שנ״ה [1595] לפ״ק: אנשי ונגריב נשארו לע״ע חייבים לג׳ ארצות נ׳ זהובים מלבד מה שנשארו חייבים מיריד שעבר. גם עברו על הצווי ועכוב שעכבו אותם בעונש חרם שלא יזוזו מכאן עד שישלמו ולא השגיחו, על כן יקנסו אותם כפי ראות עיני ראשי המדינות ביריד הסמוך״.

ב. ״התועדות יערסלב, סיון[8] שנ״ה לפ״ק: ...ההוצאות הפרטיות מיריד דהאידנא לבד גבית הפאבר[9] לע״ע יערסלב עלו תרט״ו זהובים [— —] גדולים כמבואר בצעטיל... ועל זה גבינו לע״ע סכום מדיני חוץ מוילנר, טיקטינער וועגראב... ע״ז חייבים וועגראב מש״י[10] שנ״ה לפ״ק. עוד מגרומניץ שנ״ה קרן חמישים זה׳ וקנס כמבואר בפנקס. עוד מחמת היום הנועד[11] קרן ורבית עד הנה כ״א זהובים וח׳ דהיינו ב׳ סכומות. עוד עתה יריד שוואנקי י׳ זה׳. מכל הנ״ל יתנו רבית. כל הנ״ל נגמר ונעשה יום א׳, ד׳ תמוז שנ״ה לפ״ק״.

ג. יריד שוואנקי שנ״ו לק״פ [לפ״ק]. [אנשי וועגראב] פרעו כל העבר וגם לד׳ סכומות[12] דיריד שוואנקי שנ״ו. והמותר המגיע מהם מד׳ סכומות דיריד שוואנקי שנ״ז נשארו חייבים״...[12א].

תעודות אלו דנות, איפוא, בתשלומים שוטפים של ונגרוב לועד ד׳ ארצות, שריכז בידיו תשלומי כל הקהלות. חשיבותן אינה בפירוט התשלומים מאחר שאי אפשר לקבוע לפיהם אפילו מה היתה המכסה השנתית שקהלת ונגרוב צריכה היתה לשלם לועד — דבר שיכול היה לסייע בקביעת גדלה היחסי של הקהלה. חשיבותן היא בכך שהן משמשות הוכחה ברורה כי ונגרוב משלמת מסיה במישרין לועד ד׳ ארצות, ולא באמצעות קהלה ראשית מתווכת. מכאן מותר להסיק, שונגרוב כבר היתה אז קהלה ראשית, גדולה וחזקה עד כדי עמידה ברשות עצמה, שאף יכלה לקחת תחת חסותה קהלות קטנות אחרות. ואם כי אין לנו פרטים על התהליך אותו עברה ונגרוב עד שהגיעה למעמדת זה — אפשר ללמד עליו הרבה ממה שידוע על התפתחות הארגון הקהלתי בפולין, התפתחות שהיתה כמעט אחידה ברחבי המדינה.

היהודים היו יושבים, בדרך כלל, במרכזים עירוניים, בהם יכלו להשיג הגנה יותר טובה לחייהם, רכושם ולמוסדותיהם הדתיים. בעיר המוקפת חומה, המשמשת מושב לאדמיניסטרציה של האציל או המלך היה קל יותר להתגונן מאשר בפיזור הגדול שבכפרים. ואכן גם הריכוז המספרי של „הצותא״ היהודית, הגדול יותר בעיר — הקלו על הגנת זכויותיהם. הריכוז המספרי אפשר גם לסדר ולקיים את החיים היהודיים. החזקתם של מוסדות הקהלה ומשמשיה (רב, שוחט, חזן, פקידים) עלתה בכסף רב וככל שגדול יותר מספר הנושאים בעול — כן קל יותר היה לקיימם וכן השתפרו השרותים. קהלה גדולה, למשל, יכלה להרשות לעצמה להזמין רב מפורסם שיכהן בה פאר ואילו קהלה קטנה ועניה היתה נאלצת להסתפק ברב מפורסם פחות או נאלצה בכלל להצטרף לקהלה אחרת לשם סיפוק צרכיה הדתיים. גם הגורם הכלכלי לא היה מבוטל. העיר היתה על פי טבעה מרכז לפעילות כלכלית אינטנסיבית וזה לכשעצמו כבר נתן אפשרויות גדולות יותר ליזמה ופרנסה. בעיר, איפוא, נוצרה הקהלה היהודית הראשית.

---

[6] בלעטער פאר געשיכטע, ייווא — פלדמן: די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילן. לפי: Archivum główne, XII.15, Warszawa.

[7] חג נוצרי שבו היה מתקיים יריד בלובלין ואז גם התכנס ועד ד׳ ארצות להתועדויותיו. היריד היה מתחיל ב־2 לפברואר ונמשך 16 יום; נקרא גם יריד אדר.

[8] יריד שוואנקי — Swiątki — חג נוצרי החל בחודש סיון סמוך לשבועות, ביום הראשון השביעי שלאחר הפסחא. היריד ארך 16 יום.

[9] מן המלה הפולנית Pobór — מס גלגלת.

[10] שמעון יהודה — חג האפוסטולים שבו היה מתחיל יריד שהתקיים במשך 8 ימים (החל מ־28 לאוקטובר).

[11] הכוונה להוצאות שתדלנות שהוצאו בקשר למושב הסיים הפולני במרץ 1595.

[12] יחידת תשלום שחילקו אותה השמאים ביחס מסוים, לפי כושר התשלום של הקהילות. למשל: בשנים מסוימות היתה סכומה אחת בועד ד׳ ארצות — 2000 זה׳.

[12א] עיין: פנקס ד׳ ארצות, ערוך בידי ישראל היילפריז. ירושלים תש״ה סימנים כג, ל, לד.

אולם אם היו גורמים חשובים שמשכו יהודים לערים — הרי היו גורמים לא פחות חשובים שאלצו אותם לצאת מהן, להשתקע בסביבותיהן ולשמש במקרים רבים יסוד לעיר חדשה. לא כאן המקום לפרט גורמים אלה, אך די להזכיר מאבקם המתמיד עם העירונים, מאבק שהגביל מספר היהודים שיכלו להקלט בעיר; די לזכור שעם התרבות מספר היהודים בעיר מסוימת צצו בעיות קשות של פרנסה, של תחרות פנימית שהיתה בלתי נמנעת בגלל ריכוז גדול של יהודים במקצועות מספר, תחרות שאילצה יהודים לחפש מקורות פרנסה מחוץ לעיר. צריך גם לזכור את הקשר הכלכלי שהיה בין העיר לכפר, את תלות הכפר באנשי הערים, את תפקידי ההתישבות החדשים שהיהודים תרמו להם תרומה ניכרת. כל אלה הוציאו יהודים גם מחוץ לעירם, אלא שהנטיה היתה לשמור על הזיקה לעיר המוצא, ממנה ציפו להגנה הדרושה והיא שסיפקה את צרכיהם הדתיים החיוניים. אליה באו לחוג חג, לערוך קידושין, ברית מילה, קבורה וכו'. תמורת כל זה חייבים היו במשמעת ובתשלום מסים לקהלה־האֵם. כך נוצרה הקהלה הקטנה המסונפת לקהלה גדולה חזקה יותר אשר בסביבתה.

תלות זו של הקהלה הקטנה באחותה הגדולה נמשכה כל עוד לא התפתחה הקהלה הקטנה והתחזקה, כדי יכולת לעמוד ברשות עצמה, כדי יכולת לספק לעצמה שני תנאים חיוניים אלה — הגנה וסיפוק צרכים דתיים. אולם לאחר שהגיעה הקהלה הקטנה לביסוס — לא רצתה יותר באפוטרופסות ושאפה להשתחרר מכך. אלא שהקהלה הראשית לא נטתה לשחררה מתלותה בה וזה משום היתרונות אשר הפיקה ממנה: השתייכות הקהילה הקטנה הרחיבה מספר חברי הקהילה הגדולה ולכן גם העלתה חשיבותה והוסיפה למעמדה של הקהילה הראשית בכלל הקהילות. היה בזה גם משום כבוד, כיון שהקהילה הראשית היא שניהלה וקבעה בכל העניינים. לקהילה הראשית היו גם יתרונות כלכליים מאחר שהיא גבתה מן הקהילה הקטנה מכסתה במסים על פי שומה שנראתה לה — היות והיא שהיתה אחראית לתשלום לועד ד' ארצות גם בשביל הקהילה הקטנה. עובדה זו פתחה פתח להכבדה על קהילות קטנות, ביחוד בזמנים שנטל המסים היה כבד מנשוא והעיק על הקהילות הראשיות.

משום כך לא היה תהליך העמידה ברשות עצמן של הקהילות הקטנות תהליך אוטומטי אלא — פרי מאבק ניכר עם הקהילה הראשית שהסיכויים לנצח בו היו גדולים יותר ככל שהקהילה הקטנה התפתחה והתחזקה באמת בהשואה לקהילה ראשית אשר בצילה חסתה עד אז.

התפתחות זו, לא זו בלבד שהיקנתה לה מעמד של אי־תלות בקהילה שאליה היתה מסונפת עד כה, אלא אף איפשרה לה להעמיד תחת חסותה קהילות קטנות ממנה שבקירבתה. כך התפתחה והתחזקה הקהילה הקטנה עד לקהילה ראשית חדשה, שאחד מסימני־ההיכר שלה — הופעתה כמייצגת עצמה וקהילות אחרות בועד ד' ארצות. מאחר שונגרוב הופיעה בתור כזאת בחשבונות ועד ד' ארצות מסוף המאה ה־16 — אפשר להסיק מזה, שכבר אז עברה העיר, לאחר תהליך קודם של התעצמות והתפתחות, למעמד בלתי־מעורער של קהילה ראשית. ובאמת, לפי ידיעה מאוחרת יותר, מן המחצית השניה של המאה ה־17, היו מסונפים לקהילת ונגרוב 8 ערים ועיירות (בתוך זה סוקולוב, צ'רנוביץ ומזריטש) ו־12 חוכרים כפריים[13].

על חשיבותה של קהילת ונגרוב אפשר ללמוד גם לפי מעמדה בין קהילות פולין — בתקופה קצת יותר מאוחרת. כבר בתעודות אלו של ועד ד' ארצות נרמז שאנשי ונגרוב היו נוכחים, בצורה זו או אחרת, בהתועדויות הועד („שלא יזוזו מכאן עד שישלמו"). כי הרי ידוע שהועד היה מורכב מנציגי הקהילות הראשיות והגליליות של פולין. האם היה להם ייצוג רשמי בועד? נראה שעד למחציתה השניה של המאה ה־17 לא היה לעיר מעמד רשמי בועד, אם כי נהנתה ממעמד מיוחד בגלל ששכנה בשטח המריבה בין פולין וליטא — בפודליאסיה. ידוע גם, שלאחר הפירוד בין פולין וליטא בשנת 1623 — זכתה טיקטין בייצוג גליל פודליאסיה בועד. אך, כנראה, שונגרוב ראתה עצמה זכאית לייצוג אף היא ובגלל חשיבות התפקיד — נכנסה במאבק להשגת ייצוג בועד ד' ארצות. תמכו בה במאבק זה קהילות צ'כנוביטש ומזריטש שאף קיבלו עליהן, אמנם לא לזמן ארוך, את מנהיגותה של ונגרוב. תוצאות המאבק היתה שבראשיתה של המחצית השניה של המאה ה־17 זכתה ונגרוב לייצוג רשמי בועד ד' ארצות, על ידי שנהפכה גליל עצמאי — אותו ייצגה. זכות זו נשתמרה בידה עד לחיסול האוטונומיה היהודית בשנת 1764. על כך יש לנו עדויות מן המקורות היהודיים והפולניים של אז.

בין תעודות ועד ד' ארצות ישנה תעודה אחת משנת תכ"ד [1664], שהיא הסכמה לספר „עמודיה שבעה" (מתן הסמכות אף הוא היה מתפקידיו של ועד ד' ארצות). בין הרבנים שהתאספו בהתועדות ד' הארצות ונתנו הסכמתם לספר מצוי גם שמו של ר' יעקב בר' יחזקאל, רבה של ונגרוב דאז, אשר חתם „מבורר דק"ק פוזנא".[14] משמע שרבה של ונגרוב השתתף בהתועדות ד' ארצות. ייתכן שאז כבר התמנה כנציגה של ונגרוב ועדיין המשיך לייצג את פוזנא או שנבחר על ידי פוזנא כבורר מצדה בסכסוך כל שהוא. אולם התעודה משנת תמ"ג [1683] כבר אינה משאירה ספק כי ונגרוב היא כבר גליל עצמאי בועד. תעודה זו של ועד ד' ארצות, דנה בסכסוך שבין טיקטין וגליל פוזנא, סכסוך שהובא לבירור בפני ועד ד' ארצות שקבע מצדו: „...רק ק"ק טיקטין וק"ק וועגנראב וכל גליל פוזנא יבחרו כל אחד א' מנהיג מקהלתו ומהגליל הנ"ל, השלשה יפקחו

---

[13] עיין: Историа Еврейсково Народа, том 11, 167—8 Издание "Мир", Москва 1915.

מאמר של מ. בלבן: השלטון העצמי המרכזי של יהודי פולין וליטא.

[14] נוסח ההסכמה הוא כדלקמן: „...כ"ד היום יושבי כסאוח למשפט פה ק"ק לובלין ביריד גרומניץ יום א', י"א ניסן כד"ת לפ"ק". ויחד עם חתימתם של רבני לובלין, לבוב, לאדימיר, בראד, שברשין חתם גם: „יעקב בלא"א (בן לאדוני אבי) הרב הגדול מהר"ר יחזקאל זלה"ה חונה בק"ק וועגנראב, מבורר דק"ק פוזנא". עיין: פנקס ד' ארצות, סימן רמז.

וידונו. והשלשה המבוררים הנ"ל יעשו סדר נכון אלהבא כמה יתנו גליל פוזנא וכמה יסייעו גליל ונגרוב וסביבותיהם ואם יתנו סביבות טיקטין איזו נתינה... כ"ד המבוררים משלחן מלא דרוזני ד' ארצות יצ"ו. יום א', כ"ג אדר תמ' גימל פה ק"ק לובלין". ברור מלשון התעודה — כי ונגרוב היא כבר גליל עצמאי המיוצג בועד על ידי הקהילה ונגרוב.

שנים מספר מאחר יותר, היינו: בשנת תמ"ה [1685] ושנת תמ"ח [1688] מצויה חתימתו של ר' משה בר' מרדכי הי"ד, רבה של ונגרוב אחרי ר' יעקב בר' יחזקאל בהסכמה של ועד ד' ארצות לספרים „נחלת עזריאל" ו„כתונת פסים"[15]. אמנם יתכן גם, שרב זה, שהיה גדול בתורה, הגיע להתועדות בזכות עצמו (אבל גם אז זה מעיד על חשיבותה של העיר — שיכלה להזמין רב כזה לכהן בה). עם זאת מותר להניח, שלפנינו הוכחה נוספת לעצמאותה של ונגרוב וייצוגה בועד ד' ארצות.

עדות ברורה יותר, אמנם מזמן מאוחר יותר — ישנה במקורות הפולניים, על פי שתי רשימות הדנות בועד ד' ארצות והרכבו מתברר: לפי רשימה משנת 1717 היה הרכב הועד:[16]

6 „ארצות" — קראקא, פוזנא, רייסן, לובלין, וואהלין, פודוליה.

6 „גלילות" — חעלם—בעלז, זמושץ, פרמישל, ונגרוב, צ'כנוביטש,[17] טיקטין.

4 „קהילות עצמאיות" — פרמישל, יערסלב, דוברומיל, ריישא.

חלוקת הצירים לועד ד' ארצות היתה כדלקמן: כל „ארץ" שלחה 4 צירים; כל „גליל" — 2 צירים; כל „קהילה עצמאית" — ציר אחד. המספר הכללי של הקהילות והגלילות המיוצגים בועד — היה 16 וביניהן ונגרוב.

וברשימה שניה משנת 1764 — מופיע ההרכב הבא של הועד:

15 „גלילות" — כולל ונגרוב, צ'כנוביטש, טיקטין.

3 „קהילות מחוזיות".

4 „קהילות עצמאיות" — כולל מזריטש[18].

חלוקת הצירים היתה: כל „גליל" — שולח 2 צירים; כל קהילה מחוזית — 2 צירים; כל קהילה עצמאית — ציר אחד: מספר הקהילות המיוצגות בועד — 22 ובתוכן ונגרוב. מאחר ורשימות אלו משקפות את ההתפתחות שחלה עם הזמן — לגבי ונגרוב ציינו את השתחררותן של צ'כנוביטש ומזריטש בזמן המתאים גם למקורות היהודיים — הרי שרשימות אלו מהימנות הן.

מסתבר, איפוא, שמעמדה המבוסס של ונגרוב במאה ה־16 התחזק עוד יותר במאה ה־17 והקהילה התעצמה גם כלפי חוץ. תקופה זו היתה, איפוא, תקופת הפריחה של הקהילה ושיאה — בהשגת הייצוג בועד ד' ארצות, המוסד המנהיג ומכוון את יהדות פולין דאז. ונגרוב היתה אחת הקהילות שעל שכמן מוטל היה עול הדאגה לכלל ישראל במדינה.

השגת הייצוג בועד חותם גם את תקופת ההתרחבות וההתחזקות המתמדת, כיון שנראה שמיד אחרי זה נתקלה הקהילה בקשיים. קשיים אלה היו תוצאה של שינויים שהתחוללו במדינה ובעיר. כבר מראשה של המאה ה־17 עובר על המדינה גל של מלחמות ואי יציבות אשר פגע קודם כל ביהודים, ובתוך זה אף בקהילת ונגרוב.א[18]

אך גם בעיר חלו שינויים. הדבר החל כבר בשנת 1660 עם גירוש האריאנים כליל מפולין. ונגרוב, שהיתה מושבם העיקרי — בודאי נפגעה מכך. אחר־כך התחלפו הבעלים בעיר: בשנת 1664 מכר הנסיך בוגוסלב רדזיביל את ונגרוב לשר האוצר הפולני יאן קזימיר קרסינסקי. הבעל החדש, שהיה קתולי אדוק, נתן ידו לרדיפות הפרוטסטנטים בעיר וכך גרם לערעור המצב הקיים ולעזיבות רבות של פרוטסטנטים אשר נהנו קודם לכן מהגנה טובה. דבר זה השפיע אף על המצב הכללי של העיר. עדות על כך שהזמנים היו בלתי רגילים נוכל לראות אולי בעובדה שיהודי ונגרוב רשמו את הפריבילגיה שניתנה להם בשנת 1665 על ידי קרסינסקי — בספרי האקטים של העיר ליבה (בשנת 1687). רישום כזה נעשה לרוב למען תשתמר התעודה או תכנה. מכאן — שהזמנים היו כאלה שקשה היה לשמרה — וזה כנראה בגלל אי־שקט במדינה.

הקשיים החדשים התבטאו קודם כל בקשיים כספיים אשר נערמו בפני הנהגת הקהילה. ככל שהמצב הבטחוני והפוליטי במדינה היה רעוע יותר — כן רבו ההוצאות של היהודים לקיומם. והסיבה מובנת — היהודים נאלצו לקנות זכויותיהם והגנתם בכסף מלא. נוסף לתשלום הקבוע לאוצר המלוכה, חייבים היו תמיד בתשלומים גם לפקידים הגבוהים, בשתדלנות מתמדת, שעלתה בכסף רב, לשם שמירה על זכויות קיימות והשגת הקלות נוספות. וריבוי סכנות שהוא אופיני לאי־יציבות — הרבה גם את הצורך בהתגוננות, משמע — את הצורך לשלם. כזה היה המצב הכללי ומכך סבלה גם ונגרוב.

רשימת חובות שנערכה בשנת 1764, עם חיסולו של ועד ד' ארצות, מראה שחובותיה של ונגרוב — מקורם בשנים 1703—1686[19]. לא ידוע בדיוק למה שקעה הקהילה בחובות

---

[15] „כה דברו המאורות המופלגים רבני מ"צ ד"ד ארצות יצ"ו. היום יום ה', כ"ח אלול תמ"הא, החותמים לדבר אמת וצדק... ביעד קודש ביומא דשוקה פה יערסלב... ונא' משה בר' מרדכי הי"ד בוועגראָב".

עיין פנקס ד' ארצות, שם, סימנים תנה, תמ.

[16] היסטאריש שריפטן, ייווא, חלק א', בעריכת צ'ריקובר, וילנא 1937. י. שיפער: דער צוזאַמענשטעל פון „וועד ארבע ארצות" עמ' 80.

[17] מכאן שצ'כנוביטש כבר השתחררה אז מתלותה מונגרוב.

[18] לפי זה כבר השתחררה מזריטש מחסותה של ונגרוב.

[18א] בעל „טיט היוון" — ר' שמואל פייביש בן נטע נתן פיידל כתב בספרו זה: ...ומשם הלכו לוועגבערוב [וועגגרוב] ושם שלוש מאות בעלי בתים ונהרגו כמעט כלום"... ראה: אוצר הספרות, צ', ע' 424, גם הכרוניקנים הפולנים הזכירו שהעיר נפגעה קשה במלחמות השודים ראה שם:
Baliski-Lipinski: Starożytna Polska

[19] מתוך סכום כולל של 48.439 זהובים חובות — היו 43.185 זה' — מן השנים הללו.

— אם בגלל הוצאות הקהילה שגברו או אפילו בגלל עסקות מסחריות לא מוצלחות. אך עובדה היא שהקהילה לותה בתקופה שצויינה כסף רב מן הכמורה בעיקר, כיוון שהיא הלוותה להם ברצון, מאחר שראתה ביהודים השקעה בטוחה לכספם. הקהילה קיותה שבודאי תוכל לשלם חובותיה — לכשירחיב... אלא שתקוות אלו לא נתקיימו, ולהיפך — ככל שהזמן התקדם יותר — כן קשה היה לקהילה לשלם אפילו את הרבית על חובותיה אלה. באותה רשימה של חובות מצויה הערה ובה תקציב הקהילה לשנה 1762/3. לפי תקציב זה מתברר שהכנסותיה של הקהילה בשנה זו הגיעו לסך 16,841 זהובים 25 גדולים,[20] ואילו ההוצאות הסתכמו ב־29,216 זהובים, 24 גדולים. מכאן שהגרעון היה 12,375 זהובים וגדול אחד. אין תימה, איפוא, שקשה היה לקהילה לפרוע חובותיה. גם ייתכן שחלק מן הקושי דווקא לגבי שנה זו נבע מפגעי הזמן. ר' פנחס בן עזריאל הלוי, רבה של ונגרוב אז, כותב בהקדמה לספרו „נחלת עזריאל": „...וכמה ספרים אשר אינם מצויים אצלי אף שבמקום אחר הבאתי אותם מפורש משנים קדמונים שהיה לי ספר הלז לאחר זה יד ד' היתה בשריפה הגדולה שהיה ב"ק וועגנגראבע יצ"ו בר"ח סיון תקכ"א [1761]. ותחת כבודי יקד ממש כל ספרי הקודש שהיו לי ולא יכלתי להציל כתבי הקודש מפאת הדליקה. וזאת אחלי שלא לחשדני כי גנוב הוא אתי". [ראה: נחלת עזריאל של פנחס בן עזריאל הלוי — הורודנו תקע"ז (1817)]. אין ספק, ששריפה גדולה כזו יכלה לפגוע בכושר התשלום של בני הקהילה שנפגעו על ידה, שלפי המנהג אף שוחררו בגלל זה ממסים לזמן מסוים. וזה השתקף כמובן בתקציב הקהילה. צריך גם לזכור שהמשבר פקד לא רק את קהילת ונגרוב. אף קהילות אחרות נפגעו והתקשו לא רק לעזור אלא אף לעמוד בהתחיבויותיהן שהיו להן. כך, למשל, נשארה סוקולוב חייבת לונגרוב סך 5000 זהובים — חוב ישן מן הזמן שונגרוב שילמה את מסי סוקולוב לועד ד' ארצות כאשר זו היתה מסונפת לונגרוב, מבלי שהיה בכוחה לפרוע אותם.

אולם הקשיים הכספיים לא היו היחידים. הקהלה נאלצה לשמור בקביעות על מעמדה והישגיה וביחוד — להיאבק עם מגמות העצמאות של קהלות מסונפות. אין ספק שונגרוב עשתה כל שביכלתה כדי למנוע פרישה ממנה. אלא שלא הכל היה תלוי בה כיון שההתפתחות פעלה נגדה: קשה היה להחזיק בקהלות המתפתחות ומשתוות למעמדה של ונגרוב עצמה. מסיבה זו לא יכלה להחזיק בצ'כנוביטש אשר פרשה ממנה בשנים 15־1714 ובמזריטש — שפרשה סמוך לשנת 1753. ואם לא בזה — הרי שהקהלות המשתחררות נכנסו בתחרות עם ונגרוב על הסביבות הנותרות. נשתמרה התדיינות ממושכת בין ונגרוב וצ'כנוביטש בענין קהילת וויסוקי שכל אחת תבעה אותה לעצמה. סכסוך זה הובא בפני ועד ד' ארצות בשנת תפ"ו [1726] והוא קבע בית־דין בוררים מורכב מרבני שתי הקהלות הנוגעות בדבר — שהם יקבעו הלכה בנידון. תעודה זו של ועד ד' ארצות משנה זו מספרת:

„...באו הני תרי צדדי להאריך בטענותיהם בע"פ ולא הראו לפנינו זכויותיהם במענה פיהם שאין בידם זכויותיהם... [בנוגע לעיר וויסוקי] ויצא מאתנו והרחבנו למשפט הנ"ל עד אחר יריד מעזריטש תפ"ו... וביני לביני בעת החלוקה לסקארב קראני [21] מיחיאל תפ"ו[22] ככה ינהגו בעיר כי כל א' מן שני הקהילות הנ"ל יתנו להסקארב לחצאין בכרגא [23] שמגיע על העיר הנ"ל... וסך כרגא לשנה זו של העיר הנ"ל מאה ועשרים זה' פול'. ששים זה' מזה הכרגא שייך ל[האלופים] דק"ק וועגנגראב וששים זה' ל[האלופים] דק"ק טשעכאנאפצי יצ"ו... ושום אחד משני הקהילות הללו לא יהא שום שררה על העיר הנ"ל לכל דבר דין ומשפט רק אנחנו שני הח"מ עליה שר ומושל... זה היה מאתנו ברצוי הצדדים לאשרו ולקימו כנ"ל וחלילה לשנות... כ"ד היום, יום ג' חוה"מ חג הסוכות תפ"ו לפ"ק.

הק' יושע לוי מקראקי החו"פ ק"ק טשעכאנאפצי נאמן ב"י דד"א יצ"ו.

הק' בעריש סגל מקראקי החו"פ ק"ק וועגנגראב והגליל יצ"ץ[24].

לשון התעודה מבהירה לנו על מה הריב: הקהילה הראשית שתצליח לסנף את וויסוקי לעצמה, תוכל להיות שר ומושל עליה ואף לגבות ממנה מסים על פי הערכתה הבלעדית. על יתרונות כגון אלה אין ונגרוב מוכנה לוותר מרצון, ללחום בצ'כנוביטש על רצונה לצרף אליה קהילה זו. ומשלא הצליחה ניסתה לדחות את ההכרעה אלא שאף זה לא עזר: בשנת 1729 התקיים הבירור הנוסף בעיר אסתרדין [25] ואושר אחר כך גם על ידי ועד ד' ארצות בשנת תצ"ב [2־1731]. לפי מסקנות הבירור עוברת וויסוקי לצ'כנוביטש, ובשנת 1733 כבר הופיעה ברשימת המס של קהילה זו.

למגמות ההשתחררות של הקהילות המסונפות נוסף עידוד חזק מאוד מבחוץ — עם חיסולה של האוטונומיה היהודית הפנימית על ידי ביטולו של ועד ד' ארצות, בשנת 1764. הממשלה הפולנית קבעה בפירוש את עקרון אחריותה של כל קהילה וקהילה בפני השלטון. ובכך הפכה את התלות והאחריות ההדדית הקודמת לענין שברשות. ויותר מזה — כל הארגון הקהילתי שהיה קיים עד לזמן ההוא היה מושתת על האוטונומיה שבוטלה. לא קשה אם כן לשער, שעם ביטולה ניטל מארגון זה מסדו והיתה זו רק שאלה של זמן מתי ישנה כליל צורתו.

מה היה גודלה של קהילת ונגרוב? נתונים מפורשים על כך נשתמרו רק מסופה של התקופה, משנת 1765. לאחר חיסולה של האוטונומיה היהודית, בעיקר על ידי שלילת הזכות לגביה מרוכזת של מסים על ידי ועד ד' ארצות — החליטה הרשות הפולנית לערוך ספירה של היהודים על מנת

---

[20] בזהוב פולני אחד — 30 גדולים.

[21] Skarb Koronny אוצר המלוכה.

[22] יריד שחל בכ"ב תשרי תפ"ו.

[23] מס גולגולת.

[24] ראה: פנקס ד' ארצות, שם, סימן תרז.

[25] Steredin

לקבוע גודל הסכום המגיע מכל קהילה במס גולגולת. ספירה זו, שבוצעה בשנה שצוינה, מראה שבקהילת ונגרוב היו 3623 יהודים ואילו בעיר עצמה היו 581 יהודים[26]. כיון שספירה זו נערכה לצרכי תשלום מסים, צריך להניח שלא מעטים היו המשתמטים ממנה, כך שאינה משקפת במלואה את המספר הריאלי של היהודים בקהילות. לכן רווחות דעות שונות על מהימנות ספירה זו: יש הסוברים שצריך להוסיף למספר הרשמי שליש נוסף. ואילו אחרים טוענים שהמספר הריאלי גדול הרבה יותר.[27]

על הארגון הפנימי בקהילה למוסדותיה — אין פרטים מן התקופה הזו. אפשר, בכל אופן, להניח שהמצב בונגרוב לא היה שונה מן הנהוג בקהילות אחרות במדינה. המוסד המרכזי והקובע בחיי הישובים היהודיים היה הקהל. לפי התעודות מתקופה זו (פריבילגיה של קרסינסקי מ־1665; תעודות ועד ד׳ ארצות) ברור שסמכותם של מנהיגי הקהילה מקפת היתה. לא היה תחום אחד בחיי היחיד והציבור אשר לא היה נתון לפיקוחם והכוונתם, גם לא היתה ליחיד כל אפשרות לעקוף סמכות זו. כוחם הרב של המנהיגים ויכולתם להטיל המשמעת החמורה שהיתה קיימת כלפי פנים, משמעת שקיימה את הסולידריות היהודית ומנעה פריצות גדר, אלא גם מן הסמכויות אשר ניתנו למנהיגים בתוקף האוטונומיה המשפטית ע״י בעלי העיר בידם היתה סמכות הכפיה הרשמית. יהודי לא יכול היה להמרות את פי מנהיגיו ולהתחמק על ידי פניה לרשות. צריך לאמר, שסמכות נרחבה זו היתה אז מחוייבת המציאות, באשר רק היא נתנה אפשרויות נרחבות להתגוננות יהודית. אך היא נתנה גם מקום לשימוש לרע — בהיותה פתיון לנושאי המשרות ליהנות ממנה באופן אישי, תופעה שהפכה שכיחה בתקופה מאוחרת יותר.

דמותה של הקהילה בתקופה הנידונה משתקפת בכמה עדויות מאז. בהקדמה לספרו „ברית מטה משה״[28] כותב המחבר שהיה בנו של רבה של ונגרוב ר׳ ישעיהו שליט: „...אודה ד׳ בכל לבי ואספרה נפלאותיך כי חסדך גדול עלי... עד שהוכרחתי לנדד מאהלי אוהל של תורה שהייתי גם אנכי מיושבי בית המדרש בקריה נאמנה בסוד ישרים ועדה קדישא שכולה סופרים מלאי חכמה ובינה דק״ק ווענגראב יצ״ו״...

על אף שפתו הנמלצת שבודאי פארה במקצת את העיר — בולטות תכונותיה הרוחניות של העיר: היא משמשת מקום ללמוד תורה ורבים בה הלמדנים. תופעה זו היתה מסימניה של קהילה נכבדה.

ובהמלצתו של ועד ד׳ ארצות, שניתנה בשנת תנ״א [1691] לרבה הישיש של ונגרוב, ר׳ מנחם בר׳ צבי הירש מפוזנא, אשר התעתד לנסוע לברלין להדפסת ספרו „צנצנת מנחם״ כתוב: „...ובפרט מן המדפיסים בקשותינו לעשות מלאכתם בזריזות כדי שלא יבטל הרב הנ״ל מתלמידיו השותים בצמא דבריו ויהיו כצאן בלי רועה... והרב הנ״ל מוכרח לשוב לקהילתו ולהרביץ תורה לתלמידים הרבה המצפים לתורתו״...[29].

דברים אלה — יש לראותם כאופיניים לדמותה של קהילת ונגרוב בתקופה הנידונה והם מצביעים על מקור חשיבותה כעיר ואם בישראל: היא היתה מקום משכן לתורה לא רק לבני העיר אלא אף לרבים שבאו מחוץ לגבולותיה. לשם כך קיימה העיר ישיבה שבראשה עמדו רבני הקהילה, ישיבה אשר לפחות בתקופת כהונתו של ר׳ מנחם מנדל מפוזנא היתה מפורסמת הרחק מגבולותיה. לשון ההמלצה אינה משאירה מקום לספק שרבים היו תלמידיה של ישיבה זו. עובדה זו משמשת הוכחה נוספת למעמדה המבוסס של הקהילה שעל פי המנהג היתה מקיימת בכוחות עצמה בלבד את הישיבה. ואם ונגרוב יכלה לקיים ישיבה גדולה — מן הסתם היו לה אמצעים מתאימים לכך.

לכבודה וחשיבותה של העיר תרמו גם רבניה, שהיו ביניהם גדולים בתורה ובחכמה, מפורסמים במדינה כולה ואף מחוצה לה. וזה שונגרוב יכלה להזמין רבנים כאלה לכס הרבנות — אף הוא מוכיח על מעמדה המבוסס וחשיבותה של העיר מאחר וגם הרבנים היו בוחרים להם קהילות חשובות יותר ככל שהם עצמם התפרסמו יותר.

בין רבני העיר בתקופה הנידונה היו ר׳ אליהו הלוי אטינגן שחיבר את הספר „ברית הלוי״, ר׳ יעקב בר׳ יחזקאל ור׳ משה בר׳ מרדכי הי״ד — שהופיעו, כאמור, בשמה של ונגרוב בהתועדויות של ד׳ הארצות.

אולם במיוחד היה מפורסם רבה של ונגרוב — ר׳ מנחם מנדל בר׳ צבי הירש מפוזנא. תקופת כהונתו ראויה לציון מבחינת תולדות העיר לא רק משום שהגדיל שמה על ידי התלמידים הרבים שבאו לשמע תורתו, אלא גם על ידי התקופה הארוכה בה שימש כרב בעיר ויכול היה לכן להאציל מרוחו עליה. רב זה בא לעיר בסביבות 1692—3 וכיהן בה עד למותו ב־1724. היו אלה שנים של פעילות מבורכת לרב ולעיר כאחד. על ההערכה שזכה לה תעיד המלצתם של רבני ד׳ ארצות שכבר הוזכרה: „...בכל מקום אשר ידרך כף רגלי הרב הנ״ל ישמרו לכבדו ולענדו ולעטרו בכל מיני עטור הראוי לעשות לצדיק כמותו״...

מענינת גם דרכו של רב זה — עד הגיעו למעמדו המכובד, מעמד של תלמיד חכם מפורסם; על כך יש לנו עדות עצמו, בספרו „צנצנת מנחם״: „...אלה היו רבותי נ״ע שלמדתי אצלהם ולא חסרתי מהם אפילו כמלוא הנימא.

---

[26] בהשוואה עם כמה ערים אחרות — היה מעמדה של ונגרוב: בקהילת סוקולוב — 1467 יהודים בעיר עצמה — 587 יהודים. בקהילת מזריטש — 1076 יהודים.
בקהילת צ׳כנוביטש — 1577 יהודים בעיר עצמה — 920 יהודים.
בקהילת סעמיאטיש — 1895 יהודים בעיר עצמה — 1015 יהודים.
ראה: J. Kleczyński; F. Kluczycki: Liczba Głów Żydowskich w Koronie z Taryf roku 1765.

[27] י. שיפר, למשל, מעריך את מספר יהודי ונגרוב בעיר עצמה ב־1765 ב־1500. עיין: I. Schiper: Dzieje handlu Żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, str. 258.

[28] „ברית מטה משה״ — מהר׳ משה בר׳ ישעיה כץ מונגרוב, ברלין, תס״א.

[29] ראה: פנקס ד׳ ארצות, שם, סימן תסו. „צנצנת מנחם״, ברלין ת״פ.

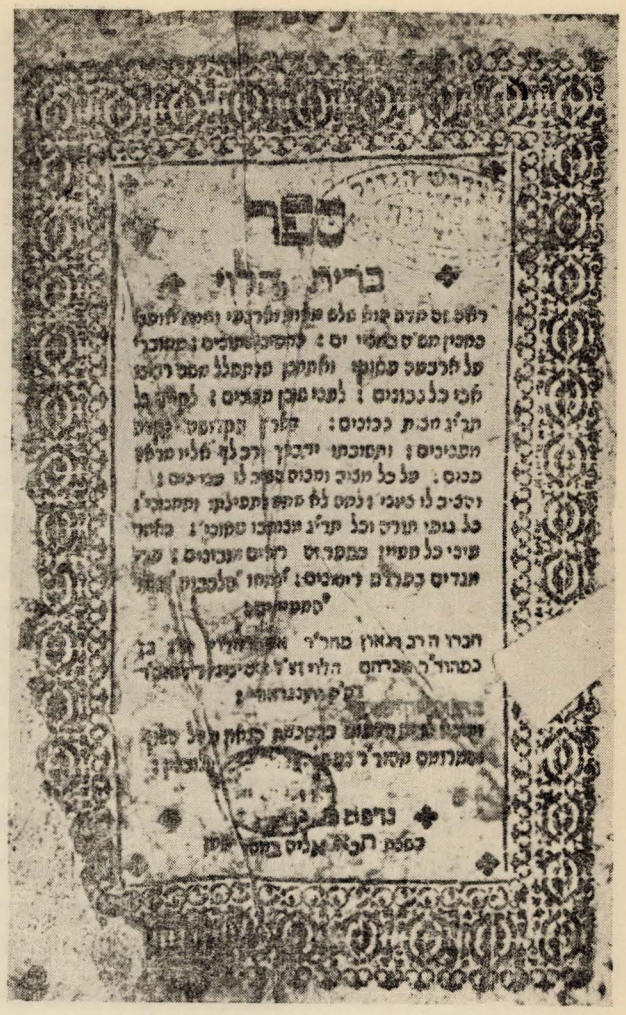

ספר „ברית הלוי" — חיברו הרב הגאון מוהר"ר אליהו הלוי יצ"ו, בן כמוהר"ר אברהם הלוי זצ"ל אטינגן ר"מ ואב"ד דק"ק וועגראווי. והובא לבית הדפוס בהסכמת הגאון הגדול האלוף והמרומם מוהר"ר נפתלי [?] מלובלין

נדפס פה ק"ק [לובלין] בשנת תנא
אליה במהרה אמן = [תאאבא =
ת"ה = 1645]

הראשון הרב הגאון מוהר"ר מאיר ר"י יש' מפוזנא שהיה אב"ד דק"ק שווארנז' והייתי בן 7 שנים. השני הרב הגדול המופלג מוהר"ר שמעיה אב"ד ור"מ דק"ק ברלין ולמד עמי כשהייתי בן 10 שנים. ואח"כ נחרב הארץ... [במלחמות השבדים] ובשנת תי"ח [1658] חזרנו לק"ק פוזנא ולמדתי אצל החריף הרבני מוהר"ר זעלקי. ושלחני אבי ולמדתי אצל הרב המופלג מוהר"ר שלמה אב"ד דק"ק ווראניק הן הגאון מוהר"ר מן ומשם נסעתי לק"ק גלאגא ולמדתי אצל בן דודתי הגאון מוהר"ר יאקובקי שהיה אח"כ אב"ד ור"מ דק"ק ניקולשפארג. ומשם שלח אותי אבי לק"ק קראקא ולמדתי אצל הגאון המפורסם מוהר"ר העשיל[30] אב"ד ור"מ דק"ק קראקא. וגם אצל דודי הגאון מוהר"ר מיכל אב"ד דק"ק פרוסיסטיץ. ואחר שהתחיל שם הדבר במ' נסעתי משם לק"ק לבוב להגאון מחותני המופלג מוהר"ר דוד בעל ה„טורי זהב"[31]. וגם שם לא שקטתי ונסעתי לק"ק זאלקבה ולמדתי אצל מוהר"ר משה שהיה אב"ד ור"מ דק"ק הורודנא והייתי מאוכלי שלחנו. ואחר כך שלחני ללמד להמאור המפורסם מוהר"ר שמואל קיידנובר[32] שהיה אב"ד דק"ק ריישא ואח"כ בק"ק קראקא"...

שנים נדד, איפוא, רב זה ממקום תורה אחד למשנהו, בפולין ומחוצה לה. והרשימה המפוארת של מוריו, שהיו אז גדולי הרבנים ותלמידי החכמים ברי הסמכא במדינה — מעידה אף היא על למדנותו המופלגת וידיעותיו העמוקות שיכול היה להאציל מהן לעיר. אין פלא שמשך תלמידים רבים לעיר.

ב. מצבם המשפטי של יהודי ונגרוב

אחד הגורמים העיקריים שאיפשר התבססותו והאדרתו של הישוב היהודי בונגרוב בתקופה הנידונה היה מעמדם המשפטי הנוח — שהתבטא בזכויות ותנאי קיום נוחים יותר מאשר בהרבה ערים אחרות בפולין. התעודה העיקרית המלמדת על מעמדם המשפטי היא הפריבילגיה שניתנה בשנת 1665 על ידי הבעל קרסינסקי — ליהודי ונגרוב וסר קולוב, לאחר שקנה שנה לפני כן את העיר מרדזיביל. העובר אפילו ברפרוף על מסמך זה אינו יכול שלא לראות מיד את הדמיון בין כתב קיום זה לבין כתב הקיום שניתן לכלל יהודי פולין בשנת 1453 על ידי קזימיר הגדול ואושר אחר כך על ידי המלכים האחרים. כתב קיום זה, הנקרא — הקזימירי המורחב, הוא הנוח ביותר ליהודים, נוח עד כדי כך שיש טוענים, כי היהודים זייפו אותו על מנת להשיג לעצמם זכויות נוחות. הדמיון הרב בין כתבי הקיום נותן מקום להניח שיהודי ונגרוב התבססו על כתב הקיום הכללי הזה בשתדלנותם למען זכויותיהם. והעובדה שהיו זכויות כאלה לכלל ישראל במדינה — בודאי הקלה ואף השפיעה על בעלי ונגרוב שיענו להן אף הם.

הפריבילגיה של קרסינסקי היתה למעשה אישור חדש של אותן זכויות שניתנו ליהודים במרוצת הזמן על ידי הבעלים האחרים, אישור שהיה נהוג עם בואו של בעל חדש לעיר, דבר זה מסתבר גם מלשון הפריבילגיה:[33] „...יאן

---

[30] הרב העשיל — מגדולי רבני פולין במאה ה־17. שימש רב וראש ישיבה בלובלין, בריסק, קראקא. העמיד הרבה תלמידים מפורסמים. כתב חידושי הלכות על מסכתות שונות והגהות ל„ספר מצוות גדול" של ר' משה מקוצי. מת — 1664.

[31] ר' דוד הלוי, בעל ה„טור זהב" (טז) — אף הוא מגדולי הרבנים במאה ה־17. רב בפוטיליטש, פוזנא, אוסטרא, לבוב ועוד. חיבר פירוש מקיף על כל חלקי ה„שולחן ערוך" שזכה להכרה בסמכותו המחייבת. חתנו של ר' יואל סירקיס בעל הב"ח.

[32] ר' שמואל קידנובר (מהרש"ק) — מגדולי הרבנים בפולין במאה ה־17. היה רב בניקולסבורג, גלאנא, פרנקפורט דמיין, ביאלה, וילנא. כתב ספרים: „ברכת הזבח", „ברכת שמואל".

[33] הפריבילגיה מצויה בתרגום רוסי שהוא העתק ממקור לטיני ופולני (בחלקו הגדול) המצוי בספרי העיר ליבה הנמצאים בארכיון הראשי בורשה, ספר מס' 63 ע' 41—438.

עיין: Еврейская Старина, 1911, IV ,СПБ
מאמר של נ. נ.: לתולדות היהודים בערים ונגרוב וסוקולוב — שבפודליאסיה.

ההקדמה

אמר הקטן והצעיר אליהו לביה לוי בן לא"ה הגביר והנדיב
מוהר"ר אברהם הלוי ז"ל: בן החסיד מוהר"ר מרדכי מוריל
הלוי ז"ל: בן הגאון כמהר"ר אליהו הלוי ז"ל

R296.57
ברית הלוי
296.57

ההקדמה לספר „ברית הלוי" לר' אליהו הלוי אטינגן

קזימיר קרסינסקי, שר האוצר, סטרוסטה של נובומיה, פרס־ניצה, הבעל התורשתי של ונגרוב וסוקולוב על ידי כתב זה אנו מודיעים... שיהודי ונגרוב שלי הציגו בפני את זכויותיהם שניתנו להם על ידי בעליהם הקודמים של ונגרוב וכן על ידי הבעל האחרון שקיים לי הוד מעלתו הנסיך בוגוסלב רדזיביל... ששלטונו עבר עכשיו אלי. לכן בקשו ממני שאת הזכויות הללו... אאשר להם ואתן להן תוקף חוקי"... ובסיום הפריבילגיה הוא אומר: ...„במצאי בקשה זו של היהודים הנזכרים מונגרוב וסוקולוב בהחלט צודקת ובהסתמך על זכויות קודמות שניתנו להם על ידי קודמי הנני מאשר ונותן תוקף חוקי לכל זכויותיהם"...

נוסח זה מאפשר להסיק, כי הזכויות שפורטו על ידי קרסנסקי, ואושרו על ידו (אחר כך — גם על ידי בנו) — היו למעשה בתוקף עוד זמן רב לפני כן. כיון שהוא מציין במפורש ובנפרד את הבעל הקודם רדזיביל, ואחר כך עוד מפרט „הבעלים הקודמים" — הרי אין ספק שפסקה אחרונה זו מתיחסת לזמנו של קישקה שהיה בעליה של ונגרוב לפני רדזיביל. מכאן שכבר זמן רב לפני הפריבילגיה של קרסינסקי נהנו היהודים למעשה מתנאים וזכויות שהקלו קיומם בעיר.

באשר לקישקה — נראה שיש לנו רמז נוסף למעמדם המשפטי של היהודים בזמנו: בתעודה משנת 1585 מפורט תפקידו של פקיד החצר, — מ"מ בעל העיר, שישב בונגרוב.[34] לאותו פקיד, נאמר שם, „היה שלטון נרחב על הנתינים מכל המעמדות שגרו באחוזות הבעל. בידיו היה הכוח המשטרתי, בסמכותו היה להוציא משפטים לפי החוק הכללי". בין המעמדות שפורטו היו: השלכטה, הבויארים, העירונים והאכרים — אך לא היהודים. אין זה ודאי, אך ייתכן שאין כאן השמטה אלא שהיהודים כבר נהנו אז משיפוט פנימי.

הפריבילגיה של קרסינסקי הגדירה במפורש את חובו־תיהם וזכויותיהם של היהדים כלפי בעל המקום והעיר. הגדרה כזו עזרה מאוד במניעת סכסוכים עם השכנים ולכינון יחסים הדדיים תקינים, בפרט שבעל העיר שם לב להסדר שטחי המריבה הפוטנציאליים. כך, למשל, קבע בפריבילגיה „שליהודים אין שום שייכות לקופות העירוניות ואין הנוצרים רשאים לקחת מהם מסים כאלה. אך המגיע מהם על פי מכסה השוה לזו של הנוצרים — יחלקו בינם לבין עצמם וראשי בתי הכנסת שלהם חייבים על פי החוק לגבות מהם [את המגיע] ולמסור לקופת העיר". בדרך זו יכלו היהודים להתגונן בפני ניצול מיותר של העיר היות ולא היה מקום ללחץ נפרד על כל יהודי. נציגות יהודית מוסמכת היא שתהיה אחראית לגביה ולתשלום לעיר. בצורה דומה שוחררו היהודים מתשלום שכר עבודה לגובי מס המשקאות משום שאלה חייבים היו לעבוד על חשבון העיר או חוכרי המס. ואלה לא היו השטחים היחידים בהם נקבעו מראש חובותיהם של היהודים כלפי הבעל וכלפי העיר.

חובותיהם של היהודים לבעל המקום הצטמצמו אך ורק בתשלומים כספיים: „היהודים שהזכרו לעיל [יהודי ונגרוב וסוקולוב] חייבים לשלם מדי שנה בשנה מכל בית שלהם לאוצרי — שני זהובים. יהודים הגרים כדיירים בבתי זרים ישלמו לאוצרי — 24 גדולים". ...„היהודים... הרוצים להשתקע בעיר יצטרכו לשלם דמי השתקעות... תשלום חד פעמי, בגובה 6 זהובים"...

תשלום כספי זה שיקף יפה את מעמדם המיוחד של היהודים במדינה. בפולין המאורגנת על בסיס קורפורטיבי היוו גם היהדים קורפורציה מיוחדת. אמנם הם לא יכלו להשיג זכויות פוליטיות, אולם מצבם היה שוה לזה של העירונים ובמקרים מסוימים אף טוב יותר. אלא שהם נאלצו לקנות זכויות קיומם והגנתם בכסף מלא. עקרון זה שיקף את ראית היהודי כזר והוא שהקל על סחיטת כספים מן היהודים אפילו על ידי שליטים ליברליים ביותר... קיומם הנוח של היהודים היה בחלקו תלוי תמיד ביכלתם לשלם בעד ההגנה. גם בעליה של ונגרוב לא סטו מן הנוהג וגבו מהם תשלומים גבוהים ואף רבים יותר מאשר מן הנוצרים. אבל הם נתנו להם זכויות תמורת תשלומים אלה, זכויות שלא ניתנו ליהודים בהרבה ערים אחרות — אפילו רצו לשלם עבורן בכסף רב. זכויות אלו הבטיחו ליהודים תנאים הולמים לקיום. הפריבילגיה של קרסינסקי מפרטת שורה של זכויות הנוגעות לתחומי החיים החיוניים ביותר:

1) התחום הבטחוני: היהודים בעיר נהנו מהגנה מלאה על חייהם ורכושם. בעל העיר הבטיח זאת בקבעו את האחראים לבצוע ההגנה ובפרטו נקודות תורפה אפשריות: ...„או אם יעשה להם איזה עול באונס... אם יוטרדו על ידי מישהו, כלם יחד או כל אחד בנפרד בעקבות כונה זדונית של אנשים חוצפנים... במקרה של חיפושים אחר חפצים גנובים" — בכל המקרים הללו ודומים להם — קבע בצורה ברורה על מי החובה להגן על היהודים: ...„אם יעשה להם עול וראש העיר [Wojt] יחד עם ראש העירונים וחברי המועצה בשמעם ובראותם זאת לא ירצו להגן עליהם [מזה] — אז כל האחריות [לכך] תהיה על פי הצדק מוטלת עליהם... [וראש העיר] חייב לשלם בעד הנזקים"... הוראה זו שמאחו־ריה כוח הכפיה המוחלט של הבעלים, שקבעה בפירוש אחריותם של העירונים לשלום היהודים — היתה הגנה יעילה בפני מקורות סכנה ממשיים ביותר.

הגנה זו ניתנה גם למוסדות הדתיים — בית קברות, בתי כנסת — דבר שהיהודים השתדלו תמיד להבטיחו. בכל מקום בו ישבו. ולא זו בלבד שניתנה להם הגנה אלא לפי הנוהג אף שיחררו אותם מכל מיני המסים שנגבו מרכוש אחר: „כמו כן בית הכנסת עם המגרש והבתים השייכים לו וכן בית ההקדש [Hospital] היכן שהם מחזיקים את ענייהם, משתחררים על ידי ממסים כל שהם"...

2) הארגון הפנימי: הובטח ליהודי ונגרוב ההישג החשוב ביותר של יהודי פולין — אוטונומיה משפטית. הפריבילגיה

---

[34] ראה: Biblioteka Warszawska, 1912, tom I, str. 362. Ign. Baranowski: Halszka z Ostroga i podlascy jej leńnicy rękopis No. 4891.

Biblioteka Krasinskich

אומרת: „כל היהודים הגרים בעיר זו שלי עכשיו ואשר יגורו בה גם בעתיד צריכים להשפט בכל עניניהם בפני ממלא מקומי אשר צריך ומחויב לשפטם על פי חוקיהם העתיקים כשהוא משאיר להם, בכל אופן, חופש הערעור בפני. הם משתחררים מבית דינו של ראש העיר [Wojt] והעירונים". ושוב — לשם הדגשה נוספת: ...„היהודים הנ"ל, הן מונגרוב והן מסוקולוב, בשום אופן לא יהיו כפופים לבית דין העירוני אלא קודם כל הם צריכים להקרא למשפט בפני ראשיהם. ואם הצד המתלונן אינו שבע רצון מהחלטות ראשי היהודים רשאי הוא להגיש ערעור לממלא מקומי, בחצרי. ערעור על החלטת ממלא מקומי יוגש אלי אישית לשיפוטי הבלעדי". ונוסף: „...אם איזה עירוני מונגרוב יעלב על ידי יהודי אז הוא [הנעלב] יכול לתבעו בפני ראש העיר והמועצה והם חייבים לדונו בדין צדק".

מדברים אלה מצטיירת התמונה הבאה: בסכסוכים בין יהודים ליהודים — הרשות השיפוטית המוסמכת הם ראשי היהודים, אם כי נשמרת הזכות לערער בפני הרשות; במשפטים בין יהודים לנוצרים, — ילכו לפי דינו של הנתבע בהתאם למנהג העתיק: בהתאם לדינו של הנתבע: אם הוא יהודי — ידון אותו הפקיד לפי דין יהודי. אם הנתבע נוצרי — ידונו אותו לפי החוק הכללי של הארץ. בכך היתה הגנה נוספת ליהודי. כיון שהפקיד לא ידע את חוקי ישראל — חייב היה להעזר באנשים מוסמכים מבין בני הקהילה. כך ניתנה לקהילה להבטיח הגנה נוספת לחבריה, על ידי ארגון הגנתם בפני בית דין הנוצרי.

הערובה החשובה ביותר לקיומה של האוטונומיה היתה העובדה שהיהודים הוצאו מסמכותו של כל בית דין אחר פרט לזה של בעל העיר. דבר זה היה הישג חשוב. אי הזדקקותם לבית דין עירוני הציל אותם מלהשפט בידי מתחרים, שהיו בודאי מנצלים את תוקפם המשפטי לרעת היהודים, והרי סכסוכים בין יהודים ועירונים לא היו דבר נדיר.

מכמה סעיפים בפריבילגיה ברור גם שהיתה קיימת ערבות הדדית בין היהודים. האחריות כלפי חוץ — היתה אך ורק בידי נציגות מוסמכת ולא בידי יחידים. אך מה שחשוב במיוחד — אוטונומיה משפטית זו הביאה לאוטונומיה חברתית — באשר לא היתה כל התערבות בעניניהם הפנימיים של היהודים.

3) בשטח הכלכלי: הפריבילגיה מעניקה להם חופש המסחר והמלאכה המלאים: ...„בתמורה למלוי כל הנ"ל [התשלומים] אני מרשה להם להתעסק בקניות כל שהן, מלאכות ומסחר לפי רצונו של כל אחד"... אף כאן בא הסדר בתחומים שחייבו מגע עם העירונים כמו במלאכה וכו'.

באופן כולל נראה שהיהודים לא הופלו על ידי הבעלים לרעה לעומת העירונים — בהרבה תשלומים קובע בעל העיר בפירוש שהיהודים ישלמו בשווה לעירונים הנוצרים: „בעד [הפקת שיכר] הם צריכים לשלם לאוצרי לחוד... 20 גדולים מכל דוד כפי שמשלמים גם עירוני ונגרוב"... כך היה ביחס למס המשקאות, תשלום בעלי המלאכה, תשלום הקצבים.

ג. פעילותם הכלכלית

פעילותם הכלכלית של היהודים בתקופה הנידונה היתה ניכרת מאוד במדינה ומותר להניח שדבר זה נכון אף לגבי ונגרוב. לפי מסיבות הזמן התרכזה פעילותם הכלכלית בכמה תחומים הקשורים זה בזה: באדמיניסטרציה כלכלית, בהתיישבות החדשה, במסחר וביחוד — במסחר עם חוץ לארץ, ובמלאכה, חלקם של היהודים בניהול משקים בהתישבות הנרחבת ובמסחר — נתאפשר תודות לשיתוף אינטרסים כלכלי בין האצילים בעלי האחוזות לבין היהודים. שיתוף זה נבע מכך שכל צד סייע לשני.

סיבות רבות הביאו לכך שהאצילים היו מעוניינים למשוך יהודים לאחוזותיהם: בגלל יכלתם לגייס כספים ואפילו בסכומים גדולים — שאיפשרו לאצילים להגיע לרמת חיים גבוהה המושתתת על מותרות ובטלה; בגלל כשרונותיהם המינהליים והאירגוניים שהביאו לא רק לארגון יעיל של המשק האחוזתי אלא אף להרחבתו ופיתוחו — דבר שהאצילים היו מעוניינים בו מאוד; בגלל היותם מתחרים בעירונים שמפני שאיפותיהם המדיניות חששו האצילים; בגלל כל אלה — קירבו האצילים את היהודים והתעלמו בדרך כלל מלחץ העירונים והכנסיה שדרשו להרחיקם. ואילו היהודים יכלו להתקיים ולפעול בעיקר הודות להגנה שהעניקו להם האצילים.

בשתי צורות עיקריות פעלו היהודים באחוזות האצילים: כסוכנים וכחוכרים. דוגמה מעניינת לשתיהן יש לנו מונגרוב בתעודה משנת 1585 בה מסופר: „...אדון יאן קישקה, ומאוחר יותר גם אשתו, היו עשירים מדי מכדי לנהל בעצמם את משקם. לפיכך החכירו הכל בין לפקידים שבשירותם ובין לבנקאים שלהם אשר גויסו מבין נתיניהם היהודיים בונגרוב... באופן כזה החכיר אדון קישקה, בשנת 1585, על פי בקשת נתיניו יהודי ונגרוב אברהם משה ודוד — את כל הטחנות, המידות, היורות והמכסים הן בסוקולוב והן בונגרוב. לאותם היהודים מונגרוב החכיר גם את אדמות סוקולוב תמורת 1850 זהובים פולניים".

כמה דברים נוכל להסיק מתעודה זו: ראשית — שהיהודים אמנם לא היו החוכרים היחידים של בעל העיר, אדרבה — גם השלכטה חכרה מבעל המקום. אבל בתור בנקאים שימשו אך ורק יהודים. המונח „בנקאים" מבהיר גם את סוג הפעילות והתפקידים הכלכליים אותם מילאו היהודים במשקו של קישקה. הם מנהלים את משק הכספים שלו, שהיה רב ממדים.[35] העדפת היהודים לא נבעה מטוב לבו של בעל העיר — אלא בעיקר מפני שבאותו זמן לא נמצא עדיין תחליף ליהודים בניהול הכספים והם הצטיינו בתחום זה. שנית — מדובר כאן בחוכרים יהודיים עשירים למדי מאחר שהסכום שננקב היה גדול מאוד לפי ערך המטבע של אז[36] והרי זו לא היתה חכירתם היחידה.

---

[35] קישקה היה בעל 70 ערים ועיירות ו־400 כפרים המפוזרים על פני כל פודליאסיה ורייסן.

[36] לפי מקורות הזמן ההוא — הרויח פועל 3 גדולים ליום; זוג נעלים עלה 19 גדולים (בזהוב אחד — 30 גדולים).

החכירה היתה ענף פרנסה עיקרי של יהודי פולין וכך היה הדבר גם בונגרוב. המדובר בשני סוגי חכירות: חכירת הכנסות וחכירת משק שלם. בשני המקרים נסתייעו החוכרים היהודיים בעזרתו של האציל לשם כפיית משתמטים לשלם את המגיע מהם. ריבוי העוסקים בחכירות מבין היהודים מעידה, כי היתה זו פרנסה שנתנה קיום מכובד לעוסקים בה.

ובאשר למסחר — לא מקרה הוא שפנו בעיקר למסחר החוץ. ראשית — מפני שממסחר הפנים נדחקו בהתמדה על ידי העירונים. ושנית — מפני שמסחר החוץ היה קשור במשקם של האצילים, שם קיבלו היהודים עזרה. ואכן, רובו של המסחר עם חוץ לארץ בתקופה הנידונה היה בידים יהודיות. גם הגאות של התקופה איפשרה קליטתם של יהודים רבים במסחר. היו להם הקשרים הדרושים לכך ואף ההעזה והסיכון, שהם חלק מענף פרנסה זה.

על פעילותם המסחרית של יהודי ונגרוב במיוחד יש לנו רק רמזים בלבד. הפריבילגיה של קרסינסקי מקנה להם חופש העיסוק במסחר — והרי לא היו מבטיחים זאת לעצמם היהודים אלמלא נמצאו ביניהם עוסקים בכך. ואף יש לנו עדות ברורה לקיום סוחרים יהודים בעיר מתעודה של חצר־המכס בלוקוב משנת שמ"א [1580]. ברשום זה, שנכתב אגב עברית, מופיע שמו של הסוחר היהודי ר' יעקב מונגרוב, שהוביל בדים שונים בכמויות ניכרות מיריד לובלין — לשם מכירתם, כנראה, מחוץ לעירו — בליטא. זו דוגמה מאלפת לא רק להיקף המסחר היהודי בונגרוב אלא אף לתחומיו. צריך להניח שר' יעקב זה לא היה היחיד מבני עירו שנדד על פני המדינה לרגלי עסקיו.

בפריבילגיה של קרסינסקי מצוי רמז, שיכול אולי לשמש עדות, כי יהודי ונגרוב עסקו גם בחקלאות. דבר זה הולם, אגב, את האופי של העיר הפרטית בפודליאסה, שהיו מצוי־רפים אליה גם שטחי־עיבוד חקלאיים. בעל העיר אומר: „אני שומר ליהודים אותן חלקות־חריש אשר מזמַנים קדומים נקבעו לצרכי היהודים על גדות הנהר ליביץ והם חייבים לדאוג להם ולהשתמש בהם לתועלתם, כפי שהם מוצאים לנוח ביותר. ואף אחד מאיכרי לא יוכל להפריע להם ולהתערב בזאת באיום של תשלום קנס לחצרי. מן החלקות הנ"ל וכן מן החלקות הנוספות שיקנו ושתמצאנה בשימוש היהודים אינם צריכים לשלם לעיר שום מסים"...

בעל העיר לא פירש טיב השימוש שעשו היהודים בחלקות אלו. על כך שלא היו אלה חלקות המיועדות לצרכים דתיים, ניתן להסיק מן העובדה שהן השתחררו ממסים עירוניים ולא ממסים לבעל העיר. והרי באותה פריבילגיה הוא שיחרר, בהתאם למנהג בכל המדינה, את המוסדות הדתיים „מכל מסים שהם", לרבות מסים שלו. מזה, וכן מן העובדה שהזהיר דוקא את האיכרים ולא אחרים, אפשר להסיק כי היו אלה חלקות חקלאיות ממש. (חבל רק שלא נשתמרו יותר פרטים בנידון זה).

באשר למחיותיהם של יהודי ונגרוב — גם כאן מרובה החסר על הקיים. פרט לחכירות והמסחר עסקו היהודים גם במלאכות ובתעשית היין. הפריבילגיה של קרסינסקי מזכירה במפורש הפקת שיכר ויין תמד ומכירתם בפונדקים על ידי יהודים. גם במקורות העבריים נשתמרו רמזים המעידים כי עיסוק זה היה שכיח בין יהודי העיר: „...איין נידריגר יהודי... האט זיך מחבר גיווען מיט דען יונג דען קדוש זון און זיינן גנגין לק"ק וועגראב. ער האט געזאגט ער האט קרובים ער וויל דארטין עוסק זיין במלאכת יין שרף"[37].

גם על המלאכה היהודית אין פרטים רבים, ביחוד בכל הנוגע לראשיתה של התקופה. אפשר מכל מקום להניח, שלפחות בענפים אשר חייבו עבודת יהודים כגון קצבות, אפיה, חייטות, מבשל משקאות, פרוונות — בודאי היו מצויים יהודים כבר בזמן קדום.

הפריבילגיה של קרסינסקי דנה במלאכה היהודית בעיר. היא מעניקה ליהודים זכות עיסוק חפשי במלאכה — לאחר שהסדירו זיקתם לחבורת המלאכה העירונית על ידי תשלום קבוע שנקבע על ידי הבעלים. היא גם מזכירה במפורש קצבים לחוד, מפני שהיו חייבים על פי הנוהג בתשלום מיוחד לבעל העיר, ובעלי מלאכה אחרים לחוד — מכאן שהיו סוגים שונים של אומנים יהודיים. היא גם מזכירה אומנים יהודיים שלא מתושבי העיר, שהיו באים אליה רק בימי שוק וירידים — כדי למצוא פרנסתם.

אבל האופיני לסוף התקופה בשטח המלאכה היתה ההתארגנות המקצועית־חברתית בחבורות־מלאכה עירוניות של הנוצרים ובחברות בעלי מלאכה היהודיות. מקורה של ההתארגנות באינטרסים מקצועיים שיצרו גם שותפות חברתית. חברות המלאכה, כנוצריות כיהודיות, היו מונופוליסטיות ואקסקלוזיביות והצטיינו בגוון דתי מובהק ובמאבק חריף עם אומנים מתחרים שמחוצה להן.

אופין הדתי־חברתי של חברות המלאכה — על רקע תנאי הזמן — יצר פרשה מענינת של יחסים בין האומנים היהודיים והנוצריים. ההבדלים העצומים בין היהודים והנוצרים מבחינה חברתית ודתית ובכלל — ראית היהודי כזר, לא יצרו בחבורת המלאכה הנוצרית נטיה לצרף את חבריהם למקצועות היהודיים. אך, מאידך — אי אפשר היה להשאיר את היהודים ללא כל זיקה שהיא, משמע — פיקוח, מצד חבורת המלאכה — באשר היהודים היו מתחרים רציניים. לפיכך ניסו לקשור את היהודים בקשר פורמלי לחבורת המלאכה הנוצרית בעיקר על ידי תשלומים קבועים וקבלת מרות החבורה מצד היהודים. תמורת זה לא ניתנו להם זכויות שוות לאלה של החברים הקתוליים, ולהיפך — בהרבה מקומות היו זכויותיהם ירודות בהרבה. אולם ניתנה להם הרשות לעסוק במקצועם ואף לבקש הגנת החבורה בפני תחרות מן החוץ. למעשה היו הבדלים בין המקומות במדינה מבחינת הסדר היחסים בין החבורה הנוצרית והאומנים היהודיים: בעיר הפרטית היה מעמדם נוח יותר מאשר בעיר המלכותית;

---

[37] מתוך שאלה בענין ענוגה שנשאל ר' יעקב אב"ד ור"מ דק"ק צוזמיר בשנת 1676 ונדפסה בספרו „בית יעקב", נדפס בשנת תנ"ו [1696], עמ' י"ד, שאלה ט'.

ראה גם: היסטאריש שריפטן, ייווא, I, וילנא 1937.

ז. רובשוב: יידישע גבית עדות אין שאלות ותשובות פון אנהויב 15 ביז 17 יאהרהונדערט, זייט 187.

בעיר הפרוטסטנטית בליטא ופולין המזרחית — טוב יותר מאשר במערב פולין ובעיר קתולית.

בונגרוב שהיתה עיר פרוטסטנטית, פרטית ושכנה בליטא — ניתן היה, איפוא, לצפות שמעמדם של האומנים היהודיים יהיה טוב יותר מאשר במקומות ישוב רבים אחרים. ואכן — כך היה.

היהודים השתייכו לחבורת המלאכה העירונית לפי תנאים שהובהרו בתקנון החבורה העירונית של הקצבים, אשר אושרה על ידי בעל העיר[38] לפי תקנון זה היה מעמדם של האומנים היהודיים שווה לזה של הפרוטסטנטים. (חשוב לזכור שאז כבר היתה ונגרוב עיר קתולית). עשרה סעיפים ממנו מוקדשים לעניני היהודים. סעיף 9, למשל, קבע, שאין לקיים אסיפות חבורה בהן נקבעה חלוקת המסים ונערכו בחירות — בשבת, כי הרי אז לא יכלו היהודים להשתתף. סעיף אחר קבע שזקני החבורה ייבחרו גם על ידי היהודים. סעיף 20 הקנה לקצבים היהודים רשות לקיום קופה נפרדת לצרכי שיפוץ איטליזיהם. בדומה לפרוטסטנטים — שוחררו היהודים מהשתתפות בטכסים דתיים של הקתולים, תמורת תשלום ליטרה חֶלֶב. אולם לא ברור אם בונגרוב יכלו היהודים להיבחר למוסדות החבורה, זכות שלא ניתנה להם למעשה בשום חבורה נוצרית.

השתייכות האומנים היהודים לחבורה העירונית לא מנעה בעדם, כנראה, מהתארגנות פנימית — כפי שמעידה עובדת קיום קופה משותפת לשיפוץ האיטליזים. צריך להניח שהקופה שימשה לא רק לשיפוץ איטליזים ושהיא נוצרה לא רק מטעמים כלכליים. קופה — משמעה התארגנות. ובודאי שצרכים חברתיים נכבדים ביטאו התארגנות זו.

3. מחלוקות פולין — עד אמצע המאה ה־19

א. הקהלה והתפתחותה

הזמנים הבלתי רגילים שעברו על פולין בתקופה זו הטביעו חותמם העמוק גם על מעמדה של קהילת ונגרוב ובעיקר — על התפתחותה העתידה. מצב פוליטי מעורער שגילוייו היו חלוקת פולין ואבדן עצמאותה הפוליטית, מלחמות ומרידות שבאו עקב התעוררות לאומית — יצרו אי יציבות שחתרה תחת השגשוג הקודם ואף העמיסה נטל נוסף על הקהילה. כך, למשל, נאלצה הקהילה לשלם במרד 1794 סך של 154,814 זהובים — כדמי השתתפות בציודו של צבא ההתקוממות[39], תשלום שהיה כבד מאוד. אולם מה שקבע יותר — המצב הפוליטי המעורער לא נתן אפשרויות להתפתחות נוספת של הקהילה.

אך לא זה בלבד. גם תמורות כלכליות הצטרפו לקשיים שנבעו מטעמים פוליטיים. כזכור, החלה פריחתה של העיר עם פתיחת הדרך לים והתעצמות המסחר דרכו. פריחה זו נמשכה כל עוד היה קיים הסחר הימי, שבעטיו היתה חשיבות לדרכי המים של ונגרוב. עם השינויים במדיניותה המסחרית של המדינה לאחר חלוקתה, שהתבטאו גם בחיסול הסחר הימי, היתה ירידתה של ונגרוב בלתי נמנעת. זאת ועוד. עם ההתקדמות לקראת מודרניזציה במסחר ובתעשיה עלתה חשיבותה של תחבורה אחרת — הרכבת. וכשם שפתיחת הדרך לים העלתה כל אותם מרכזים מסחריים שהיו קשורים בים — כן העלתה הרכבת כל אותם מרכזים שהיו קשורים בה. דוגמה בולטת לכך — השוואה בין שדלין לונגרוב. כאשר ונגרוב כבר היתה עיר ואם בישראל — היתה עדיין שדלין כפר קטן. אולם לאחר כינון הרכבת שהפך את שדלין לצומת דרכים חשוב ואילו ונגרוב נשארה רחוקה ממנה — התפתחה שדלין התפתחות עצומה ואילו ונגרוב שוב לא יכלה להדביק אותה.

גם מעמדה כמרכז מסחרי עיקרי לסביבתה נתערער. עם הזמן התפתחו ערי הסביבה עד כדי לעמוד אתה בהתחרות, ונראה שבמרוצת הזמן אף דחקו אותה לקרן זוית. אופיני ומאלף הוא, שב„פנקס הדיינים" לא השתקפו כמעט לגמרי ימי־השוק והירידים של ונגרוב, למרות שידוע, כי אפילו בשנת 1786 קיבל בעל העיר אוסולינסקי פריבילגיה מן המלך לקיום ירידים 4 פעמים בשנה. ויותר מזה — דוקא מרכזי הסביבה בולטים בפנקס זה: יהודי ונגרוב מרבים לנסוע לירידים של מזריטש, לוקוב, שדלין וכו' — שכנראה היו מרכזי הפעילות הכלכלית בסביבה. מכאן — שחשיבותה של ונגרוב כמרכז כלכלי כזה בתקופה הקודמת — פגה במידה רבה.

תמורות אלו היו ביסוד העמידה־במקום אשר הסתמנה בסופה של התקופה הן לגבי העיר בכללה, והן לגבי הקהילה היהודית בה. אבל צריך להדגיש, שלא היה זה תהליך אחיד וכי פעילותם של היהדים, לפחות, גילתה אי־השלמה ומאבק כנגד ההתפתחות העתידה.

אשר לארגון הקהילתי — תהליך הפרישה של הסביבות נמשך גם בתקופה זו — עד להפרדה הגמורה בין העיר וקהילותיה בזמן השלטון הרוסי. החלה ב„מצוה" — פראגה, פרברה של ורשה. על זה שפרגה היתה מסונפת לונגרוב בתשלום מס הגולגולת ניתן להסיק מפנייה של מנהיג קהילה זו, לייזר מרקוביטש, לשלטונות הפולניים בשנת 1768. הוא ביקש שימסרו לידיו יהודי זר, שנאשם במעל באשתו. מרקוביטש ביסס בקשתו זו על הרשות הקבועה שפרגה קיבלה מונגרוב — לעצור עבריינים כאלה.

ואילו בשנת 1788 כבר ניהל שמואל זביטקובר, פרנסה המפורסם של פרגה, משא ומתן עם ונגרוב — בקשר לרצונה להשתחרר ממנה. בעת ובעונה אחת עשתה פרגה דין לעצמה: היא סרבה להכנע לתביעת ונגרוב להזקק לה במילוי צרכיה הדתיים, וניסתה לספקם בעצמה. כרגיל, לא ויתרה ונגרוב מרצונה הטוב על פרגה, אך נאלצה לעשות זאת מאין ברירה אחרת, כך שפרגה הצליחה במאבקה.

---

[38] „ציון", שנה שניה, ספר ג—ד, ירושלים, תמוז תרצ"ז.
מ. קרמר: לחקר המלאכה וחברות בעלי המלאכה אצל יהודי פולין במאות הט"ז—י"ח, ע' 311, לפי: Księga Cechowa rzeźników w Węgrowie, rękopis 781, Biblioteka Krasinskich.

[39] ראה: רינגלבוים ע.: די פוילישע יידן אין אויפשטנד פון קושצ'יושקו 1794, זייט 123, ייווא, ווארשא 1937.

תעודה מענינת המצויה ב„פנקס הדיינים" של ונגרוב משנת תקס"א [1801] — מצביעה על כך שמעשה של פרגה לא היה בודד וכי היה זה תהליך שנמשך בהתמדה. התעודה עצמה הינה כרוז כנגד עריכת קדושין ללא נטילת רשות מרבה של ונגרוב ובלא השתתפותו: „...חלילה וחלילה לשום בן אדם לסדר קדושין בלתי רשות והורמנא מכבוד הרב ה"ה אב"ד ור"מ דק"ק יצ"ו. ובאמת הוא מיוסד ע"פ טוב טעם ודעת. מלבד שהוא תקון וחזוק ליסוד ומעמד הקהלה העולה על כלנה הוא גדר וסיג לתורתנו הקדושה. עס קאן ארויס־קומען דערפון גרויסע מכשולות ואי אפשר לפרסם כי רבים הם... און מען לאזט מכריז ומודיע ברבים זיין בפקודת כב' אלופי', ראשי', רוזני', נגידי', מנהיגי', מנויי וטובי העיר בצירוף כב' הרב ה"ה אב"ד ור"מ דק"ק יצ"ו ובית דיני הצדק בחרם הגדול והנורא ושאר אסורים אז עס זאל זיך ניט דערוואגן קיין שום בן אדם מסדר קדושין צו זיין על שום חתונות בתוך כל הישובים והגלילות הסרים למשמעתנו בלתי ידיעת והורמנא ורשות מכב' הרב... יום א', ב' מנחם אב דהאי שתא תקס"א".

האם זהו מקרה חילול דת? נראה שלא. ההנמקה נותנת מקום לשער, כי לפנינו מקרה של מאבק הקהילה על סמכויותיה עם „הישובים והגלילות הסרים למשמעתה". כי הרי כך החלו קהילות קטנות במאבקן לעצמאות: הן קיימו את הצרכים הדתיים ללא הזדקקות לקהילה הראשית. אך גם ייתכן שכרוז זה מכוון נגד המאבק הפנימי בעיר — מאבק הקשור בעלית החסידות.

מה היה גדלה של הקהילה בתקופה זו? על כך יש לנו שני סוגי נתונים: של הקהילה המורחבת ושל ונגרוב עצמה. הספירה המורחבת דנה בתקופה מצומצמת יותר: הספירה הראשונה בשנת 1765 העלתה כי בקהילה היו 3623 יהודים. ואילו בשנת 1794 היו בקהילה 3430 יהודים[40]. לכאורה יש כאן ירידה, אך צריך לזכור את התהליך המתמיד של השתחררות הסביבות מן הקהילה הראשית — ונגרוב. לכן מותר להניח, שספירה זו אינה מוכיחה באמת על ירידה.

אולם דבר זה מתאשר בצורה מובהקת על ידי הספירה השניה — של ונגרוב העיר בלבד: בשנת 1765 — מנו בה 581 יהודים. ואילו בספירה של שנת 1840 — נמנו עמה 2130 יהודים. זאת אומרת — שהישוב היהודי בעיר גדל במשך 75 השנים — פי ארבעה[41]. מכאן ניתן להסיק מסקנה חשובה: על אף קשייה של העיר — קיימת נהירה מתמדת לונגרוב מן הסביבות, הרואות בה מרכז חשוב.

על הארגון הפנימי בקהילה נשתמרה עדות מענינת ב„פנקס הדיינים" המקורי מן השנים תקמ"א—תקע"ד [1781—1814][42]. פנקס זה אינו תיאור כרונולוגי של מה שקרה בעיר, אלא רישום סדיר של עבודת דייני הקהילה כפי שהתבצעה במציאות. לכן חשיבות מיוחדת לתמונה מחיי הקהילה שהוא נותן, למרות שלפי אופי הפנקס אינה יכולה להיות שלמה. תמונה יותר מלאה על החיים הציבוריים הפנימיים היתה מתקבלת מפנקס הקהל שהוא אף נזכר בפנקס הדיינים, אלא שלא הגיע לידינו.

חיי הקהילה התנהלו על ידי מוסדותיה. העיקרי והחשוב שביניהם — „הקהל". העקרון עליו התבסס הקהל, מסגרת פעולתו, תפקידיו וסמכויותיו — נקבעו על ידי התלות והאחריות ההדדית — כל ישראל חברים וערבים זה לזה. לא היתה זו רק תוצאה של שאיפה פנימית, אלא העולם הנוצרי, שבתוכו חיו היהודים, ראה בהם חטיבה חברתית וראתה את הציבור כולו אחראי למעשיו של כל יחיד. הקהל חייב היה, איפוא, לנהוג בזהירות ולכוון אופי היחסים הנרקמים לא רק בין הציבור היהודי והנוצרים, אלא אף בין היחידים היהודיים והנוצרים. הוא היה, איפוא, נציגו הרשמי של הציבור כלפי חוץ וחייב היה לעשות כל מה שביכלתו, ובאמצעים שנראו לו, כדי להשיג קיום טוב ונוח לציבור זה.

אך עיקר פעילותו התרכזה כלפי פנים — בהכוונה ופיקוח על אורח החיים היהודיים המסורתיים. לצורך זה ניתנו בידיו סמכויות נרחבות מאוד אשר נתמכו גם על ידי השלטונות מאחר שאף הם היו מעונינים בקהל תקיף וחזק. הוא יכול היה להפעיל כל מיני „כפיות ונגישות" כדי להביא את היחיד והציבור לאורח החיים הרצוי מבלי שיסטו ימינה או שמאלה. הוא כיוון ופיקח על הכל. במיוחד חשוב לציין, שהוא לא הוציא מתחום השגחתו אף ארגונים חברתיים בעלי עצמאות רבה, כגון חברות בעלי־המלאכה שהיו, כידוע, ארגונים חזקים ומסודרים. ב„פנקס הדיינים" ישנן דוגמאות לטיפול הקהל (אמנם לא תמיד באופן ישיר על ידו, כיון שגם ביה"ד נכנס בעובי הקורה), בבעיות שהתעוררו בקשר לחברות המלאכה. למשל: „...[החייטים] תבעו את החברה פועלי צדק מחמת כפי הפשר מכב' אלופי' הקהל מבואר שהמקומו' של הקירז'נר"ש ושמוקלרש יהיו של החייט'... (תקמ"ג). ובמשפט בין האופים והמוזגים, עת החלו האחרונים „מוכרים לאחרים הן פת לבן והן פת עבה" החליט ביה"ד: „יצא מאתנו בד"צ ח"מ [בית דין צדק חתום מטה], שיש רשות לאנשי קהילתנו לעסוק במלאכת בעקערי' לכל מי שירצה כדי לפרנס עצמו בכל מה דאפשר וקיים דרכך בכל אשר תעשו"... ביה"ד ביטל, לכן, את המונופול של האופים הקודמים מפני שטובת הציבור דרשה זאת וחייב את האופים לקבל מרות הקהילה — „ובפירוש הותנה שחל איסור גמור

---

[40] רינגלבלום ע.: שם, ע' 123, לפי: Akty powstania Kościuszki, II, str. 197.

[41] בהשוואה עם ערי סביבה אחרת היה המצב (ראה ספירת 1765 בהערה קודמת) בשנת 1840:

שם העיר	יהודים:
שדליץ	4359 (בשנת 1765 היו 631 יהודים)
סוקולוב	1412
ונגרוב	2130 (בשנת 1765 היו 581 יהודים)
נשלסק	1745
ביאלה	2220

לפי: Статистика Царетва Полсково по Висог. повал. Составил Колл Сов. М. Завелейским СПБ. 1842, стр. 186-206

[42] נמצא במקורו בספריה הלאומית, ירושלים.

על הבעקירס מעבר לילך אצל הציך מאנסטר[43] ולדבר שום דבר לגרם הפסד לקהילתנו"... (ב' ניסן, תקמ"ט). המדובר הוא בסכסוכים שבין חברות מלאכה, שהקהל נכנס בעובי הקורה לשם טובת הציבור וזה שהחברות קיבלו מרותם של מוסדות הקהילה — משמש לתקיפותו של הקהל. במשמעת זו היו גם צדדים חיוביים: היא הבטיחה הגנה ממשית ליחיד וקיום לציבור היהודי.

נוכח תפקידים כה חיוניים לציבור היהודי והכוח השלטוני הממשי שריכז בידיו — אין פלא שזכה לירא־כבוד שלא זכה לה שום מוסד אחר. „פנקס הדיינים" מכנה את הקהל בתואר כבוד „אלופים, ראשים, רוזנים, מנהיגים, מנהלי עדת ישורון" — המצביעים על המעמד הרם שהקהל נהנה ממנו. אין ספק, שירא־כבוד זו היתה גורם לא מבוטל בכשרו של הקהל למלא תפקידיו.

מה היה הרכבו וכיצד נבחר? לפי „פנקס הדיינים" אי אפשר לעמוד על אורך הזמן שחברי הקהל היו צריכים לשמש בתפקיד. הכוונה היתה שיתחלפו מדי שנה בשנה, אך המציאות הוכיחה שלא כך היה הדבר וכי רבים מחבריו התמידו שנים רבות בתפקידם — דבר שהיה הרבה פעמים בעוכריהם ובעוכרי הציבור אותו שרתו. כן קשה לעמוד לפי ה„פנקס" על הרכבו המלא. אך העובדה שיש שם הבדלה בתארים של חברי הקהל כמו: ראשים, רוזנים, רוממים, — שאינם נראים כחזרה על אותו תואר, מוכיחה שהיו הבדלי מעמד וחלוקת תפקידים פנימית בקהל. על אופן בחירתו של הקהל יש ב„פנקס" רמז בלבד. בתעודה אחת מסופר על בחירתו של דיין — בחול המועד סוכות אחד — על פי בוררים. כיון שידוע שהדיינים היו נבחרים יחד עם הקהל — באותן בחירות, אפשר לראות בתעודה זו גם רמז לאופן בחירתו של הקהל.

משנבחר הקהל — היה בוחר מתוכו בפרנס החודש — אותו ה„ראש" אשר דאג לכל הענינים השוטפים של הקהילה. באותה בוררות בין האופים והמוזגים קבע בית־הדין: מותר למוזגים לאפות אך עליהם לשלם לחבורת המלאכה העירונית דמי אומנים והביצוע — בידי פרנס החודש: „רק שפרנס החודש יצוה להשמש לגבות ט"ו הזהובים לידו ממש"... לאחר הגביה יעביר פרנס החודש את הכסף לתעודתו. לרשותו של הפרנס חודש עמדו פקידי הקהילה.

במקרים מיוחדים שחייבו פעולה בלתי־רגילה נתכנס הקהל לא רק בהרכבו המלא, אלא צירף, לשם חגיגיות, אף את נכבדי הקהילה ובראשם — הרב והדיינים. מקרים כאלה היו, כאשר צריך היה לתקן תקנה או להכריז הכרזה פומבית חשובה במיוחד. התקנה ותיקונה היו מזכותו הבלעדית של הקהל ושיקפה את זכותו החקיקתית. תיקון בתקנה עצמה נתגלה כצורך חיוני של השעה, שעה שהזמן ומסיבותיו יצרו תנאים חדשים שקשה היה לטפל בהם במסגרת דיני ישראל הקבועים וכן התקנות הארציות הקיימות. לאחר שתיקן הקהל תקנה — הפכה זו למחייבת כל יחיד ויחיד בקהילה.

---

[43] צעכמייסטער — Cechmistrz — ראש חבורת המלאכה העירונית.

דוגמה מענינת לתקנה כזו מצויה ב„פנקס הדיינים" עת ניסה הקהל לפתור בעית הריבית הקצוצה שהיתה שכיחה אז בעיר. שנת תקמ"ח [1788] היתה, כנראה, עת מצוקה שפגעה קודם כל באותם יהודים שניהלו עסקיהם באשראי, היות וכרגיל במצבים כאלה נמצאו יהודים שניצלו את המסיבות וגבו ריבית קצוצה „סך הרב לא יאומן כי יסופר". ריבית זו סיכנה את פרנסתם של הלווים. המלווים היו רשאים לפי תקנת ועד ד' ארצות משנת 1607 הידועה בשם „היתר עסקא" — לקחת ריבית מיהודים. אך בלקחם ריבית קצוצה התעלמו מצווי מפורש בתורה „וחי אחיך עמך". לאחר ש„אנקת האביונים" הגיעה לקהל — נזעק לפעולה: התכנס במלואו ובכדי לשוות למאורע אופי חגיגי ביותר — צירף לכנס זה גם את רב העיר, הדיינים וכן את „ראשי בעלי אסיפת הנקראים לכל דבר שבקדושה", והחליט: בל יעיז שום יהודי לקחת יותר מ־20 למאה ריבית. והיה אם מישהו יעבור על צווי זה — ניתנת סמכות הצבור ללווה לראות הסכמו כמבוטל, חוץ מקנס שיוטל על המלווים מטעם הקהל. תקנה זו הסדירה, אם כן, גובה הריבית על פי ההנחיה המסורתית של תמיכה בעני — „וחי אחיך עמך". (ראה נספח).

הקהל היה גם הסמכות המבצעת העליונה. הוא דאג לקיום הנוהג ולביצוע כל הפעולות הקשורות בחיי הקהילה וקיומה. הוא שעשה שומא של מסים[44] ודאג אחר כך לגבותם ולהעבירם לתעודתם, הוא שדאג לביצוע פסקי הדין והחלטות אחרות של מוסדות הקהילה.

בפעולתו זו נעזר הקהל על ידי פקידי הקהילה אשר נתמנו על ידו ואף הועסקו על־ידיו בפועל. לקהל בלבד היתה הסמכות למנות וכן לפטר פקידים מתפקידם[45]. בין הפקידים שהוזכרו ב„פנקס" היו:

השמשים — משני סוגים: שמש בית הדין — שתארו בפנקס „שמש ונאמן" ושמש בית הכנסת — שתארו היה תמיד „שמש". שמש בית הדין היה שליח ועד רשמי. הוא נתן אישור חוקי לתביעות כגון פצעים, הוא שימש כנוטריון ציבורי על ידי שאישר הצהרות נכסים, מאשר שומות והוא שהזמין נתבעים לדין. שמש בית הכנסת — לעומת זה — מילא אותם תפקידים שנבעו מכך שהחיים הציבוריים התרכזו ברובם סביב בית הכנסת. הוא, למשל, היה זה שקרא את ההכרזות בבית הכנסת, הכרזות הקהל ואחרות.

---

[44] „...ואח"כ עשו כב' אלופי' רומ' תקון אחר והעריכו מערכה מול מערכה ונתנו מגרעת מסך המס לחנויות שהם פתוחים אעפי"כ יגרעו דמים מסך ארבעים זה' לשנה".. מתוך דין תורה המברר תלונת בעלי חנויות בעיר על החלטת הקהל המחייב בעלי שתי חנויות לשלם יותר מס מכפי ששילמו בעבר. השנה — תקמ"ח.

[45] „...יצא מאתנו בד"צ ח"מ לתוקף פ"ד [פסק דין] ע"פ דתה"ק שבנידון הקוויטאוויי אין להם שום טו"מ זה ע"ז רק כל מה שהיה כ"א שנתנו לו הוא שלו לבדו זולת האלופי' רומ' דפ"ק יצ"ו יכולים לבטל ולהרחיק את ר' שמעון הנ"ל מנאמנותו אצל האלופים שלא יהיה נאמן הקהלה מאחר שהוא עובר על התנאי שהיה להם בעת שכירותו אותו... כמבואר בפנקס של האלופים רומ' דפ"ק יצ"ו"... מתוך דין תורה בין שני נאמנים — היום יום ו' עש"ק י' אלול דהאי שתא תקמ"ח פה ק"ק וועגגראב יצ"ו.

דין ודברים בין שני פקידי־הקהל — „גאמנים" — גובי המסים — בדבר חשבונות פרטיים ביניהם ועל מסי־ציבור שגבו בעבור הקהל.

הנאמן או הגזבר — שתפקידו היה לגבות את התשלומים המגיעים מן היחיד והציבור (קהילות מסונפות, למשל) — על פי שומת הקהל. כסף זה היה מרכז בידיו עד להעברתם הסופית לקהל.

המוסד השני שחשיבותו נודעת בחיי הקהילה — היו בתי הדין. ננקטה לשון רבים משום שבדרך כלל היו יותר מאינסטנציה אחת. במקרה זה — נחלקו לפי גובה התביעות והרב היה בתוקף תפקידו „אב"ד — אב בית דין" יושב ראש האינסטנציה העליונה. לפי הפנקס קשה היה לקבוע כמה אינסטנציות (אם כי פעם אחת מצוי הביטוי „בתי דין הצדק" — ברבים), אך הרושם הוא שהיו יותר מאחת.

נראה, שתפקידיו של בית הדין אז היו שונים בתחומים מסוימים מבית הדין של היום, כיון שריכז בידו גם את זכות התביעה במקרים של טובת הציבור. כך, למשל, דאג מעצמו לאלמנות ויתומים, תבע לדין יהודים במקרי פגיעה בדת ובמוסר הציבורי[46].

כבר צוין קודם, שה„פנקס" רמז כי הדיינים נבחרו באותו זמן ולפי אותו אופן כמו הקהל. התקופה לה נבחרו לכהן — אינה ברורה. אם לשפוט לפי החתימות שעל פסקי הדין — היו דיינים שהתמידו זמן רב בתפקידם — עשרים שנה, שלוש עשרה, אחת עשרה שנה. אך מרביתם כיהנו זמן מועט יותר.

בית הדין הוציא משפט צדק לכל יחיד על פי בקשתו. לפי הנוהג — יכול היה כל יהודי לפנות לבית הדין ולבקש התערבותו. עליו היה לפנות לשמש בית הדין ולבקשו ללכת לנתבע המסוים ולהודיע לו שהוא מתבקש לעמוד לדין תורה. בדרך כלל — קיבל הנתבע את ההזמנה. אך היו, כנראה, לנתבע אפשרויות חוקיות לדחות את ההזמנה: „אני הח"מ הלכתי להתרות את מו"ה יהודה ליב כץ לעמוד לדין עם מו"ה דוד חייט כאשר כתבו וחתמו א"ע כ"ח על כתב קומ־פראמס[47] בכל אופן היותר מועיל. והשיב מו"ה יהודא ליב כץ שהוא בורר לעצמו את כב' הרב אב"ד ור"מ דפ"ק ולהיות כעת אין כבוד הרב בביתו ע"כ יומשך הדבר עד ביאתו לבית ותיכף שיבוא כב' הרב מוכן הוא לעמוד לדין לקיים מה שקיבל ע"ע. לראיה באתי על החתום יום ג', ר"ח שבט תקס"ה [1805]. נאום אליעזר במוה"ר חיים זצ"ל שמש ונאמן דק"ק וועגראב יצ"ו". הנתבע נאחז, איפוא, בעובדה שהרב לא היה בעיר אז, כדי לדחות את ההזמנה לדין.

נראה, בכל אופן, שלבית הדין היה מספיק תוקף להביא נתבעים לדין — כפי שמתברר מפניתו של יהודי — „מר דוב שלח אחרי שליח ב"ד שאלך עמו לדין ולא הלכתי תיכף כפי שהשבתי לשליח הנ"ל והשליח הנ"ל כתוב וחתום... שלא רציתי לעמוד עם מר דוב לדין וכהיום אני עומד"... יהודי זה מבקש שהתובע יחזיר את אישורו של שליח בית הדין שסירב תחילה לעמוד לדין.

דין התורה היה מסתיים לרוב בפשרה המחייבת שבועת הצדדים לנכונות טענותיהם. בדרך כלל קיבלו הצדדים את פסק הדין ולא נזקקו לערעור נוסף עליו. עובדה המעוררת תשומת־לב היא, כי נוכח המנעותם של היהודים מכל שבועה — במידת האפשר, היו מתפשרים הצדדים — ללא צורך להשבע. ורק במקרים מיוחדים היה צד שבמשפט נשבע ופוטר עצמו. ובכל זאת היו גם מקרים שיהודים ערערו על החלטת „ראשיהם" — בהתאם לזכות שניתנה להם על ידי בעל העיר: „...ר' שלמה כפר בד"ת [בדין תורה] עשה אפאלייצע [אפעלאציע — ערעור] לאדון גובערנטור [פקיד העיר]".

ראינו, אם כן, שהמוסדות הצליחו להביא את בני הקהילה למשמעת וכך להבטיח סדר ארגון בחייהם. אלא שהמצב השתנה עם הזמן, ביחוד כתוצאה מן השינויים ביחסים בין ישראל לעמים, אשר ביטלו את עקרון האחריות הקולקטיבית וראו כל יחיד אחראי לעצמו. כך בטלה, אמנם בתהליך אטי, תלותו של היחיד בציבור. מצב זה השתקף בונגרוב. עובדה היא שמשנות התשעים של המאה ה־18 מופיעים ב„פנקס" דיני תורה הדנים בעבירות של יחידים, שלא היה להן מקום קודם לכן משום שאף יחיד לא היה מעז להתנהג כך: חילול שבת בפרהסיה, שכרות[48] ואפילו משחק קלפים.

זמן חדש זה הביא אתו גם תופעה נוספת — את הניגודים הסוציאליים. מופיעים האלמים, עשירי העדה, שיש להם קשרים עם גורמי חוץ ויכולים להשתמש בקשרים אלה למטרותיהם בתוך הקהילה עצמה. אנשים אלה לא חששו מלהתנגש לא רק עם יחידים אלא אף עם מוסדות הקהילה. אופיינית לכך המודעה שמסר ר' משה בר' בנימין בט"ו טבת תקנ"ד [1794] בפני בית דין בראשותו של הרב: „...הוו עלי עדים שאני מוסר מודעה בפניכם על הפשר שאני עושה עם אנשים... הלא ידעתם כי אני מוכרח לעשות הדבר הזה

---

[46] „...ואתא לקדמנא [באו לפנינו] ה' יואל במו"ה מנחם וה' יעקב במו"ה יצחק שמשי קהלתנו והעידו לפנינו... ביום אתמול כי יעבר בשבת קודש... אז ר' יצחק בר' שמואל חייט האט עובר גיוועזן שני עברות חמורות דהיינו ער האט מחלל שבת גיוועזן ער האט געטראגן מחרץ לערוב הציצית של בגדיו בידיו אפגעריסן מבגדו כ"ז העידו השמשים הנ"ל... ...בקשותינו מכב' אלופי' רומ' לעשות למען קדוש השם להעניש האיש הבליעל הנ"ל בעונש מפורסם למען יוסרו כל רשעי ארץ ולא יזידון לעשות עוד...

יום ה' ק"ה אלול תקע"ד.

נא' הק' נחמן במוהר"מ סגל זלה"ה

נא' הק' זאב וואלף במוהור"מ ז"ל

נא' הק' נפתלי הירץ במו"ה אהרן דב יצ"ו.

[47] קומפרומיס — בוררות

[48] „לפנינו בד"ח [בית דין חתום] קבל עליו כמר יצחק במוהר"ר יהודא שלא יהיה שכור בעת שיעמוד באטליז למכור בשר כשר ובעת נקירת בשר כשר... אם יעבור על הנדר הנ"ל וימצא והיה בעת מכירת בשר כשר או בעת ניקור שכור וחבירו לא השגיח בזה היטב עליו או שיצא עוד מכשל אחר תחת ידו אזי יודחו מאמנותם וחלילה לבני עירנו לקנות מאתם בשר כשר כלל ולא יועיל שום אמתלא. יצא מאתנו בד"צ וגם הם עצמם קבלו עליהם בחומר חרם. אור ליום ו', ה' מנחם אב, תקס"ד [1804].

ישראל [היילפרין] החוב"ק וענגראב והגליל [רב העיר].

הק' נחמן במוהר"ם סגל.

דוב בער במוהר"ר מרדכי סגל.

יוסף במוהר"ר משה

מנחם במוהר"ר יהודא.

מחמת שה״ה מו״ה אריה ליב הנ״ל ובנו הם גבר אלים כידוע ומפורסם שאינם רוצים לעמוד לשום דין ע״פ דתה״ק כפי ששלחתם להם כמה וכמה פעמים שליח ב״ד שיעמדו עמי לדין ולא השגיח על זה. כי ידם תקיפה ובפרט שאוסרים אותי בכבלי ברזל והייתי במשמר שלשה ימים עד שהוצרכתי להשלים שהם יקחו כל הסחורה שלי ולעשותה חלוקה ביניהם בלי שום שומת ב״ד ובלי שום ד״ת״... ובית הדין קבע: „והכרנו באונס שאנסו גדול הוא כי שלח להאנשים האלה כמה פעמים שלא יעשו שום דבר ביניהם עד שיעמדו לדין ולא הטו אוזן לדברינו... כי אספו אותו במשמר והיה ממש סכנות נפשות... ולראיה באנו על החתום יום ו׳ ט״ו טבת תקנ״ד, פה ק״ק וועגראב. נא׳ גרשון הכהן [רב העיר]; נא׳ אריה ליב סגל, נחמן במהו״ר סגל״ [דיינים]. ביה״ד לא נקט, איפוא, כלפי האַלם בשום פעולה מיוחדת, כנראה מחוסר ברירה. ותופעה זו שהיתה אז אולי בודדת, תתרבה יותר ויותר...

מתרבה גם מספר היהודים הפונים לבתי דין לא־יהודיים, עד לזמן החדש, וביחוד כל עוד התקיימה האוטונומיה היהודית בפולין, שמרו היהודים בקפדנות על העקרון שלא להזקק לערכאות של גויים. מוסדות הקהילה היו גם משתדלים שיהודים לא יבואו לדין גויים, פרט לאלה שהחליטו להפקירם לחסדי (למשפט הגויים) בתור מַמרים מבפנים[49]. והיהודים לא פנו. ואילו עתה — מתרבים המקרים של אי פניה או עקיפת בית הדין היהודי, ביחוד באותם מקרים שהיה חשש מבוסס אצל העוקפים שאינם צודקים ע״פ דיני ישראל...

הרמזים המעטים שב„פנקס״ על החיים החברתיים מעידים שהיו מאורגנים היטב. בני הקהילה היו חברים בחברות שונות, מקצועיות ואחרות, שנתנו לכל חבר גם חוג חברתי אינטימי יותר אליו יכול היה להשתייך נוסף על שייכותו לקהילה עצמה. ב„פנקס״ הוזכרו חברות בעלי מלאכה, שאם כי היו חברות מקצועיות — צריך להזכירן אף כאן, כיון שהיו להן פונקציות חברתיות חשובות, הן לגבי חבריהן והן לגבי הציבור היהודי בעיר. על הבסיס החברתי לארגונן מעידות העובדות — שהיה להם מקומות ישיבה מרוכזים בבית הכנסת (הפשרה שעשה הקהל בין שתי חברות — שצויינה כבר קודם) וכן היה להם ספר תורה משלהם[50] — קופה משלהם — סימנים מובהקים של ארגון חברתי.

פרט לחברות המלאכה — חברת פועלי צדק של קירז׳נרש ושמוקלרש, חברה חייטים והיטל מאחיר, האופין שקורין להם בעקער׳ס, החברה הקדושה של שענקערש — היו גם החברות הרגילות בחיי הקהילה: חברת ש״ס, החברה הקדושה של תהלים. גם לחברות אלו תפקידים חברתיים חשובים כיון שערכו סעודות, פגישות של חבריהן.

במעמדם המשפטי — של יהודי ונגרוב לא חל כל שינוי עקרוני עד להפעלתם של החוקים הרוסיים לאחר סיפוחה של פולין למדינה זו. היהודים המשיכו ליהנות מן האוטונומיה המשפטית שלהם כפי שפורשה בפריבילגיה של 1665. ואף הבעל החדש, אוסולינסקי,[51], לא ערער על מעמד זה. אולם, כפי שכבר צוין, החל הזמן לתת בו אותותיו מבפנים, עוד בטרם הוכרע כליל מבחוץ (על ידי הרוסים).

כמה תעודות שב„פנקס״ אינן משאירות כל מקום לספק, כי אוטונומיה משפטית זו, שהיתה תואמת גם לכתבי הקיום הכלליים שניתנו ליהודי המדינה — אכן הוגשמה הלכה למעשה.

תעודה אחת מבהירה שעקרון משפט בין יהודים ליהודים — קודם כל רק בפני מוסדות הצדק של הקהילה — נשמר גם על ידי גורמי השלטון החיצוניים: „...להיות זאת לזכרון איך ה״ה שמשון בהרבני מו״ה צבי נ״י סרב ומאן לעמוד לדין נגד הרבני מו״ה ישעי׳ במו״ה שלמה ושלחו כבוד ביד״צ ראשי׳ מנהיגי׳ דפה יצ״ו כמה וכמה פעמים להתרות אותו והוא נתן כתף סוררת ולא שת לדבריהם עד לבסוף שלח האדון סנדזה [שופט] דפה שיעמיד א״ע לדין שפו׳ דייני ישראל וגם בזה לא שת לבו ועומד במרדו...[52] השופט הנוצרי תמך, איפוא, בסעיף זה של הפריבילגיה ומנע בכך התחמקות מסמכויות המוסדות היהודיים.

ואם הדבר חשוב לגבי יחיד — לגבי יחידים מספר שהתארגנו — לא כל שכן. בתעודה שניה מצוי דין תורה בין מוסדות הקהילה — הקהל למעשה, — ובין מספר בעלי חנויות בעיר, למעשה — בין יהודים שיש להם שתי חנויות בעיר — מכאן שהיו אמידים יותר. הסכסוך נבע מכך שהקהל החליט לשנות מהערכתו בניידון לתשלומים לבעל העיר מן החנויות ולהטיל על בעלי שתי חנויות לשלם את ההפחתה שניתנה לכאלה שיש להם חנות אחת אך ידם אינה משגת לשלם את 40 הזהוב לשנה וכן עבור החנויות שהיו סגורות — שאף מהן שולם המס. כמובן, שהחלטה כזו לא נעמה לבעלי החנויות האמידים וניסו לפנות לפקיד העיר — עוד בטרם באו לבירור בפני מוסדות הקהילה. אלא שהפקיד לא תמך בהם ונתן הוראה לביה״ד „וע״פ אורדענאנץ מהאדון וויעמא׳ פ׳ [וויעלמוז׳ני פאן] גובערנאטיר אשר הגיע לפנינו

---

[49] בפסק דין מיום א׳, י״ב מנחם אב תקס״ג [1803] כתוב: „ורשות [להפעיל נגד המסרב] כל הכפיות והנגישות הן על פי דת הקהל דקהלתנו והן על פי סענדזי דומיניקאלני דפה קהלתנו״...

בית הדין החליט, איפוא, להכריח את המסרב גם באמצעות הרשות הפולנית.

[50] ...שהמה ידונו בינינו בניידון כתב הקודש מן החברה הקדושה של שענקערש כאשר מבואר באריכות בכתב אשר ת״י המורשה ה׳ הרבני מו״ה אליעזר במוה״ו צבי הירש״... יום ד׳, ג׳ דחוה״מ סוכות, תקס״ח. (בחירת בוררים לבירור הפרשה הנידונה).

[51] עדות על מכירת העיר מצד משפחת קרסינסקי ישנה בתעודה של ה„פנקס״ שתאריכה קרוב אך יש ליחסה לשנת 2—1781: „...מעסקי שותפות בריחיים שהיו אשתקד וכבר היה ביניהם פסק דין מביד״צ דפה. אולם עתה להיות שהאדון הדוכס יר״ה שהיה שר העיר מעבר הניח להם על הזיקם״...

„מעבר״ — יכול להתיחס רק ל„אשתקד״ — שאז חכרו עוד ממנו את הריחיים.

[52] תעודה זו העתקה כנראה מפנקס אחר [אולי הקהל?] והיא ללא סיום וללא תאריך.

שהביד"צ יעשה ביניהם מעמד ומצב ע"פ דתה"ק ישבנו לעיין בדין הנ"ל"... תמיכת הפקיד בקהל אפשרה לחייב את בעלי החנויות בתשלום הרצוי — כפי שקבע פסק הדין יום ב' ט"ו כסלו תקמ"ח.

תעודה שלישית מעידה על האימון שרחשו למוסדות הקהילה אף הנוצרים, אמון שהתבטא בנכונות להתדיין בפני מוסד צדק יהודי — כאשר הנתבע היה יהודי — במקום לתבעו לדין נוצרי[53]. זכות שלא הוקנתה ליהודים ע"פ שום פריבילגיה. כזכור חייבים היו לתת ליהודי דין צדק ע"פ חוקי ישראל — אך לא היו מחויבים להביאו, במשפט בין יהודי ונוצרי, בפני בית דין יהודי. והרי התעודה: "...בא שלחציץ וואוורזיניעץ אבקולסקי וכולו פצע וחבורה תחת עין ותחת אוזן ובא הערל קאשנסקי, והעיד שהיה המעשה שערל אחד לקח בשר במשכון אצל הר' מאיר הנ"ל והיה סכסוך ביניהם ובא השלאחציץ הנ"ל ואמר באם הבטיח צריך לשלם והשיב ר' מאיר מה לך שלאחציץ לדבר הזה ודבר לו דברי זלזול והכה אותו השלחציץ מכה אחת ואח"כ הכה אותו ר' מאיר מכות רצח... אח"כ התפשרו [הצדדים] א"ע מרצונם הטוב ישלם ר' מאיר בעד החבורות ומעתה אין לזה על זה שום טו"מ. יום א', תולדות תקמ"ג [1783].

הק' יהודא פסח הכהן החו"פ וועגראב והגליל [רב העיר].

ב. פעילותם הכלכלית

פעילותם הכלכלית של יהודי ונגרוב בתקופה הנידונה — התאימה עצמה לצרכי הזמן ותביעותיו. מצד אחד — הורגשו השינויים שחלו במדינה אף בתחום זה של התעסקות היהודים. „פנקס הדיינים" מראה, שהשנים בסוף ה־80 של המאה ה־18 היו שנות מצוקה אשר חייבו שינויים בפרנסות היהודים כדי להחזיק מעמד, מאחר ומצוקה זו התבטאה בכך שהמסחר הזעיר סבל משיתוק חלקי לפחות. התעודה שכבר הוזכרה — על הסכסוך בין בעלי החנויות והקהל — פותחת: „...וזה יותר מארבע שנים שנשארו חנויות מאין יושב". כן מצויים ב„פנקס" דיני תורה על בורחים [פשטו רגל], דחית תשלומים מחוסר אפשרות לשלם, חיפושי פרנסה נוספת המביאים להחרפת התחרות הפנימית, וכן הופיעה גם תופעת הריבית הקצוצה, „האורח הלא קרוא" של זמני משבר כלכלי בכל הזמנים.

ואילו מצד שני — ניסו היהודים ללכת אחר התמורות שהביא הזמן. כך, למשל, לקחו יהודי ונגרוב חלק פעיל בקימום התעשיה הפולנית המתחילה אז לצאת מחיתוליה. היה זה יהודי מונגרוב אשר הקים בעיר, בשנות התשעים של המאה ה־18, בית חרושת לאריגים — שהעסיק מספר פועלים גדול לערך — לפי מושגי הזמן ההוא ונחשב לכן אחד ממפעלי החרושת הגדולים במדינה. בית החרושת לאריג של צודיק בוימוביטש עבד למען צבא השחרור הפולני בזמן המרד של 1794. הוא סיפק — מעילים, ואריגים למיניהם[54]. הכמות שסיפק — הגיעה לממדים ניכרים.

צודיק זה היה גם אחד הספקים של הצבא, נוסף לכך שהיה תעשיין. הוא מכר לא רק מתוצרת בית החרושת שלו אלא אף קנה מאומני הסביבה את מוצרי־הבית שלהם ומכרם שנית לצבא. היה לו גם בית בורסקי גדול שאף הוא העסיק מספר ניכר של פועלים.

בשנות התשעים של המאה ה־19, שמשה ונגרוב מרכז חשוב במסחר השוורים, ביחוד של ספקי הבשר לבירה, שהיו נוסעים על פני כל הסביבות לקנות שוורים למטרה זו ואף לונגרוב הגיעו.[55]

אחד הנסיונות הכלכליים המעניינים שנעשו בתקופת המרד על ידי נוצרים והיה קשור ביהודים — היה נסיונו של יוהאן אנטון קריגר — המדפיס הידוע של ספרי הקודש העבריים, לייסד סניף לבית דפוסו בנובידבור, גם בונגרוב. הדפוס החל לפעול בשנת 1794 והחזיק מעמד שנה אחת בלבד, ובה הספיק להדפיס שלושה ספרים ידועים.[56] אך שנות המלחמה לא היו כנראה זמן מתאים ליסוד מפעלים חדשים ולא עזר למיסד זה שהביא לונגרוב כאחראי. על הדפוס את ברוך בר' צבי הירש, בעל ותק ונסיון במלאכת הדפוס וסוחר גדול בספרים עבריים. הדפוס נמכר בשנת 1795 לדפוס הורודנו. אגב, מן הפרטים בפרשה זו מתברר, שבית הדפוס סיפק פרנסה לכמה משפחות מיהודי העיר שעסקו בעבודות הקשורות בו.

על מחיותיהם של יהודי העיר ידועים יותר פרטים וזה הודות ל„פנקס הדיינים" שרשם במרביתו דיני תורה הקשורים בפעילות כלכלית — מאחר ובתחום זה היו עיקר הפניות אליו.

ניתן להסיק כמה מסקנות כלליות על מחיות אלו: א) מעטים היו בעיר העשירים הגדולים אשר נהלו עסקיו בקנה מידה גדול ממש. למעשה, מצוי ב„פנקס" דין תורד אחד שבו היו מעורבים שותפים יהודים מונגרוב — חוכריו בקנה מדה גדול (כמה עשרות אלפי זהובים). רוב רובו של מנין בני העיר עסק בעסקים בינוניים או זעירים. ב) הפעילות עצמה היתה ערה ורבה ומבליטה נכונותם של יהודי העיר לחפש פרנסתם מכל מקור ובכל מקום — ולא נרתעו גם מפני נדודים למרחקים. ג) המסחר הפנימי — הווה עיקר התעסקותם. רק מעטים עסקו במסחר עם חו"ל וביניהם היו יותר מתווכים ומובילי סחורה מאשר סוחרים בהון עצמי. ד) היהודים ניצלו כל פרוטה שרק יכלו — כדי להכניסה למחזור ההון המכניס רווחים. הם עשו שימוש מחסכונות

---

[53] צריך להדגיש שדין תורה בפני הרב או בי"ד יהודי היתה גם פרוצדורה שעלתה בפחות הוצאות [הפקיד היה תובע תשלום בעד כל משפט] ומסורבלת פחות — ואף זה היה שקול אצל הנוצרים אך הם בכ"ז לא היו מוכנים ללכת למשפט יהודי אלמלא האמינו שיוציאו להם משפט צדק.

[54] ראה בחוברת של: Institut badań spraw narodowości מאמר של: Ringelblum E.: Projekty i próby przewarstwowania Żydów w epoce Stanisławowej, str. 94, Warszawa 1934.
ועוד בארכיון המרכזי, ורשה. Komisja Skarbowa II 25, 1794.

[55] ראה: שיפר, שם, ע' 290.

[56] „יוסיפון", „אבקת רוכל", „שבט מוסר" — ספרות מוסר „פופולרית" שקיוו כי יהיו לה מהלכין.

(של משרתים וכד), עזבונות (כספי יתומות ואלמנות), אשראי למינהו — ע"פ היתר עסקא (שטרי חוב, משכונות, הלואות שונות בצורת שותפות פיקטיבית). ד) בלט השיתוף בין יהודים בעסקי פרנסה: יהודים הצטרפו לשותפויות מקריות במקרי נסיעה לימי שוק וירידים, יהודים השתתפו בחכירות קצרות־מועד וכדומה. המסחר עם גויים לא התבלט ב„פנקס" אלא מעט מאוד וזה רק בקשר למוצרי חקלאות. ה) גם הנשים נטלו חלק במסחר בכמה צורות: כסוחרות עצמאיות בהיקף ניכר — היו אלה בעיקר אלמנות אשר התקנות הארציות הרשו להן להמשיך במסחר בעליהן.[57] נשים אחרות עסקו במסחר זעיר — קנו כמה חביות דגים מלוחים, כמה שקי מלח ומכרום — הן גם עסקו במשק העזר — במידה שהיה (פרה, גן ירק) ואף עזרו לבעליהן בחנויות.

ממה התפרנסו יהודי ונגרוב — לפי „פנקס הדיינים"?

קודם כל — ממסחר לענפיו השונים, מסחר עם חו"ל ומסחר־פנים. במסחר עם חוץ־לארץ תופסת מקום ראשון ברעסלא. כנראה שהיה קיים קשר מסחרי קבוע עם עיר זו מאחר שדיני התורה פזורים על פני שנים רבות. ב„פנקס" לא פורטו הסחורות שהביאו מברעסלא והן כונו בו בשם כולל „ברעסלער": — „...שאם ירצה מוה' ראובן הנ"ל ליתן למוה' גדליה הנ"ל [יהודי בונגרוב] סך שני מאות אדומים[58] מיטגאב לברעסלא על יריד יהאניס וביריד עליזבוד החל במרחשון[59] גם כן סך שני מאות אדומים מחויב מוהרג' להביא לו סחורה ברעסלער". בתחילתו של דין תורה זה מסופר שר' גדליה הוביל לברעסלא פרוות של ר' ראובן [תושב עיירה סמוכה] — בסכום 1800 זהובים. ר' גדליה שימש, אם כן, מתווך של ראובן שהיה, כנראה, סוחר אמיד ולפי ההסכם בין הצדדים קיבל ר' גדליה עבור כל נסיעה לברעסלא סך שלשה ר"ט פרייסיש.[60] נוסף לתווך יצר המסחר עם ברעסלא גם כמה פרנסות לואי — בהובלת סחורה בעיקר. אך המסחר עם ברעסלא לא היה כנראה היחיד. הוזכרו אף ברלין, משם מביאים צמר, פרנקפורט וקניגסברג.

אולם הפרנסה בהא הידיעה — שאף היא היתה קשורה במסחר והעסיקה רבים מבני העיר — היתה החכירה. ענף זה, ששימש מקור עיקרי לפרנסה ויחד עם זה היו לו הגבלות טבעיות — נתפצל פצול יתר — על מנת לספק פרנסה למספר גדל והולך של יהודים. בדרך כלל התחלקו החכירות לשני סוגים עיקריים — חכירות גדולות — של משקים וכפרים שלמים על כל מה שהיה בהם. וחכירות קטנות —

[57] התקנות אסרו בד"כ מסחר נשים, משום שמטעמי מוסר לא היה רצוי למנהיגי ישראל שנשי ישראל תסענה לבדן ממקום למקום — כפי שחייב המסחר אז. אולם יוצא מן הכלל עשו לגבי אלמנות — שנאלצות היו להציל רכוש בעליהן הנפטרים, וגם לקיים עצמן.

[58] באדום — אז — 18 זהובים פולניים. הסכום היה לכן — 3600 זה' פולניים.

[59] יריד יוהאניס חל ב־25 ליוני ויריד אליזבט — ב־13 לנובמבר — ירידים קבועים ברעסלא.

[60] ר"ט — רייכסטהאלר פרוסי. — כל ר"ט 7 זהובים פולנים ר־6 גדולים. ר' גדליה קבל, איפוא, בעד כל נסיעה 21 זה' 18 גדולים.

קרעטשמי (פונדק), ריחיים, וויין הויז [בית מבשל משקאות] והכנסות שונות — צ'יפובי [מס משקאות], דמי מעבר בגשר, פאמילנע, קוויטאוי. ולבסוף גם מס הקרופקה. באותם המקרים שהחוכרים הגדולים לא היו מעונינים לעסוק ב„קטנות" והחכירו ליהודים חכירות משנה שלהם. לחכירות שעסקו במוצרי צריכה היה קשור מסחר זעיר.

החכירה, כמו בכלל כל פרנסות היהודים, היתה מוגנת על ידי מוסדות הקהלה. דבר זה היה הכרחי נוכח ההתחרות הרבה בין היהודים בעסקי פרנסה מצומצמים בגבולות ואפשרויות. הגנה זו היתה ידועה בשם „חזקה". היא שמנעה מיהודים להכנס לתחום פעולתם הכלכלית של יהודים אחרים. דין תורה מענין אחד גם מוכיח, כיצד התבצע הדבר הלכה למעשה: יהודי מחוץ לעיר תבע יהודי תושב ונגרוב שישלם לו דמי נזק סך מאה זהוב שנאלץ היה להוסיף לבעל העיר על דמי חכירתו וזה משום שהיהודי מונגרוב הציע לבעל העיר סכום גדול יותר בעד אותה חכירה. להצדקתו טען היהודי מונגרוב — „יצא קול שהיהודי כבר שכר אורענדא [חכירה] במקום אחר[61]... אבל בית הדין לא קבל טענתו התמימה ופסק: „...שישבע שלא ידע שהלה שכר, שלא ידע שיש לו קונטראקט [כלומר שלא ידע שהחכירה כבר תפושה] ושלא נסע אחר ההתראה [התובע טען בביה"ד שהתרה בנתבע כי החכירה שלו] לשר ולכומר בענין האורענדא. אם לא ישבע — ישלם ההזיק. יום א', ק"ב סיון תקנ"א [1791].

בין המחיות שעוד הזכרו ב„פנקס" — משקי עזר, רפת בחצר הבית, פרה, גן ירק וכדומה; שכירים אצל יהודים אחרים — גובי הכנסות, פקידים, מובילים בדרכים וכו'.

המצרכים בהם סחרו יהודי ונגרוב היו שונים ומגוונים: משקאות למיניהם; מוצרי מזון לאדם — קמח, דגן, דגים, דגים מלוחים, מלח, פירות, פרות, שוורים, דבש; ומזון לבהמה — תבן, שבלת שועל וכו'; פרוות ואריגים למיניהם; עורות — למיניהם; חרמשים; גרות; נחושת; ספרים עבריים.

ה„פנקס" מגלה גם קשר כלכלי ומתמיד עם קהלות הסביבה — הן על ידי שותפויות והן על ידי בקורים בירידים וימי שוק. הקהלות שהוזכרו: סמייטיץ', לוקוב, סוקולוב, מזריטש, שדליץ, ורשה, פרגה, פשבורסק, צ'כנוביץ, מאלוב, קנישין ועוד.

לפי הפנקס ניתן גם לעמוד על כמה מן המנהגים השכיחים אז במסחר היהודי: — א. הבדלה בין קנית סחורה בכסף ובין החלפת סחורה בסחורה: בדין תורה אחד טען יהודי מצ'כנוביץ כי החליף עם יהודי מונגרוב פרוה תמורת בגדים ומצא אח"כ שהיו אכולי עש. על כך קבע ביה"ד: „...על זה שהטעה אותו [ומכר לו בגד אכול עש] אין בכך כלום מחמת שנתברר שהיה בתורת חליפין שלא כדרך התגרים"... לו היה קונה בכסף — חייב היה היהודי מונגרוב להחליף לו; ב. פעולת ה„נאמנות": באותו דין תורה שהוזכר בקשר לברעסלא טוען ר' גדליה המתווך מונגרוב, כי לקח

[61] בכך רצה להתבסס על תקנה מפורשת — שאין זכות חזקה לשתי חכירות.

הפרוות בנאמנות ועל כן אינו חייב בהזק שהיה ממכירתן. בית הדין מסכים לכך, אך רוצה לברר אם באמת היה זה בנאמנות; ג. הנוהג לגבית כסף, ביחוד שטרות על ידי נתינתם „לידי אדון שר ותקיף כדי שמחויב יהיה לסלק"; ד. גבית תשלומים גם מחכירה שאינה בשמוש — המונח הוא „סוחא רענדא".[62] וכן מנהגים שונים הקשורים בהלואת כספים ועסקי שותפויות.

המלאכה — כפי שניתן לראות ב„פנקס" — הגיעה להתפתחות רבה, ביחוד בתחום ההתארגנות. יש הבדלה בין מקצועות — יותר מקודם. למשל: הבחנה בין חייטים והיטל־מאחיר; מוזכרות חברות רבות יותר מקודם. התברר גם ללא צל של ספק, כי הזיקה לחבורת־המלאכה העירונית, שהיתה ברורה מתוך הפריבילגיה מצאה אשור גם ב„פנקס" (בסכסוך בין האופים והמוזגים), אך בעיקר — לא מנעה התארגנות מקצועית פנימית של האמנים היהודיים. הפנקס מרמז גם על תחרות גדולה, גם בגלל מסיבות הזמן, שהיתה בין אומנים יהודיים. כך נאלץ היה בי"ד להתערב בסכסוך בין שני זגגים שהתחרו זה בזה על ידי הצעת מחיר יותר נמוך ללקוח שכבר הלך עם האחד לבצע העבודה.

מעניין לראות גם מה היו הסדורים ללמוד המקצוע. בתעודה אחת בה דן בי"ד בגורלם של יתומים נקבע: „...ונעשה מעמד ומצב עם ה' לייזר אודות הנער בצלאל... להיות אצלו משך שלושה שנים ללמד את הנער מלאכת שמוקלרש בלי שום רמיה. ובעבור שכר לימוד מן המלאכה ניתן לה' לייזר הנ"ל סך 2 אדומים [36 זה']. רק נאמר בפירוש שאחר כלות משך שלושה שנים הנ"ל מחויב לעשות לנער הנ"ל אחד קפטיין עם כל מפטירין. יום ב', יתרו, תקנ"ז [1797] גרשון הכהן. [רב העיר]". העובדה שצריך היה להכניס את הפיסקה „בלי שום רמיה" מרמזת שהאומנים נטו לנצל יפה את השוליות — אם רק יכלו. מענין גם שהשוליה אינו מקבל כל שכר חוץ מקיומו במשך כל השנים הללו.

***

כינסנו מעט מקורותיה של ונגרוב — עיר ואם בישראל. רבות הן הפרשיות שלא נשתמר בהן חומר מפורט ביחס לונגרוב, אף ברי הוא שאף העיר נטלה חלקה במאורעותיהן. כך הוא הדבר לגבי החסידות והתפשטותה ובעוד פרשיות רבות אחרות. אולם גם המעט שהובא מעיד על התפקיד החשוב שהיה לונגרוב. בתוך כלל קהלות ישראל במדינה, ולא ברצונה היה הדבר שתהפוכות הזמן לא אפשרו לה להמשיך במסורתה המפוארת מזמן קדום יותר.

---

[62] מפולנית Sucha arenda

רשימת רבני ונגרוב

א. ר' אליהו אטינגין הלוי — בעל „ברית הלוי". — אביו היה אברהם אטינגין מווין, מופלג בתורה ויועץ הקיסר פרדינגד השני. היה בונגרוב בשנת 1645 וכנראה מת שם ב־1648.

ב. ר' יעקב בר' יחזקאל — הסכים לספר „עמודיה שבעה" בשנת 1664. השתתף בהתועדות ד' ארצות.

ג. ר' שמואל דוקאץ — חתנו היה לימא בן ר' משה בעל ה„חלקת מחוקק" — (הזמן המדויק — אינו ידוע).

ד. ר' אייזיק — חתנו היה בנו השני של ר' משה בעל ה„חלקת מחוקק" — רפאל. זמן כהונתו בונגרוב אינו ידוע בדיוק.

ה. ר' משה בר' מרדכי הי"ד: היה רב בסלוניקי בשנת 1660 והסכים שם לספר „יין משומר"; אח"כ כהן בפילא והסכים שם בשנת 1671 על ספר התנ"ך; משם בא לונגרוב כיון שמצויה הסכמתו לספר „שערי שמיים" — בשנת 1673. כהן בונגרוב עד שנת 1688 לפחות, כיון שהסכים בהיותו בעיר על הספר „נחלת עזריאל" (1685) ו„כתונת פסים" (1688). היה נציג העיר בועד ד' ארצות.

ו. ר' מרדכי בר' צבי הירש: — נתן הסכמתו לספר „עולת יצחק" בשנת 1691 בהיותו בונגרוב.

ז. ר' ישעיהו כץ — בנו כתב את הספר „ברית מטה משה". זמן כהונתו אינו ידוע.

ח. ר' מנחם מנדל בר' צבי הירש מפוזנא — נולד ת"ה (1645). החל לכהן כרב בשנת 1673. היה רב בהעלשויא שבמדינת מהרין, בשנת 1692 נתן הסכמתו לספר „מגן אברהם" — בהיותו בזמיגרד. משם בא לונגרוב ושם הסכים לספרים: „חוקי חיים", „שלחן ערוך", „פני יצחק זוטא" בשנת 1698; „נחלת עזריאל" — 1700; חוקי דרך — 1718. כתב ספר „צנצנת מנחם". נפטר — 1724.

ט. ר' ישכר בער סגל: מקראקא. שימש כרב בשנת 1726 עת השתתף בדין בוררות יחד עם הרב מצ'כנוביץ. בשנת 1740 — עדיין היה בונגרוב.

י. ר' יעקב — שחתנו היה מנחם מנדל אטינגא אבד"ק מעזריטש גדול. זמן כהונתו — לא ידוע.

יא. ר' פנחס סגל — נקרא גם פנחס שליט: היה בעיר בשנת 1761 ולעת זקנה היה רב בשרשוב. ונפטר שם. היה תלמידו של ר' יהונתן אייבשיץ ונתן הסכמתו לספר „כוכב יעקב" ב־1773 בהיותו בונגרוב.

יב. ר' יהודא פסח כהן — שמו מופיע לראשונה ב„פנקס הדיינים" בשנת 1782 ובאחרונה — בה' תמוז, תק"ן (1790). בשנת 1786 נתן הסכמתו לספר „בנין שלמה".

יג. ר' גרשון הכהן — חתם לראשונה ב„פנקס הדיינים" י"ז תמוז תק"ן (1790) ולאחרונה — תקנ"ט 1799. נתן הסכמתו לספר „אור חיים" בשנת 1794 בהיותו בונגרוב.

יד. ר' ישראל הילפרין: שמו מופיע בפנקס בשנת 1800 ושהה בונגרוב לפחות עד 1810, שאז עוד חתם בפנקס.

טו. ר׳ יצחק מונגרוב — מת בשנת 1826.

טז. ר׳ רפאל צבי — מת בשנת 1834.

יז. ר׳ מרדכי יוסף ליינר — הרב מראדזין, מאיזביצע. היה זמן מה רב בונגרוב. נולד תק״ס (1800) ונפטר תרי״ד (1854).

יח. ר׳ אריה יהודה ליב בן מהר״ם — נתן הסכמתו לספר „פתח עינים״ — בשנת 1847 — בהיותו בונגרוב.

יט. ר׳ זכריה מנדל אבד״ק בעיר — מת בשנת 1856.

כ. ר׳ נתן פוזנרזין — הסכים לספר „ברכת אברהם״. היה תלמידו של הרבי מקוצק (?), מת בשנת 1881.

כא. הרב מנחם נחום גינצבורג — היה רב בעיר בשנת 1882.

כב. ר׳ שמואל ווייס — נולד בשנת תרי״ט (1859). כיהן כרב בקונסטנטין בשנת 1885. בשנת 1890 בא לונגרוב. כתב ספר שו״ת „מנחת שמואל״ וכן „דברי שמואל״.

כג. ר׳ נתן פסס — מחבר הספר „אסיפת זקנים״.

כד. ר׳ מרדכי יוסף אליעזר ליינר (נכדו של ר׳ מרדכי יוסף) — נפטר בורשה כ״ו שבט תרצ״ו.

כה. ר׳ יעקב מנדל מורגנשטרן — (בן הרבי מסוקולוב) — נרצח בידי הנאצים ביום הכיפורים ת״ש.

ספירות היהודים בעיר

השנה	יהודים	נוצרים
1765	581	—
1840	2130	1772
1856	2350	1555
1890	5730	2677
1897	5150	3118
1909	7605	—
1921	5148	—
1931	5100	4316
1939	5900	—

תשלומי ונגרוב לועד ד׳ ארצות

השנה	ונגרוב		מזריטש		צ׳יכנוביטש	
	זה׳	גד׳	זה׳	גד׳	זה׳	ט״ד
1667	540	—	—	—	—	—
1673	4642	8	—	—	—	—
1714	3727	7	—	—	—	—
1715	3610	1	—	—	466	2½
1717	3914	27	—	—	700	—
1718	4482	—	—	—	700	—
1735	4341	—	—	—	600	—
1737	4283	—	—	—	600	—
1739	4400	—	—	—	—	—
1753	3450	—	400	—	—	—
1756	3225	—	400	—	—	—

ביבליוגרפיה

בלעטער פאר געשיכטע.. : פעלדמאן : די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילן, וואַרשע, 1938 ?

היסטאַריש שריפטן, ייווא, I, ווילנא 1937 : ר. מאהלער : אַ פראַגמענט וועגן יידישן האַנדל אין 16 יאָהר הונדערט, ז׳ 644. II ז׳ 345 ; ז׳ 252 — ע. רינגלבלום : יידן אין וואַרשע אין 18 י״ה ; I ז׳ רובאשוב : יידישע גבית עדות אין שו״ת ז׳ 187, 189. י. שיפר : צוזאַמענשטעל פון ד׳ ארצות ז׳ 80, 89.

שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק, בערלין 1928 — I, ייווא, ז׳ 87-80 (י. שצקי — תקנות סוקולוב).. I, ייווא, ז׳ 94 (וו. דובנוב — לתולדות הכלכלה היהודית ברוסיה).

בלעטער פאַר געשיכטע, וואַרשע 1938 ; מ. קרעמער : דער אייזנטייל פון יידישע בעלי מלאכות אין קריסטלעכע צעכן אין אַמאַליקן פוילן.

בלעטער פאַר געשיכטע, וואַרשע 1951, באנד IV, העפט 2:

ט. ברנשטיין: די גירושים און פאַרניכטונג פון די ישובים אין ווארשאַווער דיסטריקט.
געשיכטע פון די יידן אין וואַרשע — י. שאצקי, ייווא, ניו־יאָרק 1947, ע׳ 134, 189.
די פוילישע יידן אין אויפשטאַנד פון קאשציושקא 1797 — ע. רינגלבלום, ייווא, וורשא, 1937, ע׳ 123, 127, 124, 129.
עקאָנאָמישע שריפטן — באַנד II, ייווא, וילנה, 1932.
י שיפער: פינאַנציעלער חורבן פון דער צענטראַלער און פראָווינציאַנעלער אוטאָנאָמיע פון יידן אין אַלטן פוילן, ז׳ 16.
שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק — I, ברלין 1928: (קורלניק: יהודי רוסיה ופולין לפי הספירות האחרונות) ע׳ 220.
פנקס ועד ד׳ ארצות — סדורים ומבוארים ע״י י. היילפרין, ירושלים, תש״ה, מוסד ביאליק. ע׳ 8, 10, 12, 56, 99, 495, 184, 186, 193, 202, 209, 220, 505, 272, 300, 304, 508, 331, 312, 318, 512.
תולדות משפחת גינצבורג — דוד מגיד (שטיינשניידר), פטרבורג, תרנ״ט, ע׳ 253.
דור דור ודורשיו, דורות עולמים — י. לוינשטיין, ורשה תר״ס, ע׳ 129, 80, 93, 124, 81, 74, 111, 124, 125, 41, 102.
ספר „ברית הלוי״ — אליהו הלוי אטינגין, לובלין 1645.
קריה נאמנה — ש. י. פין, וילנה, תרע״ה, ע׳ 76, 90.
„צנצנת מנחם״ — מנחם מנדל בר׳ צבי הירש, ברלין ת״פ.
כלילת יופי — דמביצר, דפוס פישר, קראקא תרמ״ח, ח״א, ע׳ נט.
דעת קדושים — י. ט. אייזנשטט — פטרבורג, תרנ״ז־ח׳, ע׳ 59, 94, 139, 11.
שם גדולים החדש — א. ולדן, וילנה, 1864, ע׳ יב, מו, סו, רט, לו, ע׳.
שו״ת בצלצאל — בצלאל בן יוסף יוזל מאוכלא.
עיר תהילה — דפוס מ. י. הלטר, ורשה 1886, ע׳ 156, 183.
לתולדות גדולי ישראל — פ. ה. ונשטיין, ורשה תרס״ד, ע׳ 27.
קהלת משה — ש. וינר — פטרבורג, תרנ״ג, ע׳ 206, 322, 529, 15־214.
ברית מטה משה — משה בר׳ שעיה שליט מונגרוב, ברלין תס״א.
שערי שמיים — יחיאל מיכל בן אריה סגל, פרג תל״ה
„חלקת מחוקק״ — משה אב״ד בריסק דליטא, וילנה, פיורדא תפ״ו, וילהרמסדורף תצ״ט, 1739.
טיט היון — נטע נתן פיידל, ונציה.
תולדות משפחת הורביץ — ח. ד. פרידברג, אנטורפן, תרפ״ח, ע׳ 12.
תולדות היהודים בפולין — ר. מהלר, ספרית הפועלים, 1946, ע׳ 304, 391.
שו״ת „עבודת הגרשוני״ — גרשון אשכנזי, פרנקפורט תנ״ט, לבוב, תרכ״א, שאלה קו.
שו״ת „בית יעקב״ — יעקב בר׳ שמואל, תנ״ו, עמ׳ יד, שאלה ט׳, ע׳ קי״ג שאלה קנט.
פני יצחק זוטא — יצחק אב״ד יאנוב, אמסטרדם תצ״א.
עמודיה שבעה — בצלאל דרשן ק״ק סלוצק, פרק תל״ד.
פנקס טיקטין — דף ק״ס, רי״ג.
אנשי שם — שלמה בובר, לבוב, תרנ״ה, ע׳ 67, 137.
אוצר הספרים — בן יעקב, וילנה 1880, ע׳ 86, 125, 6, 396.
בית עקד הספרים — פרידברג, ת״א, תשי״א, ע׳ 293, 16, 421, 961, 96.
„ציון״ — שנה שניה, ספר ג—ד, ירושלים, תרצ״ז, ע׳ 325—295 (מ. קרמר: לחקר המלאכה...).
„ציון״ — שנה שלישית כרך א׳: ירושלים תש״ח (ע׳ ריגלבלום: ש. זביטקובר) ע׳ 253.
חוקי דרך — יקותיאל, דירנפורט 1747.
נחלת עזריאל — פנחס בן עזריאל, הורודנו תקע״ז.
תולדות הדפוס העברי בפולניה — פרידברג, ת״א, תש״י, ע׳ 121, 97, 79.
שושנת העמקים — ש. ליכטשטיין, גובידבור תקמ״ה.
אבקת רוכל — ונגרוב תקנ״ה.
פנקס חברא קדישא דפראגא — תקמ״ה—תר״ל, ורשה, 1911 ע׳ 91, 95.
אהלי שם — ש. נ. דובר גאטליב, פינסק תרע״ב, ע׳ 65, 123.
קונטרס התשובות — ב. כהן, בודפסט תר״צ, ע׳ 208.
„העולם״ — שנה ג׳, גליון 28, ע׳ 13־4: ועידת ציוני פלך סיעדליץ.

B. Chlebowski — Słownik geograficzny królewstwa polskiego, t. 13, Warszawa 1893.

Balinski—Lipinski — Starożytna Polska, Część str. 412.

Jabłonowski A. — Źródła Dziejowe, Tom XVII, Część 1, str. 3, 26, 51; Część 2 str. 60, 124, 151-2, 214.

Еврейская Старина, Спб 1911, стр. 286, 1912, V, (דובנוב: מפנקס טיקטין).

Rybarski R. — Handel i politika handlowa Polski w XVI stuleciu. Tom 2, str. 89, 93, 149, 134, 155-8 Poznań 1928

Rybarski R. — Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III, str. 222, 245, Warszawa 1939.

The Cambridge history of Poland (to 1696), Cambridge 1950, p. 340

Wilbur — A history of unitarism, Cambridge 1947, pp. 266, 289.

Biblioteka Warszawska, 1912, tom I, str. 362

Lőwenstein L. — Index approbationum, „מפתח ההסכמות״ Frankfurt / Mein 1923, p. 132, 140, 143-4, 85, 159, 81, 102, 65, 15.

История Евресйкого Народа, Т. 11, Москва 1911, „Мир״ стр. 167-8

Брокгауз-Эфроне — Энциклопедический Словар, V, сиб 1899, стр 103, 896.

Еврейская Энциклопедия — Гаркави и Каценелсон, стр. 842.

Lewin — Neuste Materjalen zur

ועד ד׳ ארצות, ע׳ 28, חוב׳ ב׳, ה׳, XLVIII

Steinschneider — קטלוג של ספריה בודליאנית p. 416.

Biuletin żydowskiego instytutu historycznego, Warszawa, 1954, 9-10, 69-74.

Institut badań spraw narodowości, Warszawa 1934: E. Ringelblum: projekty i próby przewarstwowania Żydów w epoce Stanisławowej, str. 34,39, 46, 55.

Schiper I. — Żydzi w Polsce odrodzonej, T. I, str. 188.

Archiwum komisji historicznej — AV w Krakowie — Tom 8, 1898; J. Kleczyński i F. Kluczycki — Liczba głów żydowskich w koronie z taryf roku 1765.

Schiper I. — Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937, str. 258, 295.

Monatschrift für geschichte und wissenschaft der Judentums, 77 jahr, heft 4, 1933, s. 275.

Brokhaus הגדול — Leipzig 1935, XX, s. 224.

Kaplun-Kogan W. — Die Jüdische Sprach und kultur gemeinschaft in Polen, eine statistische studie. Berlin—Wien 1917.

Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłosci żydów w Polsce — Rocznik I, zeszyt 2, Warszawa 1912: Kandel: Komitet starozakonnych, p. 89.

פנקס הדינים

דקהילה קדושה

וועגראב

מספר תעודות מ„פנקס הדיינים" של ונגרוב מאירות הארה רבת ענין צדדים שונים של חיי הקהילה בסוף המאה ה־18 וביחוד פעולת מוסדותיה המרכזיים — הקהל ובתי הדין:

1. החיים החברתיים:

מספר חברות המוזכרות בתעודות, מאפשרות להסיק כי החיים החברתיים בעיר, בדומה למצב בקהילות ישראל אחרות, היו מאור־גנים. רקע ההתארגנות החברתית היה תרבותי־כלכלי, כשהבסיס המשותף לכולן היתה הדת.

לפנינו שלוש תעודות:

א. חברת ש"ס: על ריב שפרץ בין שני מנהיגי הקהילה — ראשים — בסעודת פורים של חברת ש"ס. לעובי הקורה נכנס הקהל שהוציא פסקו על מנת להשכין שלום בין הניצים:

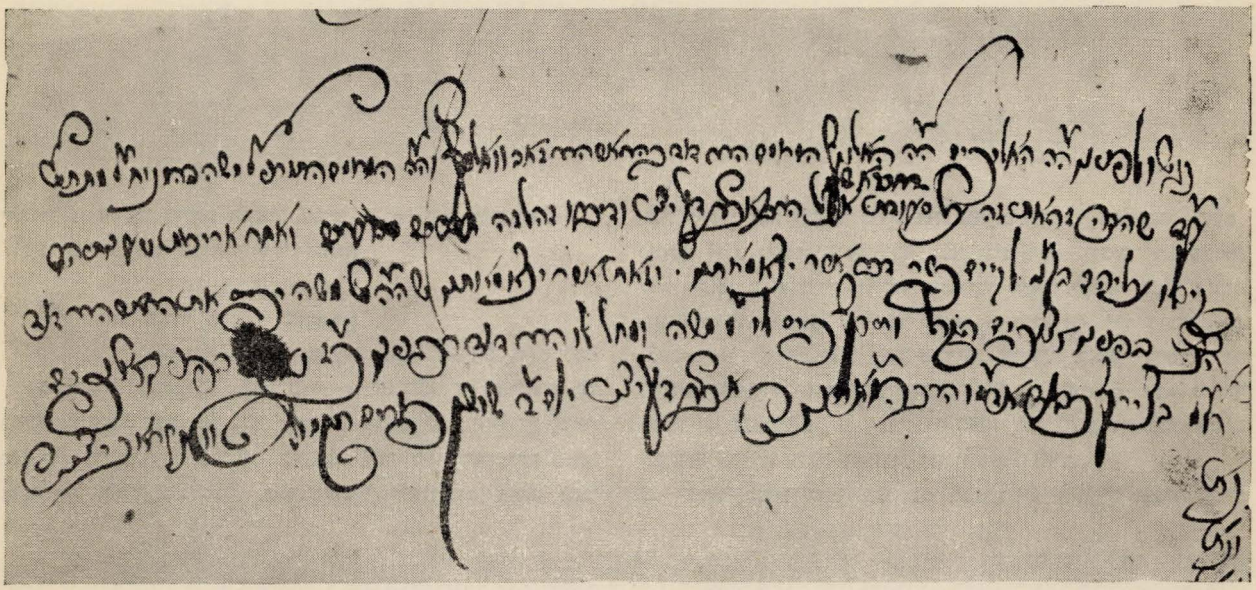

„נגשו לפנינו האלופים ה"ה האלוף המרומם הרב דוד בהראש הר"ר זאב וואלף וה"ה המרומם התורני מ' משה בהמנוח מ' ממתי(הו) ע"ד שהיכה זה את זה על סעודת דחברא ש"ס אצל הרב אב"ד דק"ק יצ"ו ודיברו זה לזה דברים מכוערים ואחר אריכות טענותיהם קיבלו עליהם בק"מ [1] לקיים פשר דבר אשר יצא מאתנו. וזאת אשר יצא מאתנו שה"ה מ' משה יפייס את הראש הר"ר דוד הנ"ל בפנינו אלופים הקהל ותיכף פייס לו מ' משה ומחל הר"ר דוד בפנינו. כ"ז נעשה בפנינו אלופים רו"מ [2] בצירוף כבוד אדמ"ע הרב המאה"ג אב"ד דק' יצ"ו.

יום ד' שושן פורים תקמ"ו לפ"ק (1786).

וועגגראב יצ"ו

ב. חברת תהילים וחברת שענקערס (מוזגים): על בירור בנידון לספר תורה שהושאל על ידי חברת המלאכה של השענ־קערס מחברת התהילים. ספר התורה שהוחזק על ידי השענקערס מצביע בבירור על התפקידים החשובים האחרים — פרט למקצו־עיים — שחברת המלאכה מלאה בחיי חבריה: היא סיפקה גם מס־גרת חברתית שבה באו על סיפוקם גם הצרכים דתיים תוך צותא — שחזקה ללא ספק את חברות המלאכה מחד ונתנה מצד שני לאומן היחיד — קבוצה מגובשת בה יכול היה להרגיש נוח ובה מצא סיפוק צרכיו התרבותיים־רוחניים וההחברתיים.

„רשום בכתב אמת ואמונה איך שאנו הח"מ בררנו לעצמנו הני שלושה אנשים הנקובי(ם) בשמותם ה"ה הרבני מ"ה נחמן לעהרן מאן וה"ה הרבני מ"ה יעקב ב"מ משה וה"ה מ"ה אברהם ב"מ דוד שהמה ידונו בנינו בנידון הכתב הקודש מן החברה קדושה של תהילים אשר הוא היה מושאל לידי החברה קדישה של שענקערס כאשר מבואר באריכות בכתב אשר ת"י המרשה ה"ה הרבני מ"ה אליעזר ב"מ צבי הירש, קיבלנו על עצמנו לאשר ולקיים ככל שאר יצא מפי המוברר(ם) הנ"ל בל יפול שום דבר ארצה ובלי שום אפלציה(ה) [3] ושום סאָנד [4] ולראי(ה) בעה"ה

[1] ק"מ — בקנין מחילה.

[2] רו"מ — ראשים ומנהיגים.

[3] אפלציה — ערעור.

[4] סאָנד — בפולנית — בית משפט.

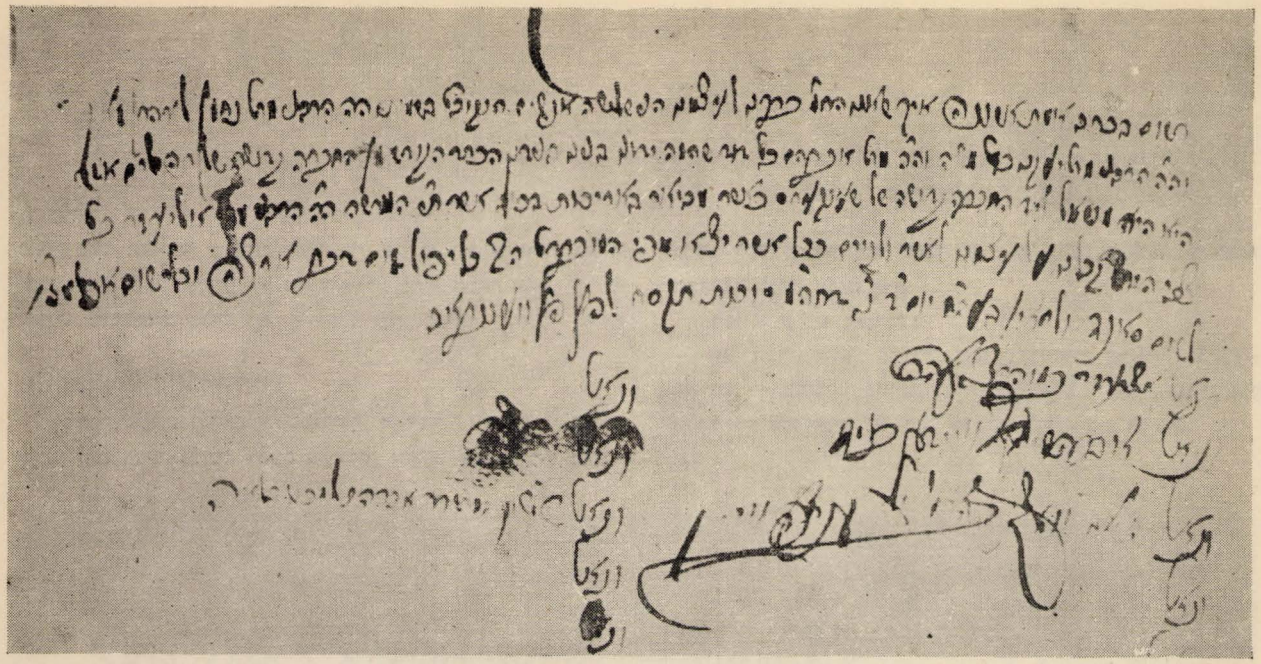

יום ד׳ ג׳ דחו״מ סוכות תקס״ח לפ״ק (1807) פ״ק וועגגראב.

נאו(ם) אליעזר במוה״ר צבי זלה״ה

״ אברהם יוסף ווייזען בוים

״ זאב וואלף בהר״מ קנאפוויין

שמעון במהור״ר אברהם ליכטבלאה

ג. חברת הבעקריס (האופים): — שתבעה את המוזגים על כניסה לתחומם המקצועי בכך שאף הם אופים לחם ומוכרים אותו, ועל ידי כך מתחרים באופים. כאן בא לידי בטוי האינטרס המקצועי של חברת המלאכה: היא מעונינת להגן על עצמה בפני התחרות ורוצה לקיים בידה את המונופולין על התעסקות באומנותה. אלא שמוסדות הקהילה, (כאן ביה״ד — שבירר תביעה זו) סבר שטובת הצבור דורשת שתושבי העיר יעסקו בכל פרנסה הנראית להם ובלבד שיוציאו לחמם — והוא אף מכריע ברוח זו. לפסק דין זה חשיבות רבה מבחינה צבורית באשר הוא מסדיר יחסים שבין רבים מתושבי העיר. ולא רק זאת — הוא מבהיר בפירוש שסמכותם של המוסדות חלה גם על צבור כמו חברת מלאכה (שהיה צבור מאורגן) ולא רק על יחיד.

כדאי לציין שיש כאן גם רמז לטיב היחסים שבין חברת

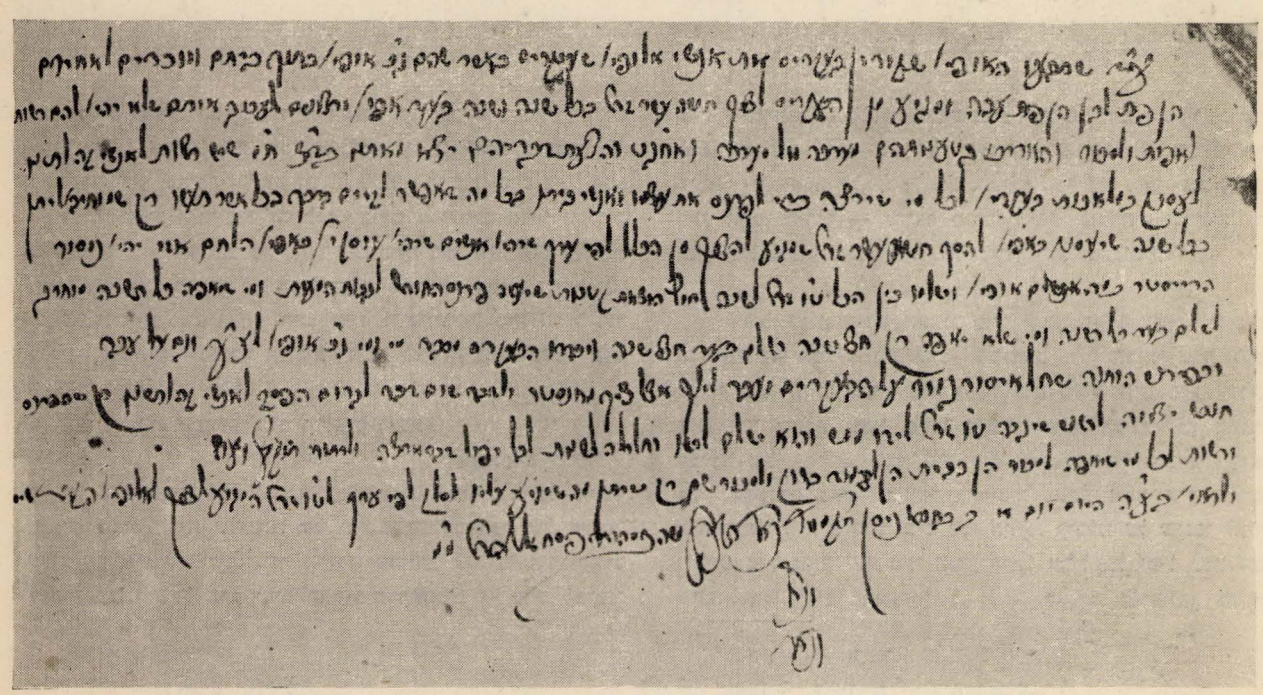

המלאכה היהודית ובין חברת המלאכה הנוצרית העירונית: האו־
מנים היהודים היו חברים בחבורה העירונית, תמורת תשלום שנתי
מסוים. 15 זהוב, אך כנראה שזה לא מנע בעדם התאגדות פנימית.
התשלום הקנה להם כנראה הגנת החבורה העירונית בפני התחרות
מבפנים ומבחוץ — דבר המסתבר מן האיסור לפנות לעזרת ראש
החבורה העירונית (ציך מאנסטר — בפולנית: ציך מייסטר) במקרה
הנידון:

דין ודברים בין האופים והשענקערס: ע"ד שתבעו האו־
פי(ם) שקורין בעקריס את אנשי אלופי(ם) שענקריס באשר שהם ג"כ
אופי(ם) בתוך ביתם ומוכרים לאחרים הן פת לבן והן פת עבה ומגיע
מן הבעקרס לציך חמשה עשר זהוב בכל שנה ושנה בעד אפי(ה)
ורצונם לעכוב אותם שלא יהי(ו) להם רשות לאפות ולמכור, והא־
ריכו בטענותיהם מערכה מול מערכה ואחג"ט והצעת דבריהם יצא
מאתנו בד"צ ח"מ שיש רשות לאנשי קהילתנו לעסוק במלאכת
בעקרי, לכל מי שירצה כדי לפרנס את עצמו ואנשי ביתו בכל
מה דאפשר וקיים ברכך בכל אשר תעשו רק שמחויבי(ם) ליתן
בכל שנה שיעסוק באפי(ה) להסך חמשה עשר זה' שמגיע להציך
מן הכלל לפי ערך שיהיו אנשים שיהי(ו) עוסקי(ם) באפי(ת) הלחם
אז יהי(ה) נמסר הרייסטר כמה אנשים אופי, וישלמו בין הכל
ט"ו זהו' לשנה חוץ הוצאות קטנות שיעשה פרנס החודש לגבות
המעות ומי שיאפה כל השנה מוכרח לשלם בעד כל השנה ומי
שלא יאפה רק חצי שנה ישלם בעד חצי שנה ויברר הבעקרס מכבר
מי ומי ג"כ אופי(ם) לע"ע וגם על עבר ובפירוש הותנה שחל
איסור גמור על הבעקרס מעבר לילך אצל ציך מאנסטר ולדבר
שום דבר לגרום הפסד לאנשי קהילתנו רק שהפרנס חודש יצווה
להשמש שיגבה ט"ו זהו' לידו ממש והוא ישלם לידו וחלילה
לשנות לבל יפול דבר ארצה וליתר תוקף ועוז ורשות לכל מי
שיאפה למכור הן בבית הן לעמוד בשוק ולמכור שם רק שיתן
מה שמגיע עליו לסלק לפי ערך לט"ו זהו' המגיע לציך לאלופי'
הקהל שיסלקו.

בע"ה, היום יום א', ב' בחודש ניסן תקמ"ט לפ"ק (1789).
נאום הק' משה במוהר"ר פסח זצלה"ה מ"מ
ונאום ונאום

2. יחסים עם הגויים:

סכסוך בין שלאחציץ ויהודי: — המענין כאן — שהשלאחציץ, אשר הוכה על ידי היהודי נזקק לבי"ד של יהודים, דבר שאינו מזכותם של היהודים בעיר אפילו לפי כתב הקיום הנוח שברשו־תם. נראה מתוך כך — שהגוי רחש אימון לקהילה וסמך על כך שיוציאו לו דין צדק, אחרת בודאי לא היה פונה לבי"ד יהודי. כדאי לציין שההתדיינות בבית משפט נוצרי עלתה אמנם בכסף, דבר שלא היה כך בבי"ד יהודי, אך אין להניח שהיה רוצה לח־סוף כסף בסיכון של הפסד במשפט.

אפשר מכך לראות רמז על כל היחסים של הקהילה עם שכניהם הנוצרים.

בא שלאחציץ וואוריזניץ אבקלוסקי והי(ה) לו פצע וחבורה

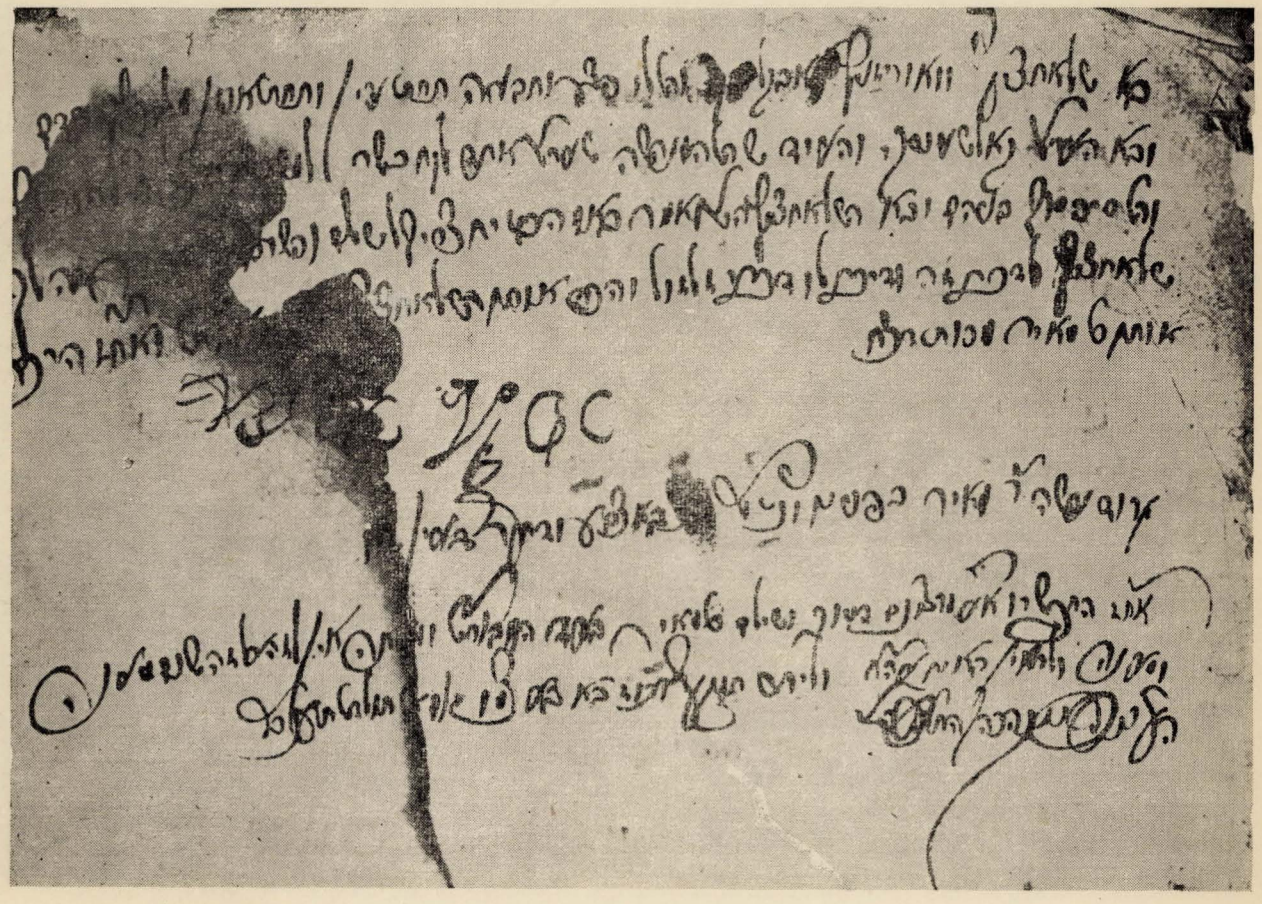

תחת עין ותחת אוזן מלוכלך בדם, ובא הערל קאלשענסקי והעיד שהי(ה) המעשה שערל אחד לקח בשר למשכון אצל ר' מאיר ז"צ [1] והי(ה) סכסוך ביניהם ובא השלאחציץ הנ"ל ואמר באם הבטיח צריך לשלם והשיב ר' מאיר מה לך שלאחציץ לדבר הזה ודיבר לו דברי זלזול והיכה אותו השלאחציץ מכה אחת ואח"ז היכה אותו ר' מאיר מכות רצה. עוד עשה ר' מאיר בפניגו נטל אצבעו ודחף בעין שלו.

אח"ז התפשרו א"ע מרצונם הטוב ושלם ר' מאיר בעד החבורו ת) ומעתה אין לזה על זה שום טענה ומענה ולראי(ה) באנו עה"ח וליתר תוקף ועוז בא בעצמו.

יום א' תולדות תקנ"ב

גרשון הכהן[2] החונה פה ק"ק הנ"ל

[1] ז"צ — זבח צדק.
[2] רב העיר.

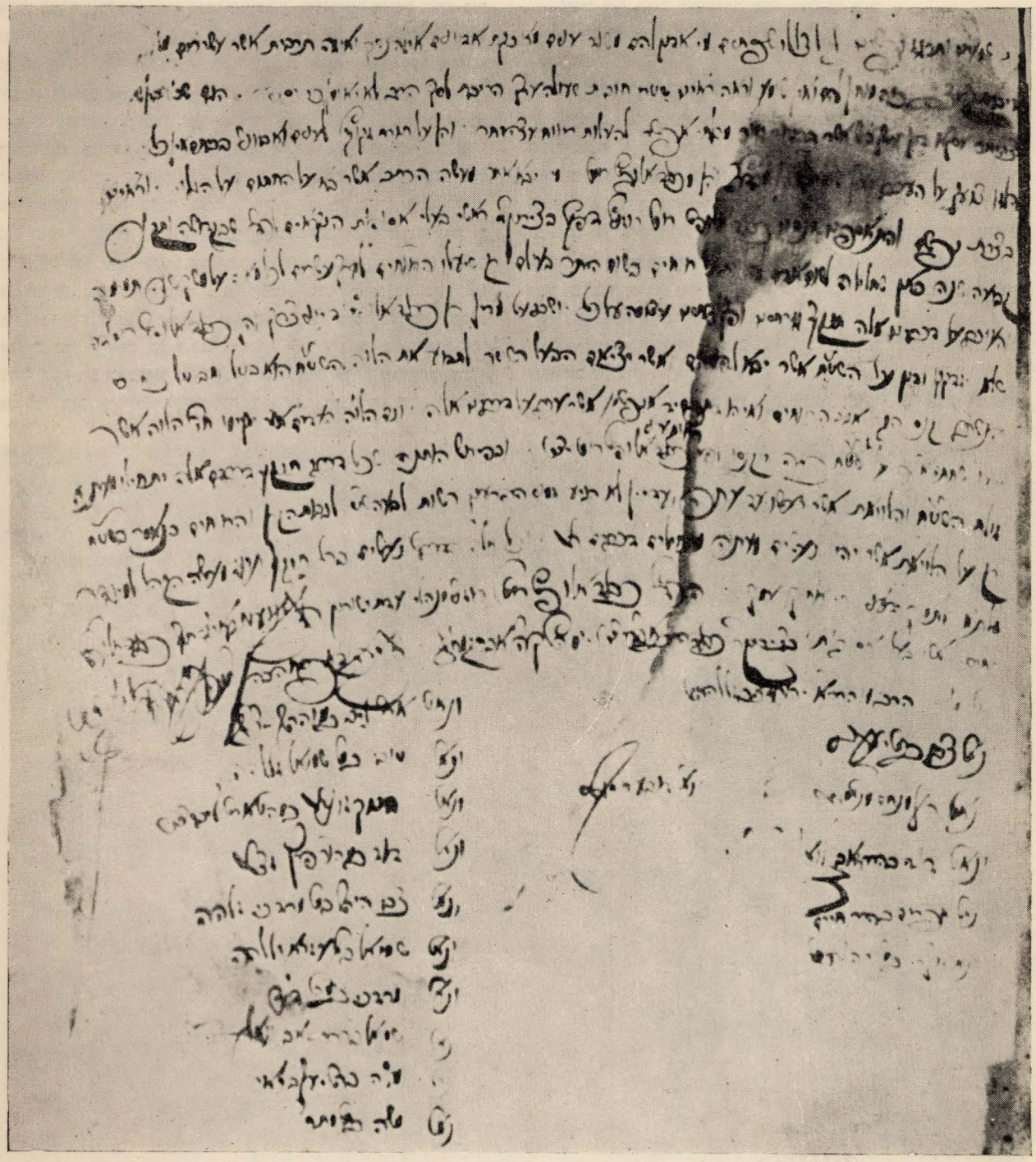

3. פעולת המוסדות:

הקהל — פעולתו החשובה מאוד של הקהל באה לידי ביטוי במספר תעודות, שבולט בהן תפקידו בדאגה לאורח תקין של חיי הקהילה. מאחר וביה"ד לא יכול היה לדון עפ"י התורה בדיני ממונות בלבד, היה הקהל המוסד הצבורי אשר מילא תפקידים אדמיניסטרטיביים ושלטוניים.

נשמרו שתי תעודות המבליטות פעולת הקהל, בתחום הכלי־כלי־צבורי:

א. תקנת הריבית: הקהל מתכנס לישיבה חגיגית (החגיגיות בצירוף הרב, דיינים ונכבדי העיר) ומתקן תקנה בדבר גובה הריבית המותרת לקחת מיהודי. חשוב לציין, שרק הקהל היה מוסמן לפתור בעיה זו שהזמן יצרה, באשר רק בסמכותו היה לתקן תקנות. כך התאים צווי התורה, במקרה הנידון „וחי אחיך עמך" – לתנאים החדשים שנוצרו עם הזמן. מיותר להוסיף שתקנה זו באה להבטיח זכויותיהם של מעוטי היכולת (ר' עמ' 36).

א. להיות שמענו ותרגז נפשינו לקול צלילי שפתים מי אדון להם משוד עניים מאנקת אביונים איזה נשך ואיזה תרבית אשר עשירים מל(ום) בריבית קצוצה כמה מוחין להם ואין שומע וראה ראינו שטרי חובות שעולה ערך הריבית לסך הרב לא יאומן כי יסופר. הגם שכותבין ש(מה) עד היתר עסקא [1] דין עסק ביש אשר

---

[1] היתר עסקא — ההיתר שניתן בשנת 1607 (ער' ועד ד' ארצות) לקחת ריבית מיהודי על ידי זה שהמלווה נחשב כאילו הוא שותף בעסק שעושה הלווה ובחלקו הוא מקבל אחוז מסויים

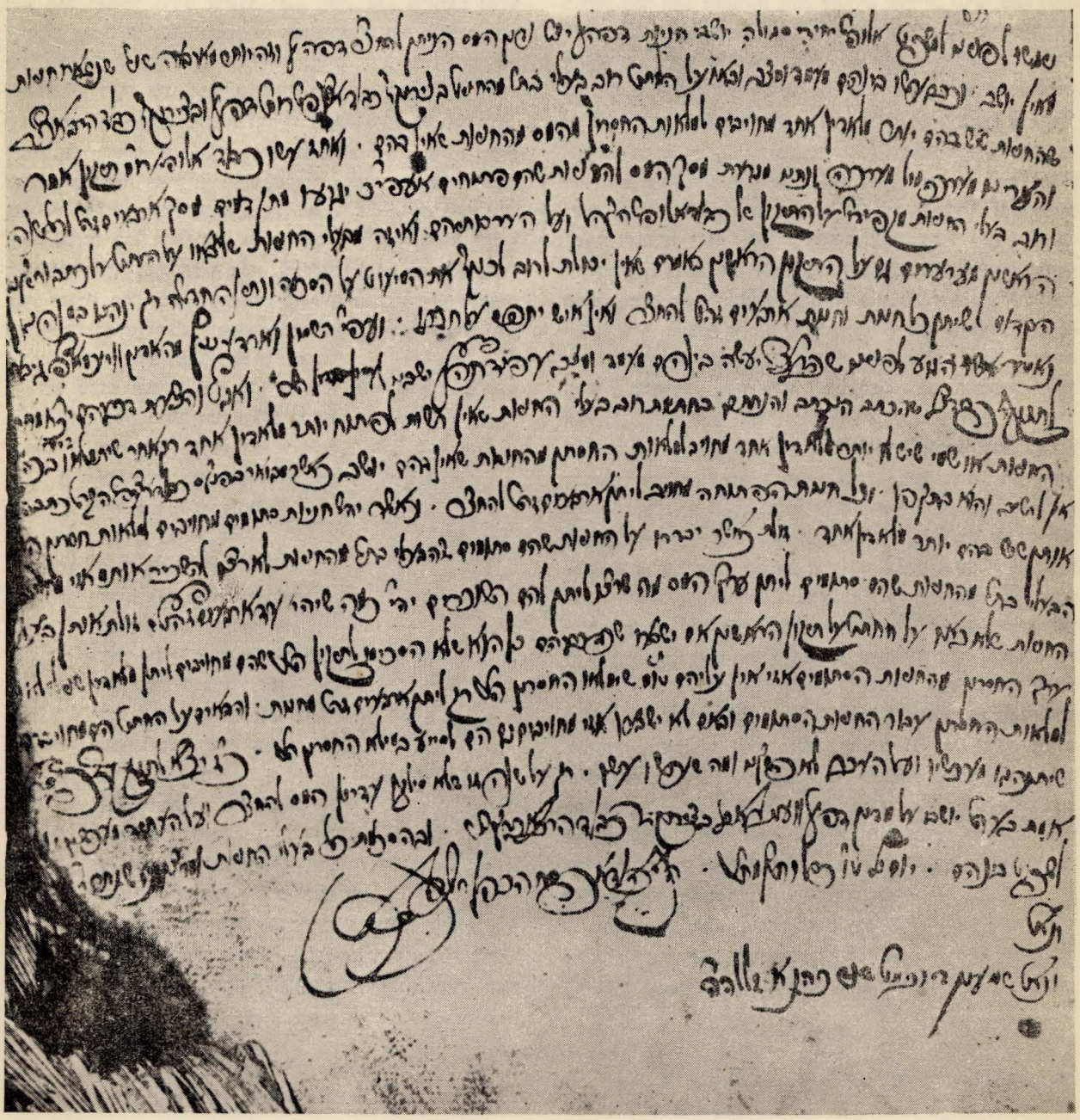

בבירור גמור מבלתי אפשר להעלות ריווח עד היתר. והן על תורת זקוקי(ם) לעניים ואביוני(ם) בביתם אין כל. הלא צועק על העבר ואין שומע לו הן מהבד"צ והן מכבוד אלופי(ם) רו"מ[2] ומי יבוא אחר מעשה הכתב אשר בא על החתום ועל הגלוי. וראינו בצרת נפשם והתאספנו אנחנו כבוד אלופי(ם) רומ(מים) דפ"ק (דפה קהילתנו) בצירוף ראשי בעלי אסופות[3] הנקראים לכ"ד שבקדושה ותקנה קבועה שנה כאן שחלילה לשום אדם להלוות על רווחים בשום היתר בעולם רק שיעלו הרווחים לערך עשרים לכל מאה שנה תמימה והעובר על דברינו אלה תוקף גזירתנו ופקודתינו עצומה לכל יושבי על מדין הן כבוד אלופי(ם) דייני צדק והן כבוד אלופי(ם) רו"מ דפ"ק שלא יזדקקו לדון על השט"ח אשר יבוא לפניהם ואשר יציאם הבעל השטר לתבוע את הלוה והשט"ח הוא בטל ומבוטל כחרס הנשבר וקנס הקרן אגב הרווחים ואיהו דאפסיד אנפשיה(ה)[4] אשר עבר על דברינו אלה. וגם הלוה והעדים אשר יקיימו ח"י הלוה אשר ידעו שחתם א"ע על שט"ח כזה ייקנסו לפי ראות עיני כבוד אלופי(ם) רו"מ יצ"ו. ובפירוש הותנה שכל דברי תוקף דברים אלה יתחילו מעתה זולת השט"ח וההל־ וואות אשר דעשו עד עתה ועדיין לא הגיע זמני הפרעון רשות לבעהש"ט לגבות הקרן והרווחים כנאמר בשט"ח רק על הלוואות אשר יהי(ו) נעשים מעתה מתחילים דברינו הנ"ל. וכל אלה הד־ ברים נעשים בכל תוקף ועוז מעשי הקהל למיגדר מילתא לתמוך בעני וחי אחיך עמך. הכ"ד כבוד אלופי(ים) רו"מ רוזני(ם) מנהלי עדת ישורון פ(ה) ק"ק וועגגראב (ב)צירוף כבוד אלופי(ם) יחי"ס (יחידי סגולה) ראשי בעלי אסופות ובצירוף כבוד הרב אב"ד יצ"ו.

יום ה' כ"ה אב תקמ"ח לפ"ק (1787).

הק' יהודא פסח הכהן[5] חונה פה ק"ק הנ"ל והגליל יצ"ו.

ונאו(ם) משה בהרב יהודא ליב זלה"ה

" צבי במו' יעקב

" הק' מנחם מגיסגל הורוויץ ונאו' דובער סגל

" דוד בהר"ר זאב וואל(ף)

" אפרים בהר"ר חיים

" יעקב במו"ר יהודא

" אריה ליב במוהר"ש זלה"ה

" טובי(ה) במו' שמואל זלה"ה

" חנוך זונדיל במו' ארי'(ה) ליב יצ"ו

" דוד במהו"ר פרץ זצ"ל

" צבי הירש במו' מרדכי זלה"ה

" שמואל במו' עזרא זלה"ה

" מרדכי במו' דוד

" שמואל בהר"ר זאב וואלף

" משה בה' יעקב

" משה במו' מתת(יהו)

כבוד אלופי(ם) רומ(מים) ויחי"ס היום יום...

ב. מס החנויות: — ערעור מספר בעלי חנויות בקהילה נגד הערכת תשלום מס, לחצר הנסיך — בעל העיר, הקובעת שבעלי חנויות שיש להם יותר מפתח (לאדין) אחד ישלמו יותר. בעלי חנויות אלה שלא קבלו את דין הקהל ניסו לפנות בענין זה תחילה למוסדות שיפוט לא יהודיים, אלא ששר העיר (שמשל בה בשם בעל העיר), העביר את הדיון חזרה למוסדות היהודים — דבר שהיה ללא ספק, גורם שחיזק מאוד את הקהל (ר' עמ' 37).

ב. דין תורה בדבר מס החנויות: ניגשו לפנינו למשפט אלו־ פי(ם) יחידי סגולה יושבי חנויות דפה"ק יצ"ו נדון המס הניתן להחצר דפה ק' וזה יותר מארבעה שני(ם) שנשארו חנויות מאין יושב. וכבר עשו ביניהם מעמד ומצב ובאו על החתו(ם) רוב בעלי בתי(ם) מהחנויו(ת) בצירוף כבוד אלופי(ם) רו"מ דפ"ק וב־ צירוף כבוד הרב אב"ד שהחנויות שיש בהם יותר מלאדין[1] אחד מחויבים למלאות החסרון מהמס מהחנויות שאין בהם. ואח"ז עשו כבוד אלופי' רו"מ תיקון אחר והעריכו מערכה מול מערכה ונתנו מגרעת מסך המס להחנויות שהם פתוחים אעפי"כ יגרעו מתן דמים מסך ארבעים זה' לכל שנה. ורוב בעלי החנויות מקפידים על התיקון של כבוד אלופי'(ם) הקהל ועל הערכותיהם ואיזה מבעלי החנויות שלא באו על החתו(ם) על כתב ותיקון הראשון מערערים גם על התיקון הראשון באמרם שאין יכולת לרוב לכוף את המי־ עוט על הסכמה ונתינה חדשה רק ינהגו במנהג הקדום שיתן כל חנות וחנות ארבעים זה' להחצר ואין איש יתפס על חברו. ועפ"י רשיון וואורדענגץ מהאדון וויעמא' פ' גיבערנאטיר[2] אשר הגיע לפנינו שבד"צ יעשה ביניהם מעמד ומצב עפ"י דתה"ק ישבנו לעיין בדין הנ"ל. ואג"ט והצעת דבריהם יצא מא(תנו) לתוקף פס"ד (גמור) שהכתב הנכתב והנחתם בחתימת רוב בעלי החנויות שאין רשות לפתוח יותר מלאדין אחד רק אחר שיתמלא דירתי(ו) בכל החנויות או שמי שיש לו יותר מלאדין אחד מחויב למלאות החסרון מהחנויות שאין בהם יושב כאשר מבואר בפנקס כבוד אלופי(ם) הקהל כתב ה(נ"ל) אין להשיב והוא בתקפו. וכל חנות הפתוחה מחויב ליתן ארבעים זהו' להחצר. וכאשר יהיו חנויות סתומים מחויבים למלאות חסרון המ(ס) אותן שיש בהם יותר מלאדין אחד זולת כאשר יבררו על החנויות שהם סתומים שהבעלי בתי(ם) מהחנויות שהם סתומים ליתן ערך המס מה שרצו ליתן להם השוכרים יהי(ה) כמה שיה(י) עד ארבעים זה'. זולת אותן בעלי חנויות שלא באו על החתו(ם) על תיקון הראשון אם ישבעו שכדבריהם כן הוא שלא הסכימו לתיקון הנ"ל שהם מחויבים ליתן מלאדין שני למלא(ות) ערך החסרון מהחנויות הסתומים אזי אין עליהם טו"מ שימלאו חסרון הנ"ל רק ליתן ארבעים זה' מחנות והבאים על החתו(ם) הם מחויבים למלאות החסרון עבור החנויות הסתומים ובאם לא ישבעו אזי מחויבים גם הם לסייע במילא החסרון הנ"ל. כ"ז יצא לתוקף פס"ד שיתנהגו מעכשיו ועל העבר לא פסקנו ומה שעשו עשו. רק על שנה זו שלא סילקו עדיין המס להחצר ועל העתיד מעכשיו ו(לראית) אמת בע"ה יושבי על מדין דפ"ק וועגגראב בצירוף כבוד הרב אבד"ק יצ"ו ובהסכמת כל בעלי החנויות ומרצונם שנתרצו(ו) לשפט ביניהם.

יום ג' ט"ו כסלו תקמ"ח לפ"ק (1808).

הק' יהודה פסח הכהן חופ"ק.

נאום שמעון דוב (ב)מו' דוד כהנא זלה"ה.

---

[1] לודין — חנות, פתח של חנות.

[2] אורדעננץ — צו.
וויעמא פ' גיבער נאטיר, סירוס מפולניות: וויל־מוד'ני פאן גובערנטור — שר העיר.

[2] רו"מ — ראשים ומנהיגים.

[3] נכבדי העיר.

[4] והוא המפסיד לעצמו.

[5] רב העיר.

בתחום הקהילתי־ציבורי (ר׳ עמ׳ 39):

ג. איסור עריכת קידושין: שוב מתכנס הקהל להכריז על איסור עריכת קידושין ללא ידיעת ורשות הרב. המדובר בקידושין שנערכו בעיקר בקהילות שהיו כפופות למרות הקהילה הראשית — ונגרוב. קיום עצמאי של דרכים דתיים היה מסימניה הראשונים של השתחררות ממרות, והקהל הונגרובי מגיב על כך בחריפות.

כתוב זאת לזכרון בספר למען יעמוד ימים רבים. ההעתק מהכתב אשר נתיסד מכבוד אלופי(ם) ראשי(ם) ונגידי(ם) מנהיגי(ם) ובצירוף כבוד הרב ה״ה אב״ד ור״מ דפה קהילתינו יצ״ו והגליל ובהסכמת בית דיני הצדק.

קול גבינו כרוז בפרהסיה ובפומבי בזמן קהילה לכל הוא בבית הכנסת ובבית מדרשא רבא דפ״ק יצ״ו זאת לפנים בישראל מאז ומעולם ומשנים קדמוניות המנהג ותיקון בקהילתנו יצ״ו אשר בכל הישובים והגלילות הסרים למשמעתנו חלילה וחלילה לשום בן אדם לסדר קידושין בלתי רשות והורמנא מכבוד הרב ה״ה אב״ד ור״מ דק׳ יצ״ו. ובאמת הוא מיוסד עפ״י טוב טעם ודעת. מלבד שהוא תיקון וחיזוק ליסוד ומעמד ומצב הקהילה העולה על כולנה, הוא גדר וסייג לתורתינו הקדושה. עס קאן ארויס קומען דער פון גרויסה מכשולות ואי אפשר לפורטם כי רבים הם. גם למען אשר לא יקרב איש זר ואינו יודע בטיב גיטין וקידושין כלל לעסוק בזה וואס עס קאן זיין אז די קידושין ניט ע״פ דין ודת תורתנו הקדושה ובפרטות בזמנינו אלה. קאן זאן אויך דער העלמות פון פאכט[1] מעות גירות, והנה זה חדשים מקרוב באו וכל הרוצה ליטול את השם בא ונוטל לעצמו ומסדרין קידושין על חתונו׳ בלתי רשות והורמנא מכב׳ הרב ה״ה אב״ד ור״מ דק׳ יצ״ו. אזי להוי ידוע כי האנשים האלה בעלי הפרצה הנקובים בשמותם עתידים המה ליתן את הדין ועונש עצום יקבלו בודאי. ומהיום והלאה לא תהא כזאת בישראל עוד. און מען לאזט מכריז ומודיע ברבים זיין בפקודת כבוד אלופי׳ ראשי׳ רוזני׳ נגידי׳ קדי׳ מנהיגי׳ מנויי וטובי העיר בצירוף כבוד הרב ה״ה אב״ד ור״מ דק׳ יצ״ו ובית דיני הצדק בחרם הגדול והנורא ידן ושאר ארורים. אז על זאל זיך ניט דער ועגין קיין שום בן אדם מסדר קידושין צו זיין על שום חתונו׳ בתוך כל הישובים והגלילות הסרים למשמעתנו בלתי ידיעת ורשות והורמנא מכבוד הרב ה״ה אב״ד ור״מ דק׳ יצ״ו. און קיין שום בן אדם זאל ניט זיך ניט דער וועגין קיין שום עסק צו האבען על התונו׳ וקידושין כמותם, בפרט צו זיין עדות על קידושין הללו. אשר יהיה בלתי ידיעתו ורשות והורמנא מכבוד הרב ה״ה אב״ד ור״מ דק׳ יצ״ו. וכל העובר על הפקודים ודברים אלה נלכד במצודת ורשת ומשטוח חרמים ופסול הוא לעדות ולשבועה און די קידושין זענין קיין קידושין ניט כדין המקדש בעדים פסולים, הן גדר גדרנו וגבול מה שגבלו הראשונים חקנו חוק ולא יעבור בעט ברזל ועופרת לאות ולמשמרת ולמען יעמדו ימים רבים ולא יהא האמת נעדרת. באנו על הגלוי ועל החתומים, יום א׳ ב׳ מנחם־אב דהאי שתא תקס״א לפ״ק. [1801].

נאום הק׳ ישראל[2] החוב״ק וועגראב והגליל ובק״ק סאקליב והסביבות.

---

[1] פאכט — מס.
[2] רב העיר.

ונאו(ם) צדוק בהר״ב זלה״ה
״ נחמן במהור״ר גרשון זלה״ה
״ צבי במהור״ר יעקב יצ״ו
״ יושע העשיל בד״ט יצ״ו
״ אברהם יוסף במו״ה חיים שמואל נר״ו
״ צבי הירש במו״ה מרדכי זלה״ה
״ אברהם במוהר״ח זלה״ה
״ הק׳ נחמן במוהר״ם סגל זלצה״ה
״ יוסף במו״ה משה יצ״ו
״ צבי יוסף

ד. הכרזת חרם על קצב שסרח: הקהל מפעיל כאן סמכויותיו להעניש כל הפוגע במוסר הצבור — במקרה זה בדת ישראל. החובה לשמור על התנהגות נאותה של כל יחיד בישראל, בהתאם לצווי הדת — היתה מן התפקידים העיקריים של המוסדות.

ה. דינו של דיין שסרח: בצורה דומה דן הקהל דיין שהתנהגותו לא נמצאה הולמת למלא תפקיד ציבורי חשוב זה.

חשוב לציין, שיש בתעודה זו גם רמז לאופן הקמת מוסדות הקהילה. הדיינים היו נבחרים בבחירות עפ״י בוררים, כל שנה בחוה״מ (חג הפסח או סוכות). כיון שעל פי הנוהג בקהילות ישראל היו בוחרים בבחירות אלו גם את הקהל — ניתן להניח שהרמז מתיחס לבחירות השנתיות המקובלות. ואפשר לראות בו אם כן, גם רמז לאופן בחירת הקהל בונגרוב.

כרוז על איציק קצב (ר׳ עמ׳ 41)

הערט צו כל הקהל הקודש דא לאזין אלופי(ם) ראשים רוזני(ם) נגידים מנהיגי הקהילה מכריז ומודיע זאיין בצירוף כבוד הרב המאה״ג מו״ר אב״ד ור״מ דקהילתנו יצ״ו ובצירוף כבוד אלופי(ם) דייני צדק דאש איז ידוע אז מען האט שוין לאנג אושגיריפין אז איצק בן ר׳ יהודא ז״ל האט כמה פעמים מוציא טריפה גיוועהן מתח״י אונ האט פאר קופט פאר כשרות. ע״כ האט מען אויש־ געריפין אז קיין מענטש מיהודי׳ם) טאר ניט קופין בשר כשר אצל איצק ימ״ש און די קצבים טארין ניט ניצון עים אז ער זאל האבין בשר כשר וכהיום איז ווידער אריש־גיקומן אז ער האט מכשיל גיוועזן בביתו און האט גיגעבין טריף פלייש צו קאהין פאר כשר אונ לפי הנשמע טוען זייא כמה ערמות די אחים ומשפחתו און לאזין קולין אויף זייער נאמן קעלביר און ווערין נכשל ב״ב און קוהין בייא עים. אי לזאת לאשט מען אוויישרופין בחרם הגדול אז מען זאל נישט קופין בייא איצק ימ״ש קין בשר כשר און ווער עס ווערט יא קופין בייא עים איז עש בשר נבילה וטריפה און די כלים וואש מען ווערט קאחין דריגן איז טריפה און די קאמרניקש אונ די ווייבאר פון די ב״ב וואש וועלין האבין אין ידיעה דער פון אז דער האט גיקויפט, זיינן מחוייב אן צוזאגין לאלופי(ם) הרו״מ וועט מען קנס זייא אן לייגין ומפרסם קלונם זיין אז זיי האבין עובר חרם גיוועזן און האבין געגעשין נבילה וטריפה און אויך איז מען מזהיר ביי דיא אחים ואב״י וכל משפחתו הקצבים וכל מי שעוסק במלאכת כשר אז מען טאר ניט ניצין עים צו שום אומנות לבשר אף אפ צו שינדין ולמכור בשר אף טריפה און ווער עש ווערט עובר זיין און ווערט עים יא ניצין ואט איין שום ערמה טאהן ווערט ער גיפסלט ווערין פון קצבות וגם עליו יעבר הכוס הזה והשומע

(ר׳ עמ׳ 40, טור שמאלי, למטה)

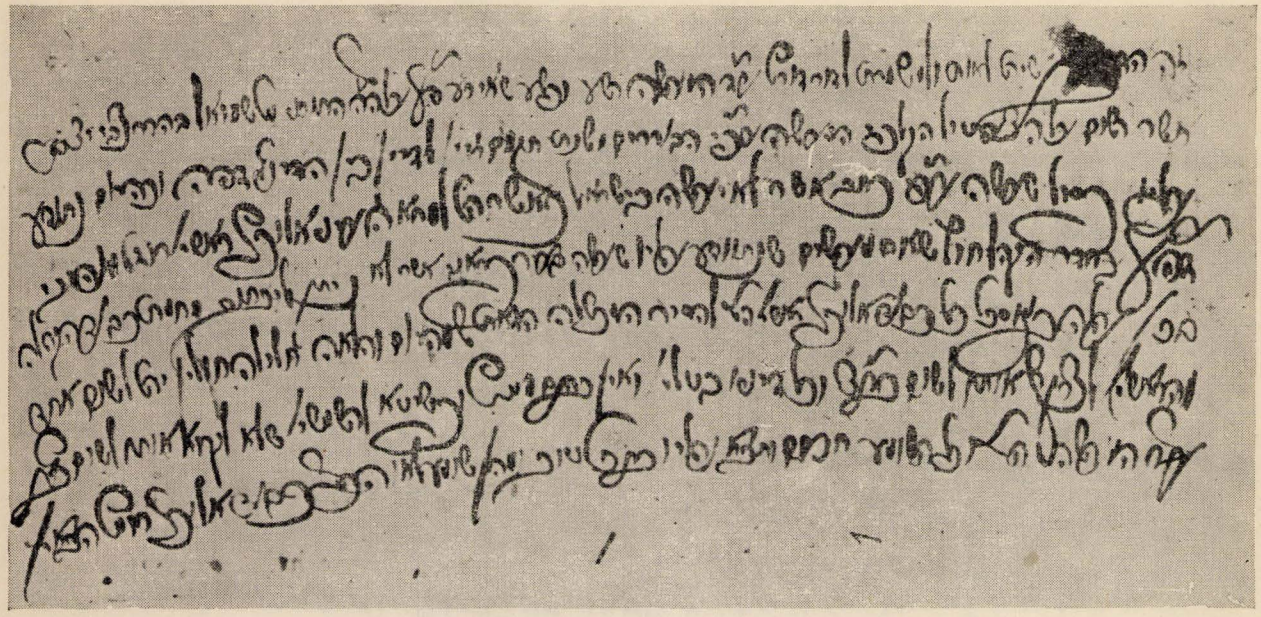

יונעם ותבוא עליו ברכות טוב. כל הנ״ל הוכרז בבהכ״נ ובבהמ״ד הגדול אור ליום ב׳ מ״ג למבי״א תקס״ה לפ״ק פה ק״ק וועגגראב.

דינו של דיין שסרח:

זה הדבר שיהיה׳ לאות ולמשמרת לדור דורו(ת) ע״ד המעשה רשע ופשע שאירע פ״ק על ה״ה התורני מ׳ שמואל בהר״ר צבי יצחק אשר רשום על הצעטיל הקלפי הנעשה עפ״י בוררים משנת תקמזיין לדיין בין הדייני(ם) דפה. וכהיום נתודע עליו פסול שעשה ע״פ כתב אשר לא יעשה בישראל כאשר הי(ה) למראה עיני אלופי(ם) ראשי(ם) רוז(נים) מנהיגי(ם) דפ״ק בחדר הקהל חוץ שאר מעשים שנתוודע עליו שעשה בעיר פראגי אשר לא ניתן לכתב מחמת כבוד הקהילה. בכן עלה במוסכ(ם) כל כבוד אלופי(ם) ראשי(ם) הנ״ל להסיר המכשלה הזאת שמהיום והלאה חלילה חולין יהי(ה) ושום אחד מהראשי(ם) לצרף אותו לשום בד״צ וכל דיניו בטלי׳(ם) ואין בהם ממש. ופשיטא להשמשי(ם) שלא לקרוא אותו לשום ד״ת ע״ד המעשה הנ״ל כל השומע יונעם ותבוא עליו ברכת טוב ומהן שומע לאו הפ׳ כבוד אלופי׳ רו״מ הבאי׳.

(התעודה ללא תאריך וחתימות, כנראה שהעתקה מפנקס הקהל).

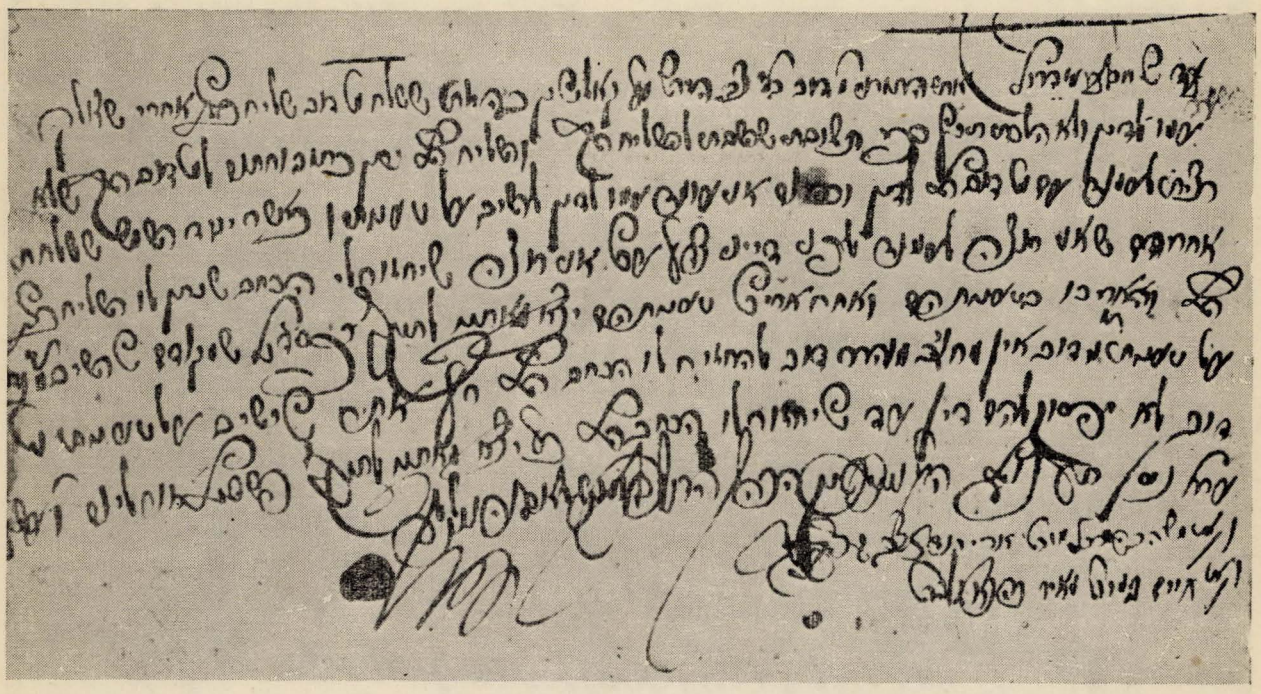

א. פעולת בית הדין:

א. כתב סירוב להופיע לד"ת: — תושב הקהילה התובע הח־זרת כתב סירוב שנתן שליח ביה"ד (שמש) שבא להזמינו לדין תורה והוא סירב ללכת. מתעודה זו אנו רואים לא רק סדרי הפ־עולה של ביה"ד אלא גם השפעתו הרבה. אם יהודי עושה מאמצים כה גדולים להחזירם לעצמו כתב סירוב של בי"ד — הרי שהיה לזה ערך ממשי, וזה מעיד על התפקיד החשוב של ביה"ד בחיי הקהילה:

ע"ד שתבע מוהר"ג את התורני מ' דוב במ' צבי הירש מק' קאלשין בהיות ששלח מו' דוב שליח ב"ד אחרי שאלך עמו לדין ולא הלכתי תיכף כפי תשובתי שהשבתי להשליח הנ"ל והשליח הנ"ל נתן כתוב וחתום למ' דוב הנ"ל שלא רציתי לעמוד עם מ' דוב הנ"ל לדין וכהיום אני עומד עמו לדין להשיב על טענותיו כאשר יגיד השמש ששלחתי אחריהם שאני רוצה לעמוד בפני דייני צדק דפ"ק ע"כ אני רוצה שיחזיר לי הכתב שנתן לו הש־ליח ב"ד הנ"ל והאריכו בטענותיהם ואחר אריכו' טענותיהם יצא מאתנו לתוקף פסד"ג[1] שמקודם שישיב מ' גדליה על טענות מ' דוב, אין חייב מוהר"ר דוב להחזיר לו הכתב הנ"ל רק אחר שישיב על טענות מ' דוב לא יפסוק להם דין עד שיחזיר לו הכתב הנ"ל כל יצא מאתנו לתוקף פסד"ג.

אור ליום ו' עש"ק ער"ח ניסן תקנ"ו לפ"ק.

הק' גרשון הכהן החונה בוועגגראב והגליל

ונא' משה בהריל מו"ה ארי' יהודא ליב זצק"ל

ונא' חיים במו"ה מאיר כהנא זלה"ה.

---

[1] פסק דין גמור.

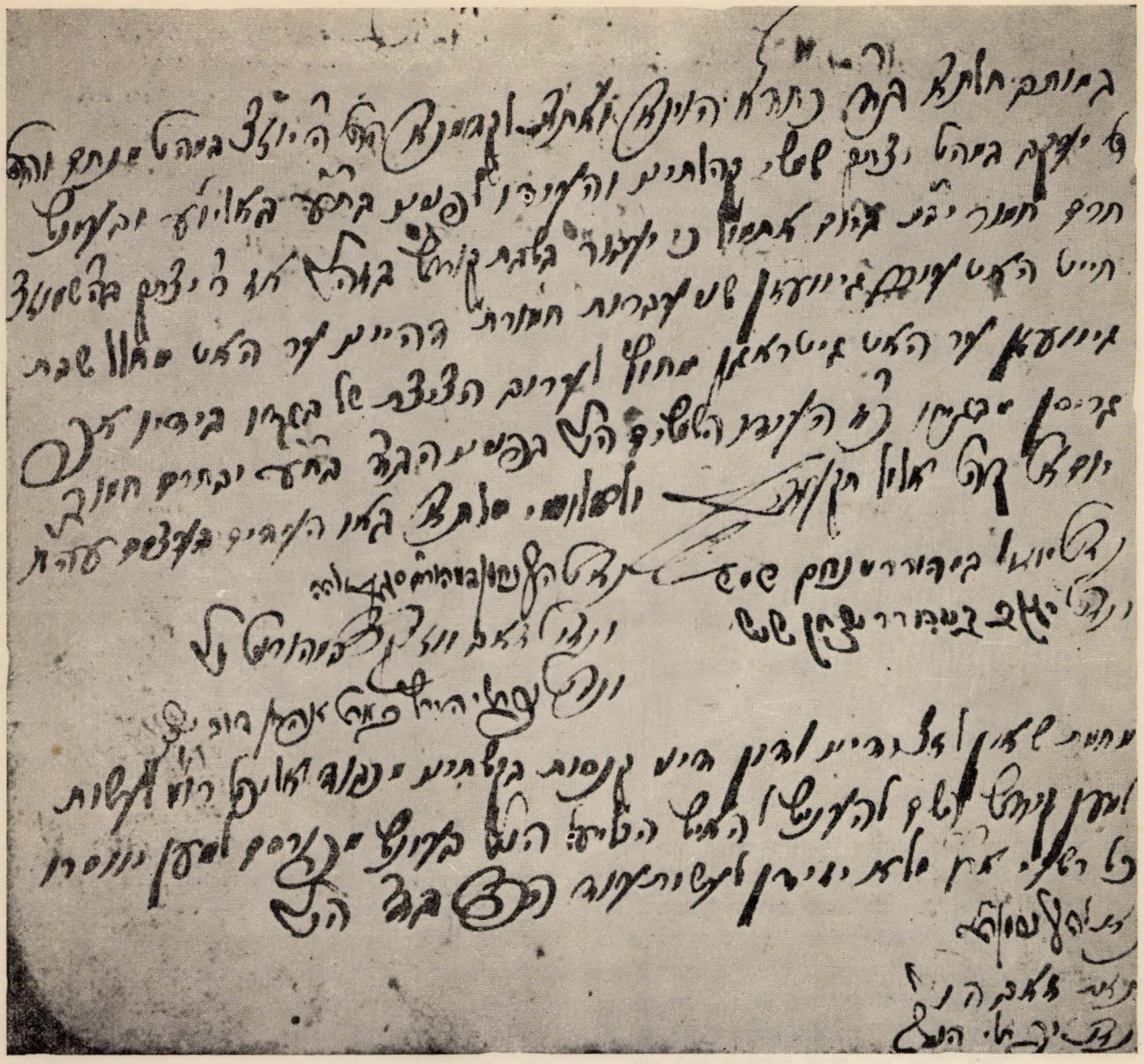

ב. נגד חלול השבת: ביה"ד דן במקרה של חלול שבת שהובא לידיעתו על ידי שליחי הציבור — שמשי בתי הכנסת. מאחר ואין זה מסמכותו לדון דיני קנסות — הוא מפנה את הענין לקהל המוסמך לכך. ומבקש שיענישו את העבריינים.

חלול שבת:

במותב תלתא ב"ד כחדא הווינא, ואתא לקדמנא ה"ה יואל במו"ה מנחם וה' יעקב במו"ה יצחק, שמשי קהילתנו, והעידו לפנינו בת"ע באליו"ע [1] ובעונש חרם חמור יב"נ [2] ביום אתמול כי עבר בשבת קודש בזה אז ר' יצחק בר' שמואל חיט האט עובר גיווענזן שני עבירות חמורות דהיינו ער האט מחלל שבת גיווענזן, ער האט געטראגן מחוץ לערוב הציצית של בגדו בידיו, אפגעריסין מבגדו. כ"ז העידו השמשים הנ"ל בפנינו הב"ד בת"ע ובחרם חמור.

יום א' כ"ה אלול תקע"ד [1814]..

ולאַלומי מלתא באו העדים עצמם עה"ח

נאום יואל במהור"ר מנחם שמש

נאום יעקב במוהר"ר יצחק שמש

נאום הק' נחמן במהור"ם סגל זלצה"ה

נאום זאב וולף במהור"מ ז"ל

נאום נפתלי הרץ במה' אהרן דב יצ"ו.

מחמת שאין לאל ידינו לדון דיני קנסות, בקשתנו מכבוד אלופי' רו"מ לעשות למען קידוש השם, להעניש להאיש הבליעל הנ"ל בעונש מפורסם למען יוסרו כל רשעי ארץ ולא יזידון לעשות עוד הפ' [3] ב"ד הנ"ל.

נאום הק' נחמן הנ"ל

נאום הק' זאב הנ"ל

נאום הק' נפתלי הנ"ל.

[1] בתורת עדות: באם לא יגיד וישא עוונו.

[2] יהושע בן נון.

[3] הכא פסק — כך פסק.

בצל מלחמות

מאיר שטינברג (ניו־יורק)

בבית־המדרש הישן בשנת 1904

באחד הרחובות הקטנים והצדדיים נמצאה חצר בתי־הכנסת ובתוכה — בית־המדרש החדש, בית־הכנסת הגדול ובית־המדרש הישן.

בין קהל היהודים, אשר עברו תמיד בחצר זו, בכניסתם לבתי־המדרש וביציאתם מהם, היה זה מחזה יומיומי לראות עזים לבנות רועות ולוחכות אזוב וילדות קטנות היו באות ודליים בידיהן לשאוב מים מהבאר שבחצר.

באחד מימי תמוז החמים, ישב בבית המדרש האפלולי והקריר ר׳ יעקב מנדל׳ס, הלמדן המופלג, ולמד גמרא בקול חסידי מתנגן.

בדף הגמרא וב„יורה־דעה״ שם כל מעייניו; שמח בחלקו, קיווה לביאת המשיח — ויזכה לעולם־הבא. כך התפשט מכל הגשמיות והתעלם מן המציאות הקשה והעגומה...

ליד אותו שולחן נתישב בן־אליעזר, תלמיד־חכם צעיר שנכנס לבית־המדרש אחרי הארוחה, נטל גמרא והתחיל משנן בקולו השקט ובנגון עצוב „אמר רבא בר בר חנא״.

הוא חזר על אותו פסוק פעמים אחדות וניכר היה כי מחשבותיו תועות הרחק מזה... שכן, שלא כר׳ יעקב מנדל׳ס, לא היה אדיש למצב היהודים במדינה והיו לו טענות רבות כלפי המשטר שהתייחס באי־צדק לתושבים היהודיים. שלא כקודמו אהב את חיי־הממש, פשוטם כמשמעם, ואולי אפילו שקע בהירהור על אהבתו הראשונה...

וכך, בהיות ר׳ יעקב מנדל׳ס נתון למחשבותיו, הפסיק ממשנתו ופתח בשיחה:

— ברחוב בודאי חם, נכון? כאן בבית־המדרש אין מרגישים בזה.

— כן — ענה בן־אליעזר בקיצור.

אולם ר׳ יעקב מנדל׳ס לא הסתפק בתשובה הקצרה והמשיך:

— בשבוע הבא יחול שבעה־עשר בתמוז ויתחילו ה„שלושה השבועות״.

הלמדן הצעיר לא הגיב להערה זו ור׳ יעקב מנדל׳ס הוסיף:

— התדע, כאשר רק חולף תשעה־באב — הקיץ מאחורינו ובאים ה„ימים הנוראים״.

— כן, כן, — עונה בלחש הבחור הצעיר.

ור׳ יעקב מנדל׳ס בשלו:

— הנה לא מזמן היו פסח, שבועות — מתן־תורה... על זה הגיב הבחור הצעיר בעירנות:

— זוהי המתנה הגדולה ביותר שעמנו קיבל. עמים אחרים סירבו לקבלה ואנו נשבענו: „נעשה ונשמע״. אם כן מדוע מכים ועושים בנו פרעות?

ר׳ יעקב מנדל׳ס עונה בהכנעה:

— אנו חייבים לסבול בעולם הזה, כדי לזכות ולהגיע טהורים וזכים לעולם הבא.

— מה חטא השמש מקישנוב שהדביקוהו במסמרים לארון הקודש? — שאל הלמדן הצעיר.

— הוא לא חטא, אלא כיפר על עוונותיהם של אחרים — ענה ר׳ יעקב מנדל׳ס.

— האם זה ביושר? — שאל הלמדן הצעיר.

כעת מתרגז ר׳ יעקב מנדל׳ס ושואל:

— האם לא ידעת את הפסוק: „במופלא ממך אל תדרוש?!״

— האיך — מקשה שוב הצעיר נבהל כמעט — למה שאלו התלמידים את פי התנאים והאמוראים, ואילו עלי נאסר לשאול אותך? לא לכל שאלה מצאו מענה ולעתים פתרו אותה בתשובה ש„משיח״, כאשר יבוא, יתרץ הכל)!

ר׳ יעקב מנדל׳ס התרתח כהלכה, קם, התחיל מהלך הלוך וחזור ומשיח כאילו עם עצמו:

— תן לי לסיים את חיי כמו שאני.

הצעיר, בן־אליעזר, לא הוסיף לשאול.

ר׳ יעקב מנדל׳ס חזר לתורתו ואילו הצעיר הפליג שוב במשבותיו בלווי נגון שקט „אמר רבא בר חנא, אמר רבא בר חנא״...

יעקב וירניק (בואנוס־איירס, ארגנטינה)

עין תחת עין

(זכרונות משנת 1905)

זקני־העיר נתנו את לבם לנצל את ימי החג בהם היו האנשים קצת בגלופין ובהזדמנות זו לבוא בחשבון עם „השובתים — הציציליסטים" וסתם אפיקורסים ולעשות בהם שפטים. אנשי ה„בונד" גילו התנגדות, אולם בהיות שומרי־הדת רוב גדול, היתה ידם על העליונה.

אולם ה„בונד" לא וויתר ובעזרת אוהדיהם בעיירות הסמוכות וביחוד בורשה, אירגן פעולת־תגמול שהתבטאה בסבוטז'ה כלפי הסוחרים, שנסעו לימי שוק בעיירות הסביבה: היכו אותם מכות נמרצות ולא איפשרו להם לפרק את סחורתם.

והוא הדין כלפי סוחרים שנסעו לורשה לקנות סחורה: ברח' פרנציסקנסקה המתינו להם אנשי ה„חברה" והמטירו עליהם מכות נאמנות.

כדי להימנע מגורל זה המציא אחד מבני־עירנו, משה פשפיורקה (שכינוהו „משה קעצעלע") תחבולה מקורית ביותר: כאשר יצא אל מחוץ לעיר חבש את ראשו בתחבושות וכך עשה רושם שהוכה כבר ובצורה כזאת גם הגיע לורשה. התחבולה עשתה שלה וחברי ה„בונד" לא נגעו בו לרעה.

בראותו שהצליח, חזר על כך פעמים אחדות עד שהדבר הוברר לאנשי ה„בונד" והם היכוהו מנה אחת אפים.

הסוחרים נוכחו לדעת שלא יוכלו לעמוד בזה, באו בדברים עם ה„בונד", שלמו להם קנס והוכרז על שביתת־נשק.

בימים ההם אירגן ה„בונד" שביתה כללית כביטוי־מחאה נגד המשטר הצארי. כדי שהשביתה תהיה מקיפה בכל ענפי־המסחר ובכל השכבות — עברו צעירי ה„בונד" בעיר וכיבו את תנורי המאפיות ולא הירשו לפתוח את החנויות. פרשי הצבא הצארי באו ופקדו לפתוח את בתי העסק, אולם הסוחרים למודי־הנסיון צייתו לאנשי ה„בונד" ובמשך כל שלושת ימי־השביתה היו החנויות נעולות.

פסח טשאפוב (בואנוס־איירס, ארגנטינה)

בית אבא

מכל הלבבות שספגו את התרבות והנימוסים של עיירתנו פורצת זעקה מרה; ידעו־נא כל בני ונגרוב ובנותיה על הרוממות המוסרית שירדה לטמיון עם אבדן החיים היהודיים בעיירתנו.

ארשה לעצמי להעלות מעט זכרונות על אבי ר' דוד־וולוול ואמי צ'רנה טשאַפוב ז"ל.

אבי היה נוהג לסַפר, שבהיותו ילד היה מטפס על קירות בית־הכנסת. בימים ההם היו הילדים מפחדים לעלות לעלית בית־המדרש הישן, כי היתה רווחת סברה, שמסתתר שם משהו המבהיל אפילו מבוגרים!...

הורי חיו בכפר המרוחק כ־10 ויורסט * מונגרוב ורק לימים־הנוראים היינו נוהגים לבוא העירה; בבואנו התאכסנו אצל אחות־אבי.

ביום הראשון של ראש־השנה השכם בבוקר, הלכנו לבית־הכנסת להתפלל. התפילות של שליחי־הציבור, שנאמרו ברגש ובכוונה, חדרו עמוק ללבותינו ועד היום לא אוכל לשכוח את הצער והכאב של הימים ההם, שהדהדו מכל תפילה. בערבי חגים נהג אבי לקחתנו לבית המרחץ ולאחר מכן הלבישונו בגדים חדשים ולפנות ערב הלכנו לבית־הכנסת. התבוננתי, מתוך התפעלות, בכל פרט בו: ששת העמודים העגולים, שעליהם נשענה התקרה, כותל־המזרח עם ארון־הקודש, ציור הלוויתן, מנורת־הזהב בעלת שבעת־הקנים והנרות הדולקים בה, שני האריות התומכים בלוחות־הברית והכתר מעל ארון הקודש — כל זה לקח את לבנו שבי. אך יותר מכול נחרת בזכרוני מעמד כל־נדרי, בליל הכיפורים. מי ששמע את התפילות ההן, הספוגות בכי ותחינה, לא ישכחן לעולם.

היכרתי ערים ועיירות סביב ונגרוב, אך נדמה לי שעיירתי הצטיינה יותר מכולן בחייה היהודיים האופייניים, שהיתה להם מסורת רבת־שנים, החל מ„כלי־הקודש" וכלה ב־„הכלי־זמרים" והבדחנים שלנגינתם ולבדחנותם יצאו מוניטין.

בעיירתנו היתה מפותחת תעשיית־עורות על כל ענפי־תוצרתה; היו חייטים, סנדלרים, נגרים וכובענים. קראו להם „טנדעטער" והם נהגו לנסוע למכור סחורתם בכל „יריד" (יום־שוק). יותר מיוחסים מהם היו ה„באטניקעס", סופרים, אומנים במלאכתם, שאת סחורתם הפיצו במרחקים.

היו אצלנו חזנים מקומיים לתפארת. חסידים של כל הרביים — של הרבי מאוטווצק, גור, גברולין ורוזמין. בין כל אלה כמעט ולא היו עם־ארצים. בזכרוני עולה עגלון שכינוהו בשם „טוביה יאליק". הוא היה מתפלל בכל שבת במנין הראשון ליד העמוד ואחרי הצהרים היה קורא תהילים בפני כל הנאספים בבית־המדרש החדש; במוצאי־שבת, כאשר יצא למלאכתו ואסף נוסעים לתחנת הרכבת לוכוב, לבש

* מידת־מרחק רוסית: כל ויורסט 1077 מטר.

צורה אחרת. והיה כאשר מישהו מהנוסעים איחר לבוא — שרק טוביה שריקה שנשמעה בכל העיר ולאזני הנוסע־המאחר הגיעה. גם את זה ידע...

ברצוני עוד לציין אחדים ממנהגי אבי, וזכרונות מימי ילדותי המוקדמים ביותר הזכורים לי ברור, כאילו אירעו זה עתה.

היה זה לפני כ־65 שנה, כאשר אבי עסק בחייטות, במסחר בצמר, בחכירת גני־פרי מהפולנים, בקניית דגן ועוד. לשבת שחטו תרנגולות ולפעמים אף עגל ואמי היתה אופה חלות ועוגות ומכינה מטעמים לכבוד שבת.

בביתנו היו תמיד הרבה אורחים; ה„חדר" שבו למדו גם ילדים מהכפרים הסמוכים נמצא בביתנו — וכן בית־הכנסת. אבי היה „בעל־קורא" מצטיין והתפלל תפילת־מוסף. בכלל נחשב ביתנו למרכז של היהודים מהכפרים הסמוכים.

שלושה שבועות לפני פסח היה אבי נוהג לנסוע העירה לטחון את הקמח למצות. התור הראשון בתנור לאפיית המצות היה שייך לנו ואבי בעצם ידיו עשה את מלאכת־הניקוב, כי לא כל אחד ידע זאת.

את המים הדרושים לאפיית המצות („מים שלנו") הביאו בלילה הקודם ממעיין או נחל, בדליים חדשים מכוסים היטב. כל השכנים עזרו לגלגל את המצות, שתו לחיים ואיחלו „פסח־כשר" איש לרעהו.

במשך כל החג — חוץ מהיום האחרון של פסח — אסור היה בביתנו לפורר מצה ולטבול אותה, מחמת חמיצות.

אבי ז"ל היה מקפיד זמן מה לפני סוכות להצטייד באתרוג ולולב, שכן חיבב במיוחד את חג הסוכות.

בשמיני־עצרת בערב, לפני תפילת מעריב, היו נוהגים לשבת עם ר' איצה־מאיר ז"ל לשנן תורה, אולם בגלל פרושיו הרבים לא היו מספיקים לסיים אלא חצי פרשה. על השולחן עמד המיחם והיו לוגמים תה.

אחרי תפילת המעריב היו הולכים ב„הקפות" ואז — לפי המנהג המקובל — השתתפו גם נשים וילדים עם דגליהם. השמחה היתה רבה, שתו לחיים ובירכו איש את רעהו בשנה טובה. בשעת קריאת התורה עלה אבי ל„חתן־תורה" — דבר שהיה לו בבחינת „חזקה" משנה לשנה.

למחרת, אחרי התפילה, עשו כולם קדוש והסעודה התקיימה בביתנו. אמי הכינה את הסעודה לפי כל דקדוקי החג; חלות קלועות, דגים טעימים, חמיצת־כרוב, שבגלל טעמה הערב קראו לה „חמיצת־שמחת־תורה", כיסנים ממולאים בבשר. עפ"י המנהג הוציאו הגברים את המטעמים מן התנור בטרם ראו אותם הנשים, שתו לחיים מן הי"ש החריף והבירה. את ברכת המזומן השאירו לערב, כי כל היום ערכו ביקורים וכל עקרת־בית כיבדה ממטעמיה ובכל בית שרו יחד ושמחו.

זו היתה צורת חייו החברתיים של אבי ז"ל עד מלחמת־העולם השניה, בה הצמיתו הנאצים באכזריות חייהם של יהודי פולין ויהדות אירופה בכלל.

כיכר השוק בונגרוב (צילום א. פשפיורקה, 1936).

משה כספי ז"ל (רעננה)

דמויות מימי מלחמת העולם הראשונה

בזכות תינוקות של בית־רבן ניצל בית־הכנסת בונגרוב מחורבן.

זה היה בשנת 1915, בחדשי הקיץ. הגרמנים עמדו כמה קילומטרים דרומית מערבית מונגרוב והרוסים התכוונו לעזוב אותה. הקרבות התנהלו מעל העיר לסרוגין. המשטרה המיוחדת פקדה על התושבים להתאסף בבנינים יותר בטוחים, אחד מהם היה בית־הכנסת הגדול. מאות משפחות ביחוד שוכני בתי־עץ, זקנים נשים וילדים, על מטלטליהם ההכרחיים התאספו בבית הכנסת הזה, על אף היריות. על הכיכר, מסביב לבית הכנסת, התנועה היתה מרובה. הגרמנים הבחינו מרחוק בתנועה זאת וכנראה חשבו את הבנין הענקי למבצר צבאי, שלחו אוירון תצפית והת־כוננו להפציץ את „המבצר".

אבל הטייסים הבחינו בלוחות הברית עם האותיות המוזהבות שעל פסגת הגג מצד מערב וגם מצד מזרח וראו שנשים וילדים עם כל מיני חבילות מתכנסים לתוך הבנין. הם הבינו שזה רק מקום מקלט וכך ניצלו בית־הכנסת והאנשים אשר בו מחורבן.

אברהם'טשע שוחט (צוקרמן) הי"ד

יהודי בן־תורה, עדין־נפש, בעל קול נעים וחוש מוסי־קלי. חסיד פוריסובאי, אבל לא סגר את עצמו בתוך ד' אמותיו של ה„שטיבל". הוא היה איש עממי, אהוב על הצי־בור. חלק גדול מבין אנשי ונגרוב חיכו בכליון עינים ל„ימים־הנוראים", בכדי שיוכלו להאזין לתפילותיו העריבות ול־מנגינותיו היפות בבית־הכנסת הגדול, בו התפלל את המוס־פים של ראש־השנה ויום־כפורים לרבות תפילת כל־נדרי. פרט לבניו שעזרו על ידו היו גם בחורים בעלי־קול שחשבו לכבוד גדול לעצמם, כאשר ניתנה להם האפשרות לעזור לאברהם'טשע שוחט בעל־התפילה.

כמובן שהיה מאריך בתפילותיו. אבל זה לא הכביד ביותר על ציבור המתפללים. היחידי שיצא מכליו בזמן התפילה היה שוטנשטין.

שוטנשטין, בעל טחנות־הקמח בונגרוב

יהודי מסורתי עם נטיות להתבוללות, בעל טחנת־קמח הגדולה בונגרוב ובסביבה. עשיר בנכסים ובבנים מתבוללים. בחגים ובימים הנוראים היה בא לבית־הכנסת הגדול להת־פלל אולי בגלל רעיתו, שהיתה מאד אדוקה וגם טובת־לב. אף על פי שהיה עשיר וגם מן הנכבדים בעיר, בכל זאת את מקומו בבית־הכנסת קבע דוקא על יד הדלת שבקיר־המערבי, והוא התפלל ב„עירנות רבה". כך למשל בזמן שבעל־התפילה סילסל את התפילה „וכל מאמינים שהוא לבדו הוא" — וכל קהל המתפללים היו כמו מהופנטים מתוך הנאה רוחנית רבה ושאיפת כולם היתה שהתפילה הזאת תמשך כמעט בלי סוף — לא כן חשב שוטנשטין. בזמן שבעל־התפילה שר את „וכל מאמינים שהוא" וטרם הגיע ל„לבדו הוא", השמיע קולו שוטנשטין מתוך אי סבלנות, ולא בלחש אלא בקול רם: „הממליך מלכים ולו המלוכה". ובזה הוא החזיר את ציבור המתפללים למציאות נגד רצונם. ואם לא היה איש מתוך הקהל שיעיז להעיר לו על התנהגותו כלפי בעל־התפילה, בכל אופן לא סלחו לו את ההפרעות האלה.

טחנת־הקמח של שוטנשטין והגשר מעל הליבייץ (צולם ע"י פשפיורקה, באוגוסט 1939)

יוסף לשץ — המטיף הציוני

אברהם׳טשע שוחט, יהודי חסיד ששרת בקודש. לא היה מאלה שהתנגדו לציונות; בתקופה ההיא היו רבים מבני־מעמדו שהתנגדו לרעיון הציוני, אבל לא כן אברהם׳טשע. הוא השתתף בכל מאורע ציוני.

זכורני, שבזמן שהעולם היהודי התבשר על מתן הצהרת־בלפור וכל קיבוץ יהודי בגולה הביא לידי ביטוי את המאורע הזה ע״י אסיפות־עם — התקיימה גם בונגרוב אסיפת־עם מטעם החוגים הציוניים ומהבמה המיוחדת שע״י בית־הכנסת השמיעו ראשי־הציונים מענייני דיומא. אני זוכר עוד את התחלת הנאום של מר יוסף לשץ: „אשרי הדור!״ („געלויבט איז דער דור וואס ער האָט דערלעבט די גאולה״) ובסוף דבריו פנה לציבור שיתרמו תרומות ומ־תנות למען ארץ־ישראל, אחרי הנאומים התחיל הציבור לתרום כל מיני תכשיטים, מכסף ומזהב, וגם במזומן. (הפעם לא בשביל ה„עגל״ אלא בשביל המשכן...). זה היה באחד מימי השבוע, ולשבת הודיעו על תפילה חגיגית בבית־הכנסת הגדול עם פרקי הלל לכבוד המאורע ההיסטורי הזה.

זכור לי תוכן המודעה: „כל המתפללים בונגרוב מת־בקשים להתאסף בשבת לבית־הכנסת הגדול לתפילה חגיגית (דער שופר של משיח רופט אונדז) בהשתתפות בעל־התפילה אברהם׳טשע שוחט.

והתפילה התקיימה בצורה חגיגית עד מאד. פרקי הלל מפי אברהם׳טשע באותה השבת הרגילה השפיעו לא מעט על הציבור במובן הציוני.

הוא היה מן הציונים האלמונים, יהי זכרו ברוך!

טוביה יוליק (פרימן)

בימות־השבוע בעל־עגלה, ובשבתות ובחגים — שליח־ציבור

יהודי בעל־עגלה או יותר נכון בעל „קוטש״ (קאַרעטע), מטופל בילדים, בעל מזג טוב ותמיד שמח. אבל אהב להת־גרות בלקוחותיו. היה נוסע בין ונגרוב לסוקולוב וגם לתחנת הרכבת לוכוב. לא פעם נעמד פתאום באמצע הדרך, ירד מדוכנו, הצליף בשוטו באויר והכריז שביתה. ובזה רצה להתנקם בלקוחותיו שבדרך־כלל היו להוטים אחרי מחירי התחרות וכל בעל „קוטש״ רצה לזכות ביותר נוסעים. את המלאכה הזאת ידע גם טוביה אבל רק בעמדו בככר השוק שבונגרוב. אבל בדרך גבה את המחיר המלא. אף־על־פי־כן לא סירבו לנסוע אתו, שכן כשם שידע לעצבן את נוסעיו, ידע גם לשמח ולהצחיק אותם. מלבד זאת ידע לשוחח עם סוסתו כדבר איש אל רעהו, היה גם מחקה כל מיני בהמות, חיות ועופות. לפעמים, כשמצב־רוחו היה טוב עליו, פיו נהפך ל„גן זואולוגי״ ממש. הוא יכול היה להתחרות בקולו עם התרנגול, הכלב והחתול.

בית המדרש הישן היה בנין לא גדול ובנוי איתן. עובי הקירות הגיע לחצי מטר. בחלונות היו תריסים מברזל, וכפי שמספרים, הביאו אותם מורשה לא בכלי־רכב אלא ברגל. מסתבר שעדיין לא היתה אז תחבורה מסודרת בין ורשה לבין ונגרוב (מרחק בערך 80 ק״מ). כל הבנין מבחוץ לא עשה רושם מיוחד פרט לקיר הדרומי שנתמך בעמודים חזקים מאד מבחוץ. הקיר הדרומי עשה רושם כחלק של מבצר חזק. וכפי שמספרים תמכו חלק זה של בנין בית־המדרש כעבור כמה מאות שנים אחרי שהבנין עמד כבר על תלו, בגלל זה שהתחיל לשקוע לצד דרום, והבדק הזה לא רק שהציל את כל הבנין, אלא עמד כמבצר איתן. ואמנם זוכר אני בזמן המלחמה העולמית הראשונה שימשו בית־המדרש הישן ובית־הכנסת הגדול מקום־מקלט לתוש־בים שבסביבה הזאת בזמן שהקרבות התנהלו מעל העיר. (היו מעריכים שהבנין עמד על תלו בערך 800 שנה). ובפנים הבית היה מלא חיים תמיד, ביום ובלילה, בחגים ובמועדים; תמיד בקעו מתוכו קולות של תפילות ולימוד, יום־יום לפני עלות השחר היה הבית מלא כבר אור וחיים. בימי הקיץ הלוהטים היתה הציננה בתוכו מחיה נפשות. ובחורף, מהח־מימות הנעימה שהתנור הגדול של חרסינה הפיץ סביבו. אבל כל בית־מדרש ובית־מדרש ומזלו. מזלו של בית־המד־רש החדש לא היה כמזלו של בית־המדרש הישן.

בית־המדרש החדש היה בנין גדול פי כמה וכמה מבית המדרש הישן ובחלקו גם נישא יותר, אבל סבל מהזנחה כרונית. לא היתה תקופה קצרה ביותר שהשמשות מהחלונות תהיינה שלמות. גם הדלתות אף פעם לא היו בסדר. וגם הגג בלה מר דרך התקרה בזמן גשם וביקש רחמים שיתקנו אותו. ובתוך בית־המדרש השממון זעק מכל פינה, לא התפללו בתוכו בקביעות, וגם לא קבעו עתים לתורה בתוך בית־מדרש זה. אבל מזמן לזמן שימש הבנין הזה גם לאסיפות מפלגתיות שנגמרו תמיד כמעט בתגרות־ידים. בזמן מלחמת העולם הראשונה שימש חלק מהבנין הזה בתור קסרקטין זמני בשביל הצבא שעבר דרך העיר. וכן משרדי הסעד ומטבח עממי, בשביל הפליטים והנזקקים בעיר, תפסו מקום נכבד בבית־מדרש זה.

עזרת־הנשים שבקומה הראשונה שימשה גם בתור בית־ספר ואולם להרצאות. וכל המוסדות האלה לא התמידו בבנין זה ולא יכלו לגאול אותו מבדידותו. בין כל ה„אפוטרופסים״ שרצו להכניס קצת חיים לתוך בית־מדרש זה ולגרש את העזובה מתוכו היה גם גיבורנו טוביה יוליק שהיה בעל קול טנור חזק ופראי ואהב גם לעבור לפני התיבה ומקומו היה בבית־מדרש זה.

בשבתות השכם בבוקר (ביחוד בתקופת הקיץ) בזמן שכל אחד התענג על מנוחת־השבת ולא היו קמים משנתם בשעה כל כך מוקדמת, היו מבית־המדרש הזה בוקעים קולות של מתפללים וקולו של טוביה עם זמרתו של „אל אדון על כל המעשים״ עולה מעל הכל. וכשציבור המתפללים מתאספים לבית־הכנסת הגדול לתפילת שבת, יוצאים כבר המתפללים מבית־המדרש החדש עם טוביה בראש. ולא פעם התגרה טוביה באיטשע יענקל, גבאי ראשי של בית הכנסת, בקולו החזק ובמלים אלה: איטשע יענקל! אתה הולך עכשיו להתפלל ואני הולך כבר לאכול את הפשטידה. שניהם וכל הקהל הקדוש מבית־הכנסת או מבית־המדרש היו יהודים כשרים ואנשים טובים. יהי זכרם ברוך.

יעקב כמיילז' (תל־אביב)

היתה ונגרוב – ואיננה

בסיס קיומם של יהודי ונגרוב בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם היה דומה לזה שבעיירות אחרות בפולין: סוחרים וחנוונים זעירים, בעלי־מלאכה ובעלי־מקצועות־חפשיים.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה תפסה הבורסקאות מקום נכבד בתעסוקה של היהודים. כמה בתי־מלאכה כאלה אף העסיקו פועלים שכירים ופירנסו משפחות לא מעטות.

מקום שני במעלה נועד למקצוע הפרוונות; גם בנגרות הועסקו כמאה פועלים. המוצרים של תעשיות אלו קנו להן שם ברחבי פולין והיו להן דורשים אף בורשה הבירה.

במיוחד התפרסמה ונגרוב בתעשית הסריגה: מאות נשים ונערות היו עובדות עד השעות המאוחרות בלילה ואת תוצרתן הפיצו במדינה כולה.

בשטח החיים הדתיים לא היתה ונגרוב, בתקופה ההיא, בין העיירות המפגרות. מלבד בית־הכנסת הגדול והמפורסם היו שם בתי־מדרש, „שטיבלך" מכל המינים, ישיבות ואגודות סתם, שלמדו בהן גמרא בצוותא וביחידות. כן היה בית־כנסת של החייטים.

מבין בתי־הספר כדאי להזכיר את בית־הספר לבנות „בית־יעקב", את התלמוד־תורה לבנים, ביה"ס „תרבות", כל מיני קורסים ללימוד קריאה וכתיבה.

בשטח הציבורי־כלכלי הצטיינו מוסדות עזרה ובנקים יהודיים: הבנק־הקואופרטיבי, הבנק־לסוחרים, „קופת־גמילת־החסד", איגוד בעלי־המלאכה, חברת „לינת־הצדק", „ביקור־חולים" ו„טאָז".

בין המפלגות הפוליטיות נחשבה החזקה ביותר „פועלי־ציון־שמאל". היא הקימה בית משלה — „בית בורוכוב", ובו אולם להצגות; מהספריה שנוסדה על־ידה נהנו מאות קוראים בני כל הגילים. המפלגה ניהלה פעולות נרחבות בשטח הפוליטי־חברתי־תרבותי. אירגנה שעורי־ערב לפועלים, אגודה לידידות למען ארץ־ישראל העובדת, ניהלה אגודות מקצועיות ויסדה קואופרטיב לנגרות שהעסיק כ־20 פועלים.

ליד המפלגה קיים היה קלוב ספורטיבי מאורגן היטב — „גביאָזדא" („כוכב") ובו סקציות שונות, שמהן הצטיינה במיוחד סקציית הכדורגל. כן היה חוג דרמטי מאורגן היטב, שהעלה על הבמה את ה„דיבוק", „בעד אמונתנו", „טוביה החולב", „מחרוזת הפנינים", „שבעת־התלויים" ועוד.

הארגון בשם „יוגנט" (נוער) ניהל פעולה ענפה בשטח התרבות, יסד שיעורי־ערב ללימוד קריאה וכתיבה, שיעורים להיסטוריה ישראלית, כלכלה ומדיניות, בעיות ארץ־ישראל וכל מיני שיחות פוליטיות. ה„יוגנט" אירגן גם טיולים לעיירות השכנות והשתתף בכל הפעולות שהעבירה המפלגה ויסד קלוב דרמטי משלו. ליד ה„יוגנט" נתקיימה גם תנועת־ילדים והפעולות שם היו מותאמות לגיל החניכים. התנהלו שיחות על נושאים שונים ואורגנו טיולים ומשחקים.

בבחירות למועצה העירונית, בשנת 1930 בערך, זכתה מפלגת „פועלי־ציון־שמאל" במספר הגדול ביותר של נציגים מטעם האוכלוסיה היהודית. במועצת העיריה בונגרוב היו אז 6 חברי־מועצה יהודים ומנהל־מחלקה אחד.

ילדי ביה"ס לבנות „בית יעקב" עם מורתם (ניספו בידי הנאצים בשנת 1942).

גם ה„בונד" תפס עמדה חשובה בשכבה העובדת היהודית. הוא ניהל פעולה מדינית בכל השטחים, אירגן איגודים מקצועיים ויסד גם קואופרטיב למזון (ברחוב ברקה יוסלוביצ'ה).

ליד ה„בונד" פעל קלוב לספורט „מורגנשטרן" („השחר") שמאמניו היו מבצעים הופעות בכל מיני הזדמנויות וחגיגות של ה„בונד". המפלגה הזו קיימה תנועת־נוער „צוקונפט" (עתיד) ותנועה לילדים „סקיף".

בבחירות האחרונות למועצת העיר זכה ה„בונד" לארבעה חברי־מועצה.

גם למפלגת „פועלי־ציון־ימין" היתה השפעה בין יהודי ונגרוב, הן בקרב הפועלים והן בקרב בעלי המקצועות החפשיים. מפלגה זו ניהלה פעולה מדינית־חברתית משלה ברוח ארץ־ישראל העובדת, אירגנה נקודות־הכשרה לחלוצים ועסקה בהתרמה ל„קרן־הקימת־לישראל" ולקרנות אחרות. חברי מפלגה זו תרמו לחיזוק האיגודים המקצועיים בעיר ואירגנו קלוב ספורטיבי „הפועל", בו הצטיין ביותר הכדורגל. כן אירגנו חוגים דרמטיים ותנועת־נוער „פרייהייט" (חופש), שהשתתפה בכל פעולות המפלגה.

לתנועת־הנוער „השומר־הצעיר" היתה השפעה רבה בקרב הנוער הלומד. התלבושת הצופית האופיינית לתנועה זו משכה ביותר את הצעירים. הם אירגנו טיולים רבים, אולם פעולתם היתה מכוונת בעיקר לחנך את הנוער לקראת חייקיבוץ בארץ־ישראל. ואכן, רבים מבני עירנו עלו אחרי הכשרה ארצה ונקלטו בקיבוצים שונים. בפעולות בקן שרו הצעירים משירי ארץ־ישראל ורקדו בהתלהבות „הורה". הם גם השתתפו בכל הפעולות למען ארץ־ישראל ובהתרמה לטובת ה„קרן־הקימת־לישראל".

במיוחד הצטיינו חגיגות ל"ג בעומר של „השומר־הצעיר", שחניכיו על מדיהם ודגליהם — צעדו לקול שירה עברית ברחובות עד הגיעם ליער המרוחק קילומטרים אחדים מן העיר.

המפלגה הקומוניסטית היתה בלתי־ליגלית ופעולותיה התנהלו בהתאם למצב. היה קיים שיתוף־פעולה בין הקומוניסטים היהודים והפולנים. הם העבירו פעולותיהם בשדות וביערות — מחוץ לעיר, ולעתים קרובות הופרעו ע"י המשטרה. מפלגה זו עסקה במגביות לטובת אסירים פוליטיים, הפיצה חומר תעמולתי ואירגנה תהלוכות והפגנות על דגליהם האדומים. לעתים קרובות נעצרו הקומוניסטים ונשפטו לשנות מאסר רבות.

מלבד המפלגות הנ"ל היו בונגרוב גם תנועות אחרות, כגון „החלוץ", „רביזיוניסטים", „ציונים כלליים", „פולקיסטן" (תנועת־עם), „מזרחי" ו„אגודת ישראל".

מן הראוי לציין שהחיים החברתיים בונגרוב היהודית היו תמיד בקו־העליה.

בימים הראשונים למלחמת־העולם השניה ניתנה פקודה ע"י השלטון הפולני שכל הגברים ימלטו מורשה. מחוסר תחבורה הלכו ברגל. קרבן־מלחמה ראשון היה אצלנו ורשאי אחד, שנפגע ע"י פצצה בהיותו בגן. הגיעו אלינו פליטים גם מוישקוב, פולטוסק, פרושניץ ועירים אחרות הסמוכות לגבול הגרמני. האוכלוסיה היהודית קיבלה אותם בחמימות וכל משפחה קלטה פליטים.

יהודי ונגרוב היו יוצאים לדרכים מתוך סכנת־נפשות בלילות — ואספו את הפצועים שהביאו העירה ומסרום לטיפול הרפואי של „טאז"; את המתים הביאו לקבר־ישראל.

בהיכנס הגרמנים לונגרוב הקהילו את כל האוכלוסיה היהודית בשוק ולמדו אותה פרק בהלכות „משמעת". את הכומר הגרמני מינו לראש־העיר וכך התחיל החורבן. החלו החטיפות לעבודת־כפיה ואלה שחזרו ממנה היו פצועים וזקניהם גזוזים. כדי לא ליפול בידי הגרמנים התחבאו במרתפים ובעליות־הגג. מתוך מחבואי שמעתי שירה יהודית. כאשר הצצתי מבעד לסדקים נגלתה לעיני קבוצת יהודים מזוקנים בת 20 איש — שנים־שנים בשורה, מטאטאים על כתפיהם, מובלים ע"י גרמנים שפקדו עליהם לשיר. הרשל בונדי, הסופר־סת"ם בעל הקול הערב, הידוע בתור חזן טוב, היה גם הוא בין המובלים. כולם ביקשו אותו לשיר ושירו „זאל שוין קומען די גאולה"... — — נשא חן בעיני הגרמנים. הם הוציאו אותו מן השורה והעמידוהו בראש הצועדים. וכך התקדמה הקבוצה בליווי השירה ומכות מידי הגרמנים עד שהגיעו לבית בו התאכסנו הקצינים. שם פקדו על היהודים לטאטא את החצר והרחוב ולאסוף את האשפה בידיהם. בסיימם את העבודה הזאת, שוב סודרו היהודים בשורות ושוב בליווי שירה ומכות רצח הובלו למקום אחר לאותה העבודה. הלב נצבט מכאב; באגרופים קפוצים התבוננתי במחזה־אימים זה.

החיים בעיר נהפכו לסיוט. ליד המאפיות הזדנבו תורים ארוכים — המתינו לפת־לחם. רק נשים או ילדים העיזו לעמוד בתור, כי גברים פחדו לצאת לרחוב. על כל מאפיה הופקדו חיילים גרמנים לשמירת הסדר ומר היה גורלו של מי שהעיז לזוז או להסתובב בשורה.

בזמן הפצצת העיר מצא לו הצבא הפולני מקלט בבתי־המדרש, כיוון שהבנינים האלה היו החזקים ביותר בעיר; הקש שנשאר שם אחרי מנוסת הפולנים שימש לגרמנים חומר הצתה. הם שפכו עליו נפט והבעירו אותו כדי לשרוף את בית־המדרש. מבלי להתחשב בלהבות־האש וביריות הפראיות של הגרמנים, התפרצו היהודים לבית־הכנסת עם דליי־מיים — עד שעלה בידיהם לכבות את האש.

מעשה אחר הראוי לציון — הצלת מאות יהודים מידי הרוצחים הגרמנים, בשעה שכלאו אלפי שבויים במדי־צבא ובבגדי־אזרחים במחנה ריכוז בונגרוב, שררה צפיפות איומה, והיהודים ביקשו להרשות להם להביא מי־שתיה לכלואים. כשניתנה הרשות, הכניסו למחנה חבית־מים, וכשהוציאו את החבית הריקה צירפו אליהם אחדים מן השבויים. לאלה שהיו בתלבושת־צבאית הביאו לבוש אזרחי ובאופן כזה הוציאו יהודי ונגרוב ממחנה הריכוז כמה מאות יהודים שהגרמנים תפסו אותם בדרכים שונות.

בראש־השנה אותה שנה התאספו בביתי מספר יהודים כדי לקיים מניין. עם התחלת התפילה נשמעה הדפיקה המוכרת בדלת ומיד פרצו פנימה הגרמנים בעלי־פרצופי הזעם־והרצח. מי שעלה בידו נמלט, והאחרים נלקחו לעבו־

תהלוכת ל"ג בעומר בשנת 1930 של חברי „השומר הצעיר" ו„החלוץ" ברחובות ונגרוב, בדרך ליער יארניץ (צילום: שפילמן)

דת־כפיה. למחרת חזרו משם האנשים מסורסי־פנים. לאחדים מחצית זקן ואחרים עם פאה אחת — בהתאם לדחף החייתי של החייל הגרמני שטיפל בו.

*

לפתע נפוצה שמועה, כי הצבא האדום הולך ומתקרב לונגרוב. קרן־תקווה חדרה ללבבות היהודים. המפלגות התחילו להכין בסתר את סדר קבלת־הפנים החגיגית לכבוד הצבא שיכנס העירה. מפלגת פועלי־ציון־שמאל הכינה נאום שתוכנו היה צריך לכלול את הצורך ביסוד מדינה יהודית סוציאליסטית בארץ־ישראל.

בינתיים ניצלו פורעים פולנים את ההזדמנות וגזלו את שארית הרכוש היהודי בחנויות ובבתים. לאחר יום של פרעות ורציחות וליל־נדודים וסיוטים, ראיתי בבוקר רכב צבאי סובייטי מסייר ברחובות העיר הריקים. כוח סמוי ובלתי־מובן דחפני לצאת החוצה. במרוצה התקרבתי לרכב המשוריין ושאלתי את הנוהג בו: מתי יבוא הצבא הרוסי? הוא ענה לי: מחר.

העיר נשארה מספר שעות ללא שלטון ובריונים פולנים ניסו לנצל הזדמנות זו ולבזז את השארית בחנויות היהודיות. אולם פועלים יהודים ופולנים התארגנו להגנה־עצמית משותפת ובנשק ביד פיזרו את הבוזזים.

היהודים החלו לצאת ממחבואיהם אל הרחובות וציפו לבוא הצבא הרוסי.

והנה ציפתה לעירנו הפתעה מרה. על־פי הסכם פוליטי נפל בחלקה להיות תחת שלטון גרמני — והקומנדנט הגרמני חזר.

שוב ממהרים היהודים להסתתר במחבואיהם, אבל הבחורים ענודי הסרטים האדומים על נשקם שלא הספיקו להעלם — נאסרו. הגרמנים מיד הורידו מבנין העיריה את הדגל האדום, אולם קציני הצבא האדום שנמצאו עדיין בחלקה השני של העיר, שמצד סוקולוב, הצליחו לשחרר את האסירים. מובן, שמרבית התושבים היהודים שנשארו בחיים צררו את צרורותיהם ויצאו לדרך הנדודים הארוכה. אחרי שבועות רבים הגיעו לרוסיה.

*

בשנת 1946 החלו יהודי ונגרוב לחזור מרוסיה. כל אחד מהם נשא בלבו את דמות עיר־מולדתו ותקווה קלושה, אולי ימצא שם מישהו מהקרובים והיקרים, אולי מחדש יכנס לביתו, שממנו גורש באכזריות.

לדאבון הלב, גודל האסון עלה על כל מה שהדמיון יכול לתאר וכל מה ששמענו במרחקים ולא האמנו — היה למ־

ציאות. הגרמנים הצליחו, בעזרת שונאי־ישראל המקומיים, להרוג עד אחרון היהודים. הם מצאו את מחבואיהם במעמקי־המעמקים ולא נשאר אף מקום־סתר אחד בו יכול היה יהודי להימלט מהמוות האכזרי.

מצאנו את עירנו ריקה ושוממה. הלב נצבט מכאב. הדרכים והשבילים בהם היה בעבר מצלצל צחוקם העליז של ילדי ישראל, היו דוממים ושוקטים. החורבות של הבתים המפוצצים הטילו אימה ופחד, ועלה מהם ההד של החיים המעונים...

בכל מקום ששקקו חיים יהודיים נתקלים בנוצרים. אין עוד באי־כוח יהודים במועצה העירונית, אין עסקני־ציבור, אין ציבור... נשארו רק מספר צילומים של יהודים בעלי־זקנים ופיאות ועינים יהודיות־עצובות, מונחים בתבת־עץ במרתף העיריה. זה הכל מה שנשאר מונגרוב היהודית.

מתתיהו מנדלבוים (תל־אביב)

עושה צדקה וחסד

(לזכרו של ר' יוסל מוטל'ס)

קרבנה הראשון של מלחמת־העולם הראשונה (1914—1918) היה בונגרוב יוסל מוטל'ס (יוסף בן מוטל מנדלבוים).

בעיירה היהודית היה מקובל תמיד להוסיף לכל אחד, כסימן־היכר, את שם אביו או סתם חניכה (כינוי).

יוסף מנדלבוים נמנה עם התושבים המכובדים בונגרוב. תמיד התעניין במצבם הכלכלי של אנשי העיירה היהודים ועמד להם בעת־הצורך. הוא היה מראשוני המייסדים של קופת־החסכון־וההלוואה בונגרוב. מכספיה נעזרו מאות סוחרים, תגרנים, בעלי־מלאכה וכו', שבקבלם הלואה בסך 200 רובל יכלו לפתח את בית־העסק או בית־המלאכה שלהם.

כאות־הוקרה לפעילותו הציבורית, שהיתה ידועה לכל, נבחר כציר במשלחת של יהדות פולין ל„דומה", שנסעה לפטרבורג ולמוסקבה. במשלחת השתתפו עוד הרבי מסור קולוב, הרבי מאלקסנדר והבנקאי המפורסם שרשווסקי מורשה.

הוא היה הראשון בונגרוב שפיתח את תעשיית־העורות באופן מודרני וכן הראשון שהתחיל בייצור עור־סוליות. אחריו עסקו גם אחרים בכך.

התדות למרצו וליזמתו התפתחה ופרחה תעשית־העורות בונגרוב. בתי־החרושת של עירנו ייצאו לורשה מתוצרתם והביאו עמהם חזרה חמרי־גלם.

מבלי להתחשב בתחרות ההדדית עזר יוסל מוטל'ס גם לאחרים — בעצה ובמעשה — לעבור לייצור סוליות. הוא היה בעל לב טוב ויד רחבה וכל הסוחרים הקטנים נעזרו על ידו בגמילת־חסד. מי שנכנס רעב לביתו — יצא שבע. גם אשתו חנה, בת נחמן גרבר — פעלה בשטח זה שכם אחד עם בעלה. כל עני וחולה או סתם מדוכא — מצאו סעד ועזרה בביתם השופע חום וידידות.

רצה הגורל ובעד מעשיו הטובים לא זכה לתגמול הולם. בלילה האחרון לנסיגת הצבא הרוסי מפולין התפרץ קוזאק לביתו ובחרבו פצעו בידו ובראשו. הפצוע התפתל במכאובים קשים מספר שבועות עד אשר נפטר ביסורים.

משפחתו הענפה הושמדה ע"י הגרמנים במלחמת־העולם השניה.

בחורף (ליד בנין הגימנסיה)

ממראות ונגרוב

הַשּׁוֹאָה

צבי צלניקר (כפר־אתא)

ערב השואה

זה היה זמן־מה לפני חודש ספטמבר. היו ימי־קיץ נהדרים, השמש זרחה ביום והערבים היו קרירים ונעימים. אצל יקותיאל מילר, שגר בביתו של זאיונץ, התאספו מכרים והקשיבו לשידורי הרדיו וניהלו ויכוחים פוליטיים, בהם הוכיחו כי לא תפרוץ מלחמה ושפולין אינה מפחדת מפני גרמניה. כך התווכחנו ערב־ערב. עד שהגיע הראשון בספטמבר.

רבים היו כבר מגויסים ובכל זאת עוד לא האמינו, כי המלחמה ממשמשת ובאה. אולם לאחר יומיים, כאשר הפצצה הראשונה הוטלה על ונגרוב, החלה השואה האיומה. בעיר השתררה בהלה: הכול, מגדול ועד קטן, יצאו מן הבתים ורצו כל אחד למקום אחר לחפש מחבוא מפני הסכנה; אנו רצנו אל בית־הקברות, אחרים — לשדות. באותו לילה הגיעו לונגרוב פליטים מוישקוב, פולטוסק, רדזיל, מישניץ, מקוב ועיירות אחרות. ועדה מורכבת מבאי־כוח מפלגות דאגה לסידור הפליטים, וכמעט כל משפחה ונגרובאית קלטה משפחה כזאת.

בינתיים התארגנו חבורות שהחליטו לעזוב את העיר. הייתי בין הראשונים שנמלטו בטרם בוא הרוצחים. בקבוצה שלנו היו מן האחים אורלנסקי, סרבני־קמין, מכל ורשניטר ואחרים. מכיוון שביום אי אפשר היה ללכת בדרכים מפאת ההפצצות, הלכנו בלילות. הלכנו לשדלץ דרך מונקביד. בדרכים נתקלנו בחבילות מטלטלין שהושלכו ע"י פליטים, אשר כרעו תחת המשא הכבד. איש לא שם לב לרכוש המופקר הזה, וכולם חיפשו רק לחם, שקשה היה להשיגו. פצצות וכדורים הומטרו על ראשי ההולכים. כך הגענו עד מוירדה, עיירה אחרי שדלץ. העיירה היתה אז מופצצת קשה ושריפות בכל עבר. בנסיבות אלו התפרדה קבוצתנו וחברי נתפזרו. לא ידעתי מה לעשות ואיפה לחפש אותם. החלטתי לחזור לונגרוב. בדרך פגשתי איכר עם עגלה וסוסים ובה נסעתי עד שדלץ. משם המשכתי ברגל והגעתי לונגרוב בערב ראש־השנה. יהודים לא נראו עוד ברחובות. בחשאי ובסתר הכינו את החג והתפללו במחתרת. דיירי ביתנו התפללו בביתו של חיים ינצ'מן, שעמד מן הצד ולא עורר תשומת־לב.

בעיר השתוללו כבר הגרמנים, היכו והרגו וחטפו לעבודת־כפיה.

בינתיים הופרחו שמועות, שהצבא־האדום נמצא כבר בסוקולוב וייכנס גם לונגרוב. אולם במקום זה הוא נסוג לגדה המזרחית של הבוג. חלק גדול של האוכלוסיה החלו לרוץ לסוקולוב ואף אני רצתי עמהם. הגענו עד ביאליסטוק; שם נפגשו בני־עירנו, שרבים מהם, לדאבון־הלב, חזרו לונגרוב. מאוחר יותר שלחו אותנו לסיביר, וגם שם קיימנו קשרים ועזרנו איש לרעהו.

*

טיפחנו בלבותינו תקווה, שכאשר נחזור לונגרוב נמצא את משפחותינו, ידידינו ומכרינו. אולם כשרגלינו דרכו בעיר, נוכחנו במציאות המרה. הרחובות היהודיים נעלמו כליל ונשארו רק חורבות מן הבתים והחנויות לשעבר. קשה היה לדעת, איפה נעלמו החצר שבה היו בית־הכנסת ובתי־המדרש ובנינים אחרים שהיו שייכים ליהודים. הכל הושמד ונמחק מעל פני האדמה.

לפי מה שסיפרו לנו, גילו הפולנים בונקר בו התחבאו 25 יהודים. הגסטפו שנמסר לה על מחבוא זה, ציווה עליהם לצאת, וכשהתנגדו, הניחו הגרמנים חומר־נפץ והבית הועף יחד עם 25 הקרבנות שסירבו לצאת לקראת המוות שהכינו להם הגרמנים.

במקום שעמד הבית ההוא, הקים השלטון הפולני אנדרטה, זכרון לגבורים שנפלו, אבל נחרתו בו רק שמות הגיבורים הנוצרים — ולא נזכר אף שם יהודי אחד!

— — — במיוחד קשות היו עלי שעות־הערב האפלות. אז עלו על מחשבתי כל קרובי — הורי, אחיותי, אחי וידידי. — במו אזני כאילו שמעתי את בכיים המר וזעקתם האחרונה שהגיעה עד לב השמים והדהדה מקצה העיר ועד קצה.

לא יכולתי לשאת את מראה העיר, שכל הרכוש היהודי עבר בה — בלי דין ובלי דיין — לידי עוזרי הרוצחים. בפתח כל חנות יהודית לשעבר נתקלתי בנוצרי, שירש אותה.

לא נשאר לי, אלא לשפוך את דמעותי החמות על גל העפר שנשאר מאחי ורכושם, ובראש מורכן לעזוב את העיר...

מלכה ויסבלאך (פתח־תקוה)

מחנה־הריכוז

צבאות היטלר צמאי־הדם החלו מציפים ערים ועיירות ברחבי פולין והגיעו גם לונגרוב. את החיים בעיירה הפכו לגיהנום.

יחד עם הצבאות המנצחים החלו זורמים לעיירה פלי־טים מכל העיירות השכנות כשהם פצועים ומוכים, צעירים וזקנים, ילדים שאָבדו להם הוריהם והורים המחפשים את ילדיהם. מראה העיר נשתנה לחלוטין. הרחובות השחירו מרוב אנשים ובאוויר נישאו הבכי והזעקה. אבי אברהם־יוסף ואחי ראובן סידרו בלילה אחד 215 פליטים ודאגו למקום לינה ומזון למענם. לצורך זה נעזרו באנשים שהעירו משנתם, וכן פרצו דלתות נעולות בדירות שבעליהן נמצאו אותה שעה בקייטנות.

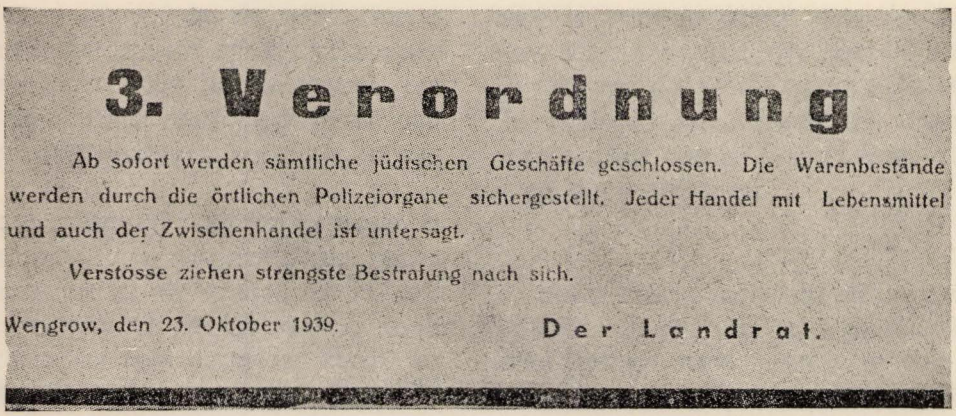

3. Verordnung

Ab sofort werden sämtliche jüdischen Geschäfte geschlossen. Die Warenbestände werden durch die örtlichen Polizeiorgane sichergestellt. Jeder Handel mit Lebensmittel und auch der Zwischenhandel ist untersagt.

Verstösse ziehen strengste Bestrafung nach sich.

Wengrow, den 23. Oktober 1939. Der Landrat.

הפקודה המעידה על השוד הרשמי, שהותר ע"י השלטונות הגרמניים בימים הראשונים לכיבוש.

הגרמנים הקימו מחנה־ריכוז וכלאו בו יהודים משדלץ, סוקולוב, קוסוב וערים אחרות, נטלו מהם את כובעיהם ושמו עליהם משמר חזק של כלבים וגרמנים מזוינים. זה היה בערב יום־הכפורים.

בביתנו מילאו סל עם צרכי מזון, שמו אותו בידי ושל־חוני אל המגרש בו היו כלואים הפליטים. עד היום אני זוכרת את פניהם של האומללים וכאילו שומעת בכיים וזעקותיהם. לא יכולתי לחדור אל המחנה, כי הגרמנים ששמ־רו עליו גירשו כל אחד שהתקרב אליו. עמדתי וחכיתי, וכאשר אחד השומרים הסתער על ילד אחד, כשהוא צורח, חדרתי למחנה. מיד סובבוני אנשים ונשים וכל האוכל שבסל נחטף כהרף־עין. הכלואים ביקשו ממני להביא להם כובעים, מעילים ותעודות כדי שיוכלו להציל את עצמם. בינתיים השתדלו לאסוף מעט קש ולהכין משכב ללילה. אבל הגרמנים הציפו הכל במים וציוו על המיסכנים לשכב ברטיבות.

כאשר יצאתי את המחנה, הצטרפו אלי שני גברים. לאחר שעברו כברת־דרך נפתחה עליהם אש. עלה בידינו להסתתר בין העצים. כאשר חלפו היריות הלכתי הביתה ומסרתי להם כתובתנו. (שניהם שהו אחר־כך אצלנו 6 שבועות).

בדרכי הביתה פגשתי את הרב שהתחנן בקול מעורר רחמים לאפות ביום־הכיפורים, כי זו היתה פקודת הגרמנים.

למחרת, ביום הכיפורים, הלכתי עם אחי ראובן להביא את הבגדים שאספנו עבור הכלואים. בדרך ראינו את הרב הפצוע. ביום שלאחר־מכן, בבוקר השכם, עלה בידי אבי למסור לפליטים עוד חבילת בגדים. באותו יום הוציאו אותם מעירנו. אחדים מבין הפליטים ניסו להימלט דרך חצר ביתנו. בעמדי ליד החלון שמעתי את צעקות אנשי הס"ס. שרדפו אחרי הנמלטים. מפחד מפני הגרמנים הפרועים הצביעה שכנה אחת על ביתנו. בראותי זאת הקמתי צעקה וזה היה אות־אזהרה לגברים שבביתנו, שעלו להסתתר בעלית הגג. הרוצחים נכנסו לביתנו וכשמצאו רק אותי ואת התינוקת של אחותי על ידי, דרשו ממני, באיום בנשק, למסור להם איפה החבאתי את הפליטים. הם חיפשו בבית וכאשר יצאו החוצה ירו פעמים מספר באוויר. אחי שהס־תתר בעלית־הגג דימה שירו בי, וירד ממחבואו. אנשי הס"ס חשבוהו לאחד הנמלטים, מיד חטפוהו והוציאוהו לשוק, שם היו עוד אנשים מעירנו. ציוו עליהם לרקוד, להכות זה את זה ולאסוף אשפה בידיהם. כשכולם היו עסוקים בעבודה הצליח אחי להתחמק ולהיכנס ל„טאָז".

רק בנס הצלחתי, בחברת אחותי בלצה, בעלה וילדה, לעבור את הגבול לרוסיה. עד שנת 1942 היה לנו קשר מכתבים עם משפחתנו.

*

בשנת 1945, כשהמלחמה נסתיימה קבלנו מהעו"ד קרייב־סקי את הידיעה האיומה. הוא כתב לנו שזמן מה היה לו קשר עם משפחתנו, שהתחבאה תחילה בעלית־הגג של העיריה

ואח"כ בכנסיה. כאשר מקום מחבואם נודע לגרמנים, עברו לבית־הקברות הנוצרי ושם התחבאו בקבר חדשים מספר ללא מזון. כשגילו אותם ילדים נוצרים ומסרו עליהם לז'נדר־מים ברחו, תחת מטר־יריות, לשדה במקום שהיה גורן. שם נהרג אבי ואילו שני אחי הצליחו להימלט לבית־הקברות הגרמני והתחבאו שם בעזרת חבר מימי בית־הספר. רועה שנזדמן לא רחוק משם עם עדרו, הרגיש בהם ומיד הביא את הגרמנים. זה היה כבר סמוך לשחרור העיר. הגרמנים הרגו את שארית הפליטה מבין בני־עירנו וביניהם את אחרון משפחתנו.

רוטשטין (בואנוס איירס, ארגנטינה)

קבר האחים

שלושים יום לפני ההשמדה הטוטאלית של יהדות ונגרוב על זקניה וטפה, שררה בעיר פניקה; צפו אל השעה הגורלית של השמדת האחים והאחיות שנותרו עוד בחיים. האנשים התרוצצו כמטורפים וחיפשו מפלט בכפרים שבסביבה.

הגעתי לונגרוב מגרמפקוב ולא מצאתי נפש חיה ברחוב. בהגיעי לבית חותנתי מצאתי אותה כשהיא אורזת חפציה כדי להימלט לכפר. הלכתי אל ה„יודנרט" ששכן בבית־המדרש החדש. ליד בית־הכנסת מצאתי הרבה אנשים שהתכוננו לנסוע לאוסטרוב־מזוביצקי, מקום שם נמצאה המפקדה של הגסטפו והיו צריכים להקים שם מחנה־עבודה. האנשים האמינו שכל מי שיצליח לעבוד בו לא יישלח לטרבלינקה. בין אלה שהתכוננו לנסוע נמצאו אנשים אמידים: שני בניו של מרדכי זימק, נתן אורנשטין ואחרים.

ונגרוב, 22.9.42

בערב יום הכיפורים הגיע המפקד של טרבלינקה והודיע, ששום דבר לא יקרה בונגרוב. באותו יום בא גם מפקח־עבודה ודרש לשלוח 300 איש לעבודה.

לפני כל־נדרי ביקרתי אצל נשיא ה„יודנרט" ה' זימן. כאשר ברכתי אותו, כמנהג, ענה לי שזה כבר היינו־הך. אחרי כל־נדרי התפזרו הכל לבתיהם. בהגיעי הביתה מצאתי קרוב של אשתי, יוסף לאופר. שוחחנו על המצב בעיר; סיפר לי שיש בידי היהודים 200 אקדוחים וכי הם מוכנים להתגונן. נפרדנו והוא עזב את הבית.

בבוקר השכם העירה אותי אחותי ואמרה שהעיר מוקפת כולה ע"י גרמנים ואוקראינים. הלכתי אל ה„יודנרט" להיוודע על המתרחש. בדרך פגשתי אנשים שחזרו כבר משם וגילו לי, כי ציוו על האוכלוסיה להתאסף בשוק, אולם כל מי שהיה באפשרותו — התחבא. גם אני עם משפחתי שמנתה 35 איש — עשינו זאת. עליתי אחרון לעליית־הגג, לאחר שביימתי אי־סדרים בבית כדי שיהיה נדמה כי איש לא נמצא בו כבר. בעליית־הגג היתה מפוזרת נסורת שהשתיקה את פסיעותינו. דרך הסדקים שבין הקרשים יכולנו לראות מה נעשה למטה. לאותה עליית־גג היתה עוד כניסה מהחדר שבו גר חתנו של מורגנשטרן עם תינוק ונערה. שם התגוררו גם הורי ואחי עם משפחתו ועוד משפחה של בני דוד ליווה.

כאשר השגחתי בכניסה השניה לעליית־הגג עברתי לשם ומצאתי את חתנו של מורגנשטרן עם התינוק. לשאלתי אם גם הוא השאיר אי־סדר בביתו, ענה לי שלא הפיל אפילו מהשולחן את הכסא בו השתמש כדי לעלות למעלה. ברגע שסיים את דבריו הופיעו בדלת הכניסה רובה ואחריו ראשו של שוטר פולני. חיש עברתי לחלק שלנו של עליית־הגג וסגרתי את המחיצה. שמעתי את פקודתו של השוטר „לרדת"! חתנו של מורגנשטרן עם התינוק והנערה ירדו. השוטר אמר שאין יותר אף אחד, האוקראיני ירה עוד מספר יריות והם הלכו.

זה היה בשעה 10 בבוקר. מבעד לסדקים ראיתי אוקראינים רודפים אחרי אשה עם ילד. הם ירו בה והרגוה ליד ביתנו. כל הזמן נשמעו יריות ואנשים גורשו אל השוק.

משעה 12 עד 2 שרר שקט. משעה 2 עד הערב נתחדשו היריות ושוב רדפו אחרי האנשים לרכזם בשוק. בערב היה שקט מסביב. המתחבאים ירדו מעליות־הגג וחיפשו אוכל. משלנו לא ירד איש, כי היה עמנו מעט מזון.

זה היה ביום השלישי בבוקר. באותו יום הביאו הרוצחים עגלות שעליהן העלו נשים, זקנים וטף והסיעו אותם לטרבלינקה. הגברים הלכו ברגל ומי שניסה להימלט, נורה בו במקום. כך עבר היום.

יום רביעי, 23.9

בבוקר היום הרביעי החלו להוציא המוני אנשים ממחבואיהם. אלה שהתחבאו בארובות הוצאו משם שחורים ככושים. את כולם הובילו לבית־הקברות, שם היה מוכן קבר ולידו תעלה. כולם נצטוו לרדת לתעלה ושם נורו. השוטרים היהודים הוציאום מהתעלה, כשאחד אוחז ברגלים והשני בראש והשליכום לקבר האחים. כאשר גמרו עם קבוצה אחת, הביאו אחרת. זה נמשך עד שעה 2 בצהרים. הרוצחים עשו הפסקה עד ארבע, כדי לאכול ולשתות ולנוח לקראת פעולת־השמדה מחודשת.

משעה ארבע ועד שהחשיך שוב ירו בכל הכיוונים. מתים התגוללו ברחובות.

בערב החלטתי לרדת לחפש מזון לילדים וכן לראות המתרחש ברחוב. מצאתי בבית חתיכת לחם ודג, ונתתי לאחי; הוא אמר לי עוד שבין המיטות ישנם זוג מגפים מעור, אולם לא מצאתי את זה. יצאתי לחצר ופתאום שמעתי קול פסיעות כבידות, זה היה אוקראיני שהחל לצעוק ולירות. למזלי לא הרגיש בי. נכנסתי חיש הביתה, אחי הושיט לי ידו והעלני לעליית־הגג. בין הבתים הסתובבו פולנים וחיפשו מה נותר עוד לגזול מהיהודים. — — —

הרב מורגנשטרן מקדש את השם

עסקן יהודי שנמלט מביאליסטוק מוסר בעיתונות היהודית באמריקה בעילום שמו, את פרשת העינויים הנוראים של הרב הקדוש מונגרוב הי"ד, בנו של האדמו"ר מסוקולוב זצ"ל, שנהרג בעצם יום הכיפורים בשוק העיר.

מעשה האימים של התליינים הטמאים בערי־השדה הקטנות אין להם זכר ודמיון אפילו ב„תוכחה". להלן אני מוסר את פרטי המות המזעזע של הרב מונגרוב.

קדוש בן קדושים, מצאצאיו של ר' מנדלי מקוצק זצ"ל. הצדיק ר' יעקב מנדל מורגנשטרן הי"ד עמד עטוף בטליתו וב„קיטל" והתפלל. פתאום הגיעה ידיעה שהטמאים פקדו על כל תושבי העיירה — יהודים ונוצרים — להתאסף בשוק: „בל תישאר אפילו נפש אחת בביתה. מנער ועד זקן, חולים ונכים — הכל יתאספו בשוק ואיש אל יקח אתו מחוט ועד שרוך נעל" — אמרה הפקודה. איש לא העיז, כמובן, להמרות את מצוות השליטים. מכל בתי המדרש ומכל בתי היראה, להבדיל, התחילו זורמים לשוק, אנשים נשים וטף.

פקודות אלו לצאת מהדירות במשך רגע אחד לא היה בהן בעצם כל חדש. הכל ידעו את משמעותה של פקודה זו — מתן אפשרות לנאצים לשדוד ולגזול מכל הבא ליד ללא כל טירחה יתירה.

הכל נתאספו בשוק. יהודים בטליתות ו„קיטלים" ומחזוריהם בידיהם. הכל מביטים למרכז השוק, והנה נשמעה צריחה היסטרית ברמקול: „מי שיסתכל הצידה יומת ביריה! תראו בעיניכם „מוסטער־שטראפע" (עונש למופת) על ה„ראבינער", אויבה של גרמניה, וכולם חייבים לראות את הדבר. זה רק עונש למופת, למען תלמדו כולכם לדעת מה צפוי לכם על אי־ציות כלשהו כלפי השלטון הגרמני!"

אימה חשכה נפלה על היהודים הנאספים. הקהל פרץ בבכי מר ומיד התפזרו נאצים עם מגלבים והתחילו מכים — משום שבכו... אחר כך „ויתרו" להם לאומללים. כשהוציאו את הרב למרכז השוק וציוהו לטאטאו בידים לא מיחו התליינים בפני הנאספים שהתייפחו בבכי. כמה שעות נמשך הדבר. הרב חבוש שטריימיל לראשו גרף את הזבל בידיו. בכל פעם הצליף עליו תליין אחר במגלבו, היכוהו עד זוב דם, וכשהתעלף החיוהו במים קרים ושוב היכוהו. מש„גמר" את העבודה, ציוהו למלא את השטריימל זבל. הרב מילמל בשעת מעשה בלחש ואחר צעק בקול רם: „אל אלקים ראה בעניינו! יהא זה לקידוש השם!"

את השטריימיל עם הזבל מסר לאחד היהודים שעמד על ידו. כך ציוהו. אחר כך צעק אחד הקצינים: „יהודי נקלה, תוכל ללכת, אתה חפשי". תוך כדי דיבור זרק לו: „חבוש את המגבעת". חבש הרב את השטריימיל עם הזבל על ראשו כמצוות הטמאים ואמר: „יהא זה לקידוש השם!" וכך ציווהו ללכת. הזבל ניגר מתחת למגבעת על פניו האציליים ועיניו זלגו דמעות. אך משהתרחק כמה צעדים קפץ עליו מפקד הדיוויזיה ודקר לו סכין בגבו. הוא העמיק את הסכין לאט לאט עד שהוציא הרב את נשמתו. דבריו האחרונים של הקדוש בהיות הסכין עמוק בין צלעותיו היו:

„אל תסתכלו אחים יקרים בעינויי, אל תביטו! לא כאבי כואב לי — כאבכם הוא הממית אותי!"

היה זה בונגרוב בעצם יום הכיפורים שנת ת"ש.

משם העבירוהו לביתו של לאופמן, שסודר בו בית־חולים־מלחמתי ע"י „טאז". הוא קיבל עזרה ראשונה, אבל הרופאים לא יכלו להצילו, כי היה חולה סוכר.

(נמסר ע"י אפרים פשפיורקה)

(„הגה", 20.3.1940)

ר. מנדלבוים (בואנוס איירס, ארגנטינה)

במחבואים

אני, אבינו בן ה־65 ואחותי הבכירה התחבאנו — במשך שנה וחצי — אצל איכר, לא הרחק מונגרוב.

בעליית־הגג של הרפת שכבנו בחורף ובקיץ, סבלנו מרעב ומקור אימים. את כל רכושנו הצליח האיכר להוציא מאתנו בשלושת החדשים הראשונים, וכאשר נשארנו ריקים מכל — אמר לנו ללכת. יום־יום חזרו והאיצו בנו: „לכו לכם מכאן, עד מתי תתחבאו? כה הרבה יהודים הושמדו ואתם רוצים להישאר בחיים?!" מדי יום ביומו היו מספרים לנו ששוב הרגו יהודים, כי פה ושם גילו יהודים במחבואים ואגב כך שואלים „ואתם, עד מתי חושבים להישאר אצלנו? לכו ליער!".

כך התעללו בנו כל הזמן; מזון לא קבלנו מהם. הסיבה היחידה שלא השליכונו החוצה — שנשאר לנו עוד בית, שהבטחנו להעבירו על שמם כאשר רק אפשר יהיה לעשות זאת. הבטחנו להם בהכנעה, ששום דבר לא יחסר להם אם ימשיכו להחביאנו.

בוקר אחד העלה אלינו האיכר עוד שני אנשים, גבר ואשה, שנמלטו ממחנה. במשך הקיץ התחבאו ביער ולעת החורף באו אל האיכר שהכניסם אלינו תמורת כסף רב.

כאשר הגרמנים התחילו בהקפדת־יתר לחפש אחרי מחבואי־יהודים, ציווה עלינו האיכר שנצא לימים מספר ליער, עד ששוב ישתרר שקט. תחנוני אבי, שיחזיקו אותנו לפחות עד חודש מאי, לא הועילו. באין ברירה נאלצנו ללכת משם — ללא בגד ונעל — למרות הקור הגדול.

ב־25 בינואר 1944, בלילה אפל וקר להחריד, יצאנו לדרך ברגלים כושלות ובגוף תשוש — עור ועצמות. התנהלנו

בקושי. תמכתי באבי והחזקתי בו כפי שמחזיקים בילד קטן. הוא הלך וכשל, באין לו עוד כוח ללכת, וזחל על ארבע. כך הלכנו כל הלילה. בבואנו ליער ישבנו לנוח.

היום התחיל להאיר כשכולנו קפואים מהקור ורטובים מהשלג; התקרבנו זה לזה להתחמם. אבי הניח ראשו היגע על ברכי וזרם דמעות פרץ מעיניו. לבי נקרע בקרבי, אבל לא יכולתי להושיע לו. הוא היחיד נשאר לנו מכל המשפחה וקיווינו שיחיה אתנו עד סוף המלחמה ויחד נזכה לימים טובים יותר. והנה גוע לנגד עינינו. הצער והכאב היו גדולים — ולא היה בכוחנו לעזור לו. כל אחד מאתנו לקח עמו פרוסת לחם, אבל הרעב כאילו שותק בתוכנו ונבלע בהרגשות אחרות.

בינתיים הלך וגבר הקור, שהרגשנו אותו עוד יותר לאחר שנחנו. אבי פונה אלינו בבכי: הוא מרגיש את סופו המתקרב וחושש שגופתו תהיה למאכל לחיות היער. — — —

באותו יום התקיים ציד ביער ושמענו הרבה יריות. למחרת החלטנו לחזור אל האיכר. אולם אבי לא היה מסוגל ללכת. אחותי ואני רצינו לשאת אותו בזרעותינו, אך מפאת חולשה כשלנו יחד אתו ולא יכולנו להרימו עוד. אבינו ביקש והתחנן: „לכו אתם והצילו את חייכם הצעירים; תזכו למותו של היטלר ותינקמו נקמת הדם של כל משפחתנו האבודה". נשאקנו לו נשיקה אחרונה והלכנו.

לבי התאבן; במחשבתי הייתי ליד אבי ומצפוני יסרני. אולי לא הייתי צריך להישמע לתחנוניו ולהישאר אתו? איך אפשר להשאיר אדם יחיד ביער, ועוד אב?! נסיתי לחזור אליו ולא מצאתי את הדרך. לא אדע לעולם איך הוציא אבי את נשמתו.

המשכנו ללכת, כל פעם נכשלנו ונפלנו. בקושי הגענו לבית האיכר, הפעם בלי אבינו.

הליכה זו אל היער וחזירתנו משם — לא אשכח לעולם.

ד"ר הלל זיידמן

„שכנים טובים" – כחיות טרף

(מיומן גיטו ורשה)

...הפולנים משתפים פעולה ...ברצח יהודים. מחיר ראשו של יהודי: רבע ק"ג סוכר! מערי השדה מגיעות בשורות איוב וקריאות למרד ולנקמה.

יום ב', 30 בנובמבר 1942:

היום ביקרתי ברחוב ניזקה. שם נמצא המשרד של „וועדט־אַרפאַסונג", זהו מכון לשדידה מאורגנת של הרכוש היהודי. הנאצים מאספים את רכושם של היהודים שגורשו ושל אלה שנשארו ושולחים אותו לגרמניה. באיסוף זה מעסיקים הם יהודים, הרבה מהם מורשה ואחרים שבאו בזמן האחרון מן העיירות הסמוכות. אני עובר מאיש לאיש, מקשר שיחה עם יהודי העיירות, כדי לשמוע מפיהם על המתרחש בסביבתם. גם יהודה לייב אורלן, ידידי, ביקשני לקבל אינפורמציה מפיהם, ביחוד על העיירה ונגרוב, שבה נמצאו אשתו וחמשת ילדיו. אני פוגש יהודי מונגרוב, היחיד שניצל מכל משפחתו ומכל קהילתו, והוא מספר לי:

ביום הכיפורים שחל ביום ה־21 בספטמבר, באה כנופיה של אנשי ס. ס. העירה ופקדה על כל היהודים, ללא הבדל גיל ומין, להתאסף ברחבת־השוק. וכאשר הכל נתאספו, הוציאו הנאצים להורג בו במקום את הזקנים והחולים, שלא היו מסוגלים ללכת, או שהובילום לבית הקברות היהודי ורצחום שם. את שאר היהודים שלחו מן העיר.

— לאן?

— לא ידוע. לאותו המקום שכל היהודים נשלחים אליו — היתה התשובה.

— ואי אפשר היה להתחבא? — השתוממתי.

— כן, קבוצה קטנה של יהודים התחבאה במרתפים, בעליות־גג, ביערות. אז הכריזו הגרמנים, שבעד כל יהודי שיימצא נותנים הם רבע ק"ג סוכר. מיד פשטו פולנים נוצרים — ילדים ומבוגרים — בכל החורים והסדקים לחפש יהודים מתחבאים. כשמצאו יהודי היו סוחבים אותו ממחבואו בכוח, ואם התנגד — היכו אותו מכות רצח והסגירוהו בידי הנאצים. שום תחנונים ומתן כופר־נפש לא הועילו: הגויים לא ידעו רחם. הם הריחו מחבואו של נער יהודי בן שתים עשרה שהתחבא בעליית־גג. ה„שקצים" הקיפו את הבית, רגמוהו באבנים, שיסו כלבים פראיים בנער — אח"כ ניסו להצית את הבית, עד שהכריחו את הילד היהודי לרדת. ומשירד הובילו אותו בתרועות־גיל אל הקומנדטורה הגרמנית לעיני כל האוכלוסיה הנוצרית. אף פולני אחד לא נקף אצבע להגנת הילד האומלל. הגרמנים הוליכו את הילד לבית הקברות היהודי ורצחוהו שם לעיני ההמון הפולני שבא לזון עיניו במחזה האינקביזיציה.

אף יהודי אחד לא נותר בעיירה ונגרוב. גם אלה שהסתתרו ביערות הוסגרו ע"י האיכרים לידי הנאצים.

(„הבוקר", 26.9.1945)

אפרים פשפיורקה (תל־אביב)

כך נחרבה ונגרוב על תושביה

מהתחלת השנה עד הגירוש הראשון מוונגרוב היה בדרך כלל לא רע בעיר. היו רק מקרים בהתחלה שתפסו אנשים לעבודה ושלחו אותם מחוץ־לעיר, הנאצים היכו אותם באכזריות כזאת שרבים מהם נפלו בזמן עבודתם, כך נפל ומת בזמן העבודה כתוצאה מהמכות לייבל ציבוליזרש, ואלה שחזרו מעבודה זו — חזרו שבורים ורצוצים ברוחם ובגופם.

ובזמן ש„היודנראט" וגם המשטרה היהודית התחילו לפעול בעיר החל „לפעול" גם השוחד. מי שנתן כופר־נפש לא נשלח לעבודה. ה„יודנראט" היה מקבל פקודה לשלוח אלף או אלפיים איש לעבודה — ובכסף אפשר היה לבטל את הגזירה. מובן, שכסף נתנו כל אנשי העיר. אבל חוץ מזה החיים בעיר היו כרגיל, המסחר התנהל כרגיל, בעלי־מלאכה עבדו, קיבלו הזמנות מהגרמנים, היו אפילו בעלי־מלאכה שהספיקו להתעשר במשך הזמן שעבדו עבור הגרמנים. רע היה רק לסופרי הסת"ם ול„באַטנקים" וכד', כי לא היתה להם עבודה. כך נמשך הזמן עד יום כפור, ולמחרתו יום השלישי, י"א תשרי תש"ג, 22 לספטמבר 1942. הגרמנים הכריזו על גירוש כללי מהעיר וגזירת הגירוש נכנסת לתוקפה מיד עם הכרזתה. והנה הגיעה השעה שהעמידה את יהודי ונגרוב על רצינות המצב. יחד עם ההכרזה חסמו והקיפו את העיר מכל עבריה, אין דרך לצאת. אנשי ה־ס. ס. והאוקראינים דאגו לכך שאף איש לא יברח מהעיר; ברגע האחרון נתעוררו האמיצים כדי למלט את עצמם מתוך העיר, אך לשוא.

כנופיות של רוצחים שהיו צמאים לדם יהודי, הכריזו בכל העיר, כי במשך רבע שעה על כל היהודים, ללא הבדל גיל ומין, להתאסף על מגרש הספורט וגם ברחבת השוק. קמה בהלה בעיר, מה עלינו לעשות, ומה עושים? אנשים היו מבולבלים ולא ידעו לאן לפנות, והעיקר שאין זמן לחשוב, רבע־השעה שהוקצה ע"י שליחי היטלר עובר במהרה, אבל זה הוא הגורל ואין למי לפנות. ורבים שראו מה שמחכה להם הספיקו להתחבא במקומות שונים בעליות־גג, במרתפים וגם ברחו ליערות. אז הכריזו הגרמנים שבעד כל יהודי שיימצא, הם נותנים רבע קילו סוכר. מיד פשטו ילדים ומבוגרים פולנים בכל החורים לחפש יהודים חבויים. כשמצאו יהודי היו סוחבים אותו ממחבואו בכח. ואם התנגד — היכו אותו מכות רצח והסגירוהו בידי הנאצים: שום תחנונים ומתן כופר נפש לא הועילו, הגויים לא ידעו רחם.

בינתיים נתאספו כל היהודים במקום לפי הפקודה, ומי שלא הספיק לבוא בזמן שניתן — נורה, קרבנות היו לעשרות בכל רחובות העיר. הרוצחים רצו מחדר לחדר, מבית לבית, הרסו קירות של בתים, פתחו את הרצפות במקומות שחשבו שיהודים מתחבאים שם. אצל משה שטיינבערג הרסו כמעט את כל הבית, פתחו את הרצפה, הם חיפשו מרתף. מר היה מצבם של אלה שנתפסו במקום מחבואם. ותוך רגעים מספר יהודי ונגרוב הוצגו ככלי ריק, הם היו אנוסים להשאיר את רכושם וכספם ואת כל היקר להם ולצאת לאבדון. אנשי הגיסטפו והאוקראינים הלכו מבית לבית לחפש אנשים, כשהגיעו לבית של ז'יביצה נתקלו בהתנגדות, זו היתה גבורה של זוג צעיר שהתבצר בביתם והחליטו לא ללכת לטרבלינקה. ובזמן שהנאצים התקרבו אליהם, התחילו חלופי־יריות בין הזוג הצעיר והגרמנים. כשראו שאין סוף לדבר החליטו הגרמנים לשרוף את הבית. הלוחמים הצעירים עמדו במבחן מול האש של הגרמנים, ולבסוף נשרף הבית יחד עם הצעירים (מיכאל ז'יביצה ואשתו לבית נוסבלאט), נוקמי ההשמדה הגרמנית, אשר העלו את עצמם באש של המרצחים עם נשק ביד.

הרוצחים המשיכו ובאו לבית שמואל הלברשטט, הוא לא רצה ללכת לטרבלינקה ולא רצה לעזוב את ביתו, כי ידע שגירוש למקום בלתי־ידוע פירושו מוות לכולם. הוא נורה במקום בביתו ונקבר בבית הקברות. אבל קבר אין לו, כי כל אלה שנרצחו בזמן הגירוש הוציאו אותם בחזרה אחרי חדשיים בערך ושרפו אותם במשרפה שסודרה בבית הספר בדרך למירזנע. את שתי בנותיו של הלברשטט לקחו לטרבינקה ונאבדו שם 7 ימים אחרי מות אביהם. ובאותו הזמן החזירו משפחה שימה שברחה מהעיר, הובילו אותם ליד בית המדרש הישן, בין בית הכנסת ובית המדרש החדש ושם מצאו את מותם מכדורי המרצחים הנאציים. זו היתה משפחת נפרסטק. בונגרוב ירו בחיים־לייב שטיינברג ובאשת בנו שמחה עם ילדיה. את אשתו של חיים לייב עם הילדה הצעירה ואת בנו שמחה לקחו לטרבלינקה. לרצוח ולאבד יהודים — היתה תאות נפשם.

ילד מת ברחוב (ביום הגירוש לטרבלינקה)

בינתיים, כל הרחובות מכוסים בגוויות אדם של יהודי ונגרוב ומכסים את פני העיר, והגרמנים בוחרים בקבוצה מהנאספים שהם יקברו את החללים וקברו אותם בקבר אחים ענקי אחד. יהודי ונגרוב עמדו עם משפחותיהם מה־

בוקר עד הערב מבלי לזוז ממקומם, כי עונש מות צפוי היה למי שזז ממקומו, וכך חיכו לגורל הטרגי שהיה צריך לבוא בכל רגע.

והתהלוכה השחורה התחילה לזוז ממקומה, מגרש הספורט והשוק נתרוקנו מיהודי המקום, התהלוכה הובלה כצאן לטבח על ידי משטרה נאצית ופלוגה של חיילים מזוי־נים שזירזו את ההולכים. ומי שפיגר בדרך נורה במקום. חיילים מזויינים שמרו לבל יברח חס ושלום איש מההולכים. פרוז׳קטורים האירו את כל הדרך. לפי המנהג הברברי של הגרמנים הוליכו את תהלוכת היהודים עד פזשעזיאטקי לתחנת הרכבת ברגל. התאכזרות הגרמנים בדרך היתה איומה, רבים נהרגו ללא כל סיבה; הנותרים בחיים הגיעו באפיסת־כוחות מוחלטת. שם עמדה כבר רכבת מוכנה לקבל את המובלים. לברוח משם אי אפשר היה, כי בכל פינה האירו הפרוז׳קטו־רים והחיילים השגיחו בכל תנועה. ובכל זאת, בזמן שהרכבת נסעה לטרבלינקה, קפצו אנשים מהרכבת ועל ידי כך ניצלו. ומה שעשו עם היהודים בטרבלינקה ידוע לכולנו.

אחרי הגירוש הראשון נשארו עוד אנשים שברחו לכפרים וליערות כ־1500 איש, הסתובבו קרוב לשלושה חדשים ברעב ובקור, לא יכלו להמשיך בחיים אלה, והחליטו לחזור העירה אחד אחד, עד שחזרו כולם והגרמנים עזרו להם להתחיל שוב בעבודתם. כך המשיכו את חייהם בעיר עוד כשלושה חדשים. הכוונה של הגרמנים בזה היתה לרכז שוב את כל האנשים במקום אחד, לתת להם זמן לנוח ואחר כך גירוש שני לטרבלינקה. זה היה ב־30.4.1943, ואז אי אפשר היה לברוח בכלל, כי היו כבר מעט אנשים בעיר, ועין המרצחים היתה פקוחה על כולם. וכך חיסלו את כל יהודי העיר. הגרמנים פירקו את כל הבתים של היהודים ומכרו אותם לפולנים, את בית־הכנסת קנה הכומר הונגרובאי ומהלבנים בנה גדר לבית הקברות הנוצרי. כל בתי המדרשים פורקו ונמכרו, מכל הבתים היהודיים נשארו רק הבנינים הבודדים שמסביב לשוק. אין שום זכר לבית יהודי.

איומה היא רשימת הפשעים של הפשיסטים שרצחו אנשים ונשים, זקן, נער וטף, משום שנולדו לאמהות יהודיות. המבול הנאצי שעבר על פני ארצות שונות הגיע גם לשם ומחה את קהילת ונגרוב הקדושה על כל יהודיה, בתי־מדרשיה, מוסדותיה וכו׳ מעל פני האדמה.

(מתוך „דער טאָג", 7.10.46).

חתונת מיכאל ורבקה (לבית נוסבלאָט) ז׳יביצה בגיטו ונגרוב

שמואל רייזמן (קנדה)

ההתקוממות במחנה־ההשמדה בטרבלינקה

ביום 4 לאוגוסט 1943 בוצעה התקוממות ע"י קומץ יהודים במחנה־ההשמדה בטרבלינקה. טרבלינקה זו, שבה הושמדו מיליוני יהודים, מיליונים של אחינו ואחיותינו — הופצצה והופרחה באויר!

הרוצחים הגרמנים והאוקראינים נהרגו ונשמדו גם הם בחלקם ע"י קומץ יהודים זה, שלחמו במסירות נפש הגדולה ביותר, במלחמה גלויה — על קידוש השם.

התקוממות טרבלינקה תאיר את דף ההיסטוריה לעמנו בהאבקותו ובמלחמתו בשלטון הנאצי האיום. זהו פרק היסטורי המחכה עוד לעיבוד בידי היסטוריונים ואנשי מדע.

עוד חי בזכרוני הכל: אור ליום 2 לאוגוסט 1943 בשעות הערב המאוחרות, בשעת ישיבת מרכז הארגון, לאור האש בה נשרפו מאות אלפי גופות הקרובים לנו — נתקבלה פה אחד ההחלטה: „מחר, 2 לאוגוסט, תבוצע תכנית ההתקוממות". לעולם לא ימוש מזכרוני אותו ערב, כאשר מיד לאחר קבלת ההחלטה ההיסטורית קם זאב קורלנד הסב, הקשיש שבחבורה, ובדמעות חונקות בגרונו השביענו; בין היתר אמר: „נילחם על כבוד עם ישראל עד טיפת דמנו האחרונה". כל הנוכחים הרגישו את כובד האחריות שבהחלטה זו שנתקבלה ברגע זה. האחריות להצלחת ההתקוממות, שמטרתה היתה לחסל את „המוסד" ששמו טרבלינקה ולהרוס את מכונת־התופת אשר בה נשרפו 25.000 איש יום יום.

למחרת עם שחר, כשיצאנו לעבודה, נמסרה ההחלטה לחברים שהוטל עליהם לבצע את התכנית וגם ליתר החברים הנאמנים נמסרה ההודעה. קשה מאוד לתאר את הרושם שעשתה החלטה זו במחנה. ברור היה לכולנו, כי מלחמה זו, שאנו יוצאים לקראתה, מלחמת־יאוש היא, מלחמה ללא תקווה. כל אחד לאחר שעשה את חשבון־הנפש שלו נוכח, כי אף אחד מאתנו לא יצליח — ולו אף במקרה הטוב ביותר — לפרוץ את הגדר המשורינת של חוטי־פלדה ולהימלט מאש הצופים שעל המגדלים. כל אחד חשב בלבו, שאולי יהיה זה יומו האחרון, אך היה חדור ברעיון שסוף סוף הנה בא יום נקם ושילם, שיסיים את הפרק האיום והמר ששמו טרבלינקה. המחשבה, לראות לפחות חלק מרוצחינו נאבקים עם המוות, נתן לנו אומץ לקום ולבצע את הפעולה בכל הכוח והמרץ שעוד נשאר בנו.

הידיעות המעטות שהגיעו אלינו על דבר מרד גיטו ורשה עודדונו יותר והוסיפו לנו מרץ וכוח לקראת ההתקוממות שלנו: להיות איתנים בקרב ולהילחם עד טיפת דמנו האחרונה. וכשם שהתקוממות של גיטו ורשה היתה מראש נואשת ונועדה לכשלון, אך היה בה רעיון הנקמה ולו גם במידה קטנה, נקמת דם המיליונים — כך בדיוק היתה גם המלחמה בטרבלינקה, לסלק את „בית החרושת" שנשרפו בו מיליונים של יהודים. היה הבדל גדול בין האמצעים הטכניים שבהתקוממות גיטו ורשה לבין האפשרויות שהיו בידינו להתקוממות. אם למורדי גיטו ורשה היתה איזו שהיא תקווה לקבל נשק או עזרה כל שהיא אחרת מבחוץ — הרי בהתקוממות שלנו מוכרחים היינו לסמוך אך ורק על כוחותינו אנו. ומשום כך היתה מכוונת התכנית לביצוע הפעולה רק בכיוון אחד: השמדה גמורה של המחנה. וכמעט שלא נראתה לנו כל אפשרות שהיא שמישהו מן האומללים ומהלוחמים יוכל להציל עצמו ממוות. לעצם רעיון השמדת המחנה הכריע גם הדבר שבאופן ממוצע היה לנו יותר קל להשיג במחנה חומרי דלק; לעומת זה השגת נשק, במטרה להחזיק מעמד זמן יותר ממושך, כדי להשתלט על המחנה ואולי גם להינצל — היה יותר קשה.

השעה 1 אחרי הצהרים. כל אחד גמר ללגום את מרק־המים שלו. ראש המחנה, אינג' גלבסקי, ועמו — יושב ראש ארגון־ההתקוממות סידרו והעבירו בפעם האחרונה את קבוצת האנשים. הקבוצות התפזרו לעבודתן, לפי תכנית מחושבת מראש. לכל קבוצה הוצבו אנשים נאמנים ומאומנים, שהיו צריכים להדריך את האחרים בשעת הפעולה. לחיצת ידו האילמת הלבבית, האחרונה של קצינינו היתה ברכת־אחים אחרונה: שעבודתנו תעבור בשלמות ובמסירות־נפש ומתוך כבוד לעמנו. בעיני אנשי הקבוצות, המסתלקים לתפקידם, עלו דמעות, אך לא דמעות פחד־מות היו, גם לא של יאוש, אלא של רצון כביר וחדש, שסוף סוף תינתן לנו ההזדמנות לנקום בעד הסבל והעינויים של אחינו. בראש כל קבוצה הלך תמיד המחטא וחבית חומר החיטוי על גבו; אך באותו יום, במקום חומר חיטוי יצק לתוכה 25 ליטר בנזין, ובמקום לרסס את בגדי הקרבנות ריסס את קירות הצריפים בבנזין. הקשר עם מחנה המוות השני היה בידי החבר וִירְנִיק. כשקיבל את ההודעה נהרו פניו משמחה. תשובתו היתה קצרה „אתם יכולים לסמוך עלינו" ואנו ידענו את זה היטב, כי במחנה השני נמצא חברינו האהוב עלינו זשלה, קפיטן שהיה בצבא הצ'כי (יהודי), השופע מרץ ובעל כוח ארגוני.

קבוצת האנשים, שנועדה להוצאת הנשק מהמחסן, מסורדת גם היא. הפיקוח עליהם מסור בידים הנאמנות של החבר סודוביץ', מהנדס־חקלאי מצ'נסטוחוב. המפתחות למחסן הנשק אף הן בידים נאמנות.

על העגלות שצריכות להוביל, כביכול, חמרי בנין המיועדים לבנין מגדל־תצפית, אך למעשה נועדו להעברת הנשק, מתיישבים חברים מנוסים ובידיהם הוראות כיצד להתנהג במקרה שיתפסום.

ההכנות האחרונות. באופן אינסטינקטיבי נעמדות הקבוצות והאנשים העיפו מבט אחרון לשדה הקרוב, בשעה שמתוך הבורות פורצות להבות אש ועשן מהגופות הנשרפות. זה היה מבט הפרידה האחרון שנפרדנו מאפר גופות הקרובים לנו, מבט פרידה אחרון לצריפים בהם עונינו 12 חדשים ובהם עובדה תכנית ההתקוממות.

מוזרה היא הרגשתו של הנדון למוות. אך בפעם הראשונה מאז באנו לטרבלינקה הרגשנו כולנו את עצמנו לא

כנדונים למוות, אלא כאנשים שחריצת גורלם בידם היא. הלכנו לעבודה במחשבה שלא נחזור עוד, אבל ידענו, כי גם רבים מהרוצחים הגרמנים והאוקראינים המלווים אותנו תמיד לא יחזרו יותר לצריפיהם.

בחוץ היה חם מאד. עבדנו מתוך מתיחות הולכת וגוברת לתוצאת הוצאת הנשק מהמחסן. כל קבוצה ברצונה היה לקבל כמות נשק גדולה יותר מאשר הקבוצה השניה. המצב מתוח מאד, אך בלא מורא ופחד למוות הצפוי.

בשעה 3 אחה"צ התקרב לקבוצתנו החבר המקשר יוסף הונגשטין והודיע לנו בשם המפקד גלבסקי, כי לקבוצתנו מיועדים ארבעה רימוני־יד, שני רובים וחמישה אקדחים, ובעוד רגעים מספר יחולק הנשק. הקבוצה הלוחמת הביעה קורת־רוח. המקום להסתרת הנשק מוכן גם הוא. כעבור כמה רגעים אנו רואים ש„מוניק הגדול" נושא דלי ובו מונחים הרימונים.

המשלוח הראשון של הנשק. מריקים בזהירות את הדלי ומחכים למשלוח השני. יודעים אנו בבירור שהפעולה תתחיל עם הינתן האות בשעה 4.45 בדיוק. החבר המקשר שלנו בא שנית ומודיע שכמות הנשק הגדולה ביותר נמסרה לקבוצתו של זאב קורלנד ליד בית החולים „לזרט" ומזה מובן לנו שהמפקד החליט להעביר את נקודת הכובד של הפעולה אל הקבוצה הלוחמת „לזרט" הנמצאת בנקודה הקרובה ביותר למחנה השני, בכדי לאפשר לשלוש מאות החברים במחנה השני להתאחד עם הקבוצה ויחד עם זה למנוע מהגרמנים את אפשרות הניתוק של החברים ההם מאתנו. הוברר לנו כל התכנית שלצדו הדרומי של המחנה ימשכו להאבקות את הרוצחים הגדולים ביותר של המחנה ושם יושמדו. אכזבה לא קטנה נגרמה לאנשי קבוצתנו, שהיתה להם האמביציה להיפגש בקרב פנים אל פנים דוקא עם הרוצחים הנוראים ביותר. ובהתקרב שעת־הפעולה גברה והלכה המתיחות במחנה. החברים החלשים והבלתי ממושמעים נפרדו איש מרעהו בראותם את המוות מתקרב, ובמצב רוח זה הרגיש מיד מנהל המחנה הגרמני קיטנר, בחוש־הכלב שלו, שמשהו מתהווה במחנה. הוא רץ מקבוצה לקבוצה, מחפש, חוקר ומתיעץ עם עוזריו. לאשרנו לא מצא כלום, אבל היה ניכר בו שהוא מרגיש בדבר המתרחש ובא. ובמהירות מתקיימת התיעצות עם חלק מחברי הארגון: אינג' גלבסקי, ד"ר לייכרט, סודוביץ', קורלנד ואחרים, והם תיארו לעצמם שאם קיטנר חושד במתרחש ובא — לא קשה הדבר לאסוף את האנשים במשך שתי דקות למקום אחד ולירות בהם מיד. חששו, שמא יימצא אחד חלש־אופי ויגלה את הכל ברגע האחרון, לכן הוחלט להתחיל מיד בפעולה ולא, כפי שנקבע מראש, בשעה 4.45.

שולחים את המקשרים מיד למקומותיהם עם ההודעות. גם המקשר שלנו מוסר את הפקודה שמיד מוכרחים להיות כולם מוכנים ובהינתן האות תתחיל הפעולה, לפי ההוראות הקודמות. כל חברי הקבוצה הלוחמת מחכים במתיחות לאות ההתחלה. החברים שאין נשק בידם לוחצים בכח את כלי העבודה אשר בידיהם ועיני החברים המביטים איש ברעהו מביעות את זכר השבועה שנשבעו: „נלחם עד טיפת דמנו האחרונה". וברגע זה חולפת במוחי, כבראינוע, תמונות כל שנים־עשר החדשים האיומים, והתמונה — שזרקו לאש את אמי, אחותי ואחי, והתורים הארוכים של הנשים הערומות ליד תאי־הגזים המחבקות את ילדיהן ללבן — לא משה מנגד עיני. ימים אלה רוויים דמעותי ודמי, ואנו בטוחים שפעולתנו תצליח: אותנו לא יובילו יותר המרצחים לתאי־הגזים, כשם שהובילו את אשתי וילדנו היחיד. אנו לא נמכור בזול את חיינו. אף איש אינו חושב ברגע זה שאנו מוקפים גרמנים

קבר־ההמונים בטרבלינקה

ואוקראינים ועל מגדלי־התצפית נמצאות מכונות יריה כבדות, ולעומתן — האבקותנו בלי כל תקווה. על כולנו משתלטת המחשבה לחסל את טרבלינקה אתנו ועם מרצחינו יחד: „תמות נפשי עם פלשתים".

בשעה 3.45 בדיוק — שעה לפני השעה הנועדה להתחלת הפעולה נשמע האות המוסכם — יריה רובה בכיוון לצריפי המגורים של הרוצחים. ומיד לאחר זה הדהד קול נפץ איום. היתה זאת פעולת ההתפוצצות של ארבעים הרימונים שלנו שפוזרו בכל פינות המחנה והפציצו את מיכלי הבנזין, שלפני כמה ימים צוידו ב־20.000 ליטר בנזין, האש התפשטה במחנה במהירות על פני שטח גדול מאוד ואחזה בכל הפינות. קולות הנפץ הלכו וגברו, גם מחסן הנשק נפגע ברימון, והאדמה רעדה מרעם ההתפוצצות. מבין חברי קבוצתנו נפלו כבר קרבנות מהרימונים שלנו. בערפל של עשן עומד החבר מוניק וקולע ברובהו באוקראיני השומר עליו. יריה פלחתהו והוא נופל על האדמה. מוציאים מידו את הרובה והוא עובר לידי חבר שלנו, חיל מאומן, ומובן שהוא מביא לנו תועלת. בקריאות „הידד" מתנפלים יתר החברים על השומרים עלינו. הקרב הוא לחיים ולמוות.

טרבלינקה כולה עטופה בענן, עשן ואש.

בעשן ואש הושמדו מיליוני אחים ובעשן ואש הושמדה טרבלינקה, על רוצחיה. הקרב נמשך. על ידי שוכב בשלולית דם ידידי הונגשטין, החבר־המקשר שלנו, וברגעיו האחרונים הוא צועק בקול קורע לבבות: „חברים, היו אמיצים עד הסוף, מלאו את חובתכם בכבוד. נשותיכם וילדיכם זועקים ותובעים מכם: „נקם"!

אנו רואים מרחוק את קבוצת החברים מהמחנה השני כשהם פורצים את שרשרת האוקראינים ובאים לעזרתנו. החישוב האסטרטגי של מפקדנו היה נכון! חלק מהחברים שבמחנה השני אצים אלינו וחלק קורעים את גדר התיל, בכדי לאפשר לחברים הנשארים לברוח. החברים לוחמים במסירות־נפש הגדולה ביותר. יש לציין שהגרמנים, הגיבורים, ששלי־טתם היתה כה גדולה על הגופות הערומים של נשותינו וילדינו — איבדו את עשתונותיהם כליל, מההתקוממות הבלתי צפויה — ועמדו אובדי עצות. את הרגע הזה אנו מנצלים ונוטלים מהם את האפשרות לחזור להכרתם...

...ענני העשן והאש העולים מהצריפים נוטלים מאתנו את האפשרות להתקשר עם המפקד גלבסקי ועם קורלנד העומדים לבדם בפיקוד בקרב, בצד הדרומי של המחנה, ואנו מוכרחים לסמוך רק על כוחותינו אנו. ובינתים נטל כבר המוות עשרות חברים משורותינו. נשארנו במערכה יחידים משתי הקבוצות הלוחמות; למרות האש ממכונות־היריה שעל מגדל התצפית, רצנו לגדר ופרצנו את התיל העבה. חברים אחדים הצליחו אף לבקוע חור בגדר ואנו בורחים אל היער הקרוב.

בסיפוק רב ובשמחה בלב מביטים אנו לאחור — על טרבלינקה הבוערת, על ענני העשן הגבוהים העולים מתוכה, מקום שם מונח האפר של הקרובים לנו. איננו יכולים להש־תחרר מהתמונה כיצד נאבקו מרצחינו עם מר המוות.

באותה טרבלינקה, שבה השמידו הם מיליונים — „מקום הרשע שם המשפט", הוצאנו לפועל את תפקידינו בש־למותו על קדושת העם וקדושת השם. טרבלינקה, מצודת הנאציזם האיום נמחתה מעל פני האדמה. ובשבילנו, ה־22 שנשארנו בחיים, תישאר טרבלינקה כסמל העינוי ומסירות הנפש וההקרבה לזכות החיים. אנו מרכינים ראש לזכר הגי־בורים שנפלו חלל בקרב הגבורה וזכרם של: גלבסקי, זאב קורלנד, ד"ר חורוז'ניצקי, סודוביץ', זלצבורג ואחרים ישאר חרות בזכרוננו, וביראת כבוד נזכור אותם לנצח. אולי יזכו פעם אלה שנשארו בחיים להגיע הביתה, לארץ־ישראל, ותנתן להם האפשרות להנציח בארץ־ישראל את שמות הקדושים שנפלו בקרב טרבלינקה שרבים מהם חיו אותה בנפשם.

השטח הריק — מקום הבית של טויבלה ברצ'ס, בו נשרפו, בשנת 1932, אם על שלושת ילדיה
(צילום: א. פשפיורקה)

ירחמיאל זיולטי (בת־ים, ישראל)

ונגרוב בחורבנה*

...כשנכנסנו לונגרוב, נסענו לאורך ה„רוגטקה"; עברנו מרחק רב עד אשר ראינו בית. הכל מסביב נחרב ונהרס. מרוב התרגשות התחלתי לבכות, אך לא רציתי שמישהו ירגיש בדבר והשתדלתי להתאפק.

כשירדנו מהמכונית ב„רינעק" (בכיכר־השוק) — ליד ה„אייזען־געוועלבן" והתבוננתי סביבי — תקפתני הרגשה איומה. אמנם, יכולתי לתאר לעצמי תמונה דומה, כפי שראיתי בקהילות חרבות אחרות בפולין, וביחוד לאחר ששמעתי על ההרס מפי אנשים בלודז', אבל כשראיתי את המפולת במו עיני, היה זה לגמרי אחרת. התחלתי להסתכל סביבי ולהיזכר: כאן גר פלוני, וכאן אלמוני; בקיוסק זה התכנס הנוער וכו'. לא האמנתי למראה עיני ומרוב כאב לב לא היה בכוחי לזוז ממקומי. לא יכולתי להבין, הייתכן לעמוד באמצע „הרינעק" ולא לשמוע מלה באידיש? לא לפגוש במכר אחד? אמנם, עברו למעלה משלוש־עשרה שנה מאז שעזבתי את העיר, אך ברגעים הספורים האלה עבר לנגד עיני כל מה שזכרתי מלפני נסיעתי ההיא והתגבר הכאב בלב; גם החושך ודממת־המוות, ששררו אותה שעה ברחוב, השפיעו לא מעט, כאילו באמת אין נפש חיה בעיר הזאת.

מכיון שחששנו להסתובב יותר מדי בלילה, כדי לא לעורר חשד, הלכנו לחפש את מקום מגוריה של משפחת שפילמן. נקל לומר „לחפש" — הרי שנינו ידענו היכן היה גר, אולם בדרך חסרו כל כך הרבה בתים והחורבות במקומם כה שיבשו את הרחוב, עד כי קשה היה למצוא את המקום. גם נזהרנו לשאול — ולא משום שדאגתי לעצמי — הייתי חייל ולא מוכרחים לדעת כי אני יהודי — רק חשבתי, שמא עלול הדבר להזיק למר שפילמן.

לאחר יגיעה מרובה מצאנו את הבית ונתקבלנו אצלו בלבביות. נשארנו, כמובן, ללון שם. למחרת בבוקר יצאנו העירה. אוי לעינים שכך רואות! כל החנויות הגדולות ביותר שהיו פעם שייכות ליהודים, נמצאות עתה בידי נוצרים ודווקא בידי אלה אשר תמיד רצו להיפטר מהיהודים: החנות הגדולה של ברוך מורגנשטרן, למשל, היא בידי יולצ'יק וכד'. התחלתי ללכת לאורך הרחוב בערקא יוסע־לעוויצ'א, — „די אידישע גאַס". הרבה בתים נמחו ואינם; בתי־העץ — כך סיפרו לי — פורקו בידי הנוצרים הונגרו־באים, משום שלא היו בטוחים שישארו בידיהם, ואחר כך הפיצו שמועה כאילו קנו אותם מהגרמנים. את ביתו של סבי, אהרן טייבלום ז"ל, על חצרו ומחסניו לא יכולתי להכיר — כי מראהו כחורבה. בסימטה הזאת נחרב הכל.

ברגלים כושלות המשכתי ללכת לאורך הרחוב הזה עד סופו. כזכור, נמשכה לפנים הדרך מה„רינעק" עד קצה

* מחבר הפרק הנ"ל היה חייל בבריגדה העברית, עבר את כל אירופה והגיע לפולין כ„חייל אנגלי". בלודז' נצטרפה אליו בת ונגרוב, צפורה קורונה, ושניהם יצאו לבקר את עיר מולדתם החרבה.

בית יוסף (עסיק מאַכער) אורזיצער ברחוב די יאטקע נאַס. — מצד שמאל חסרים בתים

ה„גארבער־גאַס" כחצי שעה; עתה אפשר לעבור דרך זאת בדקות מספר...

דרך „חולאַרעס גאַסל" הלכתי לבית־הקברות. נוכחתי, כי גם למתים לא נתנו מנוחה. רק חלק קטן אפשר היה להכיר כבית־קברות וגם זה בלי סדר — לא כפי שהיה פעם. אי־אלו מצבות נראו במפוזר. ועפ"י כמה שמות שפיענחתי, נזכרתי באנשים שמתו לפני שנים רבות; את השמות שלא הכרתי הסביר לי מר שפילמן. חיפשתי שם מבני משפחתי, אך לא מצאתי אחד השמות על המצבות או שבריהן. את החלק הגדול ביותר לצד טחנת הקמח אין להכיר כלל, כי חרשו את האדמה וגם ראיתי בהמות רועות בדשא. הלכתי לסאטענשטיין, וגם שם מצאתי חורבן גדול, דומה היה המקום כמו אחרי שריפה גדולה...

צפורה קורונה ואני התיישבנו על הגשר, לא הרחק מהבאר שבתוכה היו מים רכים (ווייכע וואַסער) שהיו מביאים אותם העירה ושימשו להרתחת תה. נזכרנו בכל שביל וכל רגב אדמה מהזמנים שהיינו הולכים להתרחץ בנהר הליביאָץ — וכל זה איננו ולא יהיה עוד! אינני רוצה להגזים, אבל דרושה היתה גבורה נפשית לעמוד בכל זה...

עברתי על יד ה„מקוה" וראיתי שיוצא עשן מהארובה, סימן שמחממים מים. זה הזכירני את מאות היהודים שהיו מבקרים שם בערבי שבתות ומועדים — ואינם; במקומם מתרחצים שם כעת שודדים, רוצחים, שאיבדו את צלם האדם. הגענו ל„שול־הויף". שמעתי וקראתי על כל מיני פוגרומים; אבל מה שנתגלה כאן, היה קשה להאמין למראה עיני. מי מכם אינו זוכר את בית־הכנסת הגדול, בית־המדרש הישן ובית־המדרש החדש? המקום הזה ריק ואין בו זכר לכל אלה! בקושי רב יכולתי לקבוע בדיוק באיזה מקום כל אחד מהם עמד. נשארו שם רק כמה גבעות. קבעתי כי על הגבעה הגבוהה ביותר עמד בית־הכנסת הגדול. הדבר היחיד שנשאר — זו משאַבת־המים. הלכתי למקום „ר' הלל'ס בית־מדרש" שברחוב ר' הלל, אך לאורך כל הרחוב כמעט ואין בית, מלבד אלה שהיו בנויים לבינים. רק בקצהו ליד ביתו לשעבר של ר' אברהם־יהושע ווייטרויב, מצויים בתים אחדים. כך הסתובבנו כל היום בכל הרחובות ועברנו בכל הפינות ההרוסות. בערב חזרנו לדירתו של מר שפילמן. ישבנו עד שעה מאוחרת ושוחחנו על הכל, בעיקר על העיר ואנשיה, והוא מסר לי כפי שראה ושמע. למחרת חזרנו לורשה.———

שרה קפלן (ארה"ב)

יהודים רחמנים

שנים רבות עברו מאז עזבתי — ואני עדיין נערה צעירה — את עיירתי ונגרוב. מאז עברו על כולם זמנים קשים, רבים מבין האנשים הקרובים לי אינם עוד בחיים; אך תמיד אני חוזרת בהרהורי אל עיירתי היקרה לי מכל, כמו בית הורי ושנות־נעורי...

שנות־נעורי לא היו קלות. התייתמתי בגיל 5; אמי האלמנה הוכרחה לפרנס את עצמה ושש יתומיה. בני העיירה היהודים שהיוו רוב התושבים בה, היו קשורים זה לזה בכוח אחדות־האומה והיו תומכים איש ברעהו בכל מקרה של צורך. משפחתנו המיותמת נהנתה מיחס לבבי ואוהד מצד אנשי העיירה, שתמכו בנו על כל צעד ושעל. זאת היא גם הסיבה, שאני יכולתי להעריך יותר ממישהו אחר את טוב לבם של בני עיירתי, שלא פעם איפשרו לי לשכוח, כי יתומה ענייה אנכי...

האוכלוסיה הנוצרית — לרוב נושאי משרות ממשלתיות — חיו בשכונות נבדלות, רחוקים מאתנו, והיינו פוגשים בהם רק בשבתות, כשיצאנו, לאחר שבוע־עמל, לשאוף אוויר צח.

כשגדלתי עד כדי להחזיק דלי מיים בידי, התחלתי לעבוד אצל משפחת ה„פלדשר" וויינטרויב, שהיה ביתי השני; בנותיו היו לחברותי הטובות. אתן למדתי ובילתי, יחד שכבנו במטה משותפת, שיחקנו וצחקנו...

בערבים היינו מטיילים יחד עם כל ה„חברה", עוברים ברחובות העיירה, ברגש כבוד והערצה מצביעים על ביתו של הרוקח או על המרכבה של ראש העיר. בקיץ היינו יוצאים ליער לאסוף פטריות ותות; בערבים היינו רוחצים במי הנחל, ושמחנו כמו שמסוגל נוער לשמוח.

כשהתבגרתי קצת נסעתי לורשה לחפש עבודה. כל שבועיים הייתי מבקרת את עיירתי־ביתי. כל ביקור כחג היה לי והתכוננתי לקראתו כמו לחג. לבשתי את בגדי הטובים והיפים ביותר, ובני עיירתי שמחו יחד אתי להצלחתי והתקדמותי. בבואי לרחובות העיירה, בהם הכרתי כל אבן, סובבוני ידידי וכל אחד בקשני לסור לביתו, לסעוד אצלו, ללון בביתו. הסנדלר תיקן את נעלי חינם אין־כסף, התופרת שינתה משהו בשמלתי, מישהו אחר כיבד אותי בעוגה טרייה — כל אחד רצה לעשות משהו למעני.

וחברי וחברותי חילקו עמי את רשמיהם מספר שקראו, סיפרו על מה שהתרחש והתחדש בעיירה; זה סיפר על המנהיג גרינבוים שנאם בעיירה, השני הודיעני, כי הצטרף לחוג ציוני ועולה ארצה, האחר — שנוסד חוג דרמטי בעיירה.

מביקור למשנהו הרגשתי שמשהו משתנה בקרב בני־הנוער של עיירתי. בהשפעת הרוחות החדשות המנשבות בעולם והגיעו גם לגבולותיהם, התפתחו במובן התרבותי והלאומי והתחזקו שאיפותיהם לעתיד טוב יותר. החזקים ביניהם ובעלי המרץ עזבו את העיירה כדי לחפש גורל אחר

מחוצה לה. חלק עלה לארץ־ישראל והצטרף לבוני המולדת אולם את זכר העיירה שמרו בלב.

...ואחר כך באה המלחמה האכזרית, שגירשה את בני עיירתי, כרבים אחרים, מביתם וקנם. לעתים פגשתי אחדים מהם בגיטו ורשה, רעבים ונרדפים ואז נחמתנו היחידה היתה שיחה קצרה בה נזכרנו בעיירתנו ובניה היקרים.

*

בשנת 1943 הובלתי ע"י הגרמנים למחנה מידאנק לע־בודה קשה במשך 12 שעות ביום בסחיבת אבנים כבדות. רעב ומכות — היו מנת חלקנו ונוסף לזה, להיות עדה להפרדת האסירים ימינה ושמאלה — מי למוות בתאי הגאזים ומי לחיים — חיי סבל גרועים ממוות. כך הורחקו ממני אנשים שחייתי אתם ויחד חילקנו את גורלנו האכזר.

— פולניה? — שואלים אותי הגרמנים, כי חיצוניותי הדומה לארית אינה מגלה את מוצאי.

— לא, יהודיה! — אני עונה. אין בכוחי לשאת עוד את כל זה.

מעבירים אותי למחנה בסקרזיסק ואני עובדת בבית חרושת לנשק, נשק המיועד להשמדת אחי. ואח"כ עוד מחנות: צ'נסטוכוב, בוכנולד, ברגן־בלזן, בורגאו, טירקאו, שטוטגארט. כל שם ורצח המוני והשפלה הקשורים בו. הנני עובדת בייצור נשק, מושפלת, מוכה, כינים שורצים על גופי הנפוח מרעב, ובכל זאת גובר בי הרצון לחיות ולזכות עוד פעם בחופש, לפגוש עוד את היקרים לי או, לפחות, את ילדיהם.

בימים האחרונים של המלחמה אני נמלטתי — ביחד עם עוד מספר נשים — מטרנספורט. אנו תועות ומסתתרות במשך 10 ימים ביער ונזונות בעלי עצים ושורשים.

אחרי שחרור ע"י האמריקאים שהיתי כמה חדשים במחנה ולאחר מכן חזרתי לפולין.

*

צעדי הראשונים היו לונגרוב בה ביליתי את נעורי. איש לא יצא שם לקראתי, לא שלח חיוך דרך החלון ולא הזמינני לסעוד ארוחת־ערב. בכל אשר פניתי פגשוני מבטים עוינים וזרים. לא היו עוד יהודים בונגרוב...

ברחתי מעיירתי וברחתי מפולין. — — —

ש. ל. שנידרמן

אם יהודיה נאבקת על בתה

מחזה מזעזע נתחולל זה מקרוב בבנין בית המשפט ברחוב לאֶשנו בוַרשה, בנין ששימש בתקופת השואה חוליית־קשר בין הגיטו לבין החלק האַרי של העיר.

לאחר ארבע־עשרה שנות חיפושים מייגעים גילתה מירה קסטנברג־דייוויס, החיה עתה במיאַמי (פלורידה), את בתה, בת הי"ז, שהניחה אותה בידי משפחה נוצרית בתעודות מזוייפות ב־1943, ונפגשה עמה פנים־אל־פנים. אולם הנערה סירבה להכיר באמה היהודיה, שבאה אליה ממרחקים. חן יהודי נסוך עליה, שיער שחור לה ועיני תכלת, והיא מתרפקת על שתי זקנות נוצריות, הכריזה בבית־המשפט: „אין אני מכירה באמי, רצוני להישאר בביתי, עם שתי הנשים הללו, שטובות הן לי מאֵם". הילדה, קרישא שמה, יד מעוקמה לה שניתן ליישרה בניתוח, והיא לוקה במחלת־לב, ואף־על־פי־כן הולכת היא יום־יום מרחק של שלושה קילומטרים ממקום מגוריהן אל הרכבת המסיעה אותה אל בית־הספר הקתולי לנזירות בוַרשה. מנהלי בית־היתומים הפולני, שמסרו את הילדה (לפני ארבע שנים) לאימוץ לשתי הנשים הנוצריות מתחרטים עתה על כך. קיים חשש, שכוונתן של המאַמצות היא, כי הילדה תשמש להן לסעד ולעזר לעת זקנתן.

בית־הדין גילה הבנה לצערה של האם היהודיה שהת־ייפחה בדמעות. אף ניסה לשכנע את הנשים־המאַמצות שייענו להפצרת האֵם. לפתע נתלשה מפי הנערה קריאה זועמת:

— „היא טוענת, שאמי היא. מדוע, איפוא, הניחה אותי בידיים זרות?"

ולא עמדו לה, לאם האומללה, טענותיה, שמסירתה לידי הנוצרים היתה הדרך האחת להצלה. הזקנות תפסו לה לנערה הצעירה בזרועותיה, ויצאו מן האולם, כשהן מגדפות ומקללות את האם. עתוני וַרשה הרבו לכתוב על מאבקה של האם המיואשת לזכות בלב בתה, ורבים מאנשי המשפט נחלצו לימינה.

במלון „בריסטול" הגדוש תיירים מכל קצות העולם, עומדת מירה קסטנברג במרכז תשומת־הלב. הדראמה היהו־דית הנפתלת שלה עוררה אהדה עמוקה. במשך שבועות זיהתה את כל המשפחות והמקומות בהם נתגלגלה ילדתה מאז אנוסה היתה לנטשה. אך ב־26 בנובמבר 1957 יימלאו לנערה 18 שנה, ואז שום פסק־דין לא יוכל להחזירה לחיק אמה. השבועות הקרובים הם, איפוא, מכריעים לגבי גורלה של הנערה.

*

חוויותיה של מירה קסטנברג־דייוויס הן מן המוזרות ביותר במארטירולוגיה היהודית בפולין. מוצאה ממשפחת רבנים — קרובה של הרב ברוד מנהיג „המזרחי" וציר לשעבר בסיים הפולני. דודה — הרב יחיאל קסטנברג מראדום, אביה — סוחר נודע. סיימה בי"ס למסחר בוַרשה ונישאה בז'יראַדוב לבעלה, החייט דייוויס, שגוייס לצבא הפולני בפרוץ המלחמה והניחה בהריונה. הילדה נולדה בנובמבר 1939, בתנאים איומים. לא יצאו חדשים מרובים והאֵם ובתה גורשו על־ידי הנאצים עם כל יהודי העיר. הן הגיעו לגיטו וַרשה לקרובי משפחה. מכאן נמלטה האשה לאחותה בונגרוב, אך כאן נכלאה במחנה עבודת־הכפייה מורדי. הילדה נשארה

בידי דודתה וזו מסרה אותה למשפחה נוצרית. האם, שלא שקטה ולא נרגעה, הצליחה להיחלץ מן המחנה, חזרה לונגרוב, נטלה את ילדתה — וסופה שמצאה מחבוא לילדה בביתו של וויטשיק הנוצרי בכפר, לאחר שנתנה לו כל שהיה בידה. היתה זו הפעם האחרונה שראתה האם את בתה.

יהודי ונגרוב גורשו, באחד במאי 1943, להשמדה בטרבלינקה. בשעת העמסתם על מכוניות־משא ניסו היהודים להתגונן ומאות מהם נהרגו באש מכונות־היריה של הנאצים. מתחת לגופות ההרוגים זחלה מירה דייוויס עם חושך, ונמלטה ברגל לעבר וַרשה, ובבואה לכאן — עמד הגיטו בלהבות המרד.

מירה מצאה מחבוא בעֵבר ה„ארי", בביתו של קצב שהכיר משפחתה והסתירה באטליזו. עם הקצב הזה קיימה קשר גם אחותה של מירה, שעבדה במפעל מנועי־מטוסים בגרמניה בזכות תעודות מזוייפות על שמה של פולניה, שהתחמקה מעבודה — בדרך שבה ניצלו נשים יהודיות רבות. וגם מירה דייוויס הגיעה בדרך זו לגרמניה ועשתה בה עד לשחרור.

משהתאוששה מתלאות המלחמה יצאה לפולין, לחפש את בתה. הוברר, שוויטשיק הנ"ל מתגורר בפוזנא. בלא פרוטה בכיסה הגיעה אליו, ונודע לה כי בימי מרד הפולנים בוַרשה, ב־1944, הושארה הילדה בחצר אחד הבתים. האשה חזרה לוַרשה ומצאה עיי־מפולת. אולם בבית־היתומים הסמוך, שבפיקוח נזירות, נודע לה, ששוטר פולני מסר להן ילדה בשם קרישאַ. יותר פרטים לא הצילה מפיהן.

בינתיים פרצו פרעות קאֶלץ ובעקביהן — בהלת־בריחה של יהודים מפולין. גם מירה ברחה, חזרה לגרמניה ומשם, ב־1949, יצאה לאמריקה. השתלמה במקצוע והסתדרה, אולם מנוחה לא ידעה. כל השנים קיימה קשר מכתבים עם וויטשיק, שלחה לו כספים למען יחפש את ילדתה האבודה — וללא תוצאות. אז יצאה שוב לוַרשה — והפעם עלתה בידה, לאחר 14 שנות מאמצים, לחשוף את המסתורין שאפפו גורל בתה.

אולם התנכרות הבת זיעזעה את האם — ועתה היא עומדת בעיצומה של המערכה על הצלתה.

כל השנים חשדה מירה, שאין וויטשיק מגלה את האמת כולה, בהיותו מפחד מהסתבכויות; על כן בשובה לפולין, לא התקשרה עם וויטשיק, אלא הציעה לעורך־דין שלה דאוירון (ששגרירות ארה"ב המליצה עליו לפניה), שיספר לפולני הזה, כי אמה של הילדה מתה באמריקה והניחה כסף רב למי שיסייע לגלות את בתה. ואכן, העצה הביאה תוצאות... וויטשיק נזכר לפתע, שמסר את הילדה בשעתו לקרובתו זופיה קרולובא בפראגה, ליד וַרשה. זו הודיעה לבית־הדין שהניחה את הילדה בידי השוער של ביתה — ומכאן, לאחר גלגולים וטלטולים נקלטה הילדה בבית היתומים הקתולי. כל העובדות הללו אושרו. האם אף זיהתה את ילדתה בתצלום קבוצתי של ילדי המוסד וגם סימנים אחרים העידו ואישרו בלא שמץ של ספק, שאכן זו הילדה המבוקשת. מפי נזירות בית־היתומים נודע לאם גם על אימוצה של ילדתה על־ידי הנשים הנוצריות, האחיות הרווקות, בעיירה שליד וַרשה.

בינתים נודע לאֵם, שיש לה לבתה בת ה־17 אף ארוש, מבני משפחתם של מאמציה, בעל־מום ברגלו. הלה אף נזדרז ובא אל האֵם, למלונה, להפציר בה, שתניח לבתה, באשר היא נזדעזעה קשה מחוויות המאורע.

הפגישה הישירה הראשונה בין האֵם לבתה נתקיימה, לפי הוראות התובע, בבית־הדין. נתברר, שהנערה נתונה לטרור של שתי הנשים העיקשות. היא הקבילה את פני האם במטר גידופים וקללות — תגובה על יסוריה ומצוקותיה בארבע־עשרה שנות שכול ויתמות. פגישה זו דכדכה את רוח האם. אך היא לא נתייאשה, ומשנתאוששה קמעה מן הסיוט — המשיכה ביתר מרץ במאבקה.

בוַרשה מצפים עתה בדריכות לסופה של המערכה המשפטית ומקווים שהאם תזכה בבתה. ואולם השעה דוחקת, כי במלאות לנערה 18 שנה — שוב לא תהיה הנערה בסמכות בית־הדין...

(„דבר", 13.11.1957)

גבית־עדות

הרכב ה„יודנראט" בונגרוב (מרס 1940) *

(היו"ר מרדכי זימן עם 24 פרנסים — תפקידם היה להיות מקשרים בין השלטון והיהודים)

בהתחלת השלטון הגרמני, כשהאירגון שלהם עוד לא היה מלא, לא היתה חלוקת העבודה בין חברי ה„יודנראט" והפרנסים, אלא מילאו כל מיני תפקידים באקראי. האנשים שנקראו לצאת לעבודה ברחו, והגרמנים תפסו יהודים מכל הבא ליד. באפריל־מאי 1940 הוקמה ליד ה„יודנראט" מחלקת העבודה בניהולו של משה מנדלבוים והוכנס סדר בחלוקת העבודה בעיר. נפתחו בתי־ספר לילדים וחלק גדול מהילדים למד בהם; גם פתחו מטבח לעניים וחילקו ארוחות ללא תשלום וזה הודות ליו"ר מרדכי זימן. העבודה בעיר לא היתה קשה והעובדים קיבלו תשלום עבור עבודתם. העשירים שלא רצו ללכת לעבודה היה באפשרותם לשכור בן־אדם, אשר יעבוד במקומם.

בהתחלת 1942 התהלכה בונגרוב שמועה, כי בונים

* יו"ר ה„יודנראט" היה מרדכי זימן. סגנו היה לייביש רובינשטין (חתנו של מנדזיז'צקי) וגם הייניך ואַטמכר. חברי ה„יודנראט" היו: אברהם יהושע וינטרוב, שמואל הלברשטדט, בונם אייזמן, משה מנדלבוים (היה מנהל משרד העבודה), מנדל הולנד ואיצ'ה שפילמן היו שופטים. כל האנשים הוחלפו מפעם לפעם; היחיד שלא הוחלף היה מרדכי זימן. גם הקומנדנט של המשטרה היהודית היה כל הזמן בתפקידו, מבלי שיחליפו אותו. קראו לו בעיר שלום ברל קומנדנט. סגנו היה נוח קאַכאַן.

מחנה־ריכוז בשביל ספסרים בשם „טרבלינקה". פעם נתקבלה בעיר ידיעה, שמהעיירה סטוק נלקחו 100 יהודים „לעבודה" — אולם רימו אותם, והובילו אותם — לטרבלינקה. באותו זמן בא לונגרוב לביקור אינספקטור־עבודה להווכח, אם האנשים עובדים בסדר. זה היה במרס 1942. הוא הודיע, שמקימים במורדי מחנה־עבודה בשביל יהודי ונגרוב והציע להם שיתנדבו מרצון, כדי שלא יהיה צורך לקחת עובדים בכוח. היו"ר זימן ניהל את כל העניינים בטקטיקה, היה מעניק תמיד לגרמנים מתנות והיה חביב עליהם. הוא טען, שהמחנה הזה יהיה הצלה ליהודי ונגרוב. התאספו והתנדבו 250 איש והאינ־ספקטור הבטיח שיותר יהודים בונגרוב לא יתן לקחת והוא דורש 500 איש וכפי שמסר לי מ. ו., הוא הוביל אותם למורדי. העבודה שם היתה השקאת שדות וזריעה. המפקחים בעבודה היו בני־עיר, גם השוטרים היו מבני־עירנו. האוכל היה מספיק, כי הפירמה שהעסיקה את העובדים נתנה לאכול וגם קהילת ונגרוב הוסיפה עוד 1 קילו לחם ליום, תה, בשר בכל יום ומרגרינה. אבל מעל ל־250 איש לא היה מנין לקחת. לכן אסרו בלילה, בכוח המשטרה היהודית, אנשים — ולמחרת שלחו אותם באוטומובילים. הוחלט גם בעיר לשלוח לשם אנשים לפי תור, כדי שאחד לא יעבוד שם כל הזמן ואחרים יהיו חפשיים מעבודה. כמו־כן קיבלו רשיון להעביר את היהודים בדרכים הלוך וחזור. היו גם הרבה מקרים של בריחות למרות הסכנה, אבל הגרמנים דרשו תמיד את המיכסה המלאה.

פעם בא האינספקטור באופן פתאומי ושוב דרש 500 איש. אחרי מו"מ הסכים ל־400 ומכיון שלא היו כל כך הרבה גברים בעיר הסכים שאפשר לשלוח גם נשים. (בעיר מזמן כבר העבידו נשים).

בינתיים רבתה העבודה והיה צורך בהרבה אנשים קבועים ואז הנהיגו פנקסי עבודה.

עיקר העבודה במחנה היתה סלילת שדות־תעופה וכבי־שים. (זה היה לפני התחלת ההתקפה על רוסיה). עבדו ב־3 משמרות, קיבלו תשלום בעד העבודה הנ"ל. העבודות היו קשות, לכן לקח היו"ר את הלחם והסוכר מאנשי־העיר ומסר לעובדים בכבישים. כך נמשך הדבר עד שנת 1942. החנויות היו פתוחות, גיטו לא היה והאנשים התפרנסו קמעה. היו מקרים שתפסו אנשים שעסקו בספסרות ושלחו אותם לטרב־לינקה. (היה מקרה עם קצב ועגלון, אבל שניהם ברחו משם).

באותו זמן הוצאה פקודה, שכל אחד צריך למסור את בגדי־החורף שלו; הכוונה היתה — לפרוות. הזמינו לאינס־פקטור את מרדכי זימן, שוטרים ופרנסים ואת כל אנשי ה„יודנראט" ואסרו את כולם במאסר־בית. אחרי כן יצאו ז'נדרמים העירה ואסרו למשך שבועיים עשרים איש נוספים, שהיו פרוונים, שנועדו לעבד את הנ"ל. בעיר לא היה ידוע איפה מסתירים אותם. כעבור שבועיים נתקבלו מכתבים שהם בלובלין ועובדים בעבודות קשות ומבקשים רחמים שיצילו אותם, כי לא מאמינים שפעם יוכלו לצאת משם. הודות להשתדלותו של זימן הצליח חלק מהם לחזור לונגרוב.

באותו זמן הוקם מחנה „טרבלינקה מס' 2", והעיירה קוסוב סיפקה כל מיני סחורות להקמתו. אבל קוסוב לבדה לא יכלה לשאת בעול הזה. לכן קראו לאסיפת יושבי־ראש (של ה„יודנראטים") מכל הסביבה והחליטו לחלק את עול ההוצ־אות בין העיירות. בהתחלה שילמו כולם בסדר, אבל כעבור זמן מה לא רצו אנשים לשלם מרצונם הטוב והיה הכרח לגבות את התשלומים בכוח. הרבה יהודים התעשרו בימי המלחמה ובכל זאת לא רצו לתרום את חלקם. היו"ר זימן מונגרוב היה מעונין שידעו, כי גם עירו משתתפת בתשלומים, אבל היו"ר מקוסוב הודיע שימסור לגרמנים כאילו ונגרוב מסרבת להשתתף. חיכינו לתוצאות.

כעבור זמן־מה בא לונגרוב גרמני בעל הופעה נוראה

יהודים מונגרוב בעבודה במחנה קלימאנט, במורדי, שע"י שדלץ, בשנת 1942.

עם שוט ובלווית כלב גדול והודיע, שהוא בא־כוח של טרבלינקה וכי על האוכלוסיה היהודית להתכונן לביקור ה„שאָף" של טרבלינקה. כאשר נודע הדבר ברחו הכל (כל חברי ה„יודנראַט") לאן שהצליחו; נשאר היו"ר זימן והוא נפגש אתו. הבא־כוח הביא הזמנה על סך 1½ מיליון זהוב, כל מיני בתי־חרושת ובתי־מלאכה, מכונות וכו', נתן שהות של 7 ימים והבטיח שאחרי שימלאו את ההזמנה, לא יתן לעשות שום רעה ליהודי ונגרוב והוסיף ש„כל היהודים של ונגרוב — הם שלו". היו"ר זימן היה שבע רצון שהענין נגמר רק בכסף.

כל המכונות שהיו, נאספו, ומשלחת יצאה לורשה לקנות מה שהיה חסר, כדי להשלים את ההזמנה, אבל הספיקו לאסוף רק כדי 75% ממנה. כעבור שבועיים בא אותו ב"כ, קיבל מה שהוכן והשאיר הזמנה שניה; כך חזר ונישנה הדבר כמה פעמים, עד שאי־אפשר היה כבר להוציא משהו מיהודי ונגרוב. אך ההוא הוסיף לאיים, ש„אם הוא יקח אנשים — יהיה יותר גרוע".

גם באוסטרוב־מאַזוֹבייצקי בנו מחנה־עבודה בשביל 100 יהודים מונגרוב, שעבדו שם בכל מיני עבודות. פעם בא ה„שאָף" מטרבלינקה והודיע לזימן, כי שני יהודים ברחו מהמחנה — אבל „אל ידאג, כי כולם יבואו לשם". אז עדיין לא הבינו האנשים את משמעות הדבר. היו שחזרו לונגרוב וסיפרו מה שראו שם, אבל לא רצו להאמין להם. איך זה ייתכן שכל כך הרבה יהודים ייכנסו לשם?! — הראשונים הלכו לאוסטרוב־מאזוֹבייצקי 100 איש. קרה מקרה שבנו של זימן רצה לחזור מהמחנה. האחראי במחנה הזה היה קלמן שפילמן. תפקידו היה לקשר בין ה„יודנראט" ובין המחנה. שאר האנשים במחנה התנגדו, שבנו של זימן יסע לונגרוב, כי פחדו, שבלעדיו אביו לא יתעניין בגורלם. הוא ידע שה„שאָף" נמצא באוסטרוב. הלך הוא וקלמן שפילמן ועוד שניים אליו — כדי להתראות אתו — ואז לקחו את כל ארבעתם והובילום לטרבלינקה. הדבר נודע ע"י כך, שהאוטו אשר קלמן שפילמן נסע בו לאוסטרוב־מאזוב. חזר, ובתוכו — הכובע שלו עם סרט. אחרי שיחה בין זימן וה„שאָף" הוא מסר לו: „שני בניך הם תחת פקוחי, ואין לך ממה לפחד". הם שהו „בטרבלינקה א'". שבוע אחרי המקרה חיסלו את מחנה אוסטרוב־מאז. והובילו את האנשים לטרבלינקה.

בשנת 1942 עד יום־כיפור היו רשומים בונגרוב 16 אלף יהודים. התמותה היתה מרובה, מחמת הטיפוס. כולם ידעו את הגורל הצפוי להם וכל אחד התחיל בסתר לבנות לעצמו בונקר. באותו יום של ה„אקציה" התייצבו כשליש מאנשי העיר. היתר התחבאו. במקומות אחרים נמשכה ה„אקציה" יום אחד בלבד, ואצלנו כמה שבועות, כי האנשים התחבאו. אחרי ששלחו את הראשונים לטרבלינקה, נשארו הס. ס., והאוקראינים חיפשו בכל יום, הוציאו ממחבוא כמה מאות אנשים והובילו אותם לבית־הקברות בעיר ושם הרגום. כפי שסיפר לי מ. ו., הוא התחבא בעליית־הגג אצל משה פסמנטר. היו שם 9 אנשים, מוכנים שיגלו אותם בכל רגע. הם שמעו קולות של יהודים והתברר שהיו אלה שוטרים יהודים שנשאו דליי־מים לבית־הכנסת, מקום שם ריכזו את ההמונים. השוטרים עבדו גם באיסוף סחורות מהבורסקאים ומהחנויות תחת השגחת האוקראינים. גם למ. ו. היה כובע עם סרט. הוא יצא ממחבואו והצטרף לשוטרים היהודים הנושאים מים לבית־הכנסת. בדרך פגש בחברי ה„יודנראט". גם להם היו כובעים עם סרטים והודות לזה ניצלו — וגם הוא בתוכם.

מ. ו. סיפר לי, כי אחד, יהודי שהתחפש כאוקראיני, הכיר אותו שהוא חדש ואמר לו שעליו להסתלק בתחילת הלילה, כדי לא להיות נוכח בזמן מפקד הלילה. במשך 4 ימים היה עד לדברים נוראים. עשרה איש שהתחבאו בבית־הכנסת, לא יכלו לשאת את החום הגדול ששרר שם, יצאו — ונתפסו. כעבור ימים אחדים בא ה„שאָף" והודיע, כי אינו זקוק יותר לכל השוטרים וחלק מהם צריך לעבור למקום אחר — ובצהרים הגיע עם מכוניות־משא לאסוף את הסחורות שהוצאו מהחנויות וקרא לשוטרים. חלק מהם ברח. מ. ו. התחבא בתעלת־ביוב וחלק — הועלה על המכוניות.

— — שוב התחילו ז'נדרמים פולנים לחפש במחבואים. מ. ו. ברח למורדי ופגש ביהודים מונגרוב. הם שהו שם עוד 10 ימים, וידעו כי סופם קרב, מפני שהפסיקו לתת להם מזון.

ביום־ההשמדה קראו לראשונה למרדכי זימן. את אשתו וילדיו החביא בעליית גג ביתו. היה ידוע בעיר, שה„שאָף" הבטיח לזימן שיעזור לו וביקש ממנו רשימה של כל המשפחה שלו: „תקרא לכל המשפחה שלך ולא יקרה להם דבר" וגם השאיר שמירה אוקראינית על ידם. אך כאשר זימן חזר הביתה לא מצא כבר את משפחתו. זימן החליט לברוח. הוא הלך בלווית אוקראינים לקומיסר מילר, שהיה אתו ביחסים טובים, והוא הבטיח להחביאו. אחרי כן הוא היה במורדי כמה שבועות. זימן ועוד מספר אנשים החליטו למצוא לעצמם מקומות־עבודה אצל האיכרים. כעבור זמן מה חזר זימן לונגרוב, שם שהה עד האקציה השניה. לא ידוע אם מת משבץ הלב או התאבד. — —

(גביית עדות מבני־עיר שעלו לישראל — נרשמה ע"י **אפרים פשפיורקה**)

1.

עזרה יהודית הדדית-סוציאלית* / הסניף בונגרוב

ונגרוב, 20 לאוגוסט
נכנס ב־26 לאוגוסט 1942
מס' 17040
מס' יומן 22/42

לכבוד
העזרה ההדדית הסוציאלית היהודית
הנשיאות בקרקוב
למחלקת העניינים הכלליים והאירגוניים

הנדון: **תעודות זהות**

בתשובה למכתב כב' מיום 25.6 ש. ז. מס' T. D. 8567/42 — I — אנו מבקשים להמציא לנו את תעודות הזהות עבור העסוקים בסניף העזרה ההדדית הסוציאלית בונגרוב, לפי הרשימה המפורטת מטה:

בצרוף אנו שולחים 2 תמונות של כל חבר וכמו כן אנו מעבירים ע"י הדואר 2 זהוב ו־50 גר' עבור כל אחד מהם — בסך הכל 22 זהוב, 50 גר'.

המשפחה והשם	הגיל	מקום הלידה	ה ת פ ק י ד
זיימן מרדכי	1900	קרצ'ב	נשיא הסניף של העזרה ההדדית
בוציאן צלקה	1892	ונגרוב	סגן הנשיא
וינטראוב א. ש.	1895	סוקולוב	גזבר
קליין מנדל	1887	גוֹברצ'וב	מנהל בית־היתומים שליד הסניף
שטיינקלפר מ.	1909	יאַנוב־פודל.	מחסנאי
פינגולד אריה ו.	1874	ונגרוב	נשיא המחלקה להיגיינה וחברה קדישא
מנדל ינקל	1912	ונגרוב	מנהל משרד הבריאות
גורדון הרש	1914	ונגרוב	מפקח סניטרי של העזרה ההדדית
קרייטמן זוסיה	1920	ונגרוב	אחות בסניף העזרה ההדדית
ברב אברהם	1914	וישקוב	מפקד הסניטרים

מסיבות טכניות ואחרות, בלתי תלויות בנו, אנו עונים באיחור ומבקשים סליחה על כך. אנו מחכים לסידור חיובי ומהיר ומודים מראש.

בכבוד רב,
הנשיא — **צ. בוציאן**
המזכיר — **ה. מילר**
חותמת עגולה עם התוכן:
עזרה יהודית הדדית־סוציאלית, סניף ונגרוב

לוטה: 18.

פ. ס. תמונתו של הנשיא תשלח לחוד. נא לסדר את הענין הנ"ל בדחיפות ככל האפשר.

המזכיר: **ה. מילר**

* מוסד של ה„יודנראט".

(תירגמה מפולנית — מרים תמרי)

.2

עזרה יהודית הדדית־סוציאלית* / הסניף בונגרוב

ונגרוב, 8.9.1942
מס' היומן 24/42
נכנס ביום 13 בספטמבר 1942
17537

אל
נשיאות העזרה ההדדית הסוציאלית היהודית
בונגרוב

אנו מאשרים בזה בתודה קבלת תעודות הזהות ומחזירים את הסך של 11 זהוב ו־50 גר' עבור ההוצאות.

נמצאים אצלנו דוחו"ת לחדשים יוני, יולי ואוגוסט, שלא נשלחו עדיין מסיבת מצב־הרוח השורר וחוסר־זמן מצד הנשיא לעבור עליהם ולאשרם בחתימת ידו.

יום־יום מגיעים פליטים מכל צד. אנו עצמנו מרגישים כאילו על הר־געש. העוני הוא כה גדול, שאין ביכולת מלים לתאר לכבודו את המצב האמיתי.

הפעולות שלנו נמשכות בכל הכיוונים. המטבח העממי פעיל שוב לאחר הפסקה של מספר ימים. אנו מחלקים 1200 ארוחות צהרים ליום.

יש לנו שורה של מקומות עבודה: בשדות, בהוצאת תפוחי־אדמה, בחפירות־כבול (טורף**), בסלילת־כבישים, בחוות ובמשקים וגם במקומות־עבודה גרמניים.

לכל העובדים צריכים לספק מזון — ואין לנו מקור לכך. אלה היכולים לעזור לנו מפוזרים במקומות־העבודה השונים, כי הביקוש לצאת לעבודות — עצום.

אין לנו שום עצה נגד העוני ההולך וגובר.

הילדים הבוגרים של בית־היתומים גם הם עובדים בהרחבת המחלבה העירונית. הפעולה לטובת בית־היתומים נמשכת. המאמץ הוא גדול והתוצאות זעומות.

בקשר עם הנ"ל נבקש את כב' להתחשב במצבנו ולהגיש לנו עזרה מיידית במזומנים, בתרופות ובחמרי־חבישה — הדרושים לנו למען הפצועים ההולכים ומתרבים.

בתקווה לקבל תשובה חיובית ומהירה, אנו מודים מראש וחותמים.

אנו מצרפים צילומים של העובדים בבית־היתומים ומבקשים תעודות זהות עבורם. את ההוצאות נחזיר בלי דיחוי.

בכבוד רב,

הנשיא — **מ. זימן**
המזכיר — **ה. מילר**
עזרה יהודית הדדית סוציאלית
המחלקה בונגרוב

* מוסד של ה„יודנראַט".
** צמחי־בצה שנתפחמו באדמה — משמשים להסקה וכו'.

(תירגמה מפולנית — מרים תמרי)

יודישע צייטונג
(פֿתון יהודי)

GAZETA ZYDOWSKA
KRAKOW

קרקוב, יום ג׳. 21 לינואר, 1941

ונגרוב *

לפני זמן־מה מלאה שנה לקיומה של המועצה היהודית ** בונגרוב; לרגל זה היא מוסרת דו״ח על פעולותיה.

מחלקת־העבודה שלחה, בפקודת משרד העבודה בשדלין, את מיכסת הפועלים היהודיים הדרושים. בסך־הכל השתתפו בעבודות שלו כ־500—700 פועלים יהודיים. באותו פרק זמן הוציאה המועצה היהודית על פועלים אלה 20,000 זהוב במזומנים ונוסף לזה חילקה ביניהם מיצרכי־מזון.

מחלקת העזרה הסוציאלית משתדלת להשיג מיצרכי־מזון ומיצרכים אחרים עבור הנזקקים. נוסף לזה חילקה כל מיני מתנות שמקורן בחוץ־לארץ ושנשלחו ע״י הג׳וינט. המחלקה הנ״ל מספקת מזון ל־400 ילדים יהודים עניים. כמו־כן מקבלים העניים עזרה רפואית ללא תשלום. יהודים עניים הזקוקים לטיפול בבית־חולים ואין ידם משגת לשאת בהוצאות־הריפוי — מקבלים אותו על חשבון המחלקה לעזרה סוציאלית. בימים האחרונים יסדו בית־תה למען יהודים. יהודים עניים שעוברים את ונגרוב מקבלים תמיכה.

המחלקה לבריאות שבה מועסקים 16 סַניטרים מבצעת חיטוי בבתים והיא גם מפקחת על נקיון הבתים והחצרות.

לאחרונה יסדו מחלקה לאספקת מזון, שמתפקידה לחלק מיצרכים שמספקת הרשות האזורית.

המחלקה לאיכסון הכינה רשימת הדירות, שבהן משכנים את היהודים, שהעבירו מסוקולוב.

בקשר למחלוקות שהתעוררו בין בעלי־הדירות ובין המועברים הנ״ל — הקימו בית־משפט־שלום, הפוסק בעניינים אלה. בית־משפט זה נהנה מאימון האוכלוסיה היהודית, שפונה אליו גם בעניינים אחרים של חילוקי דיעות.

לאחר הופעת הפקודה בנוגע לחינוך יהודי, הוקמה ליד המועצה היהודית מחלקת־חינוך. בהוצאה של כמה אלפי זהוב חידשו את בית־הכנסת הישן ובו לומדים כעת 450 ילד. שנת־הלימודים הראשונה התחילה ב־1 בינואר 1941.

שירות הסדר היהודי *** שומר על הסדר ברחובות ומסייע באיכסון הפליטים. כמו־כן הוא ממלא תפקידים אחרים שמטילה עליו המועצה היהודית.

מחלקת הכספים מבצעת מפעם לפעם התרמת כספים בין האוכלוסיה המקומית.

(תירגמה מפולנית — מרים תמרי)

* הרשימה הנ״ל ראתה אור בעתון ה„יודנראט״ בקרקוב.
** ה„יודנראט״.
*** המשטרה היהודית.

י ד י ע ו ת

ארכיון המכון ההיסטורי היהודי בורשה, 23—31 בדצמבר 1942

ההרג בונגרוב

...אף כי 14,000 יהודי ונגרוב (במרחק 12 ק"מ מטרבלינקה) קיבלו הבטחה חגיגית מהמפקד (קומנדנט) של טרבלינקה, שכל רע לא יאונה להם — לא פסח עליהם הגורל האיום.

ביום השלישי, 22 בספטמבר 1942, הקיפו אנשי הס. ס. ו„שופו" את העיר ובעזרת מכבי־האש הפולניים המקומיים פרצו לכל בתי היהודים. 2,000 איש — בעיקר קשישים וחולים, הועמסו על קרונות. כל היתר התחבאו או ברחו ליערות הסמוכים. אלפי קרבנות, שהוצאו ממחבואיהם, נרצחו בו במקום. ה„אקציה" נמשכה ארבעה שבועות ותוצאותיה — 10,000 יהודים נרצחו בעיר; 10,000 אחרים, שגילו התנגדות פסיבית, גם הם לא נמלטו מגורלם המר. בכל הבתים, עליות־הגג והמרתפים הותז דמם של נשים וילדים יהודיים. ארבעה שבועות של הרג ושריפה — זו היתה תשובתם של הרוצחים הטבטוניים להתנגדות תושבי ונגרוב היהודיים. חסרות ידיעות על גורלם של 2,000 יהודים נותרים.

(תירגמה מפולנית — מרים תמרי)

נוער בגיטו ונגרוב

בחסות ניירות אריים

להלן קטעים ממכתב שנשלח ע"י זדזיסלב בוכהולץ לועדה ההיסטורית היהודית בקרקוב בחודש מאי 1947.

מס. 1322
קוז'וחוב, 19 במאי 1947

הנדון: „ניירות אריים"

...„בשנת 1942 עבדתי במשרד העבודה בונגרוב, בסידור גברים לעבודה. בקיץ של אותה שנה החלה בנרשה ה„אקציה" של „חיסול" יהודים, אולם בונגרוב עדיין התנהלו החיים במסלול רגיל (כביכול): יהודים טרם אולצו להיות בגיטו, אלא ב„רובע־יהודי" („Judenviertel") ולא היו כל מחיצות בינם ובין החלק הארי. כמה משפחות יהודיות גרו אפילו בתוך „החלק הארי".

אז פנו אלי שלושה אחים בשם פרידמן, בעלי טחנת־קמח, והודיעו לי שעומדים לקבל ניירות כפולנים ומבקשים לקבל מה„אר־בייטס־אַמט" כרטיסי־עבודה שכוחם יפה מחוץ לגבולות ונגרוב. הבטחתי להכין להם כרטיסי־עבודה (meldekarty) אוריגינליים כיוון שישנו ביקוש לחשמלאים ולמומחים לעבודות־מתכת בבתי־המלאכה של הרכבות במַלכין ובלבוב.

בסתיו 1942 הגיעו לונגרוב מחלקות ס. ס. ואוקראינים והתחילו בהרג האוכלוסיה היהודית. שמעתי, שמשפחת פרידמן הצליחה להימלט מהעיר. כעבור ימים מספר הופיעה בביתי אשה כפרית מסביבת מידזנה ויהביאה לי מכתב מהפרידמנים, עם השמות החדשים וכל הפרטים האישיים הדרושים, וביקשה את כרטיסי־העבודה וסידור העבודה. למחרת בשעות־העבודה רשמתי את השלושה, האחד — בתור חשמלאי, שני — בתור חָרט, ושלישי — כמסגר. מלאתי כרטיסיה וגם כרטיסי־עבודה, החתמתי בחותמת עגולה של המשרד ובחתימת מנהל משרד העבודה הגרמני והפניתי אותם ל־„Eisenbahnwerkstatten der Ostbahn in Lemberg". שקדתי למלא הכל בצורה הטובה והפורמלית ביותר וצירפתי גם מכתבי־המלצה.

למחרת באה לביתי אותה אשה כפרית ולקחה עמה את התעודות; כעבור זמן הופיעה שוב וסיפרה, שכל משפחת פרידמן — 3 גברים ו־2 נשים — עזבו תיכף את הכפר, לאחר שקיבלו את הניירות הנ"ל.

משרד העבודה בלבוב הודיע כעבור זמן־מה למשרדנו, שהנ"ל הופיעו אצלם וכי הם מעסיקים שניים מהם.

לאחר שחרור חלק מפולין, ב־1944, נודע לי מפי יהודים מכרים שמשפחת פרידמן עברה בשלום את תקופת־הכיבוש: האם היגרה לאמריקה והבנים נמצאים בארצות משוחררות.

ז. בוכהולץ .M. P.

קודש וחול

ש. זבלודוביץ (קאראקאס, ונצואלה)

מנהגי־מסורת, שמחות ואבל אצל יהודי ונגרוב

א.
שבתות וחגים — מנהגים ומסורת

ש ב ת

ליום־השבת שיוו אבותינו יופי וחן מיוחד. התכונה לקראתו הורגשה כבר ביום החמישי. סוחרים, בעלי־מלאכה ואנשי־עמל, שתנאי־פרנסתם אילצום לנדוד בערים ובעיירות הסביבה, היו נוהגים לחזור בו ביום העירה. אור ליום הששי החלו משפחות יהודיות בהכנותיהן לקראת השבת: קנו דגים ובשר, ירקות ויינות והכינו עיסה גדולה לאפיית חלות ועוגות. את הבצק הביאו בנות־ישראל למאפיה ושם לָשו חלות נאות והכינו עוגות טעימות. תכונה זו נמשכה עד חצות הלילה. ביום ו׳ בבוקר מיהרו הגברים לסיים תפילותיהם ככל המוקדם, כדי להספיק מבעוד זמן ללכת לבית־המרחץ לכבוד שבת. הנשים, בעזרת הבנות, בישלו את הדגים הממולאים, צלו והכינו את החמין. בשעות הצהרים הגיעו העירה רוכלים ובעלי־עגלות, שנכנסו ברעש גדול ופירקו את הסחורות המיועדות לסוחרים היהודים.

ביום הששי נהגו גם לעבור בין החנויות והבתים ולאסוף תרומות לטובת תלמוד־תורה, „הקדש" ומ„מתן־בסתר".

שעות מספר לפני הדלקת־הנרות כבר הורגשה השבת המתקרבת. הילדים היו רחוצים, מסורקים ולבושים בגדי־שבת. מבעד לחלונות ראו את החדרים המסודרים, השולחנות המכוסים מפות לבנות, החלות הבולטות מבעד למפיות רקומות ואת הפמוטים שבהם נרות מוכנים להדלקה.

„הגיע זמן להדלקת הנרות!", הכריז השמש שעה תמימה לפני המועד הנכון.

ואז — החנויות, מחסני־התבואות נסגרו כהרף־עין ודוכני־השוק פורקו — המסחר היהודי שָבַת. בתי היהודים הוארו במנורות ונרות, הגברים לבושים בגדי־חג הלכו לתפילת מנחה ולקבלת־שבת. מתוך בתי־הכנסת והמדרש ומנייני־החסידים בקעו תפילות עריבות.

אחרי הסעודה נשמעו זמירות מכל בית יהודי ומבתי המדרש קולות שינון של חומש, זוהר ומדרש.

למחרת השכימו יהודים חרדים לטבול במקווה ולומר „תהלים" עוד לפני התפילה. הנשים לבשו בגדי שבת והלכו לבתי־הכנסת־והמדרש, כשסידורים „קרבן־מנחה" בידיהן; אחרות נטלו עמהן גם „תחינה" להשיח צערן בדמעות, כיאה לבת־ישראל.

בשעה 12 בערך היו המוני הגברים, נשים וילדים, חוזרים מבתי־הכנסת הביתה. קידשו על יין או יי״ש וקנחו בעוגות טעימות; לאחר הקידוש החלה סעודת השבת המסורתית.

בימי הקיץ היתה שהות לחטוף תנומת־צהרים ועם ההתנערות מהשינה קראו פרקי־אבות, טעמו מפרי העונה וערכו ביקורים. בחורף אמרו „ברכי נפשי" ושתו תה רותח. הנשים היהודיות קראו בניגון בכייני את סידרת השבוע מתוך ה„צאינה־וראינה", „מנורת־המאור", „נחלת־צבי", „קב־הישר" — ספרים שנכתבו בביאור אידיש, למען נשים שלא ידעו עברית.

לאחר שלוש סעודות חזרו והלכו לבתי־התפילה, שרו בציבור זמירות־שבת, טעמו אוכל כזית, בירכו במנין ברכת־המזון, התפללו תפילת־מעריב של יום־חול, עשו הבדלה על כוס יין והוציאו בה גם אורחים.

בבית נהגו לחזור ולעשות הבדלה, להריח מקופסת בשמים וללוות בזמירות את שבת־המלכה („מלווה מלכה").

מנהג מיוחד היה נהוג בעיירתנו, שבערבי־שבתות ובימים טובים היו גבאי בתי־הכנסת או החזן עושה קידוש בטרם שהקהל התפזר. הטעם לדבר היה, משום שרצו לשתף בקידוש אורחים או עניים שלא השיגה ידם לקדש על כוס יין.

פ ס ח

הדר וחן מיוחד היו משוכים על חג הפסח. כדאי לציין את ההכנות שהיו כרוכות באפיית המצות. כל בעל־בית היה מעביר את שק־הקמח, המיועד למצות, למאפיה. אחרי שקיעת החמה מילא כל אחד חבית מים, שדרושים היו בשביל ללוש

את המצות („מים שלנו"). את החבית כיסו במפה נקיה. למחרת הלכו כל בני־הבית למאפיה, לעזור ולהשגיח על הכשרות בשעת אפית־המצות. לאחר האפיה סודרו המצות בסלים מיוחדים והובאו לביתו של האיש.

שבועיים לפני פסח שוחררו תלמידי ה„חדר" מלימודיהם ומילאו את רחובות־העיר בעליצותם. בכל מגרש פנוי שיחקו באגוזים, מלחמות ומשחקים אחרים. לא פעם נשמע בין משחק למשחק ניגון „שיר־השירים" שהילדים חזרו ובחנו בו איש את רעהו.

כל הילדים מגדול ועד קטן, — פרט לעניים ביותר — קיבלו לחג בגדים חדשים ובירכו זה את זה בברכת „תתחדש".

ולא רק בבגדים התחדשו בני־עירנו; היו ש„חידשו" משכנותיהם, מבחוץ ומבפנים — סיידו בסיד חדש או בצבעים חדשים.

אולם שיא היופי היה ה„סדר" שנשנה בשני ערבים זה לאחר זה. עריכת הסדר נמשכה אצל אחרים עד חצות ואצל אחדים אפילו עד אור הבוקר. ניגונים יפים של ההגדה, בליווי קולות נשים וילדים, נשמעו באותו לילה מכל בית ברחוב היהודי.

תקופת פסח היתה תקופת אירושין, ופני בנות־העיירה שזכו לכך, נראו כאילו קורנות מאושר בתקופה זו.

ימי־הספירה, ל„ג בעומר, שבועות

עם חלוף הפסח חזרו ימי־החול. בימי „הספירה" לא נהגו להסתפר ולחדש בגדים.

ל„ג בעומר הוחג בשנים האחרונות ברוב פאר. בשיר על השפתים וצידה ביד צעדו הצעירים חברי הסתדרויות־הנוער דרך רחובות העיר אל היער. שם הדליקו מדורה, הקשיבו לנאומים ציוניים מפי המבוגרים ובשעות המאוחרות של הערב חזרו הביתה.

בחג השבועות קושטו בתי היהודים בירק. הילדים היו מביאים אותו מן הנחל ליביאָץ והאמהות, בעזרת בנותיהן, קישטו את הבתים.

החסידים בונגרוב נהגו בחג זה לעזוב את בתיהם ולנסוע אל ה„רביים" שלהם.

„תשעת־הימים", אבל, תשעה־באב

לא רק על המנהגים והחגים הקשורים בשמחות שמרה ונגרוב היהודית, אלא גם על אלה שמקורם בעצב ובאבל לאומי.

בתשעת הימים — בין ר"ח אב ותשעה באב — היה מורגש בעיר האבל של חורבן בית־המקדש. באותם הימים אכלו דברי חלב בלבד ונאסר על האטליזים למכור בשר; אסור היה להסתפר, לחדש בגדים, לרחוץ בנהר, ללכת לבי־קורים, להגיש כיבוד וכדומה.

בערב תשעה־באב נסגרו החנויות בצהרים. בעלי־המלאכה הפסיקו עבודתם, בעלי־העגלות חזרו העירה, לא נסעו לקנות סחורות ולא יצאו ל„ירידים". בכל בתי־התפילה סיימו תפילת־המנחה מוקדם מן הרגיל, הלכו הביתה וישבו על גבי כסאות ושולחנות הפוכים, לאכול את הסעודה המפסקת שלפני התענית. יהודים חרדים נהגו לאכול כעכים באֵפר — סמל לאֵבל, להלך בנעלים עם סוליות גומי וללבוש בגדים שחורים. אח"כ הלך כל אחד לבית־תפילה לתפילת מעריב וקריאת „מגילת־איכה".

בביתנו וכן בבתי־התפילה, לא הודלקו אותו ערב מנורות אלא נרות בלבד. הספסלים והשולחנות היו הפוכים והפרוכת הוסרה מארון הקודש — לאות אבל. המתפללים החזיקו כל אחד נר בידו, היו קוראים מגילת־איכה ובסיימם לומדים אגדת אקמצא־ובר־קמצא במסכת גטין.

למחרת התפללו בלי טלית ותפילין, הלכו לבית־החיים וקראו בספר „איוב". אחרי הצהרים הניחו תפילין והתפללו בטלית, קראו בתורה, התפללו מנחה ומעריב והלכו הביתה לסעוד. באותו יום שבתו העבודה והמסחר.

ימים נוראים — חודש אלול, סליחות, ראש־השנה, יום־כיפור

חודש אלול הביא עמו אווירת הימים הנוראים. בכל יום נשמעו תקיעות השופר, בעלי־תפילה וחזנים ניסו קולותיהם...

בשבת האחרונה שלפני ראש־השנה, בחצות, באו כל יהודי העיר מגדול ועד קטן לבתי־התפילות לסליחות. החזן, יהודי למדן וירא־שמים היה קורא את הסליחות בקול רווי צער ובכי. כל הקהל החרה־החזיק אחריו, והיללה מילאה את החלל הלילי השקט. אחרי הסליחות ערכו חסידי ונגרוב „מלווה־מלכה" רצופה זמירות וריקודים.

ראוי לציין מנהג הקשור בימי הסליחות. לפנות בוקר היה השמש עובר ברחובות היהודים, הקיש בפטיש־עץ על התריסים וקורא בקול: „קומו יהודים לסליחות, לעבודת הבורא!"

בימי ראש־השנה זרמו מתפללים רבים — גברים ונשים — לבתי־הכנסת, כשמחזורים בידיהם. בחזרם מן התפילה בירכו איש את רעהו בשנה טובה.

לסעודת ראש־השנה הוסיפו דבש לסמל בואה של שנה מתוקה. חשיבות רבה נודעה לתקיעת השופר — שבה נתכבד הרב בכבודו ובעצמו או יהודי ירא־שמים, שהיה בעל־תוקע בקי ורגיל.

ר' שלמה'לי פשפיורקה היה „בעל־חזקה" לתקיעת שופר בבית־המדרש הישן. לאחר תפילת שחרית של ראה"ש ב„שטיבל" של חסידי אלכסנדר, היה הוא ור' יעקב־חיים — שהיה ה„בעל־מקריא" — הולכים לביהמ"ד הישן. שניהם עלו על הבימה. היה נוהג להניח לפני התוקע כמה שופרות, שאם לא יוכל לתקוע בשופר שלו, יטול אחר. התוקע קרא את פסוקי התהילים והקהל חזר אחריו. המקריא היה קורא לפניו סדר התקיעות — והתקיעות יצאו תמיד חלקות ונקיות. קולו של ר' שלמה'לי, תקיעותיו ותפילתו, היו מקובלים על הציבור, כי יצאו מעומק לבו.

ביום הראשון של ראש־השנה — (ואם חל בשבת — ביום השני של ראש־השנה) נהגה האוכלוסיה היהודית

של ונגרוב ללכת לתשליך לנהר „ליבאָץ". שם נשמעו מנגינות חסידיות עריבות, ולעתים נסחבו בהתלהבות החסידית ויצאו בריקודים.

בעשרת ימי התשובה נהגו הכל להקפיד להתפלל במנין. כל בוקר — עד ערב יום הכיפור — אמרו „סליחות" בשעות הבוקר המוקדמות ורק יום אחד לפני יום כיפור נאמרו הסליחות עד שעה מאוחרת בלילה. היהודים החרדים נהגו תיכף אחרי הסליחות, ז. א. בערב יום־הכיפור לפנות בוקר, לעשות „סדר כפרות".

בערב־יום־כיפור כמעט ולא התנהל המסחר ולא נעשתה שום מלאכה.

אחרי הצהרים הניחו קש על רצפות בתי־התפילה, הדליקו נרות שעווה וחֶלֶב גדולים כשהם תקועים בתוך תיבות עם חול, כמו כן הדליקו מנורות ושמו פרוכת חדשה על ארון הקודש. הקהל הקדים לבוא לתפילת מנחה. מנהג היה אצלנו שבשעת תפילה זו ביקשו יהודים חרדים להלקותם ברצועה לאות תשובה וחרטה.

כתום הסעודה המפסקת נהגו ללכת החרדים למקווה ולבקר קרובים וידידים — לאַחל להם שנה טובה. הורים היו מברכים את ילדיהם. הנשים הדליקו נרות ובשעת הברכה נאמרו תחינות מיוחדות. בכל בית יהודי דלקו נרות ואור גדול של הגיגות וקדושה אָפף אותו. גברים לבושי בגדי־לובן וטליתות ונעלי־גומי הלכו לבתי־הכנסת. גם הנשים לרוב לבשו לבן. אחרי „כל־נדרי" היו המהדרין נוהגים להישאר בבית־הכנסת לכל הלילה. ביום הכפורים התחילו התפילות בבוקר השכם. בסיום תפילת „נעילה", תקיעת השופר וקריאת „לשנה הבאה בירושלים" — קידשו את הלבנה — והמתפללים בירכו איש את רעהו בשנה־טובה וחזרו לבתיהם לסעוד את לבם.

מיד אחרי הסעודה היו נוהגים להתחיל בהכנות לבניית הסוכה.

סוכות, סוכה, הושענה־רבה, שמיני־עצרת, שמחת־תורה

חג הסוכות היה חביב מאוד על כל בני העיירה. אפילו איכרי הסביבה התעניינו בחג זה — כי סיפקו את הענפים הדקים והירוקים — הסכך. את הסוכה קישטו בווילונות יפים ובשרשרות נייר צבעוני. לעתים הקימו מספר משפחות, בכוחות משותפים, וכמובן בעזרת הילדים, סוכה משותפת שהיתה דומה לארמון־נייר... הנשים ברכו על הנרות בסוכה, הילדים, שהיו חפשיים יומיים מלימודים בחדר, גם הם התענגו עליה ונהנו מיגיע־כפיהם.

בחול־המועד סוכות, כבחול־המועד פסח, נערכו אירוסין ושמחות, נסעו והלכו לביקור־משפחה.

ביום החמישי לחול־המועד סוכות, הוא „הושענה־רבה", נהגו בעירנו להכין „הושענות" — ענפי־ערבה — צרור לכל משפחה. היו יהודים שנהגו להיות ערים כל הלילה ולומר „תיקון".

שמחת־תורה הוא, בדרך כלל, חג שמח מאוד, ובעירנו נהנו ממנו במיוחד הילדים. כל פעם שיהודי הוזמן לעלות לתורה מיד התכנסו תחת טליתו ילדים ושרו יחד בקול רם „כל הנערים"; היה זה מראה מלבב בשילוב התפילות והתקפות. לחזיון היפה הזה הוסיפו גם הדר וחן הדגלים הצבעוניים עם תפוח־אדום בראש, שכל ילד אחז בידו. החג היה רצוף שמחות וריקודים: גדולים כקטנים רקדו בכל בית ובכל רחוב יהודי, מי בגילופין ומי נסחף סתם במצב־רוח הכללי.

אביא להלן שיר של „שמחת תורה", שהושר בפי חסידים *:

אַף בְּרִי —
הַחוֹרֵף בָּא בְּדָמִי,
בַּחוּץ סַגְרִיר וְטַחַב,
לְבוּשִׁי — קָרָעִים וַיַּחַף,
וְהַחוֹרֵף בָּא בְּדָמִי —
אוֹי וַאֲבוֹי לִי!

אַף בְּרִי —
הַחוֹרֵף בָּא בְּדָמִי,
הַתַּנּוּר שְׁבָרֵי־שָׁבָרִים,
הַפָּרָוָה מְלֵאָה חוֹרִים
וְאֵין פְּרוּטָה עִמִּי —
אוֹי וַאֲבוֹי לִי!

אַף בְּרִי —
הַחוֹרֵף בָּא בְּדָמִי,
הָאִשָּׁה מְקַלֶּלֶת מַר
וּבַעַל־הַבַּיִת תּוֹבֵעַ שָׂכָר,
וּפַרְנָסָה אֵין לִי —
אוֹי וַאֲבוֹי לִי!

שמונת ימי־החנוכה היו כחג־למחצה: התפללו בציבור, אמרו „הלל" ובתפילת הבוקר והערב — „על הנסים". בערב הדליקו נרות חנוכה ושרו „מעוז צור ישועתי". בלילות חנוכה לא הלכו הילדים לחדר. הורים רבים חילקו דמי־חנוכה לילדיהם וגרמו להם בזה שמחה רבה. אמהות הכינו לביבות וגלידי־שומן מטוגנים מהשומן שהוחל בהכנתו לימי־הפסח.

ב„חמישה־עשר בשבט" נהגו הורים לקנות לילדיהם מפירות ארץ־ישראל — תאנים, חרובים, תמרים ותפוחי־זהב — כדי לעורר בהם געגועים לארץ אבותינו. גם בט"ו בשבט לא הלכו הילדים לחדר.

לפי סדר החגים הגענו לפורים. ימים מספר לפני חג זה הפסיקו הנערים ללכת בערבים לחדר. נוהג מושרש היה בעיירתנו לשלוח משלוח־מנות לקרובים, ידידים ושכנים. משלוח־המנות כלל דברי מאפה, פירות וממתקים וכד'.

* תורגם מאידיש בידי העורך.

חתנים וכלות נהגו להחליף מתנות. למלמדים היו מוסיפים למשלוח־המנות גם סכום כסף. חסידים נהגו אחרי התפילה לשלוח בקבוק יי״ש איש לרעהו ודברי־מאפה, שתו לחיים ובירכו זה את זה. כן נהגו להזמין איש את רעהו לסעודה, לזמר ניגונים חסידיים ולשתות כדין.

היה מנהג להתחפש בפורים: קבוצות מחופשים היו עוברים ברחובות העיר נכנסו לכל בית, שם שרו שיר הקשור בחג פורים והולכים אחרי שבעל הבית נתן להם כמה מטבעות כסף.

בין המחופשים היו גם באי־כוח וחברי איגודי־צדקה, שתחפושתם היתה נאה ביותר, עם כתובת החברה שאותה ייצגו. למשל: „חברה־תהילים", „ביקור־חולים", „חברה בית־מדרש־בחורים", „לינת־הצדק". בהזדמנות זו היו אוספים תרומות לטובת המוסד.

ב.

מנהגים, טכסים

ראשי־פרקים, תנאים, חתונות

לאחר ששני הצדדים — של החתן ושל הכלה — הסכימו לשידוך ולכל התנאים, קבעו יום לרישום „ראשי־הפרקים". משפחת הכלה הכינה ליום זה ארוחה חגיגית לקרובים וידידים משני הצדדים. בשעת הארוחה נשבעו המחותנים בתקיעת כף, שתו „לחיים", רשמו זכרון־דברים מכל הנוגע לשידוך וקבעו יום לתנאים.

התנאים נערכו בחגיגיות לא פחות כמעט מאשר החתונה, ונתקיימו אף הם בביתה של הכלה. בהזדמנות זו נערכה סעודה חגיגית. הקרואים היו לבושים בגדי־חג. הורי החתן והכלה מילאו מגילות־קלף, כתובות עברית וארמית, ובהן פרטים אלה: שמותיהם של החתן והכלה, הוריהם, מקום מגוריהם, הנדוניה, המתנות ומועד החתונה. החתן והכלה חתמו על המיסמך ואחד הקרואים קרא את התנאים בקול רם. בסיום הקריאה שברו מספר צלחות לסימן ברכה ומזל, והכל בירכו את הצעירים והוריהם בברכת מזל־טוב. אח״כ החלה הסעודה והורי הצעירים העניקו מתנות חשובות לחתן ולכלה. בהזדמנות זו שרו ושמחו, לעתים גם הוזמנו כלי־זמר.

חתונה — שבע ברכות

בעירנו נערכו החתונות לפי כל המנהגים היהודיים. חדשים מספר לפני החתונה קנו אריגים למלבושים עבור החתן והכלה. המחותנים העשירים נהגו ימים מספר לפני החתונה לערוך סעודה דשנה לעניים; אחרי הסעודה חילקו לעניים כסף ביד נדיבה.

ביום החופה נהגו החתן־והכלה לצום. הכלה לבושה לובן ישבה במקום מוגבה. הקרואים בירכו ב„מזל־טוב", תחילה את הכלה ואחרי־כן את המחותנים. מגישים מיוחדים הגישו לנאספים דברי־מאפה טעימים, כלי־זמר ניגנו מנגינות עליזות ובנות יצאו במחול.

החתן חבוש שטריימל, ישב בחברת בחורים צעירים, קרובי־משפחה וידידים. השולחנות היו מכוסים מפות לבנות ועליהם הרבה נרות דולקים.

מאוחר בערב הובילו המחותנים את החתן לבית הכלה, שם כיסה את ראשה בצעיף־משי לבן. בהיכנסו לבית ניגנו לכבודו כלי־הזמר. הבדחנים שרו כל מיני שירי־עם וחרוזים שנונים באידיש ובעברית, בליווי הכינורות. לעתים היו השירים בעלי תוכן עצוב ועוררו נשים לבכי.

שעה בדיוק לפני חצות־הלילה הובילו המחותנים את החתן לחופה שליד בית הכנסת. בראש התהלוכה הלכו כלי־הזמר וניגנו מנגינות עליזות, בידי האורחים היו נרות צבעוניים דולקים. כאשר החתן עמד תחת החופה מוקף ע״י האורחים ובחברת הרב, היו מצפים לבואה של הכלה. היא הובאה ע״י שתי המחותנות, כלי־הזמר צעדו לפניהן והאורחים החזיקו נרות דולקים בידיהם. היה גם מנהג שלמול הכלה יצאו במחול נשים עם חלות בידיהן. חלת־החופה היתה גדולה, קלועה ומקושטת פרג צבעוני. בהגיע הכלה לחופה הפסיקו כלי־הזמר נגינתם; הכלה הוכנסה תחת החופה, היא ומלוותיה הקיפו את החתן שבע פעמים והעמידו את הכלה לשמאלו של החתן. הרב ברך על היין שממנו ניתן לשתות לחתן ולכלה, החתן ענד לכלה את טבעת הקדושין וקרא „הרי את מקודשת לי״; לאחר מכן הקריא הרב את התנאים ואת „הכתובה" ואת שבע הברכות — והקרואים ברכו יחד ובקול רם ב„מזל־טוב" את הזוג הצעיר והמחותנים.

בחזרם מן החופה הובילו את החתן לחוד ואת הכלה לחוד. במשך כל הדרך ניגנו כלי־זמר, קרובים עם חלות־חופה בידיהם רקדו ושרו. את החתן והכלה הכניסו לכמה רגעים לחדר מבודד וקראו לזה „יחוד". אחרי־כן ישב החתן עם האורחים הגברים, והכלה — בחברת הנשים. הבדחן שר לכבוד החתן והכלה, כלי־הזמר ניגנו והקהל סעד.

הגיע תור הכרזת מתנות־החתונה; רקדו ריקוד־מצווה עם הכלה; בירכו ברכת־המזון; קראו שבע־ברכות והסעודה נסתיימה.

למחרת בבוקר נהגו לגזוז את שערן של כלות חרדות ולהלבישן פיאה נכרית; באותה הזדמנות נתנו לה במתנה צעיף משי שחור וסידור בכריכה נאה.

ביום השני לאחר החתונה התחילו שבע־הברכות, ז. א. כל ערב היתה בבית הכלה סעודה לאורחים, שרו ובירכו ולעתים גם רקדו. בשבת של שבע־הברכות היה מנהג לשלוח מתנה לכלה — חמין, פשטידה ויין, בירה ופירות. זה היה הסיום של החתונה.

שיר־המעלות, קריאת־שמע, בריתות

כאשר ילדה אם יהודיה בן־זכר, נהגו לתלות על קירות החדר של היולדת „שיר־המעלות" שהיה בכוחו, לפי האמונה, לשמור על הרך מפני „רוחות רעות." בכל יום באו ילדי־„חדר", עמדו מסביב לנולד ובקול רם קראו „קריאת־שמע" ו„המלאך־הגואל"; חולקו להם סוכריות ודברי מתיקה אחרים. כך חזר ונשנה הדבר עד ברית־המילה, שהתקיים בבית־היולדת. הילד היה לבוש נאה, הרב היה על־פי־רוב הסנדק וקרובת־משפחה היתה שושבינה. בליל־שבת שלאחר הלידה ערכו „שלום־זכר", כיבדו את האורחים בדברי־מתיקה ובאפונה.

היום הראשון ב„חדר"

כאשר הילד התחיל ללכת ל„חדר" — ערכו סעודה לקרואים — מבוגרים וכן לילדי־ה„חדר". כיוצא בזה נערכה סעודה חגיגית משהתחיל הילד ללמוד חומש.

למאורע חשוב בחיי הילד היתה חגיגת „הבר־מצווה". המלמד לימדו להניח תפילין, ביום ה„בר־מצווה" התחיל להניח תפילין, התפלל במנין ועלה לתורה. אחריו עלה לתורה אביו ובשעת־מעשה קרא את הפסוק „ברוך שפטרני". בבית ה„בר־מצווה" נערכה סעודה חגיגית לאורחים ובהזדמנות זו אמר הנער דרשה.

גם בצרות יחיד השתתף הציבור שלנו

כאשר מישהו חלה במחלה קשה ישבו „חברה תהילים" וקראו תהילים ימים ולילות. קרובים וידידים הלכו להשתטח על הקברים, להתפלל ולבכות ליד ארון־הקודש בביהכ"נ. לשם סגולה הוסיפו שם לחולה וערכו לו „מי שבירך". ואם מישהו נטה למות, נהג לבוא הרב עם ה„חברה־קדישא" לומר עמו „וידוי"; למראשותי החולה הניחו את הספר „מעבר־יבוק" ושהו שם עד יציאת נשמתו.

בשעת מעשה אמרו כל הנוכחים: „ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך". „חברה־קדישא" קבעה את מקום הקבורה בבית העלמין, תפרה מבד לבן תכריכים והביאה את הקרש לטהר את המת. אח"כ השכיבוהו על הרצפה וכיסוהו בשחורים, נהגו לכסות את הראי, להפסיק את מהלך השעון ולהעמיד נרות דולקים למראשותיו. „חברת־תהילים" קראה תהילים עד הקבורה. בראש כל הלוויה הלך השמש וקופסת צדקה בידו, כשהוא מכריז בקול: „צדקה תציל ממות". את הנפטר נשאו עד בית־הכנסת, שם התעכבו וכל הקהל ביקש ממנו מחילה. ראש ה„חברה קדישא" קבר את המת. הוא תקע בשתי ידיו מקלות־עץ והניח על עיניו שני שברי־חרס. על הגופה הניחו קרשים וכיסום באדמה. על הקבר הטרי הציבו קרש ועליו כתוב שם הנפטר, יום הולדתו ויום הפטירה. הקהל אמר: „מעפר אתה ולעפר תשוב, ברוך דיין אמת", וגם פרק תהילים, „יושב בסתר עליון". האבלים אמרו „קדיש" וראש ה„חברה־קדישא" קרע בגדיהם, לאות אבל. בימי שבעה ישבו האבלים על שרפרפים, בגרבים בלבד.

כל יום נערכו בביתם תפילות במנין ובסיומם קמו האבלים והמתפללים ניחמו אותם במלים: „המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים".

לאחר הפטירה נהגו השכנים לשפוך את המים אשר בביתם ולכוהנים שבאותו בית אסור היה להיות בביתם כל זמן שהבר־מינן היה מוטל בביתו. בימי ה„שלושים" אסור היה לאבלים להסתפר, במשך שנה נאסר עליהם להשתתף בשמחות, לשמוע ניגונים וזמר ולחדש בגד. כמו כן חייבים היו הגברים באמירת „קדיש". במשך כל השנה אסור היה לעלות על הקבר.

לפי האגדה שרווחה בעיירתנו, משכו מתים אדם אחד באמצע הלילה לבית־הכנסת והעלו אותו לתורה. האיש מת תיכף לאחר המעשה.

האגדה על בית־החיים הישן

ערב שבת נפטר צדיק בעיר ולא הספיקו להביא אותו לקבורה ב„אוהל" החדש, לכן נכנס הרב בחברת כמה יהודים חרדים ולמדנים ל„אוהל" הישן, ביקש מחילה אצל שני צדיקים־נפטרים, שנחו שם, וביקש לפנות מעט מקום לנפטר. הם יצאו לכמה רגעים מן ה„אוהל" וכאשר חזרו אל האוהל" מצאו את שני הקברים מוסטים לצדדין ובאמצע מקום הפנוי בשביל הקבר השלישי. שם נקבר הצדיק הנפטר.

האגדה על הנהר

מדי קיץ היו טובעים אצלנו שני אנשים. לפי האגדה תבע הנהר ליביאָן שני קרבנות לשנה. קצף לבן עולה על מימיו, מתחפש לאיש או לחפץ, וכאשר מישהו מתקרב אליו, הוא טובע. אחר שהנהר קיבל את קרבנו, נרגע כאילו בא על סיפוקו...

*

כך חיו אחינו היהודים במשך מאות שנים.

בשורות אלו התכוונתי לתת תיאור, איך הדורות שזרו את שרשרת־הקיום של ישראל על כל גווניה, בשמחות ובצער, ותמיד שמרו על הגחלת היהודית, שלא תיכבה.

זהו סוד קיומנו ונס גאולתנו.

שמואל חיים ילין (יגור, ישראל)

החינוך הדתי

ידי רועדת עם אֶחזי בעט להעלות עלי גליון זכר לעיר נושבת זה כמה מאות בשנים. הנודע אחרי המלחמה העברה, עת חזרה ממשלת פולין, באו אז מהקורטוריום דלובלין לעירנו, לבקר ביחוד שני בתים ישנים, אחד הוא בית־המדרש הישן, והשני בית־מרקחת (אַפטייק), באמרם שלפי הכתוב אצלם, קיימים ועומדים שני הבתים האלה יותר משבע מאות שנים. וכעת נחרבה עיר זו, בתוך כל ערי ישראל הנהרסות ונחרבות בידי חיות טורפות ומטורפות שלוחי צר הצורר היטלר ימ״ש (גימטריא עמלק, אשר מעולם הוא רצועה מרדת לישראל), והוא הוא החייב שנתגלגל החוב על ידו, ונהרגו הרבה מאות אלפים מישראל במיתות משונות ואכזריות, ולא באו אף אל קבר ישראל! הוי, ארץ אל תכסי דמם, והנוקם נקמת ישראל הוא ינקום לעינינו נקמת דם עבדיו השפוך, ומי שאמר לעולמו „די״ יאמר לצרת ישראל „די״ ולהמשחית — „הרף״!...

אולם לעשות רצון ידידי וחביבי המה עולי ונגרוב בארצנו הק׳, אשר מהם נדרשתי להיות גם אני בין כותבי זכרונות העיר, זאת היא אשר תחזק את ידי הרפה, לכתוב איזה זכרונות בהתנהגות אנשי העיר בעניני הדת, כמו חינוך הבנים והבנות, שמירת שבת, להראות עד כמה היו מסורים לד׳ תורתו ועמו, בנפשם, גופם ומאודם, ואכתוב רק מהזמן שאני הכותב הייתי מהעומדים בראש העניינים, ויכול אני להעיד עליהם.

א. **בחינוך הבנים לתורה**, החזיקו ישיבה ות״ת לבני עניים, והי׳ בה כמה כתות מן א״ב עד גפ״ת (גמרא, פירוש־רש״י, תוספות); ועל אף ההוצאה המרובה־ החזיקו אותה בעוז כל מפלגי העיר, ומלבד ששילמו מעות חודש, כ״א לפי ערכו ויכולתו, עשו בכל שבת־מברכים, נדרים בכל מקומות תפילה (בערך עשרים מקומות), ונתחלקה פרשת השבוע כל פרשה לכמה עולים, עד שרובם עלו אז לתורה, והבטיחו סכומים הגונים לטובת הישיבה והת״ת. אלי, בתור מנהל המוסד, בא כל הכסף והי׳ לי לשלם שכר המורים ולכסות שאר ההוצאות. כל הנתינות היו בסבר פנים יפות. ועל אף המשכת התפילה בכל שבת־מברכים ע״י קריאה ממושכה בחילוק ההוספות לעולים הרבה, לא היו מקפידים

בנות „בית־יעקב״

שורה ראשונה מימין: **חוה זׄולטי, רחל מינימער, אַלטע פשפיורקה, רחל ברגמן, בילה ורניצקי, לא ידועה.**
שורה שניה: **שרה מונצ׳וש, לאה מורגנשטרן, שרה לרנר, רבקה יזרעלסקי (נפטרה בארץ), רחל לרנר, אסתר מורגנשטרן, גיטל פלטרט.**
בשורה למטה: **נחמה כספי, חיה בוצ׳ן (השלישית — לא ידועה).**

ע״ז (על זאת), וזכו לראות שכר טוב בעמלם, שיצאו מהמוסד תלמידים הגונים, בני־תורה.

ב. **בחינוך הבנות**, יסדו בונגרוב אנשי אגודת ישראל חדר „בית יעקב״ גדול ומפואר, לחנך בו בנות קט־נות עם גדולות לתורת ה׳ ומצוותיו י״ת, עם מורה מלומדת שגמרה לימודיה בהסמינריום קראקא, וכל אנשי העיר עזרו בקיומה, בשלחם בנותיהם וילדותיהם ושלמו בטוב שכר לימוד; ועוד שלמו מעות חודש, כ״א לפי ערכו, ובאיסוף המעות התנדבו הרבה נשים חשובות, והי׳ בזה לכסות ההוצאה הגדולה של הב״י (בית יעקב). וגם בזה ראינו שכר טוב בעמלנו שהצליחו התלמידות בלימודים ורכשו לעצמן ידיעות גדולות בתורה והדת. הרבה פעמים עשינו אנחנו, אנשי הועד, בחינות — במעמד אנשי העיר — והתפעלו כולם מידיעתן המרובה והתנהגותן הטובה של התלמידות היתה להפליא, שמלבד ששמרו הדת בכל עוז, לא סרו גם משום מנהג ישראל, ולא שינו את מלבושיהן, מלבושי אמותיהן הצנועות. כדאי לציין גם זאת, בעת נסעה המורה לאיזה זמן אל עיר מולדתה, והיא היתה רגילה לדבר לפעמים בכל שבת מעניני הפרשה, באו לפנינו הגדולות שבהן וביקשו אותנו שבהעדר המורה נמלא אנחנו מקומה לדבר בפניהן בש״ק (שבת קודש) וכן עשינו. ומפאת שלא היינו פנויים לזה רק בלילי שבת, נתאספו אז כולן אל דירת ה„בית־יעקב״ ואף שהקור בחוץ הי׳ גדול מאד, וגם מאיזה סיבה לא נתחמם התנור ב„בית־יעקב״, המתינו עלינו עד בואנו ודיברנו בפניהן מענין הפרשה, בדרך מוסר ומידות במשך איזה שעות ונתנו לנו עבור זה אלף תודות. וכן דיברנו בפניהן בכל רגל מענין הרגל (החג).

ג. **צעירי ופועלי אגודת ישראל**. הרבה זמן עמדתי אני בראשם, וסרו למשמעתי, ואמרתי להם שיעור דף גמרא בכל לילה, אחרי עבודת היום, והרבה פעמים התפללתי עמהם במנין שלהם, וכמו״כ ישבתי עמהם בסעודה שלישית של ש״ק, ואמרתי לפעמים דרוש ומוסר על סדר הפרשה, ונתנו אוזן שומעת אל כל הדברים, והתנהגותם הי׳ בטוב וישר בעיני א׳ ואדם, ועמדו תמיד במסירת־נפש בעד כל היקר לעם הישראלי.

ד. **חברת שומרי שבת** נתייסדה בעירנו — ע״י „אגודת ישראל״, ואיזה שנים הייתי אני היו״ר בהחברה, וכמובן מוכרח הייתי לעשות עבודה ופעולה רבה. היו לי לעזר ולסעד בזה הרבה אנשים הגונים מבתי־חסידים — וביותר מחסידי גור — ומהבתי־מדרשות שעבדו בזה בלי עייפות בעבודות קשות, כמו לעמוד על המשמר בכל שבת בבוקר בכל פרשת דרכים (אף בעת שהקור היה גדול), למנוע איזה מהנערים תלמידי בה״ס „פאַוושעכנע״ (ביה״ס העממי הפולני) מלבקר בהם בשבת, אף שמנהלי בה״ס ההוא דרשו זאת בכל תוקף. גם לעמוד אצל הדואר בשבת, למנוע שבל יבוא מי לשלם שט״ח שזמנו כלה בשבת. ועוד לשמור בשבת לעת ערב על הדרכים המובילים אל רפתי הנכרים מוכרי החלב, לבל ילכו הנשים שמה עם כליהן בעוד יום במקום שאין ערוב, וכמו״כ להשגיח בערב ש״ק לעת ערב, שהחנויות ותנורי האופים, מטמוני תבשילי שבת, ייסגרו בזמן, ובעלי מלאכה יניחו מלאכתם, בכל זאת עבדו החברה „שומרי שבת״ ובעדה עשו חיל, שכל אנשי העיר נתנו אוזן שומעת אל כל הנדרש מהם בהענינים הנזכרים.

ומלבד זאת היו עוד מוסדות יקרים בעיר העתיקה הזו, ואחרי כל אלה מי היה יכול לצייר לפניו שגם על עיר כזו יבוא הכורת, וגם היא תהרס ותחרב? ירחם ה׳ וירפא לנו השבר האיום והנורא, בכלל שבר כל העולם היהודי, וישלח לנו בקרוב משיחו לתשועת עולמים.

דברי המיצר בצרת עם ישראל ומצפה ישועתם —

הר״ר אברהם ב״ר אריה זאב ילין

איש שמנעוריו בחר בדרכי א־ל,
בתורה תפלה וחסידות תמיד הואל,
רבים היו סיגופיו בגופו הרזה,
הוא מאס בתענוגי עולם הזה,
מדות רעות מלבו עקר וגירש,
במקומם מדות טובות נטע והשריש,
רבים היו חיבוריו לעם ישראל,
אשר חיבר אותם ללמוד ולהועיל,
רבו מאד געגועיו לארץ ישראל,
יום להוציא מחשבתו מכח לפועל,
האמין שבישוב הארץ יבוא הגואל,
זילו ימיו ותשוקתו נשארה מעל.
אבל גדול הניח ליודעיו ומכיריו.
בספריו היקרים ומחוכמים ינחמו מוקיריו.

נפ׳ י״ב מרחשון תרצ״ה לפ״ק, ומנח״כ בונגרוב.

ערכתיו לכבוד דודי — אני שמואל חיים ילין

הווי דתי־חברתי

ונגרוב היהודית מנתה קרוב ל־8000 תושבים, ולפי המסורת התקיימה הקהילה 800 שנה. היא התפרסמה במדינה כולה הודות ללמדניה המופלגים, ע״י מלאכות־הקודש ותעשית־הקלף — ספרי־תורה, מגילות, פרשיות, תפילין, רצועות, מזוזות וכד׳ שתוצרתן נמכרו גם מחוץ לגבולות פולין.

שמו של הצדיק ר׳ יעקב יצחק ז״ל, הוא „הרבי מקאלושין״, יצא לתהילה. היו לו חסידים מקרב בעלי־המלאכה העמלים — בורסקאים, פרוונים, חייטים, סנדלרים, נגרים, כובענים ורצענים. ה„רבי״ היה מקיים מנין, עורך סעודות עם „שיריים״ ביד רחבה; חסידים היו נוהרים אליו גם מערים אחרות — כל אחד להשיח דאגותיו וצרותיו שלו. כמו כן נוהג היה ה„רבי״ לצאת לסיורים בערים ובעיירות אחרות — אל חסידיו המרובים, שהיו מקבלים את פניו בכבוד והערצה הראויים.

בתוך העדה נודעו לשם ולתהילה יהודים תמימי־דרך, למדנים מופלגים וחסידים נלהבים; רבים מהם הוסמכו לרבנות, אך לא רצו לקבלה מתוך עקשנות, כדי לא לעשותה קרדום לחפר בה. מהם אזכור את ר׳ זיינולה קאזאק, בנו של הרבי מברוק; והמרא דאתרא; ר׳ מאיר אשר קוזלובסקי — תלמידו המצטיין של הגאון ר׳ אברהם׳לה סוכצ׳בר, ר׳ יעקב מנדלס — סוחר היין, ר׳ פייביש סוקולוב, הסגי־נהור, קרובו של המנהיג הציוני נחום סוקולוב, ר׳ ברצ׳ה זלוטובסקי וחתנו ר׳ יקותיאל, ר׳ יונה־אייזיק — ראש הישיבה של ונגרוב, ר׳ אוריה לונשטין בן הרב מנשלסק, ר׳ מנדיל פייביש׳עס (חתנו של ר׳ פייביש סוקולוב), ר׳ מתת שוחט, ר׳ משה׳קה ברגמן, ר׳ יצחק שוחט ור׳ מרדכי שוחט, ר׳ משה רדזימינסקי, ר׳ זאב רקנט, ר׳ ארקה פשפיורקה, ר׳ מרדכי פנחס ספיר, ר׳ יוסף שפירא, ר׳ אברהמ׳צי שוחט, ר׳ חיים מאיר ברונר, ר׳ אברהם פינגולד, ר׳ יוסל עסיקמאכר, ר׳ ישראל־אשר, ר׳ מנחם מנדזיז׳צקי, ואחרים שאיני יכול להיזכר בהם.

כל אלה עסקו יומם ולילה בתורה, לימדו בציבור ש״ס ופוסקים, מדרש ו„זוהר״ למבוגרים ולצעירים ועסקו בצרכי־ציבור. מפעם לפעם נסעו אל הרבי ותפסו שם מקום חשוב, עקב יראת־השמים ואדיקותם העמוקה לא עסקו גם בעניני פרנסה ועול זה היה מוטל על נשותיהם הזריזות והאמיצות. למצווה חשובה היה נחשב חינוך תורני לדור הצעיר, לכן בימי שבתות וחגים היו באים אליהם בחורים גדולים, תלמידי־ישיבות, להיבחן בידיעותיהם וכן גם חתנים צעירים לפני עריכת ה„תנאים״. כמו כן היו הם הפוסקים בבעיות קשות ומסובכות בתורה בבתי־המדרש ובמניני־החסידים.

כל השוחטים היו גם מוהלים, אולם עסקו בכך לשם מצווה בלבד — שלא על מנת לקבל פרס.

במידה שזכרוני אינו מטעני — זכורים לי כראשי הקהילה ר׳ ברצ׳ה זלוטובסקי, ר׳ משה׳קה ברגמן, ר׳ מאיר־אשר קוזלובסקי, ר׳ אברהם פינגולד, ר׳ דוד־אייזיק ניימן (יהודי משכיל וציוני, חסיד הרבי מאלכסנדר, בן הרב ממקוב) ור׳ יוסף־חיים ברנשטיין, יהודי אמיד, משכיל וציוני מתקדם ולבוש קצרים.

האסיפה התקיימה לעתים מזומנות, לערך פעם בשנתיים, באחד מבתי־המדרש. השתתפו בה בעלי־בתים ששילמו מס מסוים וע״י כך ניתנה להם הזכות לבחירת פרנסי־הקהילה. האסיפות הצטיינו בפשטותן, ללא טקסים פרלמנטריים וההצ־בעה היתה פומבית; ההחלטה נתקבלה ברוב קולות. באסיפות־הקהל היו קובעים את גובה המס לקהילה שגבייתו בוצעה ע״י העיריה. נוסף לזה הוטל על אנשי ונגרוב גם תשלום סכומים מסוימים בשביל „מעות חיטים״ — מַצות וארבע כוסות לפסח עבור עניים ו„יורדים״ מכובדים.

במרכז העיר היה בית־הכנסת הגדול בעל הסגנון המקורי והיפה, בנוי לבנים, וצבוע לבן מבחוץ, גבוה כ־3 קומות; לבית־הכנסת יצאו מוניטין בישובים יהודיים רבים.

למעלה, סמוך לגג מצד מזרח ומערב, היו לוחות־הברית עשויות גבס ועליהן אותיות זהב נוצצות. את הלוחות אפשר היה לראות במרחק רב מן העיר.

שלוש עזרות־נשים היו בבית־כנסת זה, שתים משני הצדדים בחלק התחתון ואחת בגובה של שתי קומות מצד מערב, מאחורי מחיצת־עץ ובה חלונות קטנים, כדי לאפשר לשמוע את התפילות ולראות את הוצאת והכנסת התורה. לעזרת־הנשים הוליכו מדרגות־עץ.

בכניסה לבית־הכנסת מצד ימין היה אולם גדול עם חלונות רבים ששימש בית־תפילה לחייטים, ואכן התפללו ולמדו שם כל החייטים. שנים רבות היה שם הגבאי החייט העשיר ר׳ הירש־חיים שוורצברג.

בפנים היה בית־הכנסת גבוה למדי — והתקרה המקומרת נתמכה ע״י עמודים עגולים מסודרים בשתי שורות. התקרה היתה מקושטת בציורים שונים שתיארו את השמים, הכוכבים, השמש, מלאכים, הים, דגים, לוויתן, עופות ושור־הבר. על הקירות היו כתובות שונות בעברית, פתגמים, „כהאי־גוונא״.

בכניסה מצד מערב היה שקע בקיר ובו מקום לנר־תמיד. במרכז היתה הבימה עשויה פיתוחי־עץ ומשני צדדיה מדרגות עץ, שהובילו ל„שולחן״. בצד עמד „כסא של אליהו״ מעץ מגולף ושם נהגו לקיים בריתות ופדיוני־בן. היו גם בבית הכנסת מגשי־נחושת גדולים, שעליהם היו מגישים את התינוקות לברית.

בצד מזרח במרכז היה ארון־הקודש מגולף יפה ולצדדיו שני אריות. הובילו אליו מדרגות עם מעקה עשוי עץ מגולף. לידו, מצד ימין, עמוד עם מנורה גדולה להדלקת נרות.

בבית־כנסת זה התפללו שליחי־ציבור מעולים: ר׳ ארקה פשפיורקה, ר׳ ראובן גולדשטיין, ר׳ אברהמ׳צה שוחט, ר׳ יצחק שוחט. מעל גבי הבימה נוהגים היו להכריז על כל מיני „תיקונים״ חשובים בשם הקהל והרב.

בימים הנוראים ובחגים וכמו כן ל„טל" ו„גשם" התפלל ר' אברהם'צה השוחט החדש ואת תפילותיו היפות היתה מלווה מקהלה מאולתרת (אימפרוביזציונית). המוני מתפללים מבתי־כנסיות אחרים היו באים לשמוע את ניגוניו שהיו אחר כך מושרים בפי כולם. לפני מלחמת העולם הראשונה השמיע הרב ר' שמואל ווייס דרשה בעת התפילה לשלום הקיסר. אז היו באים לבית־הכנסת מפקד העיר ובאי־כוח הפקידות הממשלתית. מתפקידו של הרב היה גם להשביע את הטירונים היהודים בנאמנותם למולדת, בנוכחות קציני חשובים מהצבא הרוסי.

בתי־המדרש

ארבעה בתי־מדרשים היו בונגרוב: א) בית־המדרש ע"ש ר' הלל, ב) בית־המדרש החדש, ג) בית המדרש הישן, ד) בית המדרש ע"ש ר' הירש־יחיאל. לכל אחד מהם היה צביון משלו וצורה אחרת.

בית־המדרש ע"ש ר' הלל היה בנוי מעץ, עם חלונות רבים, ועזרת־הנשים בו מצד מערב. הוא שכן בקרבת השוק הגדול והודות לקירבתו למרכז המסחרי היו רבים הנכנסים שם להתפלל, לומר תהלים וללמוד משניות וגמרא. בגלל מבקריו מקרב בעלי־הבתים החסידים קראו לו „בית־המדרש הבעל־בתי". בבית־המדרש הזה היו גם מופיעים בדרשותיהם מגידים בין תפילות מנחה למעריב, ובשבתות אחרי־הצהרים, לפני קריאת פרקי־אבות או „ברכי־נפשי".

לצידי בית־הכנסת היו שני בתי־מדרש, ביה"מ הישן והחדש. בית המדרש החדש היה על מגרש שכינוהו „חצר בית־הכנסת" (שול־הויף). בנינו הגדול והמוצק היה עשוי לבנים ומסויד לבן. היו לו הרבה חלונות מכל הצדדים. הכניסה היתה מצד מזרח. בתוכו עמדו סביב כל הקירות שולחנות־עץ משני הצדדים. על הבימה היה מצוי „שולחן" לקריאת התורה. במרכז הקיר המזרחי היה ארון קודש מגולף יפה. בימי החול כמעט ולא התפללו שם, לעומת זאת בשבתות, בחגים ובימים נוראים היה בית המדרש מלא מתפללים, לרוב מבין בעלי־העגלות. בבית־המדרש מצויות היו שתי עזרות־נשים ותלמוד־התורה העירוני וה„חדר", בו למדו ילדי העניים ללא תשלום שכר לימוד. את החדר קיימו מתרומות יהודים אדוקים. בשנים המאוחרות יותר היו מתקיימות בו אסיפות רבות־משתתפים ערב בחירות למועצת העיר או הסיים, שאורגנו ע"י ה„בונד" ו„פועלי־ציון".

בשנים 18־1917 — השנים הקשות של מלחמת העולם הראשונה — אירגנו שם מפלגות הפועלים היהודיות מטבח־זול למען מחוסרי־עבודה.

סמוך לבית־המדרש החדש וקרוב לבית־הכנסת היה בית־המדרש הישן, שלפי המסורת היה בן מאות שנים. קירותיו ענקיים וחלונותיו רבים וקטנים, ותריסיו ברזל. סגנון הבנין היה ישן מאוד, מבפנים ומבחוץ מסויד לבן. בו היתה גם עזרת־נשים. הכניסה היתה מצד דרום ולידה כיור נחושת לנטילת ידים. במרכז הבימה עם מדרגות־עץ משני צדדים ולמעלה „שולחן" לקריאת התורה. במרכז הקיר המזרחי ארון קודש מגולף ומנורה לנרות.

בבית המדרש הזה התפללו בעלי־בתים פשוטים, בעלי־מלאכה ורוכלים — כל אלה שהשכימו למנין הראשון. כמו כן ישבו שם ולמדו יומם־ולילה.

במרוחק קצת מן המרכז, בסביבת הרחוב „רוגטקה", היה בית־המדרש הגדול ביותר — הוא בית המדרש ע"ש ר' הירש יחיאל. בנינו היה גבוה, עשוי לבנים אדומות ובו חלונות רבים מכל הצדדים. מסביבו חצר גדולה מגודרת גדר־עץ. הכניסה היתה מצד מערב. בפנים ליד כל הקירות עמדו שולחנות־עץ גדולים וכבדים ולידם ספסלים. ארונות־עץ לספרים שהגיעו עד התקרה היו בנויים בתוך הקירות. „המנין הוורקי", הידוע בעיר, שכן שם הרבה זמן.

השמש ובני משפחתו גרו שם בחדר מיוחד. בכל יום שישי — כשעה לפני הדלקת הנרות — היה יוצא השמש למרכז השוק והכריז בקול: „לבית הכנסת!" הסוחרים, בעלי־המלאכה והחנוונים היהודים סיימו חיש את עבודתם, סגרו את בתי־העסק שלהם, נפרדו מה„חולין" וקיבלו את פני שבת הקודש.

בבית־מדרש זה התקיימה מדי שנה בשנה אסיפה כללית של הקופה להלוואה וחסכון. באסיפה זו מסרו דו"ח על הפעולה בשנה החולפת ובחרו בהנהלה חדשה.

נוסף לבתי־הכנסת ובתי־המדרש היו בונגרוב גם 8 מניני חסידים: גור, אלכסנדר, רדזין, וורקי, קוצק־לובלין, אַמשי־נוב, קלושין ואומן. שם התפללו, למדו והתעמקו בחסידות; השמחה היתה במעונם, ביחוד בשעת חגיגות חסידיות מלוות ריקודים ושירה שנמשכו במשך שעות בדביקות רבה.

את הסעודות במוצאי־שבתות — הוא ה„מלווה־מלכה" — החסידים היו עורכים ברוב חגיגיות. השולחנות כוסו במפות לבנות והוגשו מאכלים טעימים שהוכנו ע"י הנשים יראות־השמים, בירה ויי"ש. בשעת סעודות כאלה דנו לעתים קרובות בענייני־ציבור, כגון הושטת עזרה לחסיד שירד מנכסיו או להכנסת־כלה. החסידים הטעימו, שכינוסיהם אלה תורמים לאהבת ישראל.

תפקידן של „חברת־תהילים" ו„חברה־משניות" היה לומר תהילים בציבור בבית־המדרש, ללמוד משניות גם בשביל קהל יהודים העמלים ובעלי־המלאכה, לומר תהילים לשלום חולים ומקשות ללדת ולזכרון נפטרים — בבתיהם.

קופת החסכון וההלוואות

קופת החסכון וההלוואות נוסדה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

תחילה שכנה קופה זו בבית פרטי והתחילה פעולותיה בסכומים קטנים שהילוו לנצרכים בשעת צרה. במשך הזמן גדל והתרחב מוסד זה ועזר הרבה לתושבים היהודים של העיירה במאבקם הקשה לקיום. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נפסקה פעולתו ובזה נגרם נזק רב לחבריו. מיד אחרי המלחמה נפתח שוב מוסד בתפקידים דומים. הודות לכך הוטב מצבם הכלכלי של הסוחרים ובעלי־המלאכה.

חברה „רודפי־צדק"

חברה זו נוסדה בשנים 1910—1911. תפקידיה היו מסובכים וקשים. על חבריה הוטל התפקיד לפקח על כל המוסדות הציבוריים העירוניים, ולדאוג שהנהלתן תפעל בדייקנות. לדוגמה: שלא יחסרו מאור והסקה בבתי־המדרש; שהספרים שם יהיו מסודרים ובמידת הצורך; שהמסים ייגבו בסדר ולעתים מזומנות; שהשכר לעובדים ישולם במועדו; על חברה זו הוטל גם לבקר בקפדנות את קופות־החסכון ולדאוג שיתיחסו בכבוד לחבריהן — ועוד עניינים הקשורים לעיסקי־ציבור.

הנהלת החברה „רודפי־צדק" קיימה את ישיבותיה בבתים פרטיים של חבריה, ואילו האסיפות השנתיות התקיימו באחד מבתי־המדרש. לחברה היתה גם חותמת משלה. מלחמת העולם הראשונה שמה קץ לפעולותיה.

בית־החיים

עם גידול האוכלוסיה היהודית בונגרוב דרשו מהעיריה הקצבת שטח קרקע נוסף לבית החיים. אולם ההנהלה הנוצרית סירבה. החברה „רודפי־צדק" לא השלימה עם זה וניהלה משא־ומתן ממושך עם כל מיני גורמים עד שזכו לאישור מצד המושל בשדלץ — להגדיל את בית־החיים. החברה „רודפי־צדק", הקימה גדר סביב הקרקע שהוקצב.

„חברה קדישא"

חברה זו היתה מאורגנת היטב. בראשה עמד ר' פרץ בת'ניק — יהודי ירא־שמים, שעסק בהתקנת קלף. הוא היה בעל רצון חזק והשפעתו על הבריות היתה רבה. מלה מפיו היתה נשמעת כפקודה. הוא גם התעסק בכל בר־מינן שבעיר.

מחלקה מיוחדת לנשים בחברה זו נוהלה ע"י האשה הצדקנית מאליה־רישה, אשת־חיל, בעלת־בית־חומה ובעלת־עסק לממכר־ברזל; היתה לה לעזר רחל משה־הירש־יודל'ס, לבית בורשטין.

כמה פעמים במשך השנה קיימה ה„חברה־קדישא" אסיפות שלאחריהן פירסמו תקנות.

סעודת חמשה־עשר בשבט בהשתתפות חבריה, היתה למסורת ונערכה ברוב פאר.

שמעון זילברשטין (תל־אביב)

ערב יום־הכיפורים

מראה העיר ביום זה — כבית־עלמין, רחמנא לצלן. אווירה כבושה וחמורה לרחובות „ברקא יוסילביצ'א" ו„סטרה גרברסקה" ולחצר בית־הכנסת ובתי־המדרשות. היהודים מהלכים שותקים־רציניים ומהרהרים בשנה שחלפה וזו הבאה עליהם. רובם חיים בדוחק ובעוני ופרנסתם מצומצמת; בעלי־המלאכה העניים — סנדלרים, חייטים, נגרים ואחרים — מעסיקים פיעלים העניים עוד מהם. אם שיחק מזלם ותוצרתם נמכרה ביום־השוק (בימי ששי) — ויכלו לשלם שכר־עבודה לפועלים ולהותיר לעצמם כדי קיום צנוע; ולא — היו אלה ואלה דחוקים עד כדי עלבון...

אך ביום־הכיפורים מתעלה האדם מעל החולין והריהו נוהה לרוחניות, לכן ארשת־הפנים בערב יוה"כ היא חגיגית־עצובה. הנה כבר הולכים לתפילת המנחה. אצים־רצים לבושי־חג ולצידם הילדים, הנושאים בידיהם נרות־שעווה גדולים לבית־התפילה.

איזו מתיחות מורגשת בשעת המנחה. כל מתפלל שקוע בתפילתו ודממה סביב; מפעם לפעם נשמעות דפיקות קופסות־הצדקה — על שולחן ארוך עומדות ה„קערות" ובאי־כיח חברות יושבים לידן ואוספים תרומות: לקרן הקיימת, קרן היסוד, רבי מאיר בעל־הנס, לינת הצדק, ביקור חולים, הכנסת כלה וכד'.

אותה שעה העיר כולה עטופה במין הילת־קדושה, סבר טוב קורן מכל פנים וכאילו רואים את עצמם האנשים קרובים יותר זה לזה, פניהם מביעים ענווה וכבוד לזולת.

החוצות ריקים מאדם. הכול סועדים את הסעודה המפסקת. בין הזריזים המקדימים לבית־התפילה — ר' יונה אייזיק מ„הרוגטקה" — יהודה רחב־כתפים, בעל הדרת־פנים, בן־תורה. והנה זורמים מכל הרחובות אנשים וטליתות תחת זרועותיהם, בחורים, נערים — ובמרחק מה מהם — נשים. מאחת הסמטאות יוצא ר' אברהמ'צה השוחט ולהקת משורריו אחריו.

בית־הכנסת, בתי־המדרשות וה„שטיבלך" מלאים מפה אל פה. הנרות התקועים בארגזי־חול דולקים באור חגיגי — דומים לגדודי־אורות, המתלווים למתפללים. לחישת „תפילה זכה" עוברת כרחש אילנות ביער. והנה משתרר שקט. נשמעת גניחה עמוקה, את הדממה קורעות שתי דפיקות חזקות על הבימה, והחזן ר' אברהמ'צה מתחיל בקול שקט ובכוונה רבה: כל נדרי — — —

שמואל גורקי (טירה, ע"י חיפה)

בית־הקברות

בית־הקברות דק"ק ונגרוב היה אחד מבתי־הקברות העתיקים בפולין ושמו יצא בכל הסביבה. בודאי נטמנו בו הרבה גדולים וצדיקים, אבל לא נשתמרה כל ידיעה עליהם, מלבד „אוהל" אחד, שהיו טמונים בו שלושה צדיקים: א) האדמו"ר הק' ר' שמואל מקוראָב ז"ל, אחד התלמידים הגדולים של האדמ"ור הק' יעקב יצחק זצ"ל מלובלין, המפור־סם בין החסידים בשם „החוזה מלובלין"; ב) בנו, האדמו"ר ר' דוד ז"ל; ג) תלמידו וממלא־מקומו האדמו"ר הק' ר' יצחק ז"ל, המפורסם בשם ר' יצחק'ל ונגרוב'ר.

בתוך האוהל היה דולק נר תמיד והיה זה חובתה של החברה קדישא לטפל בהדלקת הנר ובשמירת השלהבת. כמה קופסאות של צדקה היו תלויות על הקירות; על הקי־רות היו מצויירות תפילות „אנא" ו„אֵל מלא רחמים" עם שמות הצדיקים ושמות אמותיהם. אני רק זוכר את שם האדמו"ר הק' ר' שמואל בן אברהם ישעיה ושם אמו טאָבע. היה מפורסם, שיום־השנה שלו הוא בפסח שני, ושמעתי מפי אנשים זקנים, שנפטר בפסח שני (י"ד אייר) שנת ה־תק"פ. על תלמידיו נמנו האדמו"ר הנודע ר' יחזקאל מקוזמיר זצ"ל, שנסע גם לתלמידו וממלא מקומו אחריו, האדמו"ר ר' יצחק זצ"ל.

וזה ידוע, באיזה אופן בא הצדיק הנ"ל לעיר: רבּוֹ, הק' „החוזה מלובלין" זצ"ל ציווה עליו לשבת בעיר סוקולוב הסמוכה; והוא קיים מצוות רבּוֹ והתיישב שם, נהג חסידות ואדמו"רות ונהרו אליו חסידים הרבה. אבל לא ארכו הימים ונמצאו ממתנגדי דרכו בחסידות והיה נאלץ לצאת משם בערב שבת ולבוא לונגרוב. בני עיר זו קיבלו אותו בסבר פנים יפות ונשאר שם לנַהל את האדמו"רות שלו. ישב בונגרוב משנת פטירת רבּוֹ החוזה מלובלין זצ"ל בשנת תקע"ה — בהפסקה קצרה בעיר סוקולוב — עד יום פטירתו.

בכל יום־שנה, בפסח שני, היו באים להשתטח על קברו ולהתפלל, כל העיר והסביבה, במיוחד מסוקולוב. ההשתט־חות התחילה בליל פסח שני, ומי שעבר דרך בית־הקברות כל אותו היום והלילה שמע צעקות ובכיות...

מהרבנים שהיו טמונים בבית־הקברות, כפי שאני זוכר, הנה הם:

א) ר' אריה ליב לנדא ז"ל, נפטר תר"ט, ועל קברו היו נמצאות הרבה פתקאות מהבאים להתפלל שם, כי היה מפורסם כ„בעל־מופת".

ב) ר' נתן ז"ל, בעהמ"ח „מאורות נתן", קונטרס־נספח לספר חתנו „מחשבות־ישראל", מאבד"ק זקרצים.

ג) ר' שמואל ווייס ז"ל, בעהמ"ח „דברי שמואל" ו„מנחת־שמואל".

ד) האדמו"ר ר' יעקב יצחק ז"ל מקלוּשין, מגזע מוג־ליניצא (הוא לא היה אב"ד, רק גר בעיר).

ה) המורה־הוראה ר' נתן צבי פסס ז"ל, בעהמ"ח „אסיפת זקנים" על הש"ס.

ו) הרב האחרון, הקדוש ר' יעקב מנדל מורגנשטרן ז"ל, בן האדמו"ר מסוקולוב ז"ל, דור חמישי לאדמו"ר מקוצק ז"ל. נדקר ע"י הנאצים ימ"ש ביום כיפור ת"ש ונפטר בערב סוכות ת"ש (1939).

מצבות בבית־הקברות בונגרוב

שמחה מנדלבוים (חולון, ישראל)

רוחות חדשות מנשבות בונגרוב

זכורני: לפני חצי יובל שנים עברתי בפעם האחרונה את רחובות עירנו בשעה 5 לפנות בוקר; חברים, שכנים וידידים ליוויני בברכת־פרידה, בתקווה להיפגש עמי בארץ.

מה גדול הצער שנהרסו חיים יהודיים יוצרים ושוקקים, חיי־עמל של עשרות דורות, בעלי תוכן יהודי רב!

יהודי ונגרוב הצטיינו כאנשי־עמל. לא היו בה תעשיה או מסחר מפותח. כל החיים הכלכליים הושתתו על תעשיה זעירה, כגון: בורסקאות, פרוונות, ועשיית תשמישי־קדושה. אם גם נביא במנין את המקצועות שבכל מקום התעסקו בהם יהודים, כמו נגרות, חייטות, ותעשית־נעלים (תפרים וסנדלרים) — היתה הפרנסה העיקרית בונגרוב — ש־⅔ מתושביה היו יהודים — ממלאכה וממסחר. מעמד הפועלים אצלנו לא היה מגובש: מקבלי־עבודה לעומת מעבידים. היו מקצועות שנקראו רחובות עליהם, כגון: גרברסקה, סטרה־גרברסקה, שבהן התפתחה תעשיה זעירה של בורסקאות, שקיימה עוסקיה בכבוד. לא היו אצלנו עשירים מופלגים ומי שמטה ידו — נעזר בעין יפה. יהודי ונגרוב הצטיינו תמיד במתן עזרה, ולא רק לבני עירם. זכורני, בעיירה סמוכה, קלושין, פרצה דליקה — ואנשי עירנו הגישו לנשרפים עזרה ניכרת — במהירות. עסקניה היו מסורים בלב ונפש וידעו בעת מצוקה להתגבר על הפילוגים הפוליטיים ולהגיש עזרה במשותף לכל נצרך.

עם התעוררות החיים הפוליטיים בעם היהודי בהתחלת המאה העשרים, התגבשו כוחות התנועה הציונית בעירנו. באותה תקופה התחיל גם ה„בונד" להתארגן כמפלגה פוליטית. אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם שיחרור עמי רוסיה מעול הצאריזם מצד אחד והצהרת בלפור מצד שני, שבשרה לעם היהודי שחרור לאומי ושיבת ציון — החלו ויכוחים סוערים ברחוב היהודי בין המפלגות השונות, ביחוד בין מפלגות הפועלים „בונד" ו„פועלי־ציון"; חברי „פועלי־ציון" היו הראשונים מונגרוב שעלו לארץ.

על מפלגת „המזרחי" נימנו אנשים בעלי שיעור־קומה, כמו האחים נימן וביחוד האח הבכור — ר' דוד אייזיק. הוא היה בנם של רבנים, שנסחב עם זרם ההשכלה ומראשוני הציונים בעירנו שהטיף לציונות הרצלאית ברוח התורה.

בעבודתי למען קק"ל, בזמן שהופיע הכסף הראשון בימי המנדט הבריטי עם מלים עבריות, קיבלנו את הכסף להפיץ מטעם קק"ל והבאתיו לביתו של ר' אברהם ילין שישב יום ולילה על התורה והיה מקור עידוד לכל מי שקשר גורלו עם תקוות ציון. הוא לקחו מידי ובדמעות גיל בירך „שהחיינו". (צר מאוד שיהודי כמותו לא זכה לראות בנחמת ציון).

ברחוב היהודי בפולין המשוחררת התנהל ויכוח נמרץ על דרך התנועה הציונית, על המטרה והגשמתה, על הקניית ערכי תרבות והלשון העברית לעם — פעולה שהדיה הגיעו גם אלינו.

בראש הלוחמים נגד „אגודת ישראל" שרצתה למנוע בכל הדרכים הקמת בית־ספר עברי, עמדו מזכיר קהילת ונגרוב ר' ד. א. נימן וחברי הקהילה ישראל לייביש טיבלום, משה פשפיורקה, וא. ריזמן ז"ל שנפטר בארץ.

בעזרת כל פעילי המפלגות הציוניות בעיר, נוסד בית ספר עברי (שנקרא „חדר מתוקן") בו נלמדו עברית, תנ"ך וציונות על ידי המורה פורמנסקי ז"ל וכן נוסדו שיעורי־ערב לעברית. בתקופה הזאת התחילו לשמוע ברחובות ונגרוב את צלילי השפה העברית (צר מאוד, שהמורה פורמנסקי, מחנך־חלוץ בשפה העברית לא זכה להגשים שאיפת חייו ונשמתו עלתה בכבשני הנאצים, הי"ד).

עסקנים ציוניים עמדו בראש הפעולה הציונית וחלק מהם אף שלחו את בניהם לארץ. אחדים גם שרפו אחריהם את הגשר עם הגולה ועלו לארץ — והם בגיל העמידה; למרבה הצער היו כאלה שלא הספיקו לשלוח מישהו ממשפחתם — ומשפחות שלמות ניספו בכבשני הגזים. נזכור את העסקנים ר' ישראל לייביש טיבלום, ר' משה פשפיורקה, ר' מנדלי שורצברג, משפחתו של ר' יחיאל ויספלד, ר' מרדכי זימן, ר' יצחק שדלינסקי, ר' אפרים וינברג. היו משפחות שלא נשאר מהן זכר וכאלה שבניהן חיים בארץ, הלא הם: ד. א. נימן, ר' אברהם ילין, ר' שמואל הלברשטדט, ר' אלתר קלנצרש, ר' אברהם יהושע וינטרוב — הי"ד.

חובה נעימה עלי להזכיר שני בני עירנו, שנתנו ממרצם, מכוחם ומכספם לחיזוק התנועה הציונית והעברית ברחוב היהודי של ונגרוב: ה"ה יוסף לשץ יבדל לחיים ואהרן רייזמן, ז"ל (נפטר בארץ).

התקופה שבין העליות הרביעית והחמישית היתה בשביל הנוער שלנו תקופה של פרשת דרכים: מתוך שורתנו קם בחור אחד צעיר, ברח מהבית האמיד — להכשרה חלוצית. היה זה זאב מנדלבוים (אמיר). הצעד הנועז שלו העמיק את המחשבה של כל חבר מאתנו והעמידו לפני השאלה: „לאן?!"

באותה תקופה נוסד בונגרוב „השומר הצעיר" אשר חינך את חבריו להגשמה חלוצית. עשרות בני־נוער מילאו את האולם של „בית־הציונים" ושירה וריקוד חלוצי בקעו מתוכו. בית זה ריכז את כל התנועה הציונית על כל גווניה.

עם התחלת העליה החמישית — כאשר עלו לארץ החלוצים הראשונים מונגרוב — נכנסתי בכל להט נעורי לתנועה החלוצית בעירנו. היו אלה ימים קשים לציונות בארץ — מאורעות דמים. הרחוב ראה בעין לא טובה את „החלוץ", המוציא ילדים מבית־ההורים ושולח אותם ל„ארץ־גזירה". התנועה הציונית היתה נתונה למיבחנים קשים — ואעפ"י־כן הורגשה תסיסה חלוצית: לעלות לארץ בכל הדרכים. הנוער, שהאמין ביעוד הציוני, חיפש מוצא למאויי נפשו. בעיר נתקבלו מכתביהם של החלוצים־העולים הראשונים — מעודדים ובהכרה ברורה התמסרנו להגברת הפעולה בתוך „החלוץ". נתארגנו חוגים לבירור בעיות, וקבוצות ללימוד עברית; קבוצה יוצאת להכשרה חלוצית — לא פעם

„החלוץ הצעיר" בונגרוב

שורה ראשונה (מימין): צילה אדלשטין, מנדלבוים, יוסף שדלינסקי, ראובן ויסבורד, ירחמיאל פרביאז'.
שורה שניה (מימין): מרדכי וירניק, מיכאל בורשטין, משה סגליק, שמעון ברורמן, שמחה מנדלבוים,
יצחק גולדבלט, בריש זומר, ירחמיאל ז'ולטי, פסח טבצניק, מאיר רדזינסקי, אבא לרמן.
למטה (מימין): נחמן לוין, פרץ מנדלבוים, אברהם לוין.

נגד רצון ההורים — ואחרת עושה ההכנות לכך. חברים חזרו מההכשרה מלאי הכרה, מחושלים והתמסרו לפעולה עניפה בסניף. ואם כי היינו מעטים נשמע הד פעולותינו בכל קצווי העיר.

משחזרתי מההכשרה התחלתי להתמסר להקמת סניף של „החלוץ הצעיר", בעזרתה של צילה אידלשטין — והדבר עלה בידינו. גם אחרי עלייתי לארץ גדל הסניף והתרחב בהדרכתו של הח' יצחק גולדבלט ועוד חברים. ואין בשבילי שמחה יותר גדולה מאשר להיפגש עם חברי המעטים מ„החלוץ הצעיר" שעלו לארץ; ואני מצטער צער רב על הח' צילה אידלשטין שלא זכתה לעלייה. הי"ד.

אין לסיים את פרשת התנועה הציונית מבלי להזכיר תפקידים חשובים שחברי „פועלי־ציון" (ימין) פעלו בונגרוב: שמחה פינגולד, ישראל אלבלינג, שלמה קאַצאַן וחברי „פרייהייט" בונגרוב, שהיו פעילים בתנועה למען א"י העובדת ו„החלוץ". צר מאוד שלא זכו להגשים שאיפת־חייהם אבל שמותיהם נחרתו בלבנו לעד.

עם מפלגות השמאל בונגרוב נמנו מפלגת „פועלי ציון" (שמאל), ה„בונד" והמפלגה הקומוניסטית. בין שלוש המפלגות האלה, החזקה היתה מפלגת „פועלי־ציון" (שמאל), שהיתה בכלל המפלגה החזקה בונגרוב. בעיריית ונגרוב ישבו מטעם המפלגה הזאת 6 צירים מתוך 14 יהודים: אולם במאבקים על דרך ומטרה ברחוב הציוני עמדו מן הצד — במידה שאני זוכר מלפני עלייתי — והרבה חברים שלהם לא עלו לארץ.

ונגרוב החסידית והדתית

רוב יהודי ונגרוב היו בעלי רגש דתי עמוק; ואפילו אלה — לרבות רוב רובו של הנוער — שלא האמינו בכל סעיפי ה„שולחן ערוך" לא גילו בפרהסיה התנגדות לדת. ניגון הגמרא נשמע ב„חדרים" וב„שטיבלך" לא רק בשבתות וחגים, אלא גם בימות החול; בבית המדרש של ר' הירש יחיאל, למשל, ישב לו ר' אברהמ'לי ילין (סופר והוגה דעות) יומם ולילה על התורה ועל יד ארון הקודש — למד ר' יונה איזיק נימן תלמוד מעלות השחר; מאות בעלי־מלאכה וסוחרים התאספו משעות הבוקר המוקדמות לשם לימוד התורה ותפילה. מול בית הכנסת היה גר המורה הוראה ר' נתן פסס ז"ל; מביתו בקעו ניגוני הגמרא וצלילי תפילה. נוסף על בתי־הכנסת ובית־המדרש היו מצויים ה„שטיבלך" של גור ואלכסנדר וברסלוב, וחסידי אומַן. יהודי ונגרוב מכל השכבות, עמלים וסוחרים, בעלי־מלאכה ופועלים, היו עדה דתית גדולה אחת, שהאמינה בלב שלם בביאת הגואל ובעתידו של עם ישראל להגאל.

רחוב גרברסקה

מוַרשה מגיעים לונגרוב דרך רחוב גרברסקה; תחילה גרו בו בורסקאים ובמשך הזמן התיישבו בו גם תושבים

אחרים. רוב אנשי הרחוב היו אנשי עבודה, מי בבורסקאות ומי בעשיית תשמישי־קדושה ומי במלאכה; רוב אנשי הרחוב היו המשפחות מנדלבוים וגילצר. משפחת מנדלבוים הגדולה התפזרה בכל העולם, אבל אלה שנשארו בונגרוב התפרנסו מבורסקאות. ביניהם יש לציין את ר׳ נחמן מנדלבוים, שבזמן מלחמת עולם הראשונה היה כעין רופא בלתי־מוסמך, ובימי מגפת הטיפוס בעיירה היה בא כמלאך הגואל לכל מי שנקרא אליו ביום ובלילה, בגשם ובקור. ברחוב גרברסקה חיו אנשים אמידים. מלאכת הבורסקאות נתנה הכנסה טובה ובביתנו לא ידענו ממחסור. עד שמחלות פקדו את ביתנו שמהן מתו שתי אחיותי, פיגה ולאה, ואחר כך מתה אמי. תנצב״ה.

בין הנשים שהצטיינו ברחוב שלנו בעזרה הדדית היתה בת דודי מלכה פינקלשטין, שהיתה מקיימת „מתן בסתר״ — כשרק הרגישה מחסור אצל מישהו, הגישה תיכף את העזרה הדרושה וקיימה הרבה נפשות על ידי העזרה בהצילה אותן מבזיון ומרעב.

כמו שיהודים רגילים היו להישבע „אם אשכחך ירושלים״, צריך דורנו להישבע לא לשכוח את יקירינו — הורינו, אחינו, אחיותינו וקרובינו. ישמש הספר הזה לזכרון ולהתעוררות לאלה מאתנו שנשארו בחיים — ולדורות הבאים אחרינו.

לעלייתם לארץ של שמחה מנדלבוים ואפרים פשפיורקה, בשנת 1930

שורה ראשונה (מימין): מאיר וינברג, זיסקינד פינקלשטין, יהודה מנדלבוים, אלתר שפילמן.
שורה שניה (מימין): יעקב ריזמן, שמחה מנדלבוים, צבי פורמנסקי, שפילמן, אהרן ריזמן, חנינא גולדברג.
למטה (מימין): אפרים פשפיורקה (על־ידו —הילדה אדו׳ה שפילמן), משה תמרי (טיטלמן), שלמה זילברשטין (על־ידו — הילדה סימה, בתם של אהרן ושרה ריזמן).

משה כספי ז"ל (רעננה)

חוג דרמטי

שנת 1918.

בימים ההם, אחרי מלחמת־העולם הראשונה, היתה ההרגשה הכללית, שלא תהיינה יותר מלחמות בעולם. הפולנים היו שכורי־נצחון לאחר שזכו שוב לעצמאות אחרי שיעבוד ארוך תחת עול רוסיה הצריסטית, אבל אנחנו היהודים לא נושענו מכל התמורה הזאת — לא ברוסיה וגם לא בפולין.

עירנו ונגרוב שלא סבלה ביותר מהמלחמה, בהשוואה לערים אחרות — אבל ראתה את סבלם של אחרים בזמן המלחמה, התכוננה וקיבלה פליטים מוורשה, פרושניץ, מקוב, כורזשל, טשעכנוב, פינסק ועוד — אירגנה עזרה עד כמה שהיה באפשרות תושביה וכמובן שקיבלה גם עזרה מהחוץ למטרה זאת. התפקיד היה — לתמוך בכל אחד לפי מצבו ומצב משפחתו, ולזה התמסרו אנשי ונגרוב בכל לב ונפש. גם בימים כתיקנם, כשקרה איזה אסון ר"ל לאחד מהישובים הסמוכים, היתה ונגרוב תמיד מוכנה להושיט כל עזרה אפשרית.

הנוער בונגרוב נרתם בעול

באחד מימי סתיו בשנת 1921 הופיעו כרזות כמעט בכל פינות רחוב, מלווּת תמונות על סבלות הרעב ברוסיה, שעברה עליה שנת־בצורת איומה, מלבד הצרות המדיניות שהמפכה גרמה להן; כמובן, שביותר סבלו היהודים; נוסח הקריאה היה: „הילף פאַר די הונגעריקע אין רוסלאַנד" (עזרה לסובלי־רעב ברוסיה).

כמעט כל גוף ציבורי בונגרוב התחיל לתכנן איך להושיט עזרה לאומללים האלה; ההתרגשות היתה גדולה ועל הנוער השפיעו במיוחד התמונות שעל הכרוזים.

קורות 9 בחורים

היינו קבוצת־חברים בת 9 בחורים (שמותיהם — שלמה קאַכאַן, הירשל ונגרובסקי, חנן מונטשאז', יחיאל אַלבוים הי"ד מאיר נורטמן הצעיר ז"ל שמת ממחלה בורשה בשנת 1924, יעקב בלאכמן ז"ל, שמת ברוסיה בזמן המלחמה העולמית השניה. יעקב נימאן, החי כעת בארגנטינה, מרדכי דז'נצי־לובסקי הנמצא בארץ, וכותב השורות האלה). הצבנו לעצמנו מטרה להושיט באופן עצמאי עזרה לסובלים ברוסיה. האמצ־עים שלנו היו דלים, בכל זאת התחלנו לחשוב על מגבית פנימית, אבל נתקלנו בקשיים רציניים.

לא נשאר לנו, איפוא, אלא לעשות פעולה שתכניס לנו כסף. למטרה זו יסדנו חוג דרמטי. בחרנו ועדה בת שלושה והתחלנו לחפש מחזה מתאים בשבילנו, להצגת בכורה. לראשונה בחרנו בדרמה (אם איני טועה — משל הסופר קוברין), והתחלנו בחזרות. נתקלנו במכשולים רציניים מאוד. לא היה לנו מקום קבוע; לפעמים עשינו את החזרה בבית פרטי או באיזה בית־מלאכה. (עובדה מעניינת: את התפ־קידים של בחורות נטלו על עצמם בחורים. עד כדי כך היינו תמימים, שלא העזנו להזמין ללהקה גם בחורות.) על אף כל הקשיים התמדנו בחזרות. משהרגשנו שאנו מתגברים על התוכן של הדרמה הזאת התחלנו לחשוב איך להוציאו לפועל במובן הטכני. וכאן שוב תקלה חדשה, במערכה הראשונה התפאורה (דיקורציה) היתה צריכה להיות שדה פרחים. אנחנו בתמימותנו רצינו לסדר תפאורה חיה, לשם כך עשינו תכנית שקודם כל נציג את זה בקיץ ואת הבימה נקשט בצורה כזאת: נצא לשדה ונקרע חתימות־דשא (קעמפעס בלע"ז) ונשטח על הרצפה של הבימה עם פרחי שדה. התחלנו לעשות נסיונות, אבל לא הצליחו ביותר: חתימות הדשא התפוררו בזמן ההעברה וביחד עם זה התפוררה כל התכנית שלנו על התפאורה החיה הזאת.

באותו זמן נטפלו אלינו כל מיני עוזרים ומומחים, ביניהם שמעון בס, שחזר אז מרוסיה. כשנודע לו לאיזו מטרה אנחנו עמלים כל כך התחיל לעזור לנו בכל כשרונו ומרצו. כבדנו אותו מאד. אבל גם חשדנו בו שירצה ללכוד אותנו למפלגתיות ואנו — בפרינציפ — התנגדנו להצטרף לאיזו שהיא מפלגה. אולי לא מתוך הכרה מלאה, אבל רצינו להיות עצמאיים. שמעון בס לא הירפה מאתנו; בחושו האמנותי הרגיש שיש בנו „משהו" והציע לנו להתחיל מהדרמה „עם הזרם" („מיטן שטראָם") לשלום אַש. נתן לנו את הספר והבטיח לנו עזרה רצינית.

כעבור כמה ימים הזמין אותנו לספריה שהיתה אז ב„הקדש". קרא לפנינו את המחזה והציע לנו לשתף גם בחורות, אבל אנו התנגדנו לכך. אחרי שהירצה הרצאה על האמנות במשחק, חלקנו יחד אתו את התפקידים כדלקמן: בתור ה„רבי" — הירשל ונגרובסקי הי"ד; הרבנית — כותב השורות האלה; בתם — יעקב בלאכמן ז"ל; חתנם — שלמה קאכאן הי"ד; נכדם מאיר נורטמן הצעיר ז"ל.

בית אברהם משה נימאן, הי"ד

בית נימאן היה בית תרבותי. בני־הבית — אנשי השכלה וגם המקום היה „ניטראלי" — שימש לנו לא רק לחזרות, אלא כאן קבלנו גם הדרכה ויחס מעודד שהיינו כל כך זקוקים לו. שרה'לה נימאן הי"ד התייחסה אלינו ממש באהבה אימהית. לאה עזרה לנו במיטב יכולתה, וגם יהודית עזרה על ידה. יעקב היה מלא שמחה ופניו קרנו, ולמיותר להגיד שאנו הרגשנו בביתם — כבביתנו. אהדתם היתה נתונה למפעל שלנו. המשכנו בחזרות והתקרבנו לזמן ההצגה. גם שמעון בס לא נטש אותנו. הוא היה מבקר בבית נימאן בזמן החזרות ונתקשר ביחס ידידות אלינו, על אף המפלגתיות שלו והבלתי־מפלגתיות שלנו. כל זה השפיע השראה נכונה וכל אחד הרגיש כאילו שתפקידו הוא חלק מישותו. שלמה קאַכאַן הרגיש עצמו כמו דג במים בפולמוס בינו ובין

חותנו הרב, הרשל ונגרובסקי, על העולם הישן והעולם החדש. יעקב בלאכמן השתדל להיות „אשה" כשרה שלא הסתירה שום דבר בפני אמה הרבנית על יחסי בעלה אליה, וכותב הטורים האלה עקב אחרי כל תנועה של סבתו ז"ל. בדרך כלל השתדלנו לתת במידה האפשרית תמונה חיה, וכה התקרבנו לתאריך ההצגה.

התחלנו בסידור הטכני

קודם כל שכרנו את האולם אצל לאופמן בקומה הרא־שונה. לא בקלות עלה בידינו הדבר הזה, יען שלא היה לו רצון רב להתעסק עם בחורים כאלה שהמבוגר מהם היה בן 16 לכל היותר. במקרה באו לעזרתנו ה„אפוטרופסים" שלנו, וכשהמפתח של האולם היה בידינו התחלנו לבנות בימה. חומר לזה המציא לנו בהשאלה חנן מונטשאז' ממחסן העצים שע"י הנגריה שלהם, ובאחד מלילות מוצאי־שבת שבתקופת הסתיו הצגנו את המחזה „מיטן שטראָם", ונוסף לזה גם קומדיה בשם „דו וועסט נישט גיין אין הזמיר"" („הזמיר" — שם של בית תרבות של נוער משני המינים שהתאספו לעתים קרובות והתעסקו בקריאה, שירה ולפעמים גם רקודים. איחרו בערבים לחזור הביתה וסבלו צרות מהוריהם שהתנגדו לדבר הזה). היתה זו קומדיה עליזה שהביאה את הקהל לידי צחוק. גם מתתיהו בלאכמן נתן כמה דקלומים בהצלחה רבה.

ה„אימפרסריו" שלנו

היו לנו שנים, שרה'לה נימאן ושמעון בס. הודות להם, שעזרו לנו גם בתפאורות וגם באיפור ויצירת טיפוסים, עברה ההצגה בהצלחה רבה במובן המוסרי והכספי כאחד. הציבור התרשם כל כך מההצגה, שביקשונו להציגה פעם נוספת. ואמנם כעבור שבוע הצגנו בפעם שניה אותה התכנית. הכנסתנו היתה ניכרת; הכסף מההכנסה נמסרה על ידינו לגוף ציבורי, שטיפל בתמיכת הנצרכים.

כתום פרשת ההצגות נוסדה מקהלה בניצוחו של שמעון בס. שימשנו לה גרעין, אבל הפעם עשינו צעד „נועז", הסכמנו לשתף גם בחורות! מן הראשונות שהצטרפו היו מאַטל פיעקאַזש (כעת מנדלבוים), פייגע לוינר (כעת צפורה ברסקי), אסתר לב — כעת פשפיורקה (נמצאות בארץ), גיטל ורֶניק ואחותה (בארגנטינה), חיה גולדפרב הי"ד ועוד.

שרנו שירים עממיים לבביים מאד שלא היו ידועים כל כך לציבור הרחב, אבל עד מהרה נקלטו ברחוב על אף שהשתדלנו לא לפרסם אותם עד ההופעה הפומבית הראשונה. אולם לזה לא הגענו. כנראה, שלא היינו מיועדים לתפקידים כאלה, לא לשחקנים וגם לא לזמרים. למרות גילנו הצעיר היה כל אחד מאתנו עסוק, מי בעסקו של הוריו ומי במקצועו ובלימודיו. אנו, בני ונגרוב, היינו אנשי־מעשה ואת מטרתנו השגנו והושטנו את העזרה בכוחות עצמנו ובזמן הנכון.

דוד פשפיורקה (חיפה)

עיר מולדתי

מוקדש לזכרם של אבי ר' בנימין ב"ר הירש ליב, ואמי אטקה בת מנחם מנדל, זכרונם לברכה וכל הקדושים שנספו בחורבן ונגרוב. הי"ד.

עיירתנו ונגרוב זכתה לעיטורי־יופי, שהטבע העניק לה ביד נדיבה. היתה מוקפת שדות ירוקים וגנים פורחים, ושני נהרות שעליהם גשרים: גשר הלינוה והגשר הסטאַרווישי. כבישים אחדים הוליכו לעיר והחשוב ביניהם היה הכביש המוביל מורשה דרך מינסק־מזובייצקי וקלושין.

הנהר „ליביאָץ", או כפי שכינוהו בונגרוב „קפינקה" — היה בגדתו האחת יותיר עמוק מאשר בשניה, בגלל זה היה שם אחר לכל אחת מגדותיו.

מצידו העמוק רחצו הגברים ומצידו הרדוד — נשי העיירה. קפינקה היה, לכן, מקום־רחצה לנשים וגברים.

הנהר השני „סטרוגה", היה רדוד, עבר ברחוב העיירה ונפל לתוך הקפינקה. משום שהיה רדוד נהגו לשטוף בה כביסה ועורות־כבשים.

היה מנהג ללכת במוצאי־שבת לשאוב מים טריים לתה. אבי ז"ל הסביר לי את סוד המנהג הזה: באֵר של מרים הנביאה עוברת במוצאי־שבת את כל הנהרות, לכן סגולה היא לשתות במוצאי־שבת מי־נהרות והם גם יפים לבריאות.

לתשליך היו נוהגים ללכת לנהר הגדול — קפינקה.

בתקופת תשעת־הימים לא היו מתרחצים בנהר. רווחה אמונה, כי באותם הימים שולט שם איש־המים, הרגיל למשוך את המתרחצים למצולות — להטביעם; גם בימים אחרים הסבה הרחצה בנהר לא מעט דאגות לאמהות יהודיות, אף־על־פי שכל הילדים ידעו היטב לשחות.

תכנית העיירה

בטבור העיירה — שוק מרובע ומארבעת צדדיו רחובות. הרחובות הראשיים היו: הרחוב ע"ש ר' הלל; רח' סטארוויש, הרחוב הגרמני, רחוב סוקולוב, רחוב האטליזים, רחוב רוכנה, והרחוב הגדול ברקא יוסלביצ'א, שנמשך עד לכביש המוביל לורשה. היו עוד סמטאות קטנות.

העיירה היתה רובה מיושבת יהודים ורק בחלק מרחובו־תיה התגוררו נוצרים: פקידי הרשות ובעלי־מלאכה. פרט לזה היו בידי היהודים: המסחר על כל ענפיו, התעשיה ובתי־המלאכה מכל הסוגים. בידי לא־יהודים היתה רק חנות אחת עבור האצולה מהסביבה. רק אחרי מלחמת־העולם הראשונה נתרבו בתי־עסק נוצריים.

ונגרוב היתה עיר מחוז אשר 17 מועצות מסונפות אליה. כל מועצה חָלשה על 16 כפרים.

פעמיים בשבוע — בימי שלישי ושישי — היה מתקיים יום־שוק, מלבד בימי־ראשון לאחר השעה 12.

בשלושת צידי כיכר־השוק היו בתים; בצד הרביעי — הכנסיה. בטבור הכיכר היו שתי שורות חנויות שכאילו הפרידו את הכנסיה מן השוק. ילדי יהודים היו נמנעים מלעבור ליד הכנסיה.

שתי משאבות לשאוב מים עמדו לרשות החנויות והאכּרים שבאו לימי־השוק. במשך הזמן התקין לעצמו כל בעל־בית באר לשימושו הפרטי, כאמצעי למניעת שריפות והתפשטותן.

לפי המראה החיצוני של השוק אפשר היה לקבוע את היום בשבוע: בשבתות ובחגים היה השוק שוקט וכל בתי־העסק נעולים בכל מיני מנעולים. מעטים היו האנשים שנראו שם, ואם כן — היו אלה רק יהודים, לבושים בגדי־חג, הולכים לתפילה. הנשים מקושטות עדיים, הלכו גם הן להתפלל כשסידור „קרבן מנחה" עטוף מטפחת־לבנה בידיהן. ילדים שיחקו ליד החנויות הסגורות. השוק היה ריק מדוכנים, שתי הבארות עמדו כמיותמות — שלוות־שבת שררה בכל.

ימי־השוק

המסחר החל ביום ראשון בשעה 12. יהודים היו עומדים ליד החנויות הסגורות למחצה וממתינים לצלצול פעמוני־הכנסיה, שעם השמעו החלו נראים הקונים הנוצריים בשוק.

בחנויות לממכר יי״ש ובמסבאות נעשה שמח: השוק החל לובש צורה של ימי־חול. לאט התפזרו והלכו האיכרים לכפריהם, הקהל בשוק נתמעט, פה ושם נראה שיכור שתעה בדרכו, הנוצרים הגרים בפרברי־העיר גם הם החלו חוזרים לבתיהם. היהודים התכוננו לתפילות מנחה ומעריב. היום הראשון בשבוע הסתיים.

הימים שני, רביעי וחמישי — הם ימים שקטים והשוק כמעט ריק; רק בצידי השוק יושבות תגרניות המוכרות ירקות. סוחרים ובעלי־מלאכה נוסעים באותם הימים לימי־שוק בעיירות הסביבה או לורשה — לקנות סחורה.

לעומת זה הומה השוק ככוורת בימי שלישי ושישי. מכל הצדדים מגיעים העירה איכרים על עגלות עמוסות אווזים, ברווזים, תרנגולות, חזירים, תבואה, תפוחי־אדמה וכו׳.

ביום השישי היה מסתיים הסַחַר בשוק יותר מוקדם מחמת השבת המתקרבת, — דבר שהיה ידוע לאיכרים, שהיו עוזבים את השוק אחרי־הצהרים, עד שנשתרר שם שקט מוחלט עם כניסת שבת־המלכה.

בימי־השוק תפס המסחר בתבואה מקום חשוב ביותר ועסקו בו רבים מיהודי ונגרוב. בזמני היו הסוחרים החשובים בתבואה: נחמן קוביק ושני בניו, האחים אורשס, יאנצ׳ה ובנו מאיר.

בתי־הבד היו שייכים לשמואל שטינברג, ולמשפחות גולדפרב וליכטמאיר; הם ואחרים היו קונים מהאיכרים את יבול־השומשומין.

קרה והאיכרים לא הביאו כמות גדולה של תבואה

כיכר־השוק בחגיגה פולנית עממית (3 במאי 1929)

מוכר סחורתו ביום השוק בונגרוב

ושומשומין, אז עמדו הסוחרים בחיבוק־ידים, לעסו קנה־קש בשיניהם וציפו לימי־שוק טובים יותר.

הסוחר החשוב ביותר בענף המנופקטורה (בדים) היה ר׳ משה׳קה ברגמן, היו לו שתי חנויות: אחת ב„שורה הגדולה" ושניה בביתו הפרטי. החנות השניה היתה תמיד נעולה, ובעיירה אמרו, שזה מחשש עינא בישא... בחנות זו קנו יהודי ונגרוב את הבדים לתפירת בגדי־חתונה לבניהם ובנותיהם; כאשר דלתות החנות הזו נפתחו היה זה סימן שבקרוב תיערך חתונה בעיירה. שכנים סקרנים עקבו כדי לראות מיהו שיהיה בעל־השמחה ומי — החייט שייצא עם חבילת־בדים גדולה מתחת לבית־שחיו, מהם יתפור את בגדי־החתונה.

ר׳ משה׳קה ברגמן היה יהודי עשיר וירא־שמים וניהל את המסחר במהימנות; כל בני־העיר רחשו לו אימון; היה חסיד של הרבי מאלכסנדר והשתדך במשפחות רבנים. בנו, אלתר ברגמן, כבר היה מתקדם בדעותיו ובלבושו — לבש כותונת עם צוארון לבן מעומלן.

לבניו של ר׳ אליעזר רשה׳ס היו שלוש חנויות של מנופקטורה. ר׳ מאיר־אָשר, חתנו היה רק לעתים רחוקות נכנס לחנות עם בנו יעקב, שהיה מתמיד גדול — וזאת כדי לקיים „תורה עם דרך־ארץ".

באותה השורה היתה גם חנותו של ר׳ פייביש למדן, סגי־נהור; את העסק ניהלה אשתו. שם היתה גם חנותו של ר׳ זיינבל קוזק, יהודי חובש „שטריימל", שרוב הזמן היה מבלה בשינון תורה ב„שטיבל" ורק בימי־השוק היה מצוי בחנותו. שם היו גם חנויות למימכר טבק של יצחק מַרובקה, הרשל מורגנשטרן ושמואל הלברשטדט; זה האחרון חלם תמיד על ארץ־ישראל. שלושת בניו אמנם עלו ארצה, אך הוא עצמו עם יתר בני־המשפחה ניספו בונגרוב.

קשה להזכיר את כל סוחרי־העיירה ובתי־העסק שלהם. לרוב היו אלה יהודים חרדים, חסידים שעסקו בתורה.

נפנה, איפוא, לרחוב רוכנה, מקום שם היה הצריף של מכבי־האש, ששימש גם כאולם להצגות והיה עריסת החוגים הדרמטיים היהודיים והפולניים בונגרוב.

דמות פופולרית־עממית היה ה„פלדשר" אליעזר לאופמן. הוא חבש כובע רוסי ולבש בגדים קצרים. התפרסם באמנותו לשחרר בחורים חייבי־גיוס משירות בצבא ע״י גרימת מום שפסל אותם להיות חיילים. הוא היה היהודי הראשון שפתח עסק למימכר רפואות בעיר, שיהודי העיירה היו באים אליו, כי שם היו פטורים מלדבר רוסית בהזמינם רפואות. אף ילדי־החדר היו נכנסים אליו בערב יום־כיפור באופן חפשי לקנות טיפות המקילות את התענית.

מול ביתו של לאופמן היה ביתו של הרשל מורגנשטרן, יהודי בעל קומה גבוהה, חסיד. בשבת בבוקר היה נוהג ללכת להתפלל לבית־המדרש ע״ש ר׳ הלל, לבוש מעיל־קטיפה ארוך וחבוש „שטריימל". בחורי־חסידים היו נוהגים לספר, כי ר׳ הרשל מורגשטין הוא מומחה ליישב ריב הפורץ בשעת משחק־קלפים ב„שטיבל" בליל חג־המולד („ניטל").

ועוד דמות ידועה: יוסל רימז׳, יהודי רחב־כתפיים שבע־ימים, נוהג היה ללכת, כשהוא נשען על מקל עבה; היה בא־כוח יהודי יחיד בעיירה בימי הצאר. הוא הכיר את הכל וקרא לכל אחד בשמו, והשתתף בקביעות ב„חברה־חומש" שניהל ר׳ בנימין פשפיורקה בבית המדרש ע״ש ר׳ הלל.

רחוב סוקולוב

רחוב סוקולוב היה נטוע עצי ערמונים גבוהים והוא שימש הגן העירוני. בצידו האחד היתה הגדר של חצר הכנסיה ובה גן פירות מכל המינים, שגירו תיאבונם של ילדים, ככתוב: „מים גנובים ימתקו". הרחוב הזה לא היה מאוכלס הרבה ומשני צדדיו אילנות ושדות נרחבים. מקום זה שימש מיפגש של הנוער היהודי ובערבים המה מיוכוחים על סוציאליזם וציונות. שם נרקמו החלומות על תיקון העולם ועתיד יותר טוב בכלל.

הרחוב סטארוויש הוביל לתחנת הרכבת לוכוב־ורשה; גרו בו יהודים ונוצרים. משני צדי הרחוב עצי־נוי וגני־פרי. שם טיילו אברכי החסידים בקיץ בשעות שבין מנחה למעריב. לעתים פגשו שם ביום־חול לפנות ערב את ר׳ פייביש למדן הסגי־נהור, מלווה ע״י שני אברכי־חסידים. הם קיימו מצווה של עיסוק בתורה אגב טיול והנאה מהאוויר הצח. הגשר שעל הנחל סטרוגה שימש להם לגבול; הרחק מזה לא הרחיקו בטיולם.

לא רחוק משם היה הרחוב הגרמני — שם גרו לרוב

יהודים. היה זה רחוב שקט מעוטר עצים לרוב, שם גם היתה כנסיה. בקצהו היה בית־הספר הגרמני ומעבר צר לשדות שהובילו לנהר קפינקה. בימי מלחמת העולם הראשונה הפכה הכנסיה להיות בית־חולים עירוני. דרך הרחוב הזה נהגו ללכת בראש־השנה ל„תשליך".

רחוב גרברסקה

היה רחוב אחד ארוך שהתחלק לשנים: מחציתו הראשונה — עד הצלב; והשניה מהצלב עד גבול העיר שהוביל לכביש הראשי לורשה. ברחוב זה גרו יהודים בלבד ולא היו שם עצים כלל.

בהתחלת רחוב ברקא יוסלביצ'א ברחוב ה„תיבה" התגורר ר' ישראל־אֶשר שהיה בעל־מסעדה.

ר' ישראל־אֶשר, יהודי חסיד, חבש כובע־קטיפה גדול ומכיסו בלט תמיד קצה מטפחת אדומה.

נוהג היה לעמוד ליד דלת־הזכוכית הפתוחה־למחצה ולהזמין בקול רם מהמטבח את הזמנות הסועדים: מנה כבד ברוטב, טחול ממולא, צוואר מטוגן עם רוטב וחזרת, רבע אווז וכו'... החזיק תמיד בקבוק יי"ש בכיס מעילו, מחשש האיכרים שלא יחשקו בו.

ריח המאכלים הטעימים התפשט על פני כל הרחוב.

סמוך ל„תיבה" גרו הזוג משה וחיה פשפיורקה, שנקראו „רזביצ'אים". כל דירתם היתה של חדר אחד ומטבחון קטן ושימשה למגורים וגם לבית־מלאכה למשה ולאחיו מנדל. שניהם היו תפרים. הדירה ובית־המלאכה היו גם מועדון לחברי „פועלי־ציון" שהיו מתכנסים שם ומנהלים ויכוחים נלהבים.

במשך השנים זכה מנדל להיבחר כחבר המועצה של העירייה מטעם פועלי־ציון־שמאל ומשה שימש עד פרוץ המלחמה פרנס הקהילה ויו"ר איגוד בעלי־המלאכה.

כפי שהזכרנו לעיל, החל רחוב גרברסקה מן הצלב. ממול היתה המסעדה של בנו של ישראל־אֶשר; שם גם היתה „התחנה" של הניך מקלושין שסוסו ועגלתו שימשו אמצעי תחבורה לסחר־חליפין שבין ונגרוב וקלושין.

כל הסכמי־המסחר בין ונגרוב וקלושין נחתמו אצל יודל בן ישראל־אשר, וחדריו הקטנים שימשו גם מקום־לינה לסוחרים שנאלצו להישאר ללינת־לילה בונגרוב. הכניסה לביתו היתה דרך המטבח, משם נדפו תמיד ריחות חריפים של צלי ובימים קרים פרצו משם אדים חמים. בחדרים קטנים אלה גם נהגו אנשים מהמעמד הבעל־בתי לשחק קלפים בלילות־חורף, ללגום בהזדמנות זו כוסית יי"ש ולקנח ברבע אווז צלוי.

במרחק מה מן המסעדה ועד הנפח היו בתי־המלאכה לבורסקאות ובימי הקיץ החמים הורגש ריח העורות בכל העיר. בחצרות הגדולות היו כל המכשירים הדרושים לעבודת־הבורסקאות, שעבדו בה יהודים מזוקנים, הם ובני־משפחותיהם. מקצוע זה עבר במשפחה מאב לבנו. העבודה היתה קשה והעוסקים בה, צפרני ידיהם היו חומות תמיד ומעיליהם מלוכלכים. בשעה שבין מנחה למעריב נהגו להיכנס ליודל בן ישראל־אֶשר ללגום כוסית יי"ש ולקנח אחריה, כדי לשאוב כוחות להמשיך בעבודה עד חצות.

במרוצת השנים התחילה התעשיה בבורסקאות להתפתח והחל השימוש במכונות מודרניות. הבורסקאים העסיקו פועלים ובעצמם הפכו להיות בעלי־בתים מכובדים ומיוחסים.

הרחוב ע"ש ר' הלל

לרחוב קומינרסקה (הסמוך לשוק) קראו לפנים רחוב ר' הלל, על שם בית־המדרש שבאותו רחוב. הוא התחיל מן השוק עם שני בתים שהיו משני צדדיו: מימין ביתו של אליעזר לאופמן ומשמאל — בית הרשל מורגנשטרן. ביתו של אליעזר לאופמן ומרתפיו המוגנים, שימשו בשעת מלחמת העולם הראשונה כמקום מחבוא ליהודים מהרחובות הסמוכים, כשהקוזקים עברו בעיר בהימלטם מן החזית. בזמן השמדת יהודי עירנו ע"י הנאצים במלחמת העולם השניה, שימש מרתף זה כמצודה אחרונה של יהודים, ממנה ניהלו את מאבק התנגדותם לנאצים, לא נכנעו להם, ושם מצאו את מותם כגיבורים, כשהבית על כל הנמצאים בו נופץ ע"י חמרי־נפץ.

הבתים ברחוב היו בנויים עץ וביתו של מיכאל אליעזר רישה'ס עמד ברוחב וכך חסם את הדרך לשדות ול„קפינקה". הרחוב עצמו היה קטן ורק בית־המדרש ע"ש ר' הלל עשהו חשוב.

הגרים בו היו לרוב בעלי־מלאכה: סנדלרים, נגרים, חייטים, סופרי סת"ם ועושי בת"ים וגם בעלי־דוכנים ותגרניות־שוק. הם תפסו את המקומות החשובים בבית־המדרש והתפללו בנוסח אשכנז; בשבת היה שם מניין שני, שהתפלל בנוסח ספרד.

ממול בית־המדרש היתה סימטה שהובילה לחצר בית־הכנסת. קראו לסימטא ע"ש מלכה הנדל'ס, בתו של ר' אריה פשפיורקה. היא היתה אלמנה ואם לשישה ילדים, ניהלה חנות מכולת בסיטונות וליחידים, וכך פירנסה את משפחתה. לעת זיקנתה ניהלו בניה את החנות.

למלכה הנדל'ס היה מקום מכובד בעזרת־הנשים שבבית־המדרש. היא התפללה בקול רם ובשבת שמעו בבית־המדרש לגברים את המלים „שמע־ישראל" היוצאות מפיה בהתלהבות. כל שלושת בניה היו יהודים מתקדמים. חתנה ר' יצחק־פנחס, סוחר־קמח, היה למדן מובהק, עלה לארץ בשנת 1935 והיה גר בתל־אביב. בארץ לא עסק במסחר, אלא התמסר ללימוד תורה ביחידות ובחברת ש"ס בבית־הכנסת הסמוך. נפטר בשנת 1954.

בית־עץ נמוך התגורר ר' איצ'ה פויגל, יהודי חסיד, בעל השקפות־חיים מתקדמות. שימש סַפָּק לצבא הרוסי ועסקיו פרחו. הוא בנה לעצמו בית מפואר עם סוכה נאה, שחלונותיה היו מזכוכית צבעונית וגגה מתקפל. בפנים היתה הסוכה מקושטת בכל מיני קישוטים מעץ מגולף. בימי הקיץ, כאשר הגג המתקפל נפתח כדי לאוורר את הסוכה, נהגו ילדי החדר לבוא ולהסתכל בה. לחתונת בתו הצעירה הוזמן הרבי מרדזימין, שבירך וקידש את הזוג תחת החופה. חגיגות שבע־הברכות נערכו במשך 7 ימים. השולחנות היו ערוכים בכל־טוב וכלי־זמר הנעימו מנגינותיהם. שולחנות מיוחדים נערכו

עבור עניים ולכל מנה צורפה מטבעת־כסף ביד נדיבה.

חתונה זו של בתו של ר׳ איצ׳ה פויגל היתה למאורע חשוב ובמשך שנים סיפרו עליה נפלאות. העיירות הסמוכות התקנאו בונגרוב שחי בתוכה עשיר כזה.

בסוף מלחמת העולם הראשונה היה גר ברחוב ע״י ר׳ הלל, ר׳ בנימין (בייגר) פשפיורקה, בבית שירש מאביו ר׳ הירש־לייב. לעת זיקנתו עסק במלמדות. היה חסיד סוקולוב, התפלל בבית־המדרש ורק לעתים רחוקות הלך ל„שטיבל״ כי לא יכול היה לשאת את העובדה שמתרבים שם לובשי „צוארונים לבנים״. במשך הרבה שנים שימש גבאי של בית־המדרש ו„חברת־תהילים״. ייסד את „הכנסת־אורחים״, היה יהודי שנזהר בבריאותו ובלבושו ועסק תמיד בצרכי־ציבור.

במוצאי יום־כיפור אחרי התפילה היה נוהג לפשוט את ה„קיטל״ והתחיל בהכנות לבניית הסוכה. בשעת מעשה שר את השיר:

במוצאי יום־כיפור, בעוד נקיון־שינים,
שבור מחצית־גוף מתענית, חלוץ־נעלים,
עוד לא עשית „בורא מאורי האש״ —
ויתד באדמה לסוכה כבר יש!
כל זה לכבוד אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה,
אהרן, דוד
ואושפיזין עוד.

המנוסה מן הבית

שנת 1905 הביאה עמה זרמים חדשים. בבתי־המדרש מצאו כל מיני כרוזים מתחת לשולחנות ובין דפי הגמרות. פעם גילתה המשטרה אסיפה שנערכה בשדה ובני טובים שהשתתפו בה נעצרו והובלו ל„חד גדיא״ (בית הסוהר). החרפה היתה לאין שיעור ופחד הוריהם עוד גדול מזה.

רעיונות חדשים פרצו בעוז והתפשטו בעיר, הרסו את צורת החיים החסידית־פטריארכאלית, המושרשת מדורי־דורות.

החסידים הרגישו מבעוד זמן בסכנה ובשמחת תורה החליטו „לכבות את השריפה״ בהרביצם כדת בצעירים, שהיו חשודים בעיניהם. אולם הם שילמו בעד נצחונם זה אחרי שמחת־תורה כפליים ועוד יותר. במשך שנים זכרו את הדבר בעיר ואת הכינוי „שמחת־תורה׳ניק״.

שנת 1905 נחרתה בזכרון העיר גם בגלל סיבה אחרת, והיא — שהסוציאליסטים בני־עירנו עזבו את העיר.

דוד הידוע בכינויו „קיסר״, נחמן, בנו של המלמד מרדכי, יעקב בן ישראל־אֶשר, משה קיגלסזון, שתי בנותיו של אלתר כלי־זמר, שקראו להן ה„קיסריות״ ואחרים — נסעו לאמריקה. אחרים הסתדרו כבעלי בתי־מלאכה ומשם לעתים בקעו מנגינות ושירים משנת 1905.

בינתיים גדל דור חדש וצר היה להם המקום בעיירה. חלק מהנוער נסע ללמוד בישיבות לומז׳ה, אוסטרוב, ורשה (ישיבה של ר׳ איצ׳ה ברחוב מורנובסקה). ההורים הבינו, כי זו אמתלה בלבד כדי להשתחרר מפיקוחם.

גם אני למדתי שנה אחת בישיבה בורשה ולאחר מכן למדתי מלאכת החרטות, שהתאימה בערך ליחוס משפחתי.

גם אחרים עזבו, במוקדם או במאוחד, את הישיבה וכל אחד הלך לדרכו.

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה חזרנו כולנו לונגרוב ואז התחילה בעירנו פעולה חברתית־תרבותית מאורגנת.

תחילה נוסדה חברת „לינת־הצדק״ ואחר כך הספריה ולבסוף בית־העם. אחר כך החלה החלוקה המפלגתית.

הרשיון הראשון לייסוד ה„בונד״ נתקבל מהכובשים הגרמנים על שמי ועל שמו של אליעזר בן המלמד יעקב (שניגו היינו בגיל מתאים המַקנה זכות לקבלת רשיון).

בשעתו היה ה„בונד״ ו„פועלי־ציון״ שתי המפלגות הפעילות ביותר בונגרוב. עקב עמדת ה„בונד״ לבעייה היהודית, עזבתי את שורותיו, ואתי עזב גם חיים ברנד — והצטרפנו ל„פועלי־ציון״.

המהפכה ברוסיה גרמה לפילוג רעיוני בשורות „פועלי־ציון״ והסניף בונגרוב הצטרף לאגף השמאלי שבמפלגה זו.

החלטתי לעלות לארץ־ישראל. באתי בדברים עם הח׳ רפלקס (הוא החבר ניר, כיום — חבר הכנסת) וקיבלתי המלצות לייסד בארץ קואופרטיב לבורסקאות, כי בשנים האחרונות למדתי בונגרוב מקצוע זה. חבר למפלגה בקרקוב העביר אותי את הגבול למהריש־אוסטראָו ומשם הגעתי לוינה, המרכז של „החלוץ״ בימים ההם, שמשם אורגנה העליה לארץ־ישראל.

בוינה התקיימה בימים ההם הועידה החמישית המפורסמת, בה הגיע לפילוג במחנה „פועלי־ציון״. לשם הגיע גם החבר יחיאל ווייס עם הח׳ גיטל פינגולד, רעייתו הראשונה ז״ל.

לאחר נסיעה של חודש ימים בספינה „קורינתיה״ הגעתי ליפו ב־28 באוגוסט 1920 — הראשון משורת החברים של „פועלי־ציון״ בונגרוב. בחג הסוכות של אותה שנה כבר עבדתי בכביש טבריה—צמח.

***

זכרונותי מהבית משקפות את התקופה 1904—1919. ישמשו־נא מצבה לכל הקרבנות שניספו בונגרוב על קידוש השם, יחד עם חורבן העיירה היהודית, שבמשך מאות שנים שימשה עריסה לדורות יהודים פעילים ותוססים.

ר. אלברשטדט (פאריס)

זנגרוב, כפי שאזכרך...

זנגרוב, עם רחובותיה הצרים, בתיה הדלים, הכפופים תחת לחץ־השנים, וגגותיהם השחורים וההרוסים. בפרברי־העיר המאוכלסים בצפיפות מרובה התגוררו העניים שקיומם היה תלוי בנס יום־יום. לא פלא, איפוא, שעל רקע התנאים הפוליטיים של פולין הפילסודסקית והמיבנה הסוציאלי של התושבים היהודים, ראה עצמו הנוער היהודי של עיר זו בלי עתיד וללא סיכוי למחר טוב יותר...

מאז עזבי את עיירתי עברו שתי עשרות שנים ובמקום מגורי, בפאריס — המטרופולין העולמי — עם רחובותיה ובתיה המהודרים — אני חושב עליך, זנגרוב עיר מולדתי, ודמעות ממלאות את עיני. משהו מוזר שלא אדע לכנותו מתרחש בי; כאב בלתי־ידוע תוקף את לבי, נתקע כפקעת בגרוני — וגעגועים אחרי עיירתי זאת — שבניה הושמדו וצביונה היהודי נמחק — ממלאים את נפשי.

כך אראה אותך, זנגרוב, בדמיוני: יהודים כשרים, יראי־שמים, שכל מחשבתם נתונה לעולם הבא — וכתמורה מוכנים בעולם הזה, הפרוזדור, לקבל באהבה־שבהכנעה את העוני וההשפלה וכל לבטי־הקיום הקשים.

בערבי־שבתות, עם הדלקת הנרות, הרחובות שינו את מראיהם: השוק התרוקן, כל החנויות נגעלו על מנעול. והאנשים — כאילו נזדקפה קומתם — וכבני חורין, שזה עתה נגאלו משיעבוד, היו מהלכים בנחת לקבל את פני השבת, לבושים מי ב„קפוטה", מי ב„שטריימל" ומי בחליפתו המשובחת; קדושת השבת האירה את פניהם. כל דאגות הקיום, טירדות החולין חלפו ועברו ובמקומן — השקט והשלוה. כאילו באורח־פלא כל עני נהפך לעשיר — כי נתעשר באמונתו והריהו שמח בחלקו שהשבת מקרבתו אל השכינה. גם הנוער — צעירים וצעירות — התהלכו חפשיים, עליזים וצוחקים, לאורך רחובות העיר ולרוחבם.

הנוער היהודי — שלמעשה היה חסר כל ומוטל על כתפי ההורים המסכנים ברובם, לא אמר נואש. בדמיונו יצר ובנה תכניות של עולם חדש, עולם בו ישלטו צדק ויושר, שפע ואושר; וקודם כל — בית לעצמו ומולדת לעמו הנרדף. נוער כזה לועג לעוני — כי הוא עשיר ברוחו, מלא התלהבות, מוכן לייבש ביצות, לסלול כבישים, לבנות בתים. ואחיו שעלו לפניו מחכים לו בארץ בידים פתוחות. שם ימצאו המרץ וההתלהבות אפיק פורה, שדה־פעולה־יצירה — — — ובינתיים מתאספים באולם ההסתדרות הציונית, בזרועות שלובות רוקדים „הורה" בהתלהבות — וכך מתחזק הרצון לבנות וליצור בצוותא.

תוך הרהורי עולה לפתע תמונה בדמיוני: באחת מפינות העיירה פרצה דליקה: הפעמון הקבוע במרכז העיר מתריע בעצבנות — והכל, מצעיר ועד זקן אצים־רצים להושיע ולהציל את השכן הנפגע — גם אם הדבר כרוך בסכנה.

הנכונות התמידית של בני־עירי לעזרה והקרבה למען הזולת — היא לי כאבוקה זוהרת בחיי — וכל עוד אשא אותה בלבבי יהיו חיי עשירים ונעלים.

בית־המדרש של ר' הירש יחיאל ברחוב ברקא יוסלביצ'א (צילום: א. פשפיורקה, 1936)

שלמה ז'יויצה (נס־ציונה, ישראל)

תלמידי־חכמים

בונגרוב היהודית־החסידית היו תלמידי־חכמים רבים, הבקיאים בש"ס ופוסקים, שריכזו סביבם חוגים נרחבים של תלמידים ולומדי־תורה; יהודים אלה השפיעו גם לטובה על יצירת אווירה של „רצון ללמוד". מרכז הלימוד היה לרוב בבית־המדרש ע"ש ר' הלל, שהיה מקום־מיפגש עיקרי, כי בו התפללו יהודים מכל מיני שכבות וחוגים שבעיר.

בבית־מדרש זה היה ר' מנדל גרייבר (מנדל פייביש'ס) בין הראשונים בונגרוב שלמדו מדי יום ביומו את ה„דף־היומי". הוא היה תלמיד־חכם, ירא־שמים וחסיד אמיתי, וקיים בפירוש את המצווה: „והגית בו יומם ולילה". אחריו מלאו תפקיד זה ר' שלמה'לה פשפיורקה ור' יוסף וינגרטן (יוסלה מאיר מיכאל'ס), זכרונם לברכה, שהכניסו רוח־חיים ב„דף היומי" ושיוו לו תנופה. שניהם הקדישו את כל זמנם הפנוי מפרנסה להקנות לאחרים את ידיעת התורה ועשו מאמצים לעזור גם ללומדים פחות מחוננים. שפתם היתה חריפה ועממית בעת ובעונה אחת.

ר' שלמה'לה פשפיורקה

ר' שלמה'לה פשפיורקה היה מחסידי אלכסנדר, עממי בכל הליכותיו, חריף בשיחת־חולין ובלימודי־תורה. כל פי־נות התלמוד היו נהירות לו, היה חסיד פעיל בעל הבנה עמוקה בחסידות. אולם לא רק בשטח זה התעניין; לאחר לימוד תורה בבית המדרש עד חצות, היה עוד קורא את העתונות היומית.

ר' יוסף וינגרטן היה מחסידי גור; גם הוא התאמץ לקרב את תלמידיו והתייחס אליהם כמו לחברים וידידים.

שני תלמידי־חכמים אלה, היו ידועים ואהודים על הציבור. בדומה להם היה גם מקובל על הכל ר' יצחק פנחס פרל ז"ל, שנפטר בארץ־ישראל. כל הופעתו היתה כשל „נסתר", בשקט ובצנעה למד עם קבוצת תלמידיו והצית בהם את ההתלהבות החסידית.

מקום מיוחד תפס בבית־המדרש ע"ש ר' הלל — ר' נחמן ז'יויצה ז"ל (קוביק). בהיותו בימיו האחרונים סגי־נהור, לימד את תלמידיו תנ"ך ותלמוד בעל־פה. די היה להזכיר לו את התחלת הפסוק והוא המשיך בו, בליווי הפירושים המדוייקים ביותר. והוא הדין בסוגיות הקשות ביותר של התלמוד, שגם אותן ידע בעל־פה. הוא היה מחסידי קוצק הקשישים ונוהג היה לספר הרבה ממעשי־הצדיקים.

ר' יונה אייזיק ניימן

בין תלמידי־החכמים החשובים היו גם ר' יונה־אייזיק ניימן ז"ל. — הידוע בכינויו „בעל בטחון" — ור' אברהם ילין ז"ל. ר' יונה אייזיק היה בקי בתורה והוראותו ההדורה עוררה כבוד. הוא היה לומד בקול ערב ושמו הלך לפניו בישיבות ובקרב היהדות החרדית, בגלל הספרים שחיבר.

ר' אברהם היה המחבר של הספר „ארך אפיים", בו הוא כותב על הצורך להתגבר על הכעס ולא להתפרץ ברוגז וכעס. חייו והתנהגותו האישיים היו תואמים לתוכן הספר שחיבר. הוא הצטיין במידות נאות ולעונג נחשב לבלות בחברתו. היה אוהד את ארץ־ישראל ותמיד עורר את הצעירים לעלות אליה; סיסמתו היתה, כי למידות טובות אפשר להגיע יותר בארץ הקדושה.

פעולה ציבורית ותרבותית

יוסף לשץ (פתח־תקוה)

ראשיתה של הפעולה הציונית הדתית

נולדתי באוסטרוב־מזוביצקי. בשנת 1908 נשאתי לאשה מרת ברכה הכ״ב בת ר׳ ישראל ספירשטיין ז״ל, מתלמידי ישיבת וולוז׳ין. בשבע הברכות האחרונות שלי השתתף הרב הגאון ר׳ שמואל ווייס זצ״ל, הרב דמתא. אעפ״י שהיה ממעטי־הדיבור — ואולי בגלל זה — עשה עלי רושם רב והתחלתי להתקרב אליו. בתקופה ההיא חלה ההתפלגות בין חסידי אלכסנדר, אחרי פטירתו של בעל „ישמח־ישראל״ זצ״ל, הרבי מאלכסנדר.

ייתכן, כי התקרבותי לרבי מביאלה היתה למורת־רוחם של חסידי אלכסנדר, משום שהרב ווייס זצ״ל היה חסיד הרבי מביאלה. פעם בשבת, בהסבו לשולחן לשעת שלוש הסעודות, הופיע שוטר בכיר (סטארשי־סטראשניק) בביתו. בבית הרב הסבו כשני מניינים והשעה היתה לאחר שקיעת החמה. הלה פנה לכב׳ הרב בשם הממונה (הפריום־צ׳ק), המחכה לו שיבוא למשרד המחוז להשביע חיילים חדשים. הזדקף הרב וענה בקול נמרץ: „חוצפה! עוד שבת!״ השוטר פנה ועזב את המקום בבושת־פנים. כב׳ הרב התיישב בחזרה על מקומו וכולנו המשכנו בסעודה, כאילו לא קרה מאומה. השבת כבר יצאה, החנויות כבר נפתחו ורק בבית הרב הסבו עוד לשולחן של „שלוש סעודות״. ברכנו על המזון, התפללנו תפילת מעריב כמו בכל השבתות. רק אחרי ההבדלה הלך הרב למשרד המחוז.

הדבר אירע בתקופה הראשונה להשתקעותי בעיר ומאז התקשרתי קשר נפשי לרבי עד יומו האחרון.

כל מי שחי בתקופה ההיא, ידע מה רבה היתה חשיבותה של הופעת נציג השלטון הרוסי ועד מה גדולה היתה מיד הגבורה הנפשית והכבוד העצמי שגילה הרב; בתוקף עמידתו האיתנה ללא משוא פנים והסתמכותו תמיד על עיקרי התורה והצדק, נודעה לו השפעה עצומה על כל הקהל. הודות לגדולתו בתורה וסגולותיו האישיות היה מועמד לכסא הרבנות בעיר לודז׳, אחרי פטירתו של הגאון מייזל, ומפני שלקה ברגליו נבצר ממנו לקבל כהונה רמה זו. כממלא מקומו נתמנה הרב הקדוש ר׳ יעקב מנדל מורגנשטרן הי״ד (בנו של הרבי מסוקולוב זצ״ל), שהיה הקרבן הראשון ביום הקדוש, יום הכיפורים, בימי השואה.*

העיר היתה מצטיינת בעתיקותיה וביחוד בבתי כנסיותיה, כגון בית־המדרש „הישן״ שהיה קיים שמונה מאות שנה בערך ויחסוהו לתקופת ר׳ יהודה החסיד זצ״ל. שם נמצא ספר תהילים כתוב על קלף מלפני שש־מאות שנה, שהושמד ע״י הפולנים בעת הפרעות במלחמת־העולם הראשונה. תודות למסירותו של החובש העירוני מר לאופמן ז״ל, שבהשתדלותו בא אחד מזקני הפולנים בעיר — גוי מחסידי אומות העולם — מר בליצקי, — ושניהם הצליחו לרסן את הפורעים ולהציל את ספרי־התורה ויתר כלי־הקודש.

ע״י ביהמ״ד „הישן״ עמד ביהמ״ד „החדש״, שאף הוא היה קיים למעלה משלוש־מאות שנה, וסמוך לשני בתי־המ״ד אלה, ביהכ״נ „הגדול״, שהיה נחשב בין היפים בפולין. כן יש לציין את ביהמ״ד ע״ש ר׳ הלל, שבו אמר שיעור ר׳ יצחק פנחס פרל ז״ל, שעלה לארץ ונפטר, וביהמ״ד ע״ש ר׳ הירש יחיאל, שבו התבלטו במיוחד שתי דמויות: הת״ח הגדול ר׳ יונה אייזיק נימאן זצ״ל, שישב יומם ולילה על התורה** ור׳ אברהם ילין זצ״ל, שעליו אתעכב להלן. נוסף על בתי הכנסת היו גם הרבה בתי־חסידים, שבכולם נמצאו תלמידי־חכמים ויראי־שמים.

בכל ימות השבוע שרר שקט מוחלט ברחובותיה של ונגרוב, חוץ מיומא דשוקא. העיר שקטה על שמריה, משום שהיתה מרוחקת מצומת־דרכים וממסילת־ברזל והקשר עם העולם היה רופף. פרנסתם של חלק גדול מהתושבים היה מבתי־בורסקי פרימיטיביים, שעברו מדור לדור, כגון: משפחת מנדלבוים, שהיתה מסועפת מאוד, משפחת גילצר ועוד, (רק חלק קטן מהם, לצערנו, נמצאים בארץ). יש לציין את ראש משפחת מנדלבוים, ר׳ נחמן ז״ל, שהיו מספרים עליו, כי בעת ששרה מגפה ר״ל בעיר, סיכן את חייו, עזב את משפחתו וביתו והתמסר בכל מאודו להצלת נפשות. חלק ניכר מהתושבים פרנסתם היתה על כתיבת ספרי סת״ם ועשיית „בתים״ לתפילין, כי בבתי הבורסקי הנ״ל עובדו העורות בשבילם. תוצרת זו נשלחה ונפוצה ע״י סוכנים רבים — תושבים וגם אנשי־חוץ — בפולין עצמה וגם בארצות חוץ וביחוד באמריקה. העיר נתפרסמה בארצות רבות כמרכז הייצור של תשמישי־קדושה.

רוב אנשי העיר היו חיים חיים צנועים והתפרנסו מיגיע כפיהם ולא ידעו כלל מותרות (לפי מושגי הזמן ההוא).

זכיתי עוד להכיר את ר׳ ישעיה סופר זצ״ל, שהיה אב־טיפוס לחבר ה„סופרים״. בעת עבודתו בקודש התנער מכל חולין ושקע בכל נימי נפשו בחרדה ויראת־שמים וכל אות ותג נכתבו בהקפדה רבה, מהולים בלשד חיותו. לרבים נחשבה זכות גדולה להשיג תפילין עם פרשיות משלו. סיפרו עליו, שכתיבת ספר־תורה בשביל בעל „ישמח ישראל״ זצ״ל נמשכה חמש שנים.

סופר האידיש הידוע י. מ. ווייסנברג, ביקר פעם במיוחד בעירנו, כדי לראות במו עיניו את ר׳ ישעיה זצ״ל בעת עבודתו בקודש, ותיאר אותו בספרו „יידישע שטעדטל״.

אנוכי, שגדלתי ברוח הציונית בבית אבי ז״ל, בבואי לעיר זו ובראותי את הרפב האוכלוסיה והקנאות של חלק גדול מתושביה, חששתי שאיתקל בקשיים רבים בפעולתי למען הציונות, הדתית במיוחד. גיסי, האחים נימאן, ר׳ דוד

---

* בתור מו״צ כיהן בעירנו כל השנים הנ״ל הרב ר׳ נתן פסס זצ״ל, תלמיד חכם גדול, מחבר הספר „אסיפת זקנים״.

** מחבר הספרים „בן יכבד אבי״, „שועת צדיקים״ ועוד.

אייזיק ז"ל ור' אברהם משה הי"ד, נימנו עם הציונים הנלהבים וכבר זכו לחיפוש בביתם מצד הג'נדרמריה הרוסית אחרי חומר ציוני, כי עמדו בקשר עם הועד האודיסאי. ברם, חיש מהר נוכחתי כי גדול הוא השטח לפעולה ציונית דתית במקום ומצאתי אנשים רבים בעלי הכרה ציונית־דתית ובני תורה, שהיו בין עורגי־ציון, כגון: ר' איצ'ה אלבוים, ר' ישראל לייבוש טיבלום, משה אהרן שיינמן, ר' איצ'קה, ר' פישל פיינגולד ורבים אחרים.

תוך תקופה קצרה נתלכדו אנשים אלה לגוש מלוכד של „המזרחי", שהשפעתו בעיר היתה גדולה. גם הפלגים האחרים בציונות — הן מימין והן משמאל — היו מאורגנים ומלוכדים יפה. הרעיון המשותף איחד אותם לשיתוף פעולה אמיץ, ויחסים הוגנים והערכה הדדית שררו ביניהם, ללא שמץ של חיכוכים. „המטה הראשי" נמצא אצל הציוני הדגול, ידידי מר אהרן רייזמן ז"ל.

והנה עובדה המאפיינת את היחסים בין הפלגים השונים: קיום קיבוץ הכשרה שמאלי בעירנו, שהיה מוגן ע"י אנשי „המזרחי" נגד הנגישות הרבות מצד ה„בונד". לעומת זה רחשו בחורי הקיבוץ כבוד לדת.

תודות לעבודה ההדדית ותיאום הפעולות בין הפלגים אורגנה במשותף הפגנה רבתי בשנת „הכרזת בלפור", שהצלחתה והדיה נתפשטו בכל הסביבה.

ייזכר לטוב מר יוסף חיים ברנשטיין ז"ל, שבהשתדלותו ניתן הרשיון להפגנה זו, והוא היה בין ראשיה. לתהלוכה הצטרפו גם מאות ילדי העיר עם דגלים לאומיים בידיהם, ועברה דרך הרחובות הראשיים. בהגיעה לרחבת בתי־הכנסת יצא לקראתה חבר ה„כלי זמרים" בנגינת „התקוה". מחמת קהל האלפים שנתאסף במקום, נאלצו ראשי ההפגנה לנאום בפני הקהל תחת כיפת השמים. התרגשות ההמונים היתה עצומה וברגשות שמחה התפרקו גברים ונשים את זהבם ותכשיטיהם ומסרום ל„נציונל פונד" (קרן קימת לישראל).

העבודה למען ציון נמשכה בהתמדה, במסירות ובנאמנות עד פרוץ השואה האיומה. בין הפעולות העיקריות היו התרמות, שווקים למען הקהק"ל, החדרת רעיון החלוציות בנוער, החיאת השפה העברית וכו'.

במיוחד עלי לעמוד על דמותו הנעלה של הצדיק ר' אברהם ילין זצ"ל, מחבר הספרים: „ארך אפים", „נחלת־צבי", „גאולת ישראל" ועוד. זכיתי להימנות בין ידידיו ולהימצא בשכנותו יותר מעשרים שנה. איש נחבא אל הכלים היה, תלמיד חכם, ושופע תורה וירא־ה, ש„לא הוה פסק פומיה מגירסא" * יומם ולילה. לכאורה, נראה היה כרחוק מהווית העולם ומתבודד בפינתו. אולם מי שהתקרב אליו והתחקה על רעיונותיו (שמסרום רק למתי מספר) הוצף בים של אהבה וחיבה לארץ־ישראל ולמתהווה בה.

יהודי זה — שמימש רעיונו הלכה למעשה — אזר עוז לפני כחמישים שנה נטש את משפחתו וביתו ויצא ברגל לארץ. הוא הצליח להגיע עד רומניה ושם אסרוהו השלטונות והחזירוהו הביתה. שנים על שנים חיטט במקורות, כדי לאַמת מתוך דברי חז"ל את רעיון שיבת ציון. בספרו „גאולת ישראל" (אשר אף בזמננו יש בו ענין), שיצא לאור בשתי שפות: עברית ואידיש, הביא מקורות רבים מגדולי ישראל להצדקת רעיון שיבת ציון בזמננו. הענין האחד והיחיד, שלמענו היה מפסיק מלמודו ותורתו היה — דבר מהארץ. עמד גם בקשרי מכתבים עם הגאון רבן ישראל מרן הרב קוק זצ"ל. דירתו היתה בעליית הגג של בימ"ד ומעליה זו קרנו ושפעו אורות הצדק והתורה. חי חיי דחקות ועוני, רחוק מגשמיות ומלא כולו רוח. אכן, צדיק וגדול, אלמוני שבאלמונים. — —

---

* בבא מציעא פ"ו („לא חדל פיו מלימוד").

כח) **בארנו** (באות י"ד) בדברי הזוה"ק שב־ששים שנה אלו מתר"ס עד תש"ך תהיה הגאולה.

כט) **ועוד** בארנו (באות ט"ו) בדברי הזוה"ק שבשעה חמישית של הקב"ה ביום ששי שלו, שהוא משנת תרס"ו וח' חדשים עד תש"ח וד' חדשים תהיה הגאולה. הנה ב' נבואות אלו התחילו להתקיים, ובעזה"י בששים זה ובשעה זו תגמר הגאולה.

מתוך הספר „גאולת ישראל" לר' אברהם יעלין איש וועגראָוו נדפס בשנת תרפ"ח בפיעטרקוב (פרק „גאולת ישראל — חזקו ואַל תיראו", עמ' 27).

אהרן רייזמן ז"ל

בית־הספר העברי „תרבות" ושיעורי־הערב לעברית

בשנת 1920 או 1921, קיימה קבוצת חברים־ציונים ישיבה בביתי ובה הוחלט לייסד בונגרוב בית־ספר עברי „תרבות"; באותה ישיבה השתתפו: ש. הלברשטדט, מ. זימן, א. ש. וינטרויב, ברוך פרידר ז"ל ואנוכי.

כבר בימים הראשונים נרשמו למעלה מ־50 תלמידים. גם נאספו ספרים והניחו יסוד לספריה עברית. הוחלט, שילדים הלומדים בבתי־ספר פולניים, צריכים להקדיש 4 שעות ביום ללימוד השפה העברית, תנ"ך ומקצועות עבריים אחרים. המורה הראשון לעברית בעירנו היה צבי פורמנסקי ז"ל, ואעפ"י שהיתה לו חתימת־זקן, בכל זאת קראו חברי ה„אגודה" לבית־הספר שלנו „חדר־מסוכן" (על משקל „חדר מתוקן").

באותו זמן יסדנו גם שיעורי־ערב לעברית למבוגרים. לא ארכו הימים, והשפה העברית נשמעה בחוצות עיירתנו. בשיעורים אלה ביקרו צעירים מקרב משפחות חסידיות וגם שמאליות.

עם ההתפתחות היה צורך לשכור בנין מרווח יותר באחד מפרברי העיר, מקום שם התרכזו גם התנועות הציוניות למיניהן — „החלוץ", ו„השומר־הצעיר". ביקרו אצלנו שליחים ונואמים מארץ־ישראל, כמו נ. בנארי, פ. בנדורי, מרדכי יפה. ההנהגה הראשית של „השומר־הצעיר" בורשה שיגרה אלינו כמדריך את החבר משה תמרי (טיטל־מן), ששהה אצלנו זמן ממושך.

הפעולה הציונית עלתה כפורחת: ביקרו אצלנו מנהיגים כמו ד"ר יצחק שיפר, הי"ד, ויצחק גרינבוים, ייבדל לחיים. בענייני הקק"ל ביקר אצלנו הרב הגר ז"ל, כדי להשפיע על ה„מזרחי" להפסיק את החרם שלהם על הקהק"ל — בגלל זה שאת הפעולה הזו בעירנו ניהלה אשה — הגב' שרה רייזמן...

בינתיים נוסדה אצלנו תנועת „העובד הציוני" עם משה פשפיורקה ז"ל בראש; בתו, אסתר ז"ל, היתה פעילה ב„תר־בות" וב„השומר הצעיר".

באותו פרק זמן החל הנוער היהודי לצאת להכשרה ולהתכונן לעליה. רבה היתה השמחה, כשנתקבלה בעיירתנו הידיעה, שאצל משפחת מנדלבוים — שהיו מראשוני החו־לוצים מעירנו — נולדה שלישיה.

ביום של „סן־רמו" ו„הצהרת־בלפור", סגרו היהודים את בתי־העסק שלהם, לבשו בגדי חג והתאספו בחצר בית־הכ־נסת, שם נאמו האחים נימן וראש־הישיבה ר' איצ'ה שפיגל־

שיעורי הערב לעברית מטעם ועדת התרבות בונגרוב

למעלה (מימין): ליבה גרייבר, דבורה ניימן, חנה מנדרז'יצקי, מינדל בורנשטין, מינדל פשפיורקה (חיה בארץ), לא ידועה, שורה שניה (מימין): איטקה טייבלום, בתו של השען מצ'ייזב, מרדכיזימן, צבי פורמנסקי, שושנה ילין (חיה בארץ), מאטל מנדלבוים־אמיר (חיה בארץ), ינטה בלכר.

בית־הספר הראשון של „תרבות" בונגרוב

המורה צבי פורמנסקי ז"ל והמורה חיה הנדלרז' (כעת שדלינסקי, חיה בבואנוס־איירס, ארגנטינה) עם קבוצת תלמידים.

המורה צבי פורמנסקי ז"ל עם קבוצת תלמידים

לעליתם לארץ של אהרן ושרה רייזמן

למעלה (מימין): הירש־יעקב ברגמן, ישראל זילברנגל, שפילמן, דוד־אייזיק ניימן, צבי פורמנסקי, שאול אלבלינג, יצחק גולדבלט, קלמן בלכמן, ישראל רוזנבוים.
שורה שניה (מימין): צילה אדלשטין, דינה רייזמן, איטקה רייזמן, שרה רייזמן, אהרן רייזמן, אסתר פשפיורקה, יוסף לוין.

מן. כל המשפחות התפרקו מתכשיטי־כסף־וזהב ותרמו אותם לקרן־הקיימת. כאשר ישראל־ליב טייבלום הביא את השק עם חפצי־הערך למרכז קהק"ל בורשה, נאמר לו שונגרוב עלתה בתרומותיה על ערים אחרות, אפילו גדולות ממנה.
חלק מהעסקנים הציוניים שנשארו בונגרוב לא זכו לראות בהתגשמות הרעיונות שלהם עם קום המדינה: הם ומשפחותיהם ניספו יחד עם יתר אחינו בעיר. נזכור נא ונשמור בכבוד ובהערכה את שמותיהם: ש. הלברשטדט, א. ש. וינטרויב, צבי פורמנסקי, מרדכי זימן, משה פשפיורקה.
יהי זכרם ברוך!

קבוצת בוגרים של „השומר הצעיר"

למעלה (מימין): משה תמרי (טיטלמן) — המדריך — רחל בלומנפלד, אריה אֶלבלינג, לא ידוע, הירש־לייזר גורדון
שורה שניה (מימין): ברוטשטין, דוד קונסטנטינר

זאב אמיר (מנדלבוים) (תל־אביב)

הקמת „החלוץ" בונגרוב

בשנת 1925, בימי משבר העליה הרביעית, כאשר מאות אנשים חזרו מארץ־ישראל לפולין והוציאו את דיבת הארץ רעה, הגיעו השמועות הרעות גם לונגרוב. אנשים שאך אתמול היו ציונים ושרו שירי־תהילה לארץ־ישראל היו לה לאויבים והפיצו שמועות על רעב ומצוקה, חוסר־עבודה, קדחת ומחסור בארץ. ה„בונד" „חגג", כביכול, נצחונו על הציונות.

יתר המפלגות שבעיר (פועלי ציון שמאל, הציונות הכללית, „התאחדות", „המזרחי" — היו אדישות. רק אלה שהתרימו למען הקרן הקיימת לישראל עוד הזכירו את הקשר עם ארץ־ישראל...

קומץ בחורים שחיי־הניוון נמאסו עליהם, התאוששו ובעזרת הח' ריבק מקלושין יסדו את „החלוץ" בונגרוב.

זה היה בחורף 1925. אחרי ימי־גיאות בארץ נסגרו שעריה. קבוצות שנימנו תחילה על מחנות חלוצים, החלו לצאת את פולין: מי לארגנטינה, מי לברזיל, או לשאר ארצות אמריקה הדרומית. הבחורים הנאמנים לזכר ציון לא נרתעו מפני ההגירה הזאת והתחילו בהסברה מקיפה על מהות „החלוץ" בקרב הנוער הציוני שהיה בונגרוב: נוער הציונים־הסוציאליסטיים (צ. ס.) וקבוצת „גורדוניה" הקטנה.

מסביב שררה התנכרות לכל דבר הקשור לארץ־ישראל. אך רצוננו היה עז לחדור אל בין ילדי העיר ולהסביר להם, כי חייהם בעיירות, ובפולין בכלל, הם חיי ניוון, וכי רק ב„החלוץ" ימצאו חיי חופש, לאומיות, מעשים והכשרה לקראת הגשמה עצמית.

בסוף פברואר אותה שנה פניתי למרכז „החלוץ" בורשה וביקשתי שישלחו לנו מדריך וספרי־הסברה וכן — להעניק מעמד לסניף „החלוץ" בונגרוב.

קיבלנו חומר הסברה על „החלוץ" ופעולותיו בפולין ובארצות אחרות ומן הנעשה בארץ־ישראל. סניף „החלוץ" הוכר על־ידי המרכז.

התחלנו בליכוד אנשים ואירגונם בגיבוש רעיוני והכ־שרתם להגשמה עצמית, לאור שלושת העקרונות שעליהם מושתתת האידיאה של „החלוץ": א) נאמנות לעם ולארץ; ב) עבודה עצמית; ג) הגשמה ועליה לארץ־ישראל.

בבית התרבות התחלנו בלימוד עברית, תולדות הציונות, „השומר" ותנועת הפועלים בארץ ובעולם.

המפלגות הלא־ציוניות בעיר לעגו: „דוברי לוקשין־קודש", „בעלי־בתישע קינדער", „לומפן־פרולטריאט" וכד', אך דברי־קלס אלה זירזונו ועודדונו לצאת בגלוי לרחוב, להמס את הקפאון ולקרוא לנוער להצטרף אל שורותינו, וכן — לצאת לקיבוצי־הכשרה, לקראת חיים חדשים.

שנת 1926 היתה השנה הקשה ביותר בתנועה הציונית: בארץ שרר משבר ובין המפלגות — מלחמה פנימית. „החלוץ" בפולין היה הרוס למחצה. רבים עזבוהו. כדי לשמור על הסניף מפני התמוטטות גמורה, החלטנו לצאת להכשרה ולהיות „החלוץ העובר לפני המחנה", — לשמש מופת לאחרים. הדבר עורר הד רב בעיר והשמועה עשתה לה כנפים וקומץ של חלוצים ליוונו בצאתנו, מי בקינאה ומי בהיסוס: „שמא לא נצליח".

ב־15 ביוני 1926 קבלתי הודעה ממרכז „החלוץ", כי עלי לצאת להכשרה. במינסק־מזוביצקי נפגשו חלוצים מכל חלקי פולין. אחוזת קופלב — מקום הכשרתנו — בין מינסק־מזוביצקי ובין ורשה הבירה.

תוך ימים ספורים נצטרפה אלינו קבוצת בחורות יוצאות „גורדוניה" — 12 במספר — מורשה, והיינו כ־30 איש.

התחלנו בעבודה חקלאית ממש. בשדות החלה עונת הקציר. היינו צריכים להוכיח לגויים, כי איננו נופלים מהם בעבודה קשה. יש לומר את האמת, שהיה זה למעלה מכו־חותינו הגופניים, משום שלא היינו רגילים לחיי־עבודה בכלל ולחיי־שדה בפרט. שנית, התזונה השונה ותנאי־הדיור הק־שים: גרנו במקום ששימש תחילה אורוות לסוסים וישנו

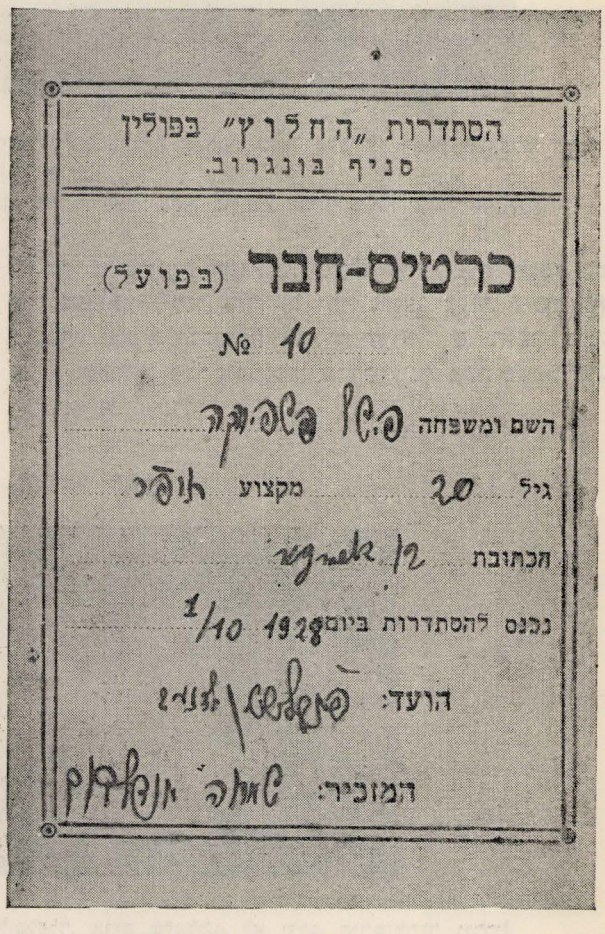
הסתדרות „ה ח ל ו ץ" בפולין
סניף בונגרוב.

כרטיס־חבר (בפועל)

№ 10

השם ומשפחה

גיל 20 מקצוע

הכתובת

נכנס להסתדרות ביום 1/10 1926

הועד:

המזכיר:

כרטיס־חבר של סניף „החלוץ" בונגרוב

לא על מיטות ובלי שמיכות, כי רוב אנשי ההכשרה עזבו את בתי־הוריהם בלי הסכמתם ובניגוד לרצונם. אבל עמדנו בנסיון. יחד עם הבחורים הכפריים עבדנו בקציר ובדיש ובהובלה לגורן. בגמר אסיף התבואה נקראינו אל מנהל האחוזה, שידע קצת על התנועה הציונית והיה איש ליברלי, ובפיו דברי תודה ותהילה על עבודתנו הטובה והנאמנה. וכה אמר: „יודע אני, כי אתם מתכוננים לעלות לארץ ישראל. עמכם צריך להתגאות בבנים ובבנות כמותכם. אין לי ספק, כי ברצונכם ובהתמסרותכם תוכלו לבנות את ארצכם הישנה־החדשה ואני מאחל לכם כל טוב ודרך צלחה". ובאותו מעמד קיבל כל אחד מאתנו תעודה על גמר קורס לחקלאות. עם בוא החורף סיימנו את תקופת הכשרתנו.

חזרתי הביתה — ובית הורי סגור בפני ושערי הארץ עודם נעולים. לאן לפנות? חלק מחברי „החלוץ" עזבו בינתיים את שורותיו. באותם הימים פניתי למרכז „החלוץ" ובקשתי עזרה: שישלחו את הח' מרדכי יפה, השליח מארץ ישראל להדרכת קיבוצי ההכשרה ו„החלוץ הצעיר" בימים ההם. הח' מרדכי יפה הופיע ועשה רושם בל־ימחה על אנשי העיר: זקנו היפה והדרת פניו הנעימים וכוחו הרב להסביר, לארגן וללמד — משכו כל לב. הוא אסף את הנוער ויסד את „החלוץ הצעיר", שהיה אחר כך ל„השומר הצעיר".

עד עלייתי לארץ הדרכתי את סניף „החלוץ" בעיר וראיתי ברכה בעמלי. כל אלה הנמצאים בארץ, ביחוד הותיקים, הם יוצאי „החלוץ" ו„השומר הצעיר".

בתחילת שנת 1928 הורגשה התעוררות בתנועה הציונית; החלו מסיחים על חידוש העליה לארץ. התרחבות מפעלי־ההכשרה הביאה לחידוש עבודתנו החלוצית וליציאת מספר חברים להכשרה. התחלתי להתכונן לעלייה. בסוף אותה שנה הייתי בין היחידים המאושרים שזכו לאישור לעלייה ממרכז „החלוץ".

והנה בא היום המאושר בחיי, בימי דצמבר האפורים, כשבחוץ שלג ובוץ, יצאנו לארץ שטופת־השמש והחופש — לארץ המולדת.

אמא בוכה, אבא משתדל לכבוש צערו שניבט מעיניו הגדולות. „מילא, אולי אתה צודק וחכם ממני, אבל אל תתביישו... אם יהיה לכם רע..."; „לא אבא, אין דרך חזרה", עניתי. נכון, קשה לעזוב בית הורים אהובים וטובים, את משפחתי היקרה, אחי ואחיותי ולשים פעמי למרחקים, אבל עז היה רצוננו להחזיק מעמד ולבנות מולדת חדשה לעם הנרדף והבזוי בין הגויים ולהיות ראוי להיקרא חלוץ ופועל ארצישראלי.

ההכנות האחרונות ליציאה. אמא מוחה דמעותיה וגם מעיני נושרת דמעה. נשיקות חמות לאמא, אחי ואחיותי ולי־יתר בני המשפחה. ואני מנתק עצמי, פן אפרוץ בבכי, שלא יראוני בחולשתי — ולא הפניתי ראשי..

כך עליתי לארץ.

סניף „החלוץ" בונגרוב

שורה ראשונה למעלה מימין): ישראל זילברנגל, אסתר הופנגרטן, אריה קורונה, שושנה נוסבלט, צילה אדלשטין, פנינה גולדפרב, בן־ציון מילינסקי, מאיר וינברג, אסתר לאב, חנה בלכמן, דוד פרגמן. שורה שניה (מימין): זיסקינד פינקלשטין, אהרן ברסקי, משה זיונץ, שלמה שלזינגר, רחל הופנגרטן, י. מילצנזון, שלום צלניקר, אסתר בלכר.
שורה שלישית (מימין): אפרים פשפיורקה, חיה אשכנזי, צפורה לוינר, צפורה פינגולד, חנה לרמן, אסתר פשפיורקה.

יעקב כמיילז' (תל־אביב)

האיגודים המקצועיים

איגוד פועלי־העץ

רבים מהפועלים היהודים בונגרוב היו עסוקים במקצוע הנגרות וביחוד בעשיית רהיטים לצריכת תושבי־העיר ומ־כירתם לאיכרים מהכפרים שבסביבה.

העבודה במקצוע זה היתה קשה מאוד. יום העבודה נמשך 12—14 שעות, והשפיע השפעה הרסנית על בריאות הפועלים.

פרשה מיוחדת במינה היוו נערי־השוליות במקצוע זה, שרובם באו ממשפחות מעוטות־יכולת. בגיל רך (בני 12—13) היו עוזבים את ספסל־הלימודים ב„חדר" כדי ללמוד מקצוע. על־פי רוב נגרות.

מצבם הקשה של הפועלים הללו הניע את מנהיגי המפ־לגה „פועל־ציון"־שמאל לפעול למען שיפור תנאי־עבודתם. וכך נוסד בונגרוב בשנים 1925/6 האיגוד המקצועי הראשון של פועלי־העץ, בהדרכתם של: מאיר נַרטמן, מרדכי זיונץ, יוסף שדלינסקי, יצחק בלכר ואחרים.

המטרה הראשונה, שאיגוד זה הציב לעצמו, היתה: 1) לתבוע להכיר באיגוד כמתווך בלעדי בין עובדים ובין נותני־עבודה; 2) להיאבק על יום־עבודה של 8 שעות; 3) לאפשר לנערי־השוליות ללמוד את המקצוע, ולא לתת להעסיקם בעבודות־בית.

המאבק היה קשה וממושך, אבל הוכתר בהצלחה. פועלי־העץ היו היחידים בונגרוב שעבדו 8 שעות ביום.

האיגוד בונגרוב היה מסונף לאיגוד המרכזי של פועלי־העץ בורשה, שליד הפ.פ.ס. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית).

כעבור שנים עבר חלק מהפועלים השכירים לעבודה עצמאית, הקימו לעצמם בתי־מלאכה ובאופן חלקי גם העסיקו פועלים. רבים מהם נסעו לעבוד בורשה, ואחדים היגרו לחוץ־לארץ. באותו הזמן נוספו בתי־מלאכה, פועלים חדשים ונערי־שוליות. בתי־המלאכה לרהיטים בונגרוב רכשו להם נסיון ולקוחות בקרב הסוחרים בערים קרובות ורחוקות, כגון: שדלץ, אלקוש, וולומין, פרגה, וַרשה ועוד.

בימים ההם היו מנהיגי האיגוד: מאיר לייב שניידובר, יצחק זיונץ, קדיש שצ'גלצ'יק, חיים טיביה זילברשטיין, שלמה שניידובר, מרדכי זמטלויפר ורושם הטורים האלה.

המיכון בתעשייה הגיע גם לונגרוב וברוב בתי־המלאכה הונהגה עבודה במכינות־חשמל. הפועלים חששו כי חידוש זה יגרום לחוטר־עבודה; אבל להיפך, הייצור גדל ויחד עם זה גדלו אפשרויות השיווק לרהיטי ונגרוב. מספר הפועלים גדל, כי רבים מבני הנוער, שהתכוננו לעלות, למדו מקצוע זה, כדי לעבוד בו בהגיעם לארץ.

לשביתה הגדולה, שפרצה בשנת 1935 ונסתיימה בנצחון הנגרים, היו הדים בפולין כולה.

איגוד פועלי המחט

עם איגוד זה נימנו חייטים שתפרו בגדים מוכנים עבור האיכרים בכפרי־הסביבה, ואשר נמכרו בימי־השוק בונגרוב. הם גם נסעו לימי־שוק בערים ועיירות אחרים. בעלי הבתים היו הגזרים ואילו בתפירה העסיקו פועלים מספר. בימי העונה רב מספרם וכן מסרו עבודה לחייטים שעבדו בבתיהם, וגם הם מצידם העסיקו פועלים, במיוחד בעונה הבוערת.

מלבד החייטים שתפרו בגדים מוכנים היו גם חייטים שעבדו בעזרת ילדיהם, אשר תפרו לפי הזמנה עבור גברים ונשים. הם העסיקו באופן חלקי פועלים — ביחוד לפני החגים, כשהעבודה היתה מרובה.

פועלי־חייטים עבדו מ־14 עד 16 שעות ביום; בערבי חגים ובעונה — עוד יותר. שכר־עבודתם היה נמוך; במיוחד קשים היו תנאי־העבודה של השוליות. כמעט כל החייטים ניהלו את בתי־המלאכה שלהם ליד בתי־מגוריהם, וכך נאל־צו הנערים למלא את העבודות במשק־הבית של נותן־העבודה.

בעזרת ה„בונד" התארגן בונגרוב איגוד פועלי־המחט, שהיה מסונף למרכז בורשה. אולם הפעולה בקרב פועלי המחט היתה קשה. ברוב ימות־השנה היו מחוסרי־עבודה בכלל ושקיבלו עבודה בעונה, או לפני החגים, עבדו כמה שאפשר היה. זו היתה הסיבה שהאיגוד לא הצליח להנהיג במקצוע זה יום־עבודה של 8 שעות. שביתת־שבת של פועלי־המחט נסתיימה בהשגת שכר־עבודה גבוה יותר.

איגוד הסורגים

מלאכת הסריגה היתה למקצוע חדש בעיירה שהנהיגוהו הסוחרים מרדכי אורנשטין, משה יאַנצ'מן, ציפה מַיינמר, פראדל „פיצערקע" ואחרים. הם הביאו מוַרשה צמר ומסרוהו לסריגת רדידים; את הסחורה המוכנה ייצאו לורשה. תחילה היה מספר הפועלות שעסקו בעבודה זו מועט; במשך הזמן למדו אותה פועלות אחרות — וסוחרים נוספים התחילו לעסוק בכך. המקצוע הזה הפך להיות הכי חשוב בעיר, ועסקו בו מאות נשים, בחורות ואפילו ילדים. היו מהלכין לבדיחה, שאפילו תינוקות בעריסה עוסקים בסריגת רדידים (נודעו בעיר בשם „דערעלאַך").

העבודה היתה קשה מאוד, כי ברובה נעשתה בידים — ושכרה נמוך. כדי להשתכר קצת יותר, נאלצו הפועלות לעבוד עד השעות המאוחרות בלילה, לאור מנורת נפט, כי לא בכל בית היה אור חשמל.

לאחר מאמץ רב נוסדו שני איגודים: אחד, בהנהלתו של אהרן־פייבל בלומנקרנץ, היה מושפע מה„בונד"; השני, בהנ־לנית) והיה רשום אצל המפקח על התעסוקה בשדלץ.

לאחר מו"מ ממושך הוכרו שני האיגודים ע"י הסוחרים.

תחילה פעלו האיגודים כל אחד לחוד, אולם טובת הפר־עלות דרשה שיפעלו במשותף ובתיאום; אי־לכך התאחדו ופעלו במשותף בהנהלת שני החברים הנ"ל. האיגוד קיים פעולותיו עד פרוץ מלחמת העולם השניה, בה קיפחו חייהם החברים יחד עם מנהיגיהם. יהי זכרם ברוך!

אישים

הרב ר׳ שמואל וייס זצ״ל

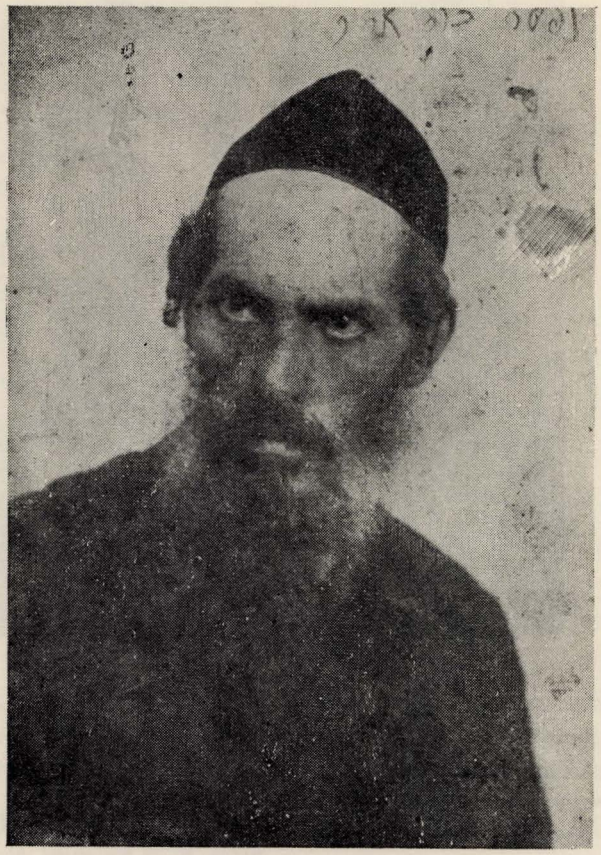

קהילת ונגרוב נחשבה תמיד לאחת הקהילות החשובות וה־מכובדות בפילין המדינה. במשך דורות רבים היה לכבוד ולזכיה לכהן בה כרב, ורבנים חשובים ביותר ישבו על כסא הרבנות שלה. על כך מעידים אהלי־קברים מרובים בבית־העלמין של העיר.

רבי שמואל בן משה וייס ז״ל היה למדן מובהק וגאון. חיבר כ־17 ספרי־פירושים לתנ״ך, תלמוד ושולחן־ערוך, ביניהם הידועים: „מנחת־שמואל״ ו„דברי שמואל״.

את היבוריו התחיל לכתוב בגיל 17. בהיותו בן 25 קיבל לראשונה את כיסא הרבנות בקונסטנטין שעליד לודז׳.

בונגרוב — המקום השני — כיהן 29 שנה עד פטירתו בשנת 1919 — והוא בן 61 שנה.

15 כתבי־יד שלו לא ראו אור, כי נפלו קרבן לשריפה שפרצה בביתו ושהשמידה 2000 חיבורים וספרים שערכם היה רב. המקרה הזה השפיע לרעה על מצב בריאותו והיה גורם לפטירתו.

הרבנית, חנה בת הרב נחמיה רוזנפלד ז״ל, — נצר למשפחת רבנים מפורסמת — היתה נכדתו של ר׳ מנדל מוורקי ונינתו של ר׳ יצחק מוורקי, „בעל־המופת״, ז״ל. היא היתה אהובה ומ־כובדת על הכל. נפטרה בשנת 1922 בת 65 שנה. הניחה 4 בנים ובת־יחידה שרה ווקסנברג (אשר יחד עם משפחתה — בעלה ישראל צבי, שני בנים ונשותיהם ובתה היחידה, ניספו בגיטו לודז׳), כן ניספו שנים מבניה: מנדל ואשתו פייגה ובני ביתם ושלמה ואשתו פרל.

מכל המשפחה ניצלו רק שני אחים, שהיו בתקופת המלחמה בצרפת ובישראל.

בנו, ישראל־יצחק וויים

הרב הקדוש ר' יעקב־מנדל מורגנשטרן זצ"ל

ר' יעקב־מנדל מורגנשטרן הי"ד, היה הרב האחרון בשלשלת הרבנים בונגרוב, שנמשכה 300 שנה, החל מבעהמ"ח של „בריח הלוי". היה בנו של האדמו"ר מסוקולוב ומצאצאי ר' מנדלי מקוצק.

ביום הכיפורים ת"ש (21.9.1939) — שלושה שבועות לאחר פלישת גרמניה לפולין, הגיעה לונגרוב פלוגה של ס. ס. ופקדה על כל התושבים להתאסף ברחבת־השוק. המתפללים היהודים יצאו מבתי התפילה דחופים ומבוהלים, כשהם עדיין לבושים טליתות ו„קיטלים" ומחזורים בידיהם. הנאצים כפו על הנאספים להביט בכיוון אחד. „תראו בעיניכם", צרח אחד מהם מתוך היסטריה, „איך מענישים בעונש למופת את ה„ראבינער" שלכם, שהוא אויבה של גרמניה!"

לא היתה, כמובן, כל סיבה „להענשת" הרב במיוחד. הקהל פרץ בבכי והגרמנים המטירו מכות על ימין ועל שמאל. את הרב הוציאו למרכז השוק וציווהו לטאטא בידיו את האשפה; הוא הוכרח לעשות כן במשך שעות אחדות, בעוד אשר אחד התליינים מצליף מפעם לפעם על פניו במגלב עד זוב דם. משסיים לטאטא, ציווה עליו למלא את ה„שטריימל" שלו זבל ולחבשו על ראשו. אחר כך „שיחרר" אותו והרב, כולו רצוץ ושבור, נגרר לעיני כל העדה כשעל פניו נוזל הזבל. כך הלך הלוך ובכה, עד שנתקרב מאחורי גבו מפקד הדיביזיה בקלונו ובעצמו, ותקע לו סכין בגבו. הרב צעק: יהא זה לקידוש השם! את הסכין העמיק הגרמני לאט לאט עמוק בין צלעותיו. דבריו האחרונים של הרב מורגנשטרן היו:

„אַל תסתכלו, אחים יקרים בעינויי, אַל תביטו. לא כאבי כואב לי — כאבכם הוא הממית אותי!"

יש קונה חיי־נצח בשעה אחת!

מורה־ההוראה ר' נתן־צבי פסיס זצ"ל

דמות ציורית ומעניינת היה מורה־ההוראה של ונגרוב, ר' נתן־צבי פסיס זצ"ל, למדן ובלי ספק אחד מגאוני הדור ההוא. היה בקי ו„מקובל" ובספרייתו הגדולה היו ספרים יקרי־מציאות.

קומתו בינונית; עיניו, שבלטו החוצה, שלחו מבט חודר באיש־שיחו ואת פניו עטר זקן־שיבה. בדיבורו הודגשה ה„ר" בצורה חריפה.

רק קומץ קטן של מוקירים הכירו בו את הגאון הגדול, אותם לימד „זוהר", „קבלה", ערך לפניהם „שולחן" ובימי חג ומועד נסחפו בהתלהבות לריקוד חסידי.

עם ידידיו הקרובים היה נמנה גם סבי ר' איצ'ה מלר ע"ה ואתו ביקרתי גם אני אצלו לעתים קרובות, וכך הכרתיו מקרוב.

סבורני, שרוחו הסוערת מקורה היה באהבתו הגדולה לעם ישראל, שהוא — לפי דעתו — חלק בלתי נפרד מה„כביכול". תמיד הדגיש את האימרה „קודשא בריך הוא, אורייתא וישראל — חד הם", שפירושה הוא: אלוקים, התורה ועם־ישראל אחד הם. ב„שאלות" היה מיקל. רבים מתושבי ונגרוב זוכרים עוד איזו מחלוקת פרצה עקב שאלה על עצם, שעקרת־בית אחת שלחה לשאול עליה בערב חג, תחילה אצל הרב שפסק „טריפה", ואח"כ אצל מורה־ההוראה שפסק „כשר".

על יצר־ההתקוממות שלו יעיד אופן הסברתו את פרשת קורח ועדתו שאותם הצדיק, בניגוד למשה ואהרן שהאשים אותם, על שנטלו לעצמם ולבניהם את השלטון והנהגת העם, ודרשו ממנו להביא קרבנות ולשלם תרומה ומעשר. סברתו הוכיחה העזה מופרזת ואפילו המקורבים לו ביותר נדהמו.

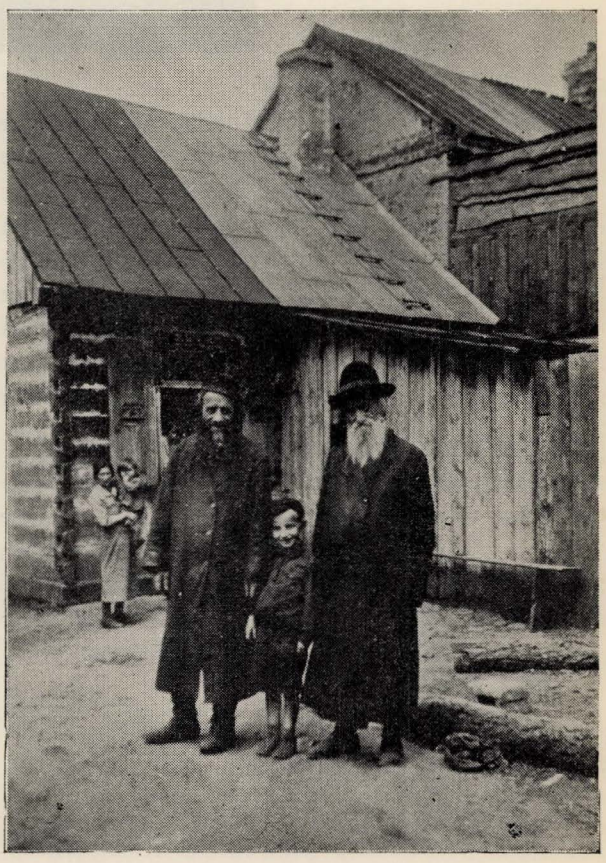

(מימין): מורה־ההוראה ר' נתן־צבי פסיס, בנו אריה־לייב, וביניהם — נכדו אברהם. (צילום: א. פשפיורקה, 1936)

ועוד מעשה: בבחירות למועצת־העיר הראשונה נוצר בלוק מהמפלגות הימניות, האדוקים, מזרחי, ציונים כלליים וקבוצה קטנה של יהודים לא־דתיים, מתבוללים למחצה. הדבר חרה לו מאוד ובאחד הימים הופיע בבית־המדרש ע"ש ר' הלל, עלה על הבמה, דפק בידו על השולחן והכריז: „הנני גוזר שכל היהודים יצביעו בעד ה„בונד" או „פועלי־ציון". אם יצביעו בעד „חובשי־המגבעות" (כלומר: המתבוללים) נצביע אנו בעד „המצחיות" (כלומר: הפוּעלים — הפרולטריון).

כדאי להזכיר עוד מקרה מעניין:

בשנת 1917, בעת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה, מפקד העיר הגרמני, שהיה אנטישמי, לא סיפק למאפיות היהודיות קמח, ולעומת זה הוציא כרשיסי־לחם כרגיל. כתוצאה מכך רעבה האוכלוסיה היהודית ממש ללחם. פעם חילקו לחם דווקא בשבת ונוסף לזה ממול בית המדרש ע"ש ר' הלל. אחדים מהיהודים העניים הסתדרו בתור, כדי להביא כיכר־לחם הביתה. לפתע הופיע מורה־ההוראה, עלה על הבמה ובחוזרון פנים וקול שבור אמר: „היהודים שעומדים בתור לקבל לחם. אינם מחללים את השבת, כי אם אלוקים יצר את היהודים חובה עליו לפרנסם. אין יהודים טובים ורעים — כולם שווים!"

ואז קרה דבר בלתי צפוי: כל היהודים שעמדו בתור הרכינו ראשיהם ומבויישים נסוגו מהתור, שנשאר ללא יהודים. — — —

א. זילברשטין

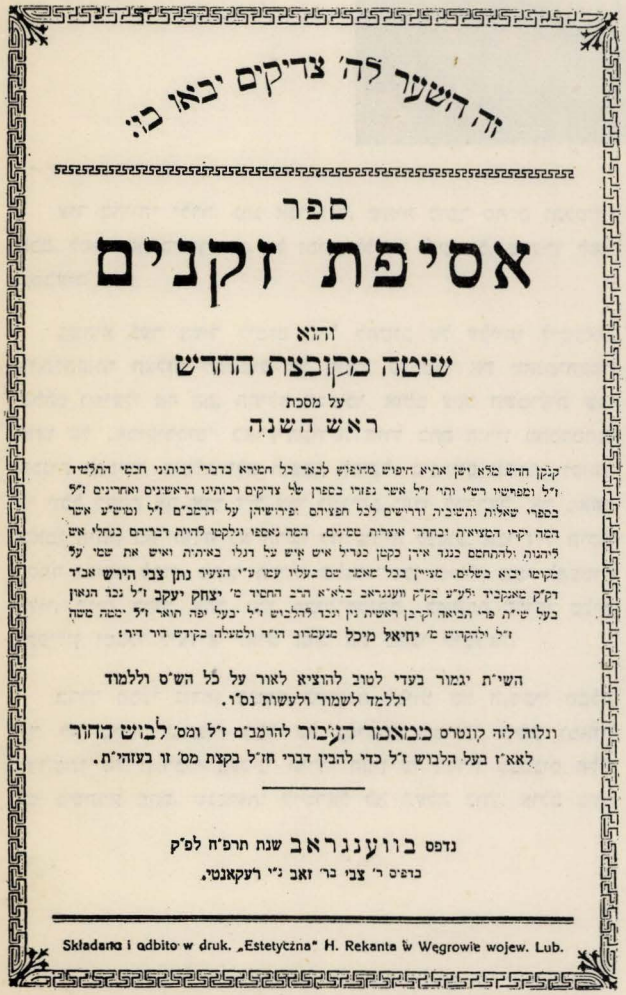
זה השער לה' צדיקים יבאו בו:

ספר

אסיפת זקנים

והוא

שיטה מקובצת החדש

על מסכת

ראש השנה

קונטרס חדש מלא ישן חיפוש מחיפוש לבאר כל חמירא כדברי רבותינו חכמי התלמוד ז"ל ומפרשיו רש"י ותו' ז"ל אשר נזדמנו בספרן של צדיקים רבותינו הראשונים ואחרונים ז"ל בספרי שאלות ותשובות ודרושים לכל חפציהם יפתישיהן על הרמב"ם ז"ל וטוש"ע אשר המה יקרי המציאות ובחדרי אוצרות טמונים. המה נאספו ונלקטו להיות דבריהם כנחלי אש. ליהנות ולהתחמם כנגד אירן כקטן כגדיל איש איש על דגלו באיתיו ואיש את שמי על מקומו יבוא בשלים. מעיין בכל מאמר שם בעליו עמו ע"י העיר נתן צבי הירש אב"ד דק"ק מאקביץ ולע"ע בק"ק ווענגראב בלא"א הרב החסיד מ' יצחק יעקב ז"ל נכד הגאון בעל ש"ת פרי הבשמ וקרבן ראשית נין וכבר להלבוש ז"ל יבעל יפה תואר ז"ל ישמה משה ז"ל ולהקדוש מ' יחיאל מיכל מנעסריוב הי"ד ולמעלה בקודש דור דיר:

השי"ת יגמור בעדי לטוב להוציא לאור על כל הש"ס וללמוד וללמד לשמור ולעשות נס"ו.

ונלוה לזה קונטרס כיאמאר העבור להרמב"ם ז"ל ומס' לבוש החור לאא"ז בעל הלבוש ז"ל כדי להבין דברי חז"ל בקצת מס' זו בעזהי"ת.

נדפס בווענגראב שנת תרפ"ח לפ"ק

בדפוס ר' צבי בר' זאב נ"י רעקאנטי.

Skladana i odbito w druk. „Estetyczna" H. Rekanta w Węgrowie wojew. Lub.

שער הספר „אסיפת זקנים" לר' נתן־צבי פסיס, נדפס בונגרוב 1928

ר׳ אברהם ילין ז״ל

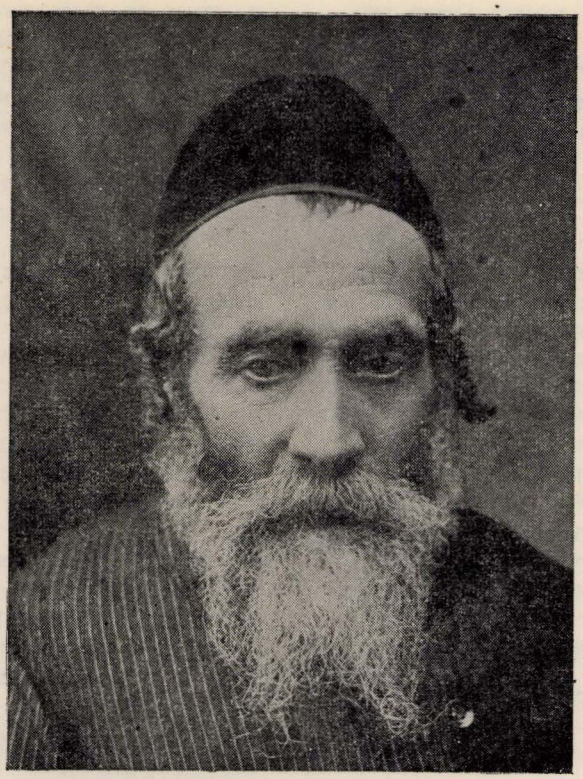

עוד בהיותי ילדה, נהג אבי ז״ל, שהיה סופר סת״ם ותלמיד־חכם, לספר את סיפורו זה, על נסיון עלייתו לישראל, שנערך לפני כשבעים שנה.

כשהוא נער צעיר לימים החל לחשוב על עלייתו לישראל. בהתלהבותו הצליח להשפיע על הוריו שימכרו את טחנת־הקמח שלהם ושיעלו אף הם. תחילה הסכימו, אולם עקב השמועות שנפוצו על „אפיקורסים״ בארץ־הקודש, חזרו בהם הוריו מהסכמתם. תכנית הנסיעה בוטלה ולא הוצאה לפועל, בינתיים התחתן וקיווה כי יוכל לקחת את אמי ז״ל עמו ושניהם יעלו לישראל. אך מאחר שאמי היתה בת־יחידה לא הרשו לה הוריה לנסוע. אבי ז״ל תיכנן בסתר נסיעה לבדו, מתוך תקווה שלאחר־מכן תיאלץ אמי להצטרף אליו. ביום בהיר אחד יצא מבית־הכנסת, כשתחת זרועו טלית ותפילין ומבלי להודיע לאיש החל את מסעו לישראל.

בדרך מסעו נזדמן בשבת הקרובה לביתו של ה„רבי״ מבלז, אך לא סיפר ל„רבי״ דבר על נסיעתו. בהיותו יושב ומאזין לדרשתו של ה„רבי״ בעניני תורה, הבין כי דבריו מכוונים אליו וכי משתמע מהם, שנסיעתו לישראל לא תעלה בידו. אולם ביום הראשון ולמחרתו עזב את ה„רבי״, ומבלי להתחשב בדבריו שנשמעו באזניו כדברי הנביא, נסע לגבול הרומני, חצה את הגבול וניסה להמשיך בדרך הים. מאחר שידע לשחות ולחתור עלה על סירה קטנה שעמדה בחוף והחל לחתור ולהתרחק מהחוף. אך שומר־הסירות, שהבחין בו, רדף אחריו ותפסו. מחשש לחייו שיחד את השומר והלה מסרו למשטרה. במשטרה נחקר ולאחר שנערך חיפוש בחפציו ונמצאו רק טלית ותפילין, עמדה המשטרה על אמיתות דבריו והוא נמסר לקהילה היהודית במקום, וחזר בחוסר ברירה לביתו.

אך חלום־עלייתו לארץ־ישראל לא נמוג, ובערוב ימיו, לאחר שעמד לקבל סרטיפיקט מידידו הרב הראשי לארץ־ישראל הרב קוק זצ״ל, וראה כבר את חלומו עומד ומתגשם — נפטר לפתע ולא זכה...

אמי שנשארה בפולין רוויית־הדמים, מצאה את מותה עם שאר קדושי עמנו.

יהי זכרם ברוך!

שושנה שניידר (ילין)
(הבת)

ר׳ דוד איזיק נימן ז״ל

נולד בשנת 1876 (בערך) בעיר מַקוֹב (פלך לובלין). היה המאַרגן של התנועה הציונית במחוזות ונגרוב וסוקולוב. בימי הצאר, כשהתנועה הציונית היתה אסורה, פעל במחתרת, ונכלל ברשימה השחורה של „חשודים״, שהמשטרה הרוסית עקבה אחריהם. עלה בידו להתחמק ממנה, לאחר שהזהירוהו כי בודקים את מכתביו. החליף מכתבים עם נ. סוקולוב ומ. אוסישקין עוד מימי אודיסה. בשנת 1922 נרשם ע״י קהילת ונגרוב — כהערכה לפעילותו הציונית — בכרך השני של „ספר הזהב״.

(הפרטים הנ״ל נמסרו ע״י בתו **צפורה שפירא**, החיה בארץ).

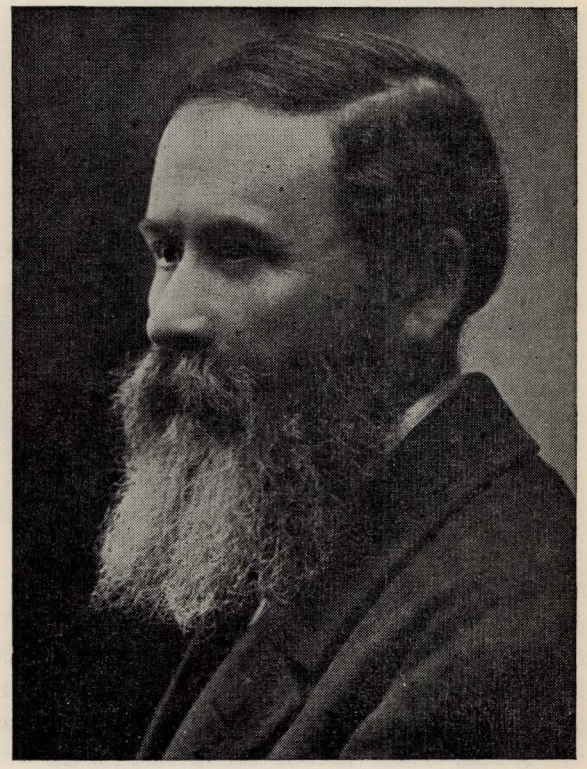

...הוא ניכר בחיצוניותו המטופחת ללא רבב, בבגדים המסורתיים, בזקנו השחור הדומה לזה של הרצל, ובעיקר בעיניו שהזהירו באורה של תורה, חכמה ודעת.

מוצאו ממשפחת רבנים מיוחסת; אביו היה רב במַקוב; מצד אמו התייחס על נחום סוקולוב ואליעזר־דוד פינקל, זכרונם לברכה. הגיע לונגרוב בגיל 17, ועל אף גילו הצעיר הספיק כבר אז לספוג ידיעות עמוקות בתלמוד ופוסקים ולקבל סמיכות לרבנות. אולם השכלתו לא היתה חד־צדדית, כי ידע על בוריין גם את הספרות העברית והאידיש, מה„מורה נבוכים״ ועד הסופרים החדשים בני דורו.

היה חתנו של העשיר ר׳ ישראל ליטבק (כך כינוהו משום שלמד בניגון ליטאי, והיה תלמיד ישיבת וולוזין במשך 10 שנים), אך שמו האמיתי היה ישראל ספירשטין). הוא קיבל יחד עם הבת גם הבטחת „מזונות״ וחדר בעליית־הגג, כדי לשבת וללמוד. ואמנם למד מ־16 עד 18 שעות ביממה, ובמשך 2—3 שנים רכש לעצמו ללא עזרת איש ידיעות בכתב ובעל־פה ב־3 שפות: רוסית, פולנית וגרמנית. פירסם כל מיני מאמרים ב„הצפירה״ וב„רַאזסבייאט״. כאשר בשנת 1915 התחילו לחדור לרחוב היהודי רעיונות המפלגות הסוציאליסטיות, ה„בונד״ והאחרות, וגם מבין בחורי־הישיבה נכנסו אחד־אחד לשורות ה„בונד״, התחיל להזמין לעליית־הגג שלו בחורי־חסידים, ובכוח השפעתו קירבם לתנועה הציונית. כל הפעולה הזאת היתה חשאית, כיוון שהציונות היתה אסורה ע״י השלטון הצארי ולא פחות — ע״י היהודים עצמם. למרות זאת נצטרפו אליו צעירים כמעט מכל המשפחות החסידיות המכובדות.

בחדרו נתקיימו אסיפות, בהן דנו בנושאים שונים, כמו ציונות וספרות. הוא היה משאיל למשתתפים הצעירים ספרים וחוברות שונים. בפעולה זו העלה בנשמותיהם ניצוצות ראשונים של ציונות ותרבות. בהשפעתו החלו הצעירים ללמוד שפות, לקרוא ספרים ולהזמין עתונות בשפות שונות.

רבים מבחורי־החסידים הרגישו, שנעשה להם צר בעיירתם ונסעו ללמוד בערים הגדולות: וַרשה, קובנה, אודיסה. מאחר שנודע מיהו שגַרם לכך, החלו לרדוף אותו ב„שטיבלך״ ואפילו קראו לו, שלא בנוכחותו, „אפיקורוס״ ו„מסית״. הפיצו כל מיני שמועות עליו, ואחת מהן כאשר מת ד״ר הרצל — ישב „שבעה״. הורים אסרו על ילדיהם להיפגש עמו ולשוחח אתו, אולם דוד־אייזיק לא התרגש מזה והמשיך בפעילותו בשקט. מלבד זה נטל חלק פעיל בפעולת העזרה לנפגעי הפרעות בשדלץ ובביאליסטוק. בימי מלחמת העולם הראשונה הגיעו לעיירתנו פליטים מעיירות־הספר, והוא דאַג להשיג למענם דיור ומזון.

כאשר הגרמנים הגיעו בימי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1915, לונגרוב נבחר כיושב־ראש הקהילה היהודית.

באותה תקופה נפתח „בית־העם״ והוא נבחר פה־אחד על ידי כל המפלגות כיושב־ראש, יסד שם ספריה ואולם־קריאה. הוא עצמו נאם על כל מיני נושאים והיה מזמין נואמים מורשה שהופיעו בהרצאות על נושאים פוליטיים וספרותיים.

כיהן כיו״ר של „קרן הקיימת״ ו„קרן היסוד״ בעיר. בידיעותיו בעברית הצטיין לא רק בעירנו, אלא גם בכל הסביבה. בשנת 1918 התקיימה במזריץ (פודלסקי) ועידה של איזור פודלישה. דוד אייזיק לא יכול היה להשתתף בה ושלח ע״י בא־כוח עירנו דו״ח על פעולתו. ליב יפה ז״ל, שהשתתף באותה ועידה, קרא שלוש פעמים את הדו״ח והכריז בצער: „חבל שצעיר כזה יושב בעיירה קטנה כזו!״

אחרי מאבק קשה הצליח דוד אייזיק לפתוח בית־ספר עברי „תרבות״ לילדים ושיעורי־ערב למבוגרים.

כאמור, היה פעיל בכל שטחי התרבות והציבור. כשפולין זכתה לעצמאות נתמנה חבר מועצת העיר.

כאשר נשאר בלי מקור־פרנסה, למד הנהלת־חשבונות ועבד בועד הקהילה כמזכיר ועשה ימים ולילות כמנהל־חשבונות בבנק היהודי הקואופרטיבי. כאשר באו לונגרוב מבקרים מבנקים מרכזיים, גילו תמיד התפעלות מטיב עבודתו.

יום־עבודה שלו, שהיה מוקדש לפרנסה ועבודה ציבורית־ציונית, נמשך 14־15 שעות, ובכל זאת נמצא לו הזמן לקרוא כל ספר חדש שהופיע.

בשנים האחרונות נמנה עם חברי ה„מזרחי״, והיה ידוע כפעיל במפלגה זו בפולין.

אהרן רייזמן

אהרן רייזמן ז"ל

נולד בשנת 1891 בבית חסידים, שומרי מצוות. אביו ר' שמחה ב"ר יעקב מנדל'ס, חסיד הרבי מגור, דאג שבנו ילמד אצל המלמדים הטובים ביותר ואח"כ בבית המדרש וב„שטיבל" של גור. אולם השפעה גדולה על עיצוב אישיותו היתה לסבו, ר' יעקב מנדל'ס, שאהב את נכדו אהבת־נפש.

באותם הימים חל משבר במסורת חיי־היהודים בפולין ובדרך חינוך הדור הצעיר. האח הבכור, יחיאל־מאיר, המתמיד של ה„שטיבל" מגור, נסע לפתע לאודיסה, להשתלם במדעים כלליים. הסבא הצליח למנוע מנכדו השני, אהרן, לעזוב את העיירה, אולם בכל זאת עבר גם עליו המשבר הרוחני־תרבותי שהיה מנת חלקם של כל בני־הדור ההוא. הוא נכנס בסוד הספרות העברית־היהודית ונעשה לציוני ועסקן בשדה הפעולה הציונית ומשפיע על הנוער בונגרוב בהשכלתו העמוקה ובעדינותו. ואכן היה בעיני רבים לדמות של ציוני מובהק.

מבעוד זמן הוא רוכש לו נחלה בארץ־ישראל ועולה אליה בשנת 1930 בלוויית משפחתו. בתו הצטרפה לקיבוץ ואהרן, האב והסב, מבקר מפעם לפעם אותה ואת נכדיו הקטנים.

אהרן רייזמן היה בין מייסדי „אירגון יוצאי ונגרוב" בא"י, העוזר לניצולי המלחמה שהגיעו לארץ בדרכם על אדמת המולדת. וממארגני ההוצאה לאור של „ספר הזכרון לקהילת ונגרוב". בקשר לכך ניהל חליפת־מכתבים מסועפת עם אנשי ונגרוב בכל התפוצות ועורר אותם לרשום זכרונות על העיירה ולאפשר את הופעת הספר, וגם הוא עצמו כתב 3 מאמרים, אבל לא זכה לראות את הוצאת הספר לאור.

עד סוף ימיו היה ציוני נלהב ואזרח נאמן של ישראל וכל מכתביו לחוץ־לארץ שפעו הערכה ואהבה למדינה.

תמיד היה אופטימי, נעים ועדין במגעו־ובמשאו עם הבריות.

הוא חלה במחלה אנושה ומאמצי הרופאים להצילו לא הועילו. נפטר בט"ו כסלו תשי"ח (ב־9 לדצמבר 1957). הניח אשה, שרה, בן ושתי בנות נשואים ונכדים.

כבוד לזכרו.

מנדל הולנד ז"ל

נולד למשפחה אמידה וחסידית. אמו, אסתר'ל, היתה אשה צדקנית, מקפידה על קיום מצוות ומלאה הבנה ואהבה לזולתה. אביו, ר' חיים הולנד ז"ל, היה בעל בעמיו, ידר הנדיבה פתוחה לצדקה ו„חסיד־לובלין" מסור; בביתו שכן ה„שטיבל" הלובליני. מאוחר יותר שיכן בביתו מניין קבוע עם ספר־תורה. את בניו חינך ברוח יהודית־דתית, וכך ספג מנדל מן המסורת החסידית, למד בחדרים של המלמדים הטובים ביותר ומאוחר יותר — ב„שטיבל" הלובליני וזמן מה גם ב„ישיבה".

מנדל חוזר מה„ישיבה" בשעה שחל משבר חברתי קשה בחיי היהודים. משבר זה פגע גם בבית־משפחתו, ואביו מנסה לעמוד בפרץ ורוצה למנוע מבנו מלשחות עם הזרם... לא השלים שבנו ילמד מלאכה. אבל את מנדל מושכת העיר הגדולה, בה החיים תוססים והנוער שואף לחיים־של־ממש. הוא יוצא לורשה ולומד אצל משפחת קופרשטוק את מלאכת החרטות במתכת ועשיית חותמות־גומי — וכך הוא עובד ומשתכר למחייתו. בשעות־הפנאי הוא בולע ממש ספרים ולומד בכוחות עצמו את השפות רוסית, פולנית וגרמנית.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה הוא חוזר לונגרוב ומתמסר בכל ההתלהבות לפעילות ציבורית. פעיל בשורות הצעירים המ־ארגנים את המוסד הראשון בעיר — „לינת הצדק". מעל במה זו הוא מופיע בהרצאתו הראשונה באסיפה שהוקדשה למותו של י. ל. פרץ ז"ל. הוא נמצא בין מייסדי הספריה העממית האידישאית. והמועדון העממי הראשון „בית־עם". מארגן אסיפות, ערבים מוק־

דשים למוסיקה, קונצרטים וחוגים דרמטיים, ערבי־שאלות וויכוחים על כל מיני נושאים תרבותיים. התפרנס מכתיבת בקשות וסידור עניינים שונים.

כאשר פולין משיגה את עצמאותה ומארגנת לראשונה את מוסדותיה המוניציפליים, הוא נבחר כחבר מועצת־העיר, ואח״כ כחבר הנהלתה. בתפקיד זה הוא מופיע במרץ ובכבוד לאומי ומגן על ענייני היהודים מפני התקפות חבריו האנטישמיים במועצה, ששאפו בכל מיני אמצעים לערער את מעמדם הכלכלי של היהודים. במשך השנים כשהיהודים היוו רוב בעיר, הגן תמיד על זכויותיהם.

בפרוץ מלחמת העולם השניה, כשהכובשים הגרמנים השתלטו על ונגרוב — הוא נוטל את חלקו בגורל המר של כל בני עדתו. נאלץ להיכנס כחבר ל״יודנראט״ אבל כשמתברר לו התפקיד שמצפים ממנו כי ימלא אותו, הוא מסתלק ממנו ומתחבא זמן־מה. נמצא והוצא להורג בירייה; לפני מותו הטיח בפני הרוצחים, כי סופם תבוסה ואבדון. — —

אשתו גיטל״ה (בתו של הסוחר יצחק מרובקה־מורגנשטרן) ושני בניו ניספו בגיטו, רק בתו היחידה, לילי, ניצלה והגיעה אל דודה יצחק הולנד בארגנטינה.

דוד גולדפרב ז״ל, מייסד „פועלי־ציון״ בונגרוב

דמותו של החבר דוד גולדפרב, השקט והאינטיליגנטי, ניצבת כמו חיה לנגד עיני; אני נזכר בישיבות, ערבי־השאלות, האסיפות של ערב־הבחירות ופעולות חברותיות אחרות. דוד היה טיפוס של בחור־ישיבה צנוע. לא הקפיד על לבושו ומראהו החיצוני. דרך־מחשבתו מעשית, היה מאופק בוויכוחים, תמיד נענה בחיוך והתיחס באימון ובג׳נטלמנות לכל מי שבא עמו במגע.

נולד בונגרוב בשנת 1892 להורים אדוקים. אביו, דוד, (שהיה חסיד) נפטר עוד בטרם שדוד־הבן נולד (לכן נקרא על שם אביו). לא פעם היה קובל על גורלו המר, שניטלה ממנו הזכות להכיר את אביו. אמו הצדקנית, האלמנה מלכה הנדלס, גידלה אותו. בדומה לילדי־יהודים אחרים בתקופה ההיא, קיבל דוד את חינוכו תחילה ב„חדר״ ואח״כ בבית־המדרש. קרוביו הלמדנים השפיעו עליו הרבה. ירש את המסורת היהודית, וכדבר מובן מאליו היה שדוד ילך בדרכיהם וישאר יהודי דתי שומר מצוות.

ברם, שני מאורעות חשובים השפיעו על שינוי דרך־חייו.

משפחתו גרה ברובע, שם היו משכנותיהם של פועלים ואנשי־עמל יהודים. דוד הכיר את חייהם הקשים והעוני הגדול, את שעות־העמל הארוכות ואת כל הבעיות שלחצו על הפועל היהודי בימים ההם.

הרבה השפיעה על דוד ההתעוררות הספונטנית בשנת 1905, וכך התחיל להבין בבעיות פוליטיות ומצא את דרכו לתנועת־הפועלים היהודית.

עודנו צעיר שקד על קריאת הספרות המודרנית בעברית וב־אידיש, לרבות העתונות בשפות אלו, והחל מתמצא יפה בבעיות העם היהודי באספקטים הלאומי והחברתי. בעת מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914 החל מתמסר בהתלהבות ונאמנות לפעולה במוסד הציבורי הראשון „לינת־הצדק״. הוא מוציא לאור חוברת, בה הוא מוקיע את אי־הצדק החברתי, בגללו מקופחים העניים ומחוסרי־הישע... הוא היה בין הראשונים שיסדו בשנת 1917 את המועדון העממי „בית־עם״ והיה המייסד של הספריה הראשונה במועדון זה. לצורך זה אסף ספרים וכסף לקנייתם. בערבים עבד בספריה. היה בין החברים הראשונים שהניחו היסוד להסתדרות „פועלי־ציון״ בונגרוב והיה האחראי לה בפני השלטונות. על שמו ולפי כתובתו נשלחו כל הרשיונות והאישורים לפעילות המפלגתית. כמובן, שהוא היה גם הכתובת לרדיפות מצד השלטון הפולני, שחיפש בכל מיני אמתלאות אמצעים לשתק את הפעילות המפלגתית.

כל חבריו כיבדוהו וחיבבוהו בשל מעלותיו האישיות.

בשנת 1919, כאשר המפלגה „פועלי־ציון״ הגיעה לשיא נצחונה וארבעה מחבריה נמנו עם מועצת־העיר, קיבל דוד את המקום הראשון ביניהם.

הוא עמד תמיד לצידם של אנשי־העמל העניים. הביע את דעתו באופן גלוי וברור.

בשנת 1921 היגר לארגנטינה ושם נשא לאשה בת ונגרוב, פשה שוֹנקס. הם חיו בעיר־שדה קטנה והתפרנסו מעבודה קשה. אולם דוד נמשך לפעולה ציבורית ולכן עברו לגור לבואנוס־איירס. שם חזר לפעילות ציבורית. היה פעיל בתנועת „פועלי־ציון״, השתתף בפעולה לטובת בית־ספר ע״ש שלום־עליכם והקדיש את כשרונו הברוך לכל עבודה ציבורית.

גם בארגנטינה היו יחסיו, עם כל מי שבא עמו במגע, חבריים ולבביים.

בדצמבר 1937 חלה במחלה אנושה שלא יכול היה להתגבר עליה והלך לעולמו בהשאירו אלמנה ושני יתומים.

ש. זבלודוביץ

יחיאל מאיר רייזמן ז"ל

נולד ב־1888 להורים אדוקים; אביו מחסידי גור. בהיותו בן ארבע למד חומש ורש"י וכשהוא בן שש עשה ראשית לימודו בגמרא. בן תשע — לא היה מלמד בעיירה שישכיל להוסיף לו בינה והוא נמסר להשגחת אביו זקנו — ר' יעקב מנדל"ס — יהודי גבוה, בעל הדרת פנים, קפדן, מחסידי קוצק שצם כל יום שני וחמישי, היה מסיים סדר משנה כל ערב ראש חודש וכל שנתיים סיים מסכת תלמוד.

ר' יעקב מנדל"ס זה, בעל פאות מסולסלות, שהורה לאשתו מרת איטה החסודה, בעלת בית מרזח, לבל תמכור בשניה כוס י"ש ליהודי, שלא בירך בקול רם „שהכל", לקח לידיו את נכדו הצעיר, וחינכו בדרכי חסידות־קוצק, ועם זאת הרביץ בו סוגיות התלמוד על כל המפרשים וכן „יורה דעה" ו„חושן משפט", מהיותו סמוך ובטוח, כי הנכד יחיאל מאיר יזכה לסמיכות רבנות כשיגיע לפרקו. אבל הנכד התחיל מציץ גם לעבר עולם ההשכלה וחכמות חיצוניות; בחשאי השיג ספרי לימוד ודקדוק וכל ספר אחר מן הבא ביד, בלילות — בעלות סבא על משכבו — התחיל, בסודי סודות, ללמוד.

בימים ההם קשה היה מאוד להשיג בונגרוב ספרים אלה. בלילות היה יחיאל מאיר הצעיר מתגנב בהסתר לבתים היחידים האסורים בכל איסור למדרך כף רגלם של בחורים — לבתי הפלדשר והבדחן, להשיג ספר — ופעמיים אף נתפס, חטף סטירות לחי מצלצלות מידי הסבא, שקם לתיקון חצות ומצא את נכדו רדום על ספר התנ"ך או על ספר דקדוק או ספר קריאה אחר. הדבר נודע גם ב„שטיבל", ובאחד הימים נשמעה דפיקה בשולחן ואחד מאברכי המשי פרץ: „יהודים, תבערה בעיר" — נכדו של ר' יעקב מנדל"ס נתפס למינות רחמנא לצלן: בכיסו מצאו „הצפירה" וגם ראוהו לומד תנ"ך עם ה„מלבי"ם". בו במקום הוחלט כי יחיאל מאיר יסע לרבי מגור ושם ילמד בישיבה של הרבי ויוחזר לדרך הישר. אבל בנשמת יחיאל מאיר הבשילה הדרך החדשה, והוא ארז בחשאי את חפציו. עם רובלים ספורים בכיסו ברח לישיבת סלובודקה שע"י קובנה (דבר שנחשב אז בונגרוב כמינות וסטיה!).

במהרה נזדמן יחיאל מאיר לבתי ציונים בקובנה העיר, לשם היה מתחמק בלילות. גם מצא סטודנט ציוני, שלימדו רוסית וחשבון. כשנודע הדבר בישיבה בסלובודקה, התחילו לרדוף אותו ושללו ממנו את ה„ימים" שהיה אוכל בבתי העשירים, עד שנאלץ לעזוב את הישיבה ולחזור לונגרוב.

בונגרוב יסד בחשאי את „אגודת הציוני" הראשונה וסביבו נאספו במהרה כמה מהצעירים הנועזים. אבל שאיפתו להשכלה ולהרחבת האופק גברה עליו ומאחר שלא היתה לו אפשרות להרוות את צמאונו בעיירה, עבר לשדליץ והשתדל להשתכר למחיתו ובעת ובעונה אחת גם להתכונן לבחינות.

כשגבר עליו לחץ ההורים לחזור לונגרוב (שעשו בינתיים הכנות להשיא לו כלה עשירה מעיירה שכנה), החליט יחיאל מאיר לחזור ולארוז חפציו ויצא למרחקים.

הגיע — כשהוא נוסע בקרון בלי כרטיס — בשנת 1906 — לאודיסה שהיתה בימים ההם מרכז ההשכלה, התרבות העברית והציונות ושבתוכה שכנו גדולי הדור, — הסופרים והמשוררים. ניסה להתקבל לסמינר לרבנים של „רב צעיר", אבל נכשל בבחינה בשפה הרוסית. מכתב מאוסישקין פותח לפניו את דלתות בית יהודי בעיירה סמוכה לאודיסה, והוא נתקבל בו כמורה לילדים צעירים. כל יום היה מכתת רגליו לאודיסה ובחזרה. בלילות התכונן בשקידה לבחינות וכעבור שנה נתקבל לסמינר.

ב־1908 מבקר אותו בסמינר הסבא ר' יעקב מנדל"ס שחזר מעליה לירושלים, ושסיפרו עליו, כי בסוף ימיו נתפס לציונות וקנה

יחיאל מאיר רייזמן ורעייתו שרה

את השקל לקונגרס הראשון. ב־1909 נאלץ יחיאל מאיר לחזור לונגרוב ולהתייצב לשירות הצבא. כשחזר מאודיסה לבוש בגדי סטודנט רוסי עם מעיל מכופתר בכפתורים נוצצים, נבהלו אנשי העיירה וחשבו כי „אקציוניק" (גובה הבלו) ירד לעיירה.

לאחר שהשתחרר מהצבא (בהיותו קצר־ראי) נאלץ לחפש את מחייתו, כי ההורים לא רצו לבוא במגע עם „הסטודנט", שריח אפיקורסות נודף ממנו. בסביבת העיירה היה בית חרושת לזכוכית (הוטא) ושם נתקבל כמנהל חשבונות ומורה לילדי בעל בית־החרושת, שהיה יהודי משכיל וציוני. לאחר מכן עבר לורשה, עבד במשרד בית חרושת גדול והיה מבקר בסמינריון של ד"ר פוזננסקי.

משחזר לונגרוב, נשא לאשה את שרה בורשטין. ב־1913 נולד ילדו הראשון. הוא עבר לעיר פרושקוב הסמוכה לורשה, ויסד — יחד עם קוזיברודסקי — את בית הספר העברי הראשון במקום.

ב־1914, בפרוץ מלחמת־העולם הראשונה, ברח מפרושקוב המופצצת לורשה, עזר לייסד שם את בית הספר „תרבות" הראשון וכיהן כמורה בבתי־ספר „תרבות". בחצי יובל שנים הוציא מאות ואלפי תלמידים מראשי תנועות הנוער הציוני בורשה. חיש־מהר תפס שם מקום בכותל המזרח בהוראת העברית. היה מעסקניה הפעילים ביותר של „תרבות", מעמודי התווך של הסתדרות מורי העברית בפולין ובמשך שנים רבות כיהן כיו"ר הסתדרות המורים היהודים

בבתי־הספר היסודיים בורשה — ה„לערער פאראיין" הידוע ברח' סולנה 1.

בחייו הפרטיים צנוע — ציוני בכל נימי נשמתו, שירת את התנועה העברית בפולין כולה בכל חום לבו. בין שתי מלחמות־העולם נולדו לו עוד שני ילדים. ב־1935 שלח את בנו הבכור לארץ ישראל מתוך תקווה לעלות עם כל משפחתו אחריו. אולם הגורל רצה אחרת. בפרוץ מלחמת העולם השניה נשאר בגיטו ורשה. ב־1940 אירגן בחשאי רשת בתי ספר עבריים שנתחסלו מהרה בגבור לחץ הנאצים. — —

בגיטו שכל יחיאל מאיר את אשתו, ושני ילדיו נלקחו למחנות. עירי ובודד הצטרף יחיאל מאיר לשורת הלוחמים בגיטו, עבר מסדנא לסדנא ועורר את הצעירים למרד נגד האויב האכזרי.

ד"ר הלל זידמן, בספרו על גיטו ורשה, מזכיר פעמים רבות את שמו בין אלה שעמלו יומם ולילה כדי להציל את אש המרד.

ב־1943 הובל באחד הטרנספורטים האחרונים לטרבלינקה.

ה' יקום דמו, ויהי זכרו ברוך.

אהרן רייזמן

אברהם בן הלל פשפיורקה ז"ל

אברהם פשפיורקה ובנו אהרן

נולד בונגרוב. מנעוריו פעיל בתנועת „פועלי־ציון" בעיירתו ואחרי־כן בורשה. אחרי הפילוג בתנועת פועלי־ציון בשנת 1920 התלבט קשה ולבסוף הצטרף למפלגת פועלי־ציון (צ. ס.). חבר נאמן למפלגתו. זמן מה היה חבר הועד המרכזי, באי־כוח המפלגה במשרד הארץ־ישראלי בורשה, בתקופת העליה הרביעית, שבה עזרה רבה לחברים בעלייתם. הירצה מטעם התנועה — ולהרצאותיו היה הד בחוגי הפועלים היהודים. חביב ומסביר פנים לבריות מקשיב לשיחת חבר קשה־רוח ומשתדל לעזור לו. ידע כל פינה בורשה היהודית וכל פרט בתולדות היהדות הפולנית. את שליחותו ואת חלקו בתנועה תרם בעיקר בעט־הסופרים שלו. עם הופעת העתון היומי של תנועת ארץ־ישראל העובדת „דאס־וואָרט", החל לשמשו כעובד קבוע וקנה לו שם כעתונאי בחסד, בפיליטונים וברשימות מההוי היהודי. היה איש עממי ומצא בכתיבתו הלבבית נתיב להמוני־העם. בימי עלומיו, בשנת 1922, פירסם, בהוצאת „די צייט" ורשה, ספר נובילות בשם „הארבסט־שאטנס" (צללי־סתיו), פרקי־הווי מחיי העיירה.

במלחמת העולם השניה נשאר על משמרתו בורשה בין נאמני המפלגה במחתרת. חבר הועד המקומי של סניף המפלגה בורשה. עזר הרבה בפעולה הסוציאלית בגיטו. התפרנס מייצור אבקות פודינג. נרצח בתחילת 1943. במכתב מרכז המפלגה בפולין מ־15 בנובמבר 1943 לאיחוד העולמי, שמו בין עסקני התנועה הפעילים אשר נפלו על משמרתם, והוא כבן חמישים.

(מתוך הספר „חורבן ומרד שֶׁל יהודי ורשה" מאת מלך נוי (ניישטט).

מנדל פשפיורקה ז"ל

נולד בונגרוב בשנת 1895 להורים אדוקים־קיצוניים. אביו, יהודי חסיד, סופר סת"ם, קיים את משפחתו בדוחק רב; כל ילד מילדיו נאלץ לעבוד משחר־ילדותו. מנדל הצטיין בלימודיו וסייע לאביו במלאכתו, אבל עבודת אביו לא סיפקה את רוחו. נמשך לעיר הגדולה ולעבודה אחרת, אולם מלחמת העולם הראשונה שמה את תכניותיו לאַל והוא נאלץ לחזור לונגרוב.

משחרותו נמשך לעסקנות ציבורית והיה בין אלה שייסדו את „לינת־הצדק", ואח"כ — את „בית־העם", הספריה היהודית העממית, ואת סניף מפלגת פועלי־ציון במקום.

ביחוד היה פעיל בספריה; תמיד נכון לעוץ לקוראים הצעירים ולהדריכם. שם מטרה לעצמו — לפתח את הנוער היהודי בשטח התרבותי. אירגן שיחות ב„בית־העם" והירצה על נושאים ספרותיים ואקטואליים. בד בבד עם עסקנותו הוסיף לקרוא ולהשתלם בספרות האידיש והעברית וחיפש הקלה לעמו, כשהוא מתעלם ממצוקתו הפרטית שלו. כל ספר מעולה גרם לו נחת־רוח והיה נוהג לשתף ברשמיו גם את החבריו הקרובים.

עם ייסוד „פועלי־ציון", בשנת 1916, פיתח מנדל פעולה ענפה בקרב הפועלים ולטובתם — בונגרוב ובסביבתה. המלחמה הביאה בעקבותיה עוני ומחלות, ואף בביתו התגברה הדלות, אולם הוא לא התאונן מעולם, רק ביטא את המרד שלו נגד אי־הצדק הסוציאלי, שהוא מקור הדיכאון בעולם.

בגמר המלחמה, בשנת 1918, הורגשה בכל רחבי אירופה תסיסת עמים ופרצו מהפכות, ממלכות מוגרו; הפועלים תבעו חוקי־עבודה חדשים, חופש ודימוקרטיה. נוצרו מדינות חדשות; עם הצהרת בלפור ניצנצה תקווה גם לעם היהודי. החלה להתפתח פעולה ציונית ומפלגת „פועלי־ציון" גילתה פעילות רבה.

מנדל מאושר. ראה בתנועת פוע"צ הגשמת רעיונו של בר ברוכוב. הגביר את פעילותו במפלגתו; הופיע באסיפות מחוץ לונגרוב והלהיב בדיבורו את הפועלים. נתמנה כמארגן מפלגה זו בלובלין והתמסר לעבודתו במרץ ובהתלהבות. בלובלין הכיר את אשתו ויחד עמה היגר בשנת 1922 לארגנטינה.

בבואנוס־איירס נמנה עם פועלי־ציון שמאל (היה זה אחרי הפילוג). עבד כמורה־מחנך בבית־ספר פועלי. פיתח פעולה מפלגתית ופירסם מאמרים בעתונות הפועלית היהודית. יחד עם קבוצת חברים עזב את שורות פוע"צ־שמאל ועבר למפלגה הקומוניסטית — וכאשר לאחר מכן חזרו בהם חלק מהחברים, מנדל לא היה ביניהם. גם שם היה פעיל, ונרדף ע"י השלטונות. אט־אט התרחק מחבריו הקודמים ומבני־עירו.

שוב התקדרו שמי העולם. עם הופעת הנאצים בראש שלטון גרמניה. מנדל החל מתקרב יותר ויותר למצוקות עמו. ועם השפעת המאורעות בעולם, עובר עליו משבר נפשי הוא חוזר ומתקרב לחבריו הקודמים, נעשה פעיל באירגון יוצאי פולין, עורך את עתונם, ופעיל בועד הארגנטיני למלחמה באנטישמיות ובפשיזם.

אך שתי עשרות שנים של פעילות קדחתנית נתנו בו את אותו־תיהן — נחלש וחלה במחלה קשה. מאמצי הרופאים להצילו לא הועילו והוא לא קם ממיטת־חליו.

נפטר בבואנוס־איירס בשנת 1934.

תהיינה שורות אלו דמעת־חבר על קברו של בן־עירנו שצמח ועלה מתוך מצוקה ועוני וחייו היו קודש לעניים ולמדוכאים בתוך עמו, — ולהנצחת זכרו בלב כל אלה שהכירוהו.

ש. זבלודוביץ

ר' יעקב רייזמן

פרנס ועד הקהילה ; שימש תקופה מסויימת כיו"ר ועד הקהילה נספה בטרבלינקה עם משפחתו. הי"ד.

דינה רייזמן

פעילה ב„טאז" ובתנועה הציונית. נספתה בטרבלינקה. הי"ד.

אברהם יהושע ויינטראוב

חבר מועצת העירייה. ממייסדי „תרבות" בונגרוב. חבר „התאחדות" וממייסדיה. עסקן פעיל בתנועה הציונית וקרנותיה. נספה עם משפחתו בטרבלינקה. הי"ד.

מרדכי זימן

מפעילי התנועה הציונית וקרנותיה. ממייסדי „תרבות" בונגרוב. שימש יו"ר ה„יודנראט". נספה באופן טראגי בגיטו ונגרוב. הי"ד.

משה מרקוספלד

עסקן יהודי. ממנהיגי ה„בונד" בעיר ויחבר מועצת העירייה מטעם ה„בונד". נספה ברוסיה. ז"ל.

שמואל שטיינברג ומנדל פשפיורקה

נבחרי פוע"צ שמאל למועצת עיריית ונגרוב. ניספו בטרבלינקה יחד עם משפחותיהם. הי"ד.

משה מנדלבוים

ממנהיגי פוע"צ שמאל בונגרוב. חבר הנהלת העירייה. חבר ה„יודנראט". נהרג ע"י הפולנים ערב השחרור. הי"ד.

נתן ויינטראוב

חבר מועצת העירייה מטעם פוע"צ שמאל. היה חובש ושימש מגיש העזרה הרפואית היחיד בגיטו ונגרוב. הוא ואשתו נורו שם ע"י הגרמנים. הי"ד.

אֶטקה וירניק

חברה במועצת העירייה בונגרוב. פעילה למען סובלים ונצרכים. נפטרה בארגנטינה ב־1958. ז״ל.

פיגה פיינבאום, לבית ויינטראוב

פעילה בפוע״צ. חברת מועצת העירייה. נפטרה בארגנטינה ב־1959. ז״ל.

יוסף אליעזר פיינגולד

נולד בונגרוב (נודע בפי רבים בשם „לייזר ליבע׳ס״). שומר מסורת, ועם זאת שוחר מדעים ומוקירם.

בקי בחמש שפות; אוטודידקט. בכוחות־עצמו נעשה עורך־דין, מופקר על־ידי מוסדות־המשפט האזוריים, והגן בכבוד על ענינים יהודיים.

היה פופולרי בקרב הציבור, נבחר למועצת העירייה משעם האוכלוסיה הבלתי־מפלגתית, ולרוב כהן במועצה כסגן יושב־ראש. נטל חלק פעיל בויכוחים ובעבודת הועדות.

עדין־נפש. מסור למשפחתו.

יהי זכרו ברוך.

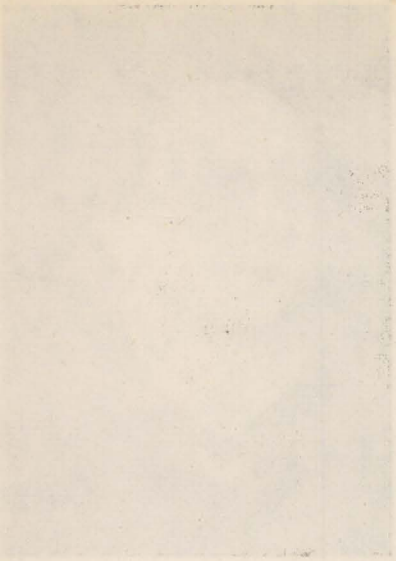

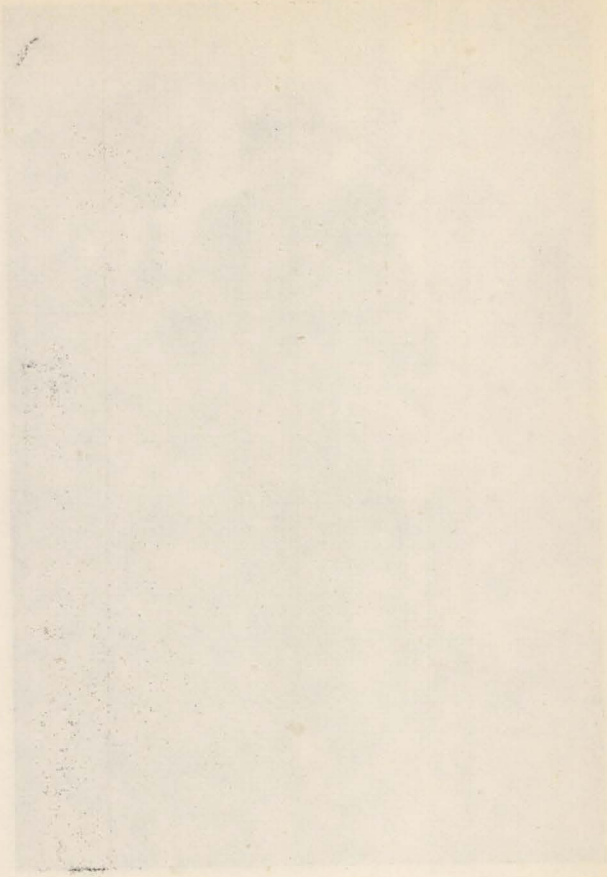

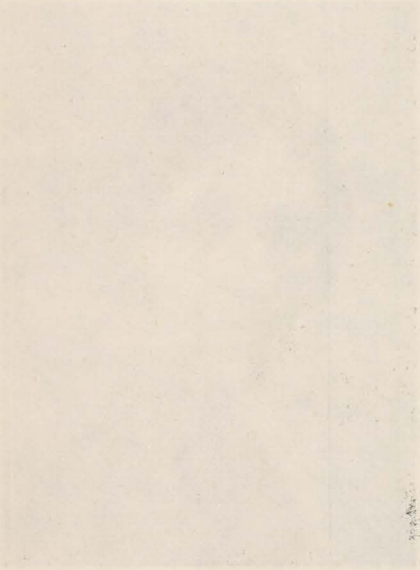

אמנות עממית

אהרן זילברשטין (בואנוס־איירס, ארגנטינה)

אמנות עממית

א. ר׳ יעקב הגלף

האדריכל והצייר של בית הכנסת בונגרוב

עם הטיפוסים המעניינים בעירנו נמנה בלי־ספק סבי־זקני ר׳ יעקב הגַלָף („שניצר״); הוא היה אחד מאלה שהוסיפו צביון לעירנו ולוו־ית־חן לחייה החדגוניים. היה אמן מלידה והגיע להישגים חשובים, על אף שמעולם לא למד באקדמיה אלא רק ב„חדר״ — אמן יהודי־עממי שעשה דרך חייו בצניעות.

כל ימיו עבד ר׳ יעקב (שם מש־פחתו הנכון היה — גלזמן) את „עבודת־הבורא״ ועמל קשה בכל מיני מקצועות, כדי להוציא פר־נסת־ביתו; שימש כזגג, צייר, חו־רט מצבות ואף גַלָף. אך מכל המ־לאכות הללו התפרנס בקושי. וכא־שר הגיע בסוף ימיו לבניית בית לעצמו — הקדיש את מחציתו לצרכי־ציבור — איכסן בו את ה„הקדש״.

לא היה למדן מופלג, אך „מד־רש״ ידע יפה. אמרות־הכנף שלו נמסרו מאיש לאיש, וגרמו עונג רב לשומעיהן, לרבות לא־יהודים; הא־צילים שבסביבה רחשו לו כבוד רב.

ראוי לציין את עבודתו האמנו־תית בבית־הכנסת הונגרובאי שהו־ציאה לו מוניטין בקרב האוכלוסיה היהודית והנוצרית בפולין כולה. נוסף לעבודות הגילוף והציור, כגון

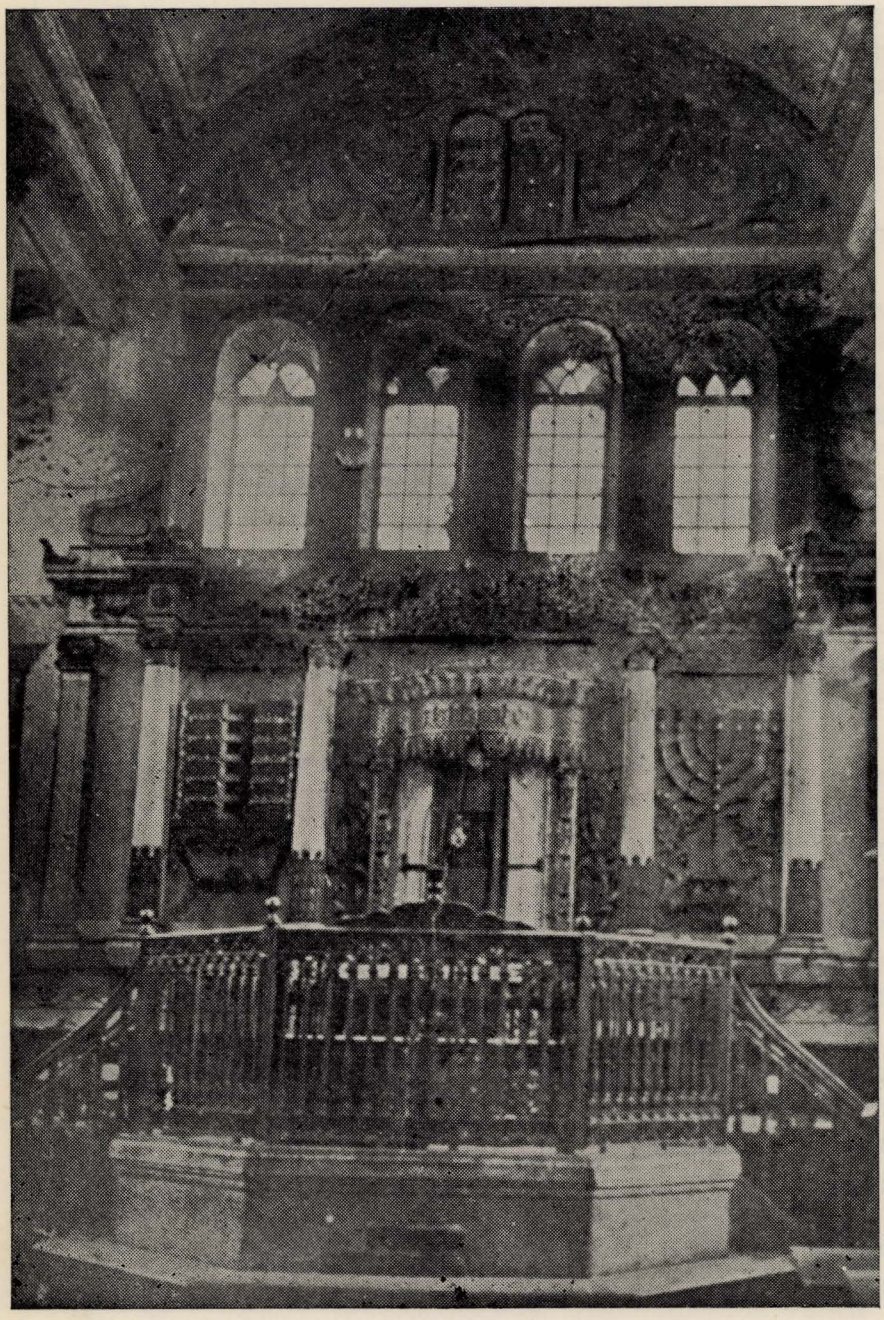

קיר־המזרח וארון־הקודש בבית־הכנסת בונגרוב (צילום: א. פשפיורקה)

הפרסקות[1], התבליטים[2], הכותרות[3], הצפתות[4], המנורה, לחם־הפנים וארון־הקודש, שביצע, היה גם המתכנן של בית־הכנסת ושירטט את התכניות שלו במו־ידיו.

לפי התכניות הללו נבנה הבנין המפואר שכלל 3 עזרות־נשים, בית־תפילה לחייטים, יציע לנערי „חדר", שנוהגים היו לבוא בליווי מלמדיהם לקבלת שבת.

הצירוף הנפלא הזה נשען על שני עמודים המגולפים בפיליגרנים[5] נאים ופסוקים חרוטים בהם, ובראשם — כתרים מוזהבים בסגנון הבאַרוֹק. כל עמוד, יחד עם הכתר, עשוי היה מקשה אחת. אל ארון־הקודש הובילה בימה רחבה עם 10 או 12 מדרגות. בצידה השמאלי היה כסא־נע בשביל הרב, מחובר באופן אמנותי, כך שע"י לחיצה קלה אפשר היה להכניסו או להוציאו, לפי הצורך.

ר' יעקב הגלף ביצע עבודות גם בארמונות אצילים בס־ביבת ונגרוב, כמו רוכנה, טורנה, סטארוויש ואחרים, ומעשי־אמנותו בוודאי מקשטים אותם עד היום.

זכורני, שבילדותי לקח אותי סבי ע"ה, ר' יצחק הצייר (בנו של ר' יעקב) אל הארמון בסטאַרוויש, שהיה שייך לנסיך לובומירסקי. עיני לא שבעו מראות את דברי האמנות הנהדרים של האמן הגדול. במיוחד נחרת בזכרוני ספסל שעמד במרכז הגן, שעל המסב שלו היו מגולפות דמויות אבירים פולנים ותמונות־קרב. הדמויות נראו לי כמו חיות, עד כי במשך לילות רבים התעוררתי מתוך סיוטים ופחדים. — — —

ר' יעקב הגלף הכין לעצמו עוד בחייו מציבה מאבן מרר בעת רגילה, בלי שום קישוטים וללא מליצות מוגזמות, כפי שהיה נהוג בימים ההם.

פ"נ

יעקב בן ר' ישראל־יצחק

גלאַזמאַן

הנקרא יעקב שניצר

את תאריך פטירתו הוסיף לאחר מותו, בנו ר' יצחק הצייר ז"ל.

ת.נ.צ.ב.ה.

ב. כלי־זמר

לציון מיוחד בקורות־עירנו ראויים כלי־הזמר, וביחוד הדור האחרון שהתייחס למשפחת מוסיקאים מסועפת בשם שפילמן.

בלי להתכוון למחקר על אודות המוסיקאים הונגרובאים, ברצוני לשרטט רק כמה קווים של משפחת־אמנים זו, ברוכת הכשרונות, שהנעימה במנגינותיה שמחות רבות, חתונות וגם חגי־עם (סיום ספר תורה), הצגות, קונצרטים וכד'.

אַמנה שמותיהם לפי גילם: ר' אלתר — מנגן בכינור ובטנון[6]; ר' ישראלקה — כנר; ר' אייזיק — כנר; אברהם (בנו של ישראל'קה) — מחלל בחליל; יעקב (בנו של אייזיק) — ניגן על קלַרינט.

כולם הצטיינו כמוסיקאים והיו יהודים לבביים.

כדאי להזכיר, שמנהגם היה לא לטעום ממאכלי־החתונה, ואפילו לא ללגום מן המשקה. המנהג נבע מתוך זה, שבחתונה מסויימת העליבו אותם כשערכו למענם שולחן מיוחד ולא ביחד עם כל הקרואים. מאז נהגו לא לאכול בשום חתונה.

ברצוני להתעכב ביחוד על דמותו של ר' ישראל'קה כלי־זמר. ראשית־כל מפני שהכרתיו מקרוב, בגלל שגרנו בשכנות שנים רבות; ושנית — משום שעורר כבוד אצל הכול בהתנהגותו העדינה.

ר' ישראל'קה היה יהודי שקט ומכובד יושב־בית, וחוץ מאשר לשמחות יצא לעתים רחוקות מביתו. ימים תמימים היה עושה חזרות ומנגן על כינורו האהוב עליו. הוא היה המרכז והרוח הטובה של משפחת כלי־הזמר והודות לו היתה שוררת ביניהם אחדות וריעות. ואם קרה ונפל סכסוך — היה מיישב אותו בכוח השפעתו ומעולם לא הגיע לפילוג ביניהם.

איני מומחה במוסיקה ואין בסמכותי להעריך במובן המקצועי את יכולתו המוסיקלית. אבל כאשר ניגן בחתונה לכבוד הכלה „סולו" — „מורלוס", וזקנו המרובע כאילו היה לאחד עם כינורו, ואצבעותיו הגרמיות משכו בקסמים את המנגינה העריבות — היו כולם מתרגשים ובעיני הנשים עמדו דמעות.

יש לציין, שכלי־הזמר הונגרובאים היו יהודים טובים בעלי לב רחום ומרגיש ובחתונות של עניים הסכימו לנגן בשכר נמוך מן המקובל, לפעמים סמלי בלבד, ובחתונות־מצוה — ללא כל תשלום, כדי לא לבייש חתן וכלה.

וכאשר אירע המקרה וביום אחד חלו שתי חתונות וכל אחת מן הכלות רצתה לזכות בר' ישראל'קה כלי־זמר, — הוא עשה פשרה ומחצית הלילה ניגן בחתונה האחת ומחציתו השני בחתונה השניה.

זכורני, בעת חגיגת סיום ספר תורה, כאשר הכלי־זמר ליוו את התורה ב„מרש" נהדר, בירך אותם הרב שיזכו לקבל בנגינתם את פני המשיח.

תהיינה השורות הצנועות האלה נר־נשמה לזכרם.

---

[1] פרסקות — ציורים בצבעי־מים על גבי קירות בעוד הטיח שעליהם טרי.

[2] תבליט — צורה בולטת על גבי שטח.

[3] כותרות — ראשי עמודים מחוטבים ומקושטים.

[4] צפתות (ר' „צפת", דברי הימים ב, ג, ט"ז).

[5] פיליגרן — פיתוחי־ציצים וקישוטים עדינים כעין תחרים, עשויים מעשי־צורף על גבי חוט מושזר של זהב או כסף.

[6] בטנון — קונטרבס.

ג. ר' בריש הבדחן

בזה אציג לפניכם את הטרובדור[7] והמשורר הונגרובאי — ר' בריש הבדחן. דמותו השלימה את חבורת כלי־הזמר

ר' בריש הבדחן ומשפחתו

ויחד עם ר' ישראלקה היה מנהיגם הרוחני. היה מכובד ומקובל עליהם, תודות לבקיאותו ב„אותיות הקטנות" וחכמתו הרבה.

ר' בריש היה בעל קומה בינונית, שמנמן, עיניו תכלת ופניו היפים עטורים זקנקן בהיר ומרובע.

להופעות שלו יצאו מוניטין הרחק מגבולות ונגרוב והדעה היתה שהוא נמנה עם הבדחנים הטובים ביותר בפולין.

בדחנותו היתה ממדרגה גבוהה; הוא היה מאַלתר[8] אימרותיו בו במקום, בהתאם לצורך ולנסיבות.

בחתונה רגילה היה סגנונו קל ומתובל בבדיחה; לעומת זה בחתונת למדנים שזר פסוקים ורעיונות עמוקים.

זכורה לי הופעתו בחתונה אצל אפרים אוסטרלנקר. בין הקרואים היה רבנים ורבי'ים — ור' בריש פתח במאמר מן ה„זוהר" על ענין היצירה ופירש אותו בחרוזים מופלאים ובתוכן עשיר.

ואילו בחתונתה של כלה יתומה, נהפכה תחילה השמחה לבכי ויללה בהשפעת דבריו של ר' בריש הנוגעים ללב; ברם, בשעת הסעודה כבר בידח בדברי־נחמה, לשמח החתן והכלה. ההומור שלו לא היה בנלי, אלא תמיד מקורי ומעולם לא חזר שנית על אותם חרוזים.

בחייו הפרטיים היה צנוע ולא רדף אחרי הכבוד.

ואמנם היה אמן גדול.

יהי זכרו ברוך!

תירגמה מאידיש
מרים תמרי

---

[7] טרובדור — פייטן־זמר נודד מהמאות ה־11—13 בפרובנס וב־צפון איטליה.

[8] אִילתוּר — אימפרוביזציה.

חוג דרמַטי מנַרשה, מיסודם של פועלי־ציון שמאל, בהנהלתו של מ. ויידה, בחברת משפחת זיונץ.

בשליחות העם

זאב ילין (יגור, ישראל)

שלשלת־דורות

א

ר׳ דוב ילין ז״ל

סופר סת״ם, המכונה ר׳ ברצ׳ה

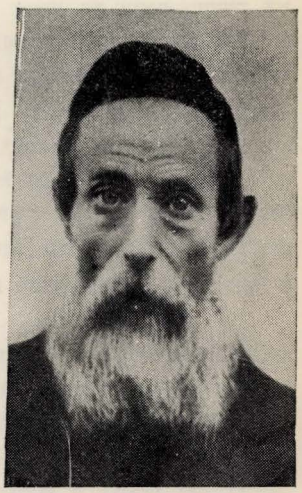

דור רביעי בונגרוב, התפרנס מעשיית בתים לפרשיות של תפילין. כידוע, לקהילת ונגרוב יצאו מוניטין בעשיית תשמישי־קדושה. הביקוש למעשה־ידיו של ר׳ ברצ׳ה היה רב, באשר ידוע היה בסביבה כאיש ישר וירא־שמים, ורק מחמת חולשת־גופו לא עלה בידו לסַפק את מרבית הדרישות, ובגלל חששותיו שלא לקפח את הזולת היה מקבל רווח מועט בעד תוצרתו. בני־משפחתו נאלצו להסתפק במועט ולחיות חיי־צנע. איש עמל היה וידוע מכאובים. עם זאת קבע עתים לתורה; בין מנחה לערבית היה מפסיק ממלאכתו וחש אל ה״קלויז״ של חסידי פאריסוב, להקריא שיעור ב״מדרש״ לפני הקהל.

רעייתו, רחל בת ר׳ צבי, אשה צנועה ושקטה, אף היא ידעה חולי, טיפלה במסירות בבעלה, בניה ונכדיה; מעלות השחר ועד מאוחר בערב לא פסקה מלעמול ולטרוח ומעולם לא התאוננה ולא קבלה על גורלה.

ביתם היה פתוח רווחה; קשי־יום ומרי־נפש באו לשפוך שם את שיחם ומצאו אוזן קשבת.

ר׳ דוב היה בין משכיני־שלום בין בעל לאשתו.

בידיו היו מפקידים דמי נדוניה שחסכו לבנות, כי נאמן היה על הכול.

אולם הרבה צער ראו בחייהם ואך מעט נחת: מתשעת הילדים שנולדו להם, נשארו בחיים רק שני בנים,

נפטר בשנת תר״ץ, בן 73 בַּמּוֹתָו.

ב

ר׳ שמואל־חיים נ״י

הבן הבכור, מחבר הפירושים לתורה

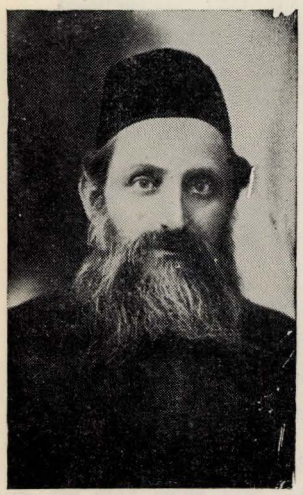

מפעילי „אגודת ישראל״ בעיר. ראש ה„שומרי שבת״ ומנהל הישיבה במקום. חיבר פירוש בדרוש על התורה, בשם „אהבה וברכה״, ופירוש לאקדמות וכו׳. עלה לארץ, יחד עם רעייתו ליבה, בשנת 1936, והצטרפו לבנם הבכור זאב, היושב ביגור — והוא אחד הותיקים במקום. מאז הם יושבים במשק. כ־17 שנה עבד שם בנגריה ובשעותיו הפנויות היה עוסק בתורה. אהוב ומכובד על כל חברי המשק.

ר׳ שלמה־גדליה ז״ל, הבן השני, ורעייתו אסתר־מלכה, הוציאו את מחיתם מחנות מכולת. הוא היה בר־אורין וחכם, שימש גם בורר בסיכסוכים ודיני־תורה. היה, כאביו, מחסידי האדמו״ר מפאריסוב. השד״רים של „הרבי״, בבואם לונגרוב לאסוף כספים, היו מתאכסנים בביתם. שניהם — יחד עם ילדיהם רבקה, בילה, ליבה ומאיר־שלום — הובלו על־ידי הנאצים למחנה השמדה ושם ניספו. בן אחד, יוסף, נמלט לרוסיה ושם נעלמו עקבותיו. מכל המשפחה שרדה הבת, שרה, שעלתה לארץ והקימה משפחה.

ג

הרב־טוראי דוב ילין ז״ל

צנחן — נפל בקרב של קלקיליה

דוב ילין, בנם של זאב ורחל, ונינו של ר׳ דוב מונגרוב (אשר על שמו נקרא). נולד בכ״ו טבת תרצ״ז במשק יגור, הקיבוץ שלרגלי הכרמל, ובו גדל ונתחנך. בשנת תשט״ו סיים אל לימודיו והצטרף, יחד עם כל בני־מחזורו, כחבר לקיבוץ.

עוד בכיתות הנמוכות בביה״ס נתגלה בו כשרון ציור. ציוריו מלאים דמיון והומור־דק; אופיינים לו במיוחד ציורים, ששורטטו בגיל עשר, המבטאים את מלחמת־השחרור והקמת המדינה. אחדים

מהם, כגון „כיבוש מישלט", „חייל עברי", וכו' התפרסמו בשעתו בבטאון הקיבוץ המאוחד „מבפנים" וב„צרור החינוך המשותף". מוריו הכירו את יכולתו ככשרון ממש, אולם הוא סירב להודות בכך ונהג לא להבליטו. „אני רק לומד ומנסה להעלות משהו", היה רגיל לומר. דעתו לא היתה נוחה מהרבה מציוריו והיה נוהג להשמיד את מרביתם.

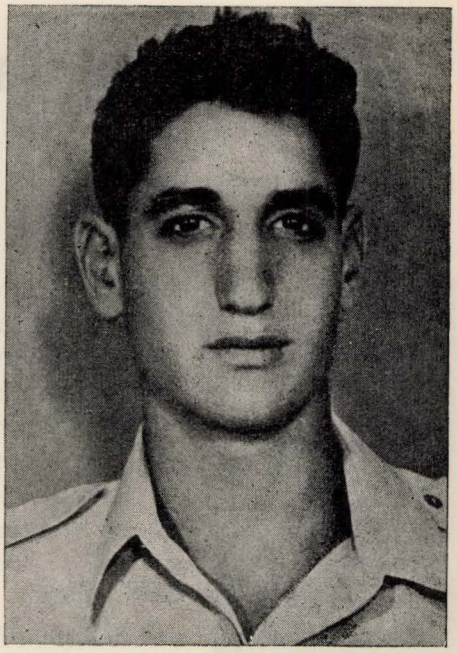

הצנחן דוב ילין

נוסף על כשרון־הציור הצטיין עוד משחר ילדותו בבריאות־הגוף. היה חובב ספורט פעיל ואחד המצטיינים בריצה, באלטיקה קלה ובכדור־סל. כן גילה נטיה למוסיקה טובה ואהב לנגן על אקורדיון. עם היותו מכונס, לעתים שקוע בתוך עצמו, הראה פעילות ויוזמה רבה בחברת התלמידים בכיתת־ההמשך; היה חבר במזכירות החברה ובועדת הספורט, מדריך בסניף הנוער העובד בטבעון, ומשתתף בעלון החברה. מי שלא הכיר אותו, חשב שהוא נוקשה; ואכן צריך היה להכירו היטב כדי לדעת שמתחת לארשת־הנוקשות מסתתרת נפש רגישה המוצאת ביטוי בציוריו.

מלבד פעילותו בחברה והתמסרותו לתפקידים, רבה היתה מסירותו למשפחה: להוריו, לאחיו, ועמוקה היתה אהבתו להסבא והסבתא. דוב שמר אמונים לסבא (הכונה לר' שמואל־חיים, שהגיע ליגור שנה לפני הולדתו) והתקשר אליו בכל נימי נפשו. כיבד והעריץ את תום אמונתו ואת עמידתו הגאה והקנאית על הערכים שהוא מאמין בהם. הכיר בחיוב שבלהט הנאמנות הדתית ולמרות השוני בהשקפות כיבד את השלימות הרוחנית אצל דורו־של־סבא.

מסירות־הנפש שציינה את מורשת אבותיו והאוירה בקיבוץ בו גולד וגדל — התמזגו בו לתכונות של התנדבות להקרבה עצמית ולנכונות לעזור לזולת. כאשר גוייס לצה"ל, התנדב לצנחנות. התנהגותו בצבא היתה למופת; לפי דברי מפקדיו ומדריכיו ניחון באומץ לב ובמשמעת עצמית והיה נאמן ואהוב על כל חבריו. במסעי־אימונים מייגעים נחלץ ראשון לעזור לכל חלש וכושל. ולא אחת קרה שפרק ממטענו של חייל מפגר והעמיסו על גבו.

כהערכה לסגולותיו האישיות נשלח לקורס מכי"ם לצנחנים, שעברו בהצלחה ועם סיומו נקבע, לפי רצונו, לסיירת הנבחרת.

זמן־מה לאחר מכן השתתף בשלוש פעולות־תגמול בזו לאחר זו. בין מיבצע למיבצע היה מרגיע את ההורים ומנסה להכינם מבחינה נפשית לכל מקרה... לאמו אמר פעם: „אני מקווה שתהיי אמא שאוכל להתגאות בה". ובפעם אחרת אמר לה: „עליך להיות חזקה ומוכנה לכל, ואפילו לגרוע ביותר"...

הפשיטה על קלקיליה היה המיבצע האחרון בו השתתף דוב ואשר ממנו לא חזר. חבר שהיה על ידו בקרב, מספר:

„המשימה של הפלוגה שלו היתה חסימת הכביש בין עזור לקלקיליה כדי למנוע החשת תגבורת של הצבא הירדני למבצר המותקף ע"י כוח אחר של צה"ל. הפלוגה הגיעה עד למרחק 9 ק"מ מהגבול. שיירת מכוניות של האויב שהתקרבה למקום הושמדה ע"י חיילינו. אך בדרכם חזרה לבסיס, עלו חיילינו על מארב של האויב ומצאו את עצמם מוקפים ע"י כוחות גדולים מהם. הפלוגה נכנסה לקרב, אך לא היו להם כל סיכויים לפרוץ את הטבעת בכוחות עצמם. מספר הנפגעים היה רב ורק בעזרת התגבורת הצליחה הפלוגה לחזור לבסיס.

דוב היה בין הפצועים הראשונים. חברו שהוציאו משדה הקרב נאלץ לגררו ולשאתו על גבו מרחק רב עד המקום בו היתה אפשרות להגיש לו עזרה ראשונה. בשעה שהועלה באלונקה על אחת ממכוניות־הזחל, שבאו להעביר את הפצועים, היה חי ובהכרה, ורק למחרת אחרי הצהרים הגיעה הבשורה הרעה כי גם דוב בין המתים".

היה זה ביום חמישי, ו' בחשון תשי"ז, 11 באוקטובר 1956. הובא למנוחות במשק יגור. במלאת שלושים למותו הקדיש המשק יומן מודפס לזכרו וביום השנה הוציא המשק אלבום בשם „באבו" הכולל חלק מיצירותיו.

בספר „גולי־אש", כרך ב', הוכנסו 7 מציוריו ותולדות־חייו.

שלמה יסקולקה ז"ל

א

בן שמונה היה שלמה בהגיע הוריו לארץ. בלמדו ב„חדר" התגעגע לנוסח־הלי־מוד שהיה נהוג בונגרוב. והנה נודע לו, כי בשכונת מרמורק בתל־אביב קיימת ישיבה „בית־יוסף". אמנם, היה צעיר מכדי ללמוד ב־„ישיבה" זו, בכל זאת נת־קבל אליה והרגיש את עצמו מאושר, כי ראה בה המשך לדרך־הלימוד שהיה רגיל בו. נתגלגלה זכות על־ידו והוא שימש גרעין לייסוד „ישיבה" לצעירים. טרח וה־ביא עמו מחבריו, אשר לאחר־מכן נשלחו בקבוצות לייסד „ישי־בות" במושבות. שלמה נשלח ל„ישיבת" חדרה ולמד בה חמש

שנים. משם עבר ל„ישיבה" גדולה בירושלים והמשיך ללמוד שנים אחדות. שאף לקיים „תורה עם דרך־ארץ" ולאחר שרכש ידיעות החל לעבוד בבנק אנגלו פלשתינא (כיום — בנק לאומי), כדי לקיים את עצמו.

בכל דרכיו היה למופת, נאמן ויסודי, אהוב על כל יודעיו.

רבו, אלחנן פרלמוטר

ב

נולד בונגרוב בשנת 1936; עלה לארץ בילדותו עם משפחתו. בשנתו השמינית התחיל ללמוד בישיבת „בית יוסף" בתל־אביב, ולאחר זה עבר ל„ישיבה" בחדרה, שם המשיך עד גיל 14. בן 17 נכנס להכשרה בשדה־אליהו. למד במדרשת מורים מוסמכים והתכונן לבחינות בטכניון בחיפה.

שאיפתו היתה — ללמוד ולהתפתח, להתקדם ולהשיג את מילוי מאויו. כאשר ניתנה לו עבודה כלשהי, היה מתמסר לה בכל מאודו. בהיותו בהכשרה בקיבוץ „יבנה" השתתף בהעלאת מעפילים אל החוף, שם נתפס ע"י הבריטים ונשלח לקפריסין; חזר ארצה רק לאחר שהתברר שהוא אזרח ארץ־ישראלי.

כשנכנס לנח"ל גילה העזה ונכונות, וכשנמסרה לו כיתה, היה מאַמן אותה על הצד הטוב ביותר ומעביר את החומר בצורה יוצאת מן הכלל.

ג

ניחון בתכונה למצוא בקלות דרך ללב הבריות. מלא רוח חיים ועליצות, בעל מרץ וכושר גופני ושכלי — היה מַשרה על סביביו את ההרגשה, כי במקום ש„זלקה" (כינוי־החיבה שלו בפי החברים) נמצא, העבודה תבוצע בשלמות וכראוי. באופן מיוחד נודע בכושרו הטכני וביכולתו לאַרגן עבודה. זמן קצר בלבד אחרי הגיעו למשק סעד בנגב, נתמנה למנהל עבודות הביצורים בקיבוץ — למרות היותו חדש במקום. היה צנוע וחביב על חבריו.

בשעת ההתקפה על בארות־יצחק, כאשר משק סעד היה נתון להפגזה בלתי־פוסקת מצד צבאות מצרים, נפגע בפגז פתח אחד המקלטים. המקלט שהיה מלא אנשים, נשק וגם משדר היה בתוכו — לא היה ראוי יותר לשימוש והיה צריך לפנותו. שלמה עמד ליד המא"ז, ש. אורליך ז"ל, ומסר את פקודותיו — ובמידת־הצורך — את פקודותיו של עצמו — בקור רוח, יצא בעצמו תחת אש כבדה כדי לראות אם הכול כשורה, וכל זאת שעה שהמשק עולה בלהבות ועטוף עשן.

לאחר המלחמה עזב את הקיבוץ והתגייס לצבא. בכוונתו היה ללמוד בטכניון לאחר שירותו בצבא, כדי לשכלל כושרו הטכני.

דוד לוי

ד

זוכרני את שלמה כשהצטרף אלינו לתנועת־הנוער. בבואו לא התבלט במיוחד. היה שקט ונחבא אל הכלים. הליכותיו העידו על אופי מוצק ועל אדם היודע מה לפניו — אבל להתבלט לא אהב.

הוא לא היה בין המרבים לדבר ובוויכוחים לא היה נוטל חלק רב. אולם, כאשר צריך היה לבצע דבר, היו העינים מופנות אליו.

היה בעל כשרונות נדירים בכל הנוגע למלאכת־כפיים. היה ידוע ביניינו כבעל „ידי־זהב" — כל דבר שיצא מתחת ידיו היה מן המתוקן שבמתוקנים. שימש כחבר בועדת המועדון. והמסירות והאחריות, שגילה שלמה בן ה־15, היו לשם דבר.

כמה שנים לאחר מכן, בהכשרה, רבו עליו מנהלי־הענפים, כשכל אחד רוצה לצרפו לענף שלו.

כשיצאנו קבוצת נערים חסרי־נסיון לעבודות־חוץ והוטל עלינו להקים מספר צריפים במחנה־צבא — מלאכה אשר איש מאתנו לא ידע אותה מעודו — ניגש שלמה לצריף בנוי, בחן אותו בעיניו במשך דקות מספר, אח"כ פנה אלינו והסביר לכל אחד את תפקידיו. כעבור יומיים עמדו על תלם שני צריפים — להתפעלותם של בעלי־מקצוע ותיקים.

כאשר היה צורך להרכיב קבוצה נבחרת של אנשים, שתיחלץ לעזרת ביריה, השתתף בה. לקורס מכי"ם — היה המועמד הטבעי.

ברם, כשרונותיו הטבעיים תבעו שיפוץ ושיכלול, ואכן, היה זה אחד מחלומותיו — להשתלם בבי"ס טכני גבוה. אולם את חלומו זה לא זכה להגשים, כי לקח אותו המוות.

במותו אבדו חבריו ידיד יקר, מוכשר ומסור.

א. ש.

ה

תמיד מחייך ומלא בטחון. ביום שלפני נפילתו — ימים אחדים לפני גמר שירותו בצבא — שוחח עמי על תכניותיו לעתיד: „עוד ימים מעטים" הוא אומר „נחזור לעליית־הגג הקטנה שלנו בירושלים ונמשיך ללמוד".

למחרת הממה אותנו הידיעה על נפילת המטוס שהיה בתוכו. — —

כל מה שעשה — בשלמות עשה, בידים נאמנות. היה שונא עבודה בלתי גמורה או מלאכת־רמיה. ולכל מלאכה שניגש לעשותה — גילה בה בקיאות.

כאשר היה צורך לבנות „בתי־חציר", תיכנן וביצע אותם כאחד. מכל העמק היו באים לראות את הבתים המתנוססים לגובה רב: שלמים, חלקים, יציבים — ועומדים בכל רוח־סערה. אם היה צורך בגגר, בנאי, ברזלן, מכונאי, מסגר, או טרקטוריסט — העינים הופנו אליו; כבעל־מקצוע מעולה היה ממלא מקומו של כל מי שנעדר מעבודתו.

ימים מעטים אחר בואו לקיבוץ כבר מונה ל„מנהל הביצורים" — המתכנן אותם והמשגיח עליהם.

בן 17 היה כשעזב את הבית והצטרף לגרעין. רצונו לקנות דעת ללמוד ולהשתלם, היה עז ביותר. לאחר ימי־עבודה קשים ומפרכים בשדה ובבית־המלאכה, ואף תחת רעמי הפגזים ולאור עששית הנפש — היה יושב, קורא, לומד ומכשיר עצמו ליעוד שקבע לעצמו. אלא שקצב התקדמותו בלימודים לא השביע את רצונו. עם תום המלחמה הצטרף לחבריו הלומדים באוניברסיטה ובעזרתם התכונן לבחינות־הגמר שלו — לקראת כניסה לטכניון. בעמדו סמוך לגמר־הלימודים, נקרא לצבא להשלמת שירותו, הלך מיד, אף שאולי רשאי היה להשתחרר משירות זה, כאחרים שלחמו במשקי הנגב בזמן מלחמת השיחרור. אך לא חיכה לאישור על השיחרור ולא עמד על זכותו, וכתמיד — נכון לשירות ולחובה, כשהוא נקרא לה.

בשנת 1949 התגייס לנח"ל, ולאחר שנת־שירות — שוחרר. כאות הערכה והוקרה על הצטיינותם קיבלו הוא וחבריו סיור אווירי בו קופחו חייהם ע"י המצרים.

הלך — ולא חזר, ואת יעודו לא השלים...

אברהם

דוד פומרנץ ז"ל

נולד בשנת 1920 בעיירה סוקולוב, הסמוכה לונגרוב, להוריו מנשה וחוה, שניספו בשואה יחד עם שתי אחיותיו ואחיו.

בילדותו חי דוד בונגרוב.

בשנת 1938 הצטרף לקיבוץ־ההכשרה החקלאי „הסולל" בצ'נסטוניאָב ליד וַרשה. הוא היה אחד מני רבים ולא התבלט בשום דבר מלבד בעיזותו ובטוב־לבו. בוקר־בוקר היה יוצא עם חבריו לעבודה בשדה, שנמשכה מעלות השחר עד שקיעת החמה. ככל חבריו היה מסתפק במזון הדל. אך ייתכן שהיה שר יותר מהם שירי־עם יהודיים, ובודאי היה משתתף פחות מהם בוויכוחים הבלתי פוסקים על נושאים חברתיים ורעיוניים.

בימים הגורליים של חודש ספטמבר 1939, כשהכל ברחו מזרחה מאימי־המלחמה ומפצצות־הגרמנים, יצא דוד לורשה לעזור למי שזקוק לעזרה. יחד עם אלה שנעזרו על־ידיו הגיע לוילנה, שם התרכזו גם שאר חבריו מקיבוץ „הסולל", שנשאו עיניהם לעלייה. גם שם היה אחד מני רבים.

מלחמת־העולם השניה רדפה בעקבותיהם. אחדים הצליחו להיחלץ מן הסכנה והגיעו לארץ־ישראל. רבים ניספו במחנות ובגיטו, בשורות הצבא הסובייטי, בגדודי הפרטיזנים. רק מתי מספר ניצלו. דוד היה בין הניצולים. בשנת 1944 ישב בעיר פראוודינסק שבאיזור גורקי, ובשנת 1945 עבר לגור לעיר גורקי עצמה. על תקופה זו בחייו יודע לא־מעט יהושע ג, מי שהיה אחד ממנהיגי הנוער היהודי בפולין, הנמצא עתה בארץ. יהושע נאסר ונשלח לאחד ממחנות עבודת־הכפיה בקאזאכסטאן הרחוקה.

בחודש דצמבר 1945 הגיע דוד ללודז; הדרך לארץ־ישראל היתה פתוחה לפניו. הוא יכול, אילו רצה, להגשים את חלום חייו, לשוב ולהתחבר עם חבריו מ„הסולל" שהתיישבו בינתיים על אדמת המולדת והקימו את קבוצת „ניצנים". אך כיצד יפנה עורף לחברים, שטולטלו בסערת־המלחמה לסובחוזים ולקולחוזים בקאזאכסטאן, באסיה המרכזית ובמזרח הרחוק, לכל מיני המחנות — „לתיקון ע"י עבודה", למחנות „הכלליים" ו„המיוחדים", ה„ראָזי־מניאָ" ו„אוסובוֹ־ראָזימניאָ"? כיצד ישכח את החברים הזקוקים לעזרתו?

אלפי קילומטרים מפרידים בין לודז לאַקטיובינסק. דוד יצא מרצונו הטוב אל המחנה — ולא חשש; ובצאתו בשלום מלוע האריה, מן המחנה, לא ראה בכך מעשה־גבורה. הוא לא חשב על עצמו. הוא ידע תמיד, שאינו אלא אחד מני רבים.

ב־22 בפברואר 1946, נאסר בעיר לבוב, עבר את כל מדורי ה„חקירה" נשלח לעשר שנות „תיקון" על־ידי עבודת־כפיה ב„סוואזאָלדורלאָג" (מַחֲנֵה סְגִירַת־הַבְּרְזֶל הַצְפוֹנִית) אשר בתחנת איזמא בריפובליקה האוטונומית קומי. ידוע רק זאת: שאיש לא סבל בגללו; שמעולם לא השחיר חבר בדברי „וידוי" סחוטים; שמעולם לא התכחש ליקר לו, ולא הפך כלי־שרת בידי אויבי־העם היהודי.

בשנת 1948 הועבר דוד בתורת „פושע מיוחד" (כינוי לציוני) ל„מינלאָג" מחנה של „ראָז'ים מיוחד" בתחנת אינטא, לא הרחק מחופי הים הלבן והים הקארי.

ה„מינלאָג" שוכן באיזור שמעבר לקו־הקוטב, בו מפיקים מן האדמה הקפואה, מעומק של אלף מטרים ויותר, את הפחם הזול ביותר בברית־המועצות...

גם שם היה דוד אחד מני רבים, כמו לאחרים תפרו גם לו מספר — על הגב, על השרוול, על המכנסים, מספר במקום השם...

בנובמבר 1951 נספה דוד בזמן העבודה במכרה, במפולת פחם. כנהוג שם, נקברה גוויתו באדמת הכפור מעבר לגדר המחנה, על קברו תקעו קרש־עץ ועליו המספר.

על מותו החטוף בלא עת נודע כאן רק עכשיו. שם, באינטא, ודאי כבר לא נשאר זכר מן הקרש הנושא את מספרו. הוא נישא ברוח — ה„פורגאָ" הצפונית.

חברי „ניצנים" החליטו לקבלו כחבר־כבוד לקבוצה. חבריו מן ה„בריחה" לא ישכחוהו.

(„דבר", 8.2.1957) **יוסף מ.**

ישראל לשץ ז"ל

ישראל — בן ר' יוסף — עלה ארצה בשנת 1939, בהיותו בן 12 שנה. רק גמר את חוק למודיו בארץ, התגייס טרם זמנו, עם פרוץ מלחמת השחרור לפלמ"ח. היה בין פורצי הדרך הראשונים לירושלים ומראשוני המשחררים את עיר הקודש. בעיצומם של הקרבות, אף בהיותו במצור בעיר העתיקה, לא נפל ברוחו והיה מלא אמונה בנצחון. „כל עוד נפשנו בנו לא תדרוך כף רגלי האויב בחוצות בירתנו הנצחית, ובשלישית ירושלים לא תיחרב" — כך כתב לאבא, מירושלים הנצורה.

עם שוך הקרבות צורף לועדת שביתת הנשק הישראלית־מצרית בפלוג'ה.

לאחר מחלה קצרה, הלך לעולמו בעודו באבו, בי"ט אב תשי"א, בן 26 שנה היה במותו.

ת. נ. צ. ב. ה.

יזכור - -

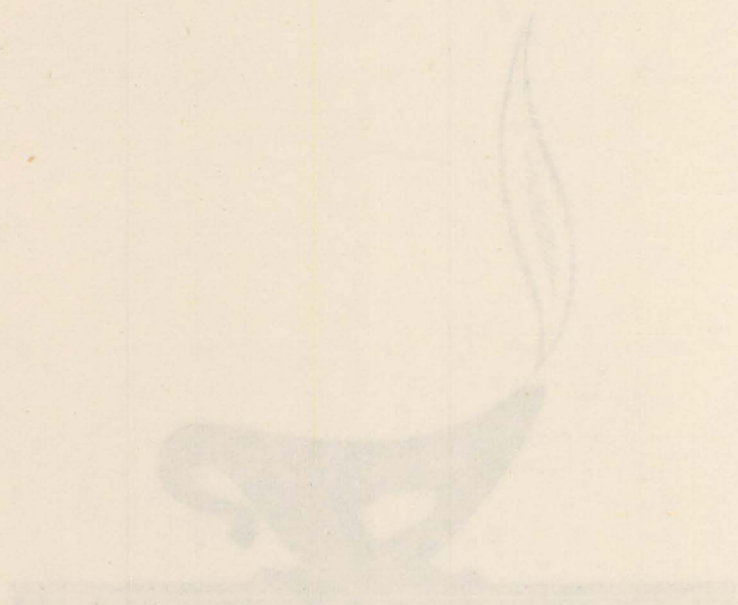

יזכור — —

נזכור כל אחינו ואחיותינו, בני קהילתנו, שנפלו על קידוש השם. רבים מאלה ניספו ואינם — ולא ידועים לנו שמותיהם. יהיה גם זכרם צרור בדפים אלה — ותהיה זאת מצבה על קבריותיהם שלא נודעו...

אדלשטין שמואל, רבקה אשתו והבנים מנשה וירחמיאל.
אדלשטין שלום מאיר, שרה אשתו וחמשת ילדיהם.
אדלשטין מרדכי, אשתו וילדם.
אדלשטין יחיאל, אשתו ושני ילדיהם.
אדלשטין צלובקה, ובעלה.
אדלשטין רכל לבית פשפיורקה, וילדיה פייבל, שרה, מרים, אסתר.
אורנשטין מוטל, אשתו ציפה לבית פינגולד וילדיהם שמחה וינטה.
אורנשטין משה, אשתו ינטל ושני ילדיהם.
אורנשטין שמחה, אשתו ושני ילדיהם.
אורנשטין חנה רחל, ובעלה.
אורנשטין פנחס, אשתו מלכה לבית פינגולד וילדיהם נתן, ינטל, אברהם מאיר, מרדכי אייזיק, דוד לייב, חיים ראובן.
איזמן בינם, אשתו גיטל לבית מיינמר וילדיהם.
איזנוסר יעקב דוד, אשתו בלה רבקה וילדיהם רחל ולייבל.
אסתר חלה'לה (שם משפחתה לא ידוע)
ובניה: שמחה ומשפחתו, ישעיהו ומשפחתו, מאיר ומשפחתו; בנו־תיה: רכל ומשפחתה, ביילה, חנה, רחל.
איזנקייט שמואל, אשתו מלכה וילדיהם שרה, שלמה, ריזל, גיטל.
אלבום חיים יוסף, אשתו ובניהם וולוול ולייבל.
אלבום שלמה מאיר,אשתו צרנה לבית גולדפרב, וילדיהם רבקה וצבי.
אלבום יחיאל.
אלבלינג דינה ובנה אריה.
אלבלינג ישראל,אשתו פייקה לבית ברגמן ובתם אסתר והילד.
אלטשולד יהודה, אשתו גיטל ובנם יחיאל.
אלטשולד יעקב, אשתו שרה גיטל.
אקרמן יצחק, ואשתו.
אקרמן פייגה לאה ובתה אלטה.
אקרמן ינטה גיטל.
אקרמן מנדל ואשתו.
אקרמן אביגדור, ואשתו ושני ילדיהם.
אשכנזי יעקב, אשתו שרה רחל לבית פסמנטר ובנותיהם גולדה וחיה'לה.
אברהם בר, אשתו, חמותו בילה־רבקה ומשפחתה (שם משפחתם לא ידוע).

באס יוסף נחום, פעסל אשתו ולייב בנם.
באס איצ'ה מאיר, ומשפחתו.
באס פרימט.
באס חוה.
באס שמעון, רחל אשתו ודוד בנם.
בהרב צבי, רבקה אשתו וילדיהם יוסף־דוד, אברהם, אריה, צפורה.
בוים בנימין, אסתר אשתו ושלש בנותיהם.
בומר אברהם, דובה אשתו וילדיהם אסתר ויעקב־שלמה.
בומר מיכאל, וילדיו יצחק, יעקב־שלמה, חנה ורחל.
בומר יעקב, מרים אשתו וילדיהם לאה, אסתר, ברכה, שלמה־פסח, ישראל־חיים ושמואל.
בומר מרדכי, אסתר אשתו, יהודה בנם.
בומר שלמה, סימה אשתו ובניהם יצחק ואלתר.
בומר יצחק ומשפחתו, שמונה נפשות.
בומר אלתר ומשפחתו, תשע נפשות.
בומר אברהם ומשפחתו, שמונה נפשות.
בומר אברהם־חנן ומשפחתו, תשע נפשות.
בומר אלתר, אשתו וחמשת ילדיהם.
בומר זליג, אשתו ושני ילדיהם.
בומר אברהם, אסתר־מינדל אשתו וילדיהם משה ואטילי.
בומגרטן יעקב ופריידה אשתו, לבית בילבסקי ובנם.
בומגרטן אברהם ופייה אשתו לבית גולדפרב.
בונדה שלמה, חוה אשתו ושני ילדיהם.
בונדה צבי, ברכה אשתו וילדיהם חנה, משה ויצחק.
בונדה יצחק, אשתו וחמשת ילדיהם.
בונדה שמואל, פייגה אשתו וילדיהם מירקה, רחל, יהודית, פרומה, משה וראובן.
בונדה משה, אטיל אשתו וילדיהם צבי וחנה.
בונדה חיים, אשתו רויזה לבית רוטברד וילדיהם.
בורנשטין מינדל ובעלה.
בורנשטין יעקב ומשפחתו.
בורשטין רחל ובנותיה אטקה ולאה.
בורשטין יצחק, אשתו שרה לבית מנדלבוים וילדיהם.
בורשטין מרדכי, פעסה אשתו והדסה בתם.
בורשטין אברהם, פרידה אשתו ובניהם משה, יעקב ויוסף.
בורשטין רויזה, לייבל, שרה, ברל, הרשל, הלקה, אברהם, וולוול, גיטל.
בוצ'ן מרדכי־יוסף ואשתו חיה.
בוצ'ן בצלאל וילדיו חנה ושמואל.
בוצ'ן חיה.
בוצ'ן אליעזר.
בידרמן משה־מרדכי ואשתו שרה־רבקה ובתם גיטל.
ביאליסטוצקי דוד ומשפחתו.
ביאליסטוק דוד ואשתו.
ביאליסטוק ישראל, אשתו מאליה לבית פריימן.

ביאליסטוק שלמה, אשתו אסתר לבית פשפיורקה וילדם.
בלומברג משה, אשתו בלומה לבית רוז׳וויקויאט וילדיהם חיה, הרש־לייזר וישראל.
בלומברג הרשל ואשתו ינטה לבית בלכר.
בלומברג פישל, אשתו וארבעת ילדיהם.
בלומברג יהושע, חנה אשתו ובתם סרקה.
בלומברג עטיה ובעלה.
בלומברג הרש־לייב, ואשתו בריינדל.
בלומברג חיים־לייב.
בלומברג ריקל.
בלומנפלד ישראל, רבקה אשתו ושש ילדיהם.
בלומנפלד פייגה, ביילה, רחל.
בלונפלד בועז וילדיו יוסף, לאה, דובה, חייקה, שלמה.
בלומנקרנץ ברוך, שרה אשתו וילדיהם שרה, הינדה, צפורה, צביה, צבי־יהודה, חיה־ביילה, אלטה, רחל, שיינה.
בלומנקרנץ חיים־יוסף, גיטל אשתו וילדיהם זינדל, חנה, רבקה, נשקה.
בלומנקרנץ אהרן־פייבל ומשפחתו.
בלומנקרנץ מנדל ומשפחתו.
בלומנקרנץ הרשל.
בליוויס אסתר ובעלה.
בלכמן שמואל־לייב, שרה אשתו וילדיהם ישראל וגיטל.
בלכמן לאה, ברכה, יוכבד.
בלכמן יעקב, פיגה אשתו ויוסף ילדם.
בלכר אלתר, ולאה אשתו.
בלכר יהודה, אשתו וארבעת ילדיהם.
בראוו מנדל, אשתו בריינדל לבית מרובקה וילדיהם.
בראוו משה, אשתו מינדל לבית פינגולד ובתם צביה.
ברגמן אלתר, שרה אשתו וגולדה בתם.
ברגמן דוד ואשתו.
ברגמן אברהם, אשתו מלכה לבית קגאן וילדיהם.
ברגמן חיה־טובה בת אלתר, בעלה ובנם.
ברגמן חיים־יוסף ואשתו וילדיהם משה, לייבל, חנה.
ברגמן יעקב, אשתו ורחל בתם.
ברגמן גולדה ובנה זלמן.
ברגמן חיה־לאה.
ברגמן פישל, אשתו הניה וילדיהם פייגה, מאטל, דוד, חיים, חוה.
ברגמן הרשל, אשתו לאה ובנותיהם ינטה ובלומה.
ברגמן שיינדל.
ברגמן אברהם־איסר, אשתו חיה־טובה וילדיהם אלטה, איצ׳ה ודובה.
ברוטשטין יעקב, אשתו רויזה וילדיהם אֶטקה, מיכל, יונה, גיטל, שרה, אברהם וישראל.
ברוטשטין אברהם, בתו מנוחה וה־משפחה.
ברונשטין מרדכי, אשתו ברכה וילדיהם חיה, משה־אהרן, שמואל, רבקה־זיסל.
ברוורמן ראובן, אשתו שינדל ובנם שמעון.
ברוורמן חנה וילדיה.
ברמסון דוד.
ברונרוט שמחה, אשתו לבית לוונשטין וילדיהם.

גבירץ ביריש ומשפחתו: לאה רחל, ציפה בילה, וישראל.
גדנגולד שמואל ומשפחתו.
גוטהלף חנה לבית נחמן מנדלבוים וילדיה חוה והרשל.
גוטמן אליעזר, אשתו טובה וילדיהם יעקב, רחל, חנה.
גולדבלט בנימין, אשתו גיטל וילדיהם יעקב, פייגה, פייקה, מרים.
גולדברג משה.
גולדברג חנה בת פיגה־לאה.
גולדברג לייבל ואשתו שרה.
גולדברג יוסף, אשתו שרה־לאה וילדיהם שאֶשה, דובה.
גולדברג אברהם.
גולדברג שרה אסתר ובעלה יעקב.
גולדמן אברהם אליעזר, אשתו מאלה וילדיהם ברכה, דובה, יעקב, מוטל, ברריינה־צ׳ה.
גולדמן הרשל, אשתו חנה לאה וילדיהם פריידה, ברריינה־צ׳ה, אברהם, שלמה, פישל.
גולדמן יעקב, אשתו פייגה וילדיהם.
גולדפרב נחמה.
גדליהו, אשתו רכל ובנם פישל.
גולדשטין ראובן בן שמעון ואשתו שאֶשה.
גולדשטין בנימין בן שמעון ומשפחתו.
גולדשטין אברהם איסר בן ראובן ואשתו רלה וילדיהם.
גולדשטין ברריינדיל בת ראובן.
גולדשטיין חוה בת ראובן.
גולדשטין שמואל חיים בן אברהם איסר אשתו גיטל לבית מנדלבוים וחמשת ילדיהם.
גולדשטין מאלה בת אברהם איסר ובעלה אהרן.
גולדשטין משה בן ראובן, אשתו חנה־רבקה לבית בודנר.
גולדשטין דוד בן ראובן ואשתו חיה־צ׳ה בת בנימין וילדיהם איידל ועובדיה.
גולדשטין יחיאל בן ראובן, אשתו פייגה לאה וחמשת ילדיהם.
גולדשטין חיים בן ראובן, אשתו רבקה לבית ספרשטין וילדיהם רוזה ושמחה.
גולדשטיין פייגה בת ראובן ובעלה יוסף ובנם.
גולדשטין משה, אשתו רבקה ובתם זיסל.
גולדשטין חיים ואשתו שאֶשא.
גורדון הרש אליעזר וארוסתו חייצ׳ה לבית פשפיורקה.
גורמן יוסף, אשתו נעמי.
גורמן משה, אשתו וילדיהם.
גורמן מאשה ובעלה.
גירקי אליעזר, ואשתו חיה מילכה.
גז׳בין ברוך, אשתו שרה יהודית לבית לזבניק וילדיהם ישראל, נחמה, פסיה, חיה, מאיר.
גז׳יבינרש מתתיהו, אשתו צירל וילדיהם חנוך, יהודית, שמואל, יעקב, אליעזר, טובה, חיה.
גז׳יבינרש צבי, אשתו לאה וילדיהם נחמה מרים, חיה, זאב.

גז׳ינדה ישראל, אשתו פרידה לבית לאופר וילדיהם.
גז׳ינדה לייבל, אשתו רבקה לבית שדלינסקי וילדם.
גילצר ליפא ואשתו לאה.
גילצר יטא וילדיה לאה, מיכה וזאב.
גילצר אברהם, אשתו גרינה ובתם גיטל רייזל.
גינגולד חיה ובתה ברכה.
גינזבורג יהודה וחיה.
גיידלוביץ לייבל, ואשתו ביילה.
גליקסברג חיה שלמה׳ס.
גלסמן נחמן ומשפחתו.
גלסמן שמחה.
גלסמן יעקב ומשפחתו.
גראביה נח ומשפחתו.
גראביה שמואל ואשתו דבורה.
גרושקה נכה לבית פינקלשטין ובתה.
גרודז׳יצקי יוסף, אשתו לאה ושני ילדיהם.
גרונטרו זליג.
גרונטרו משה והמשפחה.
גרינולד אסתר ובנותיה יטקה, חיה.
גרייבר חיה (פייביש׳ס)
גנץ ואשתו מילכה לבית גרייבר וילדם.
גרינברג משה, אשתו גיטל וילדיהם חנה־צה, זנויל, פייגה,יואל, רוזש־קה, אסתר, שלמה ויצחק.
גרינברג שמואל, אשתו חיה וילדיהם אסתר, משה, ברייגדיל.
גרינברג שמואל חיים, אשתו פראדל וילדיהם צבי, שבתאי, זאב, יוסף.
גרינפלד אפרים פלטיאל, יטא רייזל.
גרנט יצחק ואמו.

דובז׳ינסקי פנחס־לייב ואשתו.
דרובלס חנה.
דרובלס משה.
דרובלס אהרן.

הוכברג הרשל, הינדה, שרה, חיה, רבקה, אסתר.
הוכברג חיים, חיה, רחל, שלמה, טוביה.
הוכברג גדליהו, מלכה, פריידה.
הוכברג ישראל, אשתו ושבעת ילדיהם.
הוכברג משה־אהרן, אשתו וחמשת ילדיהם.
הולנד מנדל, אשתו גיטל לבית מרוב־קה וילדיהם חיים, שמחה.
הולנד ברל (בריק), אשתו מירל לבית ברוטשטין וילדיהם.
הלברשטדט שמואל, אשתו פייגה־גיטל לבית גולדפרב ובנותיהם הנדל ומינדל.
הנדלרז׳ אטקה ובתה ליבה והמשפחה.

וגמן אהרן, אשתו חינקה ובנם משה.
וגמן יעקב, אשתו וילדיהם.
וגמן ישראל ואחיו אברהם.
וולובסקי יצחק, אשתו שרה ובנותיהם הניה וגולדה.
וולובסקי יוסף, אשתו וילדיהם.
וַלך נח ואשתו שרה.
וַלך דבורה ובנה.
וַלך יחיאל ואשתו.
וולמן רחל, ברריגה, בתיה ויעקב.
וולמן חיים, אלטה־חנה, יואל, מלכה, רייזל, לייבל.
וולמן יוקל־דוד, שמואל, רבקה, מלכה, יעקב, משה.
וולפמרק אסתר־חנה ושני ילדיה.
ויס מנדל, אשתו פיגה, ובנותיהם מלכה, מחצ׳ה, איטה.
ויס שלמה ואשתו פרל.
וקסברג ישראל, אשתו שרה וילדיהם נטע, לייבל, איטה ומשפחותיהם.
וינברג ישראל־נתן ואשתו אֶטל־רייזל.
וינברג אפרים, אשתו וחמשת ילדיהם.
וינברג אלטה־מיכלה.
וינברג יוסף, אשתו, וחמשת ילדיהם.
וינברום ברל ומשפחתו.
וינברום רבקה ומשפחתה.
וינגרטן יוסף ואשתו.
וינגרטן צבי ואשתו.
וינטרויב נתן ואשתו.
וינטרויב רויזה לבית סלובטיצקי, וילדיה הרשל, יצחק, שרה׳לה.
וינטרויב אברהם־יהושע, אשתו לאה לבית זבלודוביץ ובנותיהם שיינדל ומטל.
וינריב ישראל־שמואל, דובה, יצחק־אליהו, מרדכי, חנה, גיטל.
וידנבוים יוסף, חיה־מנוחה וילדיהם.
ויסבורט ישראל־מנדל, אשתו ובניהם שלמה־לייב, ראובן.
ויסבלך אברהם־יוסף, חוה אשתו וילדיהם: חנה־רחל, רויזע, ראובן, יעקב, יהודה.
ויסמן אברהם, אשתו גיטל וילדיהם יוסף, רפאל, מרים, יחיאל.
וירניק צבי, אשתו וחמשת ילדיהם.
וירניק יצחק ומשפחתו.
וישניה אלתר, רחל, יחיאל־מאיר, הרשל־צבי.
וישניה גדליהו, אשתו וילדיהם.
וישניה יצחק.
ולרשטין יוסף, אשתו שיינדיל בת רב נחמן מנדלבוים.
ונגר מרדכי ומשפחתו.
ונגר שמואל ומשפחתו.
ונגר יצחק ומשפחתו.
ונגרובסקי לייבל, אשתו וילדיהם.
ונגרובסקי יוסף, אשתו שיינה־גיטל וילדיהם: חנה, הרשל, חיים, בנימין, לאה.
ורום חיים, אשתו ובתם.
ורום יצחק, יפה ואֵמם.
ורנר יצחק, משה, דוד, חנה, סרקה, שמואל, ברל.

זבוקליצקי דוד ואשתו רבקה.
זבוליצקי יעקב, יוכבד, ברריגה.
זגון ישראל־יצחק ואשתו טובה.
זגון אברהם־הרצקה, אשתו דבורה וילדיהם ישראל ורחל.
זגון משה, אשתו שרה וילדיהם.
זגון אלתר, אשתו וילדיהם.
זגון יצחק, אשתו פייגה וילדיהם משה, ישעיהו, רבקה, חיה־שרה, אסתר־רחל.
זגון יצחק, אשתו אסתר לבית שלזינגר ושלושת ילדיהם.
זעלטי אברהם־יצחק, אשתו אלטה־הדסה לבית טיבלום ובנם ישראל־דוד.
זומר חיים־יוסף, אשתו ובנם בצלאל.

זומר שלמה, טובה־לאה, שמואל.
זומר יצחק, אשתו יטה בת יוסף מנדל־בוים.
זונשיין בונם, אשתו רחל לבית פייג־גולד.
ז׳יביצה אליהו, אשתו ליבה ובנותיהם חוה ושרה.
ז׳יביצה יצחק־מאיר, אשתו שיינה־פרידה, וילדיהם דבורה, אשר, שמואל.
ז׳יביצה נחום, אשתו גולדה ובתם רויזה.
ז׳יביצה צפורה, בנה אברהם ומשפחתו.
ז׳יביצה ברוך ואשתו לאה.
ז׳יביצה אברהם, אשתו ברכה לבית אקרמן.
ז׳יביצה מיכאל ואשתו רבקה.
ז׳יביצה אסתר וילדיה ביניש, שפרה, פנחס, חיה־פייגה.
ז׳יביצה יוסף ואשתו שרה.
זינץ שרה־הלקה לבית ווירניק וילדיה יצחק, פרל, רחל, חיה, משה, יוסל׳ה.
זילברמן יחזקאל, אשתו יטקה לבית ליאס וילדיהם.
זילברמן משה, אשתו צביה וילדיהם.
זילברנגל נחמן ובניו ישראל־חיים ובנימין.
זילברנגל שלמה, אשתו ובנם ישראל.
זילברנגל אליעזר ואשתו.
זילברנגל חיים־לייב, אשתו רכל לבית מנדלבוים ובנותיהם יטה ופייגה.
זילברשטין משה, אשתו דבורה וילדיהם רבקה ואברהם.
זילברשטין אליעזר, אשתו לאנא וילדיהם רבקה־רחל, חנה־בילה, בונם, פייגה, לוי, יהודית, אברהם, ישראל.
זילברשטין מאיר.
זילברשטין הניה־רייזל.
זילברשטין אסתר־מנוחה.
זילברשטין מרים־ברכה.
זילברשטין משה.
זילברשטין בונם.
זילברשטין שלמה, אשתו פרידה וילדיהם אלתר, אסתר, יטה, יוספה, אהרן, אטיל, מתתיהו (מטס).
זימן מרדכי, אשתו גיטל לבית מנדל־בוים ושני בניהם עמנואל ומשה.
ז׳ימר שמחה, אשתו ובנותיהם פרידה ואסתר.
זלוטוביץ שלמה זלמן ומשפחתו.
זלוטובסקי מרדכי, יחיאל, שרה, רוזה, מניה, רחל, בולטשה.
זליזר אריה־לייבל, אשתו חיה׳לה לבית יוסף מנדלבוים, אהרן, פייגלה.
זליזר אייזיק, אשתו וילדיהם.
זלצמן יעקב, אשתו שרה־מינדל לבית בונדי וילדיהם יצחק ופרומה.
זנטלאופר יהושע, שרה, חייצ׳ה, יעקב, פסיה.

חייזון יוסף, אשתו חיה וילדיהם משה, דוד, שמואל, רייזל, פריידל, איטקה.
חמילז׳ אברהם־אלתר, אשתו רחל ובתם חיה־גיטל.
חמילז׳ משה׳קה, אשתו מינדל לבית פינגולד וילדיהם שלמה וחיה.
חמילז׳ יואל ומשפחתו.
חמילז׳ רחל, חיה־גיטל, זלדה, רויזה.
חמילז׳ יחיאל, אשתו פייגה וילדיהם מלכה, חיה אילקה.
חמילז׳ שלמה, אשתו שרה־פייה וניהם משה־טוביה ואיצ׳ל.

טבצ׳ניק שלמה ואשתו ליבה.
טבצ׳ניק וולוועל, אשתו לבית שטינברג וילדיהם.
טבצ׳ניק חיה ומשפחתה.
טבצ׳ניק ראובן ומשפחתו.
טבצ׳ניק הדסה ומשפחתה.
טבצ׳ניק פסח, אשתו רייזקה לבית גרינברג.
טורנהיים דב־בעריש ומשפחתו.
טורנהיים אלימלך ומשפחתו.
טורנהיים בלה והילדה.
טורנהיים לאה.
טיק רויזה לבית רקנט וילדיה וולף־מאיר, יעקב, ברריגה, לאה.
טיקולסקי יעקב.
טייבלום אהרן, אשתו חיה־רבקה.
טייבלום ישראל־לייבוש, אשתו אסתר וילדיהם מלה, הינדה, חנה.
טייבלום יוסף, אשתו גישה וילדיהם חוה, מכלה, מאיר, אברהם, אסתר לאה.
טייטלבוים חנה ילדיה חוה, משה, מאיר, צבי.
טפר שמואל ומשפחתו.
טכורש אסתר.
טמבורין טוביה, אשתו שיינדיל וילדיהם .
טנדיצ׳רז׳ לייבל, אשתו ברכה וילדיהם אשר, משה חיים, חנוך.
טנדיצ׳רז׳ חיים, אשתו פייגה וילדיהם יעקב, גיטל.
טנדיצ׳רז׳ ראובן, אשתו הינדה וילדיהם גיטל, לייבוש, ינטה, שרה.
טננבום יהושע־וולף, אשתו ובנותיהם.

ילבלונקה מוטל, אשתו וילדיהם.
יגלה משה, אשתו וילדיהם.
יגבלד אידל.
ידלין חיים ומשפחתו.
ילובסקי יצחק, שרה, הניה, גולדה.
ילין שלמה־גדליהו, אשתו אסתר־מלכה וילדיהם יוסף, רבקה, ביילה, לי־בה, מאיר־שלום.
ילין ינטה־נעמי.
ינצ׳מין משה, אשתו אסתר וילדיהם מלכה, יצחק, רבקה.
ינצ׳מין חיים, אשתו חנה ובניהם אהרן ופנחס.
ינצ׳מין אברהם, אשתו רחל וילדיהם זלמן, מרדכי, פייגה.
ינצ׳מן שלמה, אשתו גיטל, בתם בילה.
ינצ׳מין משה, אשתו סימה ובנותיהם פרידה ורחל.
ינצ׳מין אריה, אשתו חיה.
יסקולקה אברהם. פנחס, פרל, הניה
יסקולקה יצחק, אשתו צפורה וילדיהם חסידה, נחמה, שרה.
יסקולקה אהרן, אשתו יפה.
יסקולקה פנחס, אשתו פרל לבית נורטמן ובתם.
יסקולקה טובה וילדיה.

יסקולקה נטע, אשתו לאה, ומנדלי.
יסקולסקי ישראל ואחיו נטע בני אנשל
יסקולקה אלתר, אשתו פסיה וילדיהם
אנשל, חנה, מנוחה.
יסקולקה בן־ציון, אשתו אסתר וילדיהם הרשל, חוה.
יסקולקה אסתר.
יסקולקה הרשל.
יפקה גימפל, פרץ, ברריגה.

כוז׳יק פישל, אשתו טובה וילדיהם.
כוז׳יק הרש־לייזר, אחותו נעכה.
כרונוביצקי ברוך, אשתו הניה וילדיהם לייבל, איטה, שמואל.
כץ הרשל ומשפחתו.
כץ חיים־איצל ומשפחתו.

לאופמן אליעזר, אשתו דובה.
לאופמן יעקב אשתו חוה לבית בס בתם בלה.
לאופמן לאה־צ׳ה ובעלה.
לאופמן ברוך, אשתו יטקה לבית מורגנשטרן, בתם מכלה.
לאופר דובה, בעלה חיים ושמונת ילדיהם.
לאופר פנחס ומשפחתו.
לאופר שלמה ואשתו.
לאופר מרדכי.
לאופר אברהם־יצחק ומשפחתו.
לאופר פנחס ומשפחתו.
לאופר שלמה, אשתו אטקה וילדיהם ישראל, אסתר, לאה, רויזה.
לאופר שמואל, אשתו חוה וילדיהם רחל, ארקה, שמעון.
לאופר ישראל־יהודה, אשתו וילדיהם.
לאופר רויזה ובעלה.
לאופר יואל, אסתר, שלמה, שיינדיל, ברכה.
לב יעקב־משה, אשתו נכה ובתם סרקה.
לב אברהם, אשתו לאה לבית ברונ־שטין וילדיהם רחל, חוה, הרשל.
לברטובסקי גרשון, רויזה, אברהם, רבקה.
לברטובסקי חיים־וועלוול, אשתו מלה לבית מזור וילדיהם.
לברטובסקי רויזה וילדיה.
לובלסקי שלמה, אשתו אסתר לבית פרל, בנם יעקב־דוד.
לוין מרדכי, אשתו שיינדיל וילדיהם יוסף, חנה, יעקב.
לוין אהרן, דוד, משה, ישראל, יחיאל יונתן, חיה.
לוין מלכה, וצלובה.
לוינר דוד, אשתו חיה.
לומס גצל, אשתו חנה וילדיהם.
לומס יעקב, אשתו מרים.
לופטה פייטל, אשתו אסתר.
לופטה צבי, אשתו אסתר וילדיהם מלכה, רחל, סימה.
לופטה יצחק, אשתו נעמי, בנם משה.
לופטה נחום, יהושע־דוד, משה, פרל, חיה.
לזבניק מאיר־יחיאל ואשתו.
לזבניק שמואל ומשפחתו.
לזבניק אברהם, אשתו לאה־אלקה וילדיהם דבורה, ברריגדיל, הרשל.
ליבר דוד־צ׳ה, אשתו בילה לבית מנדלבוים וילדיהם.
ליטרה דוד־לייב, אשתו ובתו רחל.
ליכטנשטיין יעקב, אשתו סרקה לבית פריימן.
ליכטמאייר מוטקה ומשפחתו.
לַס חיים־אליהו, אשתו ליבה.
לַס יצחק.
לרמן נחמן ומשפחתו.
לרמן שמואל, אשתו ובנם.
לרמן הרשל ומשפחתו.
לרמן שפסל, אשתו ובתם חנה.
לרמן שלמה, אשתו דבורה, בתם חיה.
לרנר לייבל, אשתו טובה וילדיהם שרה, רחל, רויזה, שלמה, אליעזר.

מאס אהרן־נח ומשפחתו.
מאס דוד, אשתו חוה וילדיהם ישראל, דובה והמשפחה.
מאס אלקה־לאה ומשפחתה.
מאזור ביילה־ליבה.
מאזור רבקה.
מאזור ראובן, אשתו גולדה ובנותיהם מלכה ומאליה.
מאזור יצחק, אשתו ובניהם יחיאל צמח.
מאזור לייבל, אשתו שרה לבית פיגובי.
מונצ׳ז יצחק, אסתר, זאב.
מונצ׳ז שמואל, אשתו רחל ובנותיהם חוה, שרה, פרל, שיינדיל ובעלה.
מונצ׳ז נח ואשתו גליקה.
מונצ׳ז הילקה ומשפחתו.
מונצ׳ז חָנא, אשתו ושלושת ילדיהם.
מורגנשטרן יעקב־מנדל, (הרב האחרון בונגרוב) וילדיו יוכבד ולאה.
מורגנשטרן חנה ובתה רייזלה.
מורגנשטרן ברוך, אשתו רחל וילדיהם יצחק־אליהו, נפתלי, בלומה, בי־לה, רוחמה.
מיטגליצר הניך.
מיידנבוים משה ואשתו מרים.
מיידנבוים ישראל־לייב ואשתו חוה.
מיידנבוים דוד, אשתו שרה וילדתם מרים.
מיידנבוים לאה, מיכאל, מרים, ציפה, דוד, שרה.
מיידנבוים שמחה, אשתו חיה־רחל, וילדיהם יוסף, מרים, אסתר.
מיידנבוים ברל, אשתו לאה וילדיהם מעכל, מרים, ציפה.
מיינמר בעריש, אשתו ריקל לבית בלומנפלד וארבעת ילדיהם.
מיינמר שמעון, אשתו חנצ׳ה לבית בונדה.
מיינמר אליהו, אשתו שרה־דבורה לבית טורנהיים, עקיבא־מאיר, נחמה, אסתר, יהודה, ישראל, בלה, פייגה.
מילברג שמחה, אשתו חוה־רוזה לבית הוכברג וילדיהם יצחק, רבקה, חיה.
מילינסקי ישראל־הרש, אשתו חנה ובתם שיינדיל.
מילר ליפא, אשתו אלטה לבית וויער־ניק.
מילר לייבל, אשתו נעמי לבית קלנ־צ׳רז׳, ובנם יקותיאל.
מילר מוטל ובניו יעקב, ברל, מנשה, רחל, לאה.
מילר חנה.
מילר יוסף.

מילר דוד, אשתו, בתם שיינדיל וה־משפחה.
מנדיזיצקי מנחם ואשתו ומשפחתו.
מנדיזיצקי בעריש בן מנחם ומשפחתו.
מנדיזיצקי ישראל־יעקב בן מנחם ומשפחתו.
מנדיזיצקי אסתר בת מנחם ומשפחתה.
מנדיזיצקי חנה בת מנחם ומשפחתה.
מנדיזיצקי יהושע בן מנחם ומשפחתו.
מנדיזיצקי בעריש, פייגה־לאה, מרדכי, בלומה, יחיאל, טובה, דוד, פרומה. רבקה.
מנדלבוים אברהם נחמן׳ס, אשתו שי־נה־חיה, לבית פינגולד.
מנדלבוים יודל ב״ר אברהם, אשתו אסתר וילדיהם.
מנדלבוים יעקב ב״ר יודל, אשתו וילדיהם.
מנדלבוים צדוק ב״ר אברהם, אשתו אסתר וילדיהם.
מנדלבוים זליג ואשתו צביה.
מנדלבוים יעקב־יהושע, אשתו מַטל לבית איזנברג ובנם מאיר־שלום.
מנדלבוים לאה.
מנדלבוים מרים.
מנדלבוים יואל, אשתו אסתר וילדיהם יהודה, שלמה, גיטל.
מנדלבוים פייגה ובנה משה־גדליהו.
מנדלבוים חנה.
מנדלבוים שאול׳קה, אשתו מרים לבית שפירא וילדיהם.
מנדלבוים מרדכי, אשתו וילדיהם.
מנדלבוים מרים.
מנדלבוים ציפה ומשפחתה.
מנדלבוים חיים, אשתו זיסל.
מנדלבוים פייגה.
מנדלבוים לאה.
מנדלבוים זיסקינד, שמחה־בינם, ינטה, ציפה.
מנדלבוים אליהו בן זליג. אשתו צפו־רה וילדיהם.
מנדלבוים משה, אשתו דבורה לבית נימן וילדיהם.
מנדלבוים יעקב, אברהם, אריה.
מנדלבוים הרשל־צבי ב״ר נחמן, אשתו רויזה ובניהם שמואל, יעקב וה־משפחה.
מנדלבוים מנדל ב״ר הרשל, אשתו רבקה וילדיהם.
מנדלבוים חיה׳קה בת הרשל ובעלה וילדיהם.
מנדלבוים יוסף ב״ר נחמן, אשתו שיינדיל־לאה לבית פינקלשטיין וילדיהם שרה, ציפה, חיה׳לה, חוה, טובה, איטה, יצחק.
מנדלבוים שמואל ב״ר יוסף, אשתו רבקה לבית הלברשטיין בת הרב מסטוק וילדיהם פיגלה, מינדלה, משה־ברוך.
מרובקה חיה׳לה ובנה מוטל.
מרובקה שלמה ומשפחתו.
מרובקה דוד ומשפחתו.
מרקוספלד משה, אשתו בולצ׳ה לבית מנדלבוים וילדיהם.
מרקוספלד משה בן מנדל ומשפחתו.
מרקוספלד לאה־ברכה בת מנדל.

נורטמן יוסף, אשתו טובה וילדיהם סימה, פייגה, הניה, משה, עזרא.
נורטמן מאיר, אשתו יוספה וילדיהם שינדלה, וועלוולע.
נורטמן ישראל־לייב ואחותו ביילה־רוזה.
נוסבלט נח וילדיו שלמה, יעקב, בלה, רבקה, אסתר.
נוסבלט מוטקה ומשפחתו.
נוסבלט הרשקה ומשפחתו.
נַדלמן פנחס, אשתו הניה וששת ילדיהם.
נדלמן שרה ובעלה ובתם.
נוימרק עזריאל ושלושת ילדיו.
נוימרק דב.
נוימרק זלמן, אשתו שרה לבית מנדל־בוים וילדיהם פייגל, מינדל, משה.
ניביסקיקויט ישראל־חיים.
ניביסקיקויט יעקב, אשתו שרה וילדיהם זליג־בלה.
ניביסקיקויט הרצקה, אשתו דבורה, וילדיהם צדוק, פרידה, פסח.
ניביסקיקויט יחיאל, אשתו אסתר לבית פריימן וילדיהם.
ניביסקיקויט יצחק, אשתו מירלה וילדם.
נימן יונה־אייזיק, אשתו ובתם.
נימן דוד־אייזיק, אשתו שינדיל ובנם מוטל ובתם והמשפחה.
נימן אברהם־משה, אשתו שרה בנו־תיהם לאה, חנה׳צה.
נימן הרשל (צבי), אשתו יטקה לבית זולטי וילדיהם שרה, חיים־דוד, גיטל, שמעון שלום, חיה־רבקה.
נימן משה־יוסף, אשתו רוזה־יטקה לבית טייבלום וילדיהם ברכה, רפאל.
נייהר יעקב, פרידה וברוך.
נימן יחיאל, אשתו חיה־שרה וילדיהם לאה, יוסף, מיכלה, מוטל ועוד שני ילדים.
נפרסטיק דוד ומשפחתו.
נפרסטיק אלתר ומשפחתו.
נפרסטיק שפסל ואשתו.
נפרסטיק הירש־יחיאל, אשתו דבורה לבית פריימן וילדם חיים.

סבר איטשה ומשפחתו.
סבר אברהם ומשפחתו.
סבר מוטל ומשפחתו.
סבר אהרן ומשפחתו.
סגליק אפרים־ברוך, אשתו אלטה־מירל וילדיהם מאיר־שלום, חיים־שמחה, יעקב־הרש.
סגליק לוי־יצחק, אשתו יהודית לבית קוזלובסקי.
סגליק מנדל ומשפחתו.
סגל אלתר, בתיה, נח, חיים, משה, מנדל.
סדובניק משה, אשתו בילה לבית פינ־קלשטין וילדיהם נחמן, ישראל, מינדל.
סדובניק יהושע, אשתו פייקה לבית ליכטמאיר וילדיהם יוסף, מריה, חסיה.
סדובניק אהרן־יעקב ומשפחתו.
סדובניק יעקב ומשפחתו.
סוקניק יעקב ומשפחתו.
סוקולוב יצחק, אשתו שרה וילדיהם.
סוקולוב משה־אהרן ומשפחתו.
סוקולוב הנוך ומשפחתו.
סולרש אברהם, אשתו חיה־צ׳ה לבית קפובי וששת ילדיהם.

סוסנה אסתר ומשפחתה.
סלובטיצקי חנוך ומשפחתו.
סלובטיצקי שלמה ומשפחתו.
סלוצקי נתן, אשתו וילדיהם.
סמולנסקי יוסף, חוה והמשפחה.
סמיטיצקי אליהו־נח, אשתו חנה לבית פסמנטר, בנם יעקב־מנדל.
סנדל חַנא ואשתו ובתם.
ספרשטין שרה־רבקה.
ספרשטיין נוסקה ומשפחתו.
סקרופקה רחל והמשפחה.
סקרופקה הרשל, אשתו וילדיהם.
סקרופקה אהרן, אשתו מאלה לבית גולדשטין ובתם רכל.
סקיבנבסקי יצחק, אשתו וילדיהם.
סרבניק חנה.
סרבניקאַמין חַנא, אשתו סימה ושמואל.
סרבניקאַמין שמואל ומשפחתו.
סרבניקאַמין שרה־גיטל, מלכה, אברהם, חנה.

פאַי דוד ואשתו ברכה וילדיהם פסח, הנדל.
פאַי זלטה, בעלה מתתיהו וילדיהם.
פורמנסקי צבי, אשתו וילדיהם.
פוזננסקי יחיאל, שלום, בלה.
פומרנץ מנשה, אשתו חוה וילדיהם יוסף, דוד ושתי בנות.
פופיוליק יעקב.
פטק משה והנכדים בני, לאה, יעקב, חיה, אסתר, אודס, טובה, איטה.
פטק ולה, אשתו חיה.
פטק אורקה, בנו לייבל.
פטק זרח, אברהם, חוה.
פטק יצחק ובנו פסח.
פטק אברהם, אשתו מירקה לבית מאס ובנם.
פטק נתן ואשתו חנה־צ׳ה לבית שצ׳יגלצ׳יק.
פטק אלתר ומשפחתו.
פטק הרש־אייזיק ומשפחתו.
פיגורה שמואל, סימה, יעקב, זרח, בתיה.
פיגורה יודל, אברהם, בתיה, יצחק, שמואל, נתן.
פיגובה מאיר, אשתו צביה וילדיהם באשה, פרידה.
פיגובה אברהם ומשפחתו.
פינגולד יוסף אליעזר, אשתו פרידה־רבקה לבית וגמן ובנותיהם מינדל, לאה־צ׳ה.
פינגולד ישראל־משה ואשתו לבית שקורקה.
פינגולד אברהם, אשתו ברכה ובתו רחל.
פינגולד שמחה, אשתו חנה־צ׳ה ובתם רחל.
פינגולד ישראל, אשתו גיטל.
פינגולד אריה־וועלוויל, אשתו פיגה.
פינגולד מאיר־עובדיה, אשתו רבקה וילדיהם.
פינזילבר זאב ואשתו.
פינקלשטין גרשון־אליעזר, אשתו בילה ובנם פסח.
פינקלשטין יעקב־אריה, אשתו חנה לבית גרודז׳צקי וילדיהם רבקה, ברינה, שרה, מרים.
פינקלשטין נתן, אשתו מלכה וילדיהם אסתר, חיה, גולדה, אהרן־הרש, שרה.
פינקלשטין הינדה, בעלה מיכאל.
פינקלשטין אהרן־יעקב, אשתו אסתר בנם שמואל וביתם.
פיניק אברהם, אשתו טובה לבית יוסף מנדלבוים.
פיירטג יוסף, אשתו דובה ובנותיהם רבקה ונעמי.
פיירטג הנוך, אשתו ומשפחתו.
פיירטג אהרן, אשתו בינצ׳ה לבית פשפיורקה וילדיהם מוטל, חיה, שרה.
פישבין לייבל, שרה, יהודית, אריה
פלכטמן אליעזר ומשפחתו.
פלנר אפרים, פיגה, צבי.
פלנר רחל־לאה ובעלה ישראל־אריה.
פלם יעקב ומשפחתו.
פלם שלמה, אשתו פיגה לבית שלזינגר בתם ברכה.
פלר חַנא, אשתו חנה־פרל לבית פשפיורקה.
פלר שמואל, אשתו רויזה לבית פינגולד.
פלר ינטה.
פסמנטר משה, אשתו אטקה.
פסמנטר משה (פעסעלע) ומשפחתו.
פסמנטר אברהם־יצחק, אשתו מיכלה, טובה, הינדה, הרש־שלמה, רבקה, רחל, אהרן, הרשל, משה, גולדה, הרש־לייב, שמואל יונה.
פסמנטר הרשל, אשתו מלכה וילדיהם טובה, חיה, יצחק.
פסס הרב נתן צבי.
פסס אריה־ליב, אשתו ברכה ובנם אברהם.
פסטולסקי שלום, אשתו שרה־גולדה וילדיהם שמואל, יצחק.
פסטולסקי יוסף, אשתו אסתר, ישראל, חיים.
פרביארז׳ ישראל, אשתו צירל ובתם פריידה.
פרביארז׳ שמואל, אשתו פייגה לבית בורשטין.
פרביארז׳ חיים, אלטה.
פרגמן פייבל ומשפחתו.
פרגמן אפרים ואשתו.
פרגמן דוד, אשתו נחמה לבית סגליק וילדיהם משה ואסתר.
פרגמן יצחק ואשתו שרה לבית שפילמן.
פרל דוד, אשתו רבקה וילדיהם יעקב־יוסף, מלכה.
פרלמוטר הרב אפרים.
פרוודה פרץ, אשתו רבקה וילדיהם אטיל, שלמה, יעקב.
פרנט חיים, אשתו ובתם.
פף שפרה, משה, אברהם־יוסף, מינדל, יטה, צבי.
פרידמן משה ואשתו רבקה וילדיהם ברל, ארקה, הרשל, גיטל.
פריימן אפרים, פייגה־רבקה.
פריימן יוסקה, אשתו חוה לבית צורקרמן ושני ילדיהם.
פריימן אפרים, אשתו אסתר־מלכה.
פריימן לייבקה, אשתו לייקה.
פריימן חיים, אשתו טובה.
פריימן טוביה, אשתו דובה וילדיהם ראובן, טובה, רחל, ינטה, חוה, חנה.
פריימן יעקב, אשתו ושני ילדיהם.

פריימן יואל, אברהם, יוסף, אסתר.
פרלה ליבה לבית טיקולסקי ובנה יעקב־דוד.
פרקל ישעיהו, אשתו וילדיהם.
פרקל חנה.
פרקל אפרים ואשתו.
פשפיורקה פנחס (בן איצ׳ה־פייוול), אשתו רכל בת הירש־פישל ובנם פישל.
פשפיורקה שלמה (בן פנחס) ואשתו בריינדיל בת ראובן גולדשטין.
פשפיורקה פייגה (בת שלמה ובריינדל) ובעלה יוסף וילדם.
פשפיורקה אלטה (בת שלמה ובריינדל) ובעלה אברהם ובנם ראובן.
פשפיורקה חיה׳צה (בת שלמה ובריינדל) וחתנה ש. אליעזר גורדון.
פשפיורקה משה (בן פנחס) ואשתו חיה לבית פניעווסקי וילדיהם אסתר, פישל, בולצ׳ה, זיליק, יטקה.
פשפיורקה יוסף (בן פנחס) ואשתו מלכה לבית גרודזיצקי וילדיהם חיהצ׳ה, יעקב, שרה.
פשפיורקה מנדל (בן פנחס) ואשתו אסתר לבית פניעווסקי וילדיהם זיליג ויצחק.
פשפיורקה פרל (בת פנחס) ובעלה משה וילדיהם בן ובת.
פשפיורקה שרה (בת פנחס) ובנה יצחק.
פשפיורקה אברהם (בן פנחס) ואשתו פייגה לבית ברגמן.
פשפיורקה קלמן, אשתו חיה.
פשפיורקה משה, אשתו סימה לבית קפובי וילדם קילה.
פשפיורקה אברהם בן הלל, אשתו רוזשקה, וילדיהם אהרן ומרים.
פשפיורקה יחיאל בן הלל ואשתו פועה וילדיהם מרדכי, ורבקה.
פשפיורקה בנימין, אשתו אטקה.
פשפיורקה שלמה, אשתו פשיה וילדיהם הניה, יהודית.
פשפיורקה נחמן־שמעון, אשתו שינדיל
פשפיורקה ישראל, אשתו חוה לבית מנדלבוים וילדיהם מינדלה ומשה.
פשפיורקה יצחק, אשתו הדסה לבית בונדה וילדתם פרומה.
פשפיורקה ראובן, אשתו לבית מיינמר ושמונה ילדיהם.
פשפיורקה יעקב, אשתו פייגה ובנם משה.
פשפיורקה מנחם, אשתו מרים לבית שלזינגר וילדיהם שינדיל, לאה, יוסף.

צוקרמן אברהמצ׳ה ואשתו רייזל.
צוקרמן שמואל־יצחק ואשתו.
צוקרמן יחיאל ואשתו.
צוקרמן לייבל, אשתו וילדיהם.
ציבולז׳ אליעזר ואשתו ביילה.
ציבולז׳ אריה־לייב, אשתו דינה ובנותיהם גיטל, ונכה.
ציבולז׳ חיים, אשתו רייזל לבית טיבלום.
צלניקר משה־מנדל, אשתו רבקה וילדיהם רחל, חנה, שמחה, יטה, שיינדיל.
צנטקר שמחה, אשתו לאה לבית טיבלום.
צ׳פניק שמואל יהודה, אשתו אלטה וילדיהם.
צ׳פניק גרשון, אשתו אסתר לבית אר־ז׳יצר.
צ׳פסקי חוה, חיים, יעקב, מנדל.

קאגן ינטה, דבורה, אברהם, סימה.
קאור יעקב, ישראל, מרדכי.
הרב קוזלובסקי מאיר־אשר ואשתו צירל ומשפחתם.
קוזלובסקי יהושע, אשתו וילדיהם.
קוזק הנוך ואשתו.
קויאטיק שלמה.
קויאטיק יעקב ואשתו.
קוכאן לייב־דוד, אשתו מרים ובנם שלמה.
קוכאן משה, אשתו שרה־לאה ובתם, ובנם נח.
קוכאן שלמה, אשתו חיה לבית גולדפרב ובניהם יחיאל וצבי.
קוכאן נח, אשתו ינטה לבית ברגמן.
קורונה מנדל, אשתו חנה, וילדיהם ראובן־יוסף, אריה, ליפצ׳ה.
קוני ברל־דוד, אשתו גיטל ובתם בילה.
קוקבקה מרדכי, אשתו וילדיהם מאיר, אלקה.
קוקבקה זבולון, אשתו וילדיהם.
קורציאנסקי אלתר, אשתו גישה לבית ברגמן ובתם אלטה.
קושיץ איצ׳ה, אשתו רבקה ובתם דבורה.
קיטשקובסקי מנדל. אשתו ושתי בנותיהם ברכה, ליבה ובעלה יחיאל וילדיהם שמואל, אהרן, משה.
קיטשקובסקי יחיאל, ישראל־חיים.
קיטשקובסקי פנחס, אשתו חיה לבית גרודזיצקי וילדותיהם רבקה וחוה.
קליין מנדל, אשתו ובתם חומה ומשפחתה.
קלנצ׳רז׳ ביילה, בנותיה תרצה, בעלה ושני ילדיהם, מיכלה ובעלה.
קלנצ׳רז׳ אלתר־בן־ציון, אשתו פיה־רבקה לבית אוסקולה וילדיהם גולדה, מיכאל, יטה, מרדכי.
קמינקובסקי מאיר ומשפחתו.
קמינקובסקי אלתר, אשתו והמשפחה.
קנדל יוסף ואשתו פייגה לבית פשפיורקה וילדם.
קניקסמן פרל, אברהם, אהרן, חנה, שלמה.
קסלמן יחיאל והמשפחה.
קפובי הרש־לייב.
קפובי אלתר־חיים, אשתו רחל ואחד־עשר ילדיהם.
קפובי חיה, בעלה וילדיהם.
קפובי יעקב, אשתו רבקה וילדיהם.
קפובי באשה, בעלה בנימין ובנם.
קפובי מאטל, אשתו חוה.
קפובי שלמה, אשתו צירל ובנם.
קפובי מאיר ומשפחתו.
קפלן הרשל, ויהודה ומשפחתם.
קראוס ישראל, אשתו חנה וילדיהם.
קרושבסקי יוסף ומשפחתו.
קרונפלד חיים־אליהו, אשתו חיה וילדיהם.
קריזלמן ואשתו.
קריזמן ואשתו.
קרמז׳ אברהם, אשתו אסתר לבית גרינברג ובתם פרל.
קרפל אליעזר, אשתו יטה, בנם משה ובתם.

קרדה יחיאל, אשתו רבקה לבית קרפיק וילדיהם יצחק, משה, ביילה.
קישקה חיים, אשתו דובה ו־8 ילדיהם.

רבינסקי אטל ושני ילדיה.
רבינסקי יצחק ואשתו ושלוש בנותיהם.
רוזין אברהם, אשתו שרה לבית נימן ובתם.
רבינסקי אטל, רוזה, יהושע, חנה.
רוזן ישראל־יצחק, אשתו רויזה לבית רדזמינסקי ובנם שלום.
רוזנבום יוסף, אשתו ובתם.
רוזנבום משה, אשתו וילדם.
רוזנבום דוד, פנחס, יוכבד והמשפחה.
רוזנבום פסח, אשתו אסתר וילדיהם פרידה, אברהם, יהודה, זלדה, ישראל, משה, שרה־יטה, הנוך, מאטל.
רוזנבלום דוד ולאה.
רוזנברג שמחה, רחל ומשה.
רזינסקי מרדכי־יוסף, מיכלה, לאה, נפתלי, רבקה, חנה, הינדה, ברכה, יוכבד.
רזינסקי יהודה.
רוזוביקויט משה, אשתו רוזה־בילה ובנם זלמן.
רוזוביקויט חיים־אלי, אשתו שיינדיל, לבית פריימן וילדיהם פרידה, ומרדכי.
רייזמן יעקב, אשתו דינה, בתם רוחמה, ושני בנים.
ריבק הינדה־רבקה, לבית גילצר.
ריבקה גצל, אשתו חיה־אסתר.
ריבק חיים־צבי.
רייכבנבך משה־יוסף, אשתו גיטל לבית אוסקולה וילדיהם חוה ושרה.
רייכנבך ישראל ומשפחתו.
רייכנבך מאיר־אהרן ומשפחתו.
ריינהרץ מאיר, חנה, ליבה.
רייציק יוסף־דוד, אשתו רחל וילדיהם.
רקנט הרשל, אשתו לאה־ברכה לבית מרקוספלד ובנותיהם בילה, ליבה, ועוד שני ילדים.

שדלינסקי משה, אשתו שינדיל ובתם רבקה.
שדלינסקי יעקב־יצחק, אשתו לובה וילדיהם רייזל, יוסף, ישעיהו, רחל, פרומה, חוה.
שדלינסקי שמואל, אשתו שושנה וילדיהם ישעיהו, הרשל, יוסף, זיסל.
שדלינסקי יוסף, אשתו חיה לבית שורצברג וילדם.
שדלינסקי ברוך, ילדיו יוסף ואלקה.
שדלינסקי חיה־ברנדיל ושני ילדיה.
שוכמן ליב־דוד, אשתו פסיה.
שוכמן משה, אשתו וחמשת ילדיהם.
שובקס ישראל וריזל.
שולץ הירש־איצ'ל, אשתו פשה־טובה.
שולץ שמחה, אשתו לבית שפירא.
שורץ אהרן, נחמה, פסיה, חיים, אריה, ולאה.
שורצברג אברהם, אשתו לאה ובנם יהושע.
שורצברג מנדל, אשתו לבית ולרשטין וילדיהם.
שורצברג יעקב, אשתו וילדיהם.
שורצברג משה, אשתו אטיל ושני ילדיהם.
שורצברג שמואל־לייב, אשתו רחל, לבית רוזוביקויט.
שורצברג יוסף ואשתו ובניהם משה, והרשל. ובתם רבקה.
שורצברג וולוועל, אשתו רוחמה לבית לוינר וילדיהם פיגה, בלומה, הניה.
שורצברג איצ'ה בן יוסף.
שורצברג אברהם, אשתו אלטה לבית פשפיורקה ובנם ראובן.
שורצברג הרשל.
שטינברג פנחס ומשפחתו.
שטינברג שמואל־חיים, אשתו חיה־ביילה וילדיהם מאיר־לייב, חוה ועוד ילדים.
שטינברג משה־קה, אשתו פרומה לבית נימן וילדיהם מוטל, מלכה, לייבל, אברהם וצבי.
שטינברג שמואל, אשתו ברינה וילדיהם אביגדור ופרל.
שטינברג חיים־לייב, אשתו חיה לבית רוטמן והמשפחה.

שטינברג שמחה, אשתו רחל לבית סלובטיצקי וילדיהם.
שטינברג אברהם, יעקב, איצ'קה ומשפחותיהם.
שטיינקלפר מתתיהו, אשתו וילדם.
שטיכמייסטר אהרן־נח, אשתו אסתר לבית פלר וילדיהם.
שטרן שמואל־חיים.
שידלוביץ יצחק שו"ב, אשתו פינקל.
שינמן משה־אהרן ואשתו.
שיקירקה מנחם־מנדל, פיגה, אברהם, חנה, יהודה, שרה, פרומה צלובה.
שלזינגר אברהם־יחזקיהו, אשתו הניה לבית בוימגרטן.
שלזינגר דוד, אשתו ושלושת ילדיהם.
שלזינגר שלמה ואשתו.
שלזינגר לייבל, אשתו ושני ילדים.
שלזינגר אהרן ואשתו הינדה.
שלינגר ברצ'ה, שלמה וישראל.
שפירא יוסף־דוד, אשתו פשקה וילדיהם שרה, צירל, יעקב, פייגה.
שו"ב אברהם יודל ואשתו.
שקוק חיים, אשתו שושה.
שנידובר ישראל־הירש ומשפחתו.
שנידובר מאיר־לייב, אשתו אסתר לבית פשפיורקה ובתם שיינדיל.
שנידובר ישעיהו, אשתו אסתר־רחל וילדיהם מנדיל, יעקב, אברהם, ברל, שמואל, לייבל, דובה.
שפיגלמן איטשה ומשפחתו.
שפילמן משה, אשתו טובה וילדיהם רבקה, קלמן, שרה.
שפילמן איטשה, אשתו רחל לבית גריווער וילדיהם פייבל, גיטל, פרידל, יהושע, בלומה.
שפילמן לייביש ומשפחתו.
שפילמן זנוויל, אשתו פרל לבית טייבלום וילדיהם.
שפייזמן הנזל, אשתו גולדה לבית ולרשטין וילדיהם נת, רחל, מנחם, פויגלה.
שפילמן אברהם־חיים, אשתו חנה־רחל.
שצ'גלציק קדיש, משה־אהרן ומלה.
שפירא בער־וואלף, אשתו ציפה לבית מנדלבוים וילדיהם פויגלה, מינדלה, אהרן־מנדל.

קדושים מונגרוב. שהונצחו על־ידי יוצאי ונגרוב בארגנטינה

איזנברג טמה־רויזה ובעלה יעקב.

איזנברג מרים ובעלה יצחק ורובל.

איזנברג חיה ובעלה וולוועל וילדיהם.

אלטמן פסח ואשתו אלטה־גיטל וילדיהם הניה, חנה, שמואל, צירל, רחל, ברינה, ברוך, אהרן.

בלומברג הרש־לייב ובריינדיל.

בלומברג ריקל.

בלומברג חיים־לייב ומשפחתו.

גורה מאֶטל דינה, רחל, אסתר והילדים.

וולובסקי בנימין ואשתו ברכה.

ונגר יצחק ומשפחתו

וישניה מאיר, רחל — אח ואחות.

וישניבסקי יונה, אשתו וילדיהם.

וישניבסקי מאֶטל, אשתו ואחותו חיה.

טוליפן יצחק ומשפחתו.

לאופר יוסף ואשתו.

לאופר וולוועל, מאטל.

מילברג יעקב־מנדל ומשפחתו.

מילברג הרשל ופרידה.

מילברג חוה ולייבל וחמשת ילדיהם.

מילברג וולוועל ואסתר.

מילברג לאה.

מינצקארש יואל, יוסף, הרשל, נח ומשפחותיהם.

ניביסקי רחל.

פסמנטר הרשל ומלכה וילדיהם יצחק, טובה, חייקה.

פרופובסקי הרשל ואשתו.

פלטנר דבורה וילדיה פייגה, גיטל, חוה, פרדל, צביה, מרדכי, ראובן.

פלמן — המשפחה.

פרידמן פייגה־מלכה והילדים. חנה ובעלה רפאל, אלטה רחל, גיטל.

פשפיורקה הנדל.

פשפיורקה מרים ובעלה.

פשפיורקה יעקב ודוֹבה.

פשפיורקה הרש־פייבל והילדים.

פשפיורקה מרים ופרדל.

פשפיורקה רויזה והילדים אסתר ומוניש.

פשיורקה חנה, חיה, מלכה.

פשפיורקה יעקב, שרה, בשה.

פשפיורקה הרשל, משה

שטינברג שמעון ומשפחתו.

שטינברג מנדל ומשפחתו.

שטרן שמואל־חיים.

שדלינסקי הרשל ומשפחתו.

רדושינסקי אהרן־דוד ואשתו אסתר־רבקה.

רדושינסקי אלתר־יעקב־שלמה ומשפחתו.

1 תיר ראשיבסקי–בראנ.(תיר ספורט ראפיקים) 2 תיר ראשיר ראפיקים

3 אוניברסיטה ראפר (בוקר) 4 אפרו אוכלס ראפר. 5 ראפיזיה ראפר

6 ר'מקפה בית הדואר. 7 ר'תיר ראפרה בית הדואר 8 תיר ה"ראפיר.

9 ר'בראנ 10 תיר ראשיבסקי ראפיבוער 11 בית שיראיפיר שוכרת

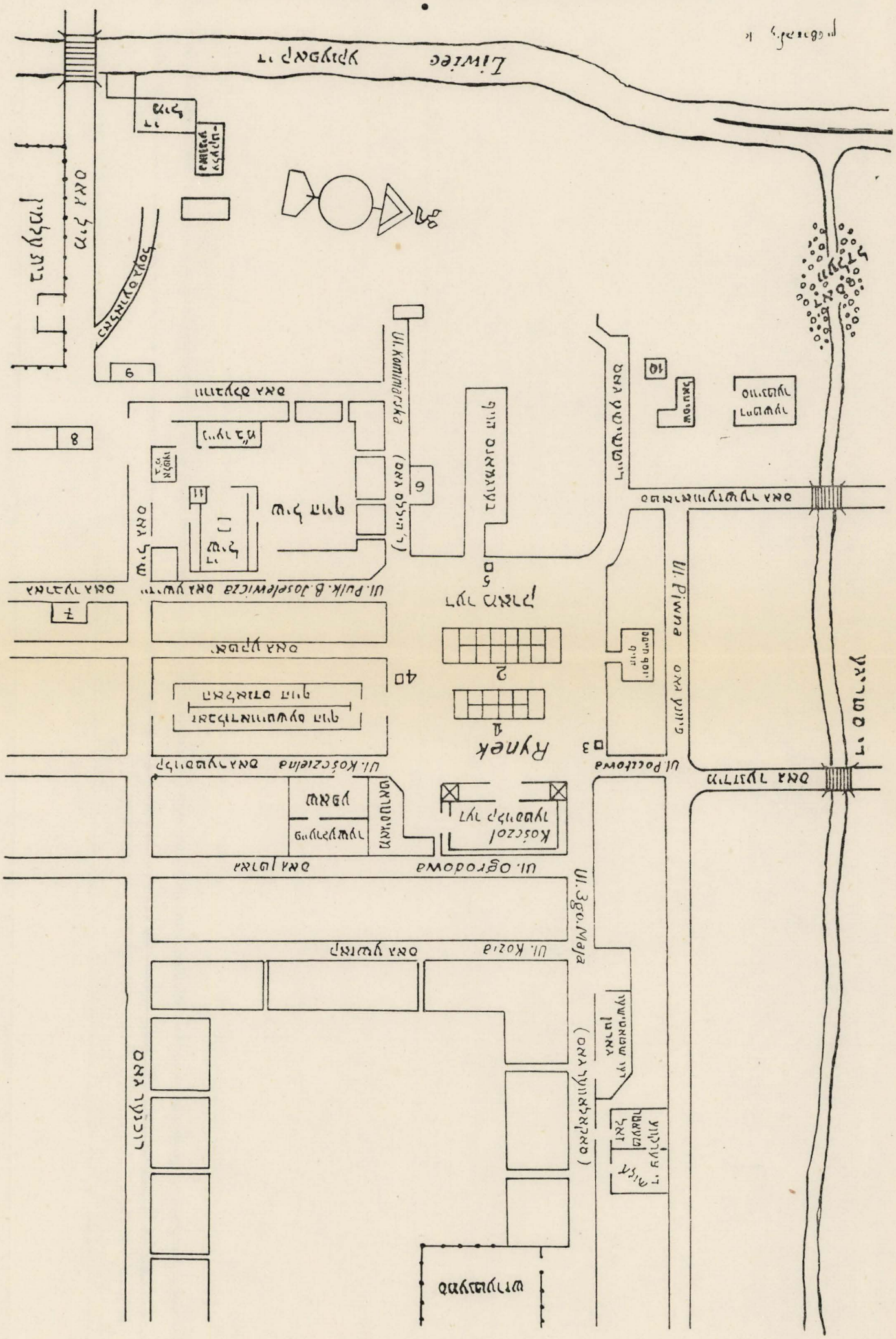
Liwiec
ul. Piwna
ul. Kamieńska
ul. Ogrodowa
ul. Kościelna
ul. Kozia
ul. Pułk. B. Joselewicza
Rynek
Kościół
Ratusz
Apteka
Poczta
Bank
Sklep
Dworzec PKS
Dworzec PKP
Cmentarz
Most
Stacja paliw
Stacja benzynowa
Hotel
Restauracja
Kino
Szkoła
Przystanek autobusowy
Parking
Fontanna
Pomnik
Kwiaciarnia
Sklep spożywczy
Sklep mięsny
Sklep obuwniczy
Sklep odzieżowy
Sklep meblowy
Sklep rybny
Sklep warzywno-owocowy
Sklep papierniczy
Sklep z zabawkami
Sklep z artykułami gospodarstwa domowego
Sklep z artykułami przemysłowymi
Sklep z artykułami spożywczymi
Sklep z galanterią
Sklep z konfekcją damską
Sklep z konfekcją męską
Sklep z obuwiem
Sklep z pieczywem
Sklep z tkaninami
Sklep z wyrobami cukierniczymi
Sklep z wyrobami mięsnymi
Sklep z wyrobami tytoniowymi
Sklep z zabawkami
Sklep z zegarkami
Sklep z zegarkami i biżuterią
Sklep z zegarkami i biżuterią
Sklep z zegarkami i biżuterią

וועגראוו

א דענקמאל פאר די אומגעקומענע

ארויסגעגעבן פון די וועגראוועד לאנדסלייט אין ישראל
מיט דער באטיילונג
פון די וועגראוועד לאנדסלייט אין ארגענטינע

תל־אביב, 1961

פארוואלטונג

ווענגראָוו, איינע פון די עלטסטע יידישע קהילות אין פוילן, איז לויט טראַדיציע אַלט געווען 800 יאָר בערך בעת דעם חורבן פון יידישן פוילן. ווי יעדע קהילה האָט אויך וועגראָוו געהאַט תקופות פון עליה און צייטן פון ירידה. איר יחוס איז געווען פון די סאַמע בכבודיקסטע צווישן די הונדערטער קהילות אין קרוין פוילן: בכבודיק מיט אירע רבנים, דיינים, מיט באַטייליקונג אין ועד ארבע ארצות, חסידים, פּאַרטייען, עסקנים און סתם יידן, וואָס זענען געווען דער רוב פון דער באַפעלקערונג.

לויט אַ לעגענדע האָט זיך ר' יהודה החסיד מיט זיין פמליה אויפגעהאַלטן אין וועגראָוו פאַרן עולה זיין קיין ארץ־ישראל, געלערנט תורה אין אַלטן בית־המדרש און דאָרט זיך געטובלט אין דער מקווה, וואָס האָט זיך געפונען אין קעלער פון בית־המדרש. געווען אויך אַנדערע בתי־מדרשים; די גרויסע שוהל מיט אירע דיקע וועגט און מיט די לוחות־הברית, וואָס האָבן באַצירט איר פאַסאַד, און האָבן זיך געלאָזן זען פון ווייטן. אויף די וועגט אין דער שוהל זענען געווען געמאָלן שיינע אויפשריפטן. דער אדמו"ר פון קאָלושין האָט געלעבט אַ צייט אין וועגראָוו און חסידים פון דער גאַנצער סביבה האָט צו אים געשטראָמט.

היסטאָריקער הויבן אָן די געשיכטע פון וועגראָוו פון יאָר 1414. דער פריער־דיקער פּעריאָד איז פאַרנעפלט. אין 15־טן יאָרהונדערט זענען אַהינצו אָנגעקומען די ערשטע איינזידלער פון מערב־פוילן, וועלכע האָבן געזוכט נייע שטחים צו באַזעצן זיך אין מזרח. וועגראָוו איז אין יענער צייט געווען אַ ראַנד־ישוב אין אַ ווייסטן געביט, האָרט ביי דער ליטווישער גרענץ. שפּעטער איז די שטאָט איינגעגלידערט געוואָרן אין מאַזאָוויער פירשטענטום. צווישן הויפּט־שליאַכן האָבן זיך באַגעגנט אין וועגראָווער מאַרק: איינער פון ליטע קיין וואַרשע, דער צווייטער פון דאַנציג קיין לוקאָוו. אַזוי לאַנג ווי די וועגן זענען געווען נישט זיכערע, איז געשטיגן די חשיבות פון וועגראָוו אַלס צענטער פון וואַסער־וועגן ליגנדיק אויפן רעכטן ברעג פון טייך ליווייץ. אין דער העלפט פון 16־טן יאָרהונדערט איז די שטאָט געווען באַווווסט אויך אַלס אַ קולטורעלער און גייסטיקער צענטער, פאַרבונדן מיט דער רעפאָרמאַציע וואָס האָט זיך דעמאָלט פאַר־שפּרייט איבער גאַנץ פוילן; אין יאָר 1570 זענען אין וועגראָוו געגרינדעט געוואָרן אַ דרוקערייי (האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן) און אַ שול, וואָס איז געווען באַרימט אין דער גאַנצער מדינה.

וועגראָווער שטאָט־לייט האַלטן, אַז קרוב פאַרן חורבן האָט די שטאָט געציילט 8000 איינוווינער און בעת דער דייטשער אָקופּאַציע האָט זיך די באַפעלקערונג פאַר־טאָפלט, וויל זי האָט אויפגענומען פליטים פון ווישקאָוו, פולטוסק, מישניץ, מאַקאָוו א. א. וו. לויט פאַראַנענע פריערדיקע ציילונגען האָט די שטאָט פאַרמאָגט אין יאָר 1580 — 1430 איינוווינער (286 הייזער), אין יאָר 1840—3902 איינוווינער (פון זיי 2130 יידן), אין 1931 — 9416 איינוווינער (5100 יידן).

לויט דער עקאָנאָמיש־סאָציאַלער סטרוקטור איז וועגראָוו געווען אַ שטאָט פון

האָראָפּאַשניקעס, א גאָר קליינע צאָל זענען געווען סוחרים. די שטאָט איז געווען באַוווינט מיט אירע שטריקער־אויסאַרבעטונגען (הויז־אַרבעט פּאַר פרויען און מיידלעך) און סופרי סת"ם און בת"ניקעס (מאַכער פון „בתים" פאַר תפילין). א ברויזנדיקע געזעלשאַפטליכע און פּאַרטייאישע טעטיקייט פון אַלע פּאַראַנענע פּאַרטייען אויף דער יידישער גאַס, האָט עקזיסטירט אין וועגראָוו. די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן אויך געהאַט זייער ווירקונג אויף דער יידישער באַפעלקערונג און זיי פלעגן זיך באַטייליקן אין אַלע דיסקוסיעס. וואָס זענען איינגעאָרדנט געווארן אין די לאָקאַלן פון די אַרבעטער־פּאַרטייען. דאָרט האָט מען אויך געקענט באַגעגענען יונגע לייט מיט לאַנגע קאַפאָטעס און יידישע היטלעך. דער געזעלשאַפטליכער גראַנגל איז געפירט געווארן מיט אימפּעט און טעמפּעראַמענט, סיי אויפן פּאָליטישן געביט, ווי שטאָטראָט־און קהילה־וואָלן, און סיי ביי וואָלן צום סיים, ציוניסטישן קאָנגרעס, טעטיקייט פּאַרן אַרבעטענדיקן ארץ־ישראל א. א. וו.

דער כאַראַקטער פון דער שטאָט האָט זיך אויסגעפּאַרמט במשך לאַנגע דורות און האָט פּאַרמאָגט א יידישן חן. שבתים און ימים־טובים האָבן זיך אָנגעהויבן אין די פריע שעהן פון טאָג. די שבת־ליכט האָבן געלויכטן און די הייליקע זמירות האָבן אָפּגעקלונגען אין די גאַסן. פון די טעג פון שבת און יום־טוב האָט מען געשעפּט כוח און אמונה, אין די שוערע טעג פונעם גרויעם אינדערוואָכן.

*

וו ענגראָוו איז געווען איינע פון די לעצטע שטעט אין פוילן, וואָס איז חרוב געווארן דורך דער נאַצישער בעסטיע. אַסך פון די וועגראָווער יידן זענען אַוועק פון דאָרט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה: וועג קיין ארץ־ישראל אַלס חלוץ, און וועג אַלס עמיגראַנט קיין אַרגענטינע, פאַרייניקטע־שטאַטן א. א. ו. די דאָזיקע גרופּן האָבן אָפּגעהיטן זייער ליבשאפט צו וועגראָוו, אָנגעהלטן קאָנטאַקט מיט די פאַרבליבענע; און וועג ס'איז געקומען די שרעקליכע שעה — האָבן זיי געדינט אַלס אבסאַרפציע, אָנטקעגן געטראָגן זייער הילף פאַר די גערעטעוועטע פון חורבן; וועג ס'איז געקומען איבער סיבירער סטעפּן, פערסיע, פון פאַרשידענע פאַרניכטונגס־לאָגערן — אַלע פּליטים האָבן געקריגן הילף.

אויך ביי אונדז, ווי ביי אַסך אַנדערע קהילות, איז אויפגעשוווימען דער געדאַנק צו שטעלן א מצבה דער שטאָט און אירע יידישע איינוווינער — אָט דעם יזכור־בוך. נאָך אין יאָר 1940 האָט ה' **אפרים (פישל) בשעפיורקא**, נאָך א באַזוך אין וועגראָוו (ממש אין די לעצטע טעג פּאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה) אָנגעהויבן זאַמלען מאַטעריאַלן און דאָקומענטן: ער האָט געזען זיינע שטאָט־לייט אין זייער שרעק און האָפענונג, אין זייערע אילוזיעס, פאַרפירט מיט זיי שמועסן, געמאַכט פאָטאָגראַפיעס, וואָס זענען טאַקע פאַרבליבן ביז היינט. ער האָט מיט גרויס מסירות געקליבן דאָקומענטן, געשריבן עדות, געפירט דעם ארכיוו א.א.ו.ו.

סוף 1945 איז פאַרגעקומען אין תל־אביב אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פון די וועגראָווער שטאָט־לייט אין ארץ־ישראל, און ס'איז באַשלאָסן געווארן ארויסצוגעבן א יזכור־בוך. דאָס זאַמלען פון מאַטעריאַל (עדות־זאָגן, פאַרצייכנונגען, דאָקומענטן, פאָטאָגראַפיעס) האָט געדויערט יאָרן. די מקורות: ווערטפולע זאַמלונג אין ארכיוו פון „יד ושם"; עדות־באַריכטן דורך יוו"א במשך עטלעכע יאָר; אויפרופן פון די דייטשן און בריוו פון דער סאָציאַלער קאָמיסיע צום „יודענראַט" אין וועגראָוו, און צום פרעזידיום פון דער יידישער סאָציאַלער געמיינזאַמער הילף אין קראקע;

אן ארטיקל פון דער „יידישער צייטונג" אין קראקע, 1941; זכרונות און עדות פון געראטעוועטע; זאמלונג פון פאטאגראפיעס בעת דער פארניכטונגס־תקופה און פון פריערדיקע יאָרן.

וועלנדיק געבן אן איבערבליק פון דער אנטשטייאונג פון דער שטאָט, האָט דער „בוך קאָמיטעט" זיך געוועדעט צו ה' **ניסן סלוצקי,** א יונגער פאָרשער אין ירושלים, וועלכער האָט זיך במשך פון עטלעכע יאָר באָמיט אויסצופאָרשן די געשיכטע פון דער שטאָט און קהילה. זיינע אויספאָרשונגען שטיצן זיך אויף היסטאָריש־ביבליאָגראפישע מקורות, אָנהויבנדיק פונעם 15־טן יאָרהונדערט; דעם יונגן פאָרשער איז געלונגען צו באקומען א בינטל דאָקומענטן פון „פנקס הדיינים" — א זעלטענער און גאָר וויכטיקער מקור — אויך א טוץ פאָטאָגראפיעס פון דאָקומענטן וואָס זענען אלט איבער 150 יאָר. די אלע היסטאָרישע דאָקומענטן האָט ה' סלוצקי סעגרעגירט און אויפגעקלערט, אזוי ווי מיר ברענגען זיי אין בוך אין העברעאישן אָריגינאל (די היסטאָרישע ארבעט — אויך אין דער יידישער איבערזעצונג).

אין 1954 איז בשלאָסן געוואָרן צרויסצוגעבן דאָס בוך. אלס רעדאקטאָר איז איינגעלאָדן געוואָרן דער שרייבער ה' **משה תמרי,** וועלכער האָט אין 1930 פאַרבראכט קרוב א יאָר צייט אין אונדזער שטאָט אלס א שליח פון א ציוניסטישער יוגנט־באַוועגונג. זיינע איינדרוקן פון יענער צייט האָבן בייגעטראָגן צו דער פאָרם און כאראקטער פון דעם דאָזיקן בוך.

דאָס פאראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזערע ברידער און שוועסטער, האלטן מיר פאָר אונדזער הייליקן חוב; ס'איז פאָר אונדז, מיטגלידער פון „בוך־קאָמיטעט", געווען א זכיה צו זאמלען מאטעריאלן און פארגלייכן פאקטן מיט דאָקומענטן, זאָרגן פאָר די נויטיקע געלט מיטלען, און בכלל זיך פארנעמען מיט אלע פרטים וואָס זענען פארבונדן מיטן דערשיינען פון בוך. געווים זענען מיר וויים פון שלמות; ס'קען זיין אז דאָ און דאָרט פעלן נעמען, דאטעס, פאקטן — אָבער מיר האָבן געטון אלץ וואָס איז געווען אין אונדזער מעגלעכקייט, כדי צו דערגרייכן דעם מאקסימום.

מיר דאנקען די קאָמיטעטן פון אונדזערע ארגאניזאציעס אין ישראל און אויף דער גאָרער וועלט; אונדזערע שטאָט־לייט אין ארגענטינע, פאריניקטע־שטאָטן, פראנקרייך, וועגעצואלא און אַווּ זיי געפינען זיך, וואָס צוליב זייער פינאנסיעלער הילף און פען־ביישטייער איז דאָס בוך דערשינען. באזונדערס דאנקן מיר ה' **שלמה זאבלודאָ־ווימש,** אונדזער בן־עיר אין וועגעצואלא, וועלכער האָט פיל בייגעשטייערט דערצו, ער האָט זיך אפילו באָמיט צו באקומען מאטעריאלן פון וו"א; א באזונדערן דאנק די ביבליאָטעקן, וואָס האָבן אונדז געהאָלפן אין זאמלען היסטאָרישע און דאָקומענטאָרישע מאטעריאלן; דעם ה' **ניסן סלוצקי** פאָר זיין וויסנשאפטלעכער ארבעט; דעם ה' **משה תמרי,** וועלכער האָט סטיליזירט, רעדאגירט און צוגעגרייט דעם גאנצן מאטעריאל צום דרוק, און אויך פלאָנירט און געפאָרמט די רעם — א דאנק אים איז אונדזער שטרעבונג פאָרווירקלעכט געוואָרן; דער דיכטערין **רחל קראָמפּ,** פאָר מיטבאָטייליקונג אין סטי־ליזירן א טייל פון די יידישע ארטיקלען; דער פר' **מרים תמרי,** פאָר איבערזעצונגען פון יידיש און פויליש. דער דרוקערייי "אחדות" אין תל־אביב און אירע ארבעטער, וואָס האָבן אויסגעפירט די ארבעט מיט ליבע און מסירות, און דעם ה' **משה וויזעלבערג,** וועלכער איז אונדז בייגעשטאָנען מיט זיין רייכער דערפאָרונג. א האַרציקן אָן א ברוך־דערלעכן יישר כוח די מיטגלידער פון די קאָמיטעטן אין ארגענטינע: ד. אייזן־בערג, צ. גליקסבערג, י. האָלאָנד, י. וויערניק, מ. זאיאָנץ, א. זילבערשטיין, פ. טשאפאָוו, י. ניעביעסקי, י. פרידמאן, ה. פשעפיורקא, א. קאָכאן און י. שעדלינסקי; ח. ברענד

און ד. רעקאַנט אין די פאַריניקטע־שטאַטן — זיי אַלע האָבן אַסך געלייסטעט, מאַטעריאל און גייסטיק, לטובת דעם בוך און באַגלייט פון ווייטן מיט גרוים אינטערעס און איבערגעגעבנקייט די חבלי־לידה פון דעם דאָקומענטאַרן בוך. יעמדו הכל על הברכה.

*

מיט הייליקן ציטער דערפילן מיר דעם געבאָט צו פיקסירן דעם זכר פון אונדזערע טייערע. זאָלן די בלעטער פון דעם בוך, באַנעצטע מיט בלוט און טרערן, זיין א מצבה פאַר אונדזערע ברידער און שוועסטער, וואָס זייער בלוט האָט גערונגען אין אַלע עקן פון דער שטאָט און זענען אומגעקומען מיט כלערליי מיתות און ליידן; פארצערט געוואָרן אין פלאַמען און די גאַזן אין טרעבלינקא. זאָל זיך דער בוך געפונען אין שטוב פון יעדן בן־עיר, א זכר פונעם פאַרשניטענעם אבשטאַם־בוים, אַלם רוף און א וואַרנונג צו די פעלקער, וועלכע האָבן זיך נישט וויסנדיק געמאַכט וועז אונדזער בלוט האָט זיך געגאָסן פאַר אַלעמען אין די אויגן. זאָל דאָס בוך אויך זיין א מצבה אויף איינצלנע און מאַסן קברים, וואָס זייער אָרט איז נישט באַוווּסט — זאָל זיין דאָס בוך א דאָקומענט פאַר קומענדיקע דורות. זאָל דער נאָמען פון קהילה וועגראָוו, וואָס האָט אָנגעהאַלטן הונדערטער יאָרן, בלייבן איינגעקריצט אין אונדזער האַרץ און אין האַרצן פון אונדזערע קינדער. אמן.

בוך קאָמיטעט

די געשיכטע פון דעם יידישן וועלגראוו

ניסן סלוצקי (ירושלים)

די אנטוויקלונג פונעם יידישן ישוב אין וועגראוו

1. אַנטוויקלונג פון דער שטאָט — פאַר דער אַנטוויקלונג פונעם יידישן ישוב אין וועגראָוו

א. דער 15־טער יאָרהונדערט

וועגראוו, איינע פון די עלטסטע שטעט אין פאָדלאַסיע, געפינט זיך ביי די מערב גרענעצן פון דער פּראָווינץ, אויפן רעכטן ברעג פון טייך ליוויעץ, וואָס פליסט אַריין אין בוג נישט וויים פון וואַרשע, די הויפּט־שטאָט פון פוילן. אין דער צייט פון דער גרינדונג איז וועגראוו געווען אַ מזרח־דיקער ראַנד־ישוב פונעם מאזוויער פירשטנטום — האָרט ביי דעם ליטווישן גרענעץ, וואָס האָט זיך געצויגן נישט וויים פון דער שטאָט. אַ דאַנק דעם האָט זי אויך געדינט אַלס וואַך־פונקט, וואָס האָט וויים אויס געהאַט די אויפגאַבע צו באַפעסטיקן די הערשאַפט פונעם מאזוויער פירשט אינעם גאַנצן קריין, וועלכער איז געווען וויים פונעם מאזוויער צענטער, און שטאַרקן די זיכערקייט.

געוויס וועט די שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן — איז נישט באַקאַנט. אָבער שוין אין יאָר 1414 שאַפט זיך אין איר דער אָנהויב פון אַ שטענדיקן ישוב אַ דאַנק זידלער פון מערב פוילן, וועלכע האָבן געוואַנדערט וויים נאָך מזרח זוכענדיק נייע שטחים. דער איינזאַמער פונקט וועגראָוו, אינמיטן פון ברייטע און וויסטע אומבאַזעצטע שטחים, האָט זיי צוגעצויגן.

וואָס שייך דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט אין דער ערשטער העלפט פונעם 15־טן יאָרהונדערט זענען נישט פאַרבליבן קיין פרטים. אין אַלגעמיין לאָזט זיך אָבער פעסט־שטעלן, אַז געוויסע פאַקטאָרן האָבן געשטערט דאָס שנעלע וואַקסן פון דער שטאָט, כאָטש זי האָט פראָפּיטירט פונעם פאַקט, וואָס זי איז געווען אַ גרענץ־שטאָט, וואָס ליגט אויף רוישיקע שליאכן און פאַרבייפאָרער האָבן זיך אין איר פאַרהאַלטן. וועגראוו האָט אויך געאַסן פון דער פריווילעגיע צו זיין דער איינציקער שטאָטישער צענטער אין אַ ברייטער סביבה. פונדעסטוועגן איז דאָס דאָך נישט געווען מער ווי אַ מזרחדיקער ראַנד־ישוב ביים מאזוויער־ליטווישן גרענעץ, וויים פון האַנדלס צענטערן אין מערב פוילן מיט וועלכע עס איז געווען מעגלעך אָנצוהאַלטן אַ קאָנטאַקט נאָר דורך לאַנגע מסוכנדיקע לאַנד־וועגן. אויך די וויטקייט פון מאזוויער צענטער גופא האָט צונישט געמאַכט דאָס פאַרוואַנדלען זיך פון וועגראוו אין אַ וויכטיקן האַנדלס צענטער פונעם פירשטנטום. וויזיט אויס, אַז די הויפּט־פונקציע פון דער שטאָט איז געווען צו שטאַרקן די זיכערקייט און דעריבער האָבן די מאזוויער הערשער נישט געמאַכט קיין באַזונדערע באַמיונגען, כדי צו פאַר־וואַנדלען די שטאָט אין אַן עקאָנאָמישן צענטער.

אָבער אויך דער זיכערקייטס פאַקטאָר האָט אַ שפּאָר ביסל געווירקט אויפן מצב פון דער שטאָט; צוליב דער נאָענטער גרענעץ האָט דער דראָהאטשינער קרייז, וואָס האָט אויך אַרומגענומען וועגראוו, געליטן פון אומאויפהערלעכע גרענעץ־אינצידענטן מצד די ליטווינער, וועלכע האָבן אָפט איבערגעפאַלן די ישובים; די גאַנצע סביבה האָט געהאַט אויסצושטיין אומרו און אומעגדלעכע סכסוכים. עס איז אָנצונעמען, דאָס דער מאַזאָוויער הערשער האָט זיכער געשטרעבט צו סאניהן דעם צערודערטן זיכערקייטס מצב, וואָס האָט אומעגלעך געמאַכט אַ נאָרמאַלן לעבן. אַ פּנים אָבער, אַז זיין שוואַכקייט און מאַכטלאָזיקייט האָבן נאָר דערמונטערט די חוצפה־דיקע ליטווינער. נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט צו צאַמען די ליטווינער האָט ער באַשלאָסן צו פאַרקויפן דעם גאַנצן קרייז די גראַפן. און ריכטיק, אין יאָר 1443 איז דער דראָהיטשינער קרייז פאַרקויפט געוואָרן צו ליטע. אינטערעסאַנט איז אָבער, דאָס צוליב גע־וויסע טעמים האָט דער מאַזאָוויער פירשט באַשלאָסן צו פאַרהאַלטן ביי זיך וועגראָוו און אויסצושליסן די שטאָט פונעם פאַרקויף־אַקט. אָבער די ליטווינער האָבן וויטער אויסגענוצט זיין שוואַכקייט און אינקארפערירט די שטאָט אין זייערע באַזיצונגען. אַזוי אַרום איז וועגראָוו געוואָרן אַ ליטווישע שטאָט.

מיט דער אינקאָרפּאָראַציע הויבט זיך אָן דער שנעלער וווקס פון דער שטאָט אין דער צווייטער העלפט און באַזונ־דערס צום סוף פון 15־טן יאָרהונדערט. די אינקאָרפּאָראַציע האָט אַ סוף געמאַכט צום באַדראָטן זיכערקייטס־מצב, וויייל די ליטווינער האָבן מער נישט געהאַט קיין סיבה פאַר וויטערדיקע אַטאַקעס אויף דער שטאָט. אומגעקערט, פאַר די ליטווינער איז איצט וועגראָוו געווען אַ מערבדיקע אָן נישט מער קיין מזרחדיקע ראַנד־שטאָט און גאָר וויכטיק אַלס האַנדלס צענטער, פארבונדן מיטן מערב.

אין יענער צייט זענען פאָרגעקומען וויטערדיקע ענ־

דערונגען, וואָס האָבן באַגינסטיקט דעם אויפשטייג פון דער שטאָט; וועגן־דעם איז אַריבער אין די הענט פון אַ פריוואַטן באַזיצער, וועלכער האָט איצט געזאָרגט פאַר דער שטאָט צוליב אייגענע אינטערעסן. די שטאָט הויבט טאַקע אָן צו שפּילן אַ באַדייטנדיקע ראָל אינעם לעבן פון דער סביבה, וואָס ווערט באַזעצט אין אַ שנעלן טעמפּאָ דורך אַ פאַר־גרעסערטן שטראָם פון נייע זידלער. וועגן־דעם ווערט אַרום־געריגלט מיט דערפער, וואָס נויטיקן זיך אין אָן איינקויף־צענטער פאַר זייערע באַדערפענישן און אָן אָבזאַץ־מאַרק פאַר זייערע פּראָדוקטן. די שטאָט דינט אויך אַלס אַ צענטער אויך פּראָדוקטן. די שטאָט דינט אויך אַלס אַ צענטער פאַר אַ וווייטערדיקער עקספּאַנסיע נאָך מזרח. ס׳ווערן אין איר אָפּגעהאַלטן ירידים אין באַשטימטע טעג, וואָס פאַרלייכטערן דעם עקאָנאָמישן קאָנטאַקט מיט דער סביבה.

ב. 16־טער און ערשטע העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט

אין דעם פעריאָד איז געשטיגן די צאָל איינוווינער פון דער שטאָט, ס׳זענען צוגעקומען פיל נייע געבוידעס און נאָענט צום 16־טן יאָרהונדערט איז וועגן־דעם געוואָרן די צענטראַלע שטאָט אין דער אומגעבונג.[1] די איינוווינער האָבן געגאָסן פון אַן עקאָנאָמישער רהוותדיקייט און האָבן אַנט־וויקלט אַ פאַרצווייגטע וווירטשאַפטלעכע טעטיקייט אין דער שטאָט, אין דער סביבה אוּן אויך וווייט אויסער אירע גרע־נעצן. היסטאָרישע קוועלן פון 16־טן יאָרהונדערט דערמאָנען וועגן־דעם איינוווינער, וועלכע האָבן געוואַנדערט מיט זייערע סחורות וווייט אַריבער דער גאַנצער מדינה אוּן האָבן דערגרייכט קיין אויסלאַנד.[2] אין דער צווייטער העלפט פון 16־טן יאָרהונדערט איז די שטאָט געוואָרן באַקאַנט אַלס קולטורעל־אידייאישער צענטער, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט דער רעליגיעזער רעפאָרמאַטאָרישער באַוועגונג, וואָס האָט דעמאָלט אַיינגעדרונגען קיין פוילן. צוליבן דאָזיקן צענטער זענען געגרינדעט געוואָרן קולטורעלע אונטערנע־מונגען: אַ דרוקערייַ (געגרינדעט אין 1570 אוּן נישט לאַנג עקזיסטירט) אוּן אַ שול, וואָס איז געוואָרן באַרימט אין דער מדינה.

וואָס האָט געשאַפן אָט דעם אויפבלי פון דער שטאָט? קודם־כל — דער אַלגעמיינער עקאָנאָמישער מצב אין דער מדינה: דאָס איז געווען דער בלי־פּעריאָד פון פוילן, וואָס אַלס פּועל־יוצא פון איר אויסברייטערונג און פאָליטישער שטאַרקונג איז געקומען אַן עקאָנאָמישער אויפשטייג. וואָס האָט זיך אומעטום אויסגעווירקט: די באַפעלקערונג איז געוואַקסן, אַלטע ישובים האָבן זיך פונאַנדערגעשפרייט אוּן נייע זענען געגרינדעט געוואָרן, באַזונדערס אין מזרח וווּ ס׳איז געווען פיל באָדן. דער אויסן־האַנדל האָט געבליט.

צוויי צענטראַלע געשעענישן, פאַרבונדן איינע מיט דער צווייטער, האָבן בעיקר דערפירט צום עקאָנאָמישן אויפבלי פון דער מדינה, אוּן אומדירעקט אויך פון וועגן־דעם:

1) די דערַאבערונג פונעם וויסלע אויסגאַנג, וואָס איז געווען אין די הענט פון טאוטאנישן אָרדן אוּן דאָס באַנוצן דאַנציג (גדאַנסק) אַלס עקספּאָרט־פאָרט פון פוילן האָט געבראַכט אַן עקאָנאָמישע רעוואָלוציע אין לאַנד, באַזונדערס אין אויסן־האַנדל. פוילן אוּן ליטע האָבן פאַרמאָגט ריזיקע לאַנדווירטשאַפטלעכע שטחים, וואָס האָבן פאַרוואַנדלט די דאָזיקע לענדער אין אַגראַרישע ליפערַאַנטן, באַזונדערס צוליבן באַזיצן בילליקע אַרבעטס־קראַפט נאָכן צושמידן די פויערים צו די לאַנד באַזיצונגען פון די פריצים. דעריבער, ווי נאָר ס׳איז געשטיגען דער פאַרלאַנג נאָך לאַנדווירטשאַפט־לעכער פראָדוקציע מצד די מערב אייראָפּאישע לענדער אוּן ס׳איז געפּענט געוואָרן דער ים־וועג — איז גאָר שטאַרק פונאַנדערגעוואָקסן דער האַנדל, באַזונדערס מיט תבואה. דער גרעסטער טייל פון דער עקספּאָרטירטער תבואה איז געווען פון די פריצישע ווירטשאַפטן. דער געפּענטער ים־וועג האָט געהויבן נישט בלויז די וויכטיקייט פונעם דאַנ־ציגער פאָרט, נאָר אויך די עקאָנאָמישע וויכטיקייט פון אַלע האַנדלס צענטערן, וואָס האָבן געקאָנט אַנהאַלטן אַ דירעקטן קאָנטאַקט מיט דאַנציג — מיט דער הילף פון וואַסער־וועגן. די וויכטיקייט פון וואַסער־וועגן באַווייזט אויך דער פאַקט, וואָס די פריצישע ווירטשאַפטן, וואָס זענען געווען די אַגראַרישע הויפּט־עקספּאָרטערן, האָבן זיך קאַנ־צענטרירט קודם כל לענג אויס די טייכן. צוליב דעם איז אויך געוואָקסן די עקאָנאָמישע חשיבות פון וועגן, וואָס האָט זיך געפּינען אין צענטער פון ריזיקע לאַנדווירט־שאַפטלעכע שטחים אוּן האָט באַזיצט וואַסער־וועגן, וואָס האָבן איר דערמעגלעכט אַ דירעקטע פאַרבינדונג מיט דאַנציג.

2) דער איבערגאַנג צו גרויס־לאַנדווירטשאַפט, וואָס פראָדוצירט אין אַ גרויסער מאָס פאַרן מאַרק, האָט אויך געווירקט אַלס אַ ריזיקער סטימול פאַרן האַנדל אין דער מדינה. אַ גרויס־ווירטשאַפט פון אַ פריץ האָט געקאָנט דערפילן אַ פיל וויכטיגערן עקאָנאָמישן ראָל ווי די קליין־ווירטשאַפט פון אַ פויער, וואָס איז געווען באַטשימט אין דער ערשטער ריי פאַרן דעקן דעם אייגענעם געברויך פון זיין משפּחה. אוּן אויב ס׳זענען פאַרבליבן איבערשוסן האָט מען זיי אַוועקגעגעבן דעם פריץ — אַלס שטייער, אָדער מתנה. דאָקעגן האָט די גרויס־ווירטשאַפט דערמעגלעכט גרויסע איבערשוסן, וואָס זענען פאַרקויפט אָדער פאַראַרבעט געוואָרן אין וווייטערדיקע פאַרבריוכס־מיטלען (געטראַנקן). אַזוי

---

[1] לויט דעם שטייער־ריעסטער פון יאָר 1580, זענען אין וועג־ראָו — אין פאַרגלייך מיט אַנדערע שטעט אין דער אומגעבונג — געווען:

שטאָט	הייזער	איינוווינער (לויט 5 נפשות אין אַ הויז)
וועגראָוו	286	1430
טשעכאַנאָוויטש	271	1355
סאָקאָלאָוו	190	950
טיקטין	240	1200

זע: A. Jabłonowski: Źródła Dziejowe, Tom XVII, część I, str. 3.

[2] זע: Rybarski: Handel i Politika Handlowa Polski w XVI stuleciu. Tom II, Poznan, str. 89, 93, 149, 156—8.

אַרום איז על־פי רוב דערמעגלעכט געווארן אַ צוזאַמענ־
אַרבעט, אָדער לכל הפחות אַ קאָארדינירטע האַנדלונג,
צווישן דעם גוט און דעם שטאָטישן צענטער; די שטאָט
האָט פאַרזאָרגט די באַדערפענישן פון דער ווירטשאַפט און
פון אירע מענטשן און אויך צוגעשטעלט דעם נויטיקן
אַרבעטס־כוח פאַרן דערפילן די נייע דורך איר געשאַפענע
פונקציעס — בעיקר לייטונג און פינאַנסן. דער דאָזיקער
האַנדלס פאַרנעם (די פריצים האָבן תמיד געשטרעבט צו
אומאויפהערלעכער עקספאנסיע) האָט געפאָדערט ווירטשאַפט־
לעכע און פינאַנסיעלע פאַכמענישקייט, וועלכע דער גרויסער
לאַנדבאַזיצער האָט געמוזט זוכן מחוץ פון זיינע לאַנדווירטן.
די דאָזיקע צוזאַמענארבעט איז געווען נוצלעך פאַר ביידע
צדדים. וועגן דאָס — איינע פון די שטעט, וואָס האָבן דער־
פילט אַזאַ עקאָנאָמישע פונקציע אין דער ווירטשאַפט פון איר
באַזיצער, וועלכער האָט פאַרמאָגט ריזיקע לאטיפונדיעס —
האָט דעריבער פיל פראָפיטירט.

אינאיינעם מיטן עקאָנאָמישן אויפבלי און אויפשטייג
פונעם תבואה האַנדל האָט זיך אָנגעהויבן אַ פאַרשנעלערטע
זידלונגס־באַוועגונג אין אַ וואַקסנדיקן פאַרנעם — בעיקר
צו דער זייט פון ליטע, וואָס דאָרט האָבן זיך געפונען
גרויסע נאָך נישט עקספלאָאַטירטע לאַנד רעזערוועס. ליגנדיק
נאָענט צו אָט די שטחים האָט וועגראָוו געציגן פיל נוצן
פון באַזאָרגן די באַדערפענישן פון די אַלס נייַ אויפגעקומענע
פונקטן.

אָבער אויך ספעציפישע באַדינגונגען האָבן באַגינסטיקט
די עקספאנסיע פון וועגראָוו.

א. די געאָגראַפישע לאָגע האָט פאַרזיכערט דער שטאָט
באַדייטנדע עקאָנאָמישע פלוסן. די דאָזיקע יתרונות זענען
אויספירלעך אויסגערעכנט געווארן אין דער פריוועלגיע,
וואָס איר באַזיצער, פירשט באגוסלאוו ראדזיוויל, האָט
געגעבן דער שטאָט: „...נעמענדיק אין אַכט דאָס צופאַסן פון
אונדזער שטאָט וועגראָוו נישט נאָר צום וווקס פון דער
לאַנדווירטשאַפטלעכער פראָדוקציע, נאָר באַזונדערס צום
באַקווענען קויפן און טראַנספאָרטירן פון סחורות צוליב
איר נאָענטקייט צו די טייכן, וואָס פליסן אַריין אין פּאָרט
גדאַנסק, ווי אויך דעם לייכטן פאַרקויפן צוליב דער נאָענט־
קייט צום פאַלאַץ פון מלך און דעם שטענדיקן פאַרקער
פון מענטשן אויף די צווויי הויפט שליאַכן — איינער פון
ליטע קיין וואַרשע און דער צווייטער פון גדאַנסק קיין
לוקאוו — וואָס שפאַנען דורך דעם שטאָטישן מאַרק, ווי אויך
צוליב דער שכנות פון פיל שליאַכטע־לייט, וועלכע האָבן
נישט קיין נאָענטערע און פאַסיקערע שטאָט פון דער אונדזע־
ריקער פאַרקויף און פאַרקויף־באַדערפענישן...“ [3]

ובכן, וועגראָוו פאַרמאָגט באַקוועמע לאַנד־און וואַסער־
וועגן, ווי אויך אַ גרויסן קאָנסומענט קריז, צווישן דעם
אויך דעם גרעסטן קאָנסומענט אין דער מלוכה — דער
קעניגלעכער הויף. קיין ווונדער דעריבער, דאָס זייענדיק

---

[3] Baliński-Lipinski: Starożytna Polska, część III. טערמין וועגראָוו,

אין אַזאַ פאַזיציע האָט די שטאָט געקאָנט פאַרברייטערן איר עקאָנאָמישע טעטיקייט.

ב. די פּאָליטיק פון איר באַזיצער — ווי געזאָגט איז וועגראָוו געווען אַ פריוואַט פאַרמעגן, דאָס הייסט: אונטער־ווארפן דער קאָמפעטענץ און לייטונג פון איר באַזיצער, אין קעגנטייל צו דער קעניגלעכער שטאָט, וואָס איז געווען אין באַזיץ פון מלך און אונטער דער לייטונג פון דער מלוכה׳שער אַדמיניסטראַציע אוך איר קאָמפעטענץ. אין דער באַהאַנדלטער תקופה האָט די שטאָט געהאַט צו צוויי באַזיצער: יאן קישקא (1607—1545) און באגוסלאוו ראדזיוויל (1664—1607).

דער פאַקט אַליין, דאָס די שטאָט איז געווען אַ פריוואַטע האָט איר שוין פאַרזיכערט פאָליטישע און עקאָנאָמישע פלוסן, וואָס האָבן פאַרשטאַרקט איר קאָנקורענץ־פאָטענץ מיט דער קעניגלעכער שטאָט. צוליב דעם, וואָס דער פּריץ איז געווען דער אַלמעכטיקער הערשער פון דער שטאָט און האָט געקאָנט אין איר טון, וואָס ער האָט געוואָלט. דאַקעגן אין דער קעניגלעכער שטאָט האָט דער באַאַמטער געמוזט זיך רעכענען מיט כלערליי מעכטיקע פאַקטאָרן און לייט און נישט געקאָנט אויספירן אַלס וואָס ער האָט געוואָלט, אַפילו ווען דאָס איז געווען לטובת דער שטאָט. דער פּריץ, וועלכער האָט פינאַנסיעל פראָפיטירט פון דער שטאָט און האָט תמיד געשטרעבט צו פאַרגרעסערן זיין הכנסה, האָט זיך באַמיט צו שאַפן אין איר באַדינגונגען, וואָס זאָלן העלפן אים דערגרייכן אָט דעם ציל.

גינסטיקע באַדינגונגען האָבן באַדייט אין דער ערשטער רייַ — פאַרזיכערן די איינווינער פעסטן שוץ, בעיקר דורך פאַרמיידן דאָס שטערן פון די דאָזיקע באַדינגונגען דורך פרעמדע. ס׳איז ווערט אונטערצושטרייכן, אַז אין דער באַהאַנדלטער תקופה זענען די פריצים געווען דער ממשות־דיקער כוח אין דער מדינה און האָבן אַקומילירט אַ גרויסע פאָליטישע מאַכט אויפן חשבון פון דער אָפּגעשוואַכ־טער קאָמפענטענץ פון מלך. דעריבער איז זיי מעגלעך געווען צו פאַרזיכערן און רעאַליזירן דעם נויטיקן שוץ אין זייערע שטעט, וואָס איז שווער אָנגעקומען דער קעניגלעכער אַדמי־ניסטראַציע.

פעסטער שוץ האָט אָבער נישט געפאַרלעכט. ווייטיק איז אויך געווען דאָס רעגולירן די אינערלעכע באַציונגען צווישן די פאַרשיידענע איינווינער. דאָס איז געווען נויטוועניק פאַרן נאָרמאַלן לעבן פון דער שטאָט אין אָנבליק פון די אָפּט אָנטקעגנגעזעצטע אינטערעסן פון די פאַרשיידענע טיילן פון דער באַפעלקערונג, וואָס האָבן דערפירט צו סכסוכים, ווי למשל דער געראָנגל צווישן די שטאָט־בירגער און די יידן. דער פּריץ, וועלכער האָט געהאַט אַ דירעקטן קאָנטראָל איבער זיין שטאָט, האָט געזאָרגט פאַר „שלום בית“ צווישן זיינע אונטערטעניקע, ווייל יעדער אַנדערער מצב האָט געשטערט דער שטאָט און דעריבער אויך זיינע הכנסות. אויך דאָ האָט ער זיך באַהאָלפן מיט זיין גרויסער פאָליטישער מאַכט: זיין קאָמפעטענץ אין דער שטאָט איז געווען אַ פּולע און אַן אומבאַשטרייטלעכע און ער האָט פאַרמאָגט

דעם כוח אויפצוצווינגען געהאָרזאַמקייט צו זיינע באַשטימונ־
גען אויך אויף אַרגאַנעזירטע גרופּעס, ווי די שטאָט־בירגער א. אַ.

די באַזיצער פון וועגראָוו האָבן נישט געשפּאָרט קיין
מי, כדי צו דערגרייכן זייער ציל — דער אויפשטייג פון זייער
שטאָט. ביידע באַזיצער האָבן געשטאָמט פון רייכע ליטווישע
דינאַסטיעס, בכבודיקע און פון גרויסער פּאָליטישער וואָגי־
קייט, און האָבן באַזונדערס זיך באַמיט פּאַר דער גוטער
אָרדענונג אין דער שטאָט, הן אין קלאָרן דעפּינירן די חובות
און רעכט פון די פּאַרשיידענע אונטערטעניקע און הן אין
דער דערמוטיקונג פון דער עקאָנאָמישער טעטיקייט דורכן
פּאַרזיכערן פּריווילעגיעס און פּאַרלייכטערונגען דורכן
איינפירן אַ „גנאדיקן, געראָטן און בריידטהאַרציקן" רעזשים.
באַזונדערס זענען זיי געווען באַקאַנט פון זייער ליבעראַלער
באַציונג, וואָס האָט אויך איינגעשלאָסן אין זיך דעם רעלי־
גיעזן שטח — נישט קיין גרינגוואָגיקער ענין אין אָרטאָ־
דאָקסיש־קאַטוילישן פּוילן. ראַדזיוויל דער פּראָטעסטאַנט
האָט באַווּיזן זיין באַציונג מיט די וועראָטער: [3]א „...מיר
פּאַרזיכערן אַלע סוחרים און האַנטווערקער, געלערנטע,
ערלעכע און פרייע מענטשן, וועלכע ווינען אין דער שטאָט,
אָדער וועלן זיך אין איר באַזעצן אין דער צייט פון אונדזער
הערשאַפט, אַלע פרייהייטן אין דינען גאָט און געוויסן". פון
אָט דער ליבעראַלער באַציונג האָבן אויך יידן געגאָסן —
ווי מיר וועלן נאָך וויטער זען.

ג) כאַראַקטער פון דער שטאָט — זייענדיק אַ צענטער
פון דער רעליגיעזער רעפּאָרמאַציע־באַוועגונג האָט די שטאָט
באַקומען אַ באַזונדערער געזעלשאַפטלעכער קאָלאָריט. ווי
באַווּוסט האָבן אַריינגעדרונגען קיין פּוילן די אידייען פון די
רעליגיעזע רעפּאָרמאַטאָרן און האָבן זיך איינגעוואָרצלט
באַזונדערס אַ דאַנק דער הילף פון די פריצים, וועלכע האָבן
געקאָנט מיט זייער פּאָליטישן כוח זיך אַנטקעגנשטעלן דעם
דרוק פון דער קאַטוילישער קירכע, וואָס האָט פּאַרמאָגט אַ
גרויסע השפּעה אין דער מדינה. אויך דער באַזיצער פון
וועגראָוו, יאָן קישקאַ, איז געווען אַן אָנהענגער פון דער
רעליגיעזער רעפּאָרמאַציע און האָט פּאַרוואַנדלט זיין שטאָט
אין אַ הויפּט צענטער פון די אריאנער — אַ פּראָטעסטאַנט־
שער אָפּצווייג, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע
ראַדיקאַלע פּרינציפּן (קעגנערשאַפט צו דער דרייאיניקייט).
אין דער שטאָט האָט זיך אַנטוויקלט אַן אינטענסיווע גייסטי־
קע טעטיקייט, און וואָס איז נאָך וויכטיקער — זי האָט
געווירקט ווי אַ צוציונגס־קראָפט פּאַר די מיטגלידער פון
דער סעקטע. אין וועגראָוו האָבן זיך קאָנצענטרירט די
הויפּט פּראָפּאַגאַנטאָרן פון דער סעקטע, וועלכע האָבן מיט
דער הילף פונעם שטאָט־באַזיצער אומגעשטערט פּאַרשפּרייט
זייערע אידייען. אין וועגראָוו זענען אויך פּאָרגעקומען די

[3] א' „...y wszystkim wobec kupcom, rzemieślnikom, ludziom uczonym, poczciwym i swobodnym, którzy w mieście mieszkają y którzy osiadać pod panowaniem naszem będą, tym listem naszym, tak w nabożeństwu y sumienia jako y w potocznym ich pożyciu... wszelaką wolność y swobodę... obiecujemy...
Starożytna Polska, Węgrów טערמין

ערשטע צוזאַמענפּאָרן פון די גלויביקע לטובת אינערלעכער
קאָנסאָלידאַציע [4]; פון איר איז אַרויס אין וואָרט און שריפט
די פּראָפּאַגאַנדע פּאַר פּאַרשפּרייטן די רעליגיעזע אידייען;
אַהינצו האָט מען זיך געוועגדעט וועג ס׳איז געשטיגן די
קעגנערשאַפט צו דער באַווּעגונג. די נויטוועגדיקייט צו
שטיין תמיד אין אַ אינערלעכן און אויסערלעכן געראַנגל
האָט געשטאַרקט די אידייאישע טעטיקייט און דאָס לעבן אין
דער שטאָט האָט באַקומען אַ באַזונדערן כאַראַקטער.

דער שטאָט־באַזיצער איז דעריבער געווען פּאַראינטע־
רעסירט צו שאַפן באַדינגונגען, וואָס זאָלן דערמעגלעכן דער
שטאָט צו פאַרוואַנדלען זיך אין אַ גייסטיקן צענטער פון זיין
סעקטע, סיי דורכן באַזאָרגן אַנטשפּרעכנדע הילף דער טעטי־
קייט פון יחידים צווישן דער באַפעלקערונג און סיי דורכן
פּאַרזיכערן אַן אַזיל די פּאַרפאָלגטע אריאנער אין אַנדערע
ערטער.

ס׳איז נויטיק צו געדענקען, אַז דאָס קאָנצענטרירן זיך
פון אַ סך אריאנער אין וועגראָוו האָט זי פּאַרוואַנדלט אין
אַ אריאנישע שטאָט. זייענדיק טריי די פרינציפּן פון טאָלע־
ראַנץ אין גלויבן און געוויסן האָבן אויך די איינווינער [5]
געשטרעבט אייניצושטעלן פּאָסיקע באַציונגען צווישן די
פּאַרשיידענע טיילן פון דער באַפעלקערונג און אויך דאָס
האָט זיכער גינסטיק געווירקט אויפן מצב אין דער שטאָט.
די פּראָטעסטאַנטישע „טראַדיציע" האָט אָנגעהאַלטן אויך אין
דער צייט פון ראַדזיוויל.

דאָס איז געווען אַ גינסטיקער יסוד אויך פּאַרן וואָקסן
און באַפעסטיקן זיך פונעם יידישן ישוב אין דער שטאָט.
אָנגעהויבן האָט זיך דאָס דערפון, וואָס יידן זענען אָן שטע־
רונגען אויפגענומען געוואָרן אַלס איינווינער פון דער
שטאָט. אין דער פריוועלעגיע פון דער שטאָט, וואָס דער
באַזיצער קראשינסקי האָט איר געגעבן אין יאָר 1665 און
וואָס איר גילטיקייט, געשטאָמט פון פריער, איז נאָר געווען
איין איינציקע באַגרענעצונג, וואָס שייך דער באַזעצונג פון
יידן: אַן איינמאָליקער אָפּצאָל פון 6 פּוילישע גילדן באַזע־
צונגס־שטייער. וועגראָוו איז אויך געווען איינע פון די 246
ישובים אין פּוילן אין וועלכע ס׳איז קיינמאָל נישט פאַרווערט
געוואָרן דאָס באַזעצן זיך פון יידן. אויסער דעם אַלגעמיי־
נעם אינטערעס פון שטאָט־באַזיצער צוציען יידן, וויל זיי
זענען געווען אַ רענטאַבילער אַנטוויקלונגס־פאַקטאָר, דאַרף
אויך געזאָגט ווערן אין אָכט די ליבעראַלע איינשטעלונג
פון די אָרטיקע איינוווֹנער.

די יידן האָבן זיך געקאָנט אומגעשטערט באַטייליקן אין
דער עקאָנאָמישער טעטיקייט פון דער שטאָט און אויך

[4] ס׳איז באַקאַנט דער סינאָד פון יאָר 1565, וועלכער האָט בא־
האַנדלט דעם ענין פון טריפּן, וואָס די אַריאַנער האָבן זיך אים
קעגענגעטעלט, זע:
Wilbur — A history of Unitarism, Cambridge 1947; Słownik geograficzny טערמין. וועגראָוו,

[5] פּעטער פון גאַניאַנדז איז געווען, אין יענער צייט, דער גלח אין וועגראָוו; ער איז געווען אַ געשווירענער פּאַציפיסט און, אַלס סימבאָל, געטראָגן אַ הילצערנע שוווּרד. זע: Wilbur, ז. 289.

געניסן פון איר ווילשטאַנד. געווען איז דאָס אַ פועל־יוצא נישט נאָר פונעם גוטן שוץ, וועלכן די שטאָט־באַזיצער האָבן זיי פאַרזיכערט, נאָר אויך צוליב די געאַרדנטע באַציונגען מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס האָט גענייגט צום אריאניזם. ניט קוקנדיק, וואָס צו יענער צייט האָט געבושעוועט אַ לאַנגער און שאַרפער גערמאַנגל צווישן די שטאָט־בירגער (מעשטשאַנען) און יידן, וועלכע זענען געווען זייערע געפערלעכסטע קאָנקורענטן — דער גערמאַנגל איז אויך געווען קענטיק אין די יידישע ישובים — איז גריילעך אָנצונעמען, אַז דער פריניציפ פון טאלעראַנץ האָט גינסטיק משפיע געווען אויף די יידיש־קריסטלעכע באַציונגען אין וועגראָוו. מען דאַרף אויך נעמען אין אַכט, דאָס די קריסט־לעכע בירגער אַליין זענען געווען גלויביקע פון אַ רעליגיע־זער סעקטע, וואָס איז אַ מינדערהייט — במשך אַ געוויסע צייט אַ פאַרפאָלגטע מינדערהייט — און זענען דעריבער נישט געווען געניגט צו רודפן אָנהענגער פון אַן אַנדערער רעליגיע. כאָטש אין די מקורות זענען נישט פאַראַן קיין בפירושע באַווייזן דערפאַר לאָזט זיך פונדעסטוועגן אָננעמען, אַז דאָס איז אַ ריכטיקע פעסטשטעלונג: געשיכטלעך זענען נישט באַוווּסט קיין פאַלן פון סכסוכים צווישן די שטאָטישע און די יידן אין וועגראָוו; נאָך מער — די צופרידנשטעלנ־דיקע באַשטימונגען צווישן די יידן און קריסטן אויפן געביט פון האַנטווערקעריי זען אויס צו זיין כאַראַקטעריסטיש פאַר זייערע קעגנזייטיקע באַציונגען.

2. דער יידישער ישוב אין דער שטאָט

(פון אָנהויב ביז דער אויפטיילונג פון פוילן)

א. די קהילה און איר אָנטוויקלונג

דער יידישער ישוב אין וועגראָוו איז דער עלטסטער אין פאָדלאַסיע, כאָטש ס׳איז נישט באַווּסט די געוויע צייט ווען יידן האָבן זיך דאָרט באַזעצט צום ערשטן מאָל. מיר וויסן נישט ווער זענען געווען די דאָזיקע יידן און פון וואַנען זיי זענען געקומען. די ערשטע ידיעה, וואָס דערמאָנט דעם יידישן ישוב אין דער שטאָט שטאָמט פון יאָר 1537.[6] אָבער מעגלעך, אַז יידן האָבן זיך דאָרט נאָך פריער אָנגע־הויבן צו באַזעצן.

כראָניקאַלע פרטים וועגן אָנהויב פון דער קהילה זענען נישט פאַרבליבן. אָבער דאָס לאָזט זיך פעסטשטעלן, אין אַן אַלגעמיינער פאָרם, פון די אָקטן פון ועד ארבע ארצות, דער צענטראַלער רעגירנדיקער אינסטיטוט פון פויליש־יידנטום, צום סוף פונעם 16־טן יאָרהונדערט:

א. „צוזאַמענפאָר פון גראָמניצער יריד,[7] יאָר שנ״ה לפ״ק (1595): די וועגראָווער לייט זענען געבליבן שולדיק לעת־עתה צו דריי לענדער פופציק גילדן אויסער דעם וואָס זיי זענען געבליבן שולדיק פונעם פאַרגאַנגענעם יריד. זיי האָבן אויך עובר געווען אויפן געבאָט נישט צו רירן זיך פון דאָנען און אויפצוהאַלטן זיך אונטער דער שטראָף פון חרם און זיי האָבן נישט געאָכט דערויף. דעריבער וועט מען זיי פאַרקנסן לויט ווי ס׳וועלן דאָס באַשטימען די אָנ־פירער פון די מדינות אין קומענדיקן יריד״.

ב. „יעראסלאווער צוזאַמענפאָר, סיון, שנ״ה לפ״ק[8]: ...די פריוואָטע הוצאות פון איצטיקן יריד אויסערן איינמאָנען פונעם פאבער[9] מאָכן אויס לעת־עתה אין יאראסלאוו 615 גילדן גדולים (— —), ווי אויסגערעכנט אין צעטל... און דערויף האָבן מיר דערווייל אייניגעמאָנט פון אויסערלעכע דיני־תורה מיט ווילנער, טיקטינער און וועגראָווער... דערויף איז וועגראָוו נאָך געבליבן שולדיק[10] פון יאָר שנ״ה לפ״ק. נאָך פון גראמניץ שנ״ה 50 גילדן קרן מיט קנס, ווי אויסגע־רעכנט אין פנקס. און נאָך צוליבן באַשטימטן טאָג[11] קרן און פראָצענטער ביז היינט 21 גילדן און 8, דאָס הייסט צוויי סכומים. איצט נאָך 10 גילדן פון שוואַנקער יריד. פון דעם וועלן זיי באַצאָלן צינזן, ווי אַלעס איז אָפגערעדט און אָפ־געמאַכט געוואָרן זונטיק, ד׳ תמוז שנ״ה לפ״ק״.

ג. „שוואנקער יריד, יאָר שנ״ו לפ״ק. (די וועגראָווער) האָבן אַלץ באַצאָלט פון פריער און אויך די פיר סכומות פון שוואנקער יריד שנ״ו. דער רעשט פון די פיר סכומות פאַרן שוואַנקער יריד שנ״ו, זיי זענען געבליבן שולדיק...״[12]

די דאָזיקע אָקטן זענען אַלזאָ נוגע די לויפנדיקע אָפצאָלונגען פון וועגראָוו צום ועד ארבע הארצות (4 לענ־דער קאָמיטעט), וואָס האָט קאָנצענטרירט די אָפצאָלונגען פון אַלע קהילות. די ווייכטיקייט פון די דאָזיקע אָקטן באַש־טייט נישט אין די ספעציפיצירטע אָפצאָלונגען פון וועלכע ס׳לאָזט זיך אָפילו נישט אַרויסדרינגען וויפל האָט באַטראָפן דער יערלעכער קאָנטינגענט, וואָס די וועגראָווער קהילה האָט באַדאַרפט באַצאָלן דעם ועד ד׳ ארצות. דאָס וואָלט מעגלעך געמאַכט פעסטצושטעלן דעם רעלאַטיוון פאַרנעם פון דער קהילה. דער וועדט פון די אָקטן באַשטייט דערין, וואָס זיי באַווייזן אויסדריקלעך, דאָס וועגראָוו האָט באַצאָלט אירע שטייערן דירעקט דעם ועד ד׳ ארצות און נישט דורך דער פאַרמיטלונג פון אַ צענטראַלער קהילה. דערפון לאָזט זיך פעסטשטעלן, אַז וועגראָוו איז שוין דעמאָלט געווען אַ

---

[6] בלעטער פאַר געשיכטע, יוואָ — פעלדמאַן: די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילן, לויט: Archiwum Główne, XII, 15, Warszawa.

[7] אַ קריסטלעכער פייערטאָג, אין וועלכן ס׳איז פאַרגעקומען אַ יריד אין לובלין; אין יענע טעג איז זיך צוזאַמענגעפאָרן דער ועד ארבע ארצות. דער יריד האָט זיך אָנגעהויבן דעם 2־טן פעברואַר און געדויערט 16 טעג. מ׳האָט אים אויך גערופן „יריד אדר״.

[8] „יריד שוואנקי״ — Świątki — אַ קריסטלעכער פייערטאָג אין חודש סיוון, אַרום שבועות, דעם 7־טן זונטיק נאָך פסחא; גע־דויערט 16 טעג.

[9] פון פויליש — Pobór — קאָפּ־שטייער.

[10] שמעון יהודה — אַפאַסטאָלן יום־טוב, מיט אים האָט זיך אָנגעהויבן דער יריד וואָס האָט געדויערט 8 טעג (פין דעם 28־טן אָקטאָבער).

[11] דאָס מיינט, שתדלנות־הוצאות, אין צוזאַמענהאָנג די סעסיע פון פוילישן סיים אין מערץ 1595.

[12] „סכומות״ — אַ אָפּצאָל אַרויפלעגלעגט פראָפּאָרציאָנעל אויף די קהילות לויט זייערע מעגלעכקייטן. למשל: אין געוויסע יאָרן האָט איין „סכומה״ אין ועד ד׳ ארצות באַטראָפן 2000 גילדן.

צענטראַלע קהילה, גרויס און שטאַרק געוואָג, כדי צו זיין זעלבסטשטענדיק און אויך ביכולת צו נעמען אונטער איר שוץ אַנדערע קליינע קהילות. און כאָטש מיר האָבן נישט קיין ידיעות איבערן אַנטוויקלונגס־פּראָצעס, וואָס וועגן־גראוו האָט אַדורכגעמאַכט ביזן דערשלאָגן זיך צו אַזאַ פאַזיציע — לאָזט זיך פיל אָנשטויסן דערפון, וואָס איז באַוווּסט איבער דער אַנטוויקלונג פון דער קהילישער אינסטיטוציע אין פוילן וועלכע איז געווען כמעט אַן איינהייטלעכע אין דער גאַנצער מדינה.

אין אַלגעמיין האָבן די יידן געלעבט אין די שטאָטישע צענטערן, אין וועלכע זיי האָבן געקאָנט דערגרייכן אַ בעסערן שוץ פון זייער לעבן, פאַרמעגן און רעליגיעזע אינסטיטוציעס. אין אַ שטאָט אַרומגערינגלט מיט אַ מויער און וואָס איז דער זיצפּלאַץ פון דער אַדמיניסטראַציע, פון פּריץ אָדער מלך, איז זיך לייכטער צו פאַרטיידיקן, ווי לעבנדיק ווייט צו־שפּרייט אין דאָרף. אויך די נומעריש גרעסערע יידישע קאָנצענטראַציע אין דער שטאָט האָט פאַרלייכטערט דאָס פאַרטיידיקן זייערע רעכט. די נומעריש גרעסערע קאָנצענ־טראַציע האָט אויך דערמעגלעכט דאָס אָרגאַניזירן און פראַקטיצירן אַ יידיש לעבן. דאָס אויסהאַלטן פון די יידישע אינסטיטוציעס מיט זייער פערסאָנאַל (רב, שוחט, חזן, בעאַמטער) האָט פיל געקאָסט און וואָס גרעסער ס׳איז געווען די צאָל באַטייליקטע איז געווען לייכטער דער עול און בעסער דאָס פונקציאָנירן פון די איסטיטוציעס. אַזוי, צום ביישפּיל, אַ גרויסע קהילה האָט זיך געקאָט דערלויבן אויפ־צונעמען אַ רב, וועלכער זאָל איר באַשיינען מיט זייז באַרימטקייט, אָבער אַ קליינע קהילה האָט זיך געמוזט אָנשליסן צו אַן אַנדערער קהילה, כדי צו קאָנען דעקן אירע באַדערפענישן. וואָגיק איז אויך געווען דער עקאָנאָמישער פּאָקטאָר. נאַטירלעך, איז אַ שטאָט געווען אַ צענטער פאַר אינטעסיוואָר ווירטשאַפטלעכער טעטיקייט און דאָס אַליין האָט שוין געשאַפן גרעסערע מעגלעכקייטן פון איניציא־טיוו און פרנסה. אין דער שטאָט איז דעריבער אַנטשטאַנען די אָנפירערישע קהילה.

אָבער אַנטקעגן די וואָגיקע פאַקטאָרן, וואָס האָבן צוגעצויגן יידן אין די שטעט, זענען געווען נישט ווייניקער וויכטיקע פאַקטאָרן, וואָס האָבן זיי געצוווּנגען צו פאַר־לאָזן די שטעט, און זיך באַזעצן אין זייער סביבה און אָפטמאָל שאָפן דעם יסוד פאַרן אַנטשטייען פון אַ נייער שטאָט. נישט דאָ איז דער פלאַץ אויסצורעכענען די דאָזיקע פאַקטאָרן. געווג אָבער צו דערמאָנען דעם שטענדיקן געראָנגל מיט די שטאָט־בירגער, וואָס האָט באַגרענעצט די צאָל יידן, וועלכע האָבן זיך געקאָנט איינאָרדנען אין דער שטאָט. כדאי צו געדענקען, דאָס אינאיינעם מיטן וואַקסן פון דער שטאָט זענען אויך געוואַקסן די פרנסה פראָבלעמען, און אויך די אינערלעכע קאָנקורענץ, וואָס איז געווען אומפאַרמיידלעך זייענדיק אַ פועל־יוצא פון דער גרויסער קאָנצענטראַציע פון יידן אין געציילטע פראָפעסיעס. אָט דידאָזיקע קאָנקורענץ האָט געצוווּנגען יידן צו זוכן פרנסה אויסער דער שטאָט. מ׳דאַרף אויך נעמען אין אַכט די עקאָנאָמישע פאַרבינדונג, וואָס איז באַשטאַנען צווישן שטאָט און דאָרף, די אָפהענגיקייט פון דאָרף אין די שטאָטישע איינווווינער, די נייע זידלערישע פונקציעס צו וועלכע יידן האָבן פיל בייגעשטייערט. דאָס אַלץ האָט אַרויסגעצויגן יידן פון דער שטאָט. די טענדענץ איז אָבער געווען אָפצוהיטן די פאַרבינדונג מיט דער שטאָם־שטאָט פון וועלכער מ׳האָט דערווואַרט נויטיקן שוץ און וועלכע האָט אויך באַפרידיקט די לעבנסווויכטיקע רעליגיעזע באַדערפענישן. אין די שטאָם־שטאָט איז מען געקומען אויף יום־טוב, שטעלן אַ חופה, ברענגען צו קבורה אַ מת א. אַ. וו. פאַר דעם אַלעם האָט מען געדאַרפט באַצאָלן מיט שטייערן און געהאָרזאַמקייט צו דער מוטער־קהילה. אַזוי אַרום איז אַנטשטאַנען די קליינע קהילה, וואָס איז אַנגעשלאָסן צו דער שטאַרקערער קהילה אינעם קריין.

די אָפהענגיקייט פון דער קליינער קהילה אין דער גרויסער קהילה, האָט אַנגעהאַלטן אַזוי לאַנג ביז די קליינע קהילה האָט זיך אַנטוויקלט און געשטאַרקט און געקאָנט זיין זעלבשטענדיק און אויך דערפילן אַליין די צווויי הויפט־באַדינגונגען — שוץ און באַזאָרגן די רעליגיעזע באַדערפע־נישן. ווי נאָר די קליינע קהילה האָט זיך געפילט איינגעפונדעוועט האָט זי געזוכט זיך צו באַפרייען פון דער אָפּוטרופּסוס. די הויפט־קהילה פון איר זייט האָט אָבער נישט געהאָט קיין חשק אויפצולעזן די דאָזיקע אָפהענגיקייט צוליב די פראָפּיטן, וואָס זי האָט דערפון געציוגן: די אָנגעהעריקייט פון דער קליינער קהילה האָט פאַרגרעסערט די צאָל מיטגלידער פון דער גרויסער קהילה און אויך איר חשיבות און געהויבן איר שטעלונג לגבי אַנדערע קהילות. ס׳איז אויך געווען אַ כבוד, וואָס די גרויסע קהילה פירט אָן און דעצידירט אין אַלע ענינים. געווען אויך עקאָנאָמישע פלוסן, ווייל די הויפט־קהילה האָט באַשטימט דעם שטייער קאָנטינגענט פון דער קליינער קהילה לויט איר אָפשאַצונג, ווייל זי איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך לגבי דעם ועד ד׳ ארצות אויך פאַרן אָפּצאָל פון דער קליינער קהילה. דאָס האָט אָבער געעפנט אַ וועג צום שווערן באַ־לאַסטן די קליינע קהילות, באַזונדערס אין צייטן וועו דער לאַסט פון די שטייערן איז געוואָרן שווער און האָט באַדריקט די צענטראַלע קהילות.

צוליב דעם איז די עמאַנציפּאַציע פון די קליינע קהילות נישט געווען קיין אוטאָמאַטישער פראָצעס, נאָר אַ פועל־יוצא פון אַ שווערן קאַמף, וואָס זיין אויסגאַנג איז געווען זיכערער אין דער מאָס אויף וויפל די קליינע קהילה האָט זיך באמת אַנטוויקלט און קאַנסאָלידירט אין פאַרגלייך מיט דער גרויסער קהילה, וואָס איז ביז איצט געווען איר באַשי־צערין. ווי מיר וועלן וויייטער זען איז דער זעלבער גורל געווען באַשערט אויך וועגראָוו. אָבער די קאַנסעקוועניץ וואָס לאָזט זיך אַרויסציען פון אָט דער אַנטוויקלונג איז: צום סוף פונעם 16־טן יאָרהונדערט האָט שוין וועגראָוו געהאַט אַדורכגעמאַכט דעם דאָזיקן פראָצעס און איר פאָזיציע אַלס הויפט־קהילה איז שוין געווען זייער אַ שטאַר־קע. און אין אמת׳ן, לויט אַ שפעטערע ידיעה פון דער

צווייטער העלפט פונעם 17־טן יאָרהונדערט, האָבן באַלאַנגט צו וועגראָוו אַכט שטעט און שטעטלעך (דערונטער סאקאלאוו, טשעכאַוויטש און מעזריטש) און 12 דאָרפישע אַראנדאַרן.[13]

די וויכטיקייט פון דער וועגראָווער קהילה באַווייזט אויך די פאַזיציע, וואָס זי האָט פאַרנומען צווישן די אַנדערע קהילות פון פוילן. בנוגע אָט דער פאַזיציע פאַרמאָגן מיר ידיעות. שוין אין די דאָקומענטן פון ועד ד׳ ארצות איז אָנגעדייט דאָס וועגראָווער יידן זענען געווען אָנווועזנד אין וועלכער ס׳איז פאָרם אין די צוזאַמענקונפטן פונעם ועד („זיי זאָלן זיך נישט רירן פון דאָנען ביז זיי וועלן באַצאָלן״). האָבן זיי געהאַט אַן אפיציעלע רעפרעזענטאַנץ אין ועד? באַוווסט איז, אַז דער ועד איז באַשטאַנען אויס פאַרטרעטער פון די הויפט־און ראַיאָן־קהילות אין פוילן. דוכט זיך, אַז ביז דער צווייטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָט וועגראָוו נישט פאַרנומען קיין אפיציעלע פאזיציע אינעם ועד, כאָטש זי האָט גענאָסן פון אַ ספעציע־לער שטעלונג צוליב איר געפינען זיך אין דער שטרייט־טעריטאָריע צווישן פוילן און ליטע — פאָדלאָסיע. ס׳איז אויך באַווויסט, דאָס נאָך דער צעשיידונג פון פוילן און ליטע אין יאָר 1623 איז טיקטין צוגעפאַלן די ראָל צו רעפרע־זענטירן דעם פאָדלאָסיער ראַיאָן אינעם ועד. דוכט זיך אָבער, אַז אויך וועגראָוו האָט זיך געהאַלטן באַרעכטיקט צו זיין רעפרעזענטירט און וויל דאָס איז געווען אַ וויכטיקער פאָסטן זי אָנגעהויבן אַ קאַמף פאַרן געווינען אַ רעפרעזענטאַנץ אין ועד ד׳ ארצות. אין דעם קאַמף האָבן איר אונטערשטיצט די מעזריטשער און טשעכאַוויטשער קהילות, וואָס האָבן אויך אָנגענומען, אמת נישט אויף לאַנג, די אָנפירערשאַפט פון וועגראָוו. דער רעזולטאַט איז געווען, דאָס איז אָנהויב צווייטער העלפט פונעם 17־טן יאָרהונדערט האָט וועגראָוו אַן אפיציעלע רעפרעזענטאַנץ אין ועד, צוליב דעם וואָס זי איז געווארן אַ זעלבסטשטענדיקער ראַיאָן, וועלכן זי האָט אויך רעפרעזענטירט. וועגראָוו האָט פאַרנומען דעם פאָסטן ביז צו דער ליקווידאַציע פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין 1764. פאַראָן באַווייזן פון דאָמאָלסדיקע יידישע און פוילישע קוועלן, וואָס באַשטע־טיקן דאָס.

צווישן די אַקטן פונעם ועד ארבע ארצות איז פאַראַן אייגער פון יאָר תכ״ד (1664), וואָס איז אַ באַגלייט־וואָרט (הסכמה) צום בוך „עמודי שבעה״ (אויך אַ פונקציע פון ועד ד׳ ארצות). צווישן די רבנים, וועלכע האָבן זיך באַטיי־ליקט אינעם צוזאַמענפאָר פון ועד און האָבן געגעבן זייער הסכמה צום בוך, געפינט זיך אויך ר׳ יעקב בר׳ יחזקאל, דער דעמאָלסדיקער רב פון וועגראָוו. ער האָט אָבער געחתמ׳ט „מבורר דק״ק פוזנא״.[14] דער וועגראָווער רב האָט זיך באַטייליקט אין צוזאַמענפאָר פון ועד ארבע ארצות, אָבער מעגלעך אַז דעמאָלט זייענדיק שוין באַשטימט אַלץ רעפרעזענטאַנט פון וועגראָוו, האָט ער נאָך ווייטער רעפרעזענטירט פוזין, אָדער ער איז אויסגעוויילט געוואָרן פאַר אַ בורר דורך פוזין אין אירס אַ סכסוך. דאָקומענט פון תמ״ג (1683) באַשטעטיקט שוין אַן ספק, דאָס וועגראָוו איז אַ זעלבסטשטענדיקער ראַיאָן אינעם ועד. דער דערמאָנטער דאָקומענט פונעם ועד איז נוגע דעם סכסוך צווישן טיקטין און דעם פוזינער ראַיאָן, וואָס איז געבראַכט געוואָרן צום אויסגלייך פאַרן ועד ד׳ ארצות, וועלכער האָט פון זיין זייט פעסטגעשטעלט:

„...נאָר ק״ק טיקטין און ק״ק וועגראָוו און דער גאַנצער פוזינער ראַיאָן וועלן אויסווייזן יעדער איין פירער פון זיין קהילה און פון דערמאָנטן ראַיאָן און די דריי וועלן אַלץ באַוואָכן און באַהאַנדלען. די דאָזיקע דריי בוררים וועלן איינ־פירן די ריכטיקע אָרדענונג וויפל ס׳זאָל אויף להבא געבן דער פוזינער ראַיאָן און מיט וויפל ס׳דאַרפן העלפן דער וועגראָווער ראַיאָן און אַלע אומגעבונגען און צו דאַרפן געבן די סביבות פון טיקטין און וואָס זאָל זיין זייער גאָב... דאָס זענען די רייד פון די בוררים פונעם פולן רוזנים טיש פון ד׳ ארצות יצ״ו, יום א׳, כ״ג אדר תמ״ג פה ק״ק לובלין״.

פון דעם דאָקומענט איז קלאָר, אַז וועגראָוו איז שוין אַ זעלבסטשטענדיקער ראַיאָן, וואָס איז רעפרעזענטירט אין ועד דורך דער וועגראָווער קהילה. עטלעכע יאָר שפעטער — תמ״ה און תמ״ח — 1685—1688 — געפינט זיך די אונטערשריפט פון ר׳ משה מרדכי הי״ד, דער רב פון וועגראָוו, נאָך ר׳ יעקב בר׳ יחזקאל, אויף אַ הסכמה פון ועד ד׳ ארצות צו די ספרים „נחלת עזריאל״ ו„כתונת פסים״.[15] ס׳איז מעגלעך, אַז דער רב, אַ גדול בתורה, האָט געחתמעט אין זיין אייגענעם זכות (אויך דאָס באַווייזט די וויכטיקייט פון דער שטאָט. וואָס האָט געקאָנט איינלאַדן צו זיך אַ רב פון אַזאַ פאַרנעם). פונדעסטוועגן דאַרפן מיר אָנעמען, אַז דאָס איז אַ וויטערדיקער באַווייז פאַר דער זעלבסטשטענ־דיקייט פון וועגראָוו און איר רעפרעזענטאַנץ אין ועד ד׳ ארצות.

אַ נאָך מער קלאָרערער באַווייז, כאָטש פון אַ שפעטער־דיקער דאַטע, איז פאַראַן אין די פוילישע מקורות. לויט צוויי ליסטעס, וואָס זענען נוגע דעם ועד ד׳ ארצות און זיין צוזאַמענשטעל, שטעלט זיך אַרויס:

---

[13] זע: История Еврейского Народа Т. III Стр. 167—8. Издание „Мир״, Москва 1915. מ. באַלאַבאַנס אַרטיקל.

[14] דער נוסח פון דער הסכמה איז פאָלגנד: „...כ״ד היום יושבי כסאות למשפט פה ק״ק לובלין ביריד גרומניץ יום א׳, י״א ניסן כד״ת לפ״ק״. צוזאַמען מיט די רבנים פון לובלין, לעמבערג, לאָדמיר, בראָד, שעברעשין, האָט אויך געחתמעט „יעקב בלא״א (בן לאדוני אבי) הרב הגדול מיהר״ר יחזקאל זלה״ה חונה בק״ק וועגראָב, מבורר דק״ק פוזנא״.

זע: פנקס ד׳ ארצות, סימן רמז.

[15] „כה דברו המאורות המופלגים רבני מ״צ דד׳ ארצות יצ״ו. היום יום ה׳, כ״ח אלול תמ״ה, החותמים לדבר אמת וצדק... ביעד קדש ביומא דשוקא פה יערסלב... ונא׳ משה בר׳ מרדכי הי״ד מוועגראָב.״

זע: פנקס ד׳ ארצות, סימנים תכה, תמ.

לויט דער ליסטע פון יאָר 1717 איז דער ועד באַשטאַנען[16]:

פון 6 „לענדער" — קראקע, פוזן, רייסן, לובלין, וואַלין, פּאָדאָליע;

6 „קרייזן" — כעלם, בעלז, זאמאשטש, פשעמישל, וועגראָוו, טשעכאָוויטש,[17] טיקטין;

4 „זעלבסטשטענדיקע קהילות" — פשעמישל, יאראסלאוו, דאבראמיל, ריישע.

די פונאַנדערטיילונג פון די דעלעגאַטן צום ועד ארבע ארצות איז געווען:

יעדעס „לאַנד" האָט געשיקט 4 דעלעגאַטן; יעדער „קרייז" — 2 דעלעגאַטן; יעדע „זעלבסטשטענדיקע קהילה" — 1 דעלעגאַט. די אַלגעמיינע צאָל פון קהילות און קרייזן, וואָס זענען געווען פאַרטראָטן אין ועד איז געווען 16 און צווישן זיי פאַרנעמט שוין וועגראָוו אַ בכבודיקן אָרט.

אין דער צווייטער ליסטע פון יאָר 1764 איז דער צוזאַמענשטעל פון ועד געווען דער פאָלגענדער:

15 „קרייזן" — צווישן זיי וועגראָוו, טשעכאַנאָוויטש, טיקטין;

3 „ראַיאָן קהילות";

4 „זעלבסטשטענדיקע קהילות" — צווישן זיי מעזריטש.[18]

די פונאַנדערטיילונג פון די דעלעגאַטן איז געווען: יעדער „קרייז" — 2 דעלעגאַטן; ראַיאָן־קהילה — 2; זעלבסטשטענדיקע קהילה — 1 דעלעגאַט. די אַלגעמיינע צאָל פון די רעפּרעזענטירטע קהילות — 22. אין די צוויי ליסטעס שפּיגלט זיך אָפּ די אַנטוויקלונג וואָס איז פאָרגעקומען אין פאַרלויף פון דער צייט — לגבי וועגראָוו איז דאָס געווען דער באַפּריאָריטעט פראָצענט פון טשעכאַנאָוויטש און מעזריטש, וואָס אַנטשפּרעכט אויך די יידישע מקורות — אַ באַוויזן אַז ביידע ליסטעס זענען פאַרלאָסלעך.

קלאָר דעריבער, אַז דער איינגעפונדעוועטער מצב פון וועגראָוו אין 16־טן יאָרהונדערט האָט זיך נאָך מער פאַרפּעסטיקט אין 17־טן יאָרהונדערט און דער פּרעסטיזש פון דער קהילה איז געשטיגן אויך לגבי חוץ. דאָס איז טאָקע געווען די בלי־תקופה פון דער קהילה און איר העכסטע דערגרייכונג איז געווען דאָס געוויינען אַ רעפּרעזענטאַנץ אין ועד ד׳ ארצות — די אָנפירנדיקע און באַשטימענדיקע אינסטאַנץ פון דעמאָלסדיקן פוילישן יידנטום. וועגראָוו איז געווען איינע פון די ווייניקע און בכבודיקע קהילות אין דער מדינה, וואָס אויף זיי איז אַרויפגעלייגט געווארן די זאָרג פאַר כלל ישראל.

דאָס דערגרייכן אַ רעפּרעזענטאַנץ אין ועד ד׳ ארצות שליסט אויך אָפּ די תקופה פון שטענדיקער אויסברייטערונג און שטאַרקונג, ווייל ווי מיר ווילן באַלד זען האָט זיך די קהילה שפּעטער אָנגעשטויסן אויף שווערי־קייטן, וואָס זענען געווען אַ פועל יוצא פון ענדערונגען, וועלכע זענען פאָרגעקומען אין דער מדינה און אין דער שטאָט. שוין אין אָנהויב פון 17־טן יאָרהונדערט האָט פאַרפליצט פוילן אַ כוואַליע פון מלחמות און אומסטאַביליטעט, וואָס האָט אין דער ערשטער ריי געטראָפן די יידן און דערונטער אויך די וועגראָווער קהילה.

ווי געזאָגט זענען פאָרגעקומען ענדערונגען אויך אין דער שטאָט. אָנגעהויבן האָט זיך דער ענין נאָך אין יאָר 1660 מיטן פולשטענדיקן פאַרטרייבן פון די אריאנען פון פוילן. וועגראָוו, וואָס איז געווען זייער הויפּט־זיץ, האָט דערפון באַזונדערס געליטן. דערנאָך האָבן זיך געטוישט די באַזיצער פון דער שטאָט: אין 1664 האָט דער פירשט באגוסלאוו ראדזיוויל פאַרקויפט וועגראָוו דעם פּוילישן פינאַנס־מיניסטער קאזימיר קראשינסקי. דער נייער באַזיצער, אַן אָרטאָדאָקס־קאַטאָלישער, האָט באַגינסטיקט דאָס רודפן די פראָטעסטאַנטן אין שטאָט און אזוי אַרום איז צערודערט געוואָרן דער באַשטייענדיקער מצב. פיל פראָטעסטאַנטן, וועלכע האָבן פריער געגאָסן פון זיכערקייט, האָבן פאַרלאָזט די שטאָט. אויך דאָס האָט זיך אויסגעווירקט נעגאַטיוו. אויף ווייט די צייט איז געוואָרן אומגאַרמאַל באַוווייזט דער פאַקט, דאָס די וועגראָווער יידן האָבן רעגיסטרירט די פריוועלעגיע וואָס קראָשינסקי האָט זיי געגעבן אין יאָר 1665 אין די אָקטן־ביכער פון דער שטאָט ל׳וווע (אין יאָר 1687). אָזאַ רעגיסטראַציע איז געמאַכט געוואָרן, כדי אָפּצוהיטן דעם דאָקומענט אַדער זיין אינהאַלט. דערפון איז צו זען, אַז ס׳זענען געקומען צייטן אין וועלכע ס׳איז שוין געווען שווער אָפּצוהיטן דעם דאָקומענט — וואָס פאַסירט דאָס רוב אין טעג פון אומרו אין דער מדינה.

די נייע שטערונגען האָבן זיך אויסגעדריקט ראשית כל אין פינאַנסיעלע שווערי־קייטן, מיט וועלכע די קהילה־לייטונג האָט געהאַט צו קעמפן אין אַ וואַקסנדער מאָס. אַלץ וואָס דער פאָליטישער מצב און די זיכערקייט אין דער מדינה זענען געוואָרן אומסטאַבילער — זענען געשטיגן די דערהאַלטונגס הוצאות פון די יידן. די סיבות דערפון זענען פאַרשטענדלעך: — די יידן האָבן געמוזט קויפן פאַר געלט זייערע רעכט און זיכערקייט. אויסער דעם פערמאַנענטן אָפּצאָל צו דער פינאַנס־קאַמער פון דער מלוכה, זענען זיי געווען פאַרפליכטעט צו געבן שטענדיק געלט די הויכע בעאַמטע און אויך אויסגעבן פיל אויף תמידיקער שתדלנות, כדי צו זיכערן די באַשטייענדיקע רעכט און דערווערבן נייע פאַרלייכטערונגען. מיטן וואַקסן פון די סכנות, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר אומסטאַבילע צייטן, איז געשטיגן די נויטוועניקייט פון פאַרטיידיקונג, וואָס האָט ווידער געמיינט — צאָלן געלט. דאָס איז געווען דער אַלגעמיינער מצב פון וועלכן אויך וועגראָוו האָט געליטן.

אַ ליסטע פון חובות, וואָס איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אין 1764 נאָכן ליקווידירן פון ועד ד׳ ארצות, באַווייזט

---

[16] היסטאָרישע שריפטן, יווא, 1־טער טייל, רעדאַגירט פון טשעריקאָווער, ווילנע 1937. י. שיפער: דער צוזאַמענשטעל פון „ועד ד׳ ארצות", זייט 80.

[17] דאָס באַווייזט, אַז טשעכאַנאָוויטש האָט זיך שוין דאָן באַפרייט פון וועגראָווערס קהילה אפיטרופסות.

[18] פון דעם איז צו פאַרשטיין, אַז מעזריטש האָט זיך שוין באַפרייט פון וועגראָוו.

אַז די חובות פון וועגראוו שטאַמען פון די יאָרן 1686—1703.[19] ס׳איז נישט באַווּסט געווי פאַרוואָס האָט זיך די וועגראווער קהילה אַזוי פאַרשולדיקט — צי צוליב פאַרגרעסערטע הוצאות פון דער קהילה, אַדער צוליב אומגעלונגענע האַנדלס־טראַנזאַקציעס. אַ פאַקט איז אָבער, אַז אין דער דערמאָנטער תקופה האָט די קהילה געבאָרגט געלט, בעיקר ביי דער גלח׳שאפט, וואָס האָט געהאַלטן יידן פאַר אַ זיכערע אינוועסטיציע פון אירע קאַפּיטאַלן. די קהילה האָט זיכער געהאָפט, אַז זי וועט קאָנען באַצאָלן אירע חובות — לכשירחיב... אָבער די דאָזיקע האָפענונגען האָבן זיך קיינמאָל נישט פאַרווירקלעכט. אומגעקערט, וואָס מער די צייט איז פאַריבער איז שוועכער אָנגעקומען דער קהילה צו באַצאָלן אַפילו די צינזן פון אירע חובות. אין דער דערמאָנטער ליסטע פון חובות איז פאַראַן אַ באַמערקונג וועגן בודזשעט פון דער קהילה אין יאָר 1762/3, וואָס באַווייזט אַז די הכנסות פון דער קהילה אין אָט דעם יאָר זענען געווען 16.841 גילדן, 25 „גדולים". דאָקעגן האָבן באַטראָפן די הוצאות 29.216 גילדן, 24 „גדולים".[20] דער דעפּיציט האָט דעריבער אויסגעמאַכט 12.375 גילדן, מינוס 1 „גדול". קיין וווּנדער דעריבער, דאָס ס׳איז שווער אָנגעקומען דער קהילה צו באַצאָלן אירע חובות. ס׳איז מעגלעך, אַז צום טייל זענען די בודזשעט שוועריקייטן אין דעם יאָר גראָד געווען אַ פּועל־יוצא פון דער אומרואיקער צייט.

ר׳ פנחס בן עזריאל הלוי, דער דעמאָלסדיקער רב פון וועגראוו, שרייבט אין דער הקדמה צו זיין בוך „נחלת עזריאל":

„...און עטלעכע ספרים וואָס געפינען זיך נישט ביי מיר, כאָטש אין אַן אָנדער אָרט האָב איך זיי אין פריערדיקע יאָרן בפירוש ציטירט וועו איך האָב זיי געהאַט. אָבער דערנאָך איז גאָטס האַנט געווען אין דער גרויסער שריפה, וואָס איז געווען אין וועגראָוו יצ״ו אין ראש חודש סיון תקכ״א (1761). באַשיינפערלעך פאַר מיינע אויגן האָבן געברענט אַלע מיינע הייליקע ספרים, וואָס איך האָב פאַר־מאָגט און איך האָב נישט געקאָנט ראַטעווען די ספרי הקודש צוליב דער שריפה. איך בעט דעריבער מיך נישט חושד צו זיין, אַז איך האָב דאָס געגנבט". (זע „נחלת יזרעאל" פון פנחס בן עזריאל הלוי, האראדנא תקע״ז — 1817).

קיין ספק נישט, אַז אַזאַ גרויסע שריפה האָט געקאָנט צוגישט מאָכן די אָפּצאָל־מעגלעכקייטן פון די געליטענע מיטגלידער, וועלכע זענען אויך אין אַזאַ פאַל לויט דער אָנגענומענער פּראַקטיק באַפרייט געווארן אויף אַ געוויסע צייט פון צאָלן שטייערן. פאַרשטענדלעך אַז דאָס האָט זיך אויך אָפּגעשפּיגלט אין בודזשעט פון דער קהילה. מ׳דאַרף אויך נעמען אין אַכט, דאָס דער קריזיס האָט נישט געטראָפן בלויז די וועגראָווער קהילה. אויך אַנדערע קהילות האָבן געליטן און ס׳איז זיי שווער געווען נאָר צו העלפן, נאָר אויך צו דערפילן זייערע אייגענע פאַרפּליכטונגען.

[19] פון דער אַלגעמיינער סומע חובות 48.439 גילדן — זענען 43.185 גילדן געווען פון די דאָזיקע יאָרן.

[20] אין איין פּרילישן גולדן — 30 „גדולים".

אַזוי, צום ביישפּיל, איז סאַקאַלאַוו געבליבן שולדיק וועגראָוו 5000 גילדן — אַן אַלטער חוב פון דער צייט וועו וועגראָוו האָט באַצאָלט דעם ועד ד׳ ארצות די שטייערן פון סאַקאַלאַוו, וואָס האָט דעמאָלט אָנגעהערט צו וועגראָוו.

די פינאַנסיעלע שווערקייטן זענען אָבער נישט געווען פאַראייניצלט. די קהילה האָט געמוזט שטענדיק באַשיצן איר פאָזיציע אוו אירע דערגרייכונגען אוו באַזונדערס איז זי געווען פאַרטון אין אַ געראַנגל מיט די סעפּעראַטיסטישע טענדענצן פון די אָנגעגלידערטע קהילות. וועגראָוו האָט זיכער אַלץ געטון וואָס איז נאָר געווען מעגלעך, כדי צו פאַרמיידן דעם דאָזיקן סעפּעראַטיזם. אָבער נישט אַלץ איז געווען אָפהענגיק פון איר — די אַנטוויקלונג האָט געווירקט קעגן איר: ס׳איז געווען אוממעגלעך אייניצוהאַלטן די זיך אַנטוויקלנדיקע קהילות, וואָס האָבן דערגרייכט די זעלבע פאָזיציע וואָס וועגראָוו אַליין האָט פאַרנומען. צוליב דעם האָט וועגראָוו נישט געקאָנט איינהאַלטן ביי זיך טשעכאַוויטש, וואָס האָט זיך סעפּאַרירט אין די יאָרן 1714/15 אוו מעזריטש, וואָס האָט זיך זעלבסטשטענדיק געמאַכט נאָענט צום יאָר 1753. דערמיט אַליין האָט זיך אָבער דער ענין נישט פאַרענדיקט. די באַפרייטע קהילות האָבן אָנגעהויבן צו קאָנקורירן מיט וועגראָוו אין דער פאַרבליבענער סביבה. אַ לאָנגע האַמפּער־ניש האָט אָנגעהאַלטן צווישן וועגראָוו אוו טשעכאַוויטש. איבער דער קהילה וויסאָקיע, וואָס יעדע יום זיי האָט געפאָדערט פאַר זיך. דער סכסוך איז געבראַכט פון די רבנים פון די צוויי פאַראינטערעסירטע קהילות, כדי זיי זאָלן אָנטשיידן אין דעם ענין. אין אַ דאָקומענט פון ועד ד׳ ארצות פון יענעם יאָר שטייט געשריבן:

„...זענען געקומען די דאָזיקע צוויי צדדים אוו האָבן פאַר אונדז געבראַכט זייערע טענות. אָבער האָבן אונדז נישט אויפגעווייזן זייער רעכט מיט זייער מענה־לשון, וואָס זיי פאַרמאָגן נישט... איז אַזוי ארויס פון אונדז, אַז מיר האָבן אויסגעבייטערט דעם משפט ביז נאָכן מעזריטשער יריד פון יאָר תפ״ו... אוו אינצווישן בעת דער פאַרטיילונג פאַרן „סקאַרב קאַראַני"[21] פון „יחיאל" תפ״ו[22] זאָלן זיי אַזוי באַהאַנדלען די שטאָט, דאָס יעדע פון די צוויי דערמאָנטע קהילות זאָל געבן דעם „סקארב" די העלפט „קארגא",[23] וואָס קומט פון דער אויבנדערמאָנטער שטאָט... אוו בסך־הכל מאַכט אויס די קארגא פון דער געזאָגטער שטאָט פאַר הייי־יאָר 120 פוילישע גילדן; 60 גילדן פון דער קארגא דאַרפן באַצאָלן די אָנפירער דק״ק וועגראָוו אוו 60 די אָנפירער דק״ק טשעכאַווצע יצ״ו... אוו קיין אייניציקע פון די צוויי קהילות האָט נישט קיין שום הערשאַפט אויף דער געזאָגטער שטאָט אוו אין יעדן דין אוו משפט זענען נאָר מיר צוויי, די אונטן געהתמטע, האָר אוו הערשער איבער איר...

[21] Skarb Koronny — דער מלוכה־אוצר.

[22] אַ יריד וועלכער איז אויסגעפאַלן כ״ב תשרי תפ״ו.

[23] קאַפּ־שטייער.

דאָס האָבן מיר באַשטימט מיט דער איינוויליגונג פון די צדדים אָפּצוהאַלטן און אויסצופירן ווי אויבן געזאָגט אין חלילה נישט צו ענדערן...

דאָס זענען אונדזערע רייד היינט, יום ג׳ חול־המועד חג הסוכות, תפ״ץ, לפ״ק״.

הקטן יושע לוי מקראקי, החונה פה ק״ק טשעכאנאפצי, נאמן ב״י דד״א יצ״ו.

הק׳ בעריש סגל מקראקי, החו״פ ק״ק ווענגראב והגליל יצ״ו.[24]

דער טעקסט פון דעם דאָקומענט מאַכט אונדז קלאָר די סיבה פון סכסוך: די הויפט־קהילה האָט געקאָנט זיין האָר און הערשער איבער וויסאקיע און אויך איינמאָנען שטייערן לויט איר אייגענער אָפּשאַצונג. וועגן־גראוו איז נישט געווען גרייט צו פאַרציכטן פון גוטן ווילן אויף אַזעלכע פלוסן און האָט געפרוווט אָפּצולייגן די אַנטשיידונג, אָבער אויך דאָס האָט איר נישט געהאָלפן: אין יאָר 1729 איז פאַרגעקומען די וויטערדיקע באַהאַנדלונג אין דער שטאָט אסטערדין,[25] וואָס איז באַשטעטיקט געוואָרן דורכן ועד ד׳ ארצות אין יאָר תצ״ב. לויט די אויספירונגען פון דער באַהאַנדלונג גייט אַריבער ויסאקיע צו טשעכאָוויטש און שוין אין יאָר 1733 דערשיינט זי אין דער שטייער ליסטע פון יענער קהילה.

די באַפריאונגס־טענדענצן פון די אַנגעגלידערטע קהילות האָבן באַקומען אַ שטאַרקן אויסערלעכן סטימול נאָך דער ליקווידאַציע פון דער אינערלעכער יידישער אוטאָנאָמיע צוליבן אויפלייזן פונעם ועד ד׳ ארצות אין יאָר 1764. די פוילישע רעגירונג האָט אויסדריקלעך באַשטימט דעם פּרינציפּ דאָס יעדע קהילה באַזונדער איז פאַראַנטוואָרטלעך לגבי דער מאכט. אַזוי אָרום איז די פריערדיקע אָפּהענגיקייט און די קעגנזייטיקע פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פרייווויליקן באַשלוס. און נאָכמער: די גאַנצע קהילישע אָרגאַניזאַציאָנעלע סטרוקטור, וואָס האָט ביז דעמאָלט עקזיסטירט, איז געווען באַזירט אויף דער אוטאָנאָמיע, וואָס איז איצט אויפגעלייזט געוואָרן. מ׳קאָן זיך דערייכט בער לייכט אָנשטויסן, דאָס נאָכן אויפלייז האָט די דאָזיקע סטרוקטור פאַרלוירן איר יסוד און ס׳איז נאָר געווען אַ פראַגע פון צייט ווען איר פאָרם וועט זיך פולשטענדיק ענדערן.

וויפל יידן זענען געווען אין וועגראוו? געניוע ציפערן זענען פאַרבליבן נאָר פון אָנהויב 1765, ד. ה. צום סוף פון דער תקופה. נאָך דער ליקווידאַציע פון דער יידישער אוטאָנאָמיע, בעיקר צוליבן באַרויבן דאָס רעכט פון ועד ד׳ ארצות אייגצומאָנען שטייערן אין אַ צענטראַליזירטער פאָרם, האָט די פוילישע מאַכט באַשלאָסן אַדורכצופירן אַ ציילונג פון די יידן, כדי גענוי פעסטצושטעלן דעם סכום פון קאָפּ־שטייער. וואָס זיי דאַרפן באַצאָלן. די ציילונג וואָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אינעם דערמאָנטן יאָר באַווייזט, אַז די וועגראווער קהילה האָט געציילט 3623 יידן, אָבער אין דער שטאָט גופא זענען געווען 581 יידן.[26] אַזוי ווי די ציילונג האָט געדינט דעם צוועק פון באַשטימען שטייערן איז אָנצונעמען, אַז פיל האָבן זיך פון איר אַרויסגעדרייט און דערי־בער שפּיגלט זי נישט אָפּ די רעאַלע צאָל יידן אין די קהילות. פאַראַן אויך פאַרשיידענע מיינונגען וועגן דער דאָזיקער צאָל: עטלעכע האָלטן, אַז מ׳דאַרף צוגעבן איין דריטל צו דער אָפּיציעלער צאָל און אַנדערע מיינען, אַז די אמתע צאָל איז נאָך אַ פיל גרעסערע.[27]

בנוגע דער אינערלעכער אָרגאַניזאַציע פון דער קהילה און אירע אינסטיטוציעס אין דער באַהאַנדלטער תקופה זענען נישט פאַראַן קיין פרטים. אויף יעדן פאַל איז אָנצונעמען, אַז זי איז נישט געווען אַנדערש ווי אין אַנדערע קהילות אין פוילן. דער צענטראַלער און באַשטימענדער גוף אינעם לעבן פון די יידישע ישובים איז דער קהל וואָס רופט זיך טיילמאָל אין פוילישע אַקטן „עלטסטע" (Starsi). לויט דאָקומענטן פון יענער תקופה (קראשינסקיס פריוועלעגיע פון 1665; דאָקומענטן פון ועד ארבע ארצות) איז קלאָר, אַז די אוטאָריטעט פון די קהילה פירער איז געווען אַן אומפאַסנדיקע. נישט געווען קיין איין־אייניציקער שטח אין לעבן פון יחיד און געמיינשאַפט, וואָס איז נישט אונטערלעגן זייער אויפזיכט און באַשטימונגס־רעכט. דער יחיד האָט אויך נישט געהאַט קיין שום מעגלעכקייט אויסצומיידן די דאָזיקע אוטאָריטעט. די גרויסע מאַכט פון די פירער האָט געשטאַמט נישט נאָר פון דער שטרענגער אינערלעכער דיסציפּלין — אַ דיסציפּלין וואָס האָט צעמענטירט די יידישע סאָלידאַרישקייט און פאַרמיטן פריצות גדר — אָבער אויך פון די פולמאַכטן, וואָס די פירער האָבן פאַרמאָגט אַלס פועל יוצא פון דער געריכטלע־כער אוטאָנאָמיע. זיי האָבן פאַרמאָגט דעם אָפּיציעלן אויס־פיר־כוח, וואָס די שטאָט באַזיצער האָבן זיי געגעבן. אַ ייד האָט נישט געקאָנט ווידערשפּעניקן די פירער דורכן וועגדן זיך צו דער מאַכט. מ׳דאַרף צוגעבן, אַז די דאָזיקע גאָר בריייטע אוטאָריטעט איז געווען אַ נויטוועגדיקייט פון דער ווירקלעכקייט, ווייל נאָר זי האָט געשאַפן גרויסע מעגלעכקייטן פאַר דער אייגענער פאַרטיידיקונג פון די יידן. זי האָט אָבער אויך דערמעגלעכט מיסברויכן צוליב אירע פאַרפירערישע מעגלעכקייטן פון פריוואַטן גענוס דורך די

[24] זע: פנקס ד׳ ארצות, דאַרט, סימן תרז.

[25] Steredin.

[26] אין פאַרגלייך מיט עטלעכע אַנדערע שטעט, איז געווען די לאָגע פון וועגראָוו:

אין סאָקאָלאָווער קהילה 1467 יידן; אין דער שטאָט	—	587 יידן.			
אין מזריטשער	„	1076	„		
אין טשעכאָוויטש	„	1577	„	„ „	— 920 „
אין סעמיאָטיטשער	„	1895	„	„ „	— 1015 „

זע: J. Kleczynski i F. Kluczycki: Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765.

[27] יצחק שיפער שאַצט אָפּ די צאָל פון וועגראָוער יידן — אין דער שטאָט אַליין (אין יאָר 1765) — 1500.

I. Schiper: Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. Warszawa 1937, str. 258.

הויכע פונקציאָנאַרן — אַ דערשיינונג, וואָס איז געווען זייער אָפט אין דער שפּעטערדיקער תקופה.

די געשטאַלט פון דער יידישער קהילה אינעם באַהאַנדלטן פּעריאָד שפּיגלט זיך אָפּ אין עטלעכע דאָקומענטן פון יענער צייט. אין דער הקדמה צום בוך „ברית מטה משה"[28], שרייבט דער מחבר, זון פונעם וועגראָוער רב, ר' ישעיהו שליט:

„...איך לויב גאָט פונעם פולן האַרצן און דערצייל זיינע וווּנדער וויל זיין גנאָד צו מיר איז גרויס... ביז איך בין געווען געצווונגען צו וואַנדערן פון מיין געצעלט, דאָס געצעלט פון תורה, וויל אויך איך בין געווען פון די פארווייַלער אין בית־המדרש אין דער טרייער שטאָט אינאיינעם מיט די געראָטענע פון דער הייליקער עדה, וואָס איז כולה סופרים און פול מיט חכמה און פאַרשטאַנד ק"ק וועגראָב יצ"ו..."

נישט געאַכט אויף דער מליצה־דיקער שפראַך, וואָס האָט אַודאי אַ ביסל באַצירט די שטאָט — זענען דאָך בולט די גייסטיקע אייגנשאַפטן פון וועגראָוו: זי איז אַן אָרט פון לערנען תורה און פאַרמאָגט פיל למדנים, — אַ באַווייז פון אַ בכבודיקער קהילה.

אין דער רעקאָמאַנדאַציע וואָס דער ועד ד' ארצות האָט געגעבן אין יאָר תנ"א (1691) דעם אַלטן וועגראָווער רב, ר' מנחם מענדל בר' צבי הירש פון פּויזן, וועלכער האָט זיך געקלויבט צו פאַרן קיין בערלין, כדי דאָרט אָפּצודרוקן זיין בוך „צנצנת מנחם", איז געשריבן: ...„און בפרט פון די דריקער בעטן מיר, אַז זיי זאָלן זייער אַרבעט מאַכן געשיקט, כדי דער דערמאָנטער רב זאָל נישט זיין אָפּגעריסן פון זיינע תלמידים, וועלכע טרינקען מיט דורשט זיינע ווערטער און זאָלן נישט זיין ווי שאָף אָן אַ פאַסטוך... און דער דערמאָנטער רב מוז צוריקקומען צו זיין קהילה אוך לערנען תורה מיט זיינע פילע תלמידים, וועלכע וואַרטן אויף זיין לערנשאָפט..."[29]

דאָס איז אַ כאַראַקטעריסטישע אילוסטראַציע פאַר דער געשטאַלט פון דער וועגראָווער קהילה אין דער באַהאַנדלטער תקופה און באַווייזט די וויכטיקייט פון דער שטאָט, וואָס איז אָרט פון תורה נישט נאָר פאַר די שטאָטישע איינוווינער, נאָר אויך פאַר פיל תלמידים, וועלכע זענען געקומען פון דרויסן. צוליב דעם האָט די שטאָט אויסגעטאַלטן אַ ישיבה, בראש פון וועלכער ס'זענען געשטאַנען די רבנים פון דער קהילה און צומינדעסטן אין דער צייט פון רבי מנחם מענדלס רבנ'שאַפט איז די ישיבה געווען אַ שם־דבר אויך וויַיט אויסער די גרענעצן פון וועגראָוו. דער נוסח פונעם רעקאָמענדאַציע־בריוו באַווייזט אָן ספק די מערצאָלי־קייט פון די ישיבה תלמידים. דאָס איז אַ וויַיטערדיקער צייכן פונעם איינגעפונדעוועטן מצב פון דער קהילה, וואָס לויטן מנהג האָט זי מיט אייגענע כוחות אויסגעהאַלטן אַ ישיבה.

[28] „ברית מטה משה" — הרב משה ב"ר ישעיה כץ פון וועגראָוו, בערלין תס"א.

[29] זע: פנקס ד' ארצות, דאָרט, סימן תסו. „צנצנת מנחם", בערלין ת"פ.

און אויב וועגראָוו האָט געקאָנט אויסהאַלטן אַ גרויסע ישיבה — האָט זי זיכער פאַרמאָגט די נויטיקע מיטלען דערצו.

אויך די רבנים האָבן געהויבן דעם כבוד אוך די חשיבות פון דער שטאָט. געווען צווישן זיי גדולים אין תורה און חכמה, באַרימט אין דער גאַנצער מדינה און אויך וויַיט אויסער אירע גרענעצן. דער פאַקט דאָס וועגראָוו האָט געקאָנט אייגלאַדן צו זיך אַזעלכע רבנים, באַוויַיזט אויך די וויכטיקייט פון דער שטאָט אוך איר גוטן מצב, וויַיל וואָס מער אַ רב איז געווען באַרימטער האָט ער געווייַלט פאַר זיך אַן אַלץ וויכטיקערע קהילה.

צווישן די רבנים פון דער באַהאַנדלטער תקופה געפינען זיך ר' אליהו הלוי עטינגען, דער מחבר פון „ברית הלוי", ר' יעקב בר' יחזקאל ור" משה בר' מרדכי הי"ד — וועלכע זענען אויפגעשאָטן, ווי שוין דערמאָנט, אין שטח פון וועגראָוו בעת די באַראַטונגען פון ועד ד' ארצות — זענען אויך געווען באַרימטע רבנים אין לאַנד. דאָס באַווייזט אויך די רשימה פון בכבודיקע קהילות אין וועלכע זיי זענען געווען רבנים.

נאָר באַזונדערס באַרימט איז געווען דער וועגראָווער רב ר' מנחם מענדל בר' צבי הירש פון פויזן, זיין רבנות איז באַמערקנסווערט פאַר דער געשיכטע פון דער שטאָט נישט נאָר וויַיל ער האָט געהויבן איר פרעסטיזש מיט זיינע פילע תלמידים, וועלכע זענען געקומען בייַ אים לערנען תורה, נאָר אויך צוליב דער לאַנגער צייט אין וועלכער ער איז געווען דער רב פון וועגראָוו און גייסטיק באַאיינפלוסט און באַשיינט זיין קהילה. ער איז געקומען אַרום 1692/3 און געווען רב ביז ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1724. דאָס זענען געווען געבענטשטע אַקטיוות יאָרן פאַרן רב און פאַר דער שטאָט אינאיינעם.

דער שוין דערמאָנטער רעקאָמאַנדאַציע בריוו געהתמט דורך די רבנים פון ועד ד' הארצות באַווייזט אויף וויַיט דער וועגראָווער רב איז געווען געערט:

„...אומעטום ווו ס'וועט טרעטן דער פוס פונעם דער־מאָנטן רב דאַרף מען אים אָפּהיטן און ערן, באַשיינען און באַצירן מיט אַלע באַצירענישן, וואָס באַלאַנגען צו אַ צדיק פון זיינס גלייכן..."

אינטערעסאַנט איז דער לעבנסוועג פון דעם רב ביז ער האָט זיך דערוואָרבן די בכבודיקע פאָזיציע פון אַ באַרימטן תלמיד חכם. ער דערציילט דאָס אַליין אין זיין בוך „צנצנת מנחם":

„...דאָס זענען געווען מיינע לערער נ"ע ביי וועלכע איך האָב געלערנט און נישט פאַרפעלט קיין איינציקן פון זיי: דער ערשטער איז געווען הרב הגאון מוהר"ר מאיר ר"י יש' פון פויזן, וועלכער איז געווען אב בית־דין דק"ק שווארנעוש און איך בין דעמאָלט אַלט געווען זיבן יאָר. דער צווייטער איז געווען הרב הגדול המופלג מוהר"ר שמעיה, אב"ד וראש ישיבה דק"ק בערלין, וועלכער האָט מיט מיר געלערנט, וועו איך בין געווען אַ צעניאָריקער. דערנאָך איז דאָס לאַנד חרוב געוואָרן... (אין שוועדישן קריג) און אין יאָר תי"ח

(1658) זענען מיר צוריק געקומען קיין פויזן און איך האָב געלערנט ביים החריף הרבני מוהר״ר זעלקי. און מיין פאָטער האָט מיך געשיקט לערנען ביים הרב המופלג מוהר״ר שלמה אב״ד דק״ק ווראניק, דאָס איז דער גאון מוהר״ר מאן און פון דאָרט בין איך געפאָרן קיין ק״ק גלובא און איך האָב געלערנט ביי מיין קוזין הגאון מוהר״ר יאקובסקי, וועלכער איז שפעטער געוואָרן אב״ד ור״מ דק״ק ניקולש־פארג. און פון דאָרט האָט מיך מיין פאָטער געשיקט קיין ק״ק קראקע און איך האָב געלערנט ביים באָרימטן גאון מוהר״ר העשיל,[30] אב״ד ור״מ דק״ק קראקע, און אויך ביי מיין פעטער הגאון מוהר״ר מיכל, אב״ד דק״ק פראסטיץ. אַזוי ווי דאָרט האָט אויסגעבראכן אַ פעסט בין איך אַוועק קיין ק״ק לוואוו (לעמבערג) צום גאון המופלג, מיין מחותן, מוהר״ר דוד, דער בעל „טורי זהב״.[31] און אויך דאָרט האָב איך נישט געזרוט און בין געפאָרן קיין ק״ק זאלקבה און געלערנט ביים מוהר״ר משה, אב״ד ור״מ דק״ק האראדנא און בין געווען פון זיינע טיש־געסט. דערנאָך האָט ער מיך געשיקט לערנען ביים באָרימטן ליכט, מוהר״ר שמואל קיידנאוער,[32] וועלכער איז געווען אב״ד דק״ק רישע און דערנאָך אין ק״ק קראקע...״

יאָרן לאַנג האָט דער רב געוואָנדערט פון איין מקום תורה צום צווייטן, אין פוילן און אויסער אירע גרענעצן. די איינדרוקספולע רשימה פון זיינע לערער, וועלכע זענען דעמאָלס געווען די גרעסטע אין אַנזען אין אוטאָריטעט רבנים און למדנים אין דער מדינה, איז אויך אַ באָווייז פון דער למדנות און די טיפע קענטענישן פון ר׳ מנחם מענדל מיט וועלכע ער האָט באַשיינט די שטאָט. קיין וווּנדער דעריבער, וואָס ער האָט צוגעציוגן קיין וועגראוו פיל תלמידים.

ב. דער רעכטלעכער מצב פון די וועגראווער יידן

איינער פון די הויפט־פאַקטאָרן, וואָס האָבן דערמעגלעכט דאָס איינפונדעוועון און קאָנסאָלידירן זיך פונעם יידישן ישוב אין וועגראוו אין דערמאָנטן פעריאָד, איז געווען זייער גינסטיקער רעכטלעכער מצב, וואָס האָט געפונען זיין אויסדרוק אין די פריוועלעגיעס אוך אין מער לייכטערע עקזיסטענץ באַדינגונגען ווי אין פיל אַנדערע שטעט אין פוילן. דער וויכטיקסטער דאָקומענט, וואָס אינפאָרמירט

[30] הרב העשיל — פון די גרעסטע פוילישע רבנים אין 17־טן יאָרהונדערט. געווען רב און ראש־ישיבה אין לובלין, בריסק, קראָקע. געהאַט אַ סך תלמידים, וועלכע זענען באוויסט געווארן. געשריבן „חידושי הלכות״ אויף גווויסע מסכתות, און האָט קאָרעגירט „ספר מצוות גדול״ פון ר׳ משה מקוצי. געשטאָרבן 1664.

[31] ר׳ דוד הלוי, דער מחבר פון „טורי זהב״ (טז) — פון די גרעסטע רבנים אין 17־טן יאָרהונדערט. געווען רב אין פאָטיליטש, פויזן, אסטראָה, לעמבערג א״א. געשריבן אַ אויספירלעכן פירוש אויף אַלע חלקים פון „שולחן ערוך״, וואָס איז געווען זייער אָנגענומען. געווען דער איידעם פון ר׳ יואל סירקיס, דער מחבר פון ב״ח.

[32] ר׳ שמואל קיידאָנאָווער (מהרש״ק) — פון די גרעסטע רבנים אין פוילן אין 17־טן יאָרהונדערט. געווען רב אין ניקאָלשבערג, גלאגא, פראָנקפורט דמיין, ביאלא, ווילנע. געשריבן: „ברכת הזבח״, „ברכת שמואל״.

אונדז איבערן רעכטלעכן מצב איז די פריווילעגיע, וואָס דער נייער באַזיצער קראשינסקי האָט געגעבן אין יאָר 1665 די יידן אין וועגראוו און סאקאלאוו. געמוג אַפילו אַן אויבער־פלעכלעכער איבערבליק, כדי באַלד צו דערקענען די ענלעכקייט צווישן דעם כתב קיום (פריוועלעגיע) און דער פריוועלעגיע, וואָס קאָזימיר דער גרויסער האָט געגעבן דעם יידישן כלל אין פוילן אין יאָר 1453 און וועלכע ס׳האָבן באַשטעטיקט אויך די קומענדיקע מלכים. די דאָזיקע פריוועלעגיע, וואָס רופט זיך די „פאָרבריטערטע קאָזימירישע״, איז די גינסטיקסטע פאַר די יידן. פאָראַן אַפילו אַזעלכע וועלכע האָלטן, אַז די פריוועלעגיע איז אַזוי גינסטיק דאָס די יידן האָבן זי געפעלשט, כדי צו דערווערבן פאַר זיך גינסטיקע רעכט. די גרויסע ענלעכקייט צווישן די צוויי דאָקומענטן דערלויבט אָנצונעמען, דאָס די וועגראווער יידן האָבן זיך געשטיצט אויפן אַלגעמיינעם כתב־קיום אין זייערע באַמיאונגען צו זיכערן זייערע רעכט. דער פאַקט, וואָס זיי האָבן געקאָנט באַווייזן דאָס אַזעלכע רעכט זענען פאָראַן פאַרן יידישן כלל אין לאָנד האָט זיכער משפיע געווען אוך לייכטער געמאַכט די באַזיצער פון וועגראוו אַנטקעגן צוקומען די יידן.

די פריוועלעגיע פון קראשינסקי איז אין דער אמתן אַ נייע באַשטעטיקונג פון די אַלע רעכט, וואָס די יידן האָבן דערוואָרבן במשך דער צייט פון די פריערדיקע שטאָט־באַזיצער. אַזאַ באַשטעטיקונג איז געווען אָנגענומען מיטן קומען פון אַ נייעם באַזיצער אין די שטאָט. דאָס איז אויך קענטיק אינעם טעקסט פון דער פריוועלעגיע:[33]

„...יאָן קראשינסקי, פינאַנס־מיניסטער, סטאָראָסטא פון נאוואמיע, פראמניצע, דער ערבלעכער באַזיצער פון וועגראוו און סאקאלאוו, זענען מיר מודיע מיט דעם כתב... דאָס די יידן פון מיין וועגראוו האָבן פאַר מיר פרעזענטירט די פריוועלעגיעס, וואָס די פריערדיקע באַזיצער פון וועגראוו האָבן זיי געגעבן אוך אויך דער לעצטער פאַר מיר, זיין עקסעלענץ דער פירשט באָגוסלאוו ראדזיוויל... וועמענס הערשאַפט איז איצט אַריבער צו מיר. דעריבער האָבן זיי געבעטן, אַז איך זאָל זיי באַשטעטיקן די דאָזיקע פריוועלעגיעס... און זיי באַשטעטיקן אַ געזעצלעכע גילטיקייט...״

צום סוף פון דער פריוועלעגיע ווערט געזאָגט:

„...געפינענדיק די בקשה פון די דערמאָנטע יידן פון וועגראוו אוך סאקאלאוו פולשטענדיק גערעכט און שטיצנדיק זיך זיך אויף די פריערדיקע רעכט וועלכע מיינע פאַרלויפער האָבן זיי באַשאָנקן, באַשטעטיק איך און מאַך רעכטלעך גילטיק אַלע זייערע רעכט...״

פון דעם דאָזיקן נוסח איז אָנצונעמען, דאָס די רעכט,

[33] די פריוועלעגיע — אין רוסישער איבערזעצונג, אַ קאָפּיע פון לאָטיינישן און פוילישן (מערסטנס) טעקסט — איז געשריבן אין די אַקטן פון דער שטאָט ליוווע, וועלכע געפונען זיך אין וואַרשעווער הויפט־אַרכיוו, בוך נומער 63, זייטן 441—438.

זע: Еврейская Старина, 1911, V, СПБ. דאָס אַרטיקל פון נ. נ.: „צו דער געשיכטע פֿון די יידן אין וועגראוו אין סאָקאָלאוו, אין פאָדליאַשער געגנט״.

וואָס קראשינסקי רעכנט אויס און באַשטעטיקט (דערנאָך אויך זיין זון), האָבן פאַקטיש פאַרפליכטעט נאָך אַ לאַנגע צייט פאַר דעם. אַזוי ווי ער דערמאָנט באַזונדערס און אויסדריקלעך דעם פריערדיקן באַזיצער ראדזיוויל אוֹן דער־נאָך רעכנט ער נאָך אויס די „פריערדיקע באַזיצער" — באַציט זיך זיכער דער לעצטער זאַץ צו דער צייט פון קישקא, וועלכער איז געווען דער באַזיצער פון וועגראוו פאַר ראדזיוויל. הייסט דאָס, אַז נאָך לאַנג פאַר דער פריוווע־לעגיע פון קראשינסקי האָבן יידן געגאָסן פון באַדינגונגען און רעכט, וואָס האָבן פאַרלייכטערט זייער עקזיסטענץ אין דער שטאָט.

וואָס שייך קישקא — דוכט זיך, אַז מיר האָבן אַ וויטער־דיקע אָנצוהערעניש וועגן דער רעכטלעכער לאָגע פון די יידן אין זיין צייט: אינעם דאָקומענט פון יאָר 1585 איז דעטא־לירט די ראָל פונעם הויף בעאַמטער — דער שטעלפאַרטרע־טער פונעם שטאָט־באַזיצער, וועלכער האָט געווינט אין וועגראוו.[34] ווי געזאָגט אין דאָקומענט האָט דער דאָזיקער בעאַמטער פאַרמאָגט אַ גרויסע מאַכט אויף די אונטערטעניקע פון אַלע קלאַסן, וועלכע האָבן געלעבט אין די גיטער פון באַזיצער. ער האָט קאָנצענטרירט אין זיין האַנט די פאָליצייי־אישע מאַכט, ער איז געווען באַפולמעכטיקט אַרויסצוטראָגען אורטיילן לויטן „אַלגעמיינעם געזעץ". צווישן די אויסגע־רעכנטע קלאַסן געפינען זיך די שליאַכטע, באירן, שטאָ־טישע בירגער, פויערן — אָבער נישט יידן. מעגלעך, אַז די יידן זענען אַרויסגעלאָזט געווָארן — די זאַך איז נישט זיכער — ווייל זיי האָבן שוין געגאָסן פון אַן אינערלעכער יוריסדיקציע.

די פריוועלעגיע פון קראשינסקי פאַרמולירט ענעוי די פליכטן אוֹן רעכט פון די יידן לגבי דעם שטאָט־באַזיצער. אַזאַ פאַרמולירונג איז געווען זייער באַהילפיק ביים אויס־מיידן סכסוכים מיט שכנים אוֹן אייגנשטעלן נאַרמאַלע קעגג־זייטיקע באַציונגען, באַזונדערס צוליבן אויפמערקזאַמן אָרדנען די פאַטענציאָלע שטרייט־שטחים דורך דעם שטאָט־באַזיצער. אַזוי, צום ביישפיל, איז פעסטגעשטעלט אין דער פריוועלעגיע:

„די יידן האָבן קיין שום שייכות נישט מיט די שטאָטישע קאָסעס אוֹן די קריסטן האָבן נישט קיין רעכט צו נעמען פון זיי אַזעלכע שטייערן. אָבער דאָס וואָס קומט פון זיי לויט אַ קאָנטיגענט, וואָס איז גלייך צום קאָנטיגענט פון די קריסטן -- זאָלן זיי פונאַנדערטיילן צווישן זיך אוֹן די פירער פון די שוהלן דאַרפן לויטן געזעץ איינמאָנען פון זיי אוֹן אַריינטראָגן אין דער שטאָטישער קאָסע".

אַזוי אַרום האָבן די יידן זיך געקאָנט באַשיצן קעגן איבעריקער עקספלאָאַטאַציע פון דער שטאָט, ווייל עס איז נישט געווען קיין פלאַץ פאַר אַן אינדיווידועלן דרוק אויפן איינצלנעם ייד. אַ באַפולמעכטיקטע יידישע רעפרעזענטאַנץ איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן איינמאָנען אוֹן אַריינ־טראָגן דעם אָפּצאָל אין דער שטאָטישער קאָסע. אויפן זעלבן שטייגער זענען די יידן געווען באַפרייט פון באַצאָלן לוין די אינקאָסענטן פון געטראַנק־שטייער, ווייל די אינקאָסענטן זענען געווען מחויב צו אַרבעטן אויפן חשבון פון דער שטאָט, אָדער די אַרענדאַרן פון דעם שטייער. אגב, דאָס זענען נישט געווען די אייניציקע שטחים אין וועלכע ס׳זענען פאָרויס באַשטימט געוואָרן די פליכטן פון די יידן לגבי דער שטאָט אוֹן איר באַזיצער.

די פליכטן פון די יידן צום שטאָט־באַזיצער זענען געווען באַשרענקט אויסשליסלעך אין געלט באַצאָלונגען:

„די אויבנדערמאָנטע יידן (פון וועגראוו אוֹן סאקאלאוו) זענען מחוייב צו באַצאָלן יעדעס יאָר פון יעדן זייערס אַ הויז צוויי גילדן אין מיין קאָסע. יידן וועלכע וווינען אַלס מיטער אין פרעמדע הייזער וועלן באַצאָלן אין מיין קאָסע 24 „גדולים"... יידן... וועלכע ווילן זיך באַזעצן אין דער שטאָט וועלן דאַרפן באַצאָלן באַזעצונגס־געלט... אַן איינמאָ־ליקער אָפּצאָל אין דער הויך פון 6 גילדן..."

דער דאָזיקער שטייער שפיגלט גוט אָפּ די באַזונדערע פאָזיציע פון די יידן אין דער מדינה. אין פוילן וואָס איז געווען אָרגאַניזירט אויף אַ קאָרפּאָראַטיוון יסוד, האָבן אויך די יידן געשאָפן אַ באַזונדערע קאָרפּאָראַציע. אמת, זיי האָבן נישט געקאָנט פערלאַנגען פאָליטישע רעכט, אָבער זייער מצב איז געווען גלייך דעם פון די שטאָטישע בירגער אוֹן אין געוויסע פאַלן אַפילו אַ בעסערער. אָבער זייערע עקזיסטענץ־רעכט אוֹן באַשיצונג האָבן זיי געמוזט קויפן פאַר פיל געלט.

אין דעם דאָזיקן פרינציפּ שפיגלט זיך אָפּ דאָס באַ־טראַכטן דעם ייד פאַר אַ פרעמדן. דאָס האָט אויך לייכטער געמאַכט דאָס פרעסן געלט פון יידן אַפילו דורך מער ליבע־ראַלע הערשער...

די באַקוועמערע עקזיסטענץ פון די יידן איז צום טייל תמיד געווען אָפהענגיק פון זייער מעגלעכקייט צו באַצאָלן פאַר זייער זיכערקייט. אויך די באַזיצער פון וועגראוו האָבן נישט אָפּגעווייכט פון דער פראַקטיק אוֹן האָבן איינגע־מאַנט פון די יידן הויכע אָפּצאָלונגען אוֹן אַ סך מער ווי פון די קריסטן. אָבער זיי האָבן פאַרן פרייז פון די אָפּצאָלונגען זיי געגעבן רעכט, וואָס יידן האָבן נישט באַקומען אין פיל אַנדערע שטעט אויך פאַרן פרייז פון אַ סך געלט. די דאָזיקע רעכט האָבן פאַרזיכערט די יידן פאַסיקע עקזיסטענץ באַדינ־גונגען. די פריוועלעגיע פון קראשינסקי רעכנט אויס אַ ריי רעכט, וואָס זענען נוגע די וויכטיקסטע לעבנס שטחים:

1. זיכערקייטס שטח

די יידן אין דער שטאָט האָבן גענאָסן פון אַ פולן שוץ פון זייער לעבן און פאַרמעגן. דער באַזיצער פון דער שטאָט האָט דאָס פאַרזיכערט דורכן באַשטימען די פאַראַנטוואָרט־לעכע פאַרן אויספירן פון אָט דעם שוץ, רעכנדיק אויס די מעגלעכע ברען־פונקטן:

„...אויב ס׳וועט זיי געטון וועלן אַן עוולה געצוווונגענער־

---

[34] זע: Biblioteka Warszawska, 1912, Tom I, str. 362. Jgn. Baranowski: Halszka z Ostroga i podlascy jej lennicy. Rękopis No. 4891, Biblioteka Krasińskich.

הייט, אדער זיי וועלן באלעסטיקט ווערן דורך וועמען ס׳זאל נישט זיין, אלע צוזאמען אדער יעדער באזונדער אלס פועל יוצא פון בייזוויליקע אפזיכטן מצד מחוצפהדיקע לייט... אין פאל פון זוכן געגנבטע זאכן — אין אלע די פאלן און אויך אין אנדערע — איז מען מחויב זיי צו פארטיידיקן: ...אין פאל זיי וועלן בעוולט ווערן און דער בירגערמייסטער (Wójt) צוזאמען מיטן פירער פון די שטאטישע און מיטגלידער פונעם שטאט־ראט הערנדיק און זענדיק דאס, וועלן נישט זיין וויליק זיי צו פארטיידיקן (פון זייער זייט) — דעמאלט וועט די גאנצע פאראנטוואלטקייט (דערפאר) פאלן גערעכטערהייט אויף זיי... (און דער בירגערמייסטער) וועט מוזן באצאלן דעם שאדן...״

אט די באשטימונג, וואס איז געווען געשטיצט מיטן אויספיר־כוח פונעם שטאט־באזיצער און וואס באשטימט בפרוש די פאראנטוואלטקייט פון די בירגער פאר דער זיכערקייט פון די יידן — איז געווען א ווירקזאמע באשיצונג קעגן די ממשותדיקע סכנות.

מיטן זעלבן שוץ זענען אויך באשאנקען געווארן די רעליגיעזע איסטיטוציעס — דער בית־הקברות, שוהלן — און די יידן האבן זיך תמיד באמיט אומעטום ווו זיי האבן געווינט צו פארזיכערן זיך אזא שוץ. און נישט בלויז שוץ האבן זיי באקומען. די גוטע מיינונג איבער זיי אויך מצד די קריסטלעכע שטאט־באזיצער האט געפינען איר אויסדרוק אינעם מנהג צו באפרייען זיי פון פארשיידענע פארמעגנס שטייערן:

„דאסגלייכן די שול מיטן פלאץ און די בייגעהעריקע הייזער, ווי אויך דער הקדש (Hospital), ווו זיי האלטן זייערע ארעמע לייט, זענען באפרייט פון יעטוועדע שטייערן...״

2. אינערלעכע ארגאניזאציע

די יידן אין וועגגראוו איז פארזיכערט געווארן די וויכטיקסטע דערגרייכונג פון די יידן אין פוילן — געריכטלעכע אוטאנאמיע. אין דער פריוועלעגיע איז געשריבן:

„אלע יידן, וועלכע לעבן אין דער שטאט מיינער איצט און וועלכע וועלן אין איר לעבן להבא, דארפן געמשפט ווערן אין אלע זייערע ענינים דורך מיין שטעלפארטרעטער, וועלכער דארף און איז מחויב זיי צו משפטן לויט זייערע אלטע געזעצן אבער איבערלאזנדיק זיי די פרייהייט פון אפעלאציע פאר מיר אליין. זיי זענען באפרייט פון בירגער־מייסטערס (Wójt) געריכט און די שטאט־בירגער״ און ווידער, כדי צו אונטערשטרייכן פעסטער: „...די אויבן דערמאנטע יידן, סיי פון וועגגראוו און סיי פון סאקאלאוו, וועלן בשום אופן נישט אונטערליגן דעם שטאטישן געריכט, נאר קודם כל דארפן זיי געווען צום משפט פאר זייערע אנפירער. אין פאל וועט דער אנקלאגנדער צד וועט נישט זיין צופרידן מיט די באשלוסן פון די יידישע אנפירער, האט ער דאס רעכט אריינצוטראגען אן אפעלאציע צו מיין שטעלפארטרעטער אין מיין הויף.

אן אפעלאציע אויפן באשלוס פון מיין שטעלפארטרעטער דארף דערלאנגט ווערן פערזענלעך צו מיין אלייניקער יוריסדיקציע.״ און: „...אויב א וועגגראוער שטאט־בירגער וועט באלייידיקט ווערן דורך א יידן קאן ער (דער באלייידיקטער) אנקלאגן פארן בירגערמייסטער און זיין שטאט־ראט און זיי זענען מחויב אים גערעכט צו משפטן״.

פון אויבן געזאגטן זיך פאלגענד: אין סכ־סוכים צווישן יידן מיט יידן — זענען די יידישע אנפירער די געריכטלעכע אינסטאנץ, כאטש ס׳ווערט פארזיכערט דאס רעכט פון אפעלאציע פארן הערשער; אין פראצעסן צווישן יידן און קריסטן אנטשיידט — לויטן אלטן מנהג — דאס רעכט פונעם אנגעקלאגטן; איז ער א ייד — משפט אים דער בעאמטער לויטן יידישן דין, אויב ער איז א קריסט ווערט ער געמשפט לויטן אלגעמיינעם לאנד געזעץ. דאס האט באדייט א ווייטערדיקע באשיצונג פון די יידן. נישט קענ־דיק דעם יידישן דין האט דער בעאמטער געמוזט זיך באהעלפן מיט קאמפעטענטע מיטגלידער פון דער קהילה. אזוי ארום האט די קהילה געקאנט פארזיכערן צום איבעריקן מאל דעם שוץ פון אירע מיטגלידער ארגאניזירנדיק זייער פארטיידיקונג אינעם קריסטלעכן געריכט.

די וויכטיקסטע גאראנטיע פאר דער אויספירונג פון דער אוטאנאמיע איז געווען דער פאקט, דאס די יידן זענען ארויסגענומען געווארן פון דער קאמפעטענץ פון יעדן געריכט אויסער שטאט־באזיצער. דאס איז געווען א גרויסע דערגרייכונג. דאס זיין באפרייט פון שטאטישן געריכט האט זיי גערעטעוועט פון ווערן געמשפט דורך קאנקורענטן, וועלכע וואלטן זיכער זיך באנוצט מיט זייער געריכטלעכער מאכט צום אומגינסטן פון די יידן, ווייל סיכסוכים צווישן יידן און שטאט־בירגער זענען נישט געווען זעלטן.

עטלעכע פארגראפן איך דער פריוועלעגיע מאכן קלאר, אז ס׳איז געווען א קעגנזייטיקע ערבות צווישן די יידן. די פאראנטוואלטונג כלפי חוץ האט געטראגן אויסשליסלעך אן אוטאריטאטיוועט רעפרעזענטאנץ און האט נישט געהערט צו יחידים. נאך וויכטיקער איז, וואס די געריכטלעכע אוטא־נאמיע האט געבראכט צו א געזעלשאפטלעכער אוטאנאמיע — אן קיין שום אינגערענץ אין די אינערלעכע ענינים פון די יידן.

3. עקאנאמישער שטח

די פריוועלעגיע האט באשאנקען די יידן מיט פולע פרייהייט פון האנדל און מלאכה:

„...אלס פארגעלטונג פארן דערפילן דאס אויבנדער־מאנטע (אפצאלונגען), דערלויב איך זיי צו פארנעמען זיך מיט כלערליי קויפונגען, מלאכות און האנדל לויטן ווילן פון יעדן איינעם...״

אויך דא ווערן באשטימט די קאנטאקט גרענעצן מיט די שטאט־בירגער און האנטווערקערייי א. א. וו.

אין אלגעמיין זעט אויס, אז די יידן זענען נישט דיסקרי־מינירט געווארן דורך די שטאט־באזיצער אין פארגלייך מיט די שטאט־בירגער. בנוגע פיל אפצאלונגען באשטימט בפירוש דער שטאט־באזיצער, אז די יידן דארפן באצאלן

גלייך ווי שטאָט־בירגער: „פֿאַרן (פֿראָדוצירן ביר) דאַרפֿן זיי באַצאָלן אין מיין שאַץ־קאַמער באַזונדער... 20 „גרויסע" פון יעדן קעסל, אַזוי ווי עס באַצאָלן אויך די שטאָטישע פון וועגנגראָוו...". אַזוי איז אויך געווען בנוגע דעם שטייער פון געטראַנקען, דעם אָפּצאָל פון די האַנטווערקער און דעם אָפּצאָל פון די קצבים.

ג. די עקאָנאָמישע טעטיקייט

די עקאָנאָמישע טעטיקייט פון די יידן איבעם באַהאַנדלטן פעריאָד איז געווען זייער אַ אַנזעעוודיקע אין דער מדינה און ס׳איז אַנצונעמען, אַז דאָס איז ריכטיק אויך לגבי וועגנגראָוו. לויט די צייטלעכע אומשטענדן האָט זיך די עקאָנאָמישע טעטיקייט קאָנצענטרירט אין עטלעכע געבונדענע מיט זיך שטחים: אַלגעמיינע אדמיניסטראַציע, נייע באַזע־צונג, האַנדל, באַזונדערס מיט אויסלאַנד, און האַנטווערקע־רײ. דער אָנטייל פון די יידן אין דער לייטונג פון ווירטשאַפֿט אין דער אויסגעברייטערטער קאָלאָניזאַציע און אין מסחר איז דערמעגלעכט געוואָרן צוליב דער עקאָנאָמישער אינטע־רעסן געמיינשאַפֿט צווישן די פריצים, גוט־באַזיצער, און די יידן. די דאָזיקע געמיינשאַפֿט האָט געשטאַמט דערפון וואָס יעדער צד האָט געהאָלפֿן דעם צווייטן צו דערגרייכן זיינע עקאָנאָמישע און אויך אַנדערע צילן.

צוליב פיל סיבות זענען די פריצים געווען פֿאַראינטע־רעסירט אַריינצוציען יידן אין זייערע גיטער: זייער מעגלעכ־קייט צו מאָביליזירן געלט אויף אָפּילו אין גרויסע סכומים, וואָס האָט דערלויבט די פריצים צו לעבן אויף אַ הויכן סטאַנדאַרד באַזירט אויף לוקסוס און פוסט־פֿאַסוון; זייערע אַדמיניסטראַטיווע און אָרגאַניזאַטאָרישע טאַלאַנטן, וואָס האָבן זיך אויסגעווירקט נישט נאָר אין אַ צוועקמעסיקערע אָרגאַניזאַציע פון דער גוט־ווירטשאַפֿט, נאָר האָבן אויך דערפּירט צו איר עקספּאַנסיע און אַנטוויקלונג, אין וועלכע די פּריצים זענען געווען זייער פֿאַראינטערעסירט. צוליב די אַלע סיבות האָבן די פריצים מקרב געווען די יידן און אין אַלגעמיין נישט געאַכט אויפן דרוק פון די שטאָטישע און קירך, וואָס האָבן געפֿאָדערט — דערווייטערן זיי. די יידן אָבער האָבן גענאָטע ווירקן און עקזיסטירן בעיקר אַ דאַנק דער פֿאַרטיידיקונג מצד די פריצים.

די יידן האָבן געווירקט אין די פריצישע גיטער אין צוויי גרונט־פֿאָרמען: אַלס פֿאַרוואַלטער און אַרענדאַרן. אַן אינטערעסאַנטן ביישפּיל פֿאַר די ביידע פֿאָרמען גיט אונדז וועגנגראָוו אין אַ דאָקומענט פון 1585 אין וועלכן ס׳ווערט דערציילט:

„...הער יאָן קישקא, און שפּעטער אויך זיין פֿרוי, זענען געווען צו רייך, כדי צו קאָנען אַליין פירן זייער ווירטשאַפֿט. דעריבער האָבן זיי פֿאַראַרענדירט הן צוויזשן די בעאָמטע, וועלכע זענען געווען אין זייער דינסט, און הן צו זייערע באַנקירערס וועלכע זענען מאָביליזירט געוואָרן צווישן זייערע יידישע אונטערטעניקע אין וועגנגראָוו... אַזוי אַרום האָט הער קישקאַ אַוועקגעגעבן אין אַרענדע, אין יאָר 1585, לויט דער בקשה פון זיינע יידישע אונטערטעניקע אין וועגנגראָוו אברהם משה און דוד — אַלע זיינע מילן, מאָסן, קעסלען און מכס סיי אין סאָקאָלאָוו און סיי אין וועגנגראָוו. צו די זעלבע יידן פון וועגנגראָוו האָט ער פֿאַראַרענדירט די ערד פון סאָקאלאָוו פֿאַר 1850 פּוילישע גילדן".

פון אָט דעם דאָקומענט לאָזט זיך עטלעכעס אַרויסדרינ־גען: ערשטנס — די יידן זענען בשום אופן נישט געווען די אייניציקע אַרענדאַרן פונעם שטאָט־באַזיצער, אדרבא, אויך די שליאַכטע האָט דערפּילט די זעלבע פונקציע. אָבער באַנקירן זענען געווען אויסשליסלעך יידן אַליין. דער באַגריף „באַנקיר" מאַכט אויך קלאָר דעם סאָרט טעטיקייט און עקאָנאָמישע פונקציעס, וואָס די יידן האָבן דערפּילט אין דער ווירטשאַפֿט פון קישקא. זיי לייטן זיין גאָר־גרויסע פּינאַנס־וווערטשאַפֿט.[35] די פּרעפֿערענץ פון יידן האָט נישט געשטאַמט פונעם שטאָט־באַזיצערס גוטהאַרציקייט — צו יענער צייט זענען נאָך נישט געווען קיין שטעלפֿאַרטרעטער פֿאַר יידן אין פינאַנס־לייטונג — אַ געביט אויף וועלכן זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט. צווייטנס — ס׳האָנדלט זיך דאָ וועגן רייכע יידישע אַרענדאַרן, וויל דער דערמאָנטער סכום איז געווען אַ באַדייטנדער לויטן דעמאָלסדיקן ווערט פון געלט.[36] דערבי איז דאָס אויך נישט געווען זייער אייניציקע אַרענדע.

די אַרענדע איז געווען דער הויפּט פּרנסה צווייג פון די יידן אין פוילן און אַזוי אויך אין וועגנגראָוו. אין אונדזער פֿאַל האָנדלט זיך וועגן צוויי מינים ארענדע: אַרענדע פון הכנסות און אַרענדע פון אַ גאַנצער ווירטשאַפֿט. אין ביידע פֿאַלן האָבן זיך די יידישע אַרענדאַרן באַדינט מיט דער הילף פונעם פּריץ, כדי צו צווינגען די אַרויסדרייער צו באַצאָלן, וואָס זיי זענען שולדיק. די גרויסע צאָל פון יידן, וועלכע האָבן זיך באַשעפטיקט מיט אַרענדע באַווייזט, אַז דאָס איז געווען אַ בכבודיקע פּרנסה.

וואָס שייך מסחר — איז נישט קיין צופֿאַל וואָס די יידן האָבן זיך געשאַרט צום אויסערן־האַנדל. ערשטנס צוליב דעם, וויל פון אינערן־האַנדל האָבן זיי די שטאָטישע בירגער סיסטעמאַטיש אַרויסגעשטופט. צווייטנס, דער אויסערן־האַנדל איז געווען געבונדן מיט דער פריצישער עקאָנאָמיק אין וועלכער זיי האָבן געפֿונען פון הילף. צוליב דעם האָט זיך אינעם באַהאַנדלטן פעריאָד געפונען דער אויסערן־האַנדל צומיינסט אין יידישע הענט. אויך דער גרויסער אויפּבלי אין יענער צייט האָט דערמעגלעכט דאָס אבסארבירן פון פיל יידן אין האַנדל. זיי האָבן פֿאַרמאָגט די נויטיקע פֿאַר־בינדונגען וויי אויך די געוואָגטקייט צו ריזיקירן, וואָס איז אומטיילבאַר פון דעם פרנסה צווייג.

וועגן דער מסחרישער טעטיקייט ספּעציעל פון די וועגנגראָווער יידן האָבן מיר נאָר אַנדייטונגען. די פריוועלע־גיע פון קראשינסקי שענקט זיי פרייהייט אין האַנדל —

---

[35] קישקא האָט פֿאַרמאָגט 70 שטעט און שטעטלעך און 400 דערפּער, איבער גאַנץ פּאָדליאַשע און רייסן.

[36] לויט די קוועלן פון יענער צייט, האָט אַן אַרבעטער פֿאַרדינט 3 „גדולים" אַ טאָג; אַ פֿאַר שיך האָט געקאָסט 19 „גדולים" (אין איין גולדן — 30 „גדולים").

וואָלטן נישט געווען צווישן זיי מענטשן, וועלכע פאַרנעמען זיך מיט האַנדל וואָלט נישט געווען נויטיק דאָס צו פאַרזיכערן. אַ קלאָרן באַווייז פאַרן געפונען זיך פון יידישע סוחרים אין דער שטאָט ליפערט אונדז אַ פאַרקויפס־קאָנט־ראַקט אין לוקאוו פון יאָר שמ״א (1580). אין דעם דאָקומענט, וואָס איז געשריבן אין העברעאיש, טרעט אויף דער נאָמען פונעם יידישן סוחר ר׳ יעקב פון וועניגראוו, וועלכער האָט געפירט אַ גרויסן טראַנספאָרט פון פאַרשיידענע שטאָפן פון לובלין, כדי צו פאַרקויפן זיי — דוכט זיך אויסער זיין שטאָט — אין ליטע. דאָס איז אַ באַלערנדיקער ביישפיל פאַרן פאַרנעם פונעם יידישן מסחר אין וועניגראוו און זיינע גרענעצן. ס׳איז אָנצונעמען, אַז ר׳ יעקב איז נישט געווען דער אייניקער צווישן זיינע שטאָט־לייט, וועלכער האָט געוואַנדערט איבער דער מדינה צוליב זיינע געשעפטן.

וואָס שייך די פרנסה קוואַלן פון די וועניגראוער יידן איז אויך זער וויניק באַקאַנט. אויסער אַרענדעס און מסחר, האָבן די יידן זיך פאַרנומען מיט האַנטווערקעריי און אינדוסטריע פון וויין. די פריוועלעגיע פון קראשינסקי דערמאָנט בפירוש דאָס פראָדוצירן פון ביר און עפל־וויין און זייער פאַרקויפן אין אכסניות דורך די יידן. אויך אין די העברעאישע מקורות האָבן זיך דערהאַלטן רמזים, וואָס באַווייזן, אַז דאָס איז געווען אַן אָפּטע באַשעפטיקונג פון די יידן אין שטאָט:

„איין נידריגער יהודי... האָט זיך מחבר גיווען מיט דעם יונג דען קדוש זון און זיינן גנגין לק״ק וועניגראב ער האָט געזאָגט ער האָט קרובים ער וויל דאָרטין עוסק זיין במלאכת יין שרף״.[37]

אויך וועגן דער יידישער האַנטווערקעריי זענען נישט פאַראַן קיין סך דעטאַלן, באַזונדערס וואָס איז נוגע אין אַנהויב פון דער תקופה. פונדעסטוועגן איז אָנצונעמען, אַז לכל הפחות אין די צווייגן וואָס האָבן באַנויטיקט יידישע אַרבעט, ווי קצבות, בעקעריי, שניידעריי, קאָכן געטראַנקן, קירשנעריי זענען זיכער שוין געווען באַשעפטיקט יידן אין דער פריסטער צייט.

אין דער פריוועלעגיע פון קראשינסקי ווערט באַהאַנדלט די יידישע האַנטווערקעריי אין דער שטאָט. זי שענקט די יידן דאָס רעכט פריי זיך צו פאַרנעמען מיט האַנטווערקעריי — נאָכן רעגולירן זייער באַציונג צו דער שטאָטישער האַנטווערקער געמיינשאַפט דורך אַ סטאַבילן אָפּצאָל, וואָס די באַזיצער האָבן באַשטימט. אין דער פריוועלעגיע ווערן אויך די קצבים דערמאָנט אויסדריקלעך באַזונדער, וויל לויט דער פראַקטיק זענען זיי געווען פאַרפליכטעט צו אַ באַזונדערן אָפּצאָל פאַרן שטאָט־באַזיצער ווי אַנדערע בעלי־מלאכות. דאָס באַווייזט, אַז ס׳זענען געווען פאַרשיידענע קאַטעגאָריעס פון יידישע האַנטווערקער. ס׳ווערן אויך

[37] אַ שאלה וועגן אַ עגונה, געפרעגט בייַ ר׳ יעקב, אב־בית־דין וראש־ישיבה פון ק״ק צוזמיר, אין יאָר 1676. געדרוקט געוואָרן אין זיין בוך „בית יעקב״ אין יאָר תנ״ו (1696), זייט י״ד, שאלה ט׳.

זע אויך: „היסטאָרישע שריפטן״, יוּוּ I, ווילנע 1937. ז. רובאשוב, יידישע גבית עדות אין שאלות ותשובות פון אַנהויב 15 ביז 17 יאָרהונדערט, זייט 187.

דערמאָנט יידישע בעלי־מלאכות, וועלכע זענען נישט קיין שטאָט־בירגער, און זענען געקומען נאָר אין מאָרק־טעג און יירידים, כדי צו פאַרדינען זייער ברויט.

כאַראַקטעריסטיש אין שטח פון האַנטווערקעריי צום סוף פון דער תקופה איז דאָס פראָפּעסיאָנעלע־געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזירן זיך פון קריסטלעכע שטאָטישע האַנטווערקער געמיינשאַפטן, ווי אויך יידישע האַנטווערקער חברות. דער מקור פון די דאָזיקע אָרגאַניזאַטאָרישע פאַרבינדונגען זענען געווען די פראָפּעסיאָנעלע אינטערעסן, וואָס האָבן אויך דערפירט צו געזעלשאַפטלעכער געמיינשאַפט. די קריסטלעכע ווי אויך די יידישע האַנטווערקער געמיינשאַפטן זענען געווען עקסקלוסיוו־מאָנאָפּאָליסטישע און האָבן זיך אויסגעציכנט מיט זייער באַשאָנטער רעליגיעזער באַפאַרבונג און שאַרפן געראַנגל מיט שטענדיקע קאָנקורירנדע בעלי־מלאכות פון דרויסן.

דער רעליגיעז־געזעלשאַפטלעכער כאַראַקטער פון די געמיינשאַפטן — אַנטשפרעכנט צו די צייט באַדינגונגען — שאַפט אַן אינטערעסאַנטן באַגריף פון באַציונגען צווישן די יידישע און קריסטלעכע האַנטווערקער. די געזעלשאַפטלעכע, רעליגיעזע און אַלגעמיינע גרונט־פאַרשיידנקייטן צווישן די יידן און קריסטן, ווי דאָס באַטראַכטן דעם ייד אַלס אַ פרעמדן, האָט נישט געשאַפן אין דער קריסטלעכער געמיינשאַפט די נייגונג אָנצונעמען אַלס מיטגלידער זייערע יידישע פאַך־קאָלעגן. פון דער צווייטער זייט איז אָבער געווען אוממעגלעך צו לאָזן די יידן פריי אָן יעטוועדער אויפזיכט מצד אַ האַנטווערקעריש געמיינשאַפט, ווייל די יידן זענען געווען ערנסטע קאָנקורענטן. צוליב דעם האָבן זיי געפרווט צו פאַרבינדן די יידן מיט דער קריסטלעכער געמיינשאַפט נאָר אויף אַ פארמעלן אופן, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט בעיקר אין סטאַבילע אָפּצאָלונגען און דאָס אונטערוואַרפן זיך פון די יידן דער אוטאָריטעט פון דער געמיינשאַפט. אַלס לוין דערפאַר האָבן זיי אָבער נישט גענאָסן פון די גלייכע רעכט ווי זיערע קאָטאָלישע חברים. פאַרקערט — אין פיל ערטער זענען זיי זיערע רעכט געווען נאָך קלענער. דערפאַר אָבער איז זיי געווען דערלויבט צו פאַרנעמען זיך מיט זיערע פראָפּעסיעס און אויך צו פאָדערן שוץ קעגן קאָנקורענץ פון דרויסן. דערביי אָבער מוז באַמערקט ווערן, אַז ס׳איז געווען אַ גרויסער אונטערשייד צווישן די פאַרשיידענע שטעט אין דער מדינה, וואָס שייך די געאָרדנטע באַציונגען צווישן דער קריסטלעכער געמיינשאַפט און די יידישע בעלי־מלאכות: אין אַ פריוואַטער שטאָט איז זייער מצב געווען בעסער ווי אין אַ מלוכה׳שער שטאָט; אין אַ פראָטעסטאַנטישער שטאָט איז געווען לייכטער ווי אין מערב פוילן.

אין וועניגראוו וואָס איז געווען אַ פראָטעסטאַנטישע און פריוואַטע שטאָט — געלעגן אין ליטע — איז דעריבער אָנצונעמען, אַז דער מצב פון די יידישע האַנטווערקער איז געווען בעסער ווי אין פיל אַנדערע ישובים. אין דערמתן איז טאָקע אַזוי געווען. די פריוועלעגיע פון קראשינסקי האָט אונדז שוין באַווייזן דאָס דער שטאָט־באַזיצער האָט

באַשטימט אָפּצאָלונגען, וואָס האָבן געזיכערט די פּאַרבינדונג פון די יידישע בעלי־מלאכות מיט דער שטאָטישער האַנט־ווערקער געמיינשאַפט. דער שטאָט־באַזיצער אַליין איז געווען פּאַראינטערעסירט אין דער צוגעהעריקייט פון די יידן אין דער שטאָטישער האַנטווערקער געמיינשאַפט. ווייזט אויס, אַז אַזוי איז אויך געווען, ס׳איז אָבער אומבאַוווסט לויט וועלכע באַדינגונגען.

אַן אַנדערער דאָקומענט פון יאָר 1728 באַשטעטיקט דורכן שטאָט־באַזיצער [38] — דער סטאַטוט פון דער שטאָטישער קצבישער געמיינשאַפט — וואַרפט ליכט אויף די דאָזיקע באַדינגונגען. לויט דעם סטאַטוט איז דער סטאַטוס פון די יידישע האַנטווערקער געווען דער זעלבער ווי פון די פּראָטעסטאַנטן. צען פּאַראַגראַפן פונעם סטאַטוס פּאַרנעמען זיך מיט יידישע ענינים. דער פּאַראַגראַף 9, למשל, שטעלט פעסט, אַז מען דאַרף נישט אָפּהאַלטן אין שבת פּאַרזאַמלונגען אויף וועלכע ס׳ווערן באַשטימט די שטייערן און איינגעאַרדנט וואַלן — ווייל דעמאָלט קאָנען זיך די יידן נישט באַטייליקן. אַן אַנדערער פּאַראַגראַף שטעלט פעסט, דאָס די עלטסטע פון דער געמיינשאַפט ווערן געוויילט אויך דורך די יידן. לויטן פּאַראַגראַף 20 האָבן די יידן דאָס רעכט צו האַלטן אַ סעפּעראַטע קאַסע, וואָס דינט דעם צוועק פון רעגאָווירן זייערע יאָטקעס. מען דאַרף אָננעמען, אַז די קאַסע האָט געדינט אויף פּאַר אַנדערע צוועקן.

3. פון די אויפטיילונג פון פּוילן — ביז דער העלפט פונעם 19־טן יאָרהונדערט

א. די קהילה און איר אַנטוויקלונג

די אומגעוועלטיקע געשעענישן, וואָס זענען פּאַרגעקומען אין פּוילן אינעם באַהאַנדלטן פּעריאָד האָבן אויך טיף באַוירקט דעם מצב פון דער וועגראַווער קהילה און בעיקר — איר צוקונפטיקע אַנטוויקלונג. דער צערודערטער פּאָליטישער מצב, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין דער אויפטיילונג פון פּוילן און אינעם פּאַרלוסט פון דער פּאָליטישער אומאָפּהענגיקייט, ווי אויך אין מלחמות און אויפשטאַנדן, וואָס זענען געווען אַ פּועל יוצא פון נאַציאָנאַלער דערוואַכונג — האָבן געשאַפן אַן אומסטאַביליטעט וואָס האָט אונטערמינירט דער פּריערדיקן אויפבלי און אויך אַרויפגעלייגט אַ נייעם לאָסט אויף דער קהילה. אַזוי, צום ביישפּיל, איז געווען די קהילה געצוווונגען צו באַצאָלן אין אויפשטאַנד פון יאָר 1794 אַ סכום פון 154.814 גילדן — בייסטייער געלט פאַר דער באַוואָפענונג פונעם אויפשטאַנד־מיליטער.[39] דאָס איז געווען זייער אַ שווערער אָפּצאָל. אָבער נאָך מער דעצידירנד איז געווען דער צעטרייסלטער פּאָליטישער מצב,

[38] „ציון", 2־טער יאָרגאַנג, בוך ג—ד, ירושלים, תמוז תרצ״ז. מ. קרמר: לחקר המלאכה וחברות בעלי־המלאכה אצל יהודי פולין במאות הט״ז—י״ח. זייט 311, לויט: Księga Cechowa rzeźników w Węgrowie, rękopis 781, Biblioteka Krasińskich.

[39] זע: רינגעלבלום ע.: די פּוילישע יידן אין אויפשטאַנד פון קאָשציושקא 1794. זייט 123, ייוא, וואַרשע 1937.

וואָס האָט אוממעגלעך געמאַכט די וויטערדיקע אַנטוויקלונג פון דער קהילה.

נישט ענוג דאָס, האָבן אויך עקאָנאָמישע ענדערונגען פּאַרגרעסערט די שווערקייטן, וואָס האָבן געטראָגן אַ פּאָליטישן כאַראַקטער. ווי שוין דערמאָנט, האָט זיך אָנגעהויבן דער אויפבלי פון דער שטאָט מיט דער עפענונג פונעם ים־וועג און דעם פאַרשטאַרקטן האַנדל אויף אים. דער דאָזיקער אויפשטייג האָט אָנגעהאַלטן אַזוי לאַנג ווי ס׳האָט זיך געפּירט דער ים־מסחר פאַר וועלכן די וואַסער־וועגן פון וועניגראַוו האָבן פאַרמאָגט אַ גרויסע חשיבות. אַלס רעזולטאַט פון די ענדערונגען, וואָס זענען פּאַרגעקומען אין דער האַנדלס־פּאָליטיק פון דער מדינה נאָך דער אויפטיילונג און וואָס האָבן זיך אויסגעדריקט אין דער ליקווידאַציע פונעם ים־האַנדל, איז דאָס זינקען פון וועניגראָוו גאָוון געווארן אומפּאַרמיידלעך. און נאָכמער: מיט דער דערנענטערונג פון דער מאָדערניזאַציע אין האַנדל און אינדוסטריע איז געשטיגן די וויכטיקייט פון אַנדערע קאָמוניקאַציע וועגן — די באַן. געוויי וויי די עפענונג פונעם ים־וועג האָט דערהויבן די האַנדלס צענטערן, וואָס זענען געוון פּאַרבונדן מיט דעם וועג, אַזוי האָט די באַן וויכטיק געמאַכט די צענטערן, וואָס זענען געווען פּאַרבונדן מיט אירע וועגן. אַ פּאַרגלייך צווישן שדלעץ און וועניגראָוו קאָן דאָס גוט אילוסטרירן. וועז וועניגראָוו איז שוין געווען אַן עיר ואם בישראל, איז נאָך שדלעץ געווען אַ קליינער דאָרף. ווי נאָר אָבער ס׳איז געבויט געוואָרן די באַן און שדלעץ איז געוואָרן אַ וויכטיקער קנאָטן־פונקט, וואָס האָט אויסגעמיטן וועניגראָוו — האָט זיך שדלעץ ריזיק אַנטוויקלט, אָבער וועניגראָוו איז געבליבן שטיין אויפן זעלבן אָרט...

אויך די פאַזיציע פון וועניגראָוו אַלס דער וויכטיקסטער האַנדלס־צענטער אין דער סביבה האָט באַקומען אַ שטאַרקן קלאַפּ. מיט דער צייט האָבן זיך אַנטוויקלט די שטעט פון דער סביבה ביזן וועלן קאָנקורענץ פעאיק. עס זעט אויס, אַז מיט דער צייט האָבן זיי אויך פארדרענגט וועניגראָוו. ס׳איז זייער כאַראַקטעריסטיש און באַלערנדיק, וואָס אין „פּנקס הדיינים" שפּיגלען זיך נישט אַפּ בכלל די מאַרק־טעג און יריידים פון וועניגראָוו, כאָטש ס׳איז באַווווסט, דאָס אַפּילו אין יאָר 1786 האָט דער שטאָט־באַזיצער אוסאַלינסקי באַקומען פונעם קעניג די פּריוועלעגיע אָפּצוהאַלטן 4 יריידים אין יאָר. נאָכמער: דוקא די האַנדלס־צענטערן אין דער סביבה זענען זער קענטיק אינעם פּנקס — וועניגראָוער יידן פאַרן אָפּט אויף יריידים קיין מעזריטש, לוקאָוו, שדלין א. א., וואָס זענען וויייט אויס געוואָרן די צענטערן פון עקאָנאָמישער טעטיקייט אין דער סביבה. דאָס איז אַ ווייטערער באַוויז, דאָס די וויכטיקייט פון וועניגראָוו אַלס דער עקאָנאָמישער צענטער אין דער פריערדיקער תקופה האָט זיך פאַרמינדערט אין אַ באַדייטנדיקער מאָס.

די סיבה פאַר די אַלע ענדערונגען איז געווען די סטאַגנאַציע, הן פון דער שטאָט בכלל און הן פון דער יידישער קהילה אין איר. וואָס האָט זיך געמאַכט קענטיק אין סוף פון יענער תקופה. מען דאַרף אָבער באַטאָנען, אַז

דאָס איז נישט געווען קיין אײנהייטלעכער פראָצעס און לכל הפחות די טעטיקייט פון די יידן איז אַ באַווייז פון בונטאַרישקייט און געראַנגל קעגן דער דרויעניקער אַנט־וויקלונג.

וואָס שייך דער קהילישער סטרוקטור האָט דער סעפע־ראַטיסטישער פּראָצעס פון די סביבה ישובים אָנגעהאַלטן אויך אינעם באַהאַנדלטן פעריאָד — ביז צו דער פולשטענ־דיקער סעפעראַציע צווישן דער שטאָט און די אָנגעשלאָסענע קהילות אונטער דעם רוסישן רעזשים. דער מתחיל ב„מצווה" איז געווען פראַגע — די פּאַרשטאָט פון וואַרשע. דאָס פּראַגע איז געווען אָנגעשלאָסן צו וועגראָוו אינעם צאָלן דעם קאָפּ־שטייער איז קענטיק פון דער וועגדונג פון איר קהילה פירער, לייזער מארקאוויטש, אין יאָר 1768 צו דער פּוילישער מאַכט. ער האָט פאַרלאַנגט דאָס מען זאָל אים אויסליפערן אַ פּרעמדן יידּ, וועלכער איז באַשולדיקט אין מיסבריכן זיין וויב. מארקאוויטש האָט באַגרינדעט זיין בקשה אויף דער שטענדיקער דערלויבעניש, וואָס פּראַגע האָט באַקומען פון וועגראוו — איינצושפּאַרן ענלעכע פאַרברעכער.

און ווידער אין יאָר 1788 האָט שוין געפירט דער באַרימטער פּרנס פון פּראַגע, שמואל זביטקאוויר, אַ משא־ומתן מיט וועגראוו בנוגע איר פאַרלאַנג צו באַפרייען זיך פון וועגראוו. אין דער זעלבער צייט האָט פּראַגע געמאַכט שבת פאַר זיך און האָט אָפּגעווארפן די פאָדערונג פון וועגראוו צו זיין אָפּהענגיק פון איר אין דערפילן אירע רעליגיעזע באַדערפענישן און האָט זיך זיי אַליין פּאַרשאַפט. ווי געווענלעך, וועגראוו האָט נישט גוטוויליק געוואָלט פאַרציכטן אויף פּראַגע, אָבער האָט געמוזט באין ברירה דאָס טון און פּראַגע האָט דערגרייכט דעם ציל פון איר געראַנגל.

אַן אינטערעסאַנטער דאָקומענט, וואָס געפינט זיך אין „פּנקס הדיינים" פון יאָר תקס"א (1801), באַווייזט אַז די האַנדלונג פון פּראַגע איז נישט געווען קיין פאַראיינצלטע, נאָר אַ פּראָצעס, וואָס האָט אומאויפהערלעך אָנגעהאַלטן. דער דאָקומענט אַליין איז אַן העברעיש־יידישער אויפרוף קעגן אייגנאַרדענען חופה וקדושין אַן דעם דערלויבעניש פונעם וועגראווער רב און זיין באַטייליקונג:

„חלילה וחלילה לשום בן אדם לסדר קדושין בלתי רשות והורמנא מכבוד הרב ה"ה אב"ד ור"מ דק"ק יצ"ו. ובאמת הוא מיוסד ע"פ טוב טעם ודעת, מלבד שהוא תקון וחזוק ליסוד ומעמד הקהלה העולה על כלנה הוא גדר וסיג לתורתנו הקדושה. עס קאָן אַרויסקומען דערפון גרויסע מכשולות ואי אפשר לפרסם כי רבים הם... און מען לאָזט מכריז ומודיע ברבים זיין בפקודת כב' אלופי', ראשי', רוזני', נגידי', מנהיגי' מנויי וטובי העיר בצירוף כב' הרב ה"ה אב"ד ור"מ דק"ק יצ"ו ובית דיני הצדק בחרם הגדול והנורא ושאר איסורים, אַז עס זאָל זיך ניט דערוואָגין קיין שום בן אדם מסדר קדושין צו זיין על שום חתונות בתוך כל הישובים והגלילות הסרים למשמעתנו בלתי ידיעת והורמנא ורשות מכב' הרב... יום א', ב' מנחם אב דהאי שתא תקס"א".

צי האַנדלט זיך דאָ וועגן אַ פאַל פון רעליגיעזער שענ־דונג? ווייזט אויס, אַז נישט. לויט דער באַגרינדונג איז אָנצונעמען, אַז מיר האָבן פאַר זיך אַ ראַנגלעניש פון דער קהילה מיט די „ישובים והגלילות הסרים למשמעתנו", כדי אָפּצוהיטן איר אויטאָריטעט. ווייל אַזוי האָבן אָנגעהויבן די קלייניע קהילות זייער קאַמף פאַר אומאָפּהענגיקייט: זיי האָבן דערפילט אַליין זייערע רעליגיעזע באַדערפענישן נישט אָנקומענדיק צו דער הויפּט־קהילה. ס'איז אָבער אויך מעגלעך, אַז דער אויפרוף איז געווענדעט קעגן דעם אינער־לעכן קאַמף אין דער שטאָט — אַ קאַמף, וואָס איז פאַרבונדן מיטן אויפשטייג פון חסידנטום.

ווי גרויס איז געווען די קהילה אין יענער צייט? דערויף האָבן מיר צווייערליי סאָרטן פון מאַטעריאַל: פון דער פאַרבריטערטער קהילה און פון וועגראוו אַליין. די בריטע ציילונג באַהאַנדלט אַ מער באַגרעניצטע תקופה: די ערשטע ציילונג פון יאָר 1765 באַווייזט, אַז די קהילה האָט געציילט 3623 יידן. אָבער אין יאָר 1794 זענען געווען אין דער קהילה נאָר 3430 יידן[40]. אויגנשיינלעך איז דאָס אַ פאַרקלענערונג, מען דאַרף אָבער געדענקן דעם שטענדיקן באַפרייאונגס פּראָצעס פון די אַרומיקע קהילות פון דער הויפּט־קהילה וועגראוו. דעריבער איז אָנצונעמען, אַז די צאָל באַווייזט נישט קיין באמתדיקע פאַרקלענערונג.

דאָס באַשטעטיקט אויך אויף אַ בולטן אופן די צווייטע ציילונג פון דער שטאָט וועגראוו אַליין: אין יאָר 1765 האָט זי געציילט 581 יידן, אָבער אין דער ציילונג פון יאָר 1840 איז שוין די צאָל יידן 2130. דאָס הייסט, אַז דער יידישער ישוב אין דער שטאָט האָט זיך במשך 75 יאָר פאַרגרעסערט 4 מאָל[41]. דערפון פליסט אַרויס אַ וויכטיקע קאָנסעקווענץ: אומגעאַכט אויף די שוועריקייטן פון דער שטאָט האָלט אַן אַ שטענדיקער שטראָם קיין וועגראוו פון דער אומגעבונג, וואָס האָלט איר פאַר אַ וויכטיקן צענטער.

וועגן דער אינערלעכער סטרוקטור פון דער קהילה האָט זיך דערהאַלטן אַן אינטערעסאַנטער אַקט אינעם אַריגינעלן „פּנקס הדיינים" פון יאָרן תקמ"א—תקע"ד (1781—1814)[42]. דער „פּנקס" איז נישט קיין כראָנאָלאָגישע שילדערונג פון דעם, וואָס איז פאָרגעקומען אין דער שטאָט, נאָר אַ רעגולע־

---

[40] רינגעלבלום ע.: דאָרט, זייט 123, לויט: Akty powstania Kościuszki, II, str. 197.

[41] אין פאַרגלייך מיט די שטעט פון אַנאַנדער סביבה, איז די לאָגע געווען (זע די ספירה פון יאָר 1765 אין אַ פּריערדיקער באַ־מערקונג), אין יאָר 1840:

שטאָט	יידן
שעדלין	4359 (אין 1765 — 631 יידן)
סאָקאָלאָוו	1412
וועגראָוו	2130 (אין 1765 — 581 יידן)
נאַשעלסק	1745
ביאלא	2220

לויט: Статистика Царства Полскаго по Височ. ковал. Составил Колл. Сов. М. Завелейским СПБ 1842 стр 186—206.

[42] דער אָריגינאַל געפינט זיך אין דער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק (הספריה הלאומית), ירושלים.

רע פֿאַרצייכענונג פון די קהילישע דיינימ׳ס טעטיקייט, ווי זי איז אויסגעפירט געוואָרן אין דער ווירקלעכקייט. דערפון נעמט זיך די גרויסע וויכטיקייט, וואָס ליגט אין שילדערן דאָס קהילה לעבן, באַקומענדיק זיך טראָץ אַלעם פון „פנקס", כאָטש ער קאָן נישט זיין קיין פולשטענדיקער. אַ פולער בילד פונעם געזעלשאַפטלעכן אינערן לעבן וואָלט זיך באַקומען פונעם „פנקס הקהילה", וועלכער האָט זיך ניט געפונען, וואָס ווערט דערמאָנט אין „פנקס הדיינים".

די קהילה אינסטיטוציעס האָבן אָנגעפירט מיטן קהילה לעבן. די וויכטיקסטע אינסטיטוציע איז געווען דער — קהל. דער פרינציפ אויף וועלכן ס׳האָט זיך באַזירט דער קהל, די ראַם פון זיין טעטיקייט, זיינע פונקציעס און פולמאַכטן — דאָס אַלץ האָט באַשטימט די קעגנזייטיקע אַפּהענגיקייט און פאַראַנטוואָרטלעכקייט — כל ישראל חברים וערבים זה לזה. געווען איז דאָס נישט אַ פּועל יוצא פון אַן אינערלעכער שטרעבונג, נאָר די קריסטלעכע וועלט אין וועלכער די יידן האָבן געלעבט, האָט זיי באַטראַכט אַלס אַ געזעלשאַפט־לעכע אייניקייט אין וועלכער דער ציבור איז פאַראַנט־וואָרטלעך פאַר די מעשים פון יחיד. דער קהל איז דעריבער געווען מחויב אָפּצוהיטן מיט פאַרזיכטיקייט און באַשטימען דעם כאַראַקטער פון די באַציונגען, וואָס וועלן אָנגעקניפּט נישט נאָר צווישן דעם יידישן ציבור און די קריסטן, אָבער אויך צווישן יידן יחידים און קריסטן. דער קהל איז דעריבער געווען דער אָפּיציעלער רעפּרעזענטאַנט פונעם כלל כלפי חוץ און איז געווען מחויב אַלץ צו טון, וואָס איז געווען אין זיין מעגלעכקייט און מיט אַלע מיטלען וואָס ער האָט געפונען פאַר פאַסיק, כדי צו פאַרזיכערן אָט דעם כלל אַ גוטע און לייכטע עקזיסטענץ.

אָבער די הויפּט טעטיקייט איז געווען געווענדעט כלפי פנים — אין קאָנטראָלירן און רעגולירן דעם טראַדיציאָנעלן שטייגער פון יידישן לעבן. צוליב דעם זענען געגעבן געוואָרן דעם קהל זער ברייטע פולמאַכטן, אונטערשטיצט אויך דורך דער מאַכט, וואָס איז אויך געווען פאַראינטערע־סירט אין אַ שטאַרקן און תקיפדיקן קהל. אַזאַ קהל האָט געקאָנט אָנוועגדן כל מיני צוואַנגס־מיטלען, כדי צו דערפירן דעם יחיד און דעם ציבור, דאָס זיי זאָלן לעבן לויטן געווינטשטן שטייגער אָן יעדוועדער אָפּנייגונג רעכטס אָדער לינקס. דער קהל האָט אַלץ רעגולירט און קאָנטראָלירט. באַזונדערס איז ווערט צו באַמערקן, דאָס ער האָט נישט אַרויסגעלאָזט פון זיין אויפזיכט אויך געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס מיט פיל זעלבשטענדיקייט, ווי די האַנטוועր־קער געמיינשאַפטן, וואָס זענען ווי באַווּסט געווען זער שטאַרק אָרגאַניזירטע קערפערשאַפטן.

אין „פנקס הדיינים" זענען פאַראַן ביישפילן ווי אַזוי דער קהל האָט באַהאַנדלט פראָבלעמען, וואָס זענען אנשטאַנען אין צוזאַמענהאַנג מיט די האַנטוועркער געַ־מיינשאַפטן (נישט תמיד אויף אַ דירעקטן אופן, ווייל אויך דער בית־דין האָט זיך אַריינגעמישט). למשל: „... (די שניידער) האָבן אָנגעקלאָגט די חברה פועלי צדק, ווייל לויטן הכשר פון די חשובע פירער פון קהל (אלופי הקהל) געהערן די פלעצער פון די קירזשנערס און שמוקלערס צו שניידער..." (תקמ״ג). עס האַנדלט זיך דאָ אין אַ סכסוך צווישן צוויי האַנטוועркער געמיינשאַפטן, וואָס דער קהל ליקווידירט — לטובת דעם כלל.

אין משפט צווישן די בעקערס און די שענקערס, וועלכע האָבן לעצטנס אָנגעהויבן צו „פאַרקויפן יעדעם אייגעם הן געבעקס און הן לייבלעך ברויט", באַשליסט דער בית־הדין: „דער בית־דין צדק האָט באַשלאָסן צו דערלויבן אונדזערע קהילה לייט צו פאַרנעמען זיך מיט בעקעריי, יעדעם וואָס וויל זיך מפרנס זיין מיט וואָס נאָר מעגלעך און אַלע זאָלן זיך דערהאַלטן פון וואָס זיי טון..." דער בית־הדין האָט אַזוי אַרום ליקווידירט דעם מאָנאָפּאָל פון די פריערדיקע בעקערס, ווייל דאָס איז געווען לטובת הכלל און די בעקערס האָבן אָנגענומען דעם באַשלוס פון דער קהילה — „און ס׳איז בפירוש באַשטימט געוואָרן אַן איסור גמור אויף די „בעקערס" פון דער זייט צו גיין צום „ציך מאנסטר" (צעכמייסטער) [43] און גאָרנישט צו זאָגן, וואָס קאָן ברענ־גען שאָדן אונדזער קהילה..." (ב׳ ניסן, תקמ״ט). זעט אויס, אַז די בעקערס האָבן זיך אונטערוואָרפן דעם דיקטאט פון די קהילה אינסטיטוציעס — אַ באַוויזן פאַר דער תקיפות פון קהל. די דאָזיקע דיסציפלין האָט פאַרזיכערט שוץ דעם יחיד און די עקזיסטענץ פונעם יידישן כלל.

אין אָנבליק פון אַזעלכע לעבנסוויכטיקע אויפגאַבן פאַרן יידישן כלל און דעם ממשותדיקן באַשטימנדיקן כוח, וואָס דער קהל האָט פאַרמאָגט, איז קיין וווּנדער נישט דאָס ער האָט גענאָסן פון אַ גאָר גרויסן רעספּעקט, וואָס קיין שום אַנדערע אינסטיטוציע האָט נישט דערוואָרבן. דער „פנקס הדיינים" רופט די אָנפירער פון קהל מיט ערן טיטולן ווי „אלופים, ראשים, רוזנים, מנהיגים, מנהלי עדת ישורון" — אַ באַוויזן וואָס פאַר אַ הויכע פאָזיציע דער קהל האָט פאַר־נומען. קיין ספק נישט אַז דער דאָזיקער יראת הכבוד איז געווען אַ נישט איבעריקער פאַקטאָר אין דער פייאיקייט פונעם קהל צו דערפילן זיינע אויפגאַבן.

וואָס איז געווען זיין באַשטאַנד און ווי אַזוי איז ער געווויילט געוואָרן? לויטן „פנקס הדיינים" לאָזט זיך נישט פעסטשטעלן די צייט ווען ס׳זענען געווויילט געוואָרן די קהל מיטגלידער צו דערפילן זייער אָמט. דער מיין איז געווען, אַז זיי זאָלן זיך בייטן יעדעס יאָר, אָבער אין דער ווירקלעכ־קייט איז געווען אַנדערש און פיל מיטגלידער זענען פאַר־בליבן אויף זייער פאָסטן במשך לאַנגע יאָרן — וואָס האָט זיך אָפּטמאָל נוקם געווען סיי אין זיי אַליין און סיי אין כלל וועלכן זיי האָבן געדינט. לויטן „פנקס" איז אויך שווער צו דערגיין, וואָס איז געווען דער פולער צוזאַמענשטעל פון קהל. אָבער דער פאַקט, דאָס ס׳זענען פאַראַן אונטער־שיידן אין די טיטולן פון די קהילה מיטגלידער, ווי „ראשים", „רוזנים", „רוממים", וואָס זען אויס נישט צו זיין מעכאַנישע איבערחזרונגען, באַוויזט דאָס אונטערשיידן פון ראַנגען און אַן אינערלעכער פאַרטיילונג פון די פונקציעס.

[43] צעכמייסטער — Cechmistrz — דער עלטסטער פון די שטאַטישע מלאכה חברה.

בנוגע דעם שטייגער אויף וועלכן ס׳איז געווויילט געווָארן דער קהל איז פאַראַן נאָר אַן אָנצוהערעניש אין „פנקס הדיינים״. אין איין פראָטאָקאָל ווערט דערציילט וועגן דעם אויסווייל פון אַ דיין אין חול המועד סוכות — אַ דרייפאַכיקער וואַל —: דער אַוועקגייענדיקער קהל האָט געווויילט בוררים (וויילער), וועלכע האָבן געווויילט דעם נייעם קהל. אַזוי ווי ס׳איז באַווּוסט דאָס די דיינים זענען געווויילט געווָארן צוזאַמען מיטן קהל אין די זעלבע וואַלן, האָבן מיר דאָ אַ וווּנק אויף וועלכן אופן ס׳איז געווויילט געווָארן דער קהל. די דרייפאַכיקע וואַלן האָבן געדינט אַ מיטל קעגן צו לאַנגן פאַרוואַלטן מיט די קהל פונקציעס און געוועלטיקן אויפן כלל. די ווירקלעכקייט איז אָבער געווען אַן אָנדערע.

דער ניי אויסגעווויילטער קהל האָט געווויילט צווישן זיך דער פרנס החודש — דעם „ראש״, וועלכער האָט געזאָרגט פאַר אַלע טאָג־טעגלעכע ענינים פון דער קהילה. אין דער דערמאָנטער בוררות צווישן די בעקערס און שענקערס האָט דער בית־דין באַשטימט: ס׳איז דערלויבט די שענקערס צו באַקן, זיי דאַרפן אָבער באַצאָלן דער שטאָטישער האַנט־ווערקער געמיינשאַפט אַן אָפצאָל. די אויספירונג איז געגעבן געווָארן אין די הענט פונעם — פרנס החודש:

„נאָר דער פרנס החודש זאָל געביטן דעם שמש אייגצו־מאַנען פופצען גילדן מיט זיינע אייגענע הענט...״

נאָכן אייגמאַנען פון אָפצאָל האָט דער פרנס החודש איבערגעגעבן דאָס געלט וווּ עס געהער.

אין באַזונדערע פאַלן, וואָס האָבן באַנויטיקט אַן אויסער־געווייגלעכע אַקציע האָט דער קהל אָפגעהאַלטן אַן אויסער־געווייגלעכע פאַרזאַמלונג. אין אַזעלכע פאַלן האָט זיך געהאַנדלט אין לייזן צייטלעכע פראָבלעמען מיט דער הילף פון באַשטימען אַ ספּעציעלע פאַראַדענונג, וואָס איז געווען די עקסקלוסיווע קאָמפּעטענץ פון קהל. די אָנגענומענע פאַראַדענונג האָט באַקומע די מאַכט פון אַ באַפּעל, וואָס באַשטימט דאָס האַנדלען פון יחיד און כלל.

אַן אינטערעסאַנטער ביישפיל פון אַזאַ פאַראַדענונג איז פאַראַן אין „פנקס הדיינים״, וואָס איז אָנגענומען געווָארן ווען דער קהל האָט זיך באַמיט צו לייזן דאָס פראָבלעם פון די דעמאָלטס אָנגענומענע הויכע צינזן. ווייזט אויס, אַז דאָס יאָר תקמ״ח (1788) איז געווען זער שווער און אין דער ערשטער ריי זענען געטראָפן געווָארן די יידן, וועלכע האָבן געפירט זייערע געשעפטן מיט דער הילף פון קרעדיטן, ווייל געווענלעך אין אַזאַ סיטואַציע האָבן זיך געפונען לייט, וועלכע האָבן אויסגענוצט די אומשטענדן און געמומען הויכע צינזן „אומגלויבלעך ווי פיל״. אַזעלכע צינזן האָבן געשטעלט אין סכנה די פרנסה פון די באַרגער. די לייער האָבן געמעגט לויט דער פאַראַדענונג פון ועד ד׳ ארצות אין יאָר 1607, וואָס איז באַקאַנט מיטן נאָמען „היתר עסקא״, נעמען צינזן פון יידן. אָבער איבערטריבענע צינזן זענען געווען קעגן דעם בפירושדיקן פאַרבאָט פון דער תורה „וחַי אחיך עמך״. אַזוי ווי צום קהל איז דערגאַנגען די „אנקת אביונים״ האָט ער אָנגעהויבן צו האַנדלען: פאַרזאַמלט זיך אין קאָנפראָרץ און כדי צו אונטערשטרייכן די פייערלעכקייט פון אַקט זענען אויך דער רב פון דער שטאָט, די דיינים און אַלע „ראשי בעלי אסופות הנקראים לכל דבר שבקדושה״ באַ־טייליקט געווָארן אין דער פאַרזאַמלונג און ס׳איז באַשלאָסן געווָארן:

קיין ייד דאַרף נישט וואַגן צו נעמען מער ווי 20 פּראָ־צענט צינזן און ווער עס וועט עובר זיין אויף דעם פאַרבאָט — גיט דער ציבור די פולמאַכט דעם באַרגער צו באַטראַכטן פאַר אויפגעלייזט זיין אָפמאַך, אויסער דעם וועט דער קהל באַשטראָפן די לייער מיט קנס.

די אויביקע פאַראַדענונג האָט אַלזאָ רעגולירט די הויך פון צינזן לויטן טראַדיציאָנעלן אָנווייז פון באַשיצן דעם אָרעמן „וחַי אחיך עמך״.[44]

דער קהל איז אויך געווען די העכסטע אויספיר אוטאָ־ריטעט, וואָס האָט געזאָרגט פאַרן דערהאַלטן דעם אָנגע־נומענעם שטייגער און פאַרן אויספירן אַלע טעטיקייטן, וואָס זענען פאַרבונדן מיטן לעבן פון דער קהילה און איר עקזיסטענץ. ער האָט טאָקסירט די שטייערן און געזאָרגט פאַר זייער איינמאָנונג און אייניצאָלונג וווּ עס געהער. דער קהל האָט אויך געזאָרגט פאַרן אויספירן די אורטיילן און אָנדערע באַשלוסן פון די קהילה אינסטיטוציעס.

אין דער אויספירונג פון זיינע פונקציעס האָט זיך דער קהל באַדינט מיט קהל׳שע בעאַמטע, וועלכע ער אַליין האָט נאָמינירט און פּראָקטיש באַשעפטיקט. דאָס נאָמינירן און באַפרייען בעאַמטע איז געווען אויסשליסלעך אין דער קאָמפּעטענץ פון קהל[45]. צווישן די בעאַמטע, וועלכע ס׳דערמאָנט אין „פנקס״, זענען געווען:

די שמשים — צווייערליי: שמש פון בית־הדין, וועלכער רופט זיך אין פנקס „שמש ונאמן״; שמש פון בית־הכנסת, וועלכער רופט זיך תמיד „שמש״. דער שמש פון בית־הדין איז געווען אַן אָפיציעלער שליח און עדות. ער האָט געגעבן די רעכטלעכע באַשטעטיקונג אויף אָנקלאָגונגען, ווי קער־פערלעכע פאַרלעצונגען, און האָט אויך דערפילט די פונקציע פונעם געזעלשאַפטלעכן נאָטאַר דורכן באַשטעטיקן הכנסה־דעקלאַראַציעס. ער האָט באַשטעטיקט די שטייער אָפשאַ־צונגען און איינגעלאַדנט אָנגעקלאָגטע צום משפט. דער שמש בית הכנסת, ווידער, האָט דערפילט פונקציעס פאַר־בונדענע מיטן געזעלשאַפטלעכן לעבן, וואָס האָט זיך

---

[44] ...„ואח״כ עשו כב׳ אלופי׳ רומ׳ תקון והעריכו מערכה מול מערכה ונתנו מגרעת מסך המס לחנויות שהם פתוחים אעפי״כ יגרעו דמים מסך ארבעים זה׳ לשנה״... פון אַ דין־תורה, וואָס האָט מחייב געווען צוויי קרעמער צו צאָלן מער שטייערן ווי פריער. דאָס יאָר — תקמ״ח.

[45] ...״וצא מאתנו בד״צ ח״מ לתוקף פ״ד [פסק דין] ע״פ דתה״ק שבנידון הקוויטאַווי אין להם שום טו״מ זה ע״ז רק כל מה שהיה כ״א שנתנו לו הוא שלו לבדו זולת האלופי׳ רומ׳ דפ״ק יצ״ר יכולים לבטל ולהרחיק את ר׳ שמעון הנ״ל מנאמנותו אצל האלופים שלא יהיה נאמן הקהלה מאחר שהוא עובר על התנאי שהיה להם בעת שכירותו אותו... כמבואר בפנקס של האלופים רומ׳ דפ״ק יצ״ר... אַ דין תורה בין שני נאמנים — היום יום ו׳ עש״ק י׳ אלול דהאי שתא תקמ״ח פה ק״ק וועגגרב יצ״ר.

קאַנצענטרירט דאָס רוב אָרום דעם בית־כנסת. ער האָט געלייענט די אויסרופונגען אין בית־כנסת, פון קהל און אַנדערע.

דער נאָמן אָדער גזבר — זיין פונקציע איז געווען איינצומאַנען די געהעריקע אָפּצאָלונגען פון יחיד און כלל (אַנגעשלאָסענע קהילות) — לויט דער באַשטייערונג פון קהל. ער האָט קאַנצענטרירט די אַלע געלטער ביזן ענטגילטיקן איבערגעבן זיי דעם קהל.

די צווייט־וויכטיקע אינסטיטוציע אין לעבן פון דער קהילה זענען געווען די — בתי־דין. מערצאָל — ווייל געוועלטיק איז געווען מער ווי איין אינסטאַנץ. די פאַרטיילונג איז געווען לויט דער הויך פון דער אָנקלאָגונג און אַלס פועל יוצא פון זיין פאָזיציע איז דער רב געווען דער אב״ד (אב בית הדין). דער פאָרזיצער פון דער העכסטער אינסטאַנץ. לויטן „פנקס״ לאָזט זיך נישט פעסשטעלן וויפל אינסטיטוציעס ס׳זענען געווען (כאָטש איינמאָל קומט פאָר דער מערצאָל אויסדרוק „בתי דין הצדק״). עס באַקומט זיך אָבער דער איינדרוק, אַז ס׳זענען געווען מער ווי איינע.

די פונקציעס פון דעמאָלסדיקן בית־דין זענען געווען אַנדערע אין באַשטימטע שטחים פון הייַנטיקן בית־דין, ווייל ער האָט אויך פאָרמאָגט דאָס רעכט פון אָנקלאָגן אין פאַלן, וועו דאָס איז געווען לטובת דעם כלל. אַזוי, צום ביישפיל, האָט ער אַליין געזאָרגט פאַר אלמנות און יתומים, געפונען צום משפט יידן אין פאַל פון פאַרלעצן די רעליגיע און געזעלשאַפטלעכע מאָראַל[46].

אויבן איז באַמערקט געוואָרן, אַז לויטן „פנקס״ וויזט אויס, אַז די דיינים זענען געוויילט געוואָרן אין דער זעלבער צייט און אויפן זעלבן שטייגער ווי דער קהל. די לענג פון דער קאָדענץ איז נישט קלאָר. לויט די חתימות אויף די פסקי־דין זענען געווען דיינים, וועלכע האָבן לאַנג אָנגעהאַלטן אויף זייער פאָסטן: צוואַנציק, דרייַצן, עלף יאָר. דאָס רוב האָבן זיי אָבער אַמטירט אַ פיל קורצערע צייט.

דער בית־דין האָט אַרויסגעטראָגן אַ פסק־דין אויפן פאַרלאַנג פון יעדן יחיד. לויטן אָנגענומענעם שטייגער האָט געקאָנט יעדער ייד זיך וועגדן צום בית־דין און פאַרלאַנגען זיין אינטערוועניע. ער האָט נאָר באַדאַרפט בעטן דעם שמש פון בית־דין צו גיין צום באַשטימטן אָנגעקלאָגטן און אים מודיע זיין, אַז ער וועט געפונען צו אַ דין תורה. אין אַלגעמיין האָט דער אָנגעקלאָגטער אָנגענומען די איינלאַדונג. אין פאַל פון בוררות האָט דער אָנגעקלאָגטער געהאַט די געזעצלעכע מעגלעכקייט אָפּצוווַארפן די איינלאַדונג: „איך דער אונטן געחתמטער בין געגאַנגען מתרה זיין מו״ה יהודה ליב כץ ער זאָל זיך שטעלן צום דין מיט מו״ה דוד שניידער, אָבער זיי האָבן זיך יעדער באַזונדער געשריבן אוּן געחתמ׳ט אַ כתב „קומפראמס״ אויפן בעסטן אופן.[47] מו״ה יהודה ליב כץ האָט געענטפערט, אַז ער וויילט זיך אַלס בורר דעם כבוד הרב אב״ד וראש מתיבתא דפ״ק און היות דער כבוד הרב איז נישט איצט אין דער היים, דעריבער וועט זיך דער ענין פאַרשלעפן ביזן צוריקקער פונעם רב, און תיכף ווי דער כבוד הרב וועט נאָר קומען, איז ער גרייט זיך צו שטעלן צום דין און אויספירן וואָס ער האָט אויף זיך מקבל געווען.

לראיה באתי על החתום יום ג׳, ר״ח שבט, תקס״ה (1805).

נאום אליעזר במוה״ר חיים זצ״ל שמש ונאמן דק״ק וועגנראב יצ״ו״.

דער אָנגעקלאָגטער האָט באַשיינפערלעך זיך באַנוצט מיטן פאַקט, וואָס דער רב איז דעמאָלס נישט געווען אין דער שטאָט, כדי אָפּצולייגן די בוררות.

אויף יעדן פאַל איז קלאָר, אַז דער בית־הדין האָט פאַרמאָגט קראַפט צו ברענגען אָנגעקלאָגטע צום משפט, ווי עס באַווייזט דאָס די פאָלגנדע וועגדונג:

„הער דב האָט געשיקט נאָכן שליח בית־הדין, אַז איך זאָל זיך מיט אים שטעלן צום משפט און בין נישט תיכף געגאַנגען, אַזוי ווי איך האָב געענטפערט דעם דערמאָנטן שליח, וועלכער האָט אויפגעשריבן אוּן געחתמט... דאָס איך האָב נישט געוואָלט שטעלן זיך מיט הער דב צום משפט אוּן הייַנט שטיי איך...״

דער שרייבער פון דער וועגדונג בעט, אַז דער אָנקלאָגער זאָל צוריקגעבן די באַשטעטיקונג פונעם שליח בית־הדין, דאָס ער האָט אָפּגעזאָגט זיך צו שטעלן צום דין.

אַ דין־תורה האָט זיך דאָס רוב געענדיקט מיט אַ פשרה, וואָס איז מחייב ביידע צדדים צו שווערן, אַז זייערע טענות זענען ריכטיק. בדרך כלל האָבן זיי אָנגענומען דעם פסק־דין אוּן נישט אָפּגעזאָגט. מען דאַרף אָבער פאַרצייכענען דעם פאַקט, דאָס צוליבן צוריקהאַלטן זיך פון יידן פון יעטוועדער שבועה, האָבן זיך ביידע צדדים פאַרגלייכט — אָן אַ שבועה. נאָר אין אַ באַזונדערן פאַל האָט אַ צד אין משפט זיך געזוכט צו באַפרייען מיט אַ שבועה. פונדעסטוועגן זענען אויך געווען פאַלן אין וועלכע יידן האָבן אָפּגעלירט קעגן דעם באַשלוס פון די „ראשים״ — אויפן סמך פון געזיכערטן רעכט דורך דער פריוועלעגיע, וואָס דער שטאָט־באַזיצער האָט זיי געגעבן:

„...ר׳ שלמה כפר בד״ת (דין תורה) עשה אָפּעלאַציע לאדון גובערנטור״ (שטאָט בעאַמטער).

ווי מיר האָבן געזען האָבן די אינסטיטוציעס באַווייזן צו האַלטן די קהילה מיטגלידער אין דיסציפלין און צו פאַרזי־

---

[46] „...ואתא לקדמנא ה׳ יואל במו״ה מנחם וה׳ יעקב במו״ה יצחק שמשי קהלתנו והעידו לפנינו... ביום אתמל כי יעבר בשבת קודש... אז ר׳ יצחק בר׳ שמואל חייט האָט עיבר גיוועזן שני עברות חמורות דהיינו עד האט מחלל שבת גיוועזן ער האָט געטראגן מחוץ לערוב הציצית של בגדיו בידיו אפגעריסן מבגדו כ״ז העידו השמשים הנ״ל... ...בקשותינו מכב׳ אלופי׳ רומ׳ לעשות למען קדוש השם להעניש האיש הבליעל הנ״ל בעונש מפורסם למען יוסרו כל רשעי ארץ ולא יזידון לעשות עוד...

יום ה׳ ק״ה אלול תקע״ד.

נא׳ הק׳ נחמן במוהר״מ סגל זלה״ה

נא׳ זאב וואלף במוהור״מ ז״ל

נא׳ נפתלי הירץ במו״ה אהרן דב יצ״ו.

[47] קומפרומיס — בוררות.

כערן אַרדענונג אינעם אַרגאַניזירטן לעבן. אָבער דער מצב האָט זיך געביטן מיט דער צייט, באַזונדערס אַלס פועל יוצא פון די ענדערונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אין די באַציונגען צווישן יידן און קריסטן אין לענדער, וואָס האָבן מבטל געמאַכט דעם פרינציפ פון קאָלעקטיוווער פאַראַנט־וואָרטלעכקייט און האָבן באַטראַכט יעדן יחיד פאַראַנט־וואָרטלעך פאַר זיך. אַזוי אַרום איז אויך אויפגעלייזט געוואָרן, אמת במשך אַ לאַנגזאַמען פראָצעס, די אָפּהענגיקייט פונעם יחיד אין כלל. דער דאָזיקער מצב האָט זיך אָפּגע־שפיגלט אויך אין וועגראָוו. ס׳איז אַ פאַקט, דאָס אַנגעהויבן פון די נייַנציקער יאָרן אינעם 18־טן יאָרהונדערט ווערן פאָרצייכנט אין „פנקס״ דיני־תורה וועגן עבירות פון יחידים, וואָס זענען פריער נישט באַגאַנגען געוואָרן, ווייל פשוט קיין שום יחיד האָט נישט געוואָגט אַזוי צו האַנדלען: חילול שבת בפרהסיה, שיכרות, און אפילו שפילן אין קאָרטן[48].

די נייע צייטן האָבן אויך געבראַכט אַ ווייטערדיקע דער־שיינונג — סאָציאַלע קעגנזאַצן. ס׳דערשיינען די מאַכט־האָבער, די עשירים פון דער קהילה, וועלכע האָבן פאָרבינ־דונגען מיט אויסערלעכע פאַקטאָרן און קאָנען זיך מיט זיי באַנוצן לטובת זייערע צוועקן אין דער קהילה גופא. אַזעלכע לייט האָבן זיך נישט געשראָקן נישט נאָר פון צוזאַמענשטויסן מיט יחידים נאָר אויך מיט די קהילה אינסטיטוציעס. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט איז כאַראַקטעריסטיש די דערקלע־רונג, וואָס ר׳ משה בר׳ בנימין האָט אָפּגעגעבן פאָרן בית־דין אונטערן פאָרזיץ פון רב, אין ט״ו טבת תקנ״ד (1794):

...„זייט איר מיינע עדות, דאָס איך דערקלער אייך מיין האַנדלען מיט די מענטשן... איר ווייסט דאָך דאָס איך בין געצוווינגען דאָס צו טון, ווייל מו״ה אריה ליב הנ״ל און זיין זון זענען געוואָלט־מענטשן, ווי עס איז באַווּסט און באַקאַנט און ווילן זיך נישט שטעלן צו קיין שום משפט פון אַ הייליקן דין תורה, נאָך דעם ווי איר האָט נאָך זיי געשיקט עטלעכע מאָל דעם שליח־בית־דין, כדי זיך צו שטעלן מיט מיר צום דין, און זיי האָבן נישט געאַכט דערויף. ווייל זיי האָבן אַ מעכטיקע האַנט און באַזונדערס אַז זיי האָבן מיך געבונדן מיט אייזערנע קייטן און פאָרשפּאַרט במשך דריי טעג ביז איך האָב געמוזט מסכים זיין דאָס זיי זאָלן האַלטן מיין סחורה און זי פאָרטיילן צווישן זיך אָן שום אויפזיכט פון בית־דין און אָן קיין שום דין־תורה...״

---

[48] „לפנינו בד״ח [בית דין החתום] קבל עליו כמר יצחק במוהר״ר יהודא שלא יהיה שכור בעת שיעמוד באטליז למכור בשר כשר ובעת נקירת בשר כשר... אם יעבור על הנדר הנ״ל וימצא והיה בעת מכירת בשר כשר או בעת ניקור שכור וחבירו לא השגיח בזה היטב עליו או שיצא עוד מכשל אחר תחת ידו אזי יודחו מאומנותם וחלילה לבני עירנו לקנות מאתם בשר כשר כלל ולא יועיל שום אמתלא. יצא מאתנו בד״צ וגם הם עצמם קבלו עליהם בחומר חרם. אור ליום ו׳, ה׳ מנחם אב, תקס״ד [1804].
ישראל [הייליפרין] החב״ק וועגראב והגליל [רב העיר].
הק׳ נחמן במוהר״ם סגל.
דוב בער במוהר״ר מרדכי סגל.
יוסף במוהר״ר משה
מנחם במוהר״ר יהודא.

דער בית־הדין האָט אויך באַשטימט: „און מיר אָנערקע־נען דאָס ס׳איז אויף אים געמאַכט געוואָרן אַ גרויסער צוואַנג, ווייל ער האָט געשיקט עטלעכע מאָל צו די מענטשן, אַז זיי זאָלן צווישן זיך גאָר נישט מאַכן ביז זיי וועלן זיך נישט שטעלן צום דין און וועלן נישט אויסהערן זיינע רייד... דאָקעגן האָבן זיי אים פאָרשפּאַרט אין תפיסה, אַז ס׳איז געווען ממש אַ סכנת נפשות...

ולראיה באנו על החתום יום ו׳ ט״ו טבת, תקנ״ד, פה ק״ק וועגראָב. נא׳ (נאום) גרשון הכהן (דער רב פון שטאָט); נא׳ אריה ליב סגל, נחמן במהו״ר סגל (דיינים)״.

דער בית־דין האָט, אַלזאָ, נישט אָנגעוועגדעט קיין שום אַקציע. זעט אויס אַז ער האָט נישט געהאַט קיין אַנדערע ברירה. דער דאָזיקער פאַל, וואָס איז אפשר דעמאָלס געווען אַ פאַראיינצלטער, שטייגט אָבער מיט דער צייט אַלס מער און מער...

ס׳וועט אויך גרעסער די צאָל יידן, וועלכע וועגדן זיך צו נישט־יידישע געריכטן. ביז צו דער נייער צייט, און באַזונדערס ווי לאַנג ס׳האָט אָנגעהאַלטן די יידישע אוטאָנא־מיע אין פוילן, האָבן די יידן שטרענג אָפּגעהאַלטן דעם פרינציפ פון נישט אָנקומען צו גוישע געריכטן. די קהילה אינסטיטוציעס האָבן זיך אויך באַמיט, אַז יידן זאָלן נישט געבראַכט ווערן פאַר גוישע ריכטער, אויסער די וועלכע ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן מפקיר צו זיין צו גוישע חסדים (גוישן געריכט) אַלס אינערלעכע וויידערשפּעניגער[49]. און יידן זענען טאָקע נישט אָנגעקומען צו פרעמדע געריכטן. אָבער איצט האָבן זיך געמערט די פאַלן פון נישט וועגדן זיך אָדער אויסמיידן יידישע געריכטן, באַזונדערס ווען די אויסמיידער האָבן געהאַט דעם באַגרינדעטן חשש, דאָס לויטן יידישן דין זענען זיי נישט געערעכט...

די וויניקע אָנדייטונגען אין „פנקס״ באַווייזן, אַז דאָס געזעלשאַפּטלעכע לעבן איז געווען גוט אָרגאַניזירט. די קהילה אָנגעהעריקע זענען געווען מיטגלידער פון פאָרשי־דענע פאַריינען, פראָפעסיאָנעלע און אַנדערע, וואָס האָבן פאָרשאַפן יעדן מיטגליד אויך אַן אינטימערן געזעלשאַפט־לעכן קרייז צו וועלכן ער האָט געקאָנט באַלאָנגען אויסער זיין צוגעהעריקייט צו דער קהילה. אין „פנקס״ ווערן דער־מאָנט די געמיינשאַפטן פון די בעלי־מלאכה, דאָס כאָטש זיי זענען געווען פראָפעסיאָנעלע צענן, איז נויטיק זיי דאָ צו דערמאָנען, ווייל זיי האָבן דערפילט וויכטיקע געזעלשאַפט־לעכע פונקציעס הן לגבי זייערע מיטגלידער און הן לגבי דעם יידישן כלל אין שטאָט. דעם געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער פון די געמיינשאַפטן באַווייזט דער פאַקט, דאָס זיי האָבן געהאַט קאָנצעסיעס פון זיך־פלעצער אין די שולן (די פשרה וואָס דער קהל האָט געמאַכט צוויי געמיינשאַפטן — ווי דערמאָנט אויבן). זיי האָבן אויך געהאַט זייערע ספר

---

[49] אין אַ פסק־דין פון זונטיק, י״ב מנחם־אב תקס״ג [1803], איז געשריבן: „ורשות [אַנצוווענדן קעגן ווידערשפּעניקער] כל הכפיות והנגישות הן עפ״י דת הקהל דקהילתנו והן על פי סענדזי דומיניקאַלני דפה קהילתנו...״ ד. ה. — אויך מיט דער הילף פון דער פוילישער מאַכט.

תורה[50] און זייער קאַסע — בולטע סימנים פון אַ געזעל־שאַפטלעכן קערפער.

אויסער די האַנטווערקער געמיינשאַפטן — „חברת פועלי צדק של קירז'נרש ושומוקלרש, חברה חייטים והיטל מאחיר, האופין שקורין בעקערס, החברה הקדושה של שענקערש" — זענען אויך געווען די געווייַנלעכע חברות אינעם קהילשן לעבן, ווי: חברת ש"ס, החברה הקדושה של תהלים. אויך די חברות האַבן דערפילט וויכטיקע געזעלשאַפטלעכע פונקציעס, וויַיל זיי האַבן איינגעאַרדנט סעודות, צוזאַמענ־טרעפונגען פון זייערע חברים.

כ. רעכטלעכער מצב

אינעם רעכטלעכן מצב פון די וועגנגראוועך יידן איז נישט פאַרגעקומען קיין שום פרינציפיעלע ענדערונג ביז דער איינפירונג פון די רוסישע געזעצן נאָך דער אינקאָר־פעראַציע פון פוילן דורך רוסלאַנד. די יידן האַבן וויַיטער גענאָסן פון זייער געריכטלעכער אוטאָנאָמיע, ווי פאַרזיכערט אין דער פריווילעגיע פון 1665. אויך דער נייער באַזיצער אוסולינסקי[51] האָט נישט באַצווייפלט דעם מצב. אָבער, ווי שוין באַמערקט, די סימנים פון דער נייער צייט האַבן זיך באַוויזן אינווייניק, נאָך איידער ער איז פולשטענדיק דער־שיטערט געוואָרן פון דרויסן (דורך די רוסן).

דער „פנקס" אַנטהאַלט פיל באַווייזן, וואָס לאָזן נישט איבער קיין ספק, אַז די געריכטלעכע אוטאָנאָמיע אַנטש־פרעכנט די אַלגעמיינע פריוווילעגיעס, וואָס זענען אַרויס־גענגען געוואָרן די פוילישע יידן — זענען פראַקטיש און יורידיש אויסגעפירט געוואָרן.

איין דאָקומענט מאַכט קלאָר, דאָס דער פרינציפּ, אַז יידן משפט'ן זיך צווישן יידן דורך די געריכטלעכע אינסטיטוציעס פון דער קהילה, איז אויך אָפּגעהיטן געוואָרן דורך די אויסערלעכע מאַכט פאַקטאָרן:

„...זאָל דאָס בלייבן אין זכרון, ווי אַזוי דער אדון נכבד שמשון בהרבני מו"ה צבי נ"י האָט אָפּגעזאָגט און אָפּגעלייגט צו שטעלן זיך צום דין קעגן הרבני מו"ה ישעי' במו"ה שלמה, און דער כבוד בית־דין צדק האָט געשיקט די ראשי מנהיגי' דפה יצ"ו עטלעכע מאָל אים וואָרענען, אָבער ער האָט זיך אָפּגעוועגדט מיט אַ ווידערשפּעניגטן אָקסעל (נתן כתף סוררת) און האָט נישט געוואָלט אין אַכט זייערע רייד — ביז צום סוף האָט דער היגער אדון סענדזה (ריכטער) געשיקט, אַז ער זאָל זיך שטעלן צום געריכט פון שופטי דייני ישראל, אָבער אויך דאָסמאָל האָט ער נישט פאַרנומען און באהארט אין זיין ווידערשפּעניקייט..."[52].

דער קריסטלעכער ריכטער האָט ווי מען זעט אונטער־שטיצט דעם אַנטשפּרעכנדן פאַראַגראַף פון דער פריוווילעגיע און האָט פאַרמיטן דאָס אַרויסדרייען זיך פון פולמאַכטן פון די יידישע אינסטיטוציעס.

און אויב דאָס איז וויכטיק לגבי איין יחיד, איז עס פיל מער וויכטיק לגבי אַ צאָל אַרגאַניזירטע יחידים. אַ צווייטער דאָקומענט דערציילט וועגן אַ דין־תורה צווישן די קהילה אינסטיטוציעס — אין דער אמתן דער קהל — און געווינט קרעמער אין שטאָט, — דאָס הייסט יידן, וועלכע פאַרמאָגן געווען אין שטאָט און זענען מער פאַרמעגלעכע. דער סכסוך האָט זיך גענומען דערפון, וואָס דער קהל האָט באַשלאָסן צו ענדערן די דורך אים באַשטימטע אָפּצאָלונגען פאַר קראָמען לטובת דעם שטאָט באַזיצער און האָט אַרויפ־געלייגט אויף צווויי קרעמער צו באַצאָלן די פאַרלייכטערונגען, וואָס ער האָט געגעבן קרעמער, וועלכע באַזיצן איין קראָם און זענען נישט ביכולת צו באַצאָלן די געפאָדערטע 40 גילדן אַ יאָר, ווי אויך פאַר די פאַרמאַכטע געוועלבער, וואָס אויך פאַר זיי איז געצאָלט געוואָרן שטייער. פאַרשטייט זיך, אַז דער באַשלוס פון קהל האָט נישט געשמעקט די פאַר־מעגלעכע קרעמער און זיי האָבן געפרווט זיך צו וועגדן צום שטאָטישן בעאַמטן — נאָך איידער זיי זענען געקומען צו אַ בוררות פאַר די קהילה אינסטיטוציעס. אָבער דער שטאָט בעאַמטער האָט זיי נישט אונטערשטיצט און ער האָט געגעבן דעם בית־דין די אינסטרוקציע:

„און לויטן „ארדענאַנץ" פון דעם אדון וויעמא' פ' (ויעל־מאָזשני פאַן) גובערנאַטאָר, וואָס איז פאַר אונדז געבראַכט געוואָרן, דאָס דער בית דין צדק זאָל צווישן זיי מאַכן אַ מעמד און אַ מצב לויט דין תורתנו הקדושה, זענען מיר גע־זעסן, כדי צו באַטראַכטן דעם דערמאָנטן משפט..."

די אונטערשטיצונג פון שטאָט בעאַמטן האָט דער־מעגלעכט דאָס פאַרפליכטן די קרעמער צו באַצאָלן דעם געפאַדערטן שטייער, ווי עס באַווייזט דער פסק־דין, וואָס אַנטשפּרעכט דעם באַשלוס פון קהל — „כאשר מבואר בפנקס כבוד אלופי' הקהל... אין להשיב והוא בתקפו... יום ב', ט"ו כסלו תקמ"ח (1788)".

אַ דריטער דאָקומענט באַווייזט, אַז אויך די קריסטן האָבן געהאַט אַ צוטרוי צו די קהילה אינסטיטוציעס, וואָס האָט געפונען זיין אויסדרוק אין זייער גרייטקייט צו וועגדן זיך צום יידישן בית־דין, אין פאַל ווען דער אָנגעקלאָגטער איז געווען אַ ייד, אנשטאט אים אָנצוקלאָגן פאַר אַ קריסטלעכן געריכט,[53] קיין שום פריוועלעגיע האָט נישט געשענקט די

---

[50] שהמה ידונו בינינו בנדון כתב־הקודש מן החברה הקדושה של תהלים אשר היה מושאל ליד החברה הקדושה של שענקערש כאשר מבואר באריכות בכתב אשר ת"י המורשה ה' הרבני מו"ה אליעזר במו"ה צבי הירש"... יום ד', ג' דחוה"מ סוכות, תקס"ח. [וועהלן בוררים פאַר דעם ענין].

[51] אַ עדות איף פאַרקויפן די שטאָט דורך די קראשינסקיס איז צו געפונען אין אַקט פון „פנקס" (דער דאָטום צעריסן, אָבער שיינט צו זיין פון יאָר 1781): „...מעסק, שותפות בריחיים שהיו אשתקד וכבר היה ביניהם פסק־דין מביד"צ דפה. אולם עתה להיות שהאדון הדוכס יר"ה שהיה שר בעיר מעבר הניח להם על הזיקם".

„מעבר" — קען זיין „אשתקד" (פאַראַיאַר), וועו מ'האָט פון אים אַרענדירט די מיל.

[52] דער דאָקומענט גענומען, ווייזט אויס, פון אנ'אַנדער פנקס [הקהל?] אָן אַן ענדע און אָן אַ דאַטע.

[53] אַ דין־תורה פאַר אַ רב אָדער יידישן בית־דין איז געווען אַ פראָצעדור וואָס האָט וויניק געקאָסט און איז געווען וויניקער קאָמפליצירט. דאָס האָבן אויך קריסטן גענומען אין באַטראַכט, אָבער דער עיקר, וויַיל זיי האָבן געהאָט צוטרוי צו אַ יידישן בית־דין.

יידן אַז רעכט. ווי דערמאָנט איז די יידן פֿאַרזיכערט געוואָרן דאָס ווערן געמשפט לויטן יידישן דין, אָבער אין פֿאַל פון אַ משפט צווישן אַ ייִד און אַ קריסט האָט מען נישט געמוזט אים ברענגען פֿאַרן בית־דין צדק. אָט איז דער אינהאַלט פון דאָקומענט:

„...ס׳איז געקומען דער שליאַכטשיץ וואוזשיניעץ אבקולסקי און ער איז געווען צעשלאָגן, מיט אַן אונטערגעהאַקט אויג און אויער און ס׳איז געקומען דער ערל קאשאנסקי און האָט עדות געזאָגט, אַז עס האָט פֿאַסירט און אַן ערל האָט גענומען פלייש פֿאַר אַ משכון ביי הר׳ מאיר און עס איז אויסגעבראָכן צוויישן זיי אַ סכסוך. איז געקומען דער דערמאָנטער שליאַכטשיץ און געזאָגט, אַז אויב מ׳האָט צוגעזאָגט דאָרף מען באַצאָלן. האָט געענטפֿערט ר׳ מאיר: דאָס איז נישט דיין זאַך, שליאַכטשיץ. און האָט אים געזאָגט זידל ווערטער. האָט אים דער שליאכטשיץ געגעבן אַ קלאַפּ, האָט ר׳ מאיר צוריקגעגעבן מכות רצח... דערנאָך האָבן זיי זיך געאייניקט פון זייער גוטן ווילן און ר׳ מאיר וועט באַצאָלן פֿאַר די ביילן און פון איצט אָן האָט נישט איינער צום צווייטן קיין שום טענות ומענות. יום א׳, תולדות תקמ״ג (1783).

הקטן יהודה פסח הכהן החונה פה וועגראב והגליל (שטאָט רב).

פון די געבראַכטע דאָקומענטן לאָזט זיך שליסן, אַז דער זעלבער מצב איז אויך געווען אין אַנדערע שטחים אין וועלכע די פריווילעגיע האָט באַשטימט די רעכט און חובות פון די יידן.

ג. די עקאָנאָמישע טעטיקייט

די עקאָנאָמישע טעטיקייט פון די וועגראָווער יידן אין דער באַהאַנדלטער תקופה איז געווען צוגעפאַסט צו די באַדערפענישן און פאָדערונגען פון דער צייט. פון איין זייט זענען אָבער קענטיק די ענדערונגען, וואָס זענען פֿאָרגעקומען אין דער מדינה, אויך אינעם שטח פון די יידישע באַשעפטיקונגען. דער „פנקס הדיינים״ באַווייזט, אַז די סוף אַכציקער פונעם 18־טן יאָרהונדערט זענען געווען שוועריע יאָרן, וואָס האָבן מחייב געווען צוצופֿאַסן צו זיי די יידישע פרנסות, כדי איבערצושטיין די דעפרעסיע, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט דערין דאָס דער איינצל־האַנדל איז געווען טיילווייז פֿאַראַליזירט. דער שוין דערמאָנטער דאָקומענט — וועגן דעם סכסוך צווישן די קרעמער און קהל — הויבט זיך אָן מיט די ווערטער:

„...און שוין מער ווי פיר יאָר ווי עס זיצט נישט קיין מענטש אין די קראָמען״.

אין „פנקס״ ווערן אויך געבראַכט דיני־תורה וועגן אַנטלאָפענע (באַנקראָטירער), אָפּגעלעגטע התחייבותן צוליב דער אומעגלעכקייט צו צאָלן, זוכענישן פון צוגאב־פרנסות וואָס פֿאַרשאַרפן די אינערלעכע קאָנקורענץ. אויך דערשיינט „דער אומגעבעטענער גאַסט״ פון יעדן עקאָנאָמישן קריזיס — די הויט־שינדערישע צינזן.

פון דער צווייטער זייט אָבער באַמיען זיך די יידן צו גיין אין שפּאַן מיט די צייט־ענדערונגען. אַזוי, צום ביישפּיל, נעמען די וועגראָווער יידן אַ טעטיקן אָנטייל אין דער רעקאָנסטרוקציע פון דער פּוילישער אינדוסטריע, וואָס הויבט דעמאָלט אָן זיך אַרויסצופֿיקן פון אירע ווינדעלעך. געווען איז דאָס אַ וועגראָווער ייִד, וועלכער האָט אין דיי נייַנציקער יאָרן פון 18־טן יאָרהונדערט אויפגעבויט אין זיין שטאָט אַ טעקסטיל פאַבריק, וואָס האָט לויט די דעמאָלסדיקע באַדינגונגן באַשעפטיקט אַ גרויסע צאָל אַרבעטער און האָט זיך פאַררעכנט צווישן די גרויסע פאַבריקן אין דער מדינה. די טעקסטיל פאַבריק פון צודיק בוימאוויטש האָט געאַרבעט פאַר דער פּוילישער באַפרייאונגס אַרמיי אין אויפשטאַנד פון יאָר 1794. די פאַבריק האָט צוגעשטעלט שינעלן און פאַר־שיידענע שטאָפֿן[54]. דאָס זענען געווען גאָר באַדייטנדע לי־פערונגען.

דער זעלבער צודיק איז אויך געווען איינער פון די מיליטער ליפֿעראַנטן, אַ חוץ דעם וואָס ער איז געווען אַ פאַבריקאַנט. ער האָט פאַרקויפט נישט נאָר די פּראָדוקציע פון זיין פאַבריק, נאָר האָט אויך אָפּגעקויפט ביי די אַרומיקע האַנטוווערקער זייער היים־פּראָדוקציע און זי פאַרקויפט דעם מיליטער. ער האָט אויך פאַרמאָגט אַ גרויסע גאַרבעריי אין וועלכער ס׳זענען אויך געווען באַשעפטיקט פיל אַרבעטער.

אין די נייַנציקער יאָרן פונעם 18־טן יאָרהונדערט איז וועגראָוו אויך געווען אַ וויכטיקער צענטער פון מסחר מיט אָסטן. באַזונדערס פון די ליפֿעראַנטן פון פלייש קיין וואַרשע, וועלכע זענען אַרומגעפֿאָרן אין דער סביבה, כדי צו קויפן אָסטן און צוליב דעם זענען זיי אויך דערגאַנגען ביז וועגראָוו[55].

איינע פון די אינטערעסאַנטסטע ווירטשאַפטלעכע אויפטוענישן, וואָס איז געמאַכט געוואָרן דורך קריסטן אין דער צייט פונעם אויפשטאַנד און וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט יידן — איז געווען דער פרווו פונעם באַקאַנטן דרוקער פון העברעאישע ספרי קודש, יוהאן אנטאן קריגער, צו גרינדן אין וועגראָוו אַ פיליע פון זיין דרוקעריי אין נאוויידוואר. די דרוקעריי האָט אָנגעהויבן צו זייַן טעטיק אין 1794 און האָט נישט לענגער עקזיסטירט ווי איין יאָר, אין וועלכן ס׳זענען אָפּגעדרוקט געוואָרן באַקאַנטע ביכער[56]. ווייַזט אויס, אַז די מלחמה יאָרן זענען נישט געווען קיין פּאַסיקע צייט פאַר גרינדן נייַע אונטערנעמונגען און אויך דאָס ברענגען קיין וועגראָוו ברוך ר׳ צבי הירש, אַלס פאַר־אַנטוואָרטלעכער פאַר דער דרוקעריי, וועלכער איז געווען אַ לאַנג דערפֿאַרענער אינעם דרוקער־פאַך און אַ גרויסער סוחר פון העברעאישע ביכער, האָט וויניק געהאָלפן. די דרוקעריי איז אין יאָר 1795 פאַרקויפט געוואָרן קיין האראדנא. אגב,

---

[54] זע העפט: Instytut badań spraw narodowości. Rin-gelblum E.: Projekty i próby przewarstwowania Żydów w epoce Stanisławowej, str. 94, Warszawa 1934. Komisja Skarbowa II, 25, 1794. לויט:

[55] זע: שיפער, דאָרט, ז׳ 290.

[56] „יוסיפון״, „אבקת רוכל״, „שבט מוסר״ — זייער פאָפולערע „מוסר״־ליטעראַטור.

די דעטאַלן פון דעם קאַפּיטל באַווייזן, אַז עטלעכע יידישע משפחות אין וועגגראוו, האָבן זיך באַשעפטיקט מיט דער דרוקעריי און האָבן פון איר געהאַט פרנסה.

צוליב „פנקס הדיינים", וואָס האָט פאַרשריבן צומיינטן דיני־תורה, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט עקאָנאָמישע ענינים — אין דעם שטח זענען געווען די וויכטיקסטע וועג־דונגען — פאַרמאָגן מיר מער אייגצלהייטן וועגן די באַשעפטיקונגען פון די שטאָטישע יידן.

פון די דאָזיקע באַשעפטיקונגען באַקומען זיך פאָלגענדע עקאָנאָמישע קאָנסעקווענצן:

א. גרויסע עשירים, וועלכע האָבן גערירט ממש ברייטע געשעפטן, איז געווען גאָר ווייניק אין וועגגראוו. אין דער אמתן איז פאַראַן אין „פנקס" נאָר איין דין־תורה אין וועלכן ס׳זענען פאַרמישט יידישע שותפים פון וועגגראוו — גרויסע אַרענדאַרן (צענדליקער טויזנטער גילדן). דאָס רוב וועגג־ראוער יידן האָבן געפירט מיטעלע און קליינע געשעפטן.

ב. די טעטיקייט אַליין איז געווען גאָר אַ לעבעדיקע און באַווייזט די גרייטקייט פון די יידן צו זוכן פרנסות אין יעדן מעגלעכן אָרט. זיי האָבן זיך אויך נישט צוריק־געהאלטן פון וואַנדערן גאָר ווייט.

ג. די הויפט־באַשעפטיקונג איז געווען דער אינערלע־כער האַנדל. נאָר וויניקע האָבן זיך פאַרנומען מיטן אויס־לענדישן האַנדל און אויך זיי זענען געווען מער פאַרמיט־לער און פירער פון סחורות, איידער סוחרים מיט אייגענעם קאַפּיטאַל.

ד. די יידן האָבן אויסגענוצט יעדן מעגלעכן גראָשן, כדי צו פאַרגרעסערן דעם געלט־אומזאַץ, וואָס גיט פרא־פיטן. זיי האָבן זיך באַנוצט מיט אָפּשפּאָרונגען (פון משרתים און סתם יידן), ירושות (געלט פון יתומים און אַלמנות) אוּן מיט כל מיני קרעדיטן — לויטן היתר עיסקא (וועקסלען, היפאָטעקן, הלוואות אין פאָרם פון פיקטיוועך שותפות).

ה. ס׳איז בולט די שותפות צווישן יידן אין פרנסה־געשעפטן; יידן באַטייליקן זיך אין צופעליקע שותפותדיקע געשעפטן אין פאַל פון רייזעס אויף ירידים אוּן מאַרק־טעג. יידן באַטייליקן זיך אין קורץ־טערמיניקע אַרענדעס א. אַ. וו. דער האַנדל מיט די קריסטן שפּיגלט זיך אָפּ גאָר ווייניק אין „פנקס" אוּן אויך דאָס אויסשליסלעך אין צו־זאַמענהאַנג מיט לאַנדווירטשאַפטלעכער פראָדוקציע.

ו. אויך די פרויען האָבן זיך באַטייליקט אין מסחר אין עטלעכע פאָרמען: אין אַ באַדייטנדער מאָס, אַלס זעלבשטענ־דיקע סוחר׳טעס — בעיקר אלמנות וואָס די לענדלעכע באַשטימונגען האָבן זיי דערמעגלעכט פאַרצוזעצן דעם מסחר פון זייערע מענער[57]. אַנדערע פרויען האָבן זיך באַשעפטיקט מיט קליין־האַנדל: — געקויפט פעסלעך הערינג און עטלעכע זעק מעל און ווייטער פאַרקויפט. זיי האָבן זיך אויך פאַרנו־מען מיט קליין־ווירטשאַפט אויף ווייפל זי איז געווען פאַראַן (קו, גרינוואַרג־גאָרטן) אוּן אויך געהאָלפן זייערע מענער אין די קראָמען.

פון וואָס האָבן זיך מפרנס געווען די וועגגראווער יידן — לויטן „פנקס הדיינים"?

אין ערשטער ריי — פון די פאַרשיידענע צווייגן פון האַנדל, אינערלעכן אוּן אויסערלעכן. אין אויסערלעכן האַנדל פאַרנעמט דעם ערשטן פלאַץ ברעסלאו. ווייזט עס, אַז ס׳איז געווען אַ שטענדיקע האַנדלס פאַרבינדונג מיט דער שטאָט, ווייל אין פיל דיני־תורה, וואָס אַנטהאַלט דער „פנקס", ווערן נישט אויסגערעכנט די סחורות, וואָס זענען געבראַכט געווארן פון ברעסלאו, אוּן נאָר באַצייכנט מיטן אַלגעמיינעם נאָמען „ברעסלער":

„...אויב דער דערמאָנטער מוה׳ ראובן וועט וועלן געבן דעם דערמאָנטן מוה׳ גדליה (וועגגראווער ייד) סך צוויי הונדערט רויטע[58] „מיטגאַב לברעסלא" אויפן יריד פון יוהאניס אוּן דעם יריד פון יוהאניס אוּן מרחשון[59] אוּן אויך דעם סכום פון צוויי הונדערט רויטע, איז מוה׳ גדליה מחויב צו ברענגען ברעסלער סחורה".

אין אָנהויב פון דער דין־תורה ווערט דערציילט דאָס ר׳ גדליה האָט געפירט קיין ברעסלאו פעלצן פון ר׳ אברהם (איינווינער פון אַ דערבייאיקן שטעטל) אין ווערט פון 1800 גילדן. ר׳ גדליה האָט געדינט אַלס אַ פאַרמיטלער פון ר׳ ראובן, וועלכער איז ווייזט אויס געווען אַ רייכער סוחר אוּן לויטן הסכם פון ביידע צדדים האָט ר׳ גדליה באַקומען פאַר יעדן נסיעה קיין ברעסלאן דריי ר״ט פרייסיש[60].

אויסער דער פאַרמיטלעריי האָט דער מסחר מיט ברעס־לאו אויך געהאָט צוגאַב־פרנסות — דער עיקר פירן סחורות. דער מסחר מיט ברעסלאו איז נישט געווען דער אייניציקער. ס׳ווערן אויך דערמאָנט בערלין, — פון דאָרט האָט מען געבראַכט וואַל — פראַנקפורט אוּן קעניגסבערג.

אָבער די סאַמע גלאַוונע פרנסה, וואָס איז אויך געווען פאַרבונדן מיט מסחר אוּן האָט בשעפטיקט אַ סך שטאָטישע יידן, איז געווען די אַרענדע. דאָס איז געווען דער הויפט־מקור פון פרנסה, וואָס האָט אייניצייטיק געהאָט זיינע נאַ־טירלעכע באַגרענעצונגען — ער איז געוואָרן גאָר שטאַרק צופיצלט, כדי אַן אַלץ מער וואָקסנדע צאָל פון יידן זאָלן קאָנען פון אים ציען זייער חיונה. אין אַלגעמיין האָבן זיך די אַרענדעס געטיילט אויף צוויי הויפט סאָרטן. גרויסע אַרענדעס — פון גאַנצע ווירטשאַפטן אוּן דערפער מיט אַלעס, וואָס איז אין זיי געווען, אוּן קליינע אַרענדעס — פון קרעטשמעס, מילן, שענקן (ברויעריי־ען) אוּן פאַרשיידענע הכנסות, ווי: טשיפאווי (געטראַנקען שטייער), בריקן אָפּצאָל,

---

[57] די תקנות האָבן פאַרבאָטן פרויען צו האַנדלען, צוליב מא־ראַלישע טעמים, — זיי זאָלן ניט פאָרן פון שטאָט צו שטאָט אַליין. אן אויסנאַם איז געמאַכט געוואָרן נאָר פאַר אַלמנות, זיי זאָלן קענען האָבן פרנסה.

[58] אַ „אָדום" — 18 פוילישע גילדן — ד. ה. 3600 גילדן.

[59] „יריד יוהאַניס" איז אויסגעפאַלן דעם 25־טן אויגוסט, אוּן יריד „עליזאַבעט" — דעם 13־טן נאָוועמבער — באַשטימטע יירידים אין ברעסלאו.

[60] ר״ט — פרוסישע רייכסטאַלער — יעדער רייכסטאַלער — 7 פוילישע גילדן אוּן 6 גדולים. ר׳ גדליה האָט, אַלזאָ, באַקומען פאַר יעדע נסיעה 21 ז׳, 18 גד׳.

פאַמילנע, קוויטאוועס אוּן צום סוף אויך דער קרופקע שטייער. געוועזן גרויסע אַרענדאַרן, וועלכע זענען נישט געווען פאַר־אינטערעסירט צו פאַרנעמען זיך מיט „קלייניקייטן" אוּן זיי האָבן פאַרדונגען צו יידן די קליינע אַרענדעס — אַרענדעס פון דער צווייטער אוּן דריטער קלאַס. די קליינע אַרענדעס, וואָס האָבן אַרומגענומען בעיקר געברויכס פראָדוקטן, זענען געווען פאַרבונדן מיט קליין־האַנדל.

די אַרענדע, ווי בכלל אַלע יידישע פרנסות, איז געווען געשיצט דורך די קהילישע אינסטיטוציעס. דאָס איז געווען נויטיק אין אָנבליק פון דער גרויסער קאָנקורענץ צווישן די יידן אין פרנסה געשעפטן, וואָס זענען געווען באַגרענעצט אין פאַרנעם אוּן אין מעגלעכקייטן. דער דאָזיקער שוץ איז געווען באַקאָנט מיטן נאָמען „חזקה", וואָס האָט נישט דערלויבט יידן אַריינצודרינגען אין אַ ווירטשאַפטלעכן טעטיקייט־שטח פון אַנדערע יידן. אַ אינטערעסאַנטע דין־תורה אילוסטרירט ווי אַזוי די זאַך איז פראַקטיש פאַרווירקלעכט געוואָרן: אַן אויסערלעכער יייד האָט געפאָדערט פון אַ וועג־ראַווער ייד, אַז ער זאָל אים באַצאָלן אַלס שאָדן דעם סכום פון הונדערט גילדן, וואָס ער איז געווען געצווונגען צו דערלייגן דעם שטאָט־באַזיצער פאַר דער אַרענדע צוליב דעם וואָס דער וועג־ראַווער ייד האָט אָנגעבאָטן דעם שטאָט־באַזיצער אַ העכערן אָפצאָל פאַר דער זעלבער אַרענדע. דער וועג־ראַווער ייד האָט זיך פאַרטיידיקט מיט דער טענה: „ס׳איז אַרומגעגאַנגען אַ שמועה, אַז דער דאָזיקער האָט שוין געדונגען אַן „אורענדא" אין אַן אַנדער אָרט"[61]. אויב דאָס איז ריכטיק האָט יענער געדונגען צווייַ אַרענדעס. אָבער דער בית דין האָט נישט אָנגענומען די נאַיוועס טענה און האָט גע־פסקנט:

„...זאָל ער שווערן דאָס ער האָט נישט געווּסט דאָס יענער האָט געדונגען, דאָס ער האָט אַ קאָנטראַקט (דאָס הייסט, אַז ער האָט נישט געווּסט דאָס די אַרענדע איז שוין פאַרנומען) אוּן דאָס ער איז נישט געפאָרן נאָך דער התראה (דער מאָנער האָט געטענה׳ט, דאָס ער האָט געוואָרנט דעם אָנגעקלאָגטן) צום פריץ אוּן גלח („לשר ולכומר") אין ענין פון דער אוּרענדע. אויב ער וועט נישט שווערן — זאָל ער באַצאָלן דעם שאָדן. יום א׳, ק״ב סיון, תקנ״א (1791)".

מיר האָבן דאָ אַ וווּנק ווי אַזוי יידן האָבן צווישן זיך קאָנקורירט... דורך שתדלנות ביים פריץ אוּן ביים גלח, אוּן פאַרשטענדלעך — דורך צוגאָב־געלטער. דעסגלייכן האָט די קהילה געשיצט קעגן אַריינדרינגונגען אין די אַרענדעס גופא.

צווישן די אַנדערע פרנסה קוואַלן ווערן אויך דערמאָנט אין „פנקס": קליינע ווירטשאַפטן, שטאַל אין הויף פון הויז, קו, גרינוואַרג־גאָרטן א. ד. גל.: לוין־אַרבעטער ביי אַנדערע יידן, אינקאַסענטן פון שטייערן, בעאַמטע, ווויאָזשאָרן א. אַ. וו.

די פראָדוקטן מיט וועלכע די יידן האָבן געהאַנדלט זענען געווען מכל המינים: פאַרשיידענע געטראַנקען; שפייז, מעל, קאָרן, פיש, הערינג, זאַלץ, פרוכטן, קו, אָקסן, האָניג; פוטער פאַר בהמות — שטרוי, האָבער א. ד. גל.; פעלצן אוּן כלערליי טעקסטילן: פאַרשיידענע לעדערס, סערפן; לעכט; קופער; העברעאישע ביכער.

דער „פנקס" באַווייזט אויך, אַז ס׳איז געווען אַ שטענדי־קער עקאָנאָמישער קאָנטאַקט מיט אַרומיקע קהילות — הן דורך בשותפותדיקע געשעפטן אוּן הן דורך באַזוכן די יריידים אוּן מאַרק־טעג. דערמאָנט ווערן די קהילות: סעמיאָטיטש, לוקאָוו, סאָקאָלאָוו, מעזריטש, שעדלעץ, ווארשע, פראַגע, פשעוואָרסק, טשעכאַנאָוויטש, מאָלאָוו, קנישין א. אַ.

דער „פנקס" דערלויבט אויך צו באַקענען זיך מיט עטלעכע פון די דעמאָלס אָנגענומענע מנהגים אין יידישן מסחר:

א. דער אונטערשייד צווישן קויפן סחורה פאַר געלט אוּן אויסטוישן סחורה פאַר סחורה. אין איין דין־תורה טענה׳ט אַ טשעכאַנאָווצער ייד, דאָס ער האָט געביטן מיט אַ וועג־ראַווער ייד אַ פעלץ פאַר קליידער אוּן שפעטער האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז זיי זענען געווען צעפרעסן פון מאָלן. דער בית־דין האָט געפסקנט: „...דאָס וואָס ער האָט אים פאַרפירט (פאַרקויפט דורכגעפרעסענע קליידער) מאַכט גאָר נישט אויס, ווייל ווי עס שטעלט זיך אַרויס איז דאָס געווען אין וועג פון אַן אויסטויש אוּן נישט אויפן שטייגער פון סוחרים..." וואָלט ער געקויפט פאַר געלט, וואָלט דער וועג־ראַווער ייד געווען מחויב צו געבן אַנדערע קליידער.

ב. די טעטיקייט פון דער „נאמנות" — אין דער דער־מאָנטער דין־תורה אין צוזאַמענהאַנג מיט ברעסלאָו האָט געטענה׳ט ר׳ גדליה, דער פאַרמיטלער פון וועגראָוו, דאָס ער האָט געמוען די פעלצן אויף נאמנות אוּן דערפאַר דאַרף ער נישט דעקן דעם היזק, וואָס האָט געבראַכט זייער פאַר־קויפן. דער בית־דין האָט דערצו מסכים געווען, אָבער האָט פאַרלאַנגט אויסצופאָרשן, אויב דאָס איז באמת געווען אויף נאמנות.

ג. די פראַקטיק איינצומאָנען געלט, באַזונדערס וועקס־לעך דורכן איבערגעבן זיי „לידי אדון שר ותקיף כדי שמחויב יהיה לסלק" — דאָס הייסט אָנפאַרטרויען די וועקסלען אין די הענט פון אַ בכבודיקן אוּן געביטעריש מענטש, כדי דער זשיראָנט זאָל זיך פילן געוויטיקט זיי פינקטלעך אויסצוקויפן.

ד. דאָס איינמאָנען אָפצאָלונגען פון אַרענדעס, וואָס זענען נישט אין געברויך, וואָס האָט געהייסן „סוחא רעג־דא"[62].

געווען אויך פאַרשיידענע מנהגים פאַרבונדן מיט הלוואות פון געלט אוּן שותפותדיקע געשעפטן.

די האַנטווערקערייַ — ווי ס׳באַווייזט דער „פנקס" — האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט, באַזונדערס אויפן אַרגאַניזאַ־ציאָנעלן געביט. פאַראַן אַ גרעסערע דיפערענציאַציע צווישן די פראָפעסיעס ווי פריער. ווי, למשל, דער אונטערשייד צווישן שניידער אוּן „היטל־מאַכער". ס׳ווערן אויך דערמאָנט

---

[61] דערמיט האָט ער געוואָלט זיך באַזירן אויף אַ בפירושער תקנה — אַז ס׳איז נישטאָ קיין „חזקה" אויף צווויי אַרענדעס.

[62] פון פויליש Sucha arenda.

מער צעכן, ווי פריער. שטעלט זיך אַרויס אַן שום ספק, אַז די פאַרבינדונג מיט דער שטאָטישער האַנטווערקער געמיינ־שאַפט, וואָס איז קלאָר דעפינירט אין דער פריוועלעגיע, איז אויך באַשטעטיקט דורכן „פנקס" (אין סכסוך צווישן די בעקערס און שענקערס), זי האָט אָבער נישט אויסגעשלאָסן די אינערלעכע פּראָפעסיאָנעלע אָרגאַניזירונג פון די יידישע בעלי־מלאכה. אין „פנקס" זענען אויך פאַראַן אָנצוהערענישן וועגן דער גרויסער קאָנקורענץ, אויך צוליב צייטלעכע אום־שטענדן, וואָס האָט געהערשט צווישן די יידישע האַנטווער־קער. אַזוי האָט געמוזט דער בית־דין זיך אַריינמישן אין אַ סכסוך צווישן צוויי גלעזערס, וועלכע האָבן צווישן זיך קאָנקורירט דורך אָנביטן אַ ביליקערן פרייז אַ קונה, וועלכער האָט באַשטעלט איינעם פון זיי אויספירן די אַרבעט ביי זיך.

ס׳איז אויך אינטערעסאַנט צו הערן אויף וואָס פאַר אַן אופן איז צוגעגאַנגען דאָס לערנען אַ פּראָפעסיע. אין איין פאַל האָט דער בית־דין בהאַהאַנדלט דעם גורל פון יתומים און פעסטגעשטעלט:

„...און ס׳איז אָפּגעמאַכט געוואָרן מיט הער לייזער וועגן דעם יינגל בצלאל... ער זאָל זיין ביי אים דריי יאָר און לער־נען דאָס יינגל שמוקלעריי אָן שום אָפּנאַרעריי. ה׳ לייזער וועט באַקומען 2 רויטע (36 גילדן) לערן־לוין. (ס׳וועט אויך בפירוש באַטאָנט דאָס נאָך דריי יאָר איז דער דער־מאָנטער מחויב צו מאַכן דעם יינגל אַ קאַפטאָן מיט אַלע געזעלן („אחד קפטיין עם כל מפטירין"). יום ב׳, יתרו, תקנ״ז (1797). גרשון הכהן". (שטאָטישער רב).

דער פאַקט דאָס מען האָט געדאַרפט אַריינשטעלן די וועריטער „אָן שום אָפּנאַרעריי" באַווייזט, אַז ס׳זענען געווען בעלי־מלאכה, וועלכע האָבן גוט אויסגענוצט זייערע לערן־יינגלעך — אויב זיי האָבן נאָר געקאָנט. אינטערעסאַנט איז אויך, דאָס דער לערן־יינגל באַקומט נישט קיין שום לוין אויסערן אויסהאַלטן אים במשך די לערן יאָרן.

*

מיר האָבן דאָ געבראַכט ווייניקע פאַקטן פון דער גע־שיכטע פון וועגראָוו, וואָס איז געווען אַ עיר ואם בישראל. פאַראַן פיל היסטאָרישע קאַפּיטלען אין וועלכע ס׳האָט זיך נישט דערהאַלטן קיין אויספירלעכער מאַטעריאַל בנוגע וועגראָוו, כאָטש ס׳איז קיין ספק נישט, דאָס די שטאָט האָט זיך אין זיי באַטייליקט ווי, למשל, די חסידות און איר פאַרשפרייטונג און פיל אַנדערע ענלעכע היסטאָרישע גע־שעענישן, אָבער אויך דאָס ביסל וואָס מיר האָבן געבראַכט באַווייזט די וויכטיקע ראָל, וואָס וועגראָוו האָט געשפּילט אינעם כלל קהילות פון דער מדינה. אָבער די פון איר אומאָפּהענגיקע צייטלעכע ענדערונגען האָבן איר אומעגלעך געמאַכט פאַרצוזעצן די פראַכטפולע טראַדיציע, וואָס מיר האָבן דאָ געשילדערט.

וועגראווער רבנים

א. ר׳ אליהו אטינגין הלוי, מחבר פון „ברית הלוי״. — זיין פאָטער איז געווען ר׳ אברהם אטינגין פון ווין, אַ גרויסער לערנער און באַאָטער פון קיסר פערדינאַנד דעם צווייטן. געווען אין וועגראווי אין יאָר 1645 און ווייזט אויס דאָרט געשטאָרבן אין 1648.

ב. ר׳ יעקב בר׳ יחזקאל — געשריבן אַ הסכמה צום ספר „עמודיה שבעה״ אין יאָר 1664. זיך באַטייליקט אין די צוזאַמענקונפטן פון ועד ד׳ ארצות.

ג. ר׳ שמואל דוקאץ — זיין איידעם איז געווען לימא בן ר׳ משה, דער מחבר פון „חלקת המחוקק״ — געגויע צייט נישט באַוווסט.

ד. ר׳ אייזיק — זיין איידעם רפאל געווען דער צווייטער זון פון ר׳ משה, מחבר פון „חלקת מחוקק״. די צייט ווען ער איז געווען רב אין וועגראווי איז נישט געווי באַוווסט.

ה. ר׳ משה בר׳ מרדכי הי״ד — געווען רב אין סאלאניקי אין יאָר 1660 און האָט דאָרט געגעבן זיין הסכמה צום ספר „יין משומר״; דערנאָך געווען רב אין פילא און געגעבן אין יאָר 1671 זיין הסכמה צו אַן אויסגאַבע פון תנ״ך; פון דאָרט געקומען קיין וועגראווי וויין ס׳איז פאַראַן זיין הסכמה צום ספר „שערי שמים״ אין יאָר 1673. געווען רב אין וועגראווי לכל הפחות ביז 1688, וויין ער האָט געשריבן אַ הסכמה צום ספר „נחלת עזריאל״ (1685) און „כתונת פסים״ (1688). געווען דער פאָרשטייער פון דער שטאָט אין ועד ד׳ ארצות.

ו. ר׳ מרדכי בר׳ צבי הירש — האָט געשריבן זיין הסכמה „עולת יצחק״ זייענדיק אין וועגראווי אין יאָר 1691.

ז. ר׳ ישעיהו כץ — זיין זון איז דער מחבר פון „ברית משה משה״. די צייט ווען ער איז געווען רב אין וועגראווי איז נישט באַוווסט.

ח. ר׳ מנחם מענדל בר׳ צבי הירש מפוונא — געבוירן ת״ה (1645). געווארן רב אין יאָר 1673. געווען רב אין העלשוויא אין מעהרן; אין יאָר 1692 געשריבן זיין הסכמה צו „מגן אברהם״ זייענדיק אין זמיגרד. פון דאָרט געקומען קיין וועגראווי און געשריבן הסכמות צו די ספרים: „חוקי חיים״, „שלחן ערוך״, „פני יצחק זוטא״ אין יאָר 1698; „נחלת עזריאל״ — 1700; „חוקי דרך״ — 1718. מחבר פון „צנצנת מנחם״. געשטאָרבן — 1724.

ט. ר׳ ישכר בער סגל פון קראקע. געווען רב אין 1726 בעתן באַטייליקן זיך אין אַ בוררות צוזאַמען מיטן רב פון טשעכאַנאָוויטש. אין יאָר 1740 — געווען נאָך אין וועגראָוו.

י. ר׳ יעקב — זיין איידעם איז מנחם מענדל עטינגא, אבד״ק מעזריטש הגדול. די צייט ווען ער איז געווען רב — אומבאַקאַנט.

יא. ר׳ פנחס סגל — אויך געהייסן פנחס שליט: געווען אין וועגראווי אין יאָר 1761 און צו דער עלטער געווען רב אין שערשאוו. דאָרט געשטאָרבן. געווען דער תלמיד פון ר׳ יהונתן אייבשיץ. געשריבן זיין הסכמה צום ספר „כוכב יעקב״ אין יאָר 1773 זייענדיק אין וועגראווי.

יב. ר׳ יהודא פסח כהן — זיין נאָמען דערשיינט צום ערשטן מאָל אין „פנקס הדיינים״ אין יאָר 1782 און צום לעצטן מאָל אין — ה׳ תמוז, תק״ן (1790). אין יאָר 1786 האָט ער געשריבן זיין הסכמה צו „בנין שלמה״ זייענדיק אין וועגראווי.

יג. ר׳ גרשון הכהן — געחתמט צום ערשטן מאָל אין „פנקס הדיינים״ אין י״ז תמוז, תק״ן (1790) און צום לעצטן מאָל — תקנ״ט (1799). געגעבן הסכמה צום ספר „אור חיים״ אין יאָר 1794 זייענדיק אין וועגראווי.

יד. ר׳ ישראל הלפרין — זיין נאָמען דערשיינט אין „פנקס״ אין יאָר 1800 און געווען אין וועגראווי לכל הפחות ביז 1810 און האָט זיך נאָך דעמאָלט אונטערגעשריבן אין „פנקס״.

טו. ר׳ יצחק מוונגרוב — געשטאָרבן אין יאָר 1826.

טז. ר׳ רפאל צבי — געשטאָרבן אין יאָר 1834.

יז. ר׳ מרדכי יוסף ליינר — רב פון ראדזין און איזביצע. געווען אַ געוויסע צייט אין וועגראָוו. געבוירן תק״ס (1800), געשטאָרבן תרי״ד (1854).

יח. ר׳ אריה יהודה ליב בן מהר״ם — געגעבן הסכמה צום ספר „פתח עיניים״ אין יאָר 1847 זייענדיק אין וועגראווי.

יט. ר׳ זכריה מנדל אבד״ק אין וועגראווי — געשטאָרבן אין 1856.

כ. ר׳ נתן פוזנרזון — געשריבן הסכמה צום ספר „ברכת אברהם״. געווען אַ תלמיד פון רב אין קאָצק (?). געשטאָרבן אין יאָר 1881.

כא. הר׳ מנחם נחום גינצבורג —געווען שטאָטישער רב אין 1882.

כב. ר׳ שמואל וויס — געבוירן אין תרי״ט (1859). געווען רב אין קאנסטאנטין אין 1885. אין 1890 געקומען קיין וועגראווי. מחבר פון בוך שאלות ותשובות „מנחת שמואל״ און „דברי שמואל״.

כג. ר׳ נתן פסס — מחבר פון ספר „אסיפת זקנים״.

כד. ר׳ מרדכי יוסף אליעזר ליינר (אייניקל פון ר׳ יוסף) — געשטאָרבן אין וואַרשע כ״ו שבט תרצ״ו.

כה. ר׳ יעקב מענדל מארגנשטערן (סאקאלאווער רבי׳ס זון) — ערמאָרדעט דורך די נאַציס, יו״כ ת״ש.

אין שאטן פון מלחמות

מאיר שטיינבערג (ניו־יאָרק, פּאָרייניקטע שטאַטן)

אין אלטן בית־מדרש – יאר 1904

אין אייגעם פון די אונטערגעסלעך אין וועגראָוו האָט זיך געפונען דער שולהוף מיט זיינע דריי בתי־תפילה: נייער בית־מדרש, גרויסע שול און אַלטער בית־מדרש.

צוזאַמען מיטן עולם יידן וואָס האָבן זיך שטענדיק אַרומגעדרייט אויפן שול־הויף, גייענדיק אַריין און אַרויס פון די בתי־מדרשים, האָבן זיך אויך תמיד אַרומגעדרייט דאָרטן ווייסע ציגן, וואָס האָבן אויף זייער לשון געמעקעט אַ תפילה פאַר זייער קיום.

קליינע מיידעלעך פלעגן קומען צו לויפן מיט עמערס אין די הענט אָנצופּלומפּן וואַסער פון ברונעם, וואָס האָט זיך געפונען אויפן שולהויף.

אין אַ זייער הייסן תמוז־טאָג, איז געזעסן רב יעקב מענדלס — דער גרעסטער למדן פון וועגראָוו — אין קילן בית־מדרש און געלערנט מיט אַ חסידישן ניגון גמרא. ס׳איז אים גאָרנישט אָנגעגאַנגען אויסער זיין בלאַט גמרא און יורה־דעה. געווען צופרידן מיט זיין חלק, געהאָפט אויף משיח׳ן און אין זינען געהאַט עולם־הבא. דער שווערער מצב פון די יידן, פאָגראָמען, — דאָס אַלץ איז אים געלעגן אין דער לינקער פּאה.

ביים זעלבן טיש האָט זיך אַוועקגעזעצט בן־אליעזר, אַ יונגער לערנער פון וועגראָוו, וואָס איז אַריינגעקומען אין בית־מדרש נאָכן אָנבייסן; געזומען אַ גמרא, וואָס איז געלעגן אויפן טיש און אָנגעהויבן לערנען: אמר רבא בר בר חנא; זינגנדיק שטיל מיט אַ מעלאַנכאָלישן ניגון נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל האָט ער איבערגעחזרט אמר רבא בר בר חנא.

פון דעם צו־פיל איבערחזרן איין און אויס דעמ־

פון רעכטס צו לינקס: **טייל פון נייעם בית־המדרש; אַלטער בית־המדרש; די גרויסע שוהל** (פאטא: א. פשעפיורקא, 1936)

זעלבן פסוק, האָט זיך געפילט אַז דעם יונגן לערנער ליגן אין זינען אַנדערע מחשבות און ניט רבי בר בר חנא. פונקט פאַרקערט ווי רב יעקב מענדלס, האָט ער יאָ געהאַט טענות צום לאַנד און צו דער רעגירונג וואָס באַהאַנדלען די יידן מיט אומרעכט; ער האָט אויך ניט מבטל געמאַכט עולם־הזה, ער האָט אויך געטראַכט וועגן זיין צוקונפט און אַפילו וועגן זיין ערשטער ליבע...

זייענדיק פאַרטיפט אין זיינע געדאַנקען, האָט אים פלוצים ר׳ יעקב מענדלס איבערגעשלאָגן בזו הלשון: „עס מוז זיין הייס אין דרויסן, אמת? דאָ אין בית־מדרש פילט מען דאָס נישט". ענטפערט אים בן־אליעזר קורץ: „יאָ". ר׳ יעקב באַגונגט זיך נישט מיט דער קורצער תשובה און רעדט ווייטער: „די צווייטע וואָך איז שוין שבעה־עשר בתמוז, ס׳הויבן זיך אָן די דריי וואָכן, מען טאָר זיך נישט באָדן". דער יונגער לערנער האָט דערויף גאָרנישט געענטפערט. זאָגט ווייטער ר׳ יעקב מענדלס: „דו ווייסט, אַזויווי ס׳גייט נאָר פאַרביי דער תשעה־באב — קומען אָן די „ימים נוראים", און דער זומער איז אַוועק. דער יונגער בחור ענטפערט שטיל: „יאָ, יאָ". ר׳ יעקב מענדלס זאָגט אָבער ווידער: „ווי לאַנג איז דאָס, ווי עס איז געווען פסח, שבועות, מתן־תורה?" — איצטער ענטפערט שוין דער יונגער בחור: „דאָס איז די גרעסטע מתנה וואָס מיר, יידן, האָבן געקראָגן. אַנדערע פעלקער האָבן די תורה ניט געוואָלט, אָבער מיר האָבן געשוואירן: ,נעשה ונשמע׳ פאַרוואָסזשע שלאָגט מען אונדז? פאַרוואָס מאַכט מען אויף אונדז פאָגראָמען?" ר׳ יעקב מענדלס ענטפערט: „מיר דאַרפן אָפקומען פאַר אונדזערע זינד אויף דער וועלט, כדי צו קומען ריינע אויף יענער וועלט". פרעגט דער יונגער לערנער: „וואָס זענען די זינד פון קישענעווער שמש? וואָס מען האָט אים מיט טשווועקעס צוגענאָגלט צום ארון־קודש!..." „ער האָט ניט געזינדיקט, — ענטפערט ר׳ יעקב מענדלס, — אָבער ער איז געווען ערב פאַר אַנדערע זינדיקע". „איז דאָס יושר?" — פרעגט דער יונגער לערנער.

איצט איז ר׳ יעקב מענדלס אַ ביסל אין כעס און זאָגט: „ווייסטו נישט וואָס עס שטייט געשריבן? ‚במופלא ממך אל תדרוש׳, וואָס דו קענסט נישט פאַרשטיין זאָלסטו נישט פאַרשטיין!". „ס׳טייטש — פרעגט איבער דער יונגער לערנער כמעט ווי דערשראָקן — פאַרוואָס האָבן די תלמידים געפרעגט ביי די תנאים און ביי די אמוראים, און איך דאַרף נישט פרעגן ביי אייך? נישט אויף אַלץ האָבן זיי געקענט ענטפערן, — זאָגט ווייטער דער יונגער — זיי האָבן זיך אָפט באַגונגט מיט ‚תיקו׳, דאָס הייסט, אַז ווען משיח וועט קומען וועט ער אַלץ פאַרענטפערן". איצט איז ר׳ יעקב מענדלס שוין געוואָרן גאָר אין כעס, זיך אויפגעשטעלט, געגאַנגען אַהין און צוריק און געריידט ווי צו זיך אַליין: „לאָז מיך אויסלעבן מיינע יאָרן, אַזוי ווי איך בין".

דער יונגער בן־אליעזר האָט מער נישט געפרעגט.

ר׳ יעקב מענדלס האָט זיך צוריקגעזעצט לערנען און דער יונגער האָט ווידער געטראַכט, צוזינגענדיק זיך שטיל: אמר רבא בר בר חנא, אמר רבא בר בר חנא...

א. זילבערשטיין (בוענאָס־איירעס, אַרגענטינע)

רעמיניסצענצן פון יאר 1905

איך פיל פאַר נויטיק צו באַשרייבן עטלעכע משפחה עפיזאָדן, וואָס האָבן אַ שייכות צו אַ וויכטיקן עפאָך אין יידישן לעבן פון רוסלאַנד און וועגן דערציען די קינדער בפרט.

מיין זיידע פון מיין טאַטנ׳ס צד, ר׳ אברהם יצחק זילבערשטיין, איז געווען אַ ייד אַ למדן און אַ ירא שמים. טאָג און נאַכט האָט ער עוסק געווען אין תורה ועבודה. ער האָט נאָר געלערנט און געדאַווענט און בכלל זיך נישט אָפגעגעבן מיט גשמותדיקע ענינים.

נאָך האַלבער נאַכט פלעגט ער זיך אַוועקזעצן אויף דער ערד און אָפריכטן חצות, ד. ה. קלאָגן אויפן חורבן בית המקדש און אויף שכינתא בגלותא. ער האָט געזאָגט די תפילות מיט אַזאַ נאָגענדיקן ניגון, אַז עס האָט פאַרקלעמט ביים האַרצן. זיינע עצבותדיקע טענער האָבן אָנגעפילט מיין קינדישע נשמה מיט טרויער און בענקשאָפט...

אין די יונגע יאָרן איז ער געווען אַן אַרענדאַר. האָט געהאַלטן אַ פאַכט אין דאָרף יונעווקע נעבן קאַלושין פון פריץ פאוולאווסקי. אָבער נאָר אָפיציעל, ווייל פאַקטיש האָט געפירט די פאַכט מיין באַבע חוה יוספה, וועלכע איז געווען אַ כשר האַרציקע יידענע און אַן אמתע אשת חייל. איך קאָן נישט פאַרשטיין, פון וואַנען ס׳האָט זיך צו איר געזומען אַזויפיל כוח צו פירן די פאַכט און דערציען די קינדער (14 זין און 2 טעכטער).

פאַרשטייט זיך, אַז ווען די קינדער זענען אונטערגעוואָקסן, האָבן זיי איר אַרויסגעהאָלפן אין דער פאַכט. אָבער דער גאַנצער עול איז געלעגן אויף אירע פלייצעס.

שפעטער, אין די עלטערע יאָרן, ווען אַ טייל קינדער זענען זיך צעפאָרן אין די שטעט און קיין אַרגענטינע און מיין באַבע איז קראַנק געוואָרן, האָבן זיי פאַרלאָזן די פאַכט, זיך באַזעצט אין וועגראָוו און געווינט צוזאַמען מיט מיינע עלטערן.

מיין זיידע און מיין פאָטער ר׳ יהודה יוסף ע״ה זענען געווען וווּרקער חסידים. אַזוי ווי דער וווּרקער רבי האָט געווינט אין אטוואצק, האָט מען זיי אויך גערופן אטוואצקער חסידים.

די שטורמישע יאָרן 1904—1905 זענען אין זייערע אויגן געווען אַן אנשיקעניש, אַ שטראָף פון גאָט ר״ל.

די צאַרישע מאַכט האָט אויסגענוצט דעם דאַמאַלסדיקן

פֿאַלקס־אויפֿברויז פֿאַר אירע נידערײקע צוועקן און אַרגאַ־
ניזירט אַ רײַי פֿאַגראָמען, אין פֿאַרשײַדענע שטעט און שטעט־
לעך פון דער גרויסער רוסישער אימפּעריע און באַזונדערס
אין פּוילן.

בײַ אַ סך יידן זענען נאָך פֿריש אין זכרון די פֿאַגראָמען
אין ביאַליסטאָק און שעדלעץ, וואָס זענען געווען אָרגאַ־
ניזירט מיט דער דירעקטער באַטײַליקונג פון די מיליטע־
רישע גאַרניזאָנען, וועלכע זענען סטאַציאָנירט אין די דאָזיקע
שטעט.

די פֿאַליאַקן האָבן אויך צוגעלעגט אַ האַנט.

עס זענען נאָך פֿריש אין זכרון די פּול געפֿאַקטע וועגע־
נער מיט פּליטים, וואָס זענען אָנגעקומען קיין ווענגראָוו
אַנטלויפּנדיק פון פֿאַגראָמירטן שעדלעץ.

דאָס דערשיינען פון די דערשראָקענע, צעשלאָגענע,
פֿאַרבאַנדאָזשירטע יידן מיט די פֿאַרווײַנטע פּרויען און
קינדער האָט דערשיטערט די וועגראָווער קהילה. ספּאנטאַן
איז אָרגאַניזירט געוואָרן הילף פֿאַר די פּליטים און כהרף עין
האָבן יידן געשפּאַנט פערד און וועגענער, זיי אָנגעלאָדן מיט
עסנוואָרג, מלבושים און מעדיקאַמענטן און געשיקט קיין
שעדלעץ.

אַן ענלעכע בריידערליכע סאָלידאַריטעט האָבן וועגגרא־
ווער יידן אַרויסגעוויזן מיט אַ צוויי יאָר שפּעטער, וועז אין
סאקאלאוו האָט אויסגעבראָכן אַ שריפה און דאָס גאַנצע
שטעטל איז אַוועק אין פלאַמען. דאָס איז געשען אַן ערך
אין 1908 ערב שבועות. אויך דאַן האָבן וועגגראָווער יידן אין
איילענײש אָרגאַניזירט הילף, אויפֿגענומען די נשרפים און
אַהינגעפֿירט וועגענער מיט שפּייז און קליידער. דער רב
ר׳ שמואל ווייס זצ״ל האָט געהייסן אין יום־טוב שפּאַנען
פערד און וועגענער און פֿאַרן ראַטעווען.

שפּעטער, בעת דער 1־טער וועלט־מלחמה, וועז אונדזער
שטעטל איז פֿאַרפֿלייצט געוואָרן מיט היימלאָזע פון פֿאַר־
שידענע שטעט אין פוילן און איבערהויפּט פון פּרושניץ און
שפּעטער פון ווייס־רוסלאַנד, זענען אויך די וועגגראָווער יידן
זיי אַנטקעגנגעקומען מיט ברידערליכער הילף. מען האָט זיך
געטיילט מיט ענגע דירות און מיט דעם אָרעמן שטיקל
ברויט.

לאָמיר זיך אומקערן צום יאָר 1905. אַ שיינעם פרימאָרגן
האָט זיך ביי אונדז אין שטוב געיאָוועט אַ גאַסט — מיין
קוזין ברוך זילבערשטיין פון מינסק מאַזאוויעצק, פּעטער
אליהו זלמנס אַ זון. בלויז זיין דערשיינען האָט שוין אונדז
צערודערט: קורץ נאָכן אויבערשיינען האָט שוין אונדז
רובאַשקע און אַ פּאָר שפּיציקע וואָנסאַלעך פֿאַרדרייט אויף
אַרויף.

מען האָט ביי אים נישט געקאָנט דערגיין דעם צוועק פון
זיין באַזוך. מיין זיידע האָט מסתמא געהאָפּט, אַז אין גיכן
וועט ער אַהיים פֿאָרן, וועט מען פּטור ווערן פון חרפות
ובושות. דערווייל האָט זיך אָנגעריקט דער ליבער שבת.
מיין זיידע מיט מיין טאַטן האָבן אָנגעטון די טליתים אונטער
די פֿאַלטעס און זיך געקליבן גיין אין ווורקער שטיבל
דאָוונען.

פּלוצים מאַכט זיך אויף די טיר און עס קומען אַריין
צוויי שכנים און זאָגן אַן אַ בשורה:

— אייער אייניקל דער מינסקער, שטייט אויף אַ טיש
אינמיטן מאַרק און האַלט אַ „מאווע״ מיט אַ שיקסע.

איבעריק צו באַטאָנען, אַז די דאָזיקע „בשורה״ האָט
אונדז געטראָפן ווי אַ דונער. די מענער זענען פֿאַר בושה שוין
נישט געגאַנגען אין שטיבל, נאָר אויסגעטאָן די פֿאַלטאָס און
זיך געשטעלט דאָוונען ביחידות. וועז די פרויען האָבן
זיך צעווײַנט, האָט מיין זיידע געגעבן אַ טופ מיטן פּיס און
אַ געשריי געטאָן:

— שטיל זאָל זיין: שבת טאָר מען נישט ווײַנען.

איך האָב מיר פֿאָרגעשטעלט, אַז עס איז געשען זעער
אַ שרעקלעכע זאַך, כאָטש וואָס אַזעלכעס עס איז אַ „מאווע״
האָב איך טאָקע נישט געווּסט, אָבער דאָס מוז זיין אַ
פֿאַסקודנע זאַך, וואָס מען פֿראָווען צוזאַמען מיט אַ שיקסע...

פּלוצים האָט זיך אַרײַנגעריסן פון גאַס, אין מיטן
שמונה־עשרה, אַ מעכטיק כאָר־געזאַנג:

דער קיסר האָט געגעבן אַ קאָנסטיטוציע,
מיט דער צווייטער האַנט זי געמומען צוריק;
ער האָט געוואָלט דערשטיקן די רעוואָלוציע
מיר קענען שוין זיין חזרישע פֿאָליטיק.

תיכף דערנאָך האָט זיך געהערט אַ שיסעריי מיט אַ
פייפּעניש און געשרייען. מיין מאַמע האָט מיך באַשיצט אין
אירע אַרימס. דאַן האָט זיך ראַפּטאָם געגעבן אַ פּראַל אויף די
טיר און עס זענען דערשינען דער סטאַרשי אנטיפאוו מיט
נאָך עטלעכע וועכטער, וועלכע האָבן געפירט מיין קוזין אין
אַ קייטל אַ פֿאַרבלוטיקטן. זיי האָבן געשריגן און געדראָט.
מיין פֿאָטער האָט געפּרוווט בעטן, אַז זיי זאָלן באַפרייען מיין
קוזין, אָבער אַן דערפֿאָלג.

מיין זיידע האָט זיך ביטער צעווײַנט און מיין באָבע האָט
זיך געריסן די האָר פון קאָפּ און געשריגן: „האָט רחמנות:
לאָזט אים נישט אַוועקנעמען!״

נאָך אַ לאַנגער האַמפּערניש איז די פֿאָליצייַ אַוועק און
מיטגענומען מיין קוזין.

אויפצומאַרגנס האָט מען אים אַוועקגעפירט אויף אַ
פויערישן וואָגן באַגלייט פון צווויי פֿאָליציאַנטן מיט געלאָדע־
נע ביקסן קיין שעדלעץ און פֿאַרשפּאַרט אים אין טורמע, וווּ
ער איז אָפּגעזעסן אַ יאָר און דערנאָך באַפרייט געוואָרן.

קורץ נאָך דעם איז מיין טאַטע אַוועק קיין אַרגענטינע.

מיין קוזין ברוך האָט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה
זיך באַזעצט אין דייטשלאַנד אין דער שטאָט קעמניץ
(זאַקסן), וווּ ער האָט געהאַט אַ פאַבריק פון זאָקן. אין 1932,
קורץ פֿאַר היטלערס קומען צו דער מאַכט, איז ער אַוועק קיין
בראַזיל און געלעבט אין דער שטאָט קוריטיבא ביז 1942.

דער גורל האָט געוואָלט, אַז מיין קוזין דער סאָציאַליסט
פון 1905 זאָל שטאַרבן אַ פרומער ייד. און מיין טאַטע דער
ווורקער חסיד, זאָל שטאַרבן אַ זעער לינקער סאָציאַליסט.

זאָלן די שורות זיין בלימלעך אויף זייערע קברים.

יעקב וויערניק (בוענאָס־אייִרעס, אַרגענטינע)

קלעפ פאָר קלעפ

(זכרונות פון יאָר 1905)

אויסנוצנדיק דעם יום־טוב ווען מ׳איז אַ ביסל בגלופין, האָבן די פרומע יידן באַשלאָסן זיך אָפצורעכענען מיט די „סטרייקער־ציציליסטן״ און סתם אפיקורסים — און אַ סך פון זיי צושלאָגן.

דער „בונד״ האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, אָבער די פרומע זייענדיק אַ גרויסע מערהייט, האָבן באַזיגט די ווידער־שטענדלער.

דער „בונד״ איז אָבער נישט געבליבן זיצן מיט פאָר־לייגטע הענט; מיט דער הילף פון זיערע אָנהענגער אין די אַרומיקע שטעט און איבערהויפט אין ווארשע האָבן זיי אַרגאַניזירט אַ קעגן־אַקציע, וואָס איז באַשטאַנען אין סאַבאָ־טירן די קרעמער, וועלכע זענען געפאָרן אויף די מערק און ירידים אין די אַרומיקע שטעטלעך, אָנגערעכנדיק זיי די בייַ־נער און נישט לאָזנדיק זיי אויפפאַקן זייער סחורה.

דאָס זעלבע איז געשען מיט די סוחרים, וועלכע פלעגן פאָרן קיין ווארשע אייִנקויפן סחורות. „אייגענע״ חברה פלעגן זיי אָפוואָרטן אויף פראַנציסקאַנער גאַס און זיי מכבד זיין מיט גוטע קלעפ. איין יידֿ, משה פשעפיורקא, אַדער ווי מען האָט אים געוווינט אויפן היימישן אופן משה קעצעלע, איז געפאַלן אויף אַן אַריגינעלע המצאה. אַרויספאָרנדיק אונטערן שטאָט, האָט ער זיך פאַרבאַנדאַזשירט דעם קאָפּ, כדי מען זאָל מיינען אַז ער האָט שוין באַקומען זיינס, און איז אַזוי אַנגעקומען קיין ווארשע. חברה בונדיסטן האָבן טאַקע אים מער נישט געטשעפעט.

זעענדיק אַז זיין איינפאַל האָט געגעבן אַזאַ וואַזשנע רעזולטאַט, האָט משה פשעפיורקא דאָס זעלבע געפראַווט נאָך אַ מאָל און ווידער אַ מאָל, ביז די בונדיסטן אין ווארשע האָבן זיך געכאַפט, און האָבן פשעפיורקען מכבד געווען פאָר דער גאַנצער צייט. זיי האָבן אים געלאָזן אין אַזאַ מעמד, אַז ער האָט קרוב 3 חדשים נישט געקענט רירן מיט קיין אָבר.

די סוחרים, זעענדיק אַז זיי ווערן רואיניירט, ווייל דאָס גאַנצע ביסל מסחר איז געווארן פאַראַליזירט, האָבן באין ברירה פאַראַנדלט מיט די בונדיסטן און מען איז ענדלעך דערגאַנגען צו אַ הסכם. אַלע סוחרים האָבן באַצאָלט קנס דעם „בונד״ און מ׳האָט געשלאָסן אַ „וואָפן־שטילשטאַנד״.

אין יענער צייט האָט דער „בונד״ אַרגאַניזירט אַן אַלגעמיינעם שטרייק אויף דריי טעג, אַלס פראָטעסט קעגן צאַרישן רעזשים. שטרעבנדיק, אַז דער שטרייק זאָל זיין אַ טאָטאַלער, האָט דער „בונד״ אַרויסגעלאָזט יונגווארג איבערן שטעטל וועלכע האָבן נישט געלאָזט עפענען די קלייטן און האָבן פאַרלאָשן די באַק־אויוונס אין די בע־קעריַען.

פון דער צווייטער זייט זענען אַרומגעריטן זעלנער און האָבן באָפוילן עפענען די קלייטן. אָבער די סוחרים און די בעלי־מלאכות האָבן זיך מער גערעכנט מיט די „סטרייקערס״ און גהאַלטן געשלאָסן זייערע קלייטן אַלע דריי טעג.

א. אבני־כסף

די קאנטאניסטן

דריי ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאָטן וועלכע זענען פאַרבליבן אין וועגראָוו זענען געווען די לעצטע מאָהיקאַנער פון אַ רומפול בלעטל פון יידישער מאַרטיראָלאָגיע: זיי, די שטאַרקע, געזונטע, פשוטע, אָבער גרויסע און האַרציקע יידן, האָבן אויסגעטראָגן אויף זייערע פלייצעס, מיט שטאָלץ און ווירדע, דעם נאָמען ייד. זיי זענען געווען געווארן אָדער געכאַפט געווארן צום רוסישן מיליטער אָלס קינדער פון 7—8 יאָר אַלט, און דאָך אָפגעהיט מיט מסירות זייער יידישקייט, טראָץ פייניקונגען און דערנידערונגען.

ר׳ פסח שלייפער

געדינט „פאָניען״ 18 יאָר. געשטאַנען מיט זיין שלייף־ראָד נעבן לויפמאַנס קאַמעניצע אין באָוועגט דאָס ראָד מיט אַ פוס־טרעטער און בעת מעשה זיך צוגעזונגען אַ רוסיש־מיליטעריש מאַרש.

עס פלעגן זיך אַרומשטעלן אַ מחנה קינדער און שעפן התפעלות פון זיין זינגען און אויך פון די שטערנדלעך, וואָס האָבן געשפריצט פון אונטער דעם מעסער און זיך צעפלויגן אין אַלע זייטן. קינדער האָבן אים פאַרשאָטן מיט פראַגן: ווי זאָגט מען אויף רוסיש דאָס, און ווי זאָגט מען יענץ? און ער פלעגט זיי גערן ענטפערן. און אַז די קינדער פלעגן ווערן שטאַרק צודרינגלעך, האָט ער געגעבן אַ כאַפּ דעם פענדזל (מיט וואָס ער פלעגט באַנעצן דאָס ראָד) און זיי אָפגעשפריצט און געגעבן אַ געשריי: „אין חדר אַריין, שקצים!״

ר׳ פרץ בערגמאן

פרץ שבע דינה׳ס (יעקב צוקערניקס פאָטער. זיין זון אברהם בערגמאַן איז אַן אַלטער תושב אין ב. אייִרעס און לאַנגיאָריקער עסקן אין וועגראָווער ל. ל. פאַראיין. זיינער

אַן אייִדעם, סענדער סרעברא, לעבט אין מדינת ישראל). ער איז געווען אַ הויכער, מיט אַ לאַנגער באָרד און גוטמוטיקן שמייכל אויף זיין קלוגן פנים. פלעגט דערציילן זייַנע עפּי־זאָדן פאַר אַ ספּעציעלן אודיטאָריום אין די ווינטער נעכט ביי זיין זון יעקב צוקערניק.

ער פלעגט דערציילן לאַנגזאַם, באַרעכנט, וועגן זייַנע איבערלעבונגען אין ווייטן קאַווקאַז, וועגן די שטענדיקע געשלעגן צווישן די מוזשיקעס מיט די סאָלדאַטן און איבער־הויפּט וועגן דעם, ווי די יידישע זעלנער האָבן מיט גרויס מסירות הנפש אָפּגעהיט דאָס הייליקע יידישע פלעמל אַז ס׳זאָל נישט פאַרלאָשן ווערן.

ר׳ חיים ניסקע

אַ הויכער, אַ מאָגער פּנים מיט אַ שיטער בערדל און מיט צוויי שוואַרצע טיפּע אויגן. אין די מיטעלע יאָרן איז ער געווען אַ יגיע־כפּים׳ניק און זיך פאַרנומען מיט האַלץ־האַקן; אָבער אויף דער עלטער — ככלות כוחותיו, איז ער געוואָרן אַ מוכר־ספרים. אייגנטלעך איז ער געווען אַ דרדקי מלמד, ווייל זיין גאַנצע קראָם איז באַשטאַנען פון עטלעכע סידורים, אַ פאָר תהילימלעך, עטלעכע בענטשערלעך, עטלע־כע בינטלעך ציציות א. אַ. וו. ער פלעגט דאָס צעלייגן אויף אַ ברעג טיש אין ר׳ הללס בית־המדרש. קיין סך האָט ער נישט באַדאַרפט: ער מיט זיין ווייב זענען געווען נזירים. פלעגן נישט טועם זיין קיין פלייש און שלאָפן אויף דער הוילער פאָדלאָגע, צולעב דעם וואָס ביי זיי האָט פאַסירט אַ טראַגישער פאַל: די פרוי איז געגאַנגען קויפן פלייש לאָזנדיק 2 קליינע שלאָפנדיקע קינדער. די קינדער האָבן זיך אויפגעכאַפּט און אַנגעצינדן שוועבעלעך. שפּילנדיק זיך מיטן פייער זענען זיי פאַרברענט געוואָרן. זינט דעמאָלט האָבן זיי נישט געגעסן קיין פלייש און נישט געשלאָפן אין בעט, נאָר אויפן דיל.

ער האָט געשטאַמט פון טיף רוסלאַנד. זיין יידיש איז געווען אַ געמיש מיט רוסיש. האָט גערעדט לאַנגזאַם און שטאַרק באַטאָנט די ווערטער. יונגוואַרג האָט זיך געלאָזט ווויילגיין מיט זיין „ראזגאוואיען", „אוזניכאיען", „סטרא־דאיען", און פלעגן בכלל ווייניק „פאָניעמאַיען" זיין יידיש. אָבער ער האָט זיך ניט באַלעדיקט נאָר פלעגט גוטמוטיק שמייכלען און זאָגן: „ס׳שאַדט נישט, קינדערלעך, גולאייעט! (טרינקט — לאָזט אייך ווויילגיין), אַז איר וועט נישט גור־לאַיען יעצט, וועט ווערן שפּעט. ווייל די עלטער שטייט אונטער די פלייצעס און טשאַטעווועט (ווארט) קודיי!"

אויך זיין באַליבסטע טעמע איז, פאַרשטייט זיך, געווען עפּיזאָדן פון זיין „סלוזשבע" (דינסט) אין קאַווקאַז וווּ ער האָט געגעסן קאַשע 25 יאָר; האָבן אים קונדסים געגעבן אַ צונאָמען „קאַשקאַז".

כבוד דעם אָנדענק פון אָט די יידישע מאַרטירער.

אַ גרופּע פּריזיווניקעס צום פּוילישן מיליטער — יאָר 1919

פון אמאליקע יארן

„וועז אייערע קינדער וועלן פאַרטריבן, זייערע היימען צושטערט, אוז אין חורבות צוריבן — וואָס זשע איז פון אַלע הבטחות געבליבן ?"

אַלע הערצער וואָס האָבן איינגעאָטעמט דעם טאָן פון קולטור אוז עטיק, טרויערן אויפן גרויסן חורבן...

— אַלע וועגראָווער מוזן וויסן, וויפל גייסטיקע שייַנקייט אוז וויפל מאַראַלישע דערהויבנקייט זענען באַגראָבן אונטער די חורבות פונם יידישן לעבן אין אונדזער שטאָט.

איך וויל זיך דערלויבן ברענגען אַביסל זכרונות וואָס זענען מיר פאַרבליבן פון מיין פאָטער ר׳ דוד־וועלוול אוז מיין מוטער טשאַרנע טשאַפאָוו ז״ל ; מיין פאָטער פלעגט דערציילן אַז ער פלעגט אַלס קליין יינגעלע אַרויפקלעטערן אויף די וועגט פון שוהל, צו יענער צייט האָבן די קינדער מורא געהאַט אַרויפצוגיין אויפן בוידעם פונם אַלטן בית־מדרש, וויל דאָרטן געפינט זיך עפעס וואָס שרעקט אַפילו עלטערע מענטשן...

מיינע עלטערן האָבן געוואוינט אין אַ דאָרף צען וויאָרסט פון שטאָט, נאָר אויף די ימים־נוראים פלעגן מיר פאָרן אין שטאָט אַריין אוז געהאַלטן יום טוב ביי מיין טאַטעניס אַ שוועסטער.

ערב יום־טוב האָט מיין פאָטער אונדז געוומען אין מרחץ אַריין, אונדזער מוטער האָט אונדז אָנגעטאָן אין די נייע מלבושים, אוז וועז עס איז נאַכט געוואָרן — זענען מיר געגאַנגען אין שוהל אַריין דאַוונען.

איך האָב זיך צוגעקוקט מיט נייגעריקע אויגן צום אויסזען פון דער שוהל. די זעקס רונדיקע עמודים, וואָס דער גאַנצער דאַך איז אויף זיי געלעגן, די פראַכטפולע מזרח־וואַנט מיטן ארון־קודש, דער אויסגעמאָלטער לויתן, די גאָלדענע מנורה מיט די זיבן אָנגעצונדענע ליכט, די צוויי גרויסע לייבן, וואָס האָלטן די לוחות אוז די גאָלדענע קרוין אויפן ארון־קודש — האָבן אַלעמען באַצויבערט.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה זענען מיר גאַנץ פרי געגאַנגען דאַוונען. די בעלי־תפילות האָבן צעריסן דאָס האַרץ אויף שטיקער. ביז היינטיקן טאָג קען איך ניט פאַרגעסן דאָס אויסזינגען פון די תפילות אין וועלכע ס׳האָט אָפגעקלונגען דער גאַנצער צער אוז וויי־טאָק פון יענע טעג.

אָבער גאָר טיף האָט זיך איינגעקריצט אין זכרון דער יום־כפור צו כל נדרי. שוועך זיך פאַרצושטעלן דאָס יאָמערן אוז די געוויינען אין יום־כפור.

אָבער וועך ס׳האָט דאָס געהערט מיט אייגענע אויערן, וועט עס קיינמאָל נישט פאַרגעסן !

איך האָב געקענט עטלעכע שטעט אוז שטעטלעך אַרום וועגראָוו, נאָר מיר וויזט זיך אויס, אַז וועגראָוו האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר כאַראַקטעריסטישן אוז אייגענאַרטיק־יידישן לעבן, וואָס ציט זיך יאָרלאַנג, אָנהייבנדיק פון די „כלי־קודש" אוז ענדיקנדיק מיט די כלי־זמרים אוז בדחנים וואָס זייער שפילן אוז פאַרווייללן האָט געהאַט אַ שם.

חזנים האָבן מיר געהאַט אייגענע אוז מיר האָבן זיך געמעגט רימען מיט זיי.

חסידים פון אַלע „רבי״ים — אָטוואָצקער, גערער, גאַרוואָלינער אוז ראָזעמינער שטיבלאַך.

פון די אַלע אויסגערעכנטע זענען כמעט קיין עם־הארצים נישט געווען. עס קומט מיר אויפן זכרון אַ בעל־עגלה, גערופן האָט מען אים „טוביה יאָליק", ער פלעגט דאַוונען פאָרן עמוד אַלע שבת צום ערשטן „מנין", אוז שבת ביי טאָג פלעגט ער זאָגן תהילים פאָרן גאַנצן עולם — אינם נייעם בית־מדרש. מוצאי־שבת האָט ער שוין אַנדערש אויסגעזען בשעת ער איז געקומען מיט זיין פערד אוז וואָגן אויפגענומען פאַסאַזשירן קיין לאָכאָוו, צום באַן, אוז אויב די פאַסאַזשירן זענען נישט געקומען צו דער צייט, פלעגט ער געבן אַ פייף אַז מען האָט דאָס געהערט איבער דער גאַנצער שטאָט ; דאָס האָט ער אויך געקענט.. .

*

די גרעסטע פאַבריקנאַטן זענען געווען די גאַרבערס מיט זייערע לעדער־אַרטיקלען, נאָכדעם קומען : שניידער, שוסטער, סטאָליאַרעס אוז היטלמאַכערס. זיי האָט מען געוראפן „טאַנדעטער" אוז זיי פלעגן פאָרן אויף אַלע יאָרידים פאַרקויפן זייערע סחורות. „באַטניקעס" אוז סופרים זענען געווען די בעלי־יחסנים — זיי פלעגן צושיקן זייערע סחורות איבער גאַנץ רוסלאַנד, ווייל זיי זענען געווען ספעציאַליסטן אין זייער פאַך.

*

איך געפין פאָר מיין חוב צו פאַרצייכנען אייניגע פון מיין פאָטערס מנהגים, זכרונות פון מיין פריסטער קינדהייט.

געווען איז דאָס מיט אַ 65 יאָר צוריק, וועז מיין פאָטער האָט געפירט אַ שניידעריי, געהאַנדלט מיט וואָל, געדונגען סעדער ביי די פאָליאַקן, געקויפט קאָרן א.א.וו. אויף שבת פלעגט מען שעכטן עופות אוז פון צייט צו צייט אַפילו אַ קעלבל, אוז די מאַמע פלעגט באַקן חלות, קיכלעך אוז אַנדערע מאכלים צוגרייטן לכבוד שבת.

ביי אונדז אין שטוב זענען שטענדיק געווען אַ סך מענטשן, אוז דער „חדר" וואו ס׳האָבן געלערנט אויך קינדער פון די אַרומיקע דערפער ; אַפילו די שוהל איז געווען ביי אונדז אין שטוב. מיין פאָטער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער בעל־קורא, געדאַוונט מוספים. אונדזער שטוב איז בכלל געווען דער צענטער פון די יידישע ישובניקעס פון די אַרומיקע דערפער.

דריי וואָכן פאָר פסח איז מיין פאָטער געפאָרן אין שטאָט אוז ספעציעל געמאָלן מעל אויף מצות. דער ערשטער אויוון

אויף באַקן מצות האָט געהערט צו אונדז. ביי דעם אויוון איז געשטאַנען דער טאַטע און געשיבט, ווייל דאָס שיבן איז אַן אַרבעט וואָס נישט יעדערער האָט געקענט.

מצה־וואַסער האָט מען געמוזט באַזאָרגן מיט אַ נאַכט פריער און ברענגען דאָס וואַסער פון אַ לויפנדיקן טייך. דאָס מצה־וואַסער האָט מען געבראַכט אין נייע עמערס און צוגעדעקט מיט ריינע לייוונט־טיכער, אַלע שכנים האָבן גע־האָלפן וועלגערן די מצות, מען האָט געטרונקען „לחיים" און זיך געוואונטשן אַ כשרן יום־טוב.

גאַנץ פסח האָט מען ביי אונדז אין שטוב נישט גע־טאָרט בראָקן קיין מצה — אַ חוץ אחרון־של־פסח.

מיין פאָטער איז געווען אַ מקפיד אויף אַן אתרוג און נאָך אַ שטיק צייט פאַר סוכות האָט ער זיך שוין באַזאָרגט מיט אַן אתרוג. דאָס גלייכן אַ לולב. אַ ספעציעלע ליבע האָט ער אַרויסגעוויזן דעם יום־טוב סוכות.

שמיני־עצרת ביינאַכט, איידער מען האָט זיך געשטעלט דאַוונען מעריב, האָט מען זיך געזעצט לערנען מיט ר׳ איטשע מאיר ז״ל, נאָר מער ווי אַ האַלבע פרשה האָט מען נישט געלערנט, ווייל ער פלעגט פאַרנעמען די צייט מיט מפרש זיין; אויפן טיש איז געשטאַנען אַ סאַמאָוואַר און מען האָט געטרונקען טיי.

נאָכדעם האָט מען זיך געשטעלט דאַוונען מעריב און גיין מיט די הקפות; לויטן מנהג זענען געווען פאַרזאַמלט אנשים, נשים וטף — מענער, פרויען און קינדער, — די קינדער מיט די פאָנען. מען האָט געזונגען, געמאַכט „לחיים", זיך געוואונטשן אַ גוט יאָר און זיך געפרייט מיט דער תורה. ביים לייענען איז מיין פאָטער עולה־געווען צו חתן־תורה, וואָס איז געווען ביי אים אַ חזקה.

צומאָרגנס נאָכן דאַוונען האָט דער גאַנצער עולם גע־מאַכט „קידוש" און די סעודה איז געווען ביי אונדז אין שטוב.

מיין מוטער האָט צוגעגרייט דעם טיש אויפן יום־טוב־דיקן שטייגער, געפלאָכטענע חלות, גוטע און געשמאַקע פיש, אַ קרויטבאָרשט, וואָס צוליב זיינע טעמים האָט מען אים גערופן „דער שמחת־תורה׳דיקער באָרשט", קרעפלעך געפילט מיט פלייש. די מענער האָבן אַרויסגעכאַפט פונעם אויוון די טעפ מיט עסן איידער די ווייבער האָבן באַמערקט. געטרונ־קען „לחיים" אויף 90 גראַדיקן בראָנפן און אַ פעסעלע ביר האָט אויך ניט געפעלט...

דאָס בענטשן „מזומן" איז געבליבן אויף ביינאַכט, ווייל דעם גאַנצן טאָג איז מען געגאַנגען פון איינעם צום צווייטן, געגעסן און געטרונקען. יעדער פרוי האָט מכבד געווען פון דעם צוגעגרייטן און אין יעדער שטוב איז געווען אַ שמחה.

אַזוי האָט דער פאָטער מיינער זיך אויסגעלעבט געזעלשאַפטלעך ביז צו דער גרויליקער נאַצישער מלחמה, וואָס האָט מיט בעסטיאַלער אַכזריותדיקייט פאַרפייניקט דעם אָטעם פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן, כמעט אין גאַנץ אייראָפע בכלל און אין פוילן בפרט.

גירוש יאטאפאר

אין דאָרף יאטאפאר ביי וועגראוו, האָבן געלעבט פיר יידישע פאַרצווייגטע משפחות, פאַרנומען זיך מיט דאַרפישן מסחר. זיי זענען געווען: משה פאפאווסקי — אַן אַרענדאַר; אהרון פאפאווסקי — משהס אַ ברודער, אַ שוסטער; יעקב — משהס אַ שוואָגער — געהאַלטן אַ געוועלב; געצל — אַ פאַכטער.

אָט די קליינע עדה יידן האָבן געלעבט גוט מיט די אָרטיקע פויערים — ביז אַ געוויסן טאָג. נאָך פורים תרס״ח (1908) האָבן אָרטיקע פינצטערע כוחות אויסגעטראַכט אַ בילבול, אַז בעת זייערע יידישע שכנים האָבן געלייענט די מגילה, זאָלן זיי האָבן געגומען דעם אָרטיקן גוי דולעק און אים פאַרשטעלט פאַר אַ „המן", און פאַר עטלעכע גראָשן אים „געקלאַפט" ביים דערמאָנען המנס נאָמען.

עס האָט נישט געהאָלפן די הכחשה פונעם גוי דולעק גופא, וועלכער האָט זיך געשווירן און געצלמט, אַז עס איז שקר וכזב; זיי האָבן אים נאָך מכבד געווען מיט גוטע קלעפ און אים געהייסן האַלטן דאָס מויל, און פאַר אַ צולאָג אים געפֿרופן „זשידאָווסקי פאַראָבעק".

אינעם טאָג פון קריסטלעכן פסח זענען זיך די יאטאפא־רער פויערים צונויפגעקומען אין וועגראוו, און ווי דער שטייגער, האָבן זיי געבראַכט זייערע יום־טוב געבעקסן און אייער צום גלח, כדי ער זאָל זיי באַשפריצן מיט הייליקן וואַסער. דער גלח האָט זיך אָבער אָפגעזאָגט צו „שוועצלען" דולעקס געבעקס, און האָט אים נאָך גוט אויסגעמוסרט צוליב זיין „שענדלעכער ראָל", וואָס ער האָט געשפילט ביי די זשידעס: „נישט געוג וואָס זיי האָבן געקרייציקט אונדזער גאָט, האָט ער, דולעק, זיי נאָך געגעבן די געלעגנהייט צו שלאָגן אַ קריסט... אַזאַ קריסט איז נישט ווערט קיין ביסל טויף־וואַסער!"

מער האָט מען נישט באַדאַרפן: וועגן די פויערים זענען צוריק געקומען אין דאָרף, האָט זיך דער גאַנצער המון באַוואָפנט מיט שטעקנס און מיט קאָסעס און זיך געלאָזט צו משהס שטוב.

ר׳ משה, מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט, האָט איינער אַליין צעטריבן די עטלעכע הונדערט העלדן. זיי האָבן זיך אָבער אָפגערעכנט מיט איין יידן. אַכאַמישער פויער האָט דערלאַנגט ר׳ יעקבֿן אַ זעץ מיט אַ דראָנג און האָט אים אויסגעזעצט אַלע ציין.

משה איז אַוועק קיין וועגראָוו, גלייך צום אַלטן גלח און אים געווארנט, אַז טאָמער וועט עפעס געשען, וועט ער אים פאַרמסרן פאַר דער מאַכט.

אויף צומאָרגנס האָט דער אַלטער גלח געשיקט אַ רייטער קיין יאטאפאר און פאַראָרדנט, אַז אַלע פויערים זאָלן קומען זונטיק אין קלויסטער קיין וועגראוו. ער האָט פאַר זיי געדרשנט און געהייסן איבערבעטן די יידישע שכנים.

אויף צומאָרגנס זענען טאַקע געקומען עטלעכע פויערים און אַלץ אַרויפגעלייגט אויף די שיכורע „כלאָפצעס", געטרונקען מיט די יידן „נאַ זדאַראָוויע" און שאַ שטיל.

אָבער דאָס פויערישע בלוט האָט ווידער געקאָכט און אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָט זיך געיאַוועט דער ווייט מיט אַ סטראַשניק און געגעבן די פאָר יידן אַ קורצן טערמין צום פאַרלאָזן דאָס דאָרף.

אַזוי איז ליקווידירט געווארן דער יידישער יישוב אין יאטאפאר.

דערציילט פון די ברידער פאפאווסקי, אַרגענטינע.
פאַרצייכנט: א. זילבערשטיין.

מחתיהו מאנדלבוים (תל־אביב, ישראל)

דער ערשטער קרבן אין 1־טער וועלט מלחמה

דער ערשטער יידישער קרבן אין וועגראָוו אין דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914—1918) איז געווען יאָסל מאַטילס (יאָסל מאַנדלבוים, מאַטל גארבערס זון).

יאָסל מאַנדלבוים איז געווען פון די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים אין וועגראָוו. ער האָט זיך שטענדיק פאַראינטערעסירט מיט דער עקאָנאָמישער לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג און זיי געהאָלפן מיט אַלע מיטלען. ער איז געווען דער איניציאַטאָר צו גרינדן די ערשטע ליי־און שפאָר־קאַסע אין וועגראָוו און דערמיט זענען וויקלעך געהאָלפן געווארן הונדערטער סוחרים, קליינהענדלער, האַנט־ווערקער א.אַ.וו. באַקומענדיק דאָן אַ הלוואה פון 200 רובל, האָבן זיי געקענט אַנטוויקלען זייערע וואַרשטאַטן, געווענדן א.א.וו. אָנערקענענדיק און שעצנדיק זיינע גרויסע פאַרדינסטן און טעטיקייט, וואָס איז געווען איבעראַל באַקאַנט און באַ־וואוסט, האָט מען יאָסל מאַנדלבוים אויסגעוויילט אַלס מיט־גליד אין דער דעלעגאַציע וואָס איז דאָן געפאָרן קיין פע־טערבורג און קיין מאָסקווע אין דער דומע, וואָס איז געשיקט געווארן פון פוילישן יידנטום. די דעלעגאַציע איז באַשטאַנען פון סאָקאָלאָווער רבין ז״ל, אַלעקסאַנדרער רבין ז״ל, פון באַוואוסטן באַנקיר שערעשעווסקי פון וואַרשע און יאָסל מאַנדלבוים ז״ל.

יאָסל מאַנדלבוים איז געווען דער ערשטער פון די גאַר־באַרעס אין וועגראָוו, וואָס האָט אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען די גאַרבעריי־פאַבריקאַציע אויף אַ מאָדערנעם אופן, און איז, אגב, געווען דער ערשטער וואָס האָט אָנגעהויבן צו פאַבריי־צירן זוילן־לעדער. פריער האָבן די וועגראָווער גאַרבאַרעס נישט געאַרבעט דעם אַרטיקל אינגאַנצן, נאָכדעם האָבן שוין די איבעריקע וועגראָווער גאַרבאַרעס אויך אָנגעהויבן צו אַרבעטן זוילען־לעדער. און אַ דאַנק יאָסל מאַטילס ענערגיע און איניציאַטיוו, האָט די גאַרבעריי־אינדוסטרי אין וועגראָוו אָנגעהויבן צו בליען און וואַקסן. גאַנצע וועגענער, און שפע־טער לאַסט־אויטאָס, האָבן געפירט די אויסגעאַרבעטע זוילן־לעדער קיין וואַרשע און רויע לעדער, גאַרבשטאָפן א.אַ.וו. — צוריק.

נישט קוקנדיק און נישט רעכענענדיק זיך מיט קאָנקו־רענץ, האָט יאָסל מאַטילס געהאָלפן די איבעריקע גאַרבערס ביים איבערגיין אויף זוילן־לעדער פאַבריקאַציע — מיט ראַט און טאַט. בכלל איז יאָסל מאַטילס געווען אַ ייד מיט האַרץ. אַלע קליינע סוחרים, שניט־קרעמער א.אַ.וו. האָבן ביי אים געהאַט אַן אָפענע טיר צו קריגן אַ גמילת־חסד. ביי אים אין שטוב ווער ס׳איז נאָר אַריין אַ הונגעריקער — איז אַרויס אַ זאַטער.

זיין ווייב, חנה נחמן גאַרבערס טאָכטער, איז מיט אים געגאַנגען האָט ביי האָבן. אַן אָרימע, אַן אָרימאַן, אַ קראַנקער, אַ דערשלאָגענער — האָבן שטענדיק געפונען הילף און טרייסט אין זייער וואַרעם הויז. אָבער דער גורל האָט אַנדערש געמאַכט, און די לעצטע נאַכט וועז די רוסן האָבן פאַרלאָזט פוילן, און די לעצטע קאָזאַק זענען אַ דורך וועגראָוו, האָט זיך אַ קאָזאַק אַריינגעריסן אין יאָסל מאַטילס הויז און מיט אַ שוועכט צעקלאַפט אים די האָבט און דעם קאָפּ, עטלעכע וואָכן האָט ער זיך נאָך געמאַטערט אין גרויסע יסורים — ביז ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה.

די איבערפאַרבליבענע פאַרצווייגטע משפחה פון יאָסל מאַטילס איז פאַרניכטעט געוואָרן דורך די דייטשן אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.

שמעון זילבערשטיין (תל־אביב, ישראל)

אייַנער פון די אינטערסאנטע ווינקעלעך אין וועגראָוו

אַ טיפיש־וועגראָווער אויסזען האָט פאַרמאָגט די גאַס בערקאַ־יאָסעלעוויטשאַ, מיט אירע הילצערנע הייזלעך, אַזוי ווי ס׳וואָלט געווען אַ ספּעציעלער געזעץ, אַז אויף דער גאַס טאָר זיך נישט געפינען קיין אַנדער מין געבוי. איין הייזל האָט זיך געטוליעט צום צווייטן, פונקט ווי ס׳וואָלט געווואָלט פילן דעם טעם פון היימישקייט. בלויז הערש־יחיאלס בית־המדרש האָט געמאַכט דעם אויסנאַם פון אַלע איבעריקע הייזער מיט דעם ספּעציעלן אויסזען זיינעם. געמויערט פון רויטע ציגל, און אפשר מיט צען קעפּ עכער פון אַלע הייזער, — דאָרט אינם בית־המדרש האָבן אַלע פאַרהאָרעוועטע געמויערט מיט זייערע אייגענע הענט זייער הייזקע פון ציגל. דאָס הייזל איז געשטאַנען ביי דער בריק, וועלכע האָט אפּגעטיילט די לענג פון דער בערקאַ־יאָסעלאָוויטשאַ און אַלטגעטיילט די לענג פון דער בערקאַ־יאָסעלעוויטשאַ און אַלטגאַרבאַרסקי, אויפן וועג קיין וואַרשע, ביז צו דער גרויסער וואַסער־מיל, „סאַטנשטיינס מיל״. דער אַלטער סאַטנשטיין איז נאָך געווען אַ שטיקל ייִד, הגם ער האָט קיין בּאָרד ניט געטראָגן, אָבער יום־כיפּור פלעגט ער קומען אין שוהל אַריין און דאָוונענען צוזאַמען מיט אַלע וועגראָווער יידן. נאָר דער זון זיינער, עדעק סאַטנשטיין, איז שוין געווען מחוץ למחנה.

די בערקא יאָסעלעוויטשאַ גאַס (פאָטאָ: שפילמן)

האָרעפאָשניקעס געפונען די איינציקע טרייסט. קיין אַנדערע פאַרגענוגנס האָבן זיי אין לעבן נישט געהאַט. יעדער פרייטיק פאָר ליכט־בענטשן, פלעגט איטשע פיילעט, דער שמש פון הערש־יחיאלס בית־מדרש מיט זיין ווייסער לאַנגער באָרד, פון וועלכער ס׳האָבן זיך געצויגן דריי קאָלטנס, איינער גרעסער פון אַנדערן, ווי די צאָפּינס וואָס הענגען פון דאַך אַראָפּ נאָך אַ פראָסט, צוקומען צום בריקל און פון דאָרטן אויסשרייען: „אין שוהל...אַ...ריין״...

אָט דאָס רופן אין שוהל האָט אַריינגעפירט דעם שבת אין שטאָט אַריין, און יידן האָבן געוואוסט, אַז ס׳איז שוין שבת.

משה גרינבערג, דער בעקער, האָט זיין הויז נישט געמויערט אין וועגראָווער סטיל. אַן איין שטאָקיק מויערל, ווייס, מיט ברייטע גרויסע פענצטער, לאָדן מיט אייל־פאַרב; ווייזט אויס, אין זכות פון בית־מדרש וואָס האָט זיך געפונען פונקט אַנטקעגן. נאָך אַן אויסנאַם איז געווען: בנימין וואָלאָווסקי, דער קלייבער, מיט זיינע פיר זין, האָבן אויך אַזוי ווי אַלע אַנדערע, אויסגעבויט אַ הויז פון צוויי שטאָקן, אָבער מיט אַ גאַנץ אַנדער פּנים. דאָס הויז איז אויסגעזען ווי אַ קליין שלאָס, מיט אַ גרויסן גאָרטן פאַרנומען מיט בלומען, מיט אַ גרויסן הויף, מיט אַ גרויסן שטאַל פון הינטן, מיט אַ גרויסן שופּל פאַר דער שטאַל, מיט אַ גרויסן ברונעם פאַר דער הויפּטטיר, מיט אַ גרויסן שטיין־פּלאַץ פאַר דער הויפּטטיר, מיט אַ גרויסן שטיין־פּלאַץ פאַר דער הינטער־טיר, מיט אַ גרויסן שטיין־פּלאַץ פאַר דער זייט־טיר, מיט אַ גרויסן שטיין־פּלאַץ פאַר דער פאָר

נחום האָט נאָר־וואָס אויסגעשטאָפט. אַז מיין טאַטע פלעגט מיך שיקן, נאָך אַלס קליין יינגעלע, צו נחום׳ן קויפן פאַפּי־ראָסן האָב איך דאָן שוין געפילט די הייִמישקייט פון נחום׳ס שטוב. ס׳האָט זיך נישט געגלוסט אַוועקצוגיין פון דאָרט. וועט שמועסט חנוכה, בשעת מ׳האָט געשפילט אַ דרייִדל?!

*

וועגראָוו האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ וואַכנדיקן געזעלשאַפטלעכן לעבן: פאַרטייִען, פון אַלע מינים — ציוניסטן, מזרחי, אגודה, רעכטע און לינקע פועלי־ציון, בונד און אַפילו קאָמוניסטן. פאַרשיידענע אינסטיטוציעס, ווי: לינת הצדק, הכנסת־כלה, הכנסת־אורחים, און אַנד. יעדער אָנהענגער איז געווען איבערגעגעבן זיין פאַרטיי מיט דער גאַנצער נשמה. איינמאָל, שבועות־צייט, האָבן די לינקע פועלי־ציון באַשלאָסן אַראָפצוברענגען דעם רעפערענט יוסף ראָזן. זיי האָבן גלייך אויסגעקלעפט אַלע וועגן מיט אַפישן, מיטן אינהאַלט אַז יוסף ראָזן וועט רעדן אויף דער טעמע „דער בונד און זיין שייד־וועג". דערויף האָט זיך דער „בונד" גלייך אַרגאַניזירט, צונויפגעזאַמלט זיינע חברים אויפן פלאָץ וואו ס׳האָט געדאַרפט פאַרקומען די פאַרזאַמלונג. דער ציל איז געווען נישט לאָזן רעדן. האָט מען זיך געזומען שטופן און אין זאַל איז געווארן לעבעדיק און פרייליך. פריער דיבורים, ויכוחים ביז מ׳האָט זיך געזומען שלאָגן. די פאַרטיידיקונג איז געווען אַ שטאַרקע און די בונדסטן זענען געצוווונגען געווען צו פאַרלאָזן דעם זאַל — וועט מיט אַ צוקלאַפּטער נאָז, וועט מיט אַ צוקלאַפּטן קאָפּ, און וועט סתם מיט צוקלאַפּטע ביינער. יוסף ראָזן האָט טאַקע געריידט. אַז די בונדיסטן זענען אַוועק מיט אַזאַ בושת־פנים, האָט זיי די מעשה שטאַרק פאַרדראָסן און ס׳איז אַזש דערגאַנגען צו זייערע טאַטעס. אַ וואַך שפּעטער האָבן זיך די עלטערן שבת געטראָפן אין נייעם בית־מדרש און די מלחמה האָט זיך צעפלאַקערט צווישן די טאַטעס פון די זיגער און באַזיגטע. ביידע צדדים האָבן אָנגעהויבן רעווידירן די אידעאָלאָגיע פון ביידע פאַרטייען („בונד" און לינקע פועלי־ציון) לויטן נוסח וואָס ביידע צדדים האָבן גערעכנט ביי זייערע זין, בשעת זיי האָבן אין דער היים דערציילט וועגן די פעטש וואָס איין צד האָט אַריינגעכאַפּט און דער צווייטער צד האָט אַריינגעשמיסן. דער רחמנות האָט זיך צעברענט אין די הערצער פון טאַטעס פון די צעקלאַפּטע זין און די קולות האָבן זיך צעטראָגן ביז צום אַלטן בית־מדרש. זענען פון דאָרטן געקומען צולויפן די יידן וואָס האָבן פונקט געענדיקט דאָס דאָוונען. דערהערט דעם ויכוח צווישן די טאַטעס פון די קינדער פון צוויי אַרגאַניזאַציעס, וואָס איינע שטרעבט צו קומען קיין ארץ־ישראל און די צווייטע זענען קעגן דעם געדאַנק, האָבן זיי געהויבן מיט די פלייצעס און נישט פאַרשטאַנען די גאַנצע מחלוקת וואָס קומט פאָר שבת ביים דאָוונען. דער עיקר, זאָגט דער עלטסטער לויט די יאָרן פון דער מחנה יידן — מיר דאַרפן דאָך וואַרטן אויף משיח׳ן — איז וואָס זענען בכלל דאָ וועלט טענות — אויסגעדרייט זיך און נאָך אים האָבן אַלע פאַרלאָזט דאָס בית־מדרש.

ביסלעכווייז האָבן זיך די געשרייען אייניגעשטילט. מ׳האָט געענדיקט דאָס דאָוונען, אייניגעלעגט די טליתים, געזאָגט זיך „גוט שבת" און יעדער איינער איז אַוועק צו זיך אַהיים. ס׳איז אַוועק דער שבת, און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די גרויע וואָך. זונטיק אינדערפרי האָט זיך דער ערשטער באַווייזן יאָקל פאטשטער זאַמטלויפער. פאַרוואָס האָט מען אים געפונט פאטשטער ווייס איך נישט. ר׳ יאָקל האָט געמאַכט אַ רעש מיט זיינע גרויסע שטיוול און מיט זיין צוויי־רעדלדיק וועגעלע, אויף וועלכן ער האָט געפירט צווויי מעשענע באַלאָנען סאָדע־וואַסער. ר׳ יאָקל, אַ שטילער, בכבודיקער ייד, האָט געאַרבעט איבער זיינע כוחות, אַ גאַנצן טאָג געשלעפט

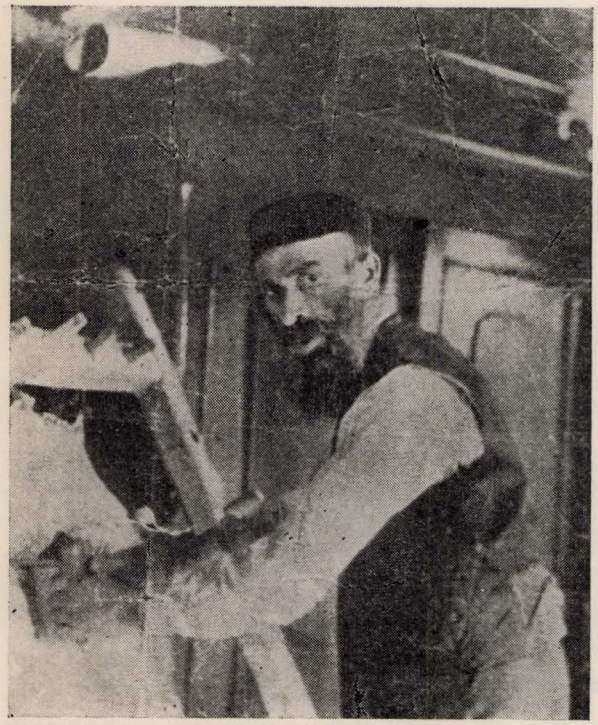

ר׳ ראובן בראוערמאַן, דער פאַרמעט־מאַכער (זע ז׳ 201)

דאָס וועגעלע מיט די באַלאָנען וואָסער צו די קיאָסקן פון די סאָדע־פאַבריקן. וועט ר׳ יאָקל איז אַהיימגעקומען, איז שוין געווען טונקל; ער האָט שוין ניט געשטופט זיין וועגעלע, נאָר דאָס וועגעלע זיינט האָט אים געשלעפט. צוקומענדיק צו זיין שכנס שטוב, האָט ער געמאַכט אַ גרעסערן שפּרייז מיט זיינע גרויסע שטיוול, געוואָלט אַז זיין שטוב זאָל צוקומען צו אים. אַזוי האָט ר׳ יאָקל זאַמטלויפער אָפּגעאַרבעט אַלע זיינע יאָרן; ערלעך פאַרדינט זיין שטיקל ברויט. אריה־וועלוול, דער שכן זיינער, איז געווען פונקט דער היפוך פון אים. דאָס איז געווען אַ הויכער, ברייטער ייד מיט אַ בריי־טער באָרד אַזוי ווי ספּעציעל צוגעפאַסט צו אים, לויט זיין גאַנצער פיגור. אַ לאַנגע צייט געווען ראָטמאַן אין שטאָטראָט, שטענדיק געגאַנגען אויסגעפוצט, אַ שיין אַלפאַגענעם כאַ־

לאַטל. דאָס ווייסע קעלנערל האָט אַרויסגעבלישטשעט פון שוואַרצן כאַלאַט און אין האַנט האָט ער געהאַלטן אַ שטעקן.

אויף דער זעלבער גאַס, אַביסעלע ווייטער, האָט גע־ווּאוינט דער פאַרמעט־מאַכער ראובן בראַווערמאַן. ער האָט זיך באַשעפטיקט מיט אויסאַרבעטן פאַרמעט פאַר ספר־תורה׳ס אויסערדעם האָט ער געהערט צו חברה קדישא און בית־לחם. יעדער ערב־שבת פלעגט ער מיט זיין שכן, בוטשע שעדלינסקי (דער פעלצנמאַכער), אַרומגיין מיט אַ גרויס צווייאויערדיקן קויש און שרייען: בית־לחם!... בית־לחם!... אויף דעם אויסרוף פלעגן ווייבער אַרויסלויפן פון די הייזער און אַריינווּאַרפן אין קויש אַריין — וועט אַ חלה און וועט — אַ ברויט. דער פולער קויש מיט ברויט און חלה איז איבערגעגעבן געוואָרן צו גאָלדע די שוחט׳קע, וועלכע האָט דאָס צעטיילט צווישן די שטאָטישע אָרעמע־לייט. אַ סך שבת מיט אַ פינפער זלאָטי אין האַנט און פאָרגעלייגט אַ הלוואה אויף שבת. זי איז אַוועק אַ גליקלעכע, אַז מ׳האָט אָנגענומען איר אָנבאָט.

דער נאָענטסטער שכן פון גאָלדע דער שוחט׳קע איז געווען דוד אייזיק ניימאַן, דער סעקרעטאַר פון דער יידישער געמיינדע. אַ שטילער, אַ שיין געפוצטער ייד. צוזאַמען מיט שמואל האַלבערשטאַט, יוסף לעשטש און אַנדערע האָט ד. א. ניימאַן אַ סך געאַרבעט פאַר ציוניסטישע ענינים. די ציוניסטישע טוער וואָס איך האָב דאָ דערמאָנט און נאָך אַ סך אַנדערע וואָס איך האָב זייערע נעמען אונטערגע־שטראָכן, האָבן זייער לוין באַקומען יעדער ל״ג בעומר בשעת זיי פלעגן שעפן נחת פונם מאַרשירנדיקן צוג קינדער אין יאַרניצער וואַלד אַריין מיט זייער העברעאישן לערער בראש. דער געזאַנג פון „התקוה״, וואָס האָט געהילכט אין

ל״ג בעומר אויספלוג (אין 1930) אין יאַרניצער וואַלד. („החלוץ״, „השומר־הצעיר״, „החלוץ הצעיר״).

משפחות אין שטאָט האָבן ניט געהאַט וואָס צו עסן אַ גאַנצע וואָך און שבת — אַודאי נישט. קיינער האָט אָבער פון דעם נישט געווווסט, ווייל זיי האָבן פאַר קיינעם נישט דער־ציילט וועגן זייער דוחק. בלויז גאָלדע די שוחט׳קע האָט גע־וווסט וועגן אַלע נויטבאַדערפטיקע; פון וואַנען זי האָט באַקומען די ידיעות — וויס איך נישט. גאָלדע פלעגט זיך אַריינשאַרן שטילערהייט צו אַזאַ משפחה און סאַמע ערב־די פּוילישע וועלדער, האָט געווירקט ווי אַ שיינער חלום וואָס פירט אַריין אין די גערטנער פון מאַראַנצן, פייגן און ווייַנטרויבן, וואָס וואַקסן אינם לאַנד פון פאַלק ישראל.

ס׳וויטאַקט דאָס הארץ פון שווערן צער אויף אַלע די וואָס זענען אויף אַזאַ שענדלעך אַכזריותדיקן אופן אומגעקומען אין מיטן שיינעם חלום און נישט דערלעבט די וויקלעכקייט פון אונדזער אייגענער מדינה.

יעקב חמיעלאזש (תל־אביב, ישראל)

פון וועלט־מלחמה צו וועלט־מלחמה

דער עקאָנאָמישער יסוד פון די יידישע איינוואוינער אין וועגראָוו איז געווען דערזעלבער ווי אין אַ סך אַנדערע שטעטלעך אין פוילן: סוחרים, קליינהענדלער, בעלי־מלאכות, פרייע פראָפעסיעס.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אין דעם יידישן פרנסה־קוואַל פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט די גאַרבעריי. ס׳זענען אָפילו אויפגעקומען גאַנץ גרויסע גאַרבעריין וואָס האָבן באַשעפטיקט אַ סך אַרבעטער, און נישט וויניק יידישע משפחות האָבן געצויגן פון דעם פאַך זייער פרנסה.

דער צווייטער אָנגענומענער פאַך איז געווען קירזשנער־רייַ. אויך ביי טישלעריי זענען געווען אין וועגראָוו באַשעפטיקט אַרום הונדערט אַרבעטער.

די פּראָדוקציע פון אָט די דערמאָנטע פאַכן אין וועגראָוו, האָט געהאַט אַ בריייט־פאַרצווייגטע קולטור־אַרבעט; אָרגאַניזירט אָוונט־קורסן פאַר יידיש־שרייבן און לייענען, קורסן פאַר יידישע געשיכטע, פאָליטישע עקאָנאָמיע, ארץ־ישראל־פראָבלעמען, און פאַרשיידענע אַנדערע פאָליטישע שמועסן. די „יוגנט״ האָט אויך אָרגאַניזירט פאַרשיידענע אויספלוגן אין שכנישע שטעטלעך. זי האָט זיך אויך מיטבאַטייליקט אין אַלע אַקציעס וואָס זענען געפירט געוואָרן דורך דער פאַרטיי און אָנטוויקלט אַ דראַמאַטישן קרייז, וואָס איז באַשטאַנען פון בלויז יוגענטלעכע (אויפגעטרעטן ביי פאַר־שיידענע יוגנט־פייערונגען). ביי דער „יוגנט״ איז אויך געווען אַ קינדער־אָרגאַניזאַציע „יונג־באַר״; די אָנגעפירטע אַרבעט איז געווען צוגעפאַסט לויטן עלטער פון די קינדער. ס׳זענען געפירט געוואָרן צווישן די קינדער פאַרשיידענע שמועסן, געמאַכט געוואָרן אויספלוגן, און אייגנאָרדנט שפילעריייַן.

ביי די לעצטע שטאָט־וואַלן, בערך אין יאָר 1930, האָט די פאַרטיי אַריינגעפירט די גרעסטע צאָל פאָרשטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין וועגראָווער שטאָטראַט זענען געווען פאַרטרעטן 6 יידישע ראַטמענער מיט אַ לאַוויק.

די דאָזיקע פאַרטיי האָט געפירט אַ פאָליטישע טעטיקייט אין דער יידישער אַרבעטער־גאַס אין וועגראָוו.

אויך דער „בונד״ האָט פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט אויף אַלע געביטן פון אַרבעטער־לעבן, האָט אָנגעפירט מיט פראָפעסיאָנעלע פאַריינען, געגרינדעט אַפּילו אַ שפּייז־קאָאָפעראַטיוו (דאָס געווען האָט זיך געפונען אויף בערעק־יאָסעלעוויטש גאַס).

שוין אָפּגערעדט פונם ספּאָרט־קלוב „מאַרגנשטערן״, וואָס האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט מיט דער איבונג־סעקציע, וואָס פלעגט דורכפירן געלונגענע אויפטריטן ביי פאַרשיידענע בונדישע פייערונגען. די פאַרטיי האָט אויך געהאַט איר יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפט״, ווי אויך אַ קינדער־אָרגאַניזאַציע „סקיף״.

ביי די לעצטע שטאָט־ראַט־וואַלן האָט דער „בונד״ אַריינגעפירט 4 ראַטמענער.

אויך די רעכטע „פועלי־ציון״־פאַרטיי האָט געהאַט איר אַ סטאָלער־קאָאָפעראַטיוו, וועלכער האָט באַשעפטיקט אַ צוויי צענדליק אַרבעטער.

געווען אויך אַ גוט־אָרגאַניזירטער ספּאָרט־קלוב „גוויאַיידאַ״ מיט עטלעכע סעקציעס, פון וועלכע עס האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט די פוטבאָל־סעקציע, אַ גוט אָרגאַניזירטער דראַמאַטישער־קרייז, וואָס האָט אויפגעפירט דעם „דיבוק״, „פאַר אונדזער גלויבן״, „טוביה דער מילכיקער״, „דאָס שנירעלע פערל״, „די זיבן געהאָנגענע״, און נאָך אַנדערע פיעסן.

געווען אויך אַן אָרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „יוגנט״, וואָס האָט געפירט אַ בריייט־פאַרצווייגטע קולטור־אַרבעט; אָרגאַניזירט אָוונט־קורסן פאַר יידיש־שרייבן און לייענען, קורסן פאַר יידישע געשיכטע, פאָליטישע עקאָנאָמיע, ארץ־ישראל־פראָבלעמען, און פאַרשיידענע אַנדערע פאָליטישע שמועסן. די „יוגנט״ האָט אויך אָרגאַניזירט פאַרשיידענע אויספלוגן אין שכנישע שטעטלעך. זי האָט זיך אויך מיטבאַטייליקט אין אַלע אַקציעס וואָס זענען געפירט געוואָרן דורך דער פאַרטיי און אָנטוויקלט אַ דראַמאַטישן קרייז, וואָס איז באַשטאַנען פון בלויז יוגענטלעכע (אויפגעטרעטן ביי פאַרשיידענע יוגנט־פייערונגען). ביי דער „יוגנט״ איז אויך געווען אַ קינדער־אָרגאַניזאַציע „יונג־באַר״; די אָנגעפירטע אַרבעט איז געווען צוגעפאַסט לויטן עלטער פון די קינדער. ס׳זענען געפירט געוואָרן צווישן די קינדער פאַרשיידענע שמועסן, געמאַכט געוואָרן אויספלוגן, און אייגנאָרדנט שפילעריייַן.

ביי די לעצטע שטאָט־ראַט־וואַלן, בערך אין יאָר 1930, האָט די פאַרטיי אַריינגעפירט די גרעסטע צאָל פאָרשטייער פון דער יידישער באַפעלקערונג. אין וועגראָווער שטאָטראַט זענען געווען פאַרטרעטן 6 יידישע ראַטמענער מיט אַ לאַוויק.

די דאָזיקע פאַרטיי האָט געפירט אַ פאָליטישע טעטיקייט אין דער יידישער אַרבעטער־גאַס אין וועגראָוו.

אויך דער „בונד״ האָט פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָרט אויף אַלע געביטן פון אַרבעטער־לעבן, האָט אָנגעפירט מיט פראָפעסיאָנעלע פאַריינען, געגרינדעט אַפּילו אַ שפּייז־קאָאָפעראַטיוו (דאָס געווען האָט זיך געפונען אויף בערעק־יאָסעלעוויטש גאַס).

שוין אָפּגערעדט פונם ספּאָרט־קלוב „מאַרגנשטערן״, וואָס האָט זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט מיט דער איבונג־סעקציע, וואָס פלעגט דורכפירן געלונגענע אויפטריטן ביי פאַרשיידענע בונדישע פייערונגען. די פאַרטיי האָט אויך געהאַט איר יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפט״, ווי אויך אַ קינדער־אָרגאַניזאַציע „סקיף״.

ביי די לעצטע שטאָט־ראַט־וואַלן האָט דער „בונד״ אַריינגעפירט 4 ראַטמענער.

אויך די רעכטע „פועלי־ציון״־פאַרטיי האָט געהאַט איר

*

אינם פאָליטישן לעבן אין וועגראָוו איז די „לינקע פועלי־ציון״ געווען די גרעסטע יידישע פאַרטיי. זי האָט באַוויזן אויפצובויען אַן אייגענעם באַראָאָוו־הויז מיט אַ טעאַטער־זאַל; די יידישע ביבליאָטעק וואָס די פאַרטיי האָט געגרינדעט, האָט באַדינט הונדערטער עלטערע און יוגנט־לעכע לייענער אין שטאָט; די פאַרטיי האָט געפירט אַ בריייט־פאַרצווייגטע פאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע אַרבעט; אָרגאַניזירט אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער, די געזעלשאַפט פון פריינט פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל, האָט אָנגעפירט מיט פראָפעסיאָנעלע פאַריינען, האָט געשאַפן

השפעה אויפן יידישן וועלט־וואנדערן, טיילווייז צווישן די יידישע אַרבעטער און נישט וויניק אויך צווישן די פרייע פּראָפעסיעס. די פּאַרטיי האָט געפירט איר פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אינם גייסט פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל; געשיקט אירע מיטגלידער אין די הכשרה־פונקטן, אויף צוצוגרייטן די יונגע עולים קיין ארץ־ישראל, אַ סך זיך אָפּגעגעבן מיט זאַמלונגען פאַר „קרן־קיימת" און אַנדערע ציוניסטישע פּאָנדן.

די פּאַרטיי־מיטגלידער האָבן זיך אויך אַקטיוו באַטייליקט אין אויסבויען און פּאַרפעסטיקן די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען אין שטאָט; געשאַפן אַ ספּאָרט־קלוב „הפועל" מיט אַ ספּעציעל־גוטער פוטבאָל־סעקציע, אָרגאַניזירט דראַמאַטישע קרייזן.

געווען אויך אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט", וועלכע האָט זיך באַטייליקט אין אַלע פּאַרטיי־אַרבעטן.

אויך דער „השומר הצעיר" האָט געהאַט זיין יוגנט־אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער שול־יוגנט. די מיטגלידער, אין ספּעציעלע סקויטן־קליידונג, מיט פייפלעך ביי די טאַשן. דאָס האָט זייער גע־לאָקט די יונגע מיידלעך און יינגלעך. די אַרבעט איז באַ־שטאַנען פון דערציען דעם יוגנטלעכן עולה זיין קיין ארץ־ישראל צום קיבוצישן לעבן. באַזונדערס זיך אָפּגעגעבן מיט אָרגאַניזירן אויספלוגן.

דער „השומר הצעיר" האָט צוגעגרייט קאַדרען אין פּאַרשיידענע קיבוצים און פון דאָרט זיי געשיקט קיין ארץ־ישראל, שטענדיק פריילעכע „חברה", האָבן זיי געזונגען ארץ־ישראל־לידער און געטאַנצט שטורמיש דעם „הורה"־טאַנץ. זיי האָבן זיך באַטייליקט אין זאַמלונגען פאַרן „קרן קיימת", און דורכגעפירט אַנדערע ציוניסטישע אַקציעס. ספּעציעל האָט זיך אויסגעצייכנט דער „השומר הצעיר" אין די ל"ג בעומר פייערונגען. זיי פלעגן דעמאָנסטרירן איבער די גאַסן מיט זייערע פענער, זינגענדיק עברית־לידער, און אַזוי דורכגעפירט דעם שפּאַציר דורכן גאַנצן שטעטל ביז אין וואַלד אַריין, וואָס האָט זיך געפונען עטלעכע קילאָמעטער ווייט פון שטעטל.

די קאָמוניסטישע פּאַרטיי איז געווען אומלעגאַל און די אַרבעט — צוגעפּאַסט צו די באַדינגונגען. די יידישע קאָמו־ניסטן האָבן געפירט זייער אַרבעט צוזאַמען מיט דער פּוילי־שער פּאַרטיי. די אַרבעט פון דער פּאַרטיי איז געפירט געווארן אין די וועלדער, אָדער אויף די פעלדער מחוץ דער שטאָט, און זייער אָפּט זענען אַזעלכע באַגעגענישן געשטערט געווארן דורך דער פּאָליציי.

די פּאַרטיי האָט אויך דורכגעפירט פּאַרשיידענע געלד־אַקציעס פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע, פאַרשפּרייט פּראָקלא־מאַציעס, אויפרופן און דעמאָנסטרירט מיט רויטע פענדלעך. זייער אָפּט זענען פּאָרגעקומען אַרעסטן צווישן די וועגרא־וער קאָמוניסטן און אַ סך פון זיי זענען פאַרמשפּט געווארן אויף יאָרן קרימינאַל.

חוץ די אויסגערעכנטע פּאַרטייען זענען אויך געווען אָרגאַניזירט אין וועגראָוו דער „החלוץ", רעוויזיאָניסטן,

אַלגעמיינע ציוניסטן, „פּאָלקיסטן", „מזרחי" און „אגודה". מ׳קען זאָגן אַז דאָס יידיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן אין וועגראָוו איז געשטאַנען אין צייכן פון כסדרדיקן בליען און וואַקסן.

★

אין די ערשטע טעג פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז געקומען אַ באַפּעל פון די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען, אַז אַלע מענער פון וואָרשע זאָלן אַנטלויפן. מיט וואָס צו פאָרן איז נישט געווען, איז מען געגאַנגען צו פוס. אַזוי טאַקי איז דער ערשטער מלחמה־קרבן אין וועגראָוו געווען אייניער פון די וואָרשעווער: וועג ס׳האָט געטראָפן די ערשטע באָמבע און ער איז געבליבן ליגן אין אַ סאָד.

ס׳זענען אויך אָנגעקומען פּליטים פון ווישקאָוו, פּולטוסק, פּראָשניץ און אַנדערע שטעט נאָענט צו דער דייטשער גרענעץ. די יידישע באַפעלקערונג האָט זיי אויפגענומען מיט אַ סך וואָרעמקייט, זיי זענען באַזאָרגט געוואָרן מיט אַ דאַך איבערן קאָפּ. יעדע משפּחה האָט אַריינגענומען צו זיך פּליטים.

וועגראָוער יידן האָבן אייגעשטעלט זייער לעבן און פלעגן ביינאַכט אַרויספאָרן אויף די וועגן צונויפזאַמלען די פאַרוואונדעטע און זיי אייגעאָרדנט אין „טאָז", וווּ זיי האָבן געקריגן מעדיצינישע הילף, און די טויטע זענען איבערגע־פירט געוואָרן אויפן בית־הקברות.

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין וועגראָוו האָבן זיי צונויפגעגרופן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אין מאַרק אַריין און געלערנט מיט זיי אַ לעקציע געהאָרכזאַמקייט. גלייכצייטיג האָבן זיי באַשטימט דעם פאַסטאָר אַלס בירגער־מייסטער פון שטאָט, און אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע קאַטאַסטראָפע. מ׳האָט אָנגעהויבן כאַפן אויף אַרבעט און צוריק געקומען איז מען מיט צעשלאָגענע גלידער און אָפּ־געשניטענע בערד. מ׳האָט געפּרובט זיך אויסבאַהאַלטן, כדי נישט אַריינצופאַלן צו די בעסטיעס אין די הענט. איז מען געלעגן אין די קעלערס און אויף די בוידעמער און געזוכט שוץ.

ליגנדיק אַזוי אין אַ באַהעלטניש האָבן מיר געהערט יידיש געזאָנג. אַרויסקוקנדיק דורך אַ שפּאַלט האָב איך געזען ווי די דייטשן האָבן געפירט אַ צוויי צענדליק יידן מיט בערד צו צוויי אין אַ שורה, מיט בעזעמער אויף די אַקסלען, און געהייסן זיי זינגען. הערשל באָנדע דער סופר, וועלכער איז געווען באַקאַנט אַלס גוטער חזן מיט זיין קלינגענדיקער שטימע, האָט זיך געפונען צווישן די געטריבענע יידן. אויס מורא האָבן די יידן אים געבעטן ער זאָל זינגען און ער האָט אָנגעהויבן זינגען „זאָל שוין זיין די גאולה און משיח זאָל שוין קומען". איז עס די דייטשן זייער געפעלן געוואָרן. האָבן זיי אַרויסגענומען הערשל באָנדע פון דער ריי, גע־שטעלט אים פאָרויס און אַזוי זענען זיי געגאַנגען איבער די גאַסן און געזונגען אונטערן אָקאָמפּאַנימענט פון זעלנערשע קלעפּ, ביז זיי זענען צוגעקומען צום הויז וואו ס׳זענען געווען אייגעגעקוואַרטירט די דייטשע אָפיצירן, און דאָרט האָבן די יידן אויסגעקערט דעם הויף, די גאַס און מיט די הענט

צונויפגעגנומען דאָס מיסט. אַז זיי האָבן געענדיקט, האָט מען זיי צוריק אײַנגעשטעלט אין דער ריי, און מיט מערדערלעכע קלעפּ אַוועקגעפירט זיי מיטן זעלבן געזאַנג אויף אַ צווייטן אָרט צו דערזעלבער אַרבעט.

מיט אַ פּאַרקלעמט האַרץ און געבויגענע פויסטן בין איך געשטאַנען ווי צוגעוואַקסן צום פלויט און צוגעקוקט זיך צו דעם אַלעמען.

דאָס לעבן אין שטאָט איז געוואָרן שרעקלעך. ביי די בעקעריַיען זענען געשטאַנען לאַנגע ריַיען וואַרטנדיק אויף אַ שטיקל ברויט. געוואָרט האָבן נאָר פרויען אָדער קינדער, ווייל מענער האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס. ביי יעדער בעקעריי זענען געשטאַנען דייטשישע זעלנער צו האַלטן „אָרדנונג". און ווי איז געווען צו דעם וואָס האָט זיך געגעבן אַ ריר אָדער אַ דריי אין דער ריי.

בשעת דעם באָבאַרדירן די שטאָט האָט זיך דאָס פּוילישע מיליטער אויסבאַהאַלטן אין די בתי מדרשים. דאָס שטרוי, וואָס איז איבערגעבליבן נאָך די פּוילישע זעלנער, איז געווען אַ גלענצענדער צינדשטאָף פאַר די דייטשע שאַרלאַטאַנעס. זיי האָבן באַגאָסן דאָס שטרוי מיט נעפט און אונטערגעצונדן, כדי צו לאָזן אין פלאַמען דעם יידישן מקום־קדוש.

נישט קוקנדיק אויף דער סכנה פון די העלישע פלאַמען און דעם ווילדן שיסעריי פון די דייטשן, האָבן זיך די יידן מיט עקשנותדיקן כוח געוואָרפן אַנטקעגן די פלאַמען מיט עמערס וואַסער אין די הענט, ביז זיי האָבן באַוויזן דאָס פּייער איינצולעשן.

דער צווייטער הערשאישער מאַמענט דריקט זיך אויס אינם מציל זיין הונדערטער פון די נאַצישע רוצחישע הענט. בשעת די דייטשן האָבן צונויפגעזאַמלט אינם קאָנצענטראַציע פונקט אין וועגראָוו טויזנטער געפאַנגענע אין מיליטעריש און אין ציווילע קליידער, צונויפגעפרעסט זיי ווי מ׳פרעסט צוזאַמען טויטע פיש צום טראַנספאָרט, האָבן וועגראָווער יידן זיך באַנוצט מיט אַ המצאה צו דערלאַנגען בלויז אַ טרונק וואַסער די אומגליקלעכע. די דערלויבניש איז געגעבן געוואָרן און אַזוי אַרום האָט איינער אַריינגעפירט אַ פעסל מיט וואַסער צו דער מחנה געפאַנגענע און עטלעכע האָבן אַרויסגעפירט דאָס ליידיקע פעסל. זעלנער האָט מען איבער־געטראָגן אין ציווילע קליידער און ציווילע האָט מען סתם געראַטעוועט אויף אַזאַ אופן, וויפל ס׳האָט זיך געלאָזן. אַזוי אַרום האָבן זיך אין וועגראָוו אָפגעראַטעוועט הונדערטער פון יידן, וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן אויף פאַרשיידענע וועגן און צוזאַמענגעטריבן אינם וועגראָווער לאַגער.

*

ראש־השנה האָבן זיך ביי מיר אין דער ווינונג פאַר־זאַמלט יידן צו אַ „מנין", און תיכף האָט מען דערהערט דעם גוט־באַקאַנטן קלאַפּ אין טיר און באַלד האָבן זיך באַוויזן די רוצחישע פנימער פון דייטשע חיות. וועמען ס׳האָט זיך אײַנגעגעבן צו פאַרשוווּנדן, איז מען אַוועק מיטן ווינט און וועמען דער גורל האָט אַריינגעוואָרפן אין די ווילדע הענט, איז פאַרטריבן געוואָרן אויף אַרבעט. צומאַרגנס זענען צוריק־געקומען מענטשן קאַריקאַטורן — מיט אַ האַלבער באָרד, איין פּאה און נאָך און נאָך... לויט דעם ווילדן אינסטינקט פון דעם דייטשן זעלנער וואָס האָט געהאַט די שליטה ביי דער אַרבעט.

פלוצים — גאַנץ אומגעריכט, האָט זיך פאַרשפרייט אַ ידיעה, אַז די רויטע אַרמיי דערנענטערט זיך צו וועגראָוו.

אַ שטראַל פון האָפענונג צו פרייהייט האָט זיך אַריין־געריסן אין די יידישע הערצער. פאַרטייען האָבן אין געהיים זיך אָנגעהויבן גרייטן צו אַ פייערלעכן קבלת־פנים פאַר דער אַרמיי, וואָס וועט אַריינמאַרשירן אין שטאָט. די לינקע פועלי־ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט צוגעגרייט אַ לאָזונג, וואָס זאָל אין איר תוכן אײַנוויקלען אויך די נויטוועדיקייט פון אַ יידיש־סאָציאַליסטישער מדינה אין ארץ־ישראל.

פּוילישע כוליגאַנעס האָבן דערווייל זיך פאַרנומען צו באַרויבן דאָס ביסל איבערגעבליבענע האָב פון די יידישע קראָמען און פריוואָטע וואוינונגען.

נאָך דעם שוואַרצן טאָג פון ווילדע רציחות און מערדע־ריַיען, וואָס האָט מיט זיך מיטגעשלעפּט קאָשמאַרן פון אַ נאַכט אין וועלכער ס׳האָבן די אויגן עקשנותדיק זיך נישט געוואָלט פאַרמאַכן, האָב איך פאַרטאָג פלוצים דערזען אַ סאָוויעטישע פאַנצערקע פאָרט זיך פריי איבער די לייַדיקע גאַסן פון שטאָט. אויס דייטשע סאָלדאַטן! דעם אמת זאָגנדיק, האָב איך מיטן שכל נישט געקאָנט דאָס באַנעמען, אָבער ס׳האָט געגעבן אַ טראָג־אַרויס אין גאַס עפעס אַ כוח, וועלכן ביז היינטיקן טאָג קען עס מיר נישט דערקלערן. איך בין צוגעלאָפן צו דעם פאַרפאַנצערטן אויטאָ און געפרעגט ווען קומט אַריין דאָס רוסישע מיליטער. מאָרגן, — האָט מיר געענטפערט דער וואָס האָט געפירט די פאַנצערקע.

די עטלעכע שעה וואָס די שטאָט איז געבליבן ליידיק, אָן מיליטער, האָבן עטלעכע פּוילישע כוליגאַנעס געפרובט אויסנוצן פאַר באַרויבן דאָס רעשט ביסל יידישע האַרעוואַניע וואָס איז איבערגעבליבן אין די קראָמען. אָבער דאָ האָבן זיך אַרגאַניזירט יידישע און פּוילישע אַרבעטער און בשותפות־דיקן זעלבסט־שוץ און מיט ביקסן אין די הענט צעטריבן די רויבער־באַנדעס.

די יידן האָבן אָנגעהויבן אַרויסקריכן פון זייערע באַ־העלטענישן און אַרויס אין די גאַסן וואַרטנדיק אויף דעם אָנקום פון דער רוסישער אַרמיי.

אינצווישן האָט זיך די פאַליטישע קאָנסטעלאַציע אײַנ־געשטעלט אַזוי, אַז וועגראָוו וועלכע געפינט זיך אין מערב־זייט פון בוג, פאַלט אַרונטער אונטערן גורל פון דער דייטשער אָקופּאַציע און אַזוי אַרום קומט צוריק די דייטשע קאָמאַנדאַטור.

פונסניי לויפן יידן זיך באַהאַלטן, אָבער די בחורים מיט די רויטע לענטעס און ביקסן, וואָס האָבן נישט באַוויזן צו פאַרשווינדן, זענען גלייך אַרעסטירט געוואָרן. פון מאָגיס־טראַט האָבן די דייטשן גלייך אַרונטערגעריסן די רויטע פאָן — אָבער זייענדיק נאָך אין מיטן דער אַרבעט זענען פון דער צווייטער זייט שטאָט וואָס גרענעצט צו סאָקאָלאָוו, אַריין

רוסישע אָפיצירן און ס׳איז זיי געלונגען צו באַפרייען די אַרעסטירטע פון דער דייטשער געפאַנגנשאַפט. פאַרשטייט זיך אַז אַ גרויסע טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג וואָס זענען געבליבן לעבן, האָבן איינגעפאַקט וואָס מ׳האָט געקענט מיטנעמען מיט זיך און געגומען דעם וואַנדערשטעקן און זיך געלאָזן איבער פעלדער און וועלדער אויף די וועגן. וואָכנלאַנג האָט מען געוואַנדערט ביז מ׳איז דערגאַנגען קיין רוסלאַנד. דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן די שווערע אַרבעט, צו וועלכער מ׳האָט זיך צוגעוואוינט.

*

אין יאָר 1946 האָבן יידן פון וועגנגראָוו אָנגעהויבן זיך אומקערן פון רוסלאַנד. יעדערן האָט עפעס געצויגן צוריק צו דעם אָרט וואו ער איז געבוירן, ווי ער האָט די בעסטע יאָרן פאַרבראַכט און דער עיקר, מ׳האָט געהאָפט, אַז מ׳וועט נאָך געפינען נאָענטע, אייגענע און אפשר פונסניי אַריין אין שטוב פון וואַנען מ׳האָט אים אַכזריותדיק אַרויסגעשטויסן. ליידער אָבער איז דאָס אומגליק איבערגעשטיגן יעדן מענטש־לעכן דמיון און וואָס מיר האָבן פון ווייטן געהערט און נישט געוואָלט גלויבן, האָט זיך באַשטעטיקט. די דייטשן האָבן באַוויזן מיט דער הילף פון די אָרטיקע פוילישע אַנטיסעמיטן אויסצוהרגענען ביז צום לעצטן יייד. זיי האָבן אויסגעפונען די טיפסטע באַהעלטענישן אין די בונקערס. ס׳איז נישט איבערגעבליבן קיין איין באַהעלטעניש אין וועלכן אַ ייד זאָל זיך קענען אָפראַטעווען פונם אַכזריותדיקן טויט.

פוסט, ליידיק האָבן מיר געטראָפן אונדזער שטאָט וועגנגראָוו. ס׳האָט פאַרקלעמט ביים האַרצן. די וועגן וועלכע פלעגן הילכן מיט גאַלעכטער פון יידישע קינדער, זענען געווען שטום און אומעטיק. די רעשטלעך פון צעפלאַצטע הייזער, האָבן אָנגעווארפן אַן אימה און פחד, פון אונטער די חורבות האָבן זיך דערטראָגן ריחות פון פאַרפיניקטע לעבנס וואָס האָבן פאַרקלעמט יעדן מענטשלעכןווילן צום לעבן.

אויף יעדער אָרט ווי יידיש לעבן האָט געאָטעמט, שטויסט מען זיך אָן מיט קריסטן. אויס יידישע ראַטמענער, אויס כלל־טויער, אויס יידישער כלל, בלויז עטלעכע בילדער אין אַ הילצערן קעסטעלע וואָס געפינט זיך אין קעלער פון מאַגיסטראַט. אָט די דאָזיקע בילדער פון יידן מיט בערד און פיאות, פון יידן מיט יידישע אויגן, — דאָס איז אַלץ וואָס איז צוריקגעבליבן פונם יידישן וועגנגראָוו.

טיפישע יידישע יינגעלעך אין יענע יאָרן

פון רעכטס צו לינקס: י. בראָווערמאַן, שלמה לויפער, פישל פשעפיורקא, יוסף שעדלינסקי (פאָטאָ שפילמאַן, 1922).

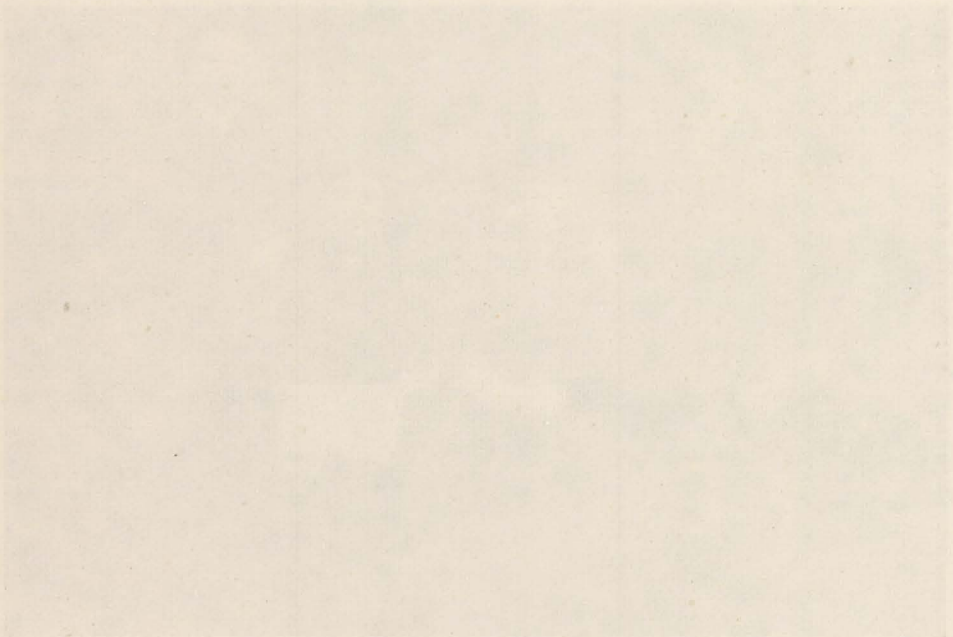

אומקום און נקמה

צבי צעלניקער (כפר־אתא, ישראל)

דער אנהויב פון אומגליק

עס איז שוין קרוב צו סעפטעמבער; ווונדער־שיינע זומער־טעג. די זון האָט געשיינט, די אָוונטן קילע און פרישע. אַ גרופּע באַקאַנטע האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי יקותיאל מילער, זאַיאַנצ׳ס הויז, הערן ראַדיאָ און דערביי געשמועסט פאָליטיק, באַווייזנדיק אַז ס׳וועט נישט זיין קיין מלחמה, און אַז פּוילן האָט נישט קיין מורא פאַר דייטשלאַנד. אַזוי איז מען געשטאַנען גאַנצע אָוונטן און אַזוי זענען פאַרביי די טעג ביז עס האָט זיך אונטערגערוקט דער ערשטער סעפטמבער.

געווען איז עס אַ פרייטאָג. אַ סך זענען שוין געווען מאָביליזירט און פיל פון זיי זענען שוין געלאָפן מיט די פּעקלעך. פונדעסטוועגן האָט מען נאָך אַלץ נישט געגלויבט אַז די מלחמה דערנענטערט זיך. אָבער אין צוויי טעג שפּעטער, ווען אויף וועגראָוו איז אַראָפּ די ערשטע באָמבע, האָט מען שוין דערפילט די מלחמה אויף אייגענער הויט. אין שטאָט איז געווארן אַ פּאַניק; קליין און גרויס זענען אַרויס מיטאַמאָל פון די שטיבער און געלאָפן, וואו עס האָט זיך נאָר געלאָזן. מיר זענען געלאָפן אויפן בית־עולם. ווייַט אויס, אַז ס׳האָט געצויגן צו די טויטע. אַנדערע זענען אַוועק אויף די פעלדער. אין דער זעלבער נאַכט זענען אָנגעקומען פּליטים פון ווישקאָוו, פּולטוסק, כארזשל, מישעניץ, מאָקאָוו און אַנדערע שטעטלעך און שטעט. ס׳האָט זיך געשאַפן אַ צווישן־פאַרטייאישער קאָמיטעט און אַלע פּליטים זיינען געווארן אייגעאָרדנט. יעדע וועגראָוער משפּחה האָט אַריינגענומען צו זיך נאָך אַ פאַמיליע.

צו דער זעלבער צייט האָבן זיך אין שטאָט געשאַפן גרופּעס וואָס האָבן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן די שטאָט. איך בין געווען צווישן די ערשטע אַנטלויפערס נישט וועלנדיק וואַרטן אויף די מערדער. אין אונדזער גרופּע זענען געווען פון די בריידער אַרלאַנסקי, סרעבני־קאַמין, מעכל וואַרשני־טער, איך און אַנדערע — וואָס איך געדענק שוין נישט. דאָס גיין בייטאָג איז געווען זייער שווער, ווייל מען האָט באַמאַרדירט די וועגן. איז מען געגאַנגען ביינאַכט.

מיר זענען געגאַנגען קיין שעדלעץ דורך מונקעביד. אויף די וועגן האָט מען געזען ליגן פּעק מיט זאַכן, וואָס פּליטים האָבן אַוועקגעוואָרפן ניט קאַנענדיק מיט זיך די משא טראָגן. אָבער קיינער האָט זיך אויף דעם נישט אומגעקוקט. געזוכט האָט מען נאָר ברויט, וואָס איז געווען שווער צו באַקומען. באַמבעס און קוילן זיינען געפּלויגן איבער די קעפּ. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין מאָרדי, אַ שטעטל נאָך שעדלעץ. אָבער גראָד דאָרט האָט מען שרעק־לעך באַמבאַרדירט. דאָס גאַנצע שטעטל האָט געברענט פון אַלע זייטן. און אָט ביי דעם באַמבאַרדירן האָבן מיר פאַרלאָרן איינער דעם צווייטן און די גאַנצע גרופּע איז זיך צעפאַלן. איך האָב נישט געוואוסט וואָס צו טאָן און וואו וועמען צו זוכן. האָב איך באַשלאָסן זיך לאָזן צוריק קיין מלחמה, און אויפן וועג האָב איך געטראָפן אַ גוי מיט פערד און וואָגן, בין איך מיט אים געפאָרן ביז שעדלעץ. פון דאָרט בין איך אַוועק צו פוס. אַ טאָג פאַר ראש־השנה בין איך אָנגעקומען קיין וועגראָוו. די דייטשן זענען שוין געווען אין שטאָט און מער האָט מען שוין נישט געזען קיין יידן אין גאַס. יידן האָבן געגרייט דעם יום־טוב אין געהיים, געדאַוונט בסתר. פון אונדזער הויף האָט מען געדאַוונט ביי חיים יענטשמיען, וויייל זיין שטוב איז געשטאַנען אין אַ זייט, האָט זי זיך נישט געווארפן אין די אויגן.

אין שטאָט האָבן די דייטשן שוין געשלאָגן, געשאָסן און געכאַפּט אויף אַרבעט. דערווייל האָט מען אָנגעהויבן רעדן, אַז די רויטע אַרמיי קומט אַריין קיין וועגראָוו, וויייל אין סאָקאָלאָוו זענען שוין דאָ סאָוויעטישע זעלנער. אָבער אַנשטאָט צו קומען קיין וועגראָוו, האָבן זיי זיך צוריקגעצויגן אויף יענער זייט בוג. האָט אַ גרויסער טייל מענטשן געזומען לויפן קיין סאָקאָלאָוו. איך בין געווען צווישן די מיטלויפער. זענען מיר געלאָפן ביז מיר זענען דערגאַנגען קיין ביאַליס־טאָק.

אין ביאַליסטאָק האָבן זיך אַלע וועגראָוער געטראָפן. ליידער זענען אַ סך צוריקגעגאַנגען קיין וועגראָוו. שפּעטער האָט מען אונדז פאַרשיקט אין סיביר. אויך דאָרט האָבן מיר געוואוסט איינער פון צווייטן און מ׳האָט זיך קעגנזייטיק געהאָלפן.

מיר האָבן געמיינט, אַז ווען מיר וועלן זיך אומקערן אַ היים וועלן מיר טרעפן אונדזערע פאַמיליעס, פריינט און באַקאַנטע. ליידער אָבער, ווי נאָר מיר זענען געקומען אין שטאָט, האָבן מיר דערזען די ביטערע ווירקלעכקייט. יידישע גאַסן זענען אין גאַנצן פאַרשוואונדן, בלויז חורבעס פון געשפּטן און פון פריוואַטע וואוינונגען. שווער געווען צו אַריינטירן זיך — וואו זענען פאַרשוואונדן די שוהל, די בתי־מדרשים און דער בית־הקברות? — וואו זענען די גרויסע באַוואוסטע מויערן, וואָס האָבן אָנגעהערט צו יידישע בעלי־בתים? אַלץ פאַרניכטעט, צעהאַקט, צעבראָכן, ממש אָפּגעווישט פון פּלאַץ.

ווי מ׳האָט אונדז דערציילט, האָבן פּאָלאַקן אויסגעפונען

אַ בונקער אין וועלכן ס׳האָבן זיך אויסבאַהאַלטן 25 מענטשן. אויפן באַפּעל פון געסטאַפּאָ צו פאַרלאָזן דעם בונקער, האָבן זיך די 25 אַנטקעגנגעשטעלט. די דייטשן האָבן זיך ניט פאַר־טראַכט צו לאַנג און האָבן מיט דינאַמיט אויפגעריסן דעם מויער וואָס איז גלייך געפלויגן אין דער לופטן, צוזאַמען מיט די לעבנס פון 25 יידישע גבורים, וואָס האָבן ניט גע־וואָלט אויספירן דעם באַפעל פון די דייטשע מערדער צו גיין צום טויט, אַזוי ווי די רוצחים האָבן אים פאַר זיי צוגעגרייט.

אויפן אָרט וואו דער מויער איז געשטאַנען, האָט די פוילישע אַדמיניסטראַציע אויפגעשטעלט אַ דענקמאָל פאַר די געפאַלענע העלדן פון וועגראָוו, אָבער אויפן דענקמאָל איז קיין איין יידישער נאָמען נישט אויסגעקריצט. אַלע גע־פאַלענע זענען קריסטן!

אַ בונקער אין וועלכן ס׳האָבן זיך אויסבאַהאַלטן 25 מענטשן. אויפן באַפּעל פון געסטאַפּאָ צו פאַרלאָזן דעם בונקער, האָבן זיך די 25 אַנטקעגנגעשטעלט. די דייטשן האָבן זיך ניט פאַר־טראַכט צו לאַנג און האָבן מיט דינאַמיט אויפגעריסן דעם מויער וואָס איז גלייך געפלויגן אין דער לופטן, צוזאַמען מיט די לעבנס פון 25 יידישע גבורים, וואָס האָבן ניט גע־וואָלט אויספירן דעם באַפעל פון די דייטשע מערדער צו גיין צום טויט, אַזוי ווי די רוצחים האָבן אים פאַר זיי צוגעגרייט.

אויפן אָרט וואו דער מויער איז געשטאַנען, האָט די פוילישע אַדמיניסטראַציע אויפגעשטעלט אַ דענקמאָל פאַר די געפאַלענע העלדן פון וועגראָוו, אָבער אויפן דענקמאָל איז קיין איין יידישער נאָמען נישט אויסגעקריצט. אַלע גע־פאַלענע זענען קריסטן!

אַ פראַגמענט פון חרובֿן בית־הקברות

(פאָטאָ: ל. שלעזינגער, 1958)

באַזונדערס שווער זענען פאַר מיר געווען די שעה׳ן אין וועלכע די נאַצט איז צוגעפאַלן. אין דער טונקלקייט האָבן זיך אַלע נאָענטע דערנענטערט — מיינע טאַטע־מאַמע, שוועסטער, ברידער און פריינט — און אין מיינע אויערן

האָבן געקלונגען זייער יאָמער, זייער געוויין, זייער געשריי וואָס האָט אין די לעצטע מינוטן פון זייער געראַנגל געריסן אין די הימלען און פאַרהילכט די גאַנצע געגנט פון דער שטאָט וועגראָוו.

נישט קיינעדיק צוקוקן ווי יידיש האָב און גוטס איז אַריבער אָן דין און אָן משפט אין די הענט פון די וועלכע האָבן געהאָלפן די דייטשע מערדער (אין יעדער יידישן געשעפט שטייט איצט אַ גוי, וואָס האָט געהרגעט און גע־ירשנט), איז מיר ניט איבערגעבליבן מער ווי זיך גוט אויסצווויינען אויפן באַרג אַש פון אַזוי פיל מתים וואָס זענען לעבעדיקערהייט אויף שטיקער צעריסן געוואָרן און צוזאַמען מיט זייער האָב און גוטס צעשפרונגען געוואָרן אין דער לופט.

האָרעוואַניע פון דורות — אַ ירושה פאַר רוצחים, בלי־ענדיקע לעבנס — אַ הויפן אַש...

איז מיר דען איבערגעבליבן עפעס מער ווי מיט אַ געבויגענעם קאָפּ צו פאַרלאָזן די שטאָט?

מלכה ווייסבלאך (פּתח־תקוה, ישׂראל)

האַרבסט 1939

האַרבסט 1939. די היטלעריסטישע באַנדעס פּאַרפלייצן יידישע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן.

די אַכזריותדיקע פּויסט האָט אויך דערגרייכט וועגנגראָוו.

אויב דער היטלעריזם האָט געשאַפן אַ גיהנום אויף דער וועלט, איז דאָס געווען אין וועגנגראָוו. די דייטשן מאַרשירן איבער די גאַסן פון וועגנגראָוו און מיט זיי צוזאַמען שטראָמען פּליטים פון אַלע שכנותדיקע שטעטלעך: פּאָלווואונדעטע, יונגע, אַלטע, קינדער פּאַרלוירענע דורך זייערע עלטערן און עלטערן וואָס האָבן אַרומגעזוכט זייערע קינדער. די שטאָט האָט זיך גלייך איבערגעביטן — כמעט נישט צום דערקענען זי. די גאַסן זענען געוואָרן שוואַרץ פון מענטשן און געהילכט פון געוויין און געשריי. מיין פּאָטער, אברהם יוסף, און מיין ברודער ראובן, האָבן אין אַיין נאַכט איינגעאַרדנט 215 פּליטים מיט געלעגער און עסן. אַרויסגענומען מענטשן פון זייערע בעטן, אויפגעריסן טירן פון די וואָס זענען אַוועק אויף דאָטשעס — און באַזעצט די אַנגעלאָפענע היימלאָזע.

שפּעטער האָבן די דייטשן אויפגעשטעלט קאָנצענטראַציע־לאַגערן, און אַנגעטריבן אַהין יידן פון שעדלעץ, סאָקאָלאָוו, קאָסאָוו און אַנדערע ערטער. זיי האָבן אַראָפּגענומען פון זייערע קעפּ די היטלען, און אַרומגעצוימט זיי מיט באַוואָפנטע דייטשן און הינט. דאָס איז געווען סאָמע ערב יום־כּיפור. אין שטוב האָט מען מיר געגעבן אַן אייגעפּאַקטן קויש מיט עסן און מיך אַוועקגעשיקט צו די קאָנצענטרירטע אויפן פּלאַץ. דערמאָנענדיק זיך אין די יאָמערלעכע געווייניען און געשרייען, אין די פּנימער פון די געפּאָנגענע, גייט מיר נאָך איצט אַדורך אַ גרויל איבערן גאַנצן קערפּער און איך קאָן דאָס בילד בשום אופן נישט פאַרגעסן.

אַרײַנגיין אַהין האָב איך נישט געקאָנט, ווייל די דייטשן זענען געשטאַנען און אַוועקגעטריבן די אַלע, וואָס האָבן עפּעס געבראַכט פאַר די געפּאַנגענע. איך האָב די גאַנצע צייט אָפּגעווארט און וועג איינער פון זיי האָט זיך צעשריגן אויף אַ קליין יינגעלע, בין איך אַריין צווישן דער מחנה יידן. ווי נאָר מ׳האָט מיך דערזען אינווייניק האָט מען מיך אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן. דאָס עסן איז צוכאַפּט געוואָרן אין אויגנבליק. זיי האָבן מיך געבעטן, אַז איך זאָל זיי ברענגען היטלען, רעקלעך און פּאַספּאָרטן, אַרויסצוראַטעווען זיך. אַ טייל פון זיי האָבן געטראָגן אַ טעפּל מיט קאַרטאָפל אין האַנט, אַנדערע ווידער האָבן גענומען שטרוי צו מאַכן זיך אַ געלעגער. די דייטשן האָבן אַנגעגאָסן וואַסער און געצוואונגען אין דער נעטץ צו שלאָפן. ביים אַרויסגיין האָבן צוויי מענער אויפגעשטעלט די קעלנער און געגאַנגען מיט מיר. אָפּגייענדיק אַ שטיקל וועג האָט זיך געעפּנט אויף זיי אַ שיסערײַ. מיר האָבן באַוויזן זיך אויסצובאַהאַלטן צווישן די בוימער. וועג ס׳האָט זיך באַרואיקט, האָב איך איבערגעלאָזט מיין אַדרעס און אַוועק אַהיים (די צווייַ זענען שפּעטער געווען ביי אונדז 6 וואָכן).

אויפן וועג האָב איך באַגעגנט דעם רב, וועלכער האָט געשריגן „יידן, האָט רחמנות, באַקט מאַרגן!" ווייל אַזוי איז אויך געווען דער באַפעל פון די דייטשן צו באַקן יום־כּיפור. אויף צומאַרגנס בין איך און מיין ברודער ראובן אַוועקגעגאַנגען מיט די געזאַמלטע זאַכן פאַר די פּליטים. אויפן וועג האָבן מיר דערזען דעם געשטאָכענעם רב, וואָס מען האָט אים געמאַכט צו שאַנד און צו שפּאָט. אין דערפרי, וועג עס האָט נאָר אָנגעהויבן טאָגן, איז מיין פּאָטער אַרויס מיט אַ פּעקל געזאַמלטע זאַכן און אים איז געלונגען איבערצוגעבן דאָס די פּליטים. דעם זעלבן טאָג האָט מען טאָקע אַלע פּליטים אַרויסגעפּירט פון שטאָט.

עטלעכע פון די אַרויסגעפּירטע האָבן געפּראָווט צו אַנטלויפן דורך אונדזער הויף. שטייענדיק ביים פענצטער האָב איך דערהערט דאָס געשריי פון די ס.ס.־וואָס האָבן נאָכגעיאָגט די אַנטלאָפענע. אויס פּחד פאַר די צעווילדעוועטע דייטשן, האָט אַ שכנה אָנגעוויזן אויף אונדזער שטוב. זענדיק דאָס, האָב איך געמאַכט אַ געוואַלד, און אַלע מענער וואָס האָבן זיך געפונען אין שטוב, זענען אַרויף אויפן בוידעם. די מערדער זענען אַריין און מיך געטראָפן מיט מיין שוועסטערס קינד אויף די הענט. האָבן זיי מיך געצוואונגען צו זאָגן דעם אמת, וואו איך האָב באַהאַלטן די פּליטים, דראָענדיק אַז זיי וועלן שיסן. זיי האָבן געמאַכט אַ רעוויזיע אין שטוב, און בשעת זיי זענען אַרויס אין דרויסן — האָבן זיי אויסגעשאָסן עטלעכע מאָל אין דער לופט. מיין ברודער, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם, האָט געמיינט אַז איך בין דערשאָסן געוואָרן און ער איז אַראָפּ אונטן. די ס.ס. האָבן געמיינט אַז ער איז אייגער פון די אַנטלאָפענע האָבן זיי אים געכאַפּט, אַרויסגעפירט אויפן מאַרק, וואו עס זענען געווען פאַרזאַמלט נאָך יידן פון שטאָט; דאָרט האָט מען זיי געהייסן טאַנצן, שלאָגן אייגער דעם צווייטן און צוזאַמענענעמען מיסט מיט די הענט. וועג אַלע זענען געווען פאַרנומען ביי דער אַרבעט, האָט זיך מיין ברודער אַריינגעכאַפּט אינם צייטווייליקן שפּיטאָל פון „טאָז", וואו ער פלעגט אַרבעטן ביי די פאַרוואונדעטע.

נאָר בדרך נס איז געלונגען מיר מיט מיין שוועסטער באַלטשע, איר מאַן און קינד אַדורכצוגיין די גרענעץ קיין רוסלאַנד. זייענדיק דאָרט פלעגן מיר קריגן בריוו פון אונדזער משפּחה. דאָס האָט געדויערט ביז יאָר 1942.

*

אין יאָר 1945, וועג די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָבן מיר דערהאַלטן די שרעקלעכע ידיעות פון דעם אַדוואָקאַט קראַיעווסקי. ער האָט אונדז געשריבן, אַז ער איז געשטאַנען מיט אונדזער משפּחה אין קאָנטאַקט אַ שטיקל

צייט; זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם פון מאַגיסטראַט אַ פּאָר חדשים און פון דאָרט זענען זיי אַוועק זיך אויסצובאַהאַלטן אין קלויסטער. וועג די דייטשן האָבן זיך דערוואוסט פון זייער באַהעלטעניש, זענען זיי אַריבער אויפן קריסטלעכן בית־הקברות. אויסגעגראָבן אַ קבר און אין אים געלעבט חדשים לאַנג אַן שפּייז. קליינע שקצימלעך האָבן זיי אויסגעגבן זשאַנדאַרמען. די מערדערס האָבן באַשאָסן דעם בית־הקברות און מיין משפּחה איז דאָן אַרויף אויף אַ פּעלד, וואו עס איז געשטאַנען אַ סטאַדאָלע מיט היי. דאָרט, אין דער סטאַדאָלע, איז מיין פּאָטער דערמאָרדעט געוואָרן און מיינע צוויי ברידער האָבן באַווייזן צו אַנטלויפן. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויפן דייטשן בית־הקברות מיט דער הילף פון זייערס אַ שול־חבר; אַ יונג, וואָס האָט נישט ווייט פון דאָרט געפּאַשעט בהמות, האָט באַמערקט אַז דאָרט גע־פינט זיך עמעצער, און האָט גלייך געבראַכט דייטשע רוצחים. דאָס זענען שוין געווען די לעצטע טעג פאַרן באַפרייען די שטאָט און די דייטשן האָבן אויסגעמאָרדערט די לעצטע יידן: צווישן זיי דעם לעצטן פון אונדזער משפּחה.

ראטשטיין (בוענאָס־איירעס, ארגענטינע)

דער ברודער־קבר

דאָס איז געווען 30 טעג פאַרן פולשטענדיקן אומקום פון אונדזערע ברידער און שוועסטער מיט זייערע קליינע קינדערלעך אין וועגנגראוו. די פאַניק איז שוין זייער גרויס און די גאַנצע שטאָט איז געווען ווי משוגע; מען האָט דער־וואַרט יעדע מינוט דאָס אומברענגען פון די פאַרבליבענע ברידער און שוועסטער. מען איז געלאָפן אין די דערפער מיט אַ ווילדן שרעק.

איך בין דעמאָלט אַנגעקומען קיין וועגנגראוו פון גרעמקאָווע און נישט געטראָפן קיין מענטש אויף דער גאַס. אויך מיין שוויגער האָט זיך געפּאַקט, כדי צו לויפן אין דאָרף. איך בין אַוועק צום יודנראַט וואָס האָט זיך געפונען אין דער נייער שוהל. דאָרטן זענען שוין געשטאַנען פיל מענטשן, וואָס האָבן זיך געגרייט צו פאָרן קיין אסטראוו־מאַזאָוו. דאָרט איז געווען דער שטאַב פון געסטאַפּאָ און אויך האָט דאָס געזאָלט זיין אַן ארבעטסלאַגער. מען האָט געגלויבט, אַז ווער עס וועט דאָרט ארבעטן וועט נישט געשיקט ווערן קיין טרעבלינקע. צווישן די וואָס האָבן זיך געגרייט צו פאָרן זענען געווען רייכע לייט, ווי מרדכי זיימאנס צוויי זין, נתן אורנשטיין און אַנדערע.

וועגנגראוו, דעם 22.9.42

ערב יום־כפור איז אַנגעקומען דער שעף פון טרעבלינקע און האָט געמאָלדן, אַז אין וועגנגראוו וועט גאָרנישט געשען. דעם זעלבן טאָג איז אויך געקומען אַן אינספּעקטאָר פון ארבעט און האָט געמאָלדן, אַז ער דאָרף דריי הונדערט מענטשן צו דער ארבעט.

פאָר כל נדרי בין איך געווען ביי זיימאנען (דעם פרעזעס פון יודנראַט) און וועג איך האָב אים געווינטשן ווי דער מנהג איז, האָט ער מיר געענטפערט עס איז שוין אַלץ איינס... נאָך כל נדרי זענען זיך אַלע צוגאַנגען יעדער אין זיין שטוב. קומענדיק אַהיים האָב איך געטראָפן מיין פרויס אַ קוזין (יוסל לאופער). איך האָב מיט אים פאַרפירט אַ שמועס וועגן דער לאַגע פון וועגנגראוו. ער האָט מיר דאָן דערציילט, אַז די שטאָט פאַרמאָגט 200 רעוואָלווערן און איז גרייט צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. מיר האָבן זיך געזעגנט און ער איז אַוועק.

גאַנץ פרי האָט מיך אויפגעוועקט מיין שוועסטער און געזאָגט, אַז די גאַנצע שטאָט איז אַרומגערינגלט מיט אוק־ראינער און דייטשן. איך בין אַוועק צום יודנראַט זיך דער־וויסן וואָס עס הערט זיך. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט מענטשן, וועלכע זענען שוין געלאָפן צוריק. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז מען הייסט אַלעמען זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרק. ווער ס׳האָט געקאָנט האָט זיך באַהאַלטן. איך מיט מיין משפּחה — צוזאַמען 35 מענטשן — האָבן דאָס אויך געטאָן. וועג איך בין דער לעצטער אין ברודערס הויז אַרויף אויפן בוידעם, האָב איך אַלעס צעווארפן, כדי סימולירן, אַז דאָ איז שוין קיינער נישט פאַרבליבן. אַזוי איז טאַקע געווען. אויפן בוידעם איז געווען האַלץ־שניידעכץ און דאָס האָט געדעמפט אונדזערע טריט. דורך די שפּאַרעס צווישן די ברעטער, האָבן מיר געקאָנט זען, וואָס עס טוט זיך אונטן. צום זעלבן בוידעם איז געווען נאָך איין אַרויפגאַנג. ער האָט געהערט צום צימער אין וועלכן ס׳האָט געווינט מאָרגענשטערנס איידעם מיט אַ קליין קינד און מיידל. אויך האָבן דאָרט געווינט מיינע עלטערן און ברודער מיט זיין פאַמיליע און אַ פאַמיליע פון ליווע, דוד׳ס קינדער.

וועג איך האָב באַמערקט דעם צווייטן דורכגאַנג אויפן בוידעם בין איך דאָרט אַריין און געטראָפן מאָרגענשטערנס איידעם מיטן קינד. איך האָב אים געפרעגט, צו ער האָט געמאַכט אַ אומאָרדענונג אין שטוב איידער ער איז אַרויף. ער האָט מיר געענטפערט, אַז ער האָט אַפילו נישט אַראָפ־געוואָרפן דאָס בענקל וואָס ער האָט געשטעלט אויפן טיש, כדי צו קאָנען אַריפגיין אויפן בוידעם. ווי נאָר ער האָט עס מיר געזאָגט, האָט זיך אינעם טירל פון בוידעם באַוויזן אַ ביקס און דאָן אַ קאָפּ פון אַ פּוילישן פּאָליציאַנט. איך בין שנעל אַריבער אין צווייטן בוידעם און צוגעמאַכט דאָס ברעטל. איך האָב געהערט, ווי דער פּאָליציאַנט האָט געגעבן אַ באַפעל „זעישטש" (אַראָפּ). מאָרגענשטערנס איידעם מיטן קינד און מיידל זענען אַראָפּ. דער פּאָליציאַנט האָט דאָן

געזאגט. אַז עס איז מער קיינער נישטאָ. דער אוקראינער האָט נאָך אַרויפגעשאָסן עטלעכע מאָל און זיי זענען אַוועק.

דאָס איז געווען 10 אין דערפרי. איך האָב אַרויסגעקוקט און געזען ווי אוקראינער יאָגן אַ פרוי מיט אַ קינד. זיי האָבן זי דערשאָסן לעבן אונדזער שטוב. מען האָט אַלץ געשאָסן און געיאָגט מענטשן אין מאָרק אַריין.

פון 12 ביז 2 אַ זייגער איז געווען שטיל. פון צוויי ביז אָוונט איז ווידער געווען אַ שיסעריי און מען האָט געיאָגט מענטשן אין מאָרק אַריין. אין אָוונט איז ווידער אַלץ אָפּ־געשטעלט געוואָרן. אויסבאַהאַלטענע זענען אַראָפּ פון די בוידעמער און געזוכט שפייז. פון אונדזער בוידעם איז קיי־נער נישט אַראָפּ, ווייל מיר האָבן געהאַט אַ ביסל פראָדוקטן.

דאָס איז אַלץ געווען דינסטאָג. דעם זעלבן טאָג אין דערפרי האָבן די מערדער אָנגעפאַנגען פירן וועגענער אויף וועלכע מ׳האָט שנעל אַרויפגעיאָגט פרויען, קינדער אוּן עלטערע מענטשן און זיי געפירט קיין טרעבלינקע. די מענער זענען געגאַנגען צופוס. וועט ס׳האָט געפרווט אַנטלויפן האָט מען אים גלייך דערשאָסן. אַזוי איז אַריבער דער טאָג.

מיטוואָך, דעם 23־סטן

מיטוואָך אין דערפרי, האָט מען געזומען שלעפן מאַסן מענטשן פון די באַהאַלטענישן. באַהאַלטענע אין די קוימענס האָט מען אַרויסגעשלעפט שוואַרצע ווי די נעגערס. אַלע האָט מען געפירט צום בית הקברות דאָרט איז געווען אויסגע־גראָבן אַ גרוב, און נעבן אים אַ טונעל. מ׳האָט זיי געהייסן אַראָפגיין אין טונעל און דאָרטן זיי אויסגעשאָסן. גלייך האָט די יידישע פּאָליציי אַרויסגענומען די דערשאָסענע, איינער ביי די פיס און דער צווייטער ביים קאָפּ און אַריינגעוואָרפן אין בשותפותדיקן קבר. וועט מ׳האָט געענדיקט איין פּאַרטיע, האָט מען געבראַכט די צווייטע. דאָס איז געווען ביז צווי־אַ זייגער בייטאָג. פון צוויי ביז פיר האָבן די מערדער געמאַכט אַ מיטאָג־פויזע, געגעסן אוּן געטרונקען כדי מיט פרישע כוחות ווייטער צו מאָרדן און פרניכטן...

פון 4 נאָכמיטאָג ביז ס׳איז געוואָרן פינסטער האָבן זיי ווידער געשאָסן אין אַלע ריכטונגען. מתים זענען געלעגן אין די גאַסן.

אין אָוונט האָב איך באַשלאָסן אַראָפצוגיין און זוכן עפעס צו עסן פאַר די קינדער און אויך זען וואָס עס טוט זיך אויף דער גאַס. איך האָב געפונען אין שטוב אַ שטיקל ברויט און אויך אַ שטיקל פיש. איך האָב דאָס געגעבן מיין ברודער. ער האָט מיר נאָך געזאָגט, אַז צווישן די בעטן געפינט זיך לעדער און אַ פּאָר שטיוול, איך האָב דאָס נישט געפונען. איך בין אַרויס אַייפן הויף, און פלוצים דערהערט שוועדע טריט. עס איז געווען אַן אוקראינער, וועלכער האָט אָנגע־פאַנגען צו שרייען און שיסן. צו מיין גליק האָט ער מיך נישט באַמערקט. די פּאָליאַקן האָבן גענישטערט אין די יידישע שטובן און צוגענומען וואָס דאָרטן איז פאַרבליבן...

איך בין אַריין צוריק אין שטוב. מיין ברודער האָט אויסגעצויגן זיינע הענט און מיך צוריק אַרויפגעשלעפט אויפן בוידעם. — — —

ד. מאנדעלבוים (בוענאָס־איירעס)

גרויזאמע איבערלעבונגען

מיין עלטערע שוועסטער, אונדזער 65־יאָריקער פאָטער ר׳ הערשל נחמנ׳ס און איך, האָבן זיך אַנדערהאַלבן יאָר אויס־באַהאַלטן ביי אַ פויער ניט וויים פון וועגראָוו. געלעגן זענען מיר אויפן בוידעם פון דער סטאַדאָלע זומער אוןווינטער, ליידנדיק הונגער, נויט, קעלט און שרעק. אונדזער גאַנץ האָב־און־גוטס האָבן זיי אין אַ צייט פון דריי חדשים ביי אונדז אַרויסגעצויגן.

ווי נאָר מיר זענען געבליבן אָן אַ גראָשן געלט, האָבן זיי אונדז געהייסן גיין. טאָג־טעגלעך האָט זיך איבערגע־חזרט דער פּזמון: „גייט פון דאַנען אַוועק, ווי לאַנג איז דער שיעור צו זיין באַהאַלטן? אַזוי פיל יידן זיינען אום־געקומען, און איר ווילט בלייבן לעבן?" יעדן טאָג פלעגן זיי אונדז דערציילן, אַז היינט האָט מען שוין ווידער געהרגעט יידן. אַלע טאָג האָבן זיי מבשר געווען אַ שוואַרצע בשורה: „מען האָט דאָ און דאָרט געפונען באַהעלטענישן מיט יידן", און דערביי גלייך געשטעלט די פראָגע: „און ווי לאַנג רעכנט איר ביי אונדז צו בלייבן? גייט אין וואַלד!" פלעגן זיי זאָגן.

אַזוי האָבן זיי אונדז די גאַנצע צייט געמוטשעט, פון געבן עסן איז שוין אָפּגערעדט; די אייניציקע סיבה וואָס זיי האָבן אונדז ניט אַרויסגעוואָרפן ממש, איז געווען דאָס הויז וואָס איז אונדז נאָך איבערגעבליבן און דאָס האָבן מיר זיי צוגעזאָגט אָפּצוגעבן, ווי נאָר מיר וועלן קענען דאָס אָפּשרייבן. מיר פלעגן צו זיי רעדן מיט הכנעה, אַז ס׳וועט זיי גאָרניט פעלן אין לעבן אויסבאַהאַלטנדיק אונדז.

אין אַ געוויסן מאָרגן האָט אונדזער פויער אַרויפגעשיקט צו אונדז אויפן בוידעם נאָך צוויי קרבנות — אַ פרוי און אַ מאַן, אַנטלאָפענע פון לאַגער. זומער זענען זיי געווען אין וואַלד און ווינטער זענען זיי געקומען צו אונדזער פויער. זיי האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט אַ סך געלט און דערפאָר האָט ער זיי אַרייַנגענומען.

בשעת די דייטשן פלעגן אינטענסיווער אַרומזוכן יידן,

האָט דער פויער אונדז געזאָגט. אַז מיר זאָלן אויף אַ פאָר טעג אַריין אין וואַלד, ביז וואַנען עס וועט זיך אַ ביסל אָפּשטעלן. האָבן מיר, פאַרשטייט זיך, ניט געהאָט קיין אַנדער אויסוועג. מיר האָבן געמוזט פון דאָרט אַוועק. די קעלט איז געווען שרעקלעך, און מיר — נאַקעט און באָרוועס, אָבער קיין רייד האָט ניט געהאָלפן; מיין פאָטער האָט זיך געבעטן רחמים ביים פויער — ער זאָל אונדז אויסבאָהאַלטן ביזן חודש מאי. דעם 25־טן יאַנואַר 1944 אין אַ שרעקלעכער קעלט, אין אַ פינצטערער ווינטער־נאַכט זענען מיר אָן כוחות — אויסגעדאָרט, נאָר הויט און ביינער, די פיס קוים זיי שלעפן אונדז — אַרויס אין וועג.

איך האָלט מיין טאַטן ביי די הענט און פיר אים ווי מ׳פירט אַ קליין קינד. ער גייט און פאַלט. ניטאָ מער קיין כוח צו גיין. ער שלעפט זיך אויף אַלע פיר. און אַזוי זענען מיר געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט. קומענדיק אין וואַלד האָבן מיר זיך אָוועקגעזעצט אָפּצוואָטעמען.

זיצנדיק אַזוי צווישן די בוימער, האָבן מיר געזען ווי אויף דער וועלט לאָזט זיך אַראָפּ דער טאָג. מיר זענען אָלע אין גאַנצן אַדורכגעווייקט, נאַס פונעם שניי, מ׳טוליעט זיך איינער צום אַנדערן. מיין פאָטער לייגט אַרויף זיין פאַרמאָטערטן קאָפּ אויף מיין שויס און ס׳לאָזט זיך אַ שטראָם טרערן פון זיינע אויגן. קוקנדיק אויף מיין פאָטער, ווערט מיין האַרץ אין שטיקער צעריסן, אָבער איך קען גאָרניט העלפן. פון דער גאַנצער משפּחה איז אונדז בלויז פאַרבליבן דער פאָטער, אונדזער איינציגע טרייסט, ביי וועלכן מיר האָבן שוין געוואָלט בלייבן אוֹן צוזאַמען דערלעבן אַ בעסערן טאָג. אָבער מיר זענען גאָנץ געווי, אַז ער גייט אויס. דער צער איז גרויס, דער ווייטאָק פאַרקלעמט ביים האַרצן און העלפן קען מען ניט. יעדערער פון אונדז האָט מיט זיך אַ שטיקל ברויט, אָבער דער האַלדז איז אַזוי פאַרשלאָסן, אַז מ׳קען גאָרניט נעמען אין מויל. אַז מ׳רוט זיך אָפּ, דערפילט מען די ביטערע קעלט. דער טאַטע זאָגט צו אונדז, אַז ער פילט זיין סוף: „מיין קערפער וועט זיך דאָ אַרומוואַלגערן און די חיות וועלן מיך אויפעסן". שטאַרק שוועך איז געווען צו הערן דאָס געוויין פון אונדזער טאַטן.

אָבער אַזוי איז טאַקע געווען. דעם זעלבן טאָג איז אין וואַלד געווען אַ יאָג אויף חיות. מ׳האָט געהערט שיסן, און מיר האָבן באַשטימט צומאָרגנס צוריקצוגיין צום פויער. בלויז מיין פאָטער האָט שוין ניט געקענט מיטגיין. מיין שוועסטער און איך האָבן אים געוואָלט נעמען אויף די אַרעמס און מיט אַלע כוחות אים טראָגן. אָבער מיר זענען געווען אַזוי שוואַך, אַז מיר זענען געפאַלן מיט אים צוזאַמען און ניט געקענט אים אויפהויבן. דער פאָטער האָט זיך געבעטן אַז אונדז מיט אָט די ווערטער: „גייט, ראַטעוועט זיך, איר זייט יונג, און איר וועט נאָך דערלעבן היטלערס טויט און איר וועט נקמה נעמען פאַר דער גאַנצער משפּחה און פאַר כלל ישראל". מיר האָבן זיך צוקושט צום לעצטן מאָל מיט אונדזער ליבן פאָטער און איבערגעלאָזן אים אַליין פאַר די חיות אין וואַלד. מיין האַרץ איז געווען ווי אַ שטיין. קיין וואָרט ניט געקענט אַרויסרעדן. בלויז מחשבות האָבן געמוטשעט: „ווי איז ער דאָרטן אַליין? אפשר האָבן מיר שלעכט געטאָן, לאָזנדיק אים אַליין? אפשר געדאַרפט אַפּוואַרפן זיין וואונטש און בלייבן מיט אים צוזאַמען". און ס׳מאָטערט ווייטער אַ געדאַנק: „ווי קען מען אַ מענטשן, און דערצו נאָך אַ אייגענעם טאַטן, לאָזן אַליין אין וואַלד לעבעדיקערהייט?" דער געוויסן פייניקט, איך וויל גיין צו אים, אָבער מיר געפינען שוין נישט דעם וועג אויף צוריק. קיין מענטש ווייסט ניט מיט וואָס פאַר אַ טויט מיין פאָטער איז אומגעקומען. מיר זיינען ווייטער געגאַנגען און געפאַלן ביי יעדער טריט און שריט. קוים זיך דערשלעפט צוריק צום פויער. אָבער דאָס מאָל אָן דעם טאַטן.

דאָס גיין אויף די צוויי נעכט אין וואַלד אַריין וועל איך ניט פאַרגעסן. — —

ישראל־הערש בערגמאן (בת־ים, ישראל)

אזוי איז צעשטערט געווארן די גרויסע שוהל

אין די שווערע הערבסט־טעג פון יאָר 1939, וועו ס׳האָבן נאָך געטליעט פונקן פון פוילישן מיליטעריזשן קאַמף, בין איך אַנטלאָפן פון אַ געפאַנגן־לאָגער ביי פיאסעטשנע און צוזאַמען מיט אַ גרופּע חברים באַשלאָסן צו דערגרייכן ביאַליסטאָק, וואָס האָט זיך דעמאָלט שוין געפונען אויף דער סאָוויעטישער זייט. אין דער גרופּע איז אויך געווען מיין קוזין יחיאל אלבוים. מיר זענען גרופּנווייז, צו צוויי מענטשן, געפאָרן פון וואַרשע קיין וועגראָוו. איך האָב דערביי געהאַט צוויי צילן: 1) געוואָלט ווירקן אויף מיינע עלטערן, משפּחה און פריינט, אַז זיי זאָלן פאַרלאָזן די היים און וואַנדערן צוזאַמען מיט אונדז קיין סאָוויעט־רוסלאַנד; 2) קענענדיק גוט דעם טראַקט וועגראָוו־ביאַליסטאָק, האָב איך געזען פאַר מעגלעך צו פירן די גרופּע דורך פאַרשיידענע זייטיקע וועגן.

קיין וועגראָוו זענען מיר געפאָרן מיט אַ פור. אַ גאַנצע נאַכט האָבן אונדז קאָנטראָלירט דייטשע פאַטראָלן, וועלכע האָבן באַקומען נישט ווויניק אויסקויף־געלט. פאַרטאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין וועגראָוו.

די היטלעריסטישע לאַפּע האָט אויך דאָס אַלטע רויקע שטעטל געהאַלטן אין קלעם. די גאַסן, וואָס האָבן נישט לאַנג געשפּרודלט מיט יידיש־פאָלקסטימלעך לעבן, זענען געווען באַצויגן מיט טרויער און אומעט. די טירן פון ביידע רייען

געשעפטן אין מיטן מאַרק, וואָס זענען אין משך פון עטלעכע דורות געווען דאָס האַרץ פון אַרטיקן עקאָנאָמישן לעבן, זענען געווען פאַרשפּאַרט. דאָ און דאָרט האָט מען געזען אַדורכלויפן אַ קינד מיט אַ זעקל אויף דער פלייצע. (די קינדער האָבן איבערגענומען די זאָרג פאַר דער באַשפייזונג פון זייערע פאַמיליעס, ווייל עלטערע מענטשן האָבן זיך געמוזט אויסבאַהאַלטן). די ס. ס.־לייט האָבן שוין געלאָזט אין גאַנג זייער אַפּאַראַט פון פיין און דערנידעררונג.

איך און מיין חבר האָבן זיך געפונען אין דער צווייטער גרופּע.

די ס. ס.־לייט האָבן אונדז אַוועקגעפירט צו דער גרויסער שוהל, באַזאָרגט מיט געצייג, וואָס איז צוגענומען געוואָרן ביי יידישע האַנטווערקער, און אונדז באַפוילן צוהאַקן די אייניריכטונג אין שוהל. דער גרויסער בנין איז ווייזט אויס פאַר דער מלחמה געווען אין רעמאָנט. דאָס איז געווען קענטלעך פון די רושטאָוואַניעס, וואָס זענען געווען אויפ־

די גרויסע שוהל

(פאָטאָ: א. פשעפיורקא, 1936)

דער בעסטיאַלישער מאָרד פון שטאָט־רב, הרב מאָרגענ־שטערן הי״ד, האָט שווער געטראָפן די יידישע באַפעלקערונג. ס׳זענען פאָרגעקומען טאָגטעגלעכע רעוויזיעס אין די ווינונ־גען, מ׳האָט געכאַפּט אויף אַרבעט, אויסגעפירט מערדע־רייען איבער אַלטע און יונגע, אומשולדיקע פרויען און מענער. דאָס האָט געוואָרפן אַ פּחד אויף די יידן. דעם זעלבן טאָג האָבן ס. ס.־לייט אַרויסגעשלעפט פון שטוב אויך מיך און מיין חבר און געיאָגט אונדז צום זאַמעל־פונקט אין מאָרק. מיר האָבן דורכגעמאַכט די אָנגעוואָרפענע דורך זיי פּראָ־צעדור, געלאָפן צען מאָל אַרום דעם מאָרק און דערביי אַריינגעכאַפּט קלעפ. זיי האָבן אונדז געצוווונגען צו זינגען און איך הער נאָך דעם ווייַ־געשריי פון ליד: „זאָל שוין קומען די גאולה / זאָל שוין קומען די גאולה — / משיח וועט באַלד קומען...״

מיט דעם ליד האָבן מיר אויסגעדרוקט די בענקשאַפט און גלויבן אין אַ בעסערן מאָרגן. זיי האָבן אונדזער געזאַנג אויפגענומען מיט שפּאָט. נאָך די דאָזיקע איבונגען, האָבן זיי צעטיילט די פאַרזאַמלטע אין צוויי גרופּן: די ערשטע גרופּע האָבן זיי געשיקט אין אַ דאָרף אויף ערד־אַרבעט.

דער בעסטיאַלישער מאָרד פון שטאָט־רב, הרב מאָרגענ־שטערן הי״ד, האָט שווער געטראָפן די יידישע באַפעלקערונג. ס׳זענען פאָרגעקומען טאָגטעגלעכע רעוויזיעס אין די ווינונ־גען, מ׳האָט געכאַפּט אויף אַרבעט, אויסגעפירט מערדע־רייען איבער אַלטע און יונגע, אומשולדיקע פרויען און מענער. דאָס האָט געוואָרפן אַ פּחד אויף די יידן. דעם זעלבן טאָג האָבן ס. ס.־לייט אַרויסגעשלעפט פון שטוב אויך מיך און מיין חבר און געיאָגט אונדז צום זאַמעל־פונקט אין מאָרק. מיר האָבן דורכגעמאַכט די אָנגעוואָרפענע דורך זיי פּראָ־צעדור, געלאָפן צען מאָל אַרום דעם מאָרק און דערביי אַריינגעכאַפּט קלעפ. זיי האָבן אונדז געצוווונגען צו זינגען און איך הער נאָך דעם ווייַ־געשריי פון ליד: „זאָל שוין קומען די גאולה / זאָל שוין קומען די גאולה — / משיח וועט באַלד קומען...״

מיט דעם ליד האָבן מיר אויסגעדרוקט די בענקשאַפט און גלויבן אין אַ בעסערן מאָרגן. זיי האָבן אונדזער געזאַנג אויפגענומען מיט שפּאָט. נאָך די דאָזיקע איבונגען, האָבן זיי צעטיילט די פאַרזאַמלטע אין צוויי גרופּן: די ערשטע גרופּע האָבן זיי געשיקט אין אַ דאָרף אויף ערד־אַרבעט.

געשטעלט אינעווייניק. אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געהאַקט די שטענדערס און אויך די וועגט קלאַפּעס מיט די אויפשריפטן פון די נעמען, וואָס זענען אויסגעגאַנגען בירושה פון דור צו דור, האָבן זיך געקלאַמערט אין די מויערן, פאַרעקשנט זיך געהאַלטן, נישט געלאָזט זיך צעברעכן. ס׳האָט זיך געפילט, אַז יעדער קלאַפּ טרעפט אַ משפּחה, אַז דער שונא ברענגט אום פלאַנמעסיק די קולטורעלע ווערטן פון ישוב, כדי אים פיזיש צו פאַרניכטן.

נישט קוקנדיק אויף די אָפּטע מעלדונגען פון די ס. ס.־לייט, אַז ווער ס׳וועט נישט אַרבעטן פלייסיק וועט האָרב באַשטראָפט ווערן, האָבן אַלע אַן אויסנאַם סאַבאָטירט די אַרבעט. מיט אויגן־בליק האָבן מיר זיך פאַרשטענדיקט, אַן ווערטער איז אָנגענומען געוואָרן דער שטימער באַשלוס: אַרבעטן לאַנגזאַם. דאָס האָט אויפגעבראַכט די ס. ס.־לייט. און ווען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע איז געקומען קאָנטראָלירן די אַרבעט, האָבן זיי ראָפּיניירט באַשטראָפט יעדן, ווער ס׳איז זיי געפאַלן אונטערן אויג. ביינאַכט האָבן זיי אונדז באַפרייט, כדי מאָרגן פאָרצוזעצן די צעשטערישע אַרבעט. צומאָרגנס פרי בין איך אַוועק קיין סאַוויעט־רוסלאַנד.

אפרים פשעפיורקא (תל־אביב, ישראל)

דער בונקער פון מיין משפחה

1.

צומאָרגנס פון יום־כיפור 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די אָפּענע פּאַרניכטונג פון די יידן אין וועגנגראוו. וויסנדיק פון פריער וואָס שטייט אָנצוקומען, האָט יעדער ייד פּאַר זיך צוגעגרייט אַ באַהעלטעניש. מיין פּאָטער ז״ל צוזאַמען מיט יחזקיהו שלעזינגער ז״ל האָבן אויסגעפונען צו מאַכן זייער בונקער אונטער די לאדאוניע וואָס האָט זיך געפונען אין הויף פון משה (מאשקע) בערגמאן אין וועלכן מיינע עלטערן האָבן געווינט.

צענדליקער יאָרן האָט זיך געפונען אין זעלבן הויף די חייטשע (מיט איר חתן גארדאן) ווי אויך מיין מומע פייגע, אַ שוועסטער פון מיין מוטער און אפשר נאָך וועך פון אונדזער פאַמיליע.

מיינע טאַטע־מאַמע האָבן זיכער דעמאָלס געטראַכט וועגן זייער זון און טאָכטער, וועלכע געפונען זיך אין ישראל. וען אין דרויסן איז געווען טאָג איז ביי זיי געווען נאַכט; די וואָכן, וועלכע זיי האָבן פאַרברַאַכט אין בונקער, זענען פאַר זיי געווען שרעקלעך שווערע, זיי האָבן שטאַרק געליטן פון קעלט און נאַסקייט, פון הונגער און דאָרשט, אַ קאַר־טאָפל איז ביי זיי געווען אַ חלום, זיי האָבן געליטן פון לאָדאוניע און גראד דאָרט אונטער דער פייכטקייט און קעלט איז געמאַכט געווארן דער בונקער. דאָרטן, אין די טיפענישן פון דער ערד אין קעלט און אין נעץ און הונגער, האָבן זיך פאַרשפאַרט מיינע טייערע טאַטע־מאַמע, מיין עלטסטע שוועסטער פייגע מיט איר קינד (איר מאַן יוסף קאנדעל איז שוין געווען פאַרנומען צום בויען טרעבלינקע), מיין שוועסטער אלטע מיט איר מאַן אברהם שווארצבערג און זייער ליב קינד ראובן, און אויך מיין ליבע שוועסטער פינצטערקייט און געלעבט אין שרעק.

מאָשקע בערגמאַנס הויף, די טיר לינקס — דער אַרייגאַנג אין בונקער פון שלמה פשעפיורקא׳ס פאַמיליע
(פאָטאָ: שפילמן)

פּלוצים האָבן די פאַרזאַמלטע אין בונקער דערהערט אַ געשיסעריי, געשרייען און געווינען, פון דרויסן. מען האָט געפירט געכאַפּטע יידן צו דער שחיטה קיין טרעבלינקע. אין בונקער איז געפאַלן אַ שרעק הערנדיק די יללות פון די מענטשן אין גאַס און די גסיסה פון די דאָרט דערשאָסענע. אויך מיין באָבע רחל (בת הירש פישל), מיין פאָטערס מוטער, האָט מען דערשאָסן ביי בערגמאַנען אין הויף, נעבן

בונקער ווי מיינע אייגענע זענען געזעסן. זי איז געגאַנגען געוואָר ווערן וואָס עס טוט זיך ביי איר זון שלמה און פּוילישע פֿאַליציאַנטן האָבן איר לעבן פֿאַרענדיקט אין עלטער פון עטלעכע און זיבעציק יאָר.

2.

אינצווישן האָט זיך פֿאַרענדיקט דאָס עסנוואַרג אין בונקער און מיין מוטער, וועלכע איז איר לעבן־לאַנג געווען אַ שוואַכינקע, האָט זיך אַנגענומען מיט גבורה און האָט זיך אַרויפגעכאַפּט אין דער ווילינונג, וואָס איז שוין געווען פולקאָם פֿאַרניכטעט, און דאָך נאָך צונויפגעקליבן אַ ביסל שפּייז פֿאַר אירע קינדער און אייניקלעך, ווייל אין בונקער איז שוין לאַנג נישט געווען וואָס צו עסן. אַראָפּגייענדיק אָבער, האָט די פּאָליציי זי פֿאַרכאַפּט און אָפּגעפירט זי אין מאַגיסטראַט צו דער געסטאַפּאָ. דאָרט האָט מען זי געפייניקט און פֿאַרלאַנגט אַז זי זאָל אויסגעבן וווּ עס באַהאַלט זיך אויס די גאַנצע משפּחה. כדאי דאָ צו באַמערקן, אַז נאָך דער ערשטער אָקציע אין וועגראָוו האָבן די נאַצישע מערדער געזוכט 7 וואָכן לאַנג יידן אין באַהעלטענישן.

כדי אַרויסצובאַקומען פון מיין מוטער דעם סוד, פֿאַר וועמען זי האָט צונויפגעקליבן דאָס ביסל שפּייז, האָט מען זי פֿאַרשפּאַרט אין אַ ענגער און טונקלער קאַמער אָן עסן און טרינקען, ביז זי האָט דערפילט דעם אומפּערמיידלעכן סוף.

פּינף טעג האָט זיך מיין איידעלע און צאַרטע מוטער דאָרט געפּלאָגט און נישט אויסגעזאָגט דעם גרויסן סוד. דעם זעקסטן טאָג האָט זי — בריינדל, אשת ר׳ שלמה׳לה פּשע־פיורקא, בת ראובן גאָלדשטיין — אויסגעהויכט איר הייליקע נשמה אין עלטער פון 53 יאָר. און דער אל רחום וחנון האָט געשוויגן. און אַזוי האָט די גרויסמאַכט פון היטלערן בעזיגט מיין שוואַכע קראַנקע מוטער.

3.

דאָס אומקומען פון מיין מוטער עליה השלום האָט שטאַרק באַדריקט מיין פּאָטער, וואָס האָט זיך דערפון גאָר שנעל דערוווּסט און אים אַלט געמאַכט, כאָטש נישט גייסטיק צעבראָכן. ער האָט איצט נאָך מער ווי תמיד זיך פֿאַרטיפט אין לערנען, ווייל אויך אין בונקער אַריין האָט ער מיט־געבראַכט מיט זיך זיינע הייליקע ספֿרים.

פון דער פּריסטער יוגנט האָט מיין פּאָטער געצויגן זיין יניקה פון לערנען און אָפּילו זיצנדיק ביי זיך אין געוועלב ביי לויפּמאַנען איז תמיד געלעגן אַ ספֿר אויפן טיש. ער האָט אַרייַנגעזאָפּט תורה פון זיין זיידן ר׳ הערש פּישל (זייַן מוטערס פּאָטער), וועלכער איז געווען אַ למדן און משכיל און פּלעגט פֿאַרשווינדן אויף גאַנצע חדשים און זיצן ביים רבינס טיש.

אויך זייענדיק 3 יאָר אויף קעסט ביים שווער ר׳ ראובן גאָלדשטיין, אַ שיינער אָנגעזעענער ייד פון די אַמאָליקע סטריקאוווער חסידים, האָט מיין פּאָטער פיל עוסק געווען אין תורה האָבנדיק צו דער דיספּאָזיציע די גרויסע ביבליאָטעק פונעם שווער.

4.

לויט די עדות־זאָגעריי וואָס איך האָב אָפּגענומען ביי אונדזערע שטאָט־לייט איז אין יענער צייט מיין פּאָטער מיט דער איבעריקער משפּחה אַריבער אין אַ צווייטן בונקער, אָבער קורץ דערנאָך זענען זיי אָנדעקט געוואָרן. ווי שפּיר־הינט פלעגן די געסטאַפּאָ־משרתים 7 וואָכן לאַנג נאָך דער אַקציע נישטערן אין די הייף, צולייגן אַן אויער צו די וועגנט, כדי אויפצוכאַפּן אַ שעפּטשעריי.

ביים אָנדעקן האָט נאָך דאָס הדרת־פּנים אַראָפּגעשיינט פון מיין פּאָטערס פּנים מיט דער באָרד, לאַנגער קאָפּאָטע און יידיש היטל און שטראַלנדיקע אויגן ווי תמיד. זייַן האַלטונג איז געווען רואיק, אַן שרעק און אַן נערוועאישקייט.

די דייטשן האָבן דעמאָלט אָפּגעשיקט אַלע געפונענע יידן קיין קאסאוו מיטן אויסרייד, אַז דאָרט וועט געשאַפֿן ווערן אַ יידן־שטאָט, כדי פֿאַרנאָרן אַהינצוצוציען פֿאַרשטעקטע יידן.

דער סוף איז געווען, אַז אַלע צונויפגעקליבענע יידן אין קאסאוו זענען געשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

בעת מיין משפּחה איז געפירט געוואָרן פון וועגראָוו קיין קאסאוו, האָט מיין שוואָגער אברהם שווארצבערג געפירט מיט זיך פיל מאַנופאַקטור סחורה און זיך באַמיט איבערצוקויפן דעם פּאָליציאַנט, וועלכער האָט טאַקע מסכים געווען צו באַפרייַען צוויי מענטשן אָדער נישט מער. מיין שוועסטער אַלטע האָט נישט געוואָלט זיך שיידן פונעם פּאָטער. זיי זענען דעריבער אַלע געבראַכט געוואָרן קיין קאסאוו און פון דאָרט אין די גאַז קאַמערן פון טרעבלינקע.

5.

מיין פּאָטער ר׳ שלמה בן פנחס פשעפיורקא הי״ד איז געווען אַ גרויסער ענין און אייַדעלער מענטש און האָט קיינמאָל נישט געוואָלט אָנעמען קיין אָפּיציעלן פּאָסטן. ער האָט אין יעדער פרייַער צייט געלערנט, געווען געלאַסן און מיושבדיק און מיט קיינעם זיך נישט געקריגט. אין די לעצטע יאָרן האָט אים די קהילה נאָמינירט אַלס נאמן און מנקר.

יהי זה נר תמיד לזכר נשמותיהם הזכות והטהורות של הורי, אחיותי וכל יתר בני משפחתי שהושמדו ע״י הנוגש הנאצי בכבשני טרבלינקה. יהי זכרם קדוש.

שלמה לעווינשטיין (תל־אביב, ישראל)

די פוילישע מיטהעלפער פון די נאציס

אין 1939, וועו ס׳האָט אויסגעבראָכן די מלחמה, האָב איך געדינט אין פוילישן מיליטער. איך בין פאַרוווּנדעט געוואָרן אין פוס, פון וואָס ס׳איז מיר פאַרבליבן אַן אָנדענק ביז היינט. שפעטער בין איך געווען ביים דייטש און דערנאָך אין רוסלאַנד און האָב זייער פיל אַדורכגעלעבט.

קומענדיק צוריק פון רוסלאַנד האָב איך עטלעכע מאָל באַזוכט וועגן־גראָוו אין דאָרט זיך אָנגעהערט פיל וועגן דער פאַרעטערישער ראָל, וואָס האָבן געשפילט פיל פון אונדזערע שכנים אין וועגן־גראָוו אין דער תקופה פון דער דייטשער אָקופאַציע; זיי האָבן זייער אַקטיוו מיטגעהאָלפן די נאַציס אין זייער פאַרניכטונגס־אַרבעט.

דער אָפּטייקער, וועלכער האָט געווויינט ביי מיין פעטער פרץ פראָוודע, האָט אים און זיין משפחה צוגעזאָגט אויס־צובאַהאַלטן. אָבער באַהאַלטן האָט ער נאָר זייער גוטס און זיי אַליין אַרויסגעגעבן צום טויט.

דריי קינדער פון מיין מומע גאלדע לעווינשטיין זענען דערשאָסן געוואָרן אין שטוב. דעם מאַן אירן מיט די צוויי פאַרבליבענע קינדער האָט מען אָוועקגעפירט קיין טרעב־לינקע. די מומע האָט זיך אַ לענגערע צייט אויסבאַהאַלטן, אַזש ביז יאָר 1943, וועו ס׳האָט זי אויסגעגעבן פאָדגורסקי, דער סטרוזש פון אונדזער הויף. און וועו דער דייטשער זשאַנדאַרם האָט זי אַרויסגעשלעפט פון קעלער, האָט זי אים צעריסן די קלאָפּעס און צעביסן די הענט; ער האָט זי דער־שאָסן אויף דער יאַטקע גאָס.

וועגראָוו אַליין האָט אויסגעזען ווי אַ בית־הקברות. די יידישע הייזער זענען נישטאָ (דער דייטש האָט זיי פאַרקויפט אויף האַלץ). אויף די פאַרבליבענע וועגט זענען נאָך פאַראַן אַמאָליקע אויפשריפטן, ווי „שטימט פאַר משה מאַנדעלבוים פון די לינקע פועלי־ציון".

איך האָב געפרווט צו אינטערוועגירן אין וואַרשע קעגן די פוילישע קאָלאַבאַראַטאָרן מיט די דייטשן, וועלכע האָבן מיט זייערע אייגענע הענט פאַרגאָסן פיל יידיש בלוט אין וועגראָוו, אָבער אַן דערפאָלג. קיינעם אינטערעסירט נישט, צי האָט אייכיל געפירט יידן צום שיסן אויפן בית־עולם, אָדער דולע האָט אַרויסגעשלעפט יידן פון באַהעלטע־נישן.

משה בארוכאוויטש (ניו־יאָרק)

וועגראָוער פרויען ראטעווען יידן

וועגראָוער חסידים קויפן מיך אויס

מיר גיבן אַן אויסצוג פון דער באַשרייבונג „איך האָב איבערגעלעבט דעם חורבן" פון משה בארוכאוויטש, וואָס איז אָפּגעדרוקט אין זשע־לעכאָווער יזכור בוך. פאַרשריבן דורך א. פ.

דער מחבר שילדערט, ווי די דייטשן האָבן געטריבן 15 טויזנט מענער־יידן, געפאַנגענע פאָליאַקן און סתם פאָליאַקן — פון זשעלעכאוו קיין סטאָצק און פון דאָרטן קיין שעדלעץ און דערנאָך קיין וועגראָוו, ווו זיי זענען אָנגעקו־מען ערב יום־כפור. פיל פון זיי זענען געפאַלן און דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג.

די אָנגעטריבענע זענען געהאַלטן געוואָרן אויסער דער שטאָט.

פאָלגנד ווי אַזוי די וועגראָווער יידישע פרויען האָבן געבראַכט עסן די יידן און אַ טייל פון זיי אויך אַרויסגעראַטעוועט, אייידער די דייטשן האָבן זיי ווייטער געטריבן.

די וועגראָווער יידן האָבן זייער פיל געטאָן פאַר אונדז. עס איז כדאי, אַז זייער מסירת־נפשדיקע אַרבעט פאַר זייערע גיבן אַן אויסצוג פון דער באַשרייבונג „איך האָב איבערגעלעבט דעם חורבן" פון משה בארוכאוויטש, וואָס איז אָפּגעדרוקט אין זשע־לעכאָווער יזכור בוך. פאַרשריבן דורך א. פ.

דער מחבר שילדערט, ווי די דייטשן האָבן געטריבן 15 טויזנט מענער־יידן, געפאַנגענע פאָליאַקן און סתם פאָליאַקן — פון זשעלעכאוו קיין סטאָצק און פון דאָרטן קיין שעדלעץ און דערנאָך קיין וועגראָוו, ווו זיי זענען אָנגעקו־מען ערב יום־כפור. פיל פון זיי זענען געפאַלן און דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג.

די אָנגעטריבענע זענען געהאַלטן געוואָרן אויסער דער שטאָט.

פאָלגנד ווי אַזוי די וועגראָווער יידישע פרויען האָבן געבראַכט עסן די יידן און אַ טייל פון זיי אויך אַרויסגעראַטעוועט, אייידער די דייטשן האָבן זיי ווייטער געטריבן.

די פרוי פון מיין פריינט יצחק בורשטיין און מיטגעבראַכט זייער אַ גוטן פּעקל עסן: ברויט, פּוטער, א חלה לכבוד ערב יו"כ. זי האָט מיר דערקלערט, אַז יצחק איז פאַרבליבן אין ווַארשע ביים אויסבראָך פון דער מלחמה, און זי איז דאָ מיט די קינדער ביי אירע עלטערן; נישט געקוקט וואָס איז איצט ליכט־בענטשן גייט זי מיט לייבל לערנערס פרוי און ר' חזקיה'ס פרוי און וועלן אַלץ אָנווענדן, אַז איך זאָל מאַרגן פרי באַפרייט ווערן.

מענער האָבן זיך דעמאָלט נישט באַוויזן אויף דער גאַס, ווייל מ'האָט זיי געכאַפּט אויף אַרבעט, אַזוי אַז אַלע אינטער־וועגנצן זענען דערלייַדיקט געוואָרן דורך פרויען. מיר האָבן אָפּגעגעסן און געבענטשט מיט גרויס געוויין. וועג עס האָט אָנגהויבן טונקלען האָבן מיר, אַ גרופּע זשעלעכאוועך און לוקאָוועך יידן, וואָס זענען געזעסן אויף דער פייכטער ערד זיך נאָענטער צוזאַמענגעדריקט, בכדי זיך צו דערוואַרעמען און מיר האָבן זיך געווונטשן מיר זאָלן וואָס שנעלער פטור ווערן פונעם ביטערן שונא.

נאָך די האַרציקע תפילות ביז איינס ביינאַכט זענען מיר איינגעשלאָפן אויפן פרייען נאַסן פעלד. 5 אינדערפרי וועג מיר זענען אויפגעשטאַנען האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז מ'שיקט אונדז ווייטער. אַזייגער 9 זענען עטלעכע זשעלע־כאָוועך פרויען געקומען צופוס קיין וועגראָוו, כדי זיך דערווייסן וועגן גורל פון זייערע מענער און זין. אין דער זעלבער צייט איז געקומען דער וועגראָוועך פאַסטאָר, וואָס איז געווען אין שטאָט נאָך פון פאַר דער מלחמה און איצט אַלס פאָלקס־דייטש האָט ער באַקומען די גאַנצע מאַכט איבער דער שטאָט. מיינע פריינט האָבן אים איבערגעקויפט. ער האָט אויסגערופן מיין נאָמען מיט אַ געמאַכטער שטרענ־גער מינע. איך האָב אָבער גלייך דערקענט, אַז ער האָט פון מיינע פריינט באַקומען אין יד אַריין און ער וועט מיך אַרויסראַטעוועט. נאָכן אויספרעגן מיר האָט ער מיר שטרענג באַפוילן, אַז איך זאָל מיטגיין מיט אים אין זיין ביורא אויף אַן אויספאָרשונג. ווי מיר זענען נאָר אַריבער די דראָטן האָבן שוין געוואָרט די פרויען פון מיינע באַקאַנטע חסידים. דער פאַסטאָר האָט שטרענג באַפוילן די פּרזיען אין קעגנוואָרט פון געסטאַפּאָ און ס. ס. זיי זאָלן דעם אַלטן קראַנקן אָפּפירן אין שפּיטאָל. זיי האָבן מיר באַלד געזומען און ווי אַ קראַנקן געפירט אונטער די אָרעמס... אין הויז פון הערשל מאַנדעלבוים, אַ פּעטער פון שרה'לע.

אַ באַהאַלטענער מנין אין יום־כּפּור

די דערשלאָגנקייט און מורא אין שטאָט איז געווען זייער גרויס, דאָך זענען יידן אין באַהאַלטענע ערטער זיך צוזאַמענגעקומען צו די יום־כּפּור תפילות. אויך איך בין אַוועק דאָוועננען. אַריינקומענדיק צום מנין האָט זיך מיר פאַרגעשטעלט דאָס בילד פון די אַמאָליקע אנוסים אין שפּאַניען. דער מנין איז געווען אין אַ קליין הייזעלע. ווייט פון הויפּט־איינגאַנג איז געשטאַנען אַ קליין יינגל און געהיט, צי עס קומען ניט „אומגעוווּנטשענע געסט".

דער עולם האָט געדאָוונט זייער שטיל, אַז מ'זאָל פון דרויסן חלילה נישט הערן. מ'האָט מיך זייער וואַרם אויפגענומען און נאָך אַ מאָל דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז די וועגנגראָוועך יידן האָבן אַלץ געטאָן, כדי אַרויסצוראַטעווען יידן פון דייטשע הענט. די הויפּט איניציאַטאָרן זענען געווען די פרויען. אין זעלבן טאָג איז זיי געלונגען אַרויסצוראַ־טעווען נאָך 10 יידן. דאָס האָט מען אונדז דערציילט ביים דאָוועננען. די תפילות זענען אַדורך מיט גרויס געוויין און נאָכן דאָוועננען בין איך אַוועק צו מיין גאַסט־געבער, ר' הערשל מאַנדעלבוים, וואָס האָט מיך זייער מקרב געווען, געטרייסט מיך און געזאָרגט פאַר מיין געזונט.

צומאָרגנס האָט מען ווידער געכאַפּט אויף אַרבעט. וועג די מחבלים זענען שוין געווען אין ר' הערשל מאַנדעלבוימס הויף, האָט ער מיר באַהאַלטן; און וועג זיי זענען אַריין אין שטוב, האָט ער זיי געזאָגט אַז זיין זון קען אַרבעטן, און זיי האָבן געזומען זיין זון. ר' הערשל איז געווען שטאַרק צר־פירדן, וואָס ער האָט מיך אָפּגעראַטעוועט. אויף דער גאַס איז נישט געווען מעגלעך זיך צו באַווייזן און איך האָב דאָך געוואָלט פאָרן אַהיים, האָבן מיר ר' הערשל'ס צוויי טעכטער געפירט, ווי מען פירט אַ קראַנקן ביז אַרויס פון שטאָט, און דער וועג איז אַדורך בשלום.

רעגינע פרידמאן־אקערמאן (ניו־יאָרק)

אונטער א מאסקע...

וועז די פאַרניכטונגס אַקציע איז אויסגעבראָכן, האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער, ווי מיר זענען געזעסן פינף וואָכן. די באַדינגונגען דאָרט קען זיך קיין לעבעדיקער מענטש ניט פאָרשטעלן: ניט קיין וואַסער, עסן און ליכט. נאָר פינף וואָכן האָבן די נאַציס אונדז געפונגן. אין דער צייט איז שוין אַ העלפט שטעטל מענטשן געווען פאַרניכטעט. מ׳האָט אונדז איינגעזעצט אין טורמע, ווי עס זענען שוין געווען פיל אַנדערע יידישע אומשולדיקע קרבנות. מיר האָבן זיך ווייטער אָפגעמאַטערט אין שרעקלעכע באַדינגונגען אַ וואַך צייט. שפעטער האָט מען אַלע מענטשן אַרויס־געגנומען, אויפגעזעצט אויף גרויסע וואָגענס און גע־פירט קיין טרעבלינקע, אין קרעמאַטאָריום. פאַרן אַרויס־גיין פון טורמע האָבן מיר דריי צווישן זיך אָפגעשטימט, אַז מיר וועלן זיך באַמיען צו אַנטלויפן, ווייל מיר האָבן גאָר־נישט צו פאַרלירן...

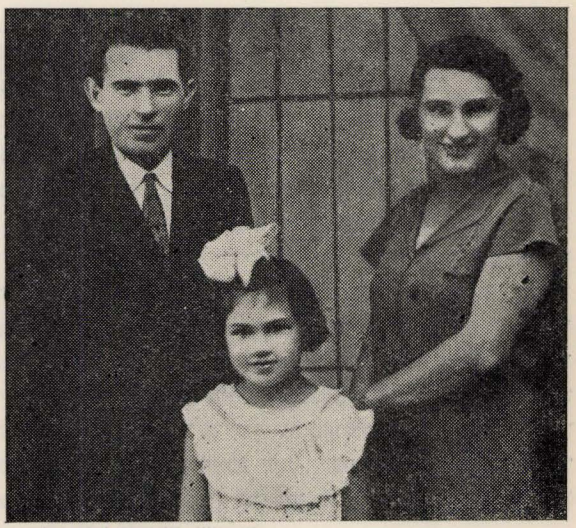

רעגינע, אלס קינד, מיט אירע עלטערן

די ערשטע בין איך אַנטלאָפן. דאָס איז שוין געווען ביי די ענדע פון וועגראָוו. די נאַציס האָבן באַמערקט, מען האָט מיך נאָכגעשאָסן, אָבער ס׳איז מיר געלונגען. איך האָב זיך צוריקגעקערט אין שטעטל. דאָרט האָב איך ביי באַקאַנטע קריסטן זיך באַהאַלטן שרעקלעכע דריי טעג. איך בין געווען איינע אַליין מיט מיינע צרות. כ׳האָב נישט געווסט, וואָס איז געשעהן מיט מיינע עלטערן. נאָך דריי טעג איז מיין מוטער געקומען. אין אונדזערן שרעקלעכן אומגליק בין איך געווען דעמאָלט דער גליקליכסטער מענטש אויף דער וועלט צו טרעפן זיך מיט מיין מוטער. אָבער מיין פאָטער איז נישט געקומען צוריק. ער האָט געטיילט דעם ביטערן גורל פון אונדזערע זעקס מיליאָנען יידישע קרבנות. אַזוי זענען מיר שוין געבליבן צוויי.

עס האָט זיך דאַן געשאַפן אַ לאַגער פון אַרבעטער. הונ־דערט יידן האָבן געקראָגן דאָס רעכט צו לעבן. אַרום די הונדערט האָבן זיך שוין אַנדערע אַרומגעדרייט, צווישן וועלכע מיר זענען אויך געווען. אָבער מיר האָבן געפילט, אַז דאָס איז נאָר צייטווייליק, און געקלערט, ווי אַזוי אַרויס פון וועגראָוו. פאַר די לעצטע געלט האָבן מיר זיך געקויפט פוילישע דאָקומענטן און אַלס קריסטן אַוועק קיין וואַרשע.

דאָרט האָט זיך אַנגעהויבן דער צווייטער טייל פון אונד־זער גיהנום. מיר ביידע זענען געווען צושיידט; בלויז אייני־מאָל אין וואָך, זונטאָג, האָבן מיר זיך געזעען. ביידע האָבן מיר געאַרבעט אַלעס דינסטן. איך האָב געהאַט מער גליק אין דעם אַלעמען. מיר האָט מען איינגעמאָלדן, און איך האָב געקריגן אַלע נויטיקע פאַפירן. דאָקעגן מיין מוטער האָט מען נישט געוואָלט איינמעלדן, ווייל אירע דאָקומענטן זענען נישט געווען אין אָרדנונג. קיינער האָט איר נישט געוואָלט האַלטן — מ׳האָט מורא געהאַט. מיר זענען ביידע געווען אינבאַהאַלפן; ס׳איז נישט געווען קיינער זאָל העלפן. אַלע מאָל איז מיין מוטער געבליבן אָן אַרבעט און נישט געהאַט וווּ צו שלאָפן; קיין געלט איז נישט געווען, אַרומדרייען זיך אין גאַס איז געווען אַ סכנה, ווייל מ׳האָט גע־קענט דערקענען... אַזוי האָבן מיר זיך אָפגעמאַטערט אַנדערהאַלבן יאָר. מיין מאַמע איז געווען ערשעפט, זי האָט נישט געהאַט קיין קרעפטן צ׳רומצוגיין — און מ׳דאַרף דאָך אַרבעטן! מיין מוטער איז אַוועקגעפאַלן קראַנק. זי האָט נישט געהאַט וווּ צו ליגן. איך האָב איר אַריינגענומען צו זיך. די גויים האָבן געשריגן און געוואָלט אונדז אַרויסוואַרפן. מיר האָבן זיך אַנגעהויבן זיין פאַרדעכטיקט, און מיר האָבן מורא געהאַט. נאָך גרויסע שוועריקייטן האָט מיר זיך איינגעגעבן אַריינצוגעבן איר אין אַ שפּיטאָל. זי איז שוין געווען זייער קראַנק. לעצטנס האָט זי מיר שוין מער נישט דערקענט. נאָך דריי וואָכן איז זי געשטאָרבן.

צוויי טעג שפּעטער האָט מען איר באַגראָבן אויפן פוילישן צמענטאַזש אין פראַגע — און איך האָב דאָס געזען... אין דאָס איז געווען די ענדע. איך בין געבליבן איינע אַליין...

פיר מאָנאַטן שפּעטער זענען געקומען די סאָוויעטישע באַטאַליאָנען און געבראַכט די פרייהייט, די גאָלדענע פרייהייט! אָבער פאַר וועמען? וועז פון די זעקס מיליאָנען איז שוין אַפילו קיין אַש נישט געבליבן! ליידער, צו שפּעט...

שמואל רייזמאן (קאַנאַדה)

דער אויפשטאנד אין טרעבלינקער לאגער

דער פערטער אויגוסט איז אַ היסטאָרישע דאַטע אין דער היטלעריסטישער תקופה.

דעם פערטן אויגוסט 1943 האָבן זיך עטלעכע יידן אינם טרעבלינקער לאַגער צוזאַמענגערעדט און געמאַכט אַן אויפ־שטאַנד קעגן די דייטשע און אוקראַינישע רוצחים. אַ טייל פון די מערדער זענען טאָקע געפאַלן אין דאָזיקן קאַמף.

דער אויפשטאַנד אין טרעבלינקע ווען זיין אַ ליכטיקער קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון אונדזער פאָלק. דער אָוונט פון 1־טן אויגוסט 1943 לעבט אין מיין זכרון אין זיין גאַנצער גרויליקייט. אויף דער זיצונג פון אָרגאַניזיר־קאָמיטעט, אין די שפּעטע אָוונט־שעה'ן, האָבן מיר, ביים ליכט פון פּייער וואו ס'האָבן געברענט הונדערטער טויזנטער קערפּער פון אונדזערע נאָענטסטע, איינשטימיג אָנגענומען דעם באַשלוס, אַז מאָרגן דעם 2־טן אויגוסט וועט דורכגעפירט ווערן דער אויפשטאַנד. אויף אייביג וועט מיר בלייבן אין זכרון דער גרייז־גרויער זאב קורלאַנד, — דער עלטסטער פון אונדז אַלעמען, וואָס האָט מיט שטיקנדע טערען אָפּגענומען בייַ אַלעמען אַ שבועה, „פאַרן כבוד פון יידישן פאָלק, קעמפן ביזן לעצטן טראָפן בלוט". יעדערער פון די אָנוועזנדע מיטגלידער האָט געשפּירט די גרויסע אחריות פון דעם באַ־שלוס, וואָס האָט דעם ציל צו פאַרניכטען דאָס „ווערק" פון דייטשן סאַדיסטישן שגעון, וואו 25 טויזנט מענטשן זענען טעגלעך פאַרברענט געוואָרן — דאָס הייסט מאַכן אַ סוף צו טרעבלינקע.

דעם 2־טן אויגוסט פאַרטאָג, ווען מ'איז אַרויס צו דער אַרבעט, איז דער באַשלוס איבערגעגעבן געוואָרן צו די מיט־גלידער פון קאָמיטעט ווי אויך צו די פאַרטרויל‌עכע חברים פון לאַגער. וואָס פאַר אַ שטימונג ס'האָט זיך געשאַפן אין לאַגער איז אוממעגלעך זיך פאָרצושטעלן. אַלע האָבן געוי געוואוסט, אַז דער קאָמף, ווען‌כער וועט אונטערגענומען, איז אַ אויסזיכטסלאָזער. מ'האָט זיך אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון, אַז קיינעם פון אונדז וועט ניט געלונגען דורכצוברעכן די וועמט וואָס זענען פאַרצוימט מיט שטעכל־דראָט און אַרום און אַרום איז צעפלאַקערט דאָס פּייער פון די אָבסערוואַציע־טורעמס. יעדערער האָט זיך אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון אַז ס'דערנענטערט זיך די לעצטע שעה, אָבער אַלע ווי איינער זענען געווען דורכגעדרונגען מיטן געדאַנק, אַז דער היינ־טיקער טאָג איז דער טאָג פון נקמה, דער טאָג וואו ס'וועט זיך פאַרענדיקן דאָס טריעריקע קאַפּיטל „טרעבלינקע". דער געדאַנק צו זען כאָטש אַ טייל פון אונדזערע מערדער זיך ראַנגלען מיטן טויט, האָט אַלעמען געגעבן מוט און ענערגיע זיך צו באַטייליקן אין דער אַקציע.

דער אונטערשייד צווישן דעם אויפשטאַנד אין וואָר־שעווער געטאָ און אויפשטאַנד אין טרעבלינקע, איז געווען בלויז אין די טעכנישע מעגלעכקייטן. אין וואַרשעווער געטאָ האָט מען נאָך געקענט האָבן די האָפענונג צו באַקומען געווער אָדער וועלכע ס'איז שטיצע פון דרויסן; אָבער מיר אין טרעבלינקע זענען געווען אָנגעוויזן נאָר אויף אונדז אַליין, און דערפאַר איז דער אויסגעאַרבעטער פּלאַן פון דער אַקציע געגאַנגען נאָר אין דער ריכטונג פון פאַרניכטן דעם לאַגער; קיין שום מעגלעכקייט צו ראַטעווען כאָטש אַ קליינעם טייל פון די אומגליקלעכע איז ניט געווען פאַרויסגעזען. פאַרן פּלאַן צו פאַרניכטן דעם לאַגער האָט אויך מיטגעווירקט דער מאָמענט וואָס מיר האָבן פאַרהעלטניסמעסיג געהאַט אַ מעג־לעכקייט צו באַקומען בענזין, נאַפט און אַנדערע לייכט־ברענענדע מאַטעריאַלן. דאָקעגן אָבער איז ניט לייכט געווען צו באַקומען געווער, כדי מיר זאָלן לענגער באַהערשן די לאַגע און אפשר זיך טיילווייז ראַטעווען.

דער זייגער איז 1 נאָכמיטאָג. יעדער האָט שוין אָפּ־געגעסן זיין וואַסער־זופּ. אין אונדזער לאַגער געפינט זיך דער אינזש. גאַלעווסקי; ער איז דער פאַרזיצער פון אויפ־שטאַנד־קאָמיטעט, ער פירט דורך די לעצטע אינערגרופי־רונגען פון די מענטשן אין די גרופּעס, וואָס גייען זיך פונאַנדער אויפן וועג צו דער אַרבעט, לויט דעם פאַראויס־באַשטעטיגטן פּלאַן, באַקומט יעדע גרופּע צוגעטיילט אירע מענטשן וואָס דאַרפן אָנפירן מיטן קאַמף. דער לעצטער האַרציגער האָנט־דרוק, אַן ווערטער פון אונדזער קאָמענ־דאַנט, ווינטשנדיק, אַז די אַרבעט זאָל דורכגעפירט ווערן בשלימות און בכבוד, האָט אַרויסגערופן טרערן אין די אויגן ביי די שטאַרקסטע נאַטורן. קיינער האָט זיך אין דעם מאָמענט ניט געקענט באַהערשן.

בראש פון די אַרבעטס־גרופן גייט ווי תמיד דער דע־זינפעקטאָר מיט זיין גרויסן דעזינפעקציע־פּאַס אויף די פלייצס. היינט האָט ער אָנשטאָט דעזינפעקציע־מאַטעריאַל אַריינגעגאָסן 25 ליטער בענזין און אָנשטאָט אויף די מלבושים פון די קרבנות, וועלכע ווערן יעדן טאָג פאַרלאָדן נאָכן „פאַטערלאַנד", וועט ער שפּריצן אויף די וועמט פון די באַראַקן. די פאַרבינדונג מיטן צווייטן „טויטן־לאַגער" ווערט אויפגעהאַלטן דורך חבר וויערניק, און וועמ דער לעצטער האָט באַקומען די ידיעה אַז „היינט וועט זיך אָנהויבן", איז זיין גרויער קאָפּ ווי יינגער געוואָרן און זיין פּנים האָט אויפגעשטראַלט. דער ענטפער איז געווען קורץ: „איר מעגט זיך אויף אונדז פאַרלאָזן". מיר ווייסן גוט, אַז אין צווייטן לאַגער געפינט זיך אונדזער האַרציקער חבר זשעלא — אַ געווען‌זענער קאַפּיטאַן פון דער טשעכישער אַרמיי, אַ מענטש וואָס פאַרמאָגט אין זיך אַ גרויסן קוואַל פון ענערגיע און אָרגאַניזיר־פייאיקייט.

די גרופּע חברים וואָס זענען באַשטימט אויף אַרויסצו־באַקומען דאָס געווער פון אַרסענאַל, זענען פאַרמירט, די לייטונג איבער זיי איז אָנפאַרטרויט אין גוטע הענט פון חבר סודאָוויטש — אַ אינזשיניער־אָגראָנאָם פון טשענסטאָכאָוו. די שליסלען צום אַרסענאַל זענען איבערגעגעבן געוואָרן אין

גוטע הענט; ס׳איז אויך באַשטימט געוואָרן אַז די וועגענער וואָס האָבן געדאַרפט פירן בוי־מאַטעריאַל צו בויען נאָך אַן אָבסערוואַציע־טורעם, וועלן דאָס מאָל איבערפירן געווער. אויסגעפרובטע חברים האָבן באַזעצט די וועגענער און ס׳איז גלייכצייטיק באַשטימט געוואָרן, וואָס זיי האָבן צו ענטפערן אויב מ׳וועט זיי כאַפן מיטן געווער.

די לעצטע פאָרבעררייטונגען. אינסטינקטיוו וואַרפן די געזעגענונגס־חברים די לעצטע בליקן אויפן נאָענטן פעלד, וואו פון גריבער זעצט דאָס פייער־און־רויך פון די ברענענדיקע קערפערס. דאָס איז דער לעצטער געזעגענונגס־בליק מיטן אָש פון אונדזערע מארטירער, דער לעצטער בליק צו די באַראַקן אין וועלכע מ׳האָט זיך געפיניקט 12 חדשים.

דאָס ערשטע מאָל האָבן מיר געהאַט דאָס געפיל פון ניט ווי צום טויט פאַרמשפּטע, פון מענטשן וועלכע דעצידירן אַליין איבער זייער גורל; און צו דער ארבעט זענען מיר דאָסמאָל געגאַנגען מיטן באַוואוסטזיין, אַז צוריק וועלן מיר ניט קומען. אָבער ס׳איז אויך געווען קלאָר, אַז דאָסמאָל וועלן אויך אַ סך פון די דייטשע און אוקראַיניש מערדער — אונדזערע שטענדיקע באַגלייטער — אויך ניט צוריק־קומען היינט אין די באַראַקן.

דער טאָג איז געווען זייער אַ הייסער. ביי דער ארבעט זענען מיר געווען אין אַ געשפּאַנטער שטימונג, וואַרטנדיק אויפן באַפעל אַרויסצונעמען דאָס געווער.

פינקטלעך 3 אַזייגער האָט זיך צו אונדזער גרופּע דערנענטערט אונדזער פאַרבינדונגס־מאַן, דער חבר יוסף האָניק־שטיין; אין נאָמען פון קאָמענדאַנט גאָלעווסקי האָט ער אונדז געמאָלדן, אַז פאָר אונדזער גרופּע איז באַשטימט געווארן: 4 האַנט־גראַנאַטן, 2 ביקסן און 5 רעוואָלווערן. אין לויף פון עטלעכע מינוטן האָבן מיר דאָס געווער געזאָלט באַקומען. אָלע שטראַלן פון פרייד, און דאָס אָרט אויף צו באַהאַלטן דאָס געווער — איז אָנגעגרייט.

אין אַ מינוט אַרום זענען מיר, ווי דער גרויסער מאָניעק טראָגט אַן עמער, דאָס זענען די 4 גראַנאַטן, דער ערשטער טראַנספּאָרט געווער. ס׳ווערט אויסגעליידיקט דער עמער און מיר וואַרטן אויפן צווייטן טראַנספּאָרט, מיר ווייסן געוויס אַז די אָקציע דאַרף זיי אָנהויבן לויט אַ סיגנאַל פינקטלעך 4.45. אונדזער פאַרבינדונגס־מאַן קומט צום צווייטן מאָל און טיילט אונדז מיט, אַז די גרעסטע צאָל געווער איז איבער־געגעבן געוואָרן צו דער גרופּע פון חבר זאב קורלאַנד, ביים „לאַזאַרעט", מיר גיבן זיך אָפּ דערפון אַ רעכנונג, ווייל דאָס הייסט אַז דער קאָמענדאַנט האָט באַשלאָסן דעם שוועריקסטן פונקט פון דער אָקציע איבערצוטראָגן צו דער גרופּע „לאַזאַרעט", וועלכע געפינט זיך אין נאָענטסטן פונקט פון צווייטן לאָגער, דאָס איז צוליב די אַרטיגע 300 חברים וואָס דאַרפן זיך אָנשליסן אין קאָמף. דער גאַנצער פלאַן איז פאַר אונדז קלאָר אַז אין דרום־טייל פון לאָגער וועלן אַריינגעצויגן ווערן צום קאָמף די גרעסטע מערדער פון לאָגער און דאָרט וועט קומען זייער סוף. נישט ווייניקער אַטטויש איז געווען אונדזער גרופּע, וועלכע האָט געהאַט די אָמביציע זיך צו טרעפן אין קאָמף גראָד מיט אָט די גרעסטע מערדער. מיטן דערנענטערן זיך די שעה פון דער אָקציע, דערגייט די שטימונג אין לאָגער צו דער העכסטער שפּאַנונג; שוואַכערע און ניט־דיסציפּלינירטע חברים הויבן אָן זיך־געזעגענען מיטן צווייטן, און דאָס באַמערקט דער דייטשער לאַגער־פירער קוטנער, און מיט זיין הינטישן חוש דערפילט ער עפּעס „טוט" זיך אין לאָגער. ער לויפט אַרום פון גרופּע צו גרופּע, זוכט, פאָרשט און איז זיך מיישב מיט זיינע העלפער. צום גליק געפינט ער גאָרניט, אָבער ס׳איז צו מערקן, אַז ער באַאומרואיקט זיך.

מיטגלידער פון די קאָמיטעטן — גאַלעווסקי, לייכערט, סדאָוויטש, קורלאַנד און אַנדערע — האַלטן אָפּ אַ באַראַטונג און באַשליסן אַז אויב קוטנער איז עפּעס אומרואיק, איז דאָס ניט קיין שווערע זאַך, מ׳זאָל במשך פון 2 מינוט אַלעמען פאַרזאַמלען אויפן פלאַץ און ביז צו איינעם אויסשיסן תיכף ומיד. מ׳האָט אויך מורא אַז ס׳זאָל זיך ניט געפינען עפּעס אַ שוואַכע נאָטור, און זאָל זיך איינברעכן אין דער לעצטער מינוט און אַלץ אויסגעבן. ס׳ווערט באַשלאָסן ניט צו וואַרטן ביז 4.45 נאָר גלייך אָנצוהויבן. די פאַרבינדונגס־מענטשן ווערן פונאַנדערגעשיקט מיט די באַריכטן אַז שוין מוזן מיר זיין גרייט, און אויף דעם געגעבענעם סיגנאַל, מוז די אַקציע גלייך זיך אָנהויבן, לויט די אָנגענומענע אינסטרוק־ציעס.

אָלע חברים וואַרטן מיט דער גרעסטער געשפּאַנטקייט אויפן סיגנאַל. די וועלכע האָבן ניט קיין געווער, דריקן אין זייערע הענט די אייזערנע אַרבעטס־כלים, און איינער קוקט אַריין אין די אויגן פון צווייטן, זוכנדיק דאָרט די שבועה וואָס מיר האָבן אָפּגעגעבן; אין געדאַנק לויפן אַדורך די גרויזאַמע 12 חדשים, די מינוטן וועלן מען האָט מיין מוטער, שוועסטער און ברודער געלייגט אין פייער אַריין, די לאַנגע רייען פון נאַקעטע ביי די גאַז־קאַמערן. פרויען מיט זייערע קינדער דריקענדיק זיי צום האַרצן, אָלץ, אָלץ, וואָס איז דורכגעווייקט פון בלוט און טרערן; איך בין געווען דורכ־געדרונגען מיט אַ טיפן גלויבן, אַז אונדז וועלן די מערדער ניט פירן אין די גאַז־קאַמערן ווי זיי האָבן געפירט מיין פרוי און איינציג קינד.

פונקט 3.45, איין שעה פאַר דער פאַרויסגעזעענער צייט, דערהערן מיר אַ סיגנאַל, דאָס איז אַ שאָס פון אַ ביקס אין דער ריכטונג פון די דייטשע באַראַקן, און גלייך נאָך דעם האָבן אונדזערע גראַנאַטן אויפגעריסן אין אָלע ווינקעלעך פון לאַגער. דער בענזין־רעזערוואָאַר, וועלכער איז מיט אייניגע טעג צוריק אָנגעפילט געוואָרן מיט 20 טויזנט קילא בענזין, איז אויפגעריסן און פאַרשפּרייט זיין פייער אויף אַ גרויסן שטח פון לאַגער, אין אַ מינוט אַרום האָט געברענט אין אָלע זייטן, דעטאָנאַציעס — אָלץ שטאַרקער און שטאַר־קער. דער אַרסענאַל האָט באַקומען אַ גראַנאַט און ס׳ציטערט די ערד פון די אויפרייסן. אין אונדזער גרופּע זיינען שוין פאַראַן קרבנות פון די אייגענע גראַנאַטן, דער חבר מאָניעק אייגנהילט אין רויך צילט פון זיין ביקס אויפן אוקראַיניש וועכטער. דער אוקראַיניש מערדער פאַלט אויפן אָרט אַ טויטער. גלייך האָט מען ביי אים צוגענומען זיין ביקס, און

איבערגעגעבן אין די הענט פון אַ גוט־געשולטן זעלנער. מיט אַ „הורא"־געשרייַ וואַרפן זיך די איבערגעבליבענע חברים אויף אַרומיקע וועכטער און דער קאַמף גייט אויף טויט און לעבן. טרעבלינקע איז אינגעהילט אין רויך און פייער; אין רויך און פייער זענען אומגעקומען מיליאָנען און אין רויך און פייער ווערט טרעבלינקע פאַרניכטעט.

דער קאַמף דויערט. מיין פריינט האָניגשטיין, אונדזער פאַרבינדונגס־מאַן, ליגט אין אַ קאַלוזשע בלוט און שרייט זיין לעצטן רוף: „חברים, ניט פאַרלירן דעם מוט, דערפילט אייער חוב און ראַטעווועט אונדזער כבוד! אונדזערע פרויען און קינדער רופן צו נקמה!"

פון ווייטן זעען מיר שוין ווי די ערשטע גרופּע חברים פון צווייטן לאַגער רייסט דורך די קייט פון אוקראינער, זיי קומען אונדז צו הילף, די סטראַטעגישע אויסרעכנונג פון אונדזער קאַמענדאַנט איז געווען אַ ריכטיקע. חברים פון צווייטן לאַגער איילן צו אונדז, אַנדערע רייסן אויף די דראָטן אויף צו דערמעגלעכן דאָס אַנטלויפן, די חברים קעמפן מיט מסירת־נפש און ס׳איז צו מערקן די „גרויסע דייטשע העלדן" האָבן פאַרלוירן די קעפ פון דער אומדערוואַרטעטער אַקציע. מיר נוצן אויס דעם מאָמענט און נעמען ביי זיי אַוועק די מעגלעכקייט זיך אויפכאַפן...

דער שטאַרקער רויך און דאָס פייער פון די באַראַקן, לאָזן אונדז נישט זיך פאַרבינדן מיט די חברים גאַלעווסקי און קורלאַנד, וועלכע שטייען אַליין אין קאַמף אויף דער דרום־זייט פון לאַגער, מיר זענען אַנגעוויזן אויף די אייגענע כוחות און דער טויט האָט שוין געטראָפן צענדליקער פון אונדזערע חברים. קוילן האָבן מיר שוין ניט, און דאָך זענען מיר עלטערע פון די גרופּן געבליבן לעבן, ניט קוקנדיק אויפן פייער פון די אָבסערוואַציע־טורעמס. מיר באַשליסן דורכצוברייסן די דראָטן פון אַ דיקן וואָל; עטלעכע געלינגט איינצורייסן אַ לאָך אין דער וואַנט און מיר לויפן אַרויס אין נאָענטסטן וואַלד.

מיר קענען זיך ניט באַפרייען פון בילד ווי די מערדער האָבן זיך געראַנגלט מיטן טויט, אין דעם זעלבן טרעבלינקע אין וועלכן זיי האָבן מיליאָנען פאַרפייניקט. „מקום הרשע שם המשפט" — מיר האָבן אויסגעפירט אונדזער אויפגאַבע בשלימות, על קידוש השם: טרעבלינקע איז פאַרשוואונדן, אַ פעסטונג פון שוידערלעכן נאַציזם איז אָפגעמעקט געוואָרן פון דער ערד, און פאַר אונדז, 22 ביים לעבן געבליבענע, וועט טרעבלינקע בלייבן דער סינאַי־נים פון מסירות־נפש. טיף בויגן מיר די קעפ פאַר אונדזערע העלדישע, אין קאַמף־געפאַלענע, חברים, און דאָס אַנדענקען פון גאַלעווסקי, זאב קורלאַנד, ד״ר כאָראַנזשיצקי, סודאָוויטש, זאַלצבערג און אַנדערע, וועט בלייבן אין אונדזער זכרון, און מיט כבוד וועלן מיר דערמאָנען זייערע נעמען. אפשר וועלן נאָך אַמאָל די אַלע ביים־לעבן־געבליבענע זוכה זיין צוקומען קיין ארץ־ישראל און מיר וועלן האָבן די מעגלעכקייט צו פאַראייביקן די נעמען פון די קדושים פון טרעבלינקע אין ארץ־ישראל, וואו אַסך פון זיי זענען געווען מיט זייער גייסט און נשמה.

אויספארשונגס־קאמיסיע אין טרעבלינקע

נאָך דער מלחמה. ערשטער רעכטס — שמואל רייזמאַן; דריטע פון לינקס — רחל אוירבאַך

ש. ל. שניידערמאן

דער וועגראוער עדות אין נירנבערגער פראצעס

(לויט אַ קאָרעספאָנדענץ אין „מאָרגן זשורנאַל" אין יאָר 1945)

דער אויפטריט פונעם וועגראוער יידישן עדות, שמואל רייזמאן, וועלכער איז געווען פון די העלדישע אַרגאַניזאַטאָרן פון אויפשטאַנד אין טרעבלינקע, פאָרן נירנבערגער טריבו־נאַל, האָט אַהאָט אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין דער יידישער וועלט און געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק אויף די ריכטער און אינטערנאַציאָנאַלע אָבסערוואַטאָרן פון פראָצעס.

שמואל רייזמאן, געבוירן אין יאָר 1904 אין וועגראָוו, איז דערצויגן געוואָרן אין אַ טראַדיציאָנעל־יידישן גייסט אין אַ פאַרמעגלעכער ציוניסטישער משפחה. געענדיקט די העב־רעאישע גימנאַזיע פון מ. קרינסקי אין וואַרשע און ביז סוף זומער 1942 האָט ער זיך געפונען אין וואַרשעווער געטאָ און געווען באַשעפטיקט אַלס בוכהאַלטער אין דער צענטראַ־לע פון די טעבענס־פאַבריקן אין וועלכער צענדליקער טויזנטער יידן האָבן געאַרבעט פאַר דער דייטשישער אַרמיי.

אויפן שטח פון די דאָזיקע פאַבריקן איז אָנגעפירט געוואָרן אַן אינטענסיווע אונטערערדישע טעטיקייט, אין וועלכער שמואל רייזמאן האָט געזומען אַן אַקטיוון אָנטייל. ער איז געווען אין אַ באַזונדער נאָענטן קאָנטאַקט מיטן אָר־גאַניזאַטאָר פון דער יידישער קאַמף־אָרגאַניזאַציע „זשידאָוו־סקא אָרגאַניזאַציע באָיאָווא".

דעם 24 אויגוסט 1942, וועו אין וואַרשעווער געטאָ איז דורכגעפירט געוואָרן די מאַסן דעפּאָרטאַציע, איז רייזמאן פאַרשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע, וווּ ער האָט געאָר׳בעט ביים סאָרטירן און עקספּעדירן קיין דייטשלאַנד די מלבושים פון די פאַרגאַזטע יידן. עטלעכע שעה אין טאָג האָבן די נאַציס אים באַשעפטיקט אויך אַלס איבערזעצער פון פאַרשיי־דענע שפּראַכן, באַזונדערס וועו ס׳פלעגן געבראַכט ווערן די טראַנספּאָרטן פון פראַנצויזישע, גריכישע און רוסישע יידן.

ווי נאָר ער איז געקומען קיין טרעבלינקע איז רייזמאַן צוגעטרעטן צו אָרגאַניזירן די אונטערערדישע באָוועגונג אין לאַגער, צוזאַמען מיט די אומגעקומענע העלדישע פּירער, אינזשיניער גאָלעווסקי און ד״ר כאָאַנזשיצקי פון וואַרשע, ווי אויך וואָלף קורלאַנד פון טשענסטאכאוו. נאָכן אויפשטאַנד אין טרעבלינקע איז ער צוזאַמען מיט אַ גרופּע קעמפּער, צווישן זיי דער לעבן־געבליבענער אַלעקס קודליק פון טשענסטאכאוו, אַנטלאָפן אין די וועלדער אַרום זיין געבורטס־שטאָט וועגראוו און זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן אַ פול יאָר ביז דער באַפרייאונג.

אויסבאַהאַלטן זיך האָט זיי מיטגעהאָלפן אַ פאָלאַק פון וועגראוו, רייזמאַנס אַ יוגנט־חבר, עדווארד גאלאש, וועל־כער איז איצט ריכטער אין וואַרשע. ער האָט איינגעשטעלט זיין אייגן לעבן אוּן דאָס לעבן פון זיין פאַמיליע און זיי געבראַכט עסן און אַנדערע נויטיקע זאַכן צו זייער אונטער־ערדישער באַהעלטעניש אין וואַלד, אוּן דאָס אָן אַ פּרוטה, ווייל קיין געלט האָבן זיי נישט געהאַט.

דעם 13־טן יולי 1945 איז די קליינע גרופּע לעבן־געבליבענע אויפשטענדלער פון טרעבלינקע באַפרייט געוואָרן דורך אַ רוסישער טאַנק־אָפּטיילונג, וואָס האָט געשטורמט די דייטשע פאָזיציע אין דער זעלבער געגנט.

שמואל רייזמאן איז דעמאָלט צוריק אַריין אין זיין היים־שטאָט וועגראוו, ווייל אַהין האָבן געזומען זיך אומקערן עטלעכע הונדערט יידן פון די פאַרשיידענע באַהעלטענישן. אין דער שטאָט ווו ס׳איז אַ מאָל געווען אַ גרויסע און בליענדע יידישע קהילה, האָט שמואל רייזמאן געזומען אָרגאַניזירן אַ גאַרבעריי־קאָאָפּעראַטיוו, אין וועלכער ס׳זענען באַשעפטיקט געוואָרן 16 יידן, אוּן די דאָזיקע אונטערנעמונג אָנגעפירט במשך פון 8 חדשים.

וועו די וויטערדיקע שטחים פון פוילן זענען געוואָרן באַפרייט, איז רייזמאן אָוועק איבערן לאַנד זוכן זיין קינד, וואָס איז אַרויסגענומען געוואָרן פון געטאָ צום באַהאַלטן. ער האָט אָבער נישט אָנגעטראָפן אויף קיין שום שפּורן. ער האָט זיך דאַן באַזעצט אין לאָדזש, וווּ ער האָט אָנגעפירט מיטן יידישן קאָאָפּעראַטיוו „סוראוויץ" (רוישטאָף) אוּן דאָרט פאַרבליבן ביז פעברואַר 1946, וועו ער איז דורך דער פּוילישער פאַרשטייערשאַפט ביים נירנבערגער טריבונאַל אַרויסגעבראַכט געוואָרן אַלס עדות .

שמואל רייזמאַן האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען ווי מ׳האָט די מוטער פונעם גרויסן פּוילישן־יידישן פּאָעט, יוליאן טובים, אַריינגעשטופט אין דער גאַז־קאַמער, די אַלטיטשקע פרוי איז געווען ביים פולן באַוווּסטזיין אוּן די אַרומיקע יידן, וועלכע האָבן געוואָרט אויף זייער רייַ, האָבן איינער דעם צווייטן איבערגעגעבן: „דאָס איז די מוטער פון יוליאן טובים". אין טרעבלינקע זענען אויף פאַרברענט געוואָרן די מוטער אוּן די פרוי פון שמואל רייזמאן.

דאס עדות־זאגן פון פעלאגיא פאגעלגעזאנג

ווי אַזוי זי האָט אָפגעראַטעוועט און דערצויגן דאָס יידישע מיידעלע לוסיאַ פּאַרביאַזש

דעם 1 מאי 1943 בשעת די היטלעריש מערדער האָבן אויסגעפירט אין וועגראָוו די צווייטע אַקציע, האָט זיך אַרום 12 ביינאַכט דערהערט נעבן מיין הויז אַ ספּאַזמאַטיש געשריי. די נאַכט איז געווען אַ טינקעלע און קילע. אַלע אין הויז האָבן מיר זיך אויפגעריסן הערנדיק דאָס געשריי און די שיסעריי פון דערווייטנס. אונדזערע קערפערס און הערצער זענען פאַרגליווערט געוואָרן. מיר הערן זיך צו, לויפן פון איין צימער אין אַנדערן, פון איין פענצטער צום צווייטן. איך הער געניי אַ געוויין פון פרויען און אַ שטאַמלדיק געשפּרעך צווישן זיי. איך האָב מורא אויפצומאַכן די טיר און דורכן פענצטער זע איך גאָרנישט. דאָס געשפּרעך האָט זיך איבערגעריסן, אָבער איך הער ווידער אַ געוויין פון אַ פרוי, און נאַכער פון אַ קינד, און גלייך אויך אַ האַרצרייסנדיק רופן: מאַמע! עס איז געווען שווער דאָס צו הערן. איך האָב מיר באַלד פאַרגעשטעלט, אַז אַ מוטער האָט אונטערגעוואָרפן איר קינד און איז אַוועק. דאָס רעדן פון די פרויען האָט מען מער ניט געהערט, בלויז שיסעריען האָט מען געהערט. איך האָב מיך אַרויסגעבויגן דורכן פענצטער כדי פעסטצושטעלן ווו עס געפינט זיך דאָס שרייענדיקע קינד. אָבער צוליב דער פינצטערניש האָב איך גאָרניט געזען. אויף איינמאָל האָט מיין 18־יעריקע פלימעניצע האלינא לוקייציק זיך אויפגעריסן, אַרויס דורכן פעדערשטן אַריין־גאַנג אין דרויסן און אַרייַנגעבראַכט אין הויז אַריין אַ קינד. אין דער פינצטער — ווייל מיר האָבן מורא געהאַט אָנצינדן ליכט — האָבן מיר דאָס קינד באַרויקט. האלא האָט עס אַרייַנגענומען צו זיך אין בעט, און עס איז איינגעשלאָפן מיט אַ שוועריע שלאָף ביז דעם צווייטן טאָג בייטאָג.

אויף מאָרגנס, דעם צווייטן מאי, האָב איך דאָס קינד אַ ביסל אין אָרדנונג געבראַכט, עס עסט וואָס איך גיב איר, רעדט גאָרנישט און האָט מורא פאַר מענטשן און בייַם קלעפּסטן קלאַפּ און שארך פאַרבהאַלט עס זיך.

דעם צווייטן טאָג פאַר איך קיין וואַרשע צו די דייטשישע מאַכט. מ׳וויל מיין מאַן מאַכן פאַר אַ פאַלקס־דויטשע צוליב זיין דייטשישן נאָמען פאגעלגעזאנג. איך גיב זיי צו פאַרשטיין, אַז מיין מאַן קען ניט אַלס שולדירעקטאָר אַרויספאָרן אויף אורלויב. אין מיטן געשפּרעך פרעגן זיי מיר, ווי איז מיין מיידלשער נאָמען. איך ענטפער פעלאגיא יעקובוביץ. באַלד פאַלט אויף מיר אַ חשד אַז איך בין אַ יידיש קינד. אַ שוידער גייט מיך דורך וועז איך קלער, אַז איך און דאָס קינד זענען פאַרפאַלן. צום גליק איז מיר געלונגען אַרויס־קריגן אַ מעטריקע פון מיין מוטער, פאָטער, באבע און זיידע, און אַזוי אַרום איבערצייגן מיין כשרן אָפשטאַמען. די זאַך האָט געדויערט אַרום 5 וואָכן.

אינצווישן האָט זיך דאָס קינד באַרויקט. איך פאַרבעהאַלט זי און קיינער וויסט ניט וועגן איר, אויסער מיינע שכנים און אויך זיי האָבן דערווייל געשוויגן.

אין אַ געוויסער נאַכט האָט שטילערהייט אָנגעקלאַפּט צו מיר אַ ייד און געבעטן ברויט. וועז איך האָב אים אויפגע־מאַכט די טיר און געגעבן דאָס ברויט האָט ער מיר געזאָגט אַז ער איז זייער הונגעריק און קראַנק. איך ערקלער אים, אַז איך קען אים מער ניט העלפן, ווייל איך האָב מורא פאַר מיינע שכנים, און אַ חורן דעם באַהאַלט איך אויס אַ קינד און איך וויל זייער עס זאָל לעבן בלייבן. אויף דעם ענטפערט ער מיר, אַז ער וויסט וועגן דעם; ער אַליין איז חיים פאר־ביאזש, דאָס קינד איז זיין ברודערס און ער וויל עס זען. ער דערציילט מיך אויף, אַז ער האָט זיך פאַרלוירן מיט זיין משפּחה, און אויב עמעצער פון זיי וועט קומען צום קינד, זאָל איך איבערגעבן אַז ער לעבט און געפינט זיך אין אַ בונקער נעבן שאַסיי. ער האָט אַ קוש געטאָן דאָס קינד און איז אַוועק. פונעם קינד האָבן מיר זיך דערווּסט, אַז אין דעם בונקער וויי זי איז געווען, איז געווען אויך פייגע, די באבע פון אַלטע און פרעדזיע, חיים און יוסק און שמואל (ער לעבט שוין ניט) און דער קליינער לייזערל (חיים האָט אונדז אויך דערציילט, אַז דעם קינדס פאָטער איז געשטאָרבן פון אַ טיפוס און נאָר די מאַמע לעבט). זי דערציילט אויך, אַז צירל איז חיים׳ס און פרעדזיה איז יוסק׳ס, און פייגע איז איר מאַמעס. זי דערציילט, אַז אין בונקער זענען געווען אַ סך מענטשן, ס׳איז דאָרט טונקל און אַ שלעכטע לופט. בייַ מיר געפעלט איר גוט, עס איז זויבער אוּן ס׳איז דאָ גוט עסן.

נאָך עטלעכע טעג קומט ווידער חיים. איך גיב אים ברויט, מאַרמעלאַדע און הייסע טיי אין אַ טערמאָס. דאָס מאָל האָבן מיינע שכנים עפעס געהערט און מיר איבערגע־פרעגט, צי עס איז עמעצער געקומען צו מיר בייַנאַכט, אַדער איך בין אַרויסגעגאַנגען. איך האָב קורץ געענפערט, אַז איך קען אַרויסגעלאָזט די קאַץ. אַ אַנדערע נאַכט, וועז איך האָב אַרויסגעלאָזט די קאַץ. אַ אַנדערע נאַכט, וועז איך האָב חיים׳ן צוגעזאָגט עפעס צו עסן אָנגרייטן, בין איך בייַ שפּעט ניט געגאַנגען שלאָפן. עס איז געווען אַ ווּאַרימע ליכטיקע נאַכט. איך האָב דערזען אַ סילוועטע דערנענטערט זיך פונעם וועלדל צו מיין הויז. איך בין אַרויס הינטערן הויז און ער איז צוגעגאַנגען צו מיר. איך האָב אים געגעבן דאָס אָנגעגרייטע עסן און אים געבעטן מער צו דער שטוב ניט צוגיין, ווייל מיינע שכנים פילן עפעס. מיר האָבן באַ־שטימט, אַ פלאַץ וווּ איך וועל אַוועקלייגן דאָס עסן און ער וועט עס קומען נעמען. און אַזוי איז געווען. ער איז מער ניט געקומען. עס איז אָבער געקומען אַ צווייטער ייד, דער אייגנטימער פון דער מיל, קליין, און מיט אים נאָך איינער. אַ יונגער. זיי האָבן שטאַרק געקלאַפּט אין פענצטער און געבעטן עסן. איך האָב זיי אַוועקגעגעבן דאָס גאַנצע ברויט וואָס איך האָב פאַרמאָגט אין הויז; ערגער איז פאַר מיר געווען, וואָס זיי זענען אַרויף אויפן בוידעם פונעם קעמערל און דאַרט געזעסן אַ גאַנצע וואָך. קליין איז קראַנק, אָבער

לוסיא מיט איר רעטערין פעלאגיא

איך בעט זיך ביי זיי, זיי זאָלן אַוועקגיין, ווייל כ׳האָב מורא אַז צוליב זיי איז דאָס קינד אין אַ סכנה.

און דאָ פאָדערט איינער פון די שכנים איך זאָל מעלדן וועגן קינד. און אויב איך וועל דאָס ניט מאַכן, וועט ער גיין מעלדן. ער וויזט מיר אַ מודעה, אין וועלכער ס׳איז גע־שריבן, אַז ווער עס באַהאַלט אויס עמיצן, אָדער ווער עס וווייסט וועגן דעם און מעלדעט ניט, קריגט טויט שטראָף און ער וויל זיך לעבן ניט איינשטעלן. איך האָב אים צוגע־זאָגט, אַז איך וועל אין די נאָענטע טעג מעלדן וועגן קינד. דאָס גאַנצע געשפּרעך האָט אויסגעהערט קליין, ליגנדיק אויפן בוידעם. ער איז קראַנק און איך היילי אים מיט אַספּירין און הייסער מילך. חיימ׳ן האָב איך שוין לאַנג ניט געזען. דאָס עסן נעמט ער פונעם באַשטימטן פלאַץ.

אין אויגוסט באַשליס איך גיין אין דער זשאַנדאַרמעריע מעלדן דאָס קינד. קליין מיט זיין חבר מוזן פאָרלאָזן דאָס הויז; מיינע שכנים דערקוטשען מיר זייער און איך בין אין אַ שטאַרקער שרעק.

אין אַ פאָרטאָג פאַלן אַריין צו מיר אין הויז די זשאַנ־דאַרמן זוכן יידן. זיי זוכן אין יעדן ווינקל; איך בין ניט געווען זיכער צי קליין איז שוין אַוועק; צום גליק האָט מען גאָרניט און קיינעם געפונען. נעבן דער שולע, ניט ווייט פון מיין הויז, האָט מען ענדעקט אַ בונקער, אָבער קיינער איז דאָרטן ניט געווען. אויפן צמענטער האָט מען דעם טאָג געכאַפּט צוויי יידן. מ׳האָט געזאָגט, אַז זיי זענען געווען די איינווינער פון דעם בונקער. דערווייל לייג איך ניט אַרויס קיין עסן. איך האָב מורא. איך האָב געקריגן אַ באַפעל פון די זשאַנדאַרמען, ברענגען צופירן דאָס קינד. דעם טאָג בין איך קראַנק געוואָרן, איז מיט איר געגאַנגען מיין פלימע־ניצע האלא. זי האָט זייער ליב לוסיען. לוסיא רעדט שוין זייער שיין פויליש און קען שוין אייניקע לידלעך.

די זשאַנדאַרמען האָבן אַלץ געגנוי אויסגעפרעגט, און האלא האָט זיי דערציילט, אַז דאָס קינד האָבן מיר געפינען אַ וויינענדיקע און מיר וועלן ניט שוועךן, אַז עס איז אַ יידיש קינד. עס האָט זיך צווישן די דייטשע זעלנער געדרייט אַ מיידל און יעדער יאָר האָט זי אונטערגעוואָרפן אַ קינד און די שכנים זאָגן, אַז דאָס מיידעלע איז מן הסתם אירס. די זשאַנדאַרמען האָבן אויך דאָס קינד אויסגעפרעגט פאַרשידנס און אויך געפרוווט צו איר רעדן יידיש, אָבער זי האָט גע־לאַכט. האלינקא האָט געהייסן דעם קינד דעקלאַמירן אַ ליד, און זי האָט עס זייער שיין אויסגעפירט.

זי איז זייער געפעלן די זשאַנדאַרמען און זיי האָבן געפרעגט: ווער האָט דיך דאָס אויסגעלערנט. זי האָט דרייסט געענטפערט: די מומע. אַזוי האָט זי מיר געזאָגט, וויל אַזוי האָט מיך אויך געזאָגט האלא. דער קאָמענדאַנט האָט לוסיען מכבד געווען מיט צוקערקעס און געזאָגט האלען: „גיב איבער דער פרוי פאָגעלגעזאַנג, אַז איך ערלויב איר ער־ציען דאָס קינד; זי דאַרף צו מיר קומען וען זי וועט געזונט ווערן". פאַר אונדז אַלע איז עס אַ גרויסע פרייד.

צומאָרגנס, וען ס׳האָט נאָר אָנגעהויבן צו טאָגן, קומט חיים, אַ פאַרוואַקסענער און הונגעריקער. ער דער־ציילט אַז עס איז זייער שלעכט, פרעגט צי עס איז עמעצער געקומען צום קינד און וויל עס מיטנעמען מיט זיך. איך דערציילי אים אַלץ, אָבער דאָס קינד גיב איך ניט. ער איז טרויעריק און פאַרזאָרגט און בעט ביי מיר 50 זלאָטעס. לייַדער האָב איך איבערהויפט קיין געלט ניט געהאַט. איך האָב אים געגעבן ברויט און קעז. ער האָט מיר געזאָגט איך זאָל זיך ניט זאָרגן און איז אַוועק.

דעם זעלבן טאָג האָט מען נעבן וואַלד דערהרגעט עט־לעכע מענטשן. מ׳זאָגט אַז זיי האָבן זיך באַהאַלטן אין בונקער נעבן דער שולע. דערווייל דערציילט מען מיר, אַז אין שטאָט רעדט מען, אַז דעם בונקער האָט געמאַכט דער לייטער פון דער שולע, דאָס הייסט עס פאַלט אַ חשד אויף מיין מאַן. איך דערצייל אים ניט וועגן דעם.

אַ פאָר טעג שפּעטער, ווען איך גיי אין אָוונט נאָך מילך, באַמערק איך אַ שאָטן דרייט זיך ביי מיין הויז. איך גיי צו נעענטער און דערזע אַ זשאַנדאַר. ער האָט מיך געמומען פרעגן וווּ איך גיי, און איך האָב אים געענטפערט אַז איך גיי נאָך מילך. ווען איך בין צוריקגעקומען, האָב איך אים שוין אויף דעם פלאַץ ניט געטראָפן.

לוסיא איז ניט געזונט. עס טוט איר וויי דאָס קעפּעלע, ברעכן די פיסלעך אוּן הענטלעך. איך גיב איר אַ קינדער־דאָזע אַספּירין, רייב איין מיט ספּירט די הענטלעך אוּן פיס־לעך, טוליע זי צו מיר אוּן זינג איר. ביינאַכט דערהערן מיר נעבן אונדזער הויז שיסעריין אוּן געשריין אוּן שטאַרק קלאַפּן אין טיר. זשאַנדאַרמען זענען געקומען מאַכן אַ רעווי־זיע אין הויז, ווייל מ׳האָט זיי צוגעטראָגן, אַז מיר באַהאַלטן אויס יידן. לוסיא האָט זיך זייער דערשראָקן פאַר זיי אוּן וויינט אַרומנעמענדיק מיין האַלדז. איך טרעט ניט אָפּ פון איר. מיין מאַן איז אין בעט אוּן האלינקא מאַכט זיי אויף די טיר אוּן גיט זיי די שליסל פון דער קאַמער. איינער פון די זשאַנדאַרמען רעדט צו מיר פויליש. ער זאָגט, אַז עמיצער האָט דערציילט, אַז צו אונדז קומען אַלע מאָל יידן, אָבער

זיי זען אַז עס איז ניט ריכטיק, ווייל מ׳האָט דאָך קיינעם ניט געפונען.

נאָכער האָב איך לוסיען באַרויקט און אויך אַליין געגאַנגען אין בעט, אָבער שוין ניט איינגעשלאָפן. גייענדיק אין דערפרי אין שטאָט אַריין האָב איך באַגעגנט נאָענט פונעם הויז אַ פוילישן פאָליציאַנט, וועלכער האָט אויף מיר זייער געקוקט. איך האָב שנעל מיינע זאַכן אין שטאָט ערלויבדיקט אוּן גייענדיק צוריק האָב באַמערקט, אַז דאָס עסן וועלכעס כ׳האָב צוריק מיט דריי טעג אַרויסגעלייגט פאַר חיימ׳ן ליגט ניט געריבט. איך וויל עס צונעמען, האָב אָבער מורא עמיצער זאָל דאָס ניט מערקן, און ריר זיך ניט צו צו דעם. דער פאָליציאַנט איז שוין ניט געווען.

עס גייט אַוועק אַ געוויסע צייט, און ווידער מאַכט מען ביי אונדז רעוויזיעס. איינמאָל בייטאָג, איינמאָל ביינאַכט, און אַזוי עטלעכע מאָל אין פאַרשידענע צייטן פון טאָג אוּן נאַכט. איך דערוויס זיך בסוד, אַז מ׳קוקט אונדז נאָך בייטאָג און ביינאַכט. די נעכט זענען שוין קילע.

איינמאָל, וועז איך בין דורכגעגאַנגען נעבן דער זשאַנדאַרמעריע, איז אַרויס אַ זשאַנדאַרם און מיך אַריינגערופן צום קאָמענדאַנט. ער האָט מיך געפרעגט צי דאָס קינד איז נאָך ביי מיר, אוּן וועז איך האָב דאָס באַשטעטיקט האָט ער מיר געהייסן אַריינטראָגן אין גערייכט אַ ביטע אויף צו אַדאָפּטירן דאָס קינד. איך האָב זיין באַפעל אויסגעפירט און שפעטער מיט אַ פּאָר טעג אַריינגעטראָגן אַ ביטע און געקריגן אויף דעם אַ באַשטעטיקונג.

איך דערציילּ לוסיען, אַז זי דאַרף זיך ניט מער באַהאַלטן, אַז איך וועל זיין איר מוטער אוּן דער פעטער איר פּאָטער. און די טעג לויפן. אין שולע קומט אָן מיליטער און מיר מוזן אָפּטרעטן אונדזער הויז דעם קאָמענדאַנט. מ׳גיט אונדז אַ שמוציק הייזל וווּ די שצערעס לויפן אַרום און אַזוי מוזן מיר ווינען אַ פּאָר מאָנאַט. דאָס מיליטער גייט אַרויס און מיר ווינען ווידער אין אונדזער הויז. און ווידער קומט מיליטער פון דער שוצפּאָליציי, און נאָכאַמאָל קריגן מיר אַ באַפעל צו באַפרייען אונדזער הויז פאַרן קאָמענדאַנט.

לוסיא איז שטאַרק פאַרקילט און ליגט קראַנק. דער דאָקטאָר ערלויבט ניט רירן זי פון הויז. אין דעם קומט אַריין דער קאָמענדאַנט באַטראַכטן דאָס הויז און זענעדיק אַז דאָס קינד איז קראַנק און הוסט שטאַרק, ערלויבט ער אונדז פאַרבלייבן, מיט דעם באַדינג, אַז מיר וועלן זיך ניט באַנוצן מיט דעם הויפט־אַריינגאַנג, כדי ניט דורכגיין נעבן די זעלנער. אַזוי אַרום זענען מיר 5 מענטשן פאַרבליבן אין איין קליין צימערל, ווייל מארי, וועלכע איך האָב ערצויגן, איז געקומען צו אונדז פון לוצק.

עס איז דאָס 1944 יאָר. די שוצפּאָליציי האָט אונדז פאַרלאָזן נאָך אַ פּאָר וואָכן. אָבער אין געגנטייל האָט די געסטאַפּאָ פאַרנומען מיין גאַנצן שטח ווי אויך פון נאָך 4 אַרומיקע פאַמיליעס און פון דער שולע, און אונדז אַרויסגעטריבן. דעם גרויסן פלאַץ האָט מען געדיכט אַרומגעצוימט מיט אַ דרוטענעם פלויט. עס דאַרף זיין אַ אַרבעטס לאַגער, אָבער עס וועיזט זיך אַרויס, אַז מ׳בויט אַ קרעמאַטאָריום... אין אַפּריל פירט מען צו טויטע קערפּערס ווי אויך קרבנות פון לאָדזשער געטאָ. דער קאָמענדאַנט פון דעם לאַגער וווינט אין מיין הויז און מיר וווינען אין שטאָט, אין זייער שלעכטע באַדינגונגען. לוסיא קריגט קאָקלוש.

אַנהויב יוני קומט צו מיר פלוצים אַ געסטאַפּאָ־מענטש און זאָגט אַז מאָרגן 11 פאָרמיטאָג דאַרף איך קומען צום קאָמענדאַנט מיט דער „זי׳דובקע״ וואָס איז ביי מיר. איך ערקלער אים, אַז עס האָדעווועט זיך ביי מיר אַ געפונען קינד, אויף וועלכער מענטשן זאָגן, אַז זי איז אַ יידישע, אָבער איך וועל ניט שוועריג, ווייל דאָס קינד קען דאָוועגען און אַזוי ווייטער. מיין טענה׳ן העלפט ניט און מ׳דאַרף מאָרגן גיין.

די דייטשן, הערט מען, האַלטן שמאָל... אַ גאַנצע נאַכט דאַוון איך און בעט גאָט ער זאָל מיר העלפן, און אַזוי אויך אויפן וועג צום קאָמענדאַנט פון געסטאַפּאָ. מיר טרעפן אים ניט און מ׳מוז וואַרטן אַ פּאָר שעה. לוסיא איז הונגעריק, איך בעט מ׳זאָל מיך אַרויסלאָזן אָדער געבן דעם קינד עסן. מ׳גיט איר עסן און אויך צוקערקעס.

דער קאָמענדאַנט קומט. ער פרעגט מיך אַלץ אויס פון אָנפאַנג, הייסט זיך ווייזן, ווי האָב איך דאָס קינד געפונען. איך דערציילּ אים אַלץ, אַז איך האָב געמאָלדן דער זשאַנדאַרמעריע, אַז איך בין קינדערלאָז און אַז מ׳האָט מיר ערלויבט דאָס קינד דערציען, און אַדאָפּטירן, אַז איך האָב אַ נומער פון דער ביטע וועלכע איז אַריינגעטראָגן געוואָרן. דער קאָמענדאַנט רעדט אין טעלעפאָן מיט דער זשאַנדאַרמעריע און פון דאָרט באַשטעטיקט מען אַלץ וואָס איך האָב געזאָגט. ער נעמט דאָס קינד אויף די הענט. קושט איר און גיט איר צוקערקעס. מיר איז ער מכבד מיט אַ פּאַפּיראָס און זאָגט, אַז אין 20—15 טעג אַרום פאַרלאָזן זיי דאָס פלאַץ און איך וועל קענען צוריקגיין אין מיין הויז.

דעם 28 יוני קום איך צוריק אין מיין הויז. עס איז ווייטער דאָ פיל מיליטער, וועלכעס גייט שוין אויף צוריק, זיי פאַרבלייבן בלויז איין נאַכט אַדער רוען זיך אויס און גייען ווייטער. יעדער מיינט אַז לוסיא איז מאריס קינד. מארי איז אַ שוואַרצע און אַזוי אויך לוסיא.

די באַלשעוויקן באַמבאַרדירן סאָקאָלאָוו און מ׳הערט שטאַרק יעדן אויפּרייס. לוסיא קריגט גרויס פיבער. פון שרעק ווערט איר הייס און קאַלט. דער דאָקטאָר זאָגט אַז עס איז פון נערוון. מיר גראָבן אַ בונקער, די דייטשן העלפן אונדז. אייניקע ראַטן אונדז לויפן, אָבער וווּ? אייגער פון זיי, זייער אַ פיינער זאָגט, אַז עס האָט קיין זין ניט צו לויפן. מ׳דאַרף אַראָפּגעמען אין בונקער היי, אויסבעטן דעם קראַנקן קינד אַ ווארעם געלעגער, ווייל די נאַכט וועט זיין אַ שרעקלעכע. אַזוי איז טאָקע געווען. אפשר 500 אַראָפּלאָזנען האָבן באַמבאַרדירט די סטאַציע אין סאקאלאוו. עס איז 10—8 קילאָמעטער וווייט פון אונדז. ביי אונדז אין די צימערן איז גאַנץ ליכטיק פון די באָמבעס. שוין פון דער ערשטער באָמבע האָבן זיך די טירן און פענצטער אויפגעריסן.

דאָס קינד, אַ צעשראָקענע, האָט מיט די הענטלעך אַרומגענומען מיין האַלדז און רירט זיך ניט פון מיר. דער דייטש האָט מיך געהאַלפן אַראָפטראָגן זי אין בונקער. די באָמבאַרדירונג האָט געדויערט פון 12 ביינאַכט ביז 3.15 פאַרטאָג. דער טאָג איז געווען אַ רויקער, אָבער די נאַכט אַזוי ווי די פאַריקע — פון 11 ביז 4 פאַרטאָג.

דאָס מיליטער איז אין אייליגניש אַריבער די שטאָט אין זיין צוריקוועג. דאָס קינד איז קראַנק און קען ניט עסן. דער דאָקטאָר באַרויקט מיך, אַז עס איז אַלץ נערוון, און וועט איבערגיין. אַזוי ציט עס זיך ביז אויגוסט.

אין אויגוסט קומט צו אונדז אַריין דאָס רוסישע מיליטער. נעבן מיין הויז שטעלט מען אָוועק די האַרמאַטן און אונדז הייסט מען גיין. 3 טעג און 2 נעכט זיצן מיר אין קעלער פון דער שולע און ווען מיר גייען אַרויס, האָבן מיר ניט צו וואָס זיך אומקערן... ניט קיין שטיקל ברויט און ניט קיין גראָשן... אַפילו ניט אויף צו קויפן מילך פאַרן קינד...

איך בין זייער פאַרזאָרגט. אָבער גוטע מענטשן האָבן מיר געהאָלפן. מ׳האָט מיר געגעבן מילך פאַרן קינד, איך האָב נאָך געפונען אַ ביסל קאַרטאָפל. דער פראָנט האָט זיך דערווייטערט פון אונדז, אָבער די קאַפּיטאָנען און די לויט־נאַנטן זענען ביי אונדז פאַרבליבן. איך האָב זיי דערציילט וועגן אונדזער נויט און זיי האָבן אונדז געהאָלפן. איך האָב פאַרקויפט וואָס איך האָב געקענט און זיך אַזוי געהאָלפן. לוסיא איז געזונט געוואָרן.

אין סעפטעמבער 1944 האָט אונדז באַזוכט הער רייזמאַן און געזען דאָס קינד. איך האָב זי אָנגעהויבן נעמען אין שולע, ניט כדי צו לערנען, נאָר פאַר געזעלשאַפט. אָבער זי האָט זיך געהייסן קויפן אַ ביכעלע און אַ העפט און האָט זיך אויסגעלערנט שרייבן, רעכענען און זינגען א.אַ.וו.

אין 1945 יאָר איז ווידער געקומען צו אונדז הער רייז־מאַן. ער האָט געקויפט דעם קינד אַ פאָר שיכלעך און שפּע־טער מיט אַ פאָר מאָנאָט געגעבן פאַר איר 2000 זלאָטעס. ער האָט אויך צוגעזאָגט אַ פאָר שיך פאַר מיין מאַן, ווייל ער האָט אים געזען גיין אין לאָפּצעס, אָבער האָט דאָס ניט ערפילט.

אין מאַי 1945 האָט אונדז הער רייזמאַן געבראַכט אַ טאָרבעלע מילך־פראָשעק, 2 פעקלעך זופּ און אַ האַלבע קילאָ צוקער. אַ חוץ דעם נאָך 1000 זלאָטעס. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז ער פאָרט אַרויס, אָבער הער ביעלאָווסקי בלייבט אַלס פרעזעס פונעם יידישן קאָמיטעט. הער ביע־לאָווסקי האָט זייער וויניק וועגן לוסיען געדענקט און איך האָב גאָרניט פון אים פאַרלאַנגט. גאָט האָט מיר געהאָלפן אַז דאָס קינד האָט קיין הונגער ניט געליטן. זי איז געגאַנגען אין שולע און איך האָב זי ערציונגן לויט די שענסטע מידות. לוסיא האָט געווּסט אַז איך בין ניט איר מוטער, אָבער זי האָט אויך גוט געווּסט, אַז איך האָב איר לעבן געראַטעוועט. איך האָב דאָס רעכט זי ליב צו האָבן, ווייל זי האָט שוין ניט קיין אַנדער געטרייַ האַרץ, און קיינער האָט איר ביז יעצט קיין ליבע ניט אַרויסגעוויזן. איך האָב קיינמאָל ניט ערלויבט דאָס קינד קריוודען, איך האָב דורכגעמאַכט אַ סך אונאַמגענעמלעכקייטן, אָבער דאָס קינד האָט דאָס קיינמאָל ניט געהערט און ניט געווּסט. איך ערציי זי פאַר גאָט און פאַר לייט. לוסיא וואַקסט און לערנט. זי דערציילט ווי גוט עס וועט זיין, וען זי וועט אויסוואַקסן און אַרבעטן און האָבן אַ סך געלט. דאַמאָלס וועט זי קויפן אַלץ פאַר דער מאַמען און אויסהיילן דעם פאָטער.

און אַזוי איז געקומען דאָס 46 יאָר. עס זענען געקומען יידן, פרויען און מענער, זיי האָבן זיך אינטערעסירט מיט לוסיען; הער טשערוואנקא האָט געבראַכט פאַרשידענע פאַרשלאָגן, וועלכע האָבן דאָס האַרץ צוריסן. עס איז געקומען ניעביעסקיקוויאט און דערציילט, אַז דער ברודער פון לוסיעס פאָטער, קומט צוריק פון רוסלאַנד און דער ברודער פון איר מוטער געפונט זיך אין אַמעריקע. גוט, זאָל ער אַהער־קומען. אינצווישן האָב איך מיר אינטערעסירט, צי מוז איך לוסיען אָפגעבן. עס איז געקומען נאָך אַ פאַרפאַלק שמועסן מיט מיר וועגן דעם. איך האָב זיך אויך געמאַלדן אין יידישן קאָמיטעט. דאָרטן האָט מען מיר געזאָגט אַז פארביאַזש איז געקומען און איז אָוועק קיין וועגראָוו. איך האָב אים ניט טאָקע דאָרטן געטראָפן. איך האָב אים ניט געקענט און קיינמאָל ניט געזען, ער האָט מיר אָבער צוגעשטעלט צייגן, און מענטשן האָבן מיר געזאָגט, אַז ער איז ווירקלעך דער ברודער פון לוסיעס פאָטער.

ווען איך האָב דערציילט לוסיען, אַז מען וויל זי ביי מיר צונעמען האָט זי צוערשט זייער מורא געהאַט, אָבער לאַנגזאַם האָב איך זי צו דעם צוגעגרייט. ווייל פארביאזש האָט עס זייער געבעטן און ערקלערט, אַז דאָס קינד איז דאָס איינציקע הייליקע וואָס איז אים פאַרבליבן פון דער גאַנ־צער משפחה. ער האָט מיר מיט יידישן ערן־וואָרט (הן צדק) צוגעזאָגט, אַז מיין גאַנץ לעבן וועל איך זיין אין קאָנטאַקט מיטן קינד, און אַז אויך ער וועט אין מיר געדענ־קען. ער וועט שרייבן צו זיין ברודער אין אַרגענטינע און צו אַ קרוב אין אַמעריקע, אַז דאָס קינד לעבט. צוזאַמען מיט פאַרביאַזש׳ן, לוסיעס פעטער, האָב איך צוגעגעריט דאָס קינד אין משך פון עטלעכע טעג, און זי אָפגעגעבן אָפּפירנדיק זי קיין וואַרשע. זי האָט געדאַרפט פאָרן מיט איר פעטער קיין ליגניצע, וווּ פאַרביאזש איז צייטווייליק, נאָכער קיין מאנאכיום (מינכען?) און פון דאָרט ווייטער.

לוסיא געפינט זיך שוין ניט ביי מיר זייט 2 וואָכן. ס׳איז מיר זייער שווער. ניט איך און ניט מיין מאַן קענען שלאָפן אָדער עסן. איר פלאַץ ביים טיש איז לוידיק, איך שטוב איז אַ פוסטקייט, אין די אויערן רוישט, קיינער טוליעט זיך ניט און זינגט ניט, איך לערן קיינעם ניט, די טעג זענען לאַנגע און לאַנגווייליקע...

די קינדער האָב איך ערקלערט, אַז לוסיא פאָרט קיין וואַרשע. פון צייט צו צייט קומען אירע חברטעס און פרעגן ווען זי קומט צוריק.

איך וועל שוין דאָס קינד קיינמאָל, קיינמאָל ניט זען...

לאקייציק האלינא
מריה קומקובנה

פעלאניא פאנעלגעזאנגאוואַ
וועגראוו, 15.9.1946

אזוי זענען זיי אומגעקומען ...

...כי גדול כים שברך — מי ירפא לך ?
(איכה, ב', יג)

ארעם איז די מענטשלעכע פען און איז נישט ביכולת אויסצודריקן דעם פיין און צאַרן, וואָס ברויזן אויף אויפסנייי אין אונדז יעדעס מאָל ווען מיר פרווון צו באַהאַנדלען די גרויסע, ממש קאָסמישע טראַגעדיע פון יידישן פאָלק אין די צייטן פון דער דייטשישער אָקופאַציע אין פוילן און אין אַנדערע לענדער. מ'טאָר אָבער נישט פאַרלירן די האָפענונג אין דער גערעכטיקייט פון דער געשיכטע און דעם גלויבן, אַז ס'וועט נאָך קומען אַ טאָג פון שטראָף און נקמה. דעריבער זענען מיר מחויב צוזויפצוזאַמלען און פאַרשרייבן פאַר די קומענדיקע דורות יעדע שפּאָר פון אינפאָרמאַציע און כראָניק, וואָס האָבן אַ שייכות צו דער נאָך קיינמאָל נישט געווען בעסטיאַלישער פאַרניכטונג פון אַ דריטל אונדזער פאָלק, „למען ידעו דורותיכם" — כדי אונדזערע קינדס־קינדער זאָלן וויסן, וואָס מענטשלעכע בעסטיעס האָבן אונדז אָנגעטאָן.

ישראל'ס פרוי, אַרויס מיט אירע צוויי קינדער אָפקילן זיך, האָט מען זיי באַלד פאַרכאַפט און אָפגעשיקט קיין טרעבלינקע.

ישראל, זיין ברודער אריה און מוטער — זענען 7 וואָכן שפּעטער אַרויס, געאַרבעט, ווייטער געלעבט אין שטאָט און אייניצייטיק זיך פאַרשאַפט אַ נייעם בונקער, ביי אַ פאָליאַק, נעבן שעכטהויז. וועמען ס'האָט זיך דערנענטערט די צווייטע אַקציע זענען זיי, צוזאַמען 16 נפשות, אַריין אין בונקער. דער באַנדיטישער גוי האָט קודם כל אַלץ פון זיי צוגענומען און דערנאָך פאַרמסרט פאַר דער זשאַנדאַרמעריע. גלייך זענען זיי געקומען צום אָנגעוויזענעם אָרט. די מענער האָבן זיך געבעטן רחמים, אַז לכל הפחות זאָלן פאַרשוינט ווערן זייערע ווייבער און קינדער. אָבער דאָס געשריי און געווייַן האָט נישט געהאָלפן. אַלע אויסבאַהאַלטענע אין בונקער זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

טויטע קערפערס פון וועגגראָוער יידן אין טאָג פון דעפּאָרטאַציע קיין טרעבלינקע.

פאָלגנד אַן אַלפאַבעטישע ליסטע פון וועגגראָוער יידן, וואָס איז געלונגען פעסטצושטעלן אויף וועלכן אופן און טיילמאָל אויך ווען זיי זענען אומגעקומען. די ליסטע איז נאָר אַ טראָפן פון אַ ים, אַ קליין ברעקעלע פון די טויזנטער וועגגראָוער, וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן און זייערע מיטהעלפער. אָבער ווי שוין געזאָגט טאָרן מיר נישט אויסבאַהאַלטן אויך דאָס ביסל אינפאָרמאַציע וועגן אייניצלנע קרבנות, וואָס איז אונדז געלונגען אויסצוגעפינען. ס'זענען אויך געווען אַקטן פון ספּאָרדאַישן העלדישן ווידערשטאַנד און אויך זיי איז אַ מצווה צו פאַרשרייבן.

אלבלנ'ג — די משפּחה האָט געהאָט אַ בונקער אין וועלכן אַלע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. איינמאָל איז פייקע, גראַיעווער חיה פייוויש'ס — זי האָט געזוכט הילף ביי אַ באַקאַנטן קריסט אין רוכנע. געהאָפט, אַז זי וועט זיך קאָנען דאָרט אויסבאַהאַלטן און ראַטעוון דאָס לעבן. האָט דער גוט־באַקאַנטער פאָליאַק אונטערגעשטעלט זשאַנדאַרמן, וועלכע האָבן זי דערשאָסן אין רוכנע נאָך אין נאָוועמבער 1942.

מילקע, די טאָכטער פון חיה פייוויש'ס, מיט איר מאַן איז געווען אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט אין מיעדזאנקע און דאָרט געבוירן אַ קינד. דער קריסט האָט געווּסט, אַז זיי האָבן פיל געלט, האָט ער זיי אַרויסגענאָרט פון באַהעלטעניש און אונטערגעשטעלט שקצים, וועלכע האָבן געכאַפט די אומגליקלעכע און געשלעפט 4 קילאָמעטער ביז צו דער זשאַנדערמעריע, וווּ זיי זענען באַלד דערשאָסן געוואָרן. די שקצים

האָבן אַלס לוין באַקומען די מלבושים פון די אומגעבראַכטע, און דער גוט־באַקאַנטער פאַליאַק האָט צוגענומען דאָס גאַנצע פאַרבליבענע פאַרמעגן און פטור געוואָרן פון יידישן פאַר־פאַלק צוזאַמען מיטן אָט־וואָס געבוירענעם קינד.

גרינבערג אסתר, בת משה, איז דערהרגעט געוואָרן אין הויז פון דער פאַמיליע ווייסטרויב, בעת דער באָמבאַרדירונג פון וועגראָוו.

האָלאַנד מענדל — האָט נישט מסכים געווען צו פאַר־לאָזן זיין הויז. אין טאָג פון דער אַקציע האָט מען אים אַרויסגעשלעפט פון שטוב און געפירט צום בית־עולם דורך דער יאַטקע־גאַס. ווען ער איז דערגאַנגען צו דער פלומפ נעבן הויז, וווּ ס׳האָט געווינט דער רב, האָט ער זיך אַרויפ־געשטעלט אויף דער פלומפ, געריידט קעגן היטלערן אוּן אַנגעזאָגט, אַז דייטשלאַנד מוז די מלחמה פאַרלירן. די ס.ס. לייט האָבן אים גלייך דערשאָסן. זיין פרוי גיטל, בת יצחק מרווווקא, איז צוזאַמען מיטן זון דערשאָסן געוואָרן אין זעלבן טאָג אויפן בית־הקברות. די טאָכטער לילי איז ניצל געוואָרן אוּן לעבט איצט אין בוענאָס־איירעס.

האַלבערשטאַט שמואל — אויך ער האָט נישט געוואָלט פאַרלאָזן זיין הויז אוּן גיין גוטוויליק קיין טרעבלינקע, ווייל ער האָט גוט געוווּסט וואָס דאָס באַדייט. איז ער טאַקע דערשאָסן געוואָרן ביי זיך אין שטוב אוּן באַגראָבן געוואָרן אויפן בית־עולם. זיינע צוויי טעכטער האָט מען גענומען קיין טרעבלינקע.

ווייסטרויב נתן מיט זיין פרוי האָבן באַקומען נומערן צו פאַרבלייבן אין דער שטאָט אוּן האָבן אויך געהאָט דאָס רעכט צו געפינען זיך אויסערן געטאָ. זיי זענען געגאַנגען נעכ־טיקן ביי אַ באַקאַנטן קריסט אויף דער סטאַרווישער גאַס. צומאָרגנס פרי, ווען זיי זענען אַרויס אויף דער גאַס האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויף עטלעכע דייטשן, וועלכע האָבן געוואָלט דערשיסן זיין פרוי זאָלן זיי אויך אים נישט פאַר־שוינען. די רוצחים האָבן זיך נישט געקוועטשט אוּן דער־פילט זיין פאַרלאָנג: זיי האָבן דערשאָסן דאָס פאַרפאָלק אויף דער סטאַרווישער גאַס. דאָס איז געווען אין מערץ 1943, פאַר דער צווייטער אַקציע.

כדאי צו באַמערקן, אַז אין געטאָ איז נתן ווייסטרויב געווען דער איינציקער דאָקטאָר. בעת ס׳האָט געבושעוועט דער טיפוס האָט ער געאַרבעט טאָג אוּן נאַכט. ער פלעגט זאָגן די קראַנקע: צוליב וואָס ווילט איר לעבן? ס׳איז דאָך בעסער צו שטאַרבן פון טיפוס, ווי דערשטיקט צו ווערן אין די גאַז־קאַמערן. אָבער דער טיפיש יידישער דראַנג צו לעבן איז געווען שטאַרקער: יעדערער האָט געגלויבט, אַז די הילף מוז קומען אוּן דאָס איז נאָר אַ פראַגע פון צייט — ווייניק צייט. אוּן דעריבער דאַרף מען אויסהאַלטן אוּן נישט זיך מתייאש זיין.

ווייסטרויב אברהם יהושע מיט עטלעכע חברים האָבן זיך פריצייטיק צוגעגרייט פאַליציי־אוניפאָרמען מיט לעגיטי־מאַציעס, כדי אַזוי אַרום צו ראַטעווען זיך דאָס לעבן. ווען אָבער אברהם יהושע האָט געזען ווי מ׳פירט זיין פרוי און קינדער, האָט ער זיך אַליין געשטעלט אין דער ריי צוזאַמען מיט זיין משפחה און גלייך מיט אַלע אַנדערע זענען זיי אַפ־געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

ווייסבאָרט ראובן בן ישראל מענדל איז אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה געקומען צו פוס פון וואַרשע קיין וועגראָוו. כדי נישט אויפצוועקן זיין משפחה, האָט ער זיך געלעגט שלאָפן אין הויף נעבן אַ בוים און דאָרט געפונען זיין טויט בעתן באָמבאַרדירן פון וועגראָוו, ווען אַ באָמבע האָט געטראָפן דאָס הויז פון דער פאַמיליע ווייסטרויב.

וואָגמאַן משה, בן אהרן לייטשעס, איז דערשאָסן געוואָרן פין אַ פוילישן פאָליציאַנט פאַר דער צווייטער אַקציע.

זשימא שמחה מיט זיין משפחה זענען אַנטדעקט געוואָרן איז אַ באַהעלטעניש. מען האָט זיי אָפגעפירט אויפן בית־הקברות און געצוווּנגען אַליין זיך אויסגראָבן אַ קבר. אַיידער זיי זענען דערשאָסן געוואָרן האָט שמחה זשימא באַווּיזן צו שפייען די דייטשן אין פנים אַריין און אָנזאָגן זייער נאָענטן סוף. באַלד האָבן קוילן פאַרמאַכט זיין מויל און פאַרשניטן דאָס לעבן פון דער גאַנצער משפחה.

זלאטאווסקי שרה און רויזע, די טעכטער פון טויבעלע בערטשי׳ס — ווען די ס. ס. באַנדיטן זענען געקומען זיי אַרויספירן צום דערשיסן, האָבן זיך די צוויי שוועסטערס געוואָרפן אויף די דייטשן, אַרונטערגעריסן זייערע שליפעס און צעדראַפעט זייערע פנימער. ביידע זענען דערשאָסן געוואָרן אין זייער שטוב.

זילבערמאַן יחזקאל, האָט איבערגעלעבט די צווייטע אַקציע און נאָך אַ לענגערע צייט געבליבן לעבן מיט זיין משפחה. אָבער אַ קליין טעכטערל זיינס איז דערשאָסן ge־וואָרן בעת דער ערשטער אַקציע, ווען זי איז אַרויסגעלאָפן פון בונקער.

זילבערמאַן און זיין משפחה האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף קריפ במשך אַ לענגערע צייט ביים פויער טשאַפטשיק, וועלכער האָט זיי ענדלעך איבערגעגעבן די דייטשן און אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן. יחזקאל איז געווען זער רייך און דער פויער האָט אַפּנים אויך צוליב דעם געוואָלט פטור ווערן פון יידּ, כדי צו פאַרכאַפן זיין פאַרמעגן. שריפטלעכע פרטים דעריבער האָט מיר איבערגעגעבן יצחק ביעלאָווסקי. יחזקאל האָט נישט געגלויבט, אַז ער וועט איבערלעבן די מלחמה און אַזוי איז טאַקע געווען.

טקולסקי ליבע איז אין אויגוסט 1939 געקומען פון ארץ־ישראל צוזאַמען מיט איר זינדל, דעם 14 חדשימדיקן יעקב דוד, אויף אַ באַזוך אין וועגראָוו צו איר באָבען רבקה־רחל. אַנגעקומען אין וואַרשע איז זי שוין אין טאָג פון אַ באָמ־באַרדירונג אוּן איז פאַרשאָטן געוואָרן פון אַ באָמבע־אויפ־רייס אוּן דערביי צעבראָכן אַ פוס אוּן פאַרלוירן איר ארץ־ישראלדיקן פאַספאָרט. דאָס קינד איז אַרויס בשלום. ליבע איז אָפגעלעגן עטלעכע חדשים אין שפּיטאָל אוּן שפּעטער אַנגעקומען קיין וועגראָוו אוּן געלעבט אין שוועכ באַדינ־גונגען ביי דער באָבען. צוליב מאַנגל פון דאָקומענטן האָט זי נישט געקאָנט טענהן, אַז זי איז אַן אויסלענדערין אוּן, פאַרשטייט זיך, מער נישט געקאָנט פאַרלאָזן פוילן.

בעת דער ערשטער אַקציע, ווען מען האָט איר באַפוילן צו גיין צוזאַמען מיט איר שיין יינגעלע אויפן בית־עולם, האָט זי געבעטן בײַ די מערדער, אַז זיי זאָלן פֿאַרשוינען דאָס פּיצל קינד. פֿאַרשטייט זיך — אומזיסט, גראָד אומגעקערט: די חיהשע מערדער האָבן קודם דערשאָסן דאָס קינד אין די אויגן פון דער מוטער, וועלכע האָט זיך היסטעריש געוואָרפן אויף די רוצחים. אין זעלבן מאָמענט איז זי אויך דערהרגעט געוואָרן.

יאָסקוקע נאָטע. דער סופֿר, — די דייטשן האָבן אים פֿאַרנומען צוזאַמען מיט נאָך יידן. זייענדיק זעער אַ דיקער האָבן די בעסטיעס דווקא אים געצוווּנגען צו לויפן. אָבער דאָס איז געווען איבער זיינע פּיזישע מעגלעכקייטן דעריבער איז ער מער געפאַלן ווי געלאָפן. אָבער דאָס איז גראָד געווען דער אכזריותדיקער שפּיל מיט וועלכן די דייטשן האָבן זיך געקוויקט. זיי האָבן דעם סופֿר ביים לויפן און פֿאַלן אַזוי צעשלאָגן, דאָס ער איז געפאַלן אַ טויטער.

לאוּפמאַן יעקב איז געשטאָרבן אויף טיפוס בעת דער ערשטער אַקציע. זיין פרוי חוה ממשפּחת באָס איז געשטאָרבן פון קעלט און הונגער אין וואָלד. זייער טאָכטער בעלא צוזאַמען מיט אַ טאָכטער פון ז׳ווויצא האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אַ לענגערע צייט אין קלעמאוויזנע ביי אַ קריסטלעכן געראַטנער. ביים סוף פון דער צווייטער אַקציע האָט מען זיי געכאַפּט און דערשאָסן צוזאַמען מיטן גוי, ווייל ער האָט אויסבאַהאַלטן צווויי יידישע טעכטער.

לעוו יעקב משה — געשטאָרבן פֿאַר דער ערשטער אַקציע. זיין טאָכטער סערקע איז געפאַלן בעת דער ערשטער אַקציע, דעם 22־טן סעפּטעמבער 1942.

מענדזשעצקי — די גאַנצע משפּחה האָט זיך אין צייט פון דער אָקופּאַציע געפונען אין וועגראָוו און געטיילט דעם גורל פון אַלע יידן. איין זון, יחיאל, האָט עולה געווען נאָך אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן, לעבט היינט אין קאַנאַדע און האָט אַ געשעפטלעכע פיליאַלע אין ישראל.

פּערעלע, אַ טאָכטער פון חנה לבית מענדזשעצקי, איז אויסבאַהאַלטן געוואָרן בײַ דער קריסטין וואַנכאַלסקי. די גויה האָט באַקומען גוט באַצאָלט. זי האָט טאַקע צוגענומען דאָס געלט און שפּעטער אונטערגעשטעלט די זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט דאָס קינד דערשאָסן.

מאַנדלבוים יודל און זיין גאַנצע משפּחה זענען אַריבער ווויגען אין קאַלושין און אַלע זענען דאָרט אומגעקומען.

מאַנדלבוים ר׳ הערשל נחמן׳ס האָט זיך אויסבאַהאַלטן מיט צווויי טעכטער בײַ אַ קריסט, ביז אַ געוויסן טאָג האָט ער זיי אַרויסגעיאָגט. זיי זענען געגאַנגען אין וואַלד און ר׳ הערשל איז דאָרט אויסגעגאַנגען פון קעלט און שניי. צווישן די געדיכטע בוימער. דאָס איז געווען נאָך דער ערשטער אַקציע. די צווויי טעכטער זענען ניצל געוואָרן און לעבן — איינע אין ישראל און די צווייטע אין אַרגענטינע.

מאַנדלבוים משה בן ישראל־יצחק האָט געלעבט אַ צייט נאָך דער צווייטער אַקציע. אַ געוויסן טאָג איז ער אַרויס פון זיין באַהעלטעניש, האָבן אים דערזען שקצים און אים דערהרגעט מיט שטייגער אויף דער גאַס.

מאַנדלבוים רחל׳ה, די טאָכטער פון ישראל־יצחק, האָט געהאָט זייער אַ שיין מיידעלע, האָבן עס די דייטשישע בעסטיעס אויפגעשפּיזט אויף אַ שטילעט און אַרומגעטראָגן אין מאַרק, כדי יידישע מוטערס זאָלן דאָס זען. דערנאָך האָבן זיי די מוטער פון מיידעלע דערשאָסן אויפן בית־עולם.

נייַמאַן דוד אייזיק — געלעגן קראַנק אין בעט ביי זיך אין שטוב. די דייטשע בעסטיעס האָבן אים דערמאָרדעט אין בעט אין דער ערשטער אַקציע. זיין זון מאָטל, דער לעצטער פון זיין משפּחה, איז אומגעקומען דעם ערשטן מאי 1943.

ניסמאַן, דער דענטיסט, איז אַריבער ווויגען קיין קאַסאָוו און מיטגעמאַכט דאָרט אַלע שרעקלעכקייטן פון דער דייטשישער אָקופּאַציע, און איז פון גרויס צער און ווייטיק משוגע געוואָרן, און אין אַזאַ מצב האָבן אים די דייטשן דערשאָסן.

סאָטענשטיין עדיק, איז אַרעסטירט געוואָרן דורך די דייטשן. בעת דער אויספֿאָרשונג האָבן זיי אים אַזוי צעשלאָגן, דאָס ער איז געפאַלן אַ טויטער און קיינער ווייסט נישט ווו זיי האָבן פֿאַרטאָן זיין קערפּער.

סקרופּקא אהרן — געשטאָרבן אויף טיפוס נאָך דער ערשטער אַקציע. זיין פרוי מאַליע, בת אברהם איסר גאָלדשטיין, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

סלאוואטיצקי רויזע, 36 יאָר אַלט. האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי דער קריסטין דעינאראוויטש. די זשאַנדאַרמען האָבן געמאַכט אַן איבערפאַל אויפן הויז און דערשאָסן איר 8 יאָריקן זון יצחק׳ל און שפּעטער דערהרגט די מוטער. דאָס איז געווען דעם 10־טן אויגוסט 1942. איר צווייטער זון, הערשעלע, 13 יאָר אַלט, איז געשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע. ער איז אַראָפּגעשפּרונגען פון צוג און זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פויער. שפּעטער צוריקגעקומען קיין וועגראָוו. אַ שכנדיקער קריסט האָט אים דערקענט און הערשעלע איז דערשאָסן געוואָרן אויף דער גאַס. די טאָכטער שרה׳לע, 17 יאָר אַלט, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע אין יאָנואַר 1943.

פּשעפּיורקא פנחס, בן איטשע פּייוול, געשטאָרבן פֿאַר דער ערשטער אַקציע און געהאָט דעם זכות צו קומען צו קבר ישראל. שפּעטער אָבער האָבן די דייטשן אויפגעגראָבן אַלע קברים און פֿאַרברענט די מתים אין אַ ספּעציעלן אויוון; וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן ביי דער מיל פון מענדל קליין. זיין פרוי רעכל איז דערשאָסן געוואָרן בעת דער ערשטער אַקציע אין בערגמאַנס הויף.

פּשעפּיורקא שלמה׳לה, בן פנחס, איבערגעלעבט די ערשטע אַקציע, שפּעטער געכאַפּט געוואָרן מיט זיינע קינדער, איידעמס און אייניקלעך און אָפּגעפירט געוואָרן קיין קאַסאָוו און דערנאָך קיין טרעבלינקע. זיין פרוי, בריינדל, האָט די געסטאַפּאָ פֿאַרפיניקט אין אַרעסט.

פּשעפּיורקא משה, בן פנחס, אומגעקומען בעת דער צווייטער אַקציע (אָפּגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע). זיין פרוי חיה און זייערע קינדער פישל, ביילטשע, איטקע, זעליג און זייער עלטסטע טאָכטער אסתר מיט איר מאַן שלמה ביאַלאַסטאָק און זייער קינד — אַלע געכאַפּט געוואָרן אין דער ערשטער אַקציע און אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּשעפּיורקא מענדל, בן פנחס, געכאָפּט געוואָרן אין דער צווייטער אָקציע און אומגעקומען אין טרעבלינקע צוזאַמען מיט זיין ברודער משה (אַזוי האָט מיר איבערגעבן שמואל רייזמאַן, וועלכער האָט זיך מיט זיי געזעגנט איידער מ׳האָט זיי געפירט אין די גאַז־קאַמערן). זיין פרוי אסתר און זייערע זין זעליג און יצחק זענען אומגעקומען נאָך דער ערשטער אָקציע אין טרעבלינקע. זייער יונגסטע טאָכטער גיטעלע איז ניצל געוואָרן און לעבט אין ניו־יאָרק.

פּשעפּיורקא יוסף, בן פנחס, האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד צוזאַמען מיט זיין פרוי מלכה לבית גראדזיצקי און זייערע דריי קינדער — חייטשע, יעקב און אַ מיידעלע, וואָס איר נאָמען איז נישט באַווּסט. אַלע זענען זיי דערשאָסן געוואָרן בעת אַן איבערפאַל פון די דייטשן אין וואַלד און אויפן אָרט באַגראָבן געוואָרן.

פּשעפּיורקא פערל, בת פנחס, די פרוי פון משה פינקלשטיין, האָט נישט געוואָלט גיין קיין טרעבלינקע און אין טאָג פון דער ערשטער אָקציע האָט זי זיך פאַרסמט. איר מאַן מיט צוויי קינדער זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַנדערע אין טרעבלינקע.

פּשעפּיורקא שרה בת פנחס די פרוי פון משה שטיינברג מיט איר זון איזאָק זענען אַרויסגענומען געוואָרן אין טאָג פון דעפּאָרטאַציע פון דעם קריסט שולקאווסקי און געשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

פּשעפּיורקא פישל, בן פנחס, האָט זיך אויסבאַהאַלטן די גאַנצע צייט אין דאָרף ראזביטשע ביים קריסט בוטשינסקי, געלעגן אין אַ קעלער און איז קראַנק געוואָרן. נעאַנט פאַר דער באַפרייאונג האָט ער זיך געטראָפן מיט זיין יונגסטער שוועסטער נעמי, וועלכע איז אַראָפּגעשפרונגען פון צוג, וואָס האָט געפירט אַ טראַנספּאָרט יידן קיין טרעבלינקע. דורך פעלדער און וועלדער איז זי אַנגעקומען אין דאָרף ראזביטשע, וווּ זי האָט זיך דערווווסט וועגן איר ברודער פישל, וועלכער איז קורץ דערנאָך געשטאָרבן און נעמי האָט אים געמוזט אַליין באַגראָבן אין הויף פון קריסט. שפּעטער איז זי אַוועק אין וואַלד, געלעבט דאָרט 2 וואָכן, ביז דער באַפרייאונג. נעמי לעבט איצט אין ניו־יאָרק.

פּשעפּיורקא אברהם, בן פנחס, האָט זיך געפונען אין בונקער, וואָס איז אייניגעאַרדנט געוואָרן אין לאופמאַנס הויז. זיי האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד די דייטשן. אברהם איז אַנטלאָפן און געכאַפּט געוואָרן דורך די פּוילישע פּאָליציי, וועלכער האָט אים אָפּגעפירט אויפן בית־עולם און דאָרטן אָפּגעהאַקט זיינע הענט און פיס. די דאָזיקע פרטים האָט איבערגעגעבן זיין שוועסטער נעמי.

פּראוודא פרץ, מיט זיין משפחה, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער צוזאַמען מיט 30 פּאַרשוין. איינמאָל איז פרץ אַרויס ברענגען וואַסער, האָט מען אים דערשאָסן. דאָס איז געווען 3 וואָכן נאָך דער ערשטער אָקציע. זיין פרוי און קינדער זענען אומגעקומען בעת דער צווייטער אָקציע.

פּרידמאַן משה (סטראקס), מיט זיין משפחה, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם פון אייגענעם הויז ביז מ׳האָט זיי אַנטדעקט און דערשאָסן אויפן אָרט. נאָר איין טאָכטער האָט זיך באַווּיזן צו ראַטעווען פונעם בלוטיקן גיהנום און לעבט איצט אין שיקאַגאָ.

פּערקל אפרים, מיט זיין פרוי, זענען פאַרשטעקט געוואָרן בייַם קריסט בוטשינסקי, וועלכער האָט געווינט אויף דער רוכנער גאַס. קריסטן האָבן דערשנאַפּט די באַהאַלטענע און זיי אויסגעגעבן. ווי נאָר זיי האָבן פאַרלאָזט זייער באַהעלטעניש איז אפרים אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן און זיין פרוי איז מיט העק צעשלאָגן געוואָרן אויף טויט.

פּטאק אברהם האָבן די דייטשן געכאַפּט אויף אַרבעט און געשיקט קיין סטאַרוויש, וווּ ער איז דערשאָסן געוואָרן דורך אַ דייטש; זיין פרוי און קינד זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פּטאק נטע איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך דעם פּאָליאַק וואַנסאָווסקי נעבן דער ליוויער בריק.

קליין מענדל — האָט זיך די גאַנצע צייט אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט. נאָענט פאַר דער באַפרייאונג האָבן אַנדערע קריסטן אים אויסגעגעבן און די דייטשן האָבן דערשאָסן דעם ייד צוזאַמען מיטן קריסט און ביידע אינאיינעם באַגראָבן.

קרעדא, דער זון פון יחיאל, איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך דעם פּאָליאַק וואַנסאָווסקי נעבן דער ליוויער בריק.

קליין מענדל — האָט זיך די גאַנצע צייט אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט. נאָענט פאַר דער באַפרייאונג האָבן אַנדערע קריסטן אים אויסגעגעבן און די דייטשן האָבן דערשאָסן דעם ייד צוזאַמען מיטן קריסט און ביידע אינאיינעם באַגראָבן.

קרעדא, דער זון פון יחיאל, איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די פּאָליאַקן שוין נאָך דער באַפרייאונג. אַ צייט שפּעטער האָט מען זיין קערפּער געפונען אין וועלדל נעבן וועגנגראָוו.

קאַנדל יוסף, דער מאַן פון פייגע בת שלמה־לה פּשעפּיורקא, איז געכאַפּט געוואָרן צום בויען טרעבלינקע און מער נישט צוריקגעקומען.

קאכאן נח — די פּאָליאַקן האָבן אים דערשאָסן אין גאַס. ער איז געווען פון דער יידישער פּאָליציי.

רעקאַנט הערשל — האָט צוגעגרייט אַ באַהעלטעניש ביי זיך אויפן בוידעם. ווען די דייטשן זענען אַנגעקומען האָט ער זיי נישט אַרויפגעלאָזט. די מערדער האָבן געמוזט אויפרייסן מיט העק דאָס באַהעלטעניש און אַראָפּנעמען די משפחה מיט כוח. שפּעטער האָבן די דייטשן געפירט די גאַנצע משפחה איבער אַלע גאַסן צום בית הקברות און דאָרט זיי עצווינגען אַליין זיך אויסגראָבן אַ קבר. דערנאָך איז די גאַנצע משפחה אויסגעשטעלט געוואָרן ביים גרוב און ביזן לעצטן דורכגעלעכערט געוואָרן מיט קוילן.

שטיינבערג משה (מאשקע), מיט זיין פרוי פרומטשע און שנור, זענען אומגעקומען בעת דער ערשטער אָקציע. די איבעריקע קינדער אין דער צווייטער אָקציע. זייער הויז האָט מען פונאַנדערגענומען זוכנדיק דאָרט באַהאַלטענע יידן.

שטיינבערג שמואל, בן אליעזר, מיט זיין פאַמיליע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער ביי פנחס שטיינבערג במשך פון זעקס וואָכן. די פּוילישע פּאָליציי האָט דערשמעקט דאָס באַהעלטעניש, זיי אַרויסגעפירט פון קעלער און דערשאָסן אויפן אָרט.

שפּילמאַן זיינוול — געשטאַרבן אויף טיפוס נאָך דער ערשטער אָקציע. זיין פרוי, פערל בת אלתר טייבלום מיט די קינדער, האָבן נאָך אַ לענגערע צייט געלעבט ביז מען האָט זיי אויסגעגעבן און אַלע זענען דערמאָרדעט געוואָרן.

שפּילמאַן, די מוטער פון אלתר, האָט זיך אויסבאַהאַלטן

ביים דייטשן לערער שולץ. דערוויסנדיק זיך, אַז אַלע יידן אין וועגראָוו זענען פאַרשפּאַרט געוואָרן אין געטאָ, האָט זי בשום אופן נישט געוואָלט לענגער בלייבן ביי שולצן, און איז גוטווויליק אַריין אין געטאָ, כדי צו טיילן דעם גורל פון אַלע יידן. בעת דער אַקציע, וועו ס׳זענען אַריין אין שטוב די דייטשן איז זי געזעסן אויפן בעט און געזאָגט תהילים. די דייטשן האָבן זי געפרעגט צו זי איז אליין, האָט זי דרייסט געענטפערט „יאָוואָל", כאָטש אונטערן בעט איז געווען אַ קעלער אין וועלכן ס׳האָבן זיך אויסבאַהאַלטן יידן. זי איז אָפּגעפירט געוואָרן אויפן בית־עולם, דאָרטן האָבן זיך שוין געפונען פיל יידן, פון וועלכע אַ טייל האָבן זיך אויסבאַהאַלטן צווישן די מצבות. די דייטשן האָבן אַוועקגעשטעלט מאַשינען־געווער קעגן די צוגויפגעטריבענע אויפן בית־הקברות און אַלעמען דערשאָסן. לויט פאַרשידענע באַריכטן זענען אין דער שחיטה אומגעקומען פון 3 ביז 4 טויזנט יידן.

איז דער בונקער אַנטדעקט געוואָרן. די אויסבאַהאַלטענע האָבן מקבל פנים געווען די דייטשן מיט אַ שיסעריי און עטלעכע פון די באַנדיטן זענען דערהרגעט געוואָרן. ס׳האָט אָנגעהאַלטן אַ שטאַרק שיסעריי און אויס נקמה האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן די גאַנצע גאַס, פון לאופמאַנען ביז צו מיכאל אליעזר רעשעס הויז. אַ טייל פון די אויס־באַהאַלטענע יידן איז געלונגען צו אַנטלויפן, אָבער זיי זענען געכאַפּט און דערשאָסן געוואָרן. אַנדערע זענען צעשניטן געוואָרן אויף שטיקער נעבן בית־הקברות.

חסידים גייען אויף קידוש השם, אדער אן אפמאך מיט דער געסטאפא

אַ מערקווירדיקער פאַקט פון פאַסיווער גבורה איז פאַר־געקומען בעת אייגער פון די דעפאָרטאַציעס קיין טרעב־לינקע. אַן עדה חסידים האָט געשיקט אַ דעלעגאַציע צו דער געסטאַפּאָ, אַז זי זאָל פאַרשפּאַרן זיי דאָס גיין קיין טרעב־

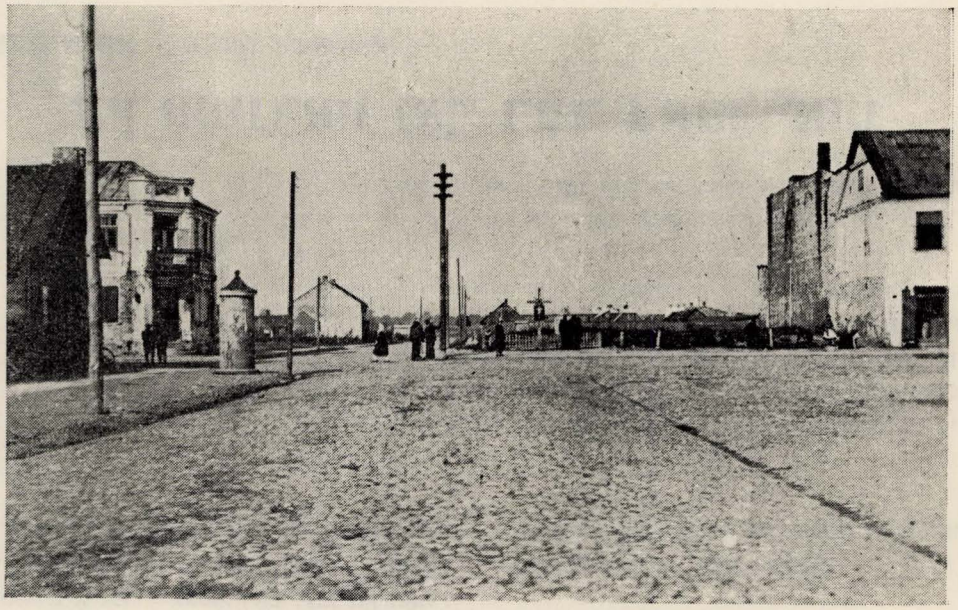

ר׳ הללס גאַס — נאָכן ווידערשטאַנד

רעכטס — בערגמאַנס הויז; לינקס — הערשל (פּראָסט) מאַרגענשטערנס הויז

(פאָטאָ: שפילמאַן)

פאראיינצלטע העלדן־אקטן

בעת די שחיטות אין וועגראָוו זענען געווען עטלעכע אַקטן פון העלדישן ווידערשטאַנד.

געווען אַ פאַקט, וועו אַ ייד האָט אַרויסגעריסן אַ ביקס פון אַ דייטש און אים געוואָלט דערשיסן, איז אונ־טערגעלאָפן אַ פאָליאַק און אַריינגעשטאָכן דעם ייד אַ מעסער אין דער פלייצע און אים דערמאָרדעט.

זאָל זיין אָנדענק ווערן באַערט.

אַן אמתער קאַמף מיט דייטשן, מיט געווער אין דער האַנט, האָט פאַרפירט אַ גרעסערע גרופּע יידן, וועלכע זענען געווען פאַרשטעקט אין אַ גוטן בונקער, וואָס האָט זיך געפו־נען אין לאופמאַנס הויז. אַ לענגערע צייט נאָך דער אַקציע לינקע און זיי אומברענגען אויפן בית־הקברות, כדי צו קומען צו קבר ישראל.

די דייטשע רוצחים האָבן דעם פאַרלאַנג זאָפאָרט דער־פילט. די פאַרזאַמלטע חסידים אויפן בית־הקברות האָבן גע־מוזט אַליין זיך אויסגראָבן אַ גרויסן גרוב און שפּעטער זיך אויסטון נאַקעט, שטייענדיק אויפן ראַנד פון קבר. אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן פאַלנדיק אַריין אין אָפענעם גרוב.

די דייטשן האָבן געבראַכט אַנדערע יידן צום פאַרשיטן דעם קבר.

פון די חסידים, וועלכע זענען אומגעקומען אַלס פועל־יוצא פון אָט דעם אומגלויבלעכן אָפמאַך מיט דער געסטאַפּאָ, זענען באַקאַנט נאָר עטלעכע נעמען. די נעמען פון די רוב

קדושים איז ליידער נישט מעגלעך געווען פעסטצושטעלן.

פאלגנד די באקאנטע אונדז נעמען:

יצחק שוחט און זיין איידעם יאסעלע, שמואלס איצלס דער סופר, חיים יוסף בלומענקראנץ דער בעקער, מאיר אשר קאזלאווסקי, יחזקיהו שלעזינגער, יעקב באומגארטן, מאיר וואלפס איידעם.

פארגעקומען איז אט דער גוטוויליקער אקט פון פאסיוער גבורה דעם 22־טן סעפטעמבער 1942.

שלומוארט

צי זענען פארן ווערטער אין מענטשלעכן לעקסיקאן, כדי צו באשרייבן די הימל־שרייענדיקע טראגעדיע פון די אומגעברענטע פאטערס, מענער, מוטערס, זין און טעכטער פון איין זייט, און די תהומדיקע שפלות און דעגראדאציע פונעם מענטשלעכן מין אין געשטאלט פון די דייטשן און זייערע פוילישע מיטהעלפער פון דער צווייטער זייט? דאס ביסל פאקטן, וואס איז געלונגען צונויפצוזאמלען וועגן דעם אומקום פון געציילטע מניינים וועגראוועך יידן, איז נאר א קליינע אפשפיגלונג פון דעם וואס עס האבן איבערגעלעבט ניין־און־נייניציק פראצענט פון אונדזערע ברידער ביז דער בעסטיאלישער טויט האט געמאכט א סוף צו זייערע דערנידערונגען, פיין און ליידן.

זאלן די אייניקע שורות, וואס מיר האבן געקאנט שענקען זייער ליכטיקן אנדענק, זיין א נר תמיד, א וואך־ענונג און א מאנונג פאר אונדז און פאר די קומענדיקע דורות.

פארשריבן דורך פ. פ.

ראובן פשעפיורקא (קאראקאס, וועגעצועלא)

אין וועגראוו נאך דער באפרייאונג

ראובן פשעפיורקא, זון פון נחמן־שמעון און שיינע פשעפיורקא ע"ה, געבוירן אין וועגראוו אין יאר 1916 און דארט אויפגעוואקסן, געפינט זיך היינט אין קאראקאס, וועגעצועלא.

אין יאר 1939, וען עס איז אויסגעבראכן די צווייטע וועלט־מלחמה האט ער געדינט אין פוילישן מיליטער. נאך פארשיידענע מסוכנדיקע איבערלעבונגען, איז ער אין מערץ 1940 אריין אין ווארשעווער געטא, דארט פארבליבן ביז 1942 און דאן אנטלאפן בעת אן אקציע אויף דער ארישער זייט און פון דארט צוריקגעקומען קיין וועגראוו.

פאלגנד, וואס ער דערציילט וועגן דער אלטער היים־שטאט און זיינע וויטערדיקע איבערלעבונגען.

וועגראוו איז געווען אין מערץ 1940 אין א פארהעלטניסמעסיק רואיקן מצב. אין פארגלייך מיט ווארשע האט אין וועגראוו עקזיסטירט א „פריי" געטא, דאס לעבן אוף האנדל האבן נאך א ביסל נארמאל פולסירט. דער דייטשער מיליטער־קאמענדאנט האט אין יענע טעג ארויסגעלאזט אן אויפרוף, אז 200 יידן זאלן זיך פרייוויליק מעלדן אפצופארן קיין אסטראוו־מאזאוויעצקי צו ריניקן קאנאלן. איך מיט נאך א גרופע יונגעלייט האבן זיך פארשריבן צום אפפארן, צווישן זיי די עלטערע צווייי זין פון ציוניסטישן טויער, ה' מרדכי זיימאן (דעם אטוואצקער מורה הוראה'ס א זון), וואס איז גלייכצייטיק געווען פרעזעס פון „יודנראט" אין וועגראוו. מיר האבן דארט געארבעט צוזאמען מיט יידן פון ווישקאוו 4 וואכן צייט.

איינמאל ביים ארויסנעמען מיירן פון פעלד האבן עטלעכע געגנומען א ביסל מיירן צום זעטיקן דעם הונגעריקן מאגן. פלוצים זענען אנגעקומען די ס. ס.־לייט, געהייסן זיך אלעמען אויסשטעלן אין א שורה. די 5—6 יידן וואס האבן פאר פחד ארויסגעוואלפן פון די קעשענעס די עטלעכע מיירלעך האבן די ס. ס.־לייט געהייסן ארויסטרעטן פון דער שורה, באפוילן זיי אויפעפענען די מיילער און זיי אויפן ארט דערשאסן אין אפענע מיילער.

אנטלאפן פון טרעבלינקע

פון אסטראוו זענען מיר אונטער שטרענגער ס. ס.־וואך געבראכט געווארן קיין טרעבלינקע נומער 2. אויפן וועג זענען עטלעכע דערשאסן געווארן. מ'האט אונדז באשעפטיקט מיט ברוקירן א שאסי פון טרעבלינקע נומער 2 ביז טרעבלינקע נומער 1.

5 טעג נאך יום־כפור האט מען געבראכט קיין טרעבלינקע די „יידישע פאליציי" פון וועגראוער געטא. פון זיי האבן מיר זיך דערווויסט וועגן דער פולשטענדיקער פארניכטונג פון וועגראוער געטא, די מערדערייען און דאס ארויסשיקן פון די וועגראוער יידן.

אין טרעבלינקע האבן מיר זיך געטראפן מיט שמואל רייזמאן און אין באשטימטע שעה'ן האט ער אונדז פון צייט צו צייט ארויבערגעווארפן שפייז, אנטועקע א. א. וו. איינמאל, בעת מיר זענען געגאנגען אויף ארבעט, זענען פון אונדזער גרופע אנטלאפן 5 יידן.

אַז מיר האָבן פערענדיקט דעם שאָסיי און געזעגן אַז קיין אַנדער אַרבעט איז נישט פאַראַן, האָבן מיר געפילט אַז אַ ליאַדע טאָג וועט מען אונדז אַלעמען אַריבערפירן אין אַ צווייטן טרעבלינקע, וווּ הונדערטער טויזנטער יידן וועלן געפירט צום טויט, און מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן.

דעם 9־טן דעצעמבער 1942 זענען 20 מענטשן פון אונדזער גרופּע געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט. געפירט האָבן אונדז 2 קאַפאָס־וועכטער, אַ פּאָליאַק און אַ אוקראינער. ווי נאָר מיר זענען אַריין טיף אין וואַלד האָבן מיר פאָרגעלייגט אונדזער וועכטער אַ גוטן טרינק בראַנפן. און אַ טרונק נאָך אַ טרונק און דער אוקראינער איז געוואָרן שיכור. אייגער פון אונדז האָט אים דערלאַנגט מיט אַ שפּאַדל איבערן קאָפּ און דער אוקראינער איז געבליבן אויפן אָרט טויט. איך האָב צוגענומען ביי אים די ביקס, מונדיר, פאַראַדנט מיין גרופּע אים אַריינשלעפּן טיף אין וואַלד אַריין און אים באַהאַלטן אין אַ טיפן גרוב, באַדעקט מיט זאַמד, צווייגלעך און בלעטער, כדי נישט פאַראורזאַכן, חס וחלילה, וועמען באַשטראָפט וועלן דערפאַר. איך האָב אונדזערע חברים געזאָגט, אַז יעדער זאָל איצט אַנטלויפן אין אַ אַנדער ריכטונג; זאָל יעדער לויפן באַזונדער און זיך פאַרלאָזן אויף זיין אייגענעם גורל.

איך בין געלאָפן אין דער ריכטונג צו שטאטשעק, כדי זיך צו דערנענטערן קיין וועגראוו. צוועלף ביינאַכט בין איך טאַקע אָנגעקומען קיין וועגראוו, אָנגעקלאַפּט אין טיר, געזאָגט מיין נאָמען און האָט האָב איך גראד אַריינגעטראָפן צו יענקל צוקיערניקס שטוב. דאָרט איז פאַרבליבן „דאָס קליינע געטא״ וואָס די דייטשן האָבן באַשטימט פאַר דעם ביסעלע „פּראָדוקטיווע״ מענטשן. דאָרטן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן עטלעכע הונדערט יידן, בעת דער גרויסער ליקווידאַציע פון וועגראוו. נאָך דער גרויסער פאַרניכטונגס־אַקציע האָבן די דייטשע מאַכט־האָבער באַקאָנט געמאַכט, אַז ווער ס׳האָט אַ פּאַך זאָל צוריקומען, ס׳וועט יעדן געגעבן ווערן אַן „אַרבעטס־נומער״, כדי צו קאָנען אַרבעטן און עקזיסטירן.

אַלס אָנפירער פון קליינעם „אַרבעטס־געטאָ״ זענען באַשטימט געוואָרן ה׳ מרדכי זיימאן און אַ יידישער דאָקטאָר פון ווישקאוו. ס׳זענען אייגנאָרדנט געוואָרן עטלעכע אַרבעטס־לאָגערן: שיסטעריי, גאַרבעריי, סטאָלעריי א. אַ. וו. „אַרבעטס־נומערלעך״ האָבן באַדייט צייטווייליקע עקזיסטענץ.

דער פאָרזיצער פונעם „קליינעם געטא״, ה׳ זיימאן, האָט נישט געקאָנט אויסהאַלטן די טאָג־טעגלעכע שיסעריי־ען און זיין יידיש האָרץ האָט געפּלאָצט פון וויי־טיק.

אין דאָרף בוטקי

איך האָב זיך דאָ געטראָפן מיט מיין עלטערן ברודער ירחמיאל, וועלכער האָט דאָן שוין געאַרבעט אין דער גאַרבעריי אויף גאַרבער־גאַס. פון אים האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אַ טייל פון מיין פאַמיליע לעבט נאָך און זיי זענען אויסבאַהאַלטן אין דאָרף „בוטקי״ ביי אַ קריסטלעכער פאַמיליע. מיר האָבן באַשלאָסן אַז איך זאָל אַוועק פון „קליינעם געטאָ״ און זיך פאַראייניקן מיט דער פאַמיליע. ירחמיאל זאָל בלייבן אין געטאָ אַרבעטן, כדי צו קאָנען אונדז אַלעמען באַזאָרגן מיט גלעט און שפּייז. די גויים, ביי וועלכע מיר זענען אויסבאַהאַלטן, וועלן אויך מורא האָבן אונדז שלעכטס צו טאָן און זיי וועלן וויניקער שאַנטאַזשירן, וויסנדיק אַז אונדזערער אַ ברודער איז אויף דער פריי.

די פּוילישע בעלי־בתים האָבן אונדז באַהאַלטן אין אַ קעלער. מיר זענען געווען 4 מענטשן. דער קעלער איז געווען גוט סימולירט, פון צייט צו צייט האָט מען אויפגעעפנט די אויבערשטע עפענונג. מיר זענען אַרויס כדי צו קאָנען אויסגלייכן אונדזער גוף און אָטעמען אַ ביסל לופט...

אין יאָר 1944, זענען מיר אַמאָל אַרויס אין וואַלד און דאָרטן האָבן מיר זיך געטראָפן מיט וועגראָווער פריינט, ברודער שטיינבערג און אַנדערע, וועלכע זענען געווען אויסבאַהאַלטן אין זעלבן דאָרף ביי אַ אַנדערן פויער. די שמחה פון דער באַגעגעניש איז אומבאַשרייבלעך. מיר האָבן זיך דאָן אַרגאַניזירט אין אַ מין קליינער „זעלבסשוץ״־גרופּע.

אַזוי זענען מיר געליגן באַהאַלטן און געהאָפט אויף באַפרייאונג. אין חודש אויגוסט 1944, האָט אונדזער באַלעבאָסטע אָנגעזאָגט די בשורה, אַז ס׳איז פאַרבייגעריטן אַ רוסישער פּאַטראָל און שוין אַ טאָג שפּעטער האָבן מיר באַגעגנט רוסישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן אונדז דערציילט אַז די דייטשן אַנטלויפן פון וועגראוו.

צוריק אין וועגראוו

מיין שוואָגער און איך האָבן באַשלאָסן פאָרן קיין וועגראוו. אַ רוסיש מיליטעריישער לאַסט־אויטאָ האָט אונדז אין אַ געוויסן פּרימאָרגן אַריינגעבראַכט אין שטאָט אַריין. די גאַסן זענען געווען ליידיק און אַרום שטיל ווי אויפן בית־עולם. אַ סך הייזער חורבות און די עטלעך־געבליבענע שטייגן מיט פאַרמאַכטע לאָדנס.

מיר זענען פאַרבייגעגאַנגען אונדזער הויז אויף יאטקע־גאַס 9. דאָרטן האָט שוין געווויינט אַ קריסטלעכע משפּחה.

לויט אַ פאַראָדענונג פון רוסישן מיליטער־קאָמענדאַנט האָט נאָך אין זעלבן טאָג די פּוילישע משפּחה באַפרייט אונדזער הויז.

אין עטלעכע טעג אַרום זענען צוריקגעקומען נאָך משפּחות, וואָס זענען געווען אויסבאַהאַלטן אין דערפער און אין וועלדער. מיר האָבן זיי אַריינגענומען צו אונדז אין הויז, הגם אויך ביי אונדז זענען איבערגעבליבן בלויז ליידיקע וועגן.

מיר האָבן באַלד געגרינדעט אַ גאַרבער־קאָאָפעראַטיוו אין דער מיל פון געוועזענעם יידישן מילנער ה׳ פרידמאן. מ׳האָט דאָרט אויסגעאַרבעט פאַרשיידענע לעדער־אַרטיקלען. אין דער גאַרבעריי האָבן גאַרבעט עטלעכע צענדליק יידן. ימים־נוראים און סוכות האָבן מיר געפראָווען אין הויז פון מיינע עלטערן.

דער בירגערמייסטער האָט אָנגעהויבן פאַרלאָנגען אַז יידן זאָלן אַרבעטן ביי די פּוילישע לאַנדווירטן, שניידן און דרעשן די תבואה און טאָן אויך אַנדערע אַרבעטן. די לאָגע איז געוואָרן מער און מער אָנגעשטרענגטער. מיר, דאָס ביסל יידן אָפּגעראַטעוועטע פון טויט, זענען געווען „צו גרויס״

אין די אויגן פון די פֿאַליאַקן, און מיר האָבן איבערגעריסן אונדזער קאָנטאַקט מיט זיי.

אין דעצעמבער 1944 האָבן זיך כמעט אַלע יידן פון וועגנגראוו אַוועקגעלאָזט, ווער קיין וואַרשע און ווער קיין לאָדז, ווו ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן קאָנצענטרירן צוריקגעקומענע יידן. לאָדז איז דעמאָלט געווען דער גרעסטער יידישער צענטער. מיר זענען אַוועק קיין וואַרשע. דאָרט האָבן מיר אָנגעטראָפן עטלעכע קרובים. אַ ביסל שפּעטער האָבן מיר פֿאַרלאָזט פּוילן, געלעבט אַ שטיקל צייט אין דייטשלאַנד, ביז איך האָב סוף־סוף אויסגעוואַנדערט פון אייראָפּע און זיך געלאָזן איבערן ים קיין אַמעריקע. מיינע ברידער און שוועסטער מיט זייערע משפּחות זענען אָפּגעפֿאָרן קיין ישׂראל, ווו זיי געפֿונען זיך ביז היינט. דער גרעסטער טייל פון אונדזער משפּחה איז אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער.

אפרים פשעפיורקא (תל־אביב)

שילדערונגען פון וועגנגראוער גערַאטעוועטע

מיר ברענגען שילדערונגען פון וועגנגראָוער גערַאטעוועטע יידן איבער פֿאַרשיידענע פֿאַסירונגען און דעם ענטגילטיקן גורל פון אונדזער שטאָט, אָנהויבנדיק פונעם מלחמה אויסברוך ביזן טראַגישן סוף.

די באָמבאַרדירונג

באלד אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה, אין סעפּטעמבער 1939, איז וועגנגראָוו באָמבאַרדירט געוואָרן פון דער לופט. די ערשטע באָמבע איז געפֿאַלן אויפן הויז פון פֿאַמיליע וויינטרויב און אומגעבראַכט ראובן וווייסבאָרט, וועלכער איז נאָר וואָס אָנגעקומען פון וואַרשע, און אסתר, די טאָכטער פון בעקער משה גרינבערג. נאָך אַ באָמבע איז געפֿאַלן נעבן דער קירך און אָפּגעריסן אַ טייל פון בנין. אַ דריטע באָמבע איז אויך געפֿאַלן ביי דער פּאָסט.

אַריינקומענדיק קיין וועגנגראָוו עטלעכע טעג נאָך ראש־השנה, האָבן די דייטשן געגעבן אַ באָפעל, אַז די באַפעלקערונג, קליין און גרויס, זאָל זיך פֿאַרזאַמלען אויפן מאַרק־פּלאַץ מיט אויפגעהויבענע הענט. פֿאַר די יידן האָט געערעדט אַ ספּעציעלער דייטשישער פֿאַרשטייער, וועלכער האָט זיי מיטגעטיילט, אַז די שטאָט נעמט איבער דער דייטשישער פּאסטאר, אַ סטאַבילער איינוווינער פון וועגנגראוו, און אַז אַלע מוזן זיך אונטערוואַרפן זיינע באַשלוסן. דער פּאַסטאר האָט די יידן אַהיימגעשיקט און נישט געלאָזט זיי טאָן קיין שלעכטס.

די ערשטע רדיפות

דאָס כאָפּן יידן צו אַרבעט איז געווען דער ערשטער בייזער אָנזאָג פון די טייוולאָנישע פֿאַרניכטונגס־פּלענער פונעם דייטש. די פּרויען האָבן געמוזט אויסווישן די געוואַשענע דילן אוּן אָפּטריטן מיט זייער אונטערוועש. די מענער האָבן געמוזט מאַרשירן מיט די בעזעמס אין די הענט דורך די גאַסן, כדי זיך צו דערנידעריקן אין די אויגן פון די פּוילישע שכנים, וועלכע האָבן זיך גאָר שנעל פֿאַרוואַנדלט אין אייפֿעריקע בייהעלפֿער פון די דייטשן.

ביי דער אַרבעט אין ריכנער הויף, ווו ס׳האָט זיך געפֿונען די מיליטעריש קאָמענדאַנטור, זענען שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן ר׳ לייבל צעבולאַזש און ישראל אלבלינג. אַ פּאָר טאָג שפּעטער איז צעבולאַזש געשטאָרבן פון פּיין און דערנידערונג.

נאָך ערגער איז געווען דער גורל פון די פֿאַרשיקטע אין אַרבעטס־לאַגערן. פון וועגנגראָוו האָט מען געטריבן יידן צופוס דורך אָסטראָוו קיין מזרח פרייסן און טוזנטער אַנדערע וועגנגראָוער יידן זענען געטריבן געוואָרן דורך סאקאלאוו — שעדלעץ קיין מארדי, כדי צו טרוקענען זומפּן אין די וועלדער לענגאויס דעם בוג. ביידע שליאַכן זענען געוואָרן פֿאַרזייט מיט יידישע גופים.

טרעבלינקע

צווישן וועגנגראָוו און קאסאוו האָבן די דייטשן אויפֿגעבויט אין אַ וואַלד אַרומגעצוימט מיט עלעקטריזירטן שטעכל־דראָט אייניעם פון זייערע גרעסטע טויט־פֿאַבריקן אין פּוילן — ט ר ע ב ל י נ ק ע.

דאָרט זענען אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן הונדערטער טוזנטער יידן, צווישן זיי אויך אונדזערע וועגנגראווער ברידער.

די דערמאָרדונג פונעם וועגנגראָווער רב

יום־כיפור באַגינען, ת״ש, איז וועגנגראוו געוואָרן פֿאַרפּלייצט פון דייטשיש מיליטער. אויפן דאַך פון יוסף חיימ׳ס הויז איז אָוועקגעשטעלט געוואָרן אַ הילכער מיט אַ גרויסן האַקן־קרייץ און אַלע איינוווינער, יידן און קריסטן, יונג און אַלט, געזונטע און קראַנקע, זענען אויפגעפֿאָדערט געוואָרן צו פֿאַרזאַמלען זיך אויפן מאַרק.

די ס.ס.־מערדער האָבן געזוכט דעם וועגנגראווער רב, ר׳ מענדל מאָרגענשטערן, אוּן אים געפונען שטייענדיק אין קיטל און טלית און דאָוונענדיק. באַלד האָבן זיי אים אַרויסגעפירט אינמיטן מאַרק אוּן אָנגעהויבן פּיניקן, ביז איין ס. ס. באַנדיט האָט אים שטילעטירט מיט זיין באַגנעט. דער רב איז געפֿאַלן אַ פֿאַרבלוטיקטער אוּן זיין משפּחה מיט אַלע יידן האָבן געמוזט שטיין שטיל, שווייגן אוּן

צוקוקן זיך צום בעסטיאַלישן מאָרד. דריי טעג שפּעטער האָט דער רב אויסגעהויכט זיין נשמה.

די דייטשן האָבן דערקלערט, אַז דאָס איז געווען אַ מוסטער־שטראָף, כדי יידן זאָלן דערקענען זייער מעכטיקייט און ריקזיכטסלאָזיקייט.

16 טויזנט יידן אין וועגראָוו

אין יענער צייט זענען שוין געווען אָנגעשטאָפּט אין וועגראָוו 16 טויזנט יידן, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעטריבן פון אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, נאַקעטע און באָר־וועסע. דאָס רוב פון זיי האָט זיך אַרומגעוואַלגערט אין אַלע טיילן פון שטאָט, ווייל די הייזער, די שוהל און אַלע בתי־מדרשים און חסידישע שטיבלעך זענען איבערגע־פולט. זענען זיי טאָקע דאָס רוב געווען גערעכנט פון הונ־גער און קעלט און טאָג־טעגלעך האָט דער טיפוס צוגענומען גאַנצע משפּחות, וועלכע זענען באַגראָבן געוואָרן אָן תכריכים אין מאַסן־קברים.

האָבן זיך פֿאַרענדיקט מיט אַ דורכפאַל און די אַרויסגעגאַנגע־נע זענען צוריקגעקומען, ווייל דאָרטן האָבן געבושעוועט רויבער באַנדעס און אין שטאָט איז פּאָרט געווען, — ווי איראָניש! — זיכערער.

„וועגראָוו אַ יידן־שטאַט"

אין וועגראָוו איז נישט געווען קיין געטאָ ביז דער ערשטער אַקציע, וואָס איז פּאָרגעקומען דעם 22־טן סעפּטעמבער 1942 און איז געווען איינע פון די לעצטע שטעט אין פוילן אין וועלכער די יידן זענען פולקאָם ליקווידירט געוואָרן. בעת די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך זענען שוין געווען יודנריין און זייערע יידן פאַרגאַזט אין טרעבלינקע, האָט נאָך דאָס יידישע וועגראָוו אַ ביסל פריי געאָטעמט. דערפאַר אָבער פלעגט דער קאָמענדאַנט פון טרעבלינקע מאָכן אָפּטע באַזוכן אין וועגראָוו און צאַפּן פון די יידן געלט, שפּייז און בראָנפן. געקומען איז ער אין באַגלייטונג

אַרויסגעטריבענע פון די בונקערס אין טאָג פון דער דעפּאָרטאַציע

די דייטשן פלעגן אַרומפאָרן אין שטאָט און כאַפּן יידן און זיי דערשיסן הינטער דער שטאָט, אָדער פאַרשיקן אין אַרבעטס־לאַגערן, אָדער באַשעפטיקן ביי טרוקענען בלאָטעס און פאַרפייניקן ביז טויט מיט שווערער אַרבעט אוּן הונגער.

לויט אַ סטאַטיסטיק פון ד"ר רינגעלבלומס אַרכיוו זענען אין וועגראָוו פליטים פון שעדלעץ, מארדי, סאקאלאוו, לוקאוו, סטערדין, קאלושין, ווישקאוו, פולטוסק, ברוק, לאכאוו, באצק, קאסאוו, סאדאוווענע, סטאק, און אַפּילו פון לאָדזש, אַלעקסאַנדער, פּאַביאַניץ. אין 1940 זענען בלויז פון פולטוסק געווען 1320 פליטים, און פון ווישקאוו 110.

די יידישע איינווינער אין וועגראָוו זענען מער ווי פאַרדאָפּלט געוואָרן. אגב, פרוון צו גיין אין די וועלדער פון אוקראיניש הינט און פאַרזיכערט די יידן, אַז ער וועט זיי נישט מאָכן פאַר היין־מאַטעריאַל, ווייל „וועגראָוו איז אַ יידן־שטאַט".

אַזוי אַרום האָט ער אַרויסגעפּרעסט דאָס לעצטע, אָבער די יידן האָבן שוין געווּסט וואָס דערוואַרט זיי. ווי ס'דער־ציילט גיטל גורע, אַ פליטה פון מאקאבאדי, וועלכע איז געקומען קיין וועגראָוו אין 1941, האָבן וועגראָוער יידן נאָך יעדן באַזוך פונעם טרעבלינקער קאָמענדאַנט געווּסט, אַז זיי וועלן האָבן איין וואָך אָדער צוויי רו, און אייפּעריק געבויט — בונקערס. די יוגנט האָט זיך געגרייט צו קאַמף, כאָטש אַפּילו פאַר גלעט איז געווען שווער צו באַקומען געווער.

די ערשטע אַקציע — דעם 22־טן סעפטעמבער 1942

אַלץ איז פאַרגעקומען מיט אַזאַ שנעלקייט, דאָס במשך פון 1 שעה זענען טויזנטער וועגראָוער יידן געטריבן געוואָרן קיין טרעבלינקע בעת די קינדער און זקנים זענען דאָרט אַהינגעפירט געוואָרן אויף פויערישע וועגנער. ווי ס׳גיט איבער שמואל רייזמאַן, וועלכער האָט זיך נאָך פון פריער געפונען אין טרעבלינקע, זענען די אָנגעטריבענע נאָך אין זעלבן טאָג אומגעבראַכט געוואָרן.

דאָס איז געווען די ערשטע אַקציע אין וועגראָוו, וואָס איז פאַרגעקומען צומאָרגנס פון יום־כפור, תש״ג, דעם 22־טן סעפטעמבער 1942. די שטאָט איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט סאָלדאַטן, אוקראינער, ס. ס. באַנדיטן און סתם רוצחים און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי אין אַלע זייטן. פיל יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אין די בעטן. די געבראַכטע פויערן מיט 150 וועגענער האָבן צוגעהאָלפן פאַרלאַדעווען אַנגעהויבן אַ ניי שיסעריי און דער שאָסי ביז קיין טרעבלינקע איז פאַרזייט געוואָרן מיט טויטע קערפערס פון די וועגנגראָוער יידן.

אין וועגנגראָוו האָבן די דייטשן איבערגעלאָזט אַ גרעסערע גרופּע יידן. דאָס באַשטעטיקן אונדזערע בני־עיר, ווי אויך דאָקומענטן פון ד״ר רינגלבלום׳ס אַרכיוו. די פאַרבליבענע זענען באַשעפטיקט געוואָרן ביים אָפּרוימען די דערשאָסענע אין אַלע טיילן פון דער שטאָט, אין די הויפן און הייזער, ווי אויך אויף די פעלדער. נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט האָט מען זיי אַוועקגעפירט אויפן בית־הקברות און דערשאָסן. בסך־הכל זענען דאָרט באַגראָבן אין מאַסן־קברים בערך פיר טויזנט יידן.

די פּוילישע פּאָליציי האָט דערנאָך 7 וואָכן לאַנג געניש־טערט און געשאָסן געפונענע יידן אין די בונקערס.

דער שילד, רעכטס — ווייזט דעם אַריינגאַנג אין געטאָ

די גרינדונג פון גטאָ, נאָוועמבער 1942

דער טרעבלינקער קאָמענדאַנט האָט נישט דערפילט זיין צוזאָג — אין וועגנגראָוו זענען מער קיין יידן נישט געווען. האָבן די דייטשן אָנגעוועדעט אַ נייעם טייוולאָנישן פלאַן און געמאָלדן, אַז יידן וועלכע וועלן זיך אומקערן וועלן באַקומען אַרבעטס־צעטלען און בלייבן לעבן. געגלויבט האָט מען זיי שוין נישט מער, אָבער די לעצט־פאַרבליבענע רעשטלעך האָבן קיין ברירה נישט געהאַט און זיך — געמאָלדן. יצחק ביעלאָווסקי האָט מיר געשריבן, אַז זיין משפחה האָט זיך אומגעקערט די ערשטע קיין וועגנגראָוו און האָט אַפילו באַקומען די דערלויבעניש צו ווינען אויסער דעם גטאָ, וואָס איז דעמאָלס געשאָפן געוואָרן. דערנאָך זענען אַלטע און קינדער. די בהלה איז נישט פאַרשוטעלן, קינדער האָבן פאַרלוירן זייערע עלטערן און זיי מער נישט געזען. דער געוועזענער פּאָליציסט דעסקע און דער נאַטשאַלניק פון די פייערלעשער אייכעל האָבן געפירט די ס. ס .מערדער און זיי אָנגעוויזן, וווּ ס׳באַהאַלטן זיך יידן. אויך די יידישע פּאָליציי האָט געמוזט זיך באַטייליקן אין דער אַקציע און רופן די יידן, אַז זיי זאָלן אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן, ווייל מען שיקט זיי אויף אַרבעט קיין מזרח־פרייסן. אָבער אויך פון דער יידישער פּאָליציי איז קיין זכר נישט געבליבן.

ווי נאָר די געטריבענע יידן מיט פעק אויף די פלייצעס זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון דער שטאָט זיך

צוריקגעקומען פון די וועלדער מוראדיק אויסגעמאַטערט, מינדל פיינגאלד, ווי אויך בעלע לויפמאן. איר מוטער איז געשטאָרבן אין וואַלד פון הונגער און קעלט און איר פאָטער יעקב לויפמאן — פון טיפוס.

ס׳האָבן זיך צונויפגעקליבן עטלעכע הונדערט יידן, פון וועלכע נאָר אַ טייל האָט באַקומען אַרבעטס־צעטלען. די צוריקגעקומענע האָבן אַ טייל געווויינט אין הויז פון קרעדע און אַ טייל אין הויז פון באס, עק הלל׳ס גאַס.

דאָס איז געוואָרן דער יידישער געטאָ, וועלכן די דייטשן האָבן פאַרצוימט מיט שטעכיקן דראָט. ווער ס׳איז אַרויס פון געטאָ איז דערשאָסן געוואָרן. קיין עסן האָבן די דייטשן נישט אַרייngעלאָזט אין געטאָ און אַ סך זענען געשטאָרבן פון הונגער. ס׳האָבן אויסגעבראָכן עפידעמיעס און דער געטאָ איז איזאלירט געוואָרן. די דייטשן האָבן יעדן טאָג געזומען יידן פון געטאָ צו דער אַרבעט און אויפן אָרט דערשאָסן די אָפּגעשוואַכטע. צו יענער צייט האָט נאָך געלעבט מרדכי זיימאן, וועלכער האָט כלומרשט ווייטער אָנגעפירט מיט די יידישע ענייגים. איינמאָל איז אים אויסגעקומען צו אינטערוועניրן ביי דער מאַכט אויף צומאָרגנס האָבן די דייטשן דערשאָסן 30 יידן. אַ טאָג שפּעטער האָט מען אים געפונען אַ טויטן אין בעט.

ירחמיאל פשעפיורקא האָט מיר דערציילט, אַז אין דער זעלבער נאַכט איז ער געשלאָפן אין איין צימער מיט זיימאן אויך ער גלויבט, אַז די עקזעקוציע פון 30 יידן האָט אים אַזוי דערשלאָגן דאָס ער האָט זיך געסמט. לויט אַן אַנדערע מיינונג האָט ער באַקומען אַ האַרץ־שלאָג.

דאָס לעצטע קאַפּיטל

דער געטאָ האָט אָנגעהאַלטן ביזן 30־טן אַפּריל, 1943. דעם 1־טן מאי פרי זענען אַלע יידן אַרומגערינגלט און אָפּגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע. איינצעלנע איז געלונגען צו אַנטלויפן, זענען אָבער אויף אַלע וועגן אַרומגעלאָפן פוילישע שקצים מיט ביקסן און אויסגעטון די אַנטרינענע נאַקעט, אַלץ צוגענומען, און זיי דערשאָסן.

פייוול ביעלאוווסקי האָט מיר געשריבן, אַז זיין קאַמיסאַר האָט אים בסוד דערציילט אַז די ליקווידאַציע וועט אויסגעפירט ווערן 3 ביינאַכט און אים געראָטן צו אַנטלויפן. און טאַקע גענוי אין דער שעה האָט זיך אָנגעהויבן די ענטגילטיקע פאַרניכטונג פונעם לעצטן ביסל יידיש וועגראָוו. אַפילו די יידישע בנינים זענען צענומען געוואָרן און די דייטשן האָבן פאַרקויפט זייערע ציגל צו פויערן. דער אַרטיקער גלח האָט געקויפט די ציגל פון דער צענומענער שוהל צום פאַרריכטן די מויער־צוים פונעם קריסטלעכן בית־הקברות.

*

נאָך דער באַפרייאונג איז פאַרגעקומען אין שעדלעצער קריי־געריכט דער פראָצעס פון די וועגראָווער פייערלע־שער מיט זייער קאָמענדאַנט אייכעל בראש. קיין גוויישע עדים האָבן זיך נישט געמאָלדן. דער אייניציקער עדות אויפן פראָצעס איז געווען דער ייד. מ. מ. גורא. דאָס געריכט האָט אָנגענומען זיינע באַשולדיקונגען און פאַרמשפט אייכ־לען אויף 8 יאָר און זיינע מיטהעלפער אויף 2 יאָר תפיסה (לויט מ. מ. גורא אין בוך „חורבן שדלץ" פון א. פיינ־זילבער).

*

אַזוי איז פאַרשניטן געוואָרן די וועגראָווער קהילה צוזאַמען מיט אירע יידן.

יהי זכרם ברוך.

לאה שלעזינגער

ישראל הערש דאבזשינסקי

(געפאַלן אלס פאַרטיזאַן פון דער בעלגישער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג)

ישראל הערש דאָבזשינסקי, זון פון שמואל און לאה שלעזינגער פון וועגראָוו (אייניקל פון חזקיהו שלעזינגער), איז געבוירן געוואָרן דעם 16־טן אַפּריל 1924 אין וועגראָוו. אין עלטער פון 2 יאָר איז ער געבראַכט געוואָרן קיין בעלגיע און דאָרט זיך דערצויגן.

לויט דער פאַראָדענונג פון דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט וועלט ער באַזייטיקט אַלס יידישער שילער פון אַן אָוונט־קורס פאַר ראַדיאָ־טעכניקער און אין מאי 1942 שליסט ער זיך אַן אין אַ פאַרטיזאַנען־גרופּע פון דער בעלגישער ווידערשטאַנדס־באַוועגונג.

זיין מוטער, לאה שלעזינגער, שילדערט פאָלגנד איר זון, וועלכן זי האָט געזען צום לעצטן מאָל דעם 13טן מאי 1943:

נאָך פון יאָר 1940, זייענדיק אַלט 16 יאָר, איז ער שוין געווען אַקטיוו אין דער ווידערשטאַנדס־טעטיקייט פון זיין יוגנט אַרגאַניזאַציע. יושר און גערעכטיקייט אין וואָרט און אין טאַט זענען געווען פאַר אים הייליקע פּרינציפּן און דער קאַמף קעגן נאַצישן אָקופּאַנט איז פאַר אים געווען אַ הייליקער חוב.

אין די זומער חדשים 1941 האָט אים די מוטער פאַרגע־

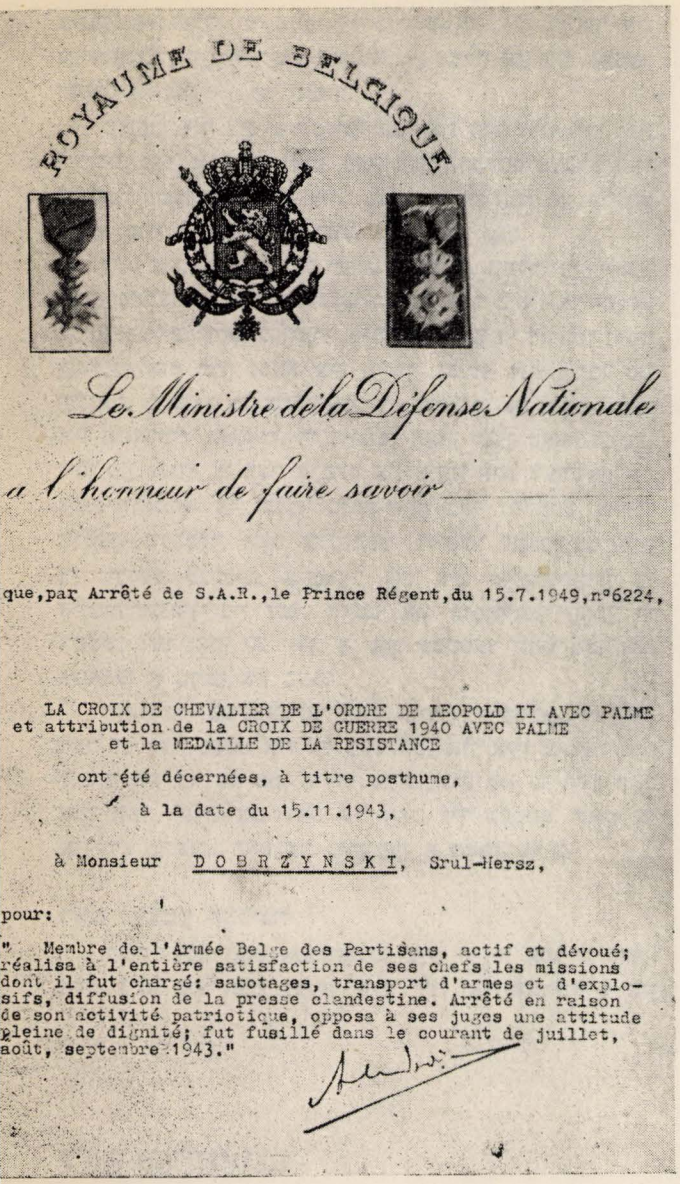

ROYAUME DE BELGIQUE

Le Ministre de la Défense Nationale

a l'honneur de faire savoir

que, par Arrêté de S.A.R., le Prince Régent, du 15.7.1949, n°6224,

LA CROIX DE CHEVALIER DE L'ORDRE DE LEOPOLD II AVEC PALME
et attribution de la CROIX DE GUERRE 1940 AVEC PALME
et la MEDAILLE DE LA RESISTANCE

ont été décernées, à titre posthume,

à la date du 15.11.1943,

à Monsieur DOBRZYNSKI, Srul-Hersz,

pour:

" Membre de l'Armée Belge des Partisans, actif et dévoué; réalisa à l'entière satisfaction de ses chefs les missions dont il fut chargé: sabotages, transport d'armes et d'explosifs, diffusion de la presse clandestine. Arrêté en raison de son activité patriotique, opposa à ses juges une attitude pleine de dignité; fut fusillé dans le courant de juillet, août, septembre 1943."

מלוכה פון בעלגיע

דער מיניסטער פאַר נאַציאָנאַלער דעפענס האָט די ערע צו מעלדן, לויט אַ באַפעל פון פרינץ־רעגענאַט פון 15.7.1949, נומער 6224 ווערט באַערט מיט די אויבנדערמאַנטע מעדאַלן, נאָכן טויט

ה' ישראל־העריש דאבזשינסקי

דעם 15.11.1943 אלס זעלנער אין דער בעלגישער פאַרטיזאַנען־אַרמיי, טעטיק און איבערגעגעבן, האָט אויסגעפירט, צו דער צופרידנהייט פון זיינע קאָמאַנדירן, די אויפגאַבן: סאַבאָטאַזש, פירן געווער און דינאַמיט, פאַרשפרייטן אונטערגרונד־ליטעראַטור. וועג ער איז פאַרהאַלטן און געמשפט געוואָרן, האָט מיט וויירדע קעגנגעשטעלט זיינע ריכטער. דערשאָסן געוואָרן אין די מאַנאַטן יולי, אויגוסט סעפטעמבער 1943.

שלאָגן צו שמוגלען זיך קיין שווייץ, אָבער ער זאָגט זיך אָפּ דאָס צו טאָן האַלטנדיק, אַז ער טאָר נישט פאַרלאָזן זיין קאַמפּס־פלאַץ אין בעלגיע.

אין אַ קורצער צייט ווערט ער פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַ גרופּע פאַרטיזאַנען.

דעם 15 מאי 1942 שטויסט ער זיך אַן אויף אַ היטלעריסטישער אָפּטיילונג. כדי צו דערמעגלעכן זיינע קאַמפּסחברים צו אַנטלויפן, עפנט ער פייער אויף די דייטשן. זיי כאַפּן אים מיט געוואָר אין דער האַנט.

די געסטאַפּאָ אינטערנירט אים אין דער פעסטונג פון דעענעדאַנק, ווו ס'זענען אינטערנירט פאָליטישע און פאַטריאָטישע ווידערשטענדלער. ער ווערט שטאַרק געפייניקט, כדי אַרויסצובאַקומען פון אים נעמען און אַדרעסן פון זיינע קאַמפּס־חברים. אָבער אומזיסט — זי באַווייזט נישט צו ברעכן זיין מאָראַל.

די געסטאַפּאָ האָט אים געבראַכט צום צוג פון אונטערנירטע, וואָס איז גרייט געווען אָפּצופאָרן קיין אָשוויץ, אָבער נאָך פאַר דעם האָט מען באַפוילן די זיצנדיקע אויסצושטייגן און שטעלן זיך אין די רייען פאַר ישראל הערש דאָבזשינסקי, כדי אַזוי אַרום אַרויסצובאַקומען, ווער זענען געווען זיינע פאַרטיי־פאַרבינדעטע. אָבער ער האָט פאַרבייגאַרשירט מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן שאָקלענדיק מיט קאָפּ אויף ניין און קיינעם נישט פאַרראַטן. (וועגן דעם האָבן דערציילט דער מוטער די וועלכע ס'איז געלונגען אַרויסצושפרינגען פון צוג).

דעם 14טן יולי 1943 פירט די געסטאַפּאָ אויס איר פאַר־ברעכערישן אורטייל אויף ישראל הערש דאָבזשינסקי.

די בעלגישע פאַרטיזאַנען באַוועגונג און די בעלגישע מיליטערישע מאַכט האָבן נאָכן קריג צוגעשיקט דער מוטער די ערן־אויסצייכענונג, וואָס זענען אָנגערקענט געוואָרן איר זון פאַר זיין העלדישער וויידערשטאַנדס־באַוועגונג.

כבוד זיין אָנדענק !

דער לוויה־צוג אין מארק־טרעדוויטש

אינעם דייטשישן דאָרף מאַרק־טרעדוויטש — נעבן טשעכיען — איז געווען אַ לאַגער, אין וועלכן ס׳זענען אויך געווען וועגראָווער יידן.
די מערדער פלעגן צעפיצלען די קרבנות און זיי „פאַרזייען" אַרום דעם לאַגער.

דאָס פונאַנדערקלויבן די רעשטן און זיי ברענגען צו „קבר־ישראל" (נאָך דער באַפרייאונג)

דער לווייה־צוג

1.

יידישע סאָציאַלע זעלבסטהילף / אָפּטיילונג אין וועגראָוו

צום פּרעזידיום
פון דער יידישער סאָציאַלער זעלבסטהילף
אין קראקא

נומער 22/42 דז.
וועגראָוו, דעם 20־טן אויגוסט
אָנגעקומען דעם 26־טן אויגוסט 1942
נומער 17040

צו דער אָפּטיילונג פֿאַר אַלגעמיינע און אָרגאַניזאַטאָרישע ענינים.
וועגן: לעגיטימאַציעס.

אין ענטפער אויף אייער בריוו פון׳ם 25.6 ד. י. נומער/ד/—I—8567/42 — בעטן מיר העפליך צושיקן אונדז דעם דאָקומענט פֿאַר די באַשעפטיקטע אין דער וועגראָווער אָפּטיילונג פון דער יידישער סאָציאַלער זעלבסטהילף, לויט דער פֿאַלגענדער ליסטע:

בייגעלייגט שיקן מיר 2 פאָטאָגראַפישע בילדער פֿאַר יעדן מיטגליד און פֿאַר יעדן פון זיי די סומע פון 2 זלאָטעס און 50 גראָשן — בסך הכל 22 זלאָטעס מיט 50 גראָשן שיקן מיר דורך פּאָסט.

נאָמען און פֿאָמיליע	עלטער	געבוירן אין	אַ מ ט
זיימאן מרדכי	1900	קאַרטשעוו	פֿאָרזיצער פון יידישער זעלבסטהילף
באַציאַן צאלקה	1892	וועגראָוו	וויצע־פֿאָרזיצער פון יידישער זעלבסטהילף
ווייניטראוב א. ש.	1895	סאָקאָלאָוו	קאַסירער פון יידישער זעלבסטהילף
			דירעקטאָר פון יתומים־הויז ביי דער יידישער
קליין מענדל	1887	גאָוואַרטשאָוו	סאָציאַלער הילף
שטיינקלאַפער מ.	1909	יאַנאָוו פּאדל.	מאַגאַזינער
פיינגאלד אריה וו.	1874	וועגראָוו	פֿאָרזיצער פון סאַניטאַרישער־היגיענישער
			אָפּטיילונג און חברה קדישא
מאנדעלמאן יאַנקל	1912	וועגראָוו	דירעקטאָר פון דער געזונטהייט־צענטראַלע
גארדאן הערש	1914	וועגראָוו	סאַניטאַרישער אויפזעער פון יידּ. זעלבסטהילף
קרייטמאַן זאסיא	1920	וועגראָוו	היגיעניסטין
באראב אברהם	1914	ווישקאוו	קאַמענדאַנט איבער סאַניטאַרן

צוליב טעכנישע און אַנדערע נישט־פון־אונדז־אָנבאַלאַנגטע סיבות, ענפערן מיר מיט פֿאַרשפּעטיקונג און בעטן אונדז אַנטשולדיקן.

מיר וואַרטן אויף שנעל און גינסטיק ערלעדיקן און דאַנקען פֿאָרויס.

מיט אַכטונג:

פֿאָרזיצער — **צ. באציאן**
סעקרעטאַר — **ה. מילער**

קייליכיקער סטעמפּל מיטן אויפשריפט:
יידישע סאָציאַלע זעלבסטהילף, וועגראָווער אָפּטיילונג

18 ביילאַגן

פּ. ס. דאָס פאָטאָגראַפישע בילד פון פֿאָרזיצער שיקן מיר באַזונדער. פֿאַרלויפיק בעטן מיר העפליך שנעל ווי מעגליך ערלעדיקן דאָס אויבן דערמאָנטע.
סעקרעטאַר ה. מילער

2.

יידישע סאציאַלע זעלבסטהילף / אַפטיילונג אין ווענגראָוו

ווענגראָוו, 8.9.1942
נומער 24/42 דד.
אָנגענומען דעם 13־טן סעפטעמבער 1942
17537

צום פרעזידיום
פון יידישער סאציאַלער זעלבסטהילף
אין ווענגראָוו

מיר באַשטעטיקן דאָס דערהאַלטן די דאָקומענטן און דאַנקען פאַר זיי הערצלעך. מיר שיקן איבער 11 זלאָטעס מיט 50 גראָשן פאַר די אויסגאַבן. עס ליגן ביי אונדז אויסגעפילטע באַריכטן פאַר די מאָנאַטן: יוני, יולי, אויגוסט — וועלכע זענען ניט אַרויסגעשיקט געוואָרן צוליב דער שטימונג און אויך ווייל דער פאַרזיצער האָט נאָך ניט געהאַט די מעגלעכקייט איבערקאָנטראָלירן און אונטערשרייבן די אויבן דערמאָנטע.

יעדן טאָג קומען אָן צו אונדז פּליטים פון אַלע זייטן. מיר אַליין פילן זיך ווי אויף אַ וווּלקאַן. די נויט איז אַזוי גרויס, אַז קיין אויסדרוק איז ניט אומשטאַנד באַשרייבן די ריכטיקע לאַגע.

אונדזער אַרבעט ווערט פאַרטגעזעצט אין אַלע ריכטונגען. די פאַלקס־קיך איז ווידער אויפגעמאַכט נאָך אַ איבערריס פון עטלעכע טעג. מיר גיבן אַרויס 1200 מיטאָגן טעגליך.

מיר האָבן אַ רייע פון אַרבעטס־פּלעצער: אין פעלדער, ביי גראָבן טאָרף, ביי שאָסייען, אין פאַלוואַרקן און אויך דייטשעשע אַרבעטס־פּלעצער. די אַלע אַרבעטער דאַרף מען געבן עסן און מיר האָבן ניט קיין מעגלעכקייטן. די יעניקע וואָס וואָלטן אונדז געקענט העלפן זענען צושפּרייט אין די פאַרשיידענע אַרבעטס־פּלעצער, ווייל דער דראַנג צו אַרבעט איז זייער גרויס.

די עלטערע קינדער פון יתומים־הויז אַרבעטן אויך ביים אויפבויען די שטעטישע מלא־טשאַרניע. די אַרבעט פאַרן יתומים־הויז ווערט פאַרטגעזעצט.

דער מי און אַנשטרענגונג איז ריזיק — אָבער דער רעזולטאַט קוים וואָס מ׳באַמערקט. אין צוזאַמענהאַנג מיט אויבן דערמאָנטן, בעטן מיר העפליך צו נעמען אין באַטראַכט אונדזער לאַגע און אונדז דרינגענד העלפן מיט געלט, מעדיקאַמענטן און פאַרשיידענע זאַכן, וועלכע זענען נויטיק פאַר די פאַרווונדעטע וואָס מערן זיך לעצטנס.

מיר ערוואַרטן גיכן און גינסטיקן ענטפער און דאַנקען פאָרויס.

מיט אַכטונג:

יידישע סאציאַלע זעלבסטהילף, אַפטיילונג אין ווענגראָוו

פאָרזיצער — **מ. זיימאן**

סעקרעטאַר — **ה. מילער**

ביילעגנד שיקן מיר די פאטאָגראַפישע בילדער און בעטן צושיקן אונדז די דאָקומענטן פאַר די אַרבעטער פון יתומים־הויז. די אויסגאַבן וועלן מיר זאָפאָרט צוריקשיקן.

קראקא, דינסטיק, 21-טן יאנואר 1941

וועגראָוו *

מיט א קורצער צייט צוריק איז געווארן א יאר, צייט ס'עקזיסטירט אין וועגראָוו דער יודנראט. אין צוזאמענהאנג מיט דעם האָט דער יודנראט געגעבן א אויספירליכן באריכט וועגן זיין טעטיקייט.

די ארבעטס-אפטיילונג האָט, לויטן באפעל פון שעדליצער ארבעטס-אמט, ארויס-געשיקט די פארלאנגטע צאָל יידישע ארבעטער. אין די ארבעטן האָבן זיך בסך-הכל באטיליקט 700—500 יידישע ארבעטער. אין פארלויף פון דער צייט האָט דער יודנראט ארויסגעגעבן אויף זיי 20,000 זלאָטעס אין מזומן און האָט אויך פארטיילט צווישן זיי שפייז-פראָדוקטן.

די אפטיילונג פון סאציאלער הילף באמיט זיך צו קריגן שפייז-פראָדוקטן און אנדערע זאכן פאר ארימעלייט.

אויסער דעם האָט זי פארטיילט פארשיידענע מתנות וועלכע שטאמען פון אויס-לאנד און זענען צוגעטיילט פון „דזשאינט". די אפטיילונג פון סאציאלער הילף דערנערט 400 ארימע יידישע קינדער. די ארימעלייט קריגן מעדיצינישע הילף אומזיסט. קראנקע יידן, וועלכע נויטיקן זיך אין האָספיטאליזאציע און האָבן ניט די מעגליכקייט באצאָלן די אויסגאָבן, ווערן געהיילט אויפן חשבון פון דער אפטיילונג פון סאציאלער הילף.

לעצטנס האָט מען אויפגעמאכט א טיי-הויז פאר יידן. ארימע יידן, וועלכע פאָרן דורך וועגראָוו, קריגן שטיצע.

די סאניטארישע אפטיילונג, צו וועלכער ס'באלאנגען 16 סאניטארן, זארגט דורכצופירן דעזינפעקציע אין די הייזער, הויפן און גאסן.

לעצטנס האָט מען אויפגעמאכט אן אפטיילונג, וועלכערס אויפגאבע איז צו פארטיילן די שפייז-פראָדוקטן וואָס ווערן צוגעטיילט דורך דעם סטאראָסטוע פון פאָוויאט.

די אפטיילונג פון ווינונגען האָט רעגעסטרירט אלע ווינונגען, אין וועלכע מ'באזעצט יידן וואָס זענען ארויסגעשיקט געווארן פון סאקאלאָוו. אין צוזאמענהאנג מיט די חלוקי-דעות צווישן די בעלי-בתים פון די דירות און צווישן די פליטים, האָט מען געשאפן א געריכט, וועלכער באשליסט אין די ענינים. צו דעם דאָזיקן געריכט האָט די יידישע באפעלקערונג גרויסן צוטרוי און מ'וענדעט זיך צו אים אויך אין אנדערע פראגן.

נאָך דעם וואָס ס'איז ערשינען דער באפעל וועגן יידישע שולן, האָט מען ארגא-ניזירט ביים יודנראט א אפטיילונג פאר שולן.

מען האָט צוגעריכטעט די אלטע שוהל, פאר עטליכע טויזנט זלאָטעס, און ס'לערנען דאָרט 450 יידישע קינדער. דאָס ערשטע שוהל-יאָר האָט זיך אנגעהויבן דעם 1-טן יאנואר 1941.

די יידישע ארדנונגס-שוץ זאָרגט וועגן ארדנונג אין די גאסן, העלפט איינארדנען די פליטים און פילט אוים אנדערע אויפגאָבן וואָס ווערן זיי צוגעטיילט דורכן יודנראט.

די פינאנס-אפטיילונג פירט דורך פון צייט צו צייט געלט-זאמלונגען צווישן דער יידישער באפעלקערונג.

* די קאָרעספאָנדענץ איז גענומען פון דער צייטונג ארויסגעגעבן דורכ'ן יודנראט אין קראקא.

צו גאט און צו לייטן

ש. זאבלודאוויטש (קאַראַקאַס, ווענעצועלאַ)

דער כלל און דער פרט

א. שוהלן און חברות

עיני, עיני, ירדה מים!... טיף געבויגן אין אבלות. מיט אַ צובראָכן האַרץ און טיפסטן יראת־הכבוד, פאַר די אַלע — קדושים וטהורים — וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם. וויל איך. אַ בן־עיר פון דער קהילה וועגנראָוו, פאַר־צייכענען פון מיין זכרון לדורות, די חרוב געווארענע קהילה, איר בית־הכנסת, בתי־מדרשים, חברות, לומדים מופלגים, האַרעפאַשנע בעלי־מלאכות און חסידים־שטיבלעך.

כדי מיר אַלע לעבנגעבליבענע, מיט אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער, אָפשטאַמיקע פון דער וועגנראָוער קהי־לה, זאָלן מיטן כוח פון זייער געדענקען אויפהאַלטן זייער אַלעמענס אָנדענק לעולם ועד...

תהיה נשמתם הקדושה והטהורה צרורה בצרור החיים, אמן.

א.

וועגנראָוו, אַ שטאָט וואָס האָט געציילט קרוב צו 8000 יידן, אַ שטאָט וואָס איר יידישע קהילה, לויט דער מסורה, האָט עקזיסטירט ביי אַכט הונדערט יאָר, אַ שטאָט וואָס האָט מרביץ תורה געווען ברבים, האָט ווייט געשמט אין דער מדינה פוילן, מיט איר מלאכת־הקודש, מיט איר פאַרצווייג־טער אינדוסטריע פון פאַרמעט, מיט סופרים פון ספרי־תורה'ס, מגילות, פרשה'ס, תפילין, רצועות, מזוזות וכדומה. וואָס האָט באַלד בייַם סוף פון ערשטן וועלט־קריג פאַר־שפרייט אירע דאָזיקע אַרטיקלען אויך ווייט איבער די גרע־ניצן פון פוילן.

וועגנראָוו האָט אויך געשמ׳ט מיט איר „רבי״ און צדיק, מיטן נאָמען „דער קאַלושינער רבי״, הרב יעקב יצחק ז״ל. וואָס האָט געהאַט טרייַע, פרומע חסידים־לומדים האַרע־פאַשנע, פשוטע, פרומע יידן, גאַרבערס, פאַרמעט־מאַכער, קירזשנער, שניידער, שוסטער, סטאַליאַרעס, רימאַזשעס, הי־טלמאַכער. דער רבי פלעגט ביי זיך האָבן אַ „מנין״, פירן אַ ברייטן טיש, מיט תורה, שיריים; ס׳פלעגן פון דער פרעמד אַראָפקומען המונים מיט חסידים צו זייער רבי׳ן, יעדערער מיט זיין צעבראָכן האַרץ, זיינע נויטן און צער; פון צייט צו צייט פלעגט דער „רבי״ אויך אַרויספאָרן אין צענדליקער שטעט צו זיינע חסידים, וועלכע פלעגן דעם „רבי״ן אויפ־נעמען מיטן גלאַנץ און ברען.

צווישן דער גרויסער עדה האָבן געשמ׳ט ערליכע יידן, למדנים מופלגים און שאַרפע חסידים; פיל פון זיי האָבן געהאַט „סמיכות לרבנות״, אָבער עקשנות׳דיק ניט געוואָלט מאַכן פון דעם אַ „קרדום לחפר בה״.

פון פיל אַזעלכע וויל איך דאָ אָנרופן: ר׳ זיינווועלע קאָזאַק, אַ זון פון באַוואוסטן בראָקער רבין און מרא דאתרא, ר׳ מאיר אשר קאָזלאָווסקי — דער ערשטער תלמיד פון גרויסן גאון ר׳ אברהמ׳לע סאַטאַשאָווער, ר׳ יעקב מענדלס — ווייַן־הענדלער, ר׳ פייוויש סאָקאָלאָוו — סגי־נהור — נאָנטער קוזין פון גרויסן ציוניסטישן מנהיג נחום סאָקאָלאָוו, — ר׳ בערטשע זלאָטאָווסקי, זיין איידעם ר׳ יקותיאל בער־טשעס, ר׳ יונה־אייזיק — ראש פון וועגנראָווער ישיבה, ר׳ אוריה לעווענשטיין — זון פון נאַשעלסקער רב, ר׳ מענדיל פייווישעס (איידעם פון ר׳ פייוויש סאָקאָלאָוו), ר׳ מטות שוחט, ר׳ משה׳קע בערגמאַן, ר׳ יצחק שוחט, ר׳ מאָטיל שוחט, זיין איידעם ר׳ אברהם־יודיל, ר׳ משה רדזימינסקי, ר׳ וואָלף רעקאַנט, ר׳ אַרקע פשעפיורקא, ר׳ מרדכי פנחס ספיר, ר׳ אברהם פיינגאָלד, ר׳ יוסיל עסיגמאַכער, — ר׳ ישראל־אשר, ר׳ יוסף שאַפירא, ר׳ אברהמ׳טשע שוחט, ר׳ חיים מאיר בראָנער, ר׳ מנחם מענדזיזשעצקי און אַנדערע וואָס איך קאָן נישט מער זיך דאַרמאַנען.

אָט די אַלע יידן, לומדים מופלגים, שאַרפע חסידים, זענען יומם ולילה געווען פאַרנומען מיט תורה לערנען, געלערנט בציבור ש״ס און פוסקים, מדרש און „זוהר״, רבי־אישע ספרים, געגעבן „שיעור״ פאַר יידישע בעלי־בתים, בחורים, יינגע איידעמס אויף קעסט, פאַרנומען זיך מיט צרכי־ציבור, געפאָרן מזמן לזמן צו זייערע „רבי״ים, ווי זיי זענען געווען צווישן די חשובע „טיש־זיצער״. אַליין גרויסע יראי־שמים־יידן, האָבן זיי אָפגעהיט שטרענג דאָס יידישקייט, צוליב וואָס דער רוב פון זיי האָט זיך ניט פאַרנומען מיט צרכי פרנסה, און זייערע מסחרים זענען געפירט געווארן דורך זייערע פרויען — די אשת־חיל׳ס.

גרויס און טייער איז ביי זיי געווען די מצווה פון חינוך־התורה פאַרן יונגן דור, פלעגן טאָקע שבת און יום־טוב קומען צו זיי דערוואַקסענע יינגלעך, ישיבה־בחורים, אויף צו „פאַרהערן זיך״, פלעגן אויך זיין די טראַדיציאָנעלע שטענדיקע „פאַרהערערס״ פון חתן־בחורים ערב די „תנ־אים״ שרייבן, זיין די שטענדיקע פוסקים, פאַר שאַרפע קשיות אין לערנען, אין די בתי־מדרשים און אין די חסידים־שטיב־לעך.

אַלע שוחטים זענען אויך געווען מוהל׳ם, האָבן דאָס באַטראַכט דורכאויס פאַר אַ מצוה־זאַך, „שלא על מנת לקבל פרס". פלעגן אַדורכפירן ברית־מילה׳ס למהדרין מן המהדרין.

ווי ווייט מיין זכרון גרייכט, געדענק איך אַז אין שפּיץ פון דער קהילה זענען געשטאַנען די בעלי־בתים, ר׳ בערטשע זלאָטאָווסקי, ר׳ משה׳קה בערגמאַן, ר׳ מאיר־אשר קאָזלאָוו־סקי, ר׳ אברהם פיינגאָלד, ר׳ דוד־אייזיק ניימאַן, אַ ייד אַ משכיל, אַ ציוני, אַלעקסאַנדער חסיד, אַ זון פון מאַקאָווער רב, און ר׳ יוסף־חיים בערנשטיין, אַ גביר, אַ משכיל וציוני, פראָגרעסיוו און קורץ־געקליידט אין זיין הלבשה.

די אסיפות פלעגן פאָרקומען ניט־רעגלמעסיק, כמעט אַלע צוויי יאָר אין איינעם פון די בתי־מדרשים, צו וועלכע ס׳פלעגן קומען אַ גרויסע צאָל בעלי־בתים, וואָס האָבן געצאָלט אַ געוויסן סכום „עטאַט" און אַזוי אַרום געהאַט וואָל־רעכט אויסצוווּעלן די פרנסים צו דער קהילה. די אסיפות פלעגן זיין יידישלעך, פאָלקסטימלעך, אָן פאַרלאַמענטאַרישע סדרים, און די אָפּשטימונגען פלעגן זיין עפּנטלעכע לויט אַ רוב שטימען.

כ׳בין ניט ביכולת פעסטצושטעלן, אין וועלכע ערטער די פרנסים פלעגן אָפּהאַלטן זייערע ישיבה׳ס. ווי כ׳מיין, פלעגן זיי אויך פאָרקומען אין איינעם פון די בתי־מדרשים אָדער אין פריוואַט־הויז פון ראש הקהל, קהל פלעגט אויך זיינע אסיפות פעסטשטעלן דעם סכום „עטאַט" פאַר דער קהילה, וואָס פלעגט איינגעמאַכט ווערן דורכן מאַגיסטראַט. די אַנשי וועגראָוו פלעגן באַשטייערט ווערן מיט געוויסע סכומים פאַר „מעות חיטים" — מצות און ארבע כוסות אויף חג־הפּסח, וואָס איז פאַרטיילט געוואָרן צווישן אָרימעלייט און בכבודיקע יורדים.

אין סאַמע צענטער פון שטאָט איז געשטאַנען די גרויסע שוהל, געמויערט פון ציגל, ווייס געמאָלט אויסנווייניק, מיט אַ הויך פון איבער 3 שטאָק מיט איר אומגעוועלביכן שיינעם אייגענאַרטיקן סטיל, צוליב וועלכן זי האָט ווייט־ווייט געשמט צווישן גרויסע יידישע ישובים.

גאָר אויבן בײַם דאַך, פון מזרח און מערב זייט, האָט די שוהל געהאַט אויף זיך, אויסגעגאָסן פון גיפּס, פיין־געמאָלענע מיט גאָלדענע אותיות די „שני לוחות הברית", וועלכע מ׳האָט געקענט זען גאַנץ ווייט פון שטאָט. זי האָט אויך געהאַט 3 עזרות־נשים, צוויי פון בײַדע זייטן אין נידריקן טייל באַ־זונדער, איינע גאָר הויך — בײַ צוויי שטאָק, אין מערב זייט, פאַרשטעלט מיט אַ געמאָלן הילצערנער וואַנט. מיט קליינע פענצטערלעך, כדי צו קענען הערן די תפילות, ברכות, און אויך צו קענען זען „הוצאה והכנסה" פון די ספרי־תורה׳ס האָבן צום הויכן עזרת־נשים געפירט 4 פאַסיקע גאַרנדיקע הילצערנע טרעפּ.

אונטן אין פאָליש — אויף רעכטס — איז געווען אַ גרויסער זאַל מיט פיל פענצטער אין וועלכן ס׳האָט זיך געפונען דאָס „שניידער־שולכל", וואו אַלע שניידערס האָבן געדאַווענט, געלערנט חומש, פרקי־אבות, תהילים; לאַנגע יאָרן איז דאָרטן געווען גבאי דער רייכער שניידער, ר׳ הערש־חיים שוואַרצבערג.

אינעווייניק איז די שוהל געווען גאַנץ הויך. מיט אַ רונדיקן סופּיט, וואָס איז אונטערגעהאַלטן געוואָרן פון פילע רונדיקע פילאָרן, אויסגעשטעלט סימעטריש אין צוויי שורות. דער סופּיט איז געווען געמאָלן מיט פאַרשיידענע מאָלעריען, וואָס האָט פאַרגעשטעלט דעם הימל, שטערן, זון, מלאכים, ים און פיש, לויתן, שור הבר, פייגל; די וועגט האָבן אויף זיך געהאַט כתיבה׳דיקע אויפשריפט, די עליית התורה, העברע־אישע אַפאָריזמען „כהאי־גוואנ׳ס" א.אַ.וו.

ביים אַרייגאַנג אויף דער מערב־וואַנט, איז געווען אַן אויסגעהויליטער אָרט, וואו ס׳האָט געבראַנט אַ נר־תמיד. אין סאַמע צענטער איז געשטאַנען דער פיין־גערשניצטער „בעלע־מער". בײַ בייד זייטן זענען געווען הילצערנע טרעפּלעך, וואָס האָבן געפירט צום „שולחן" אַרויף, וואו מ׳פלעגט מקריא זיין. בײַ דער זייט איז געשטאַנען אַ בראָנזענער פיין־גערשניצטער „כסא של אליהו", ווי מ׳פלעגט דערציילן, איז אַמאָליקע צייטן געווען אַ מנהג, דאָרטן צו פראָווען ברית׳ן, פדיון־הבן׳ס; ס׳זענען אויך געווען עטלעכע גרויסע מעשענע טאַצן, אויף וועלכע מ׳פלעגט דערלאַנגען די קינדער צום יידישן.

אויף מזרח־זייט, אין סאַמע צענטער בײַ דער וואַנט איז געשטאַנען אַ פיין־גערשניצטער ארון־קודש, מיט גרויסע אויסגעשניצטע לייבן פון בײַדע זייטן, צו אים האָבן אַרויפ־געפירט טרעפּלעך, מיט צוויי זייטן פיין־געשניצטע וועגט־לעך. נעבן אים — רעכטס — איז געשטאַנען אַ גערשניצטער עמוד, מיט אַ גרויסער מנורה אויף ליכט צינדן.

אין דער שוהל האָבן געדאַווענט גוטע בעלי־תפילות, ווי ר׳ אברהמ׳טשע שוחט, ר׳ יצחק שוחט א.אַ.וו., פון בעלעמער פלעגט מען אויך מכריז זיין אַלע נייטיקע תיקונים, אין נאָמען פון מרא־דאתרא און קהל.

אין ימים־נוראים און ימים־טובים צו „טל" און „גשם", פלעגט דאָרטן דאַוונען דער אויסגעצייכנטער בעל־תפילה ר׳ אברהמ׳טשע, דער נייער שוחט. (די פריערדיקע בעלי־תפילות זענען געווען ר׳ אהר׳קע פשעפיורקא און ר׳ ראובן גאָלד־שטיין). באַגלייט זיינע מתיקות׳דיקע ניגונים, האָבן אים אַן אימפּראָוויזירטער כאָר; פון אַלע בתי־תפילות פלעגן קומען אַהער גרויסע המונים מתפללים, און צוהערן זיך צו די ניגונים וואָס מ׳פלעגט זיי שפּעטער לאַנג נאָכזינגען.

דער רב וויס פלעגט זיך אויך באַטיליקן מיט אַ דרשה בעת מ׳האָט געמאַכט דעם קייסער דעם „מי שברך". צו דער תפילה פלעגט קומען דער נאַטשאַלניק מיט אַ סך פאָר־שטייער פון דער אַדמיניסטראַציע; דער רב פלעגט אויך אָפּיציעל אָפּנעמען בײַ די יידישע רעקרוטן די „שבועה", צו וועלכער ס׳פלעגן קומען ספּעציעל הויכע אָפּיצירן פון דער רוסישער מיליטער.

בתי־מדרשים

בתי־מדרשים האָט די וועגראָווער קהילה געהאַט פיר: א) ר׳ הילל׳ס בית־מדרש, ב) דער נייער בית־מדרש, ג) דער אַלטער בית־מדרש, ד) ר׳ הערש־יחיאל׳ס בית־מדרש.

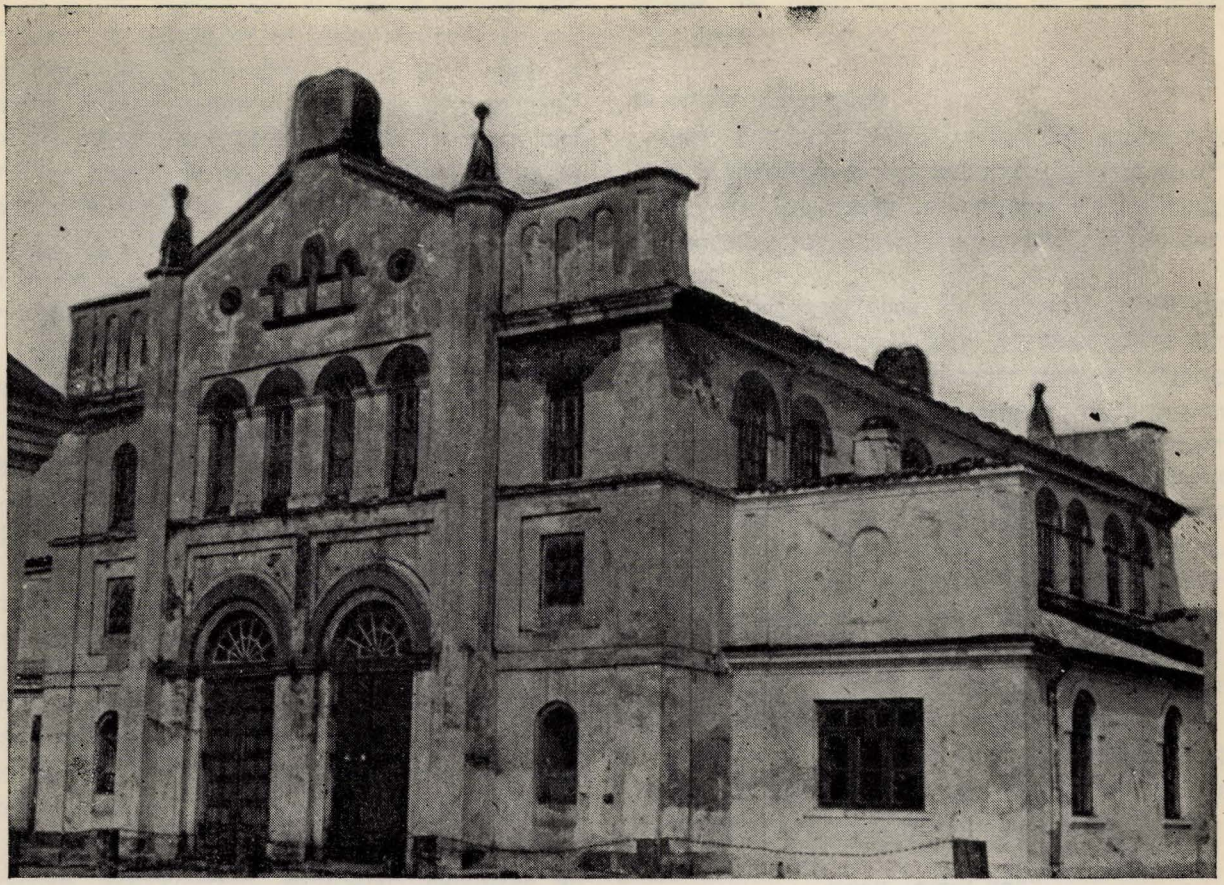

די גרויסע שוהל (פאטא: א. פשעפיורקא, 1936)

יעדער בית־מדרש האָט געהאַט אַ באַזונדער בפירושן חותם, אַן אַנדער קאָליר. ר׳ הילל׳ס בית־מדרש איז געווען אַ הילצערנער בנין מיט פיל פענצטער אין דריי וועגט, מיט אַ „עזרת־נשים" פון מערב־זייט; ער איז געווען זייער נאָענט פון שטאָטישן גרויסן מאַרק. און אָט צוליב נאָנטקייט פון האַנדלס־צענטער, פלעגט מען טאָקע אַהין קומען דאַוונען, תהילים זאָגן, משניות און גמרא לערנען; מען פלעגט אים רופן דער בעל־בת־ישער בית־מדרש. דאָ פלעגן אויך שטענדיק דרשענען מגידים צווישן מנחה און מעריב, שבת נאָכמיטאָג פאַר פרקי־אבות און ברכי־נפשי.

דער נייער בית־מדרש איז געשטאַנען אויפן פלאַץ וואָס האָט געהאַט דעם נאָמען „שוהל־הויף", געווען איז דאָס אַ גרויסער, בריייטער, מאַסיוועך בנין פון ציגל, ווייס־געקאַלכט, מיט אַ סך פענצטער פון אַלע זייטן: זיין אַריינגאַנג איז געווען פון מזרח זייט. אינווייניק זענען געשטאַנען אויס־געשטעלט ביי אַלע וועגט, גרויסע מאַסיווע הילצערנע טישן, מיט לאַנגע שווערע בענק, אין צענטער איז געווען דער בעלעמער און ביי די זייטן האָבן צו אים אַרויפגעפירט היל־צערנע טרעפלעך. אויפן בעלעמער איז געשטאַנען אַ „שולחן" פאַר קריאת התורה. אין צענטער פון מזרח־וואַנט איז גע־שטאַנען אַ שיין־געשניצטער ארון־קודש. אין דער וואָכן האָט מען כמעט ווי נישט געדאַוונט דאָרטן. דאָקעגן שבת און יום־טוב און ימים־נוראים איז דער בית־מדרש געווען פול פון מתפללים. דער רוב מתפללים זענען געווען בעלי־עגלות; דער בית־מדרש האָט אויך געהאַט צוויי „עזרות נשים".

אין זעלבן בית־מדרש האָט זיך אויך געפונען דאָס שטאָטישע תלמוד־תורה־„חדר", וואו ס׳האָבן אַן שכר־לימוד געלערנט אָרימע קינדער. אויסגעהאַלטן האָט זיך דאָס תלמוד־תורה־„חדר" פון געלטער־זאַמלונגען צווישן פרומע יידן. אין די שפעטערדיקע יאָרן, פלעגן אין „נייעם" בית־מדרש פאָרקומען גרויסע וואַלמיטינגען פאַר די וואַלן צום סיים, אָדער שטאָט־ראַט, צוזאַמענגערופן דורך די אָרטיקע ארבעטער־אָרגאַניזאַציעס „פועלי־ציון" און „בונד".

אין די יאָרן 1917—1918, די שווערע יאָרן פון דער ער־שטער מלחמה, האָבן די יידישע אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס אייגנגעאָרדנט אין דעמזעלבן בית־מדרש, אַן אַרבעטער־קיך פאַר אָרימע אַרבעטסלאָזע.

נעבן דער שוהל און דעם „נייעם בית־מדרש" איז גע־שטאַנען דער „אַלטער" בית־מדרש, וואָס, ווי מען דערציילט, איז אויפגעשטעלט געוואָרן מיט הונדערטער יאָרן צוריק. אומגעהויערדיקע געמויערטע וועגט, מיט אַ סך קליינע פענצטערלעך, אייזערנע לאָדנס, אַ עזרת־נשים. דאָס איז געווען פון אַ גאַנץ אַלטן סטיל. דער אַריינגאַנג צום „אַלטן" בית־מדרש איז געווען פון דרום זייט, אינווייניק און אויסנ־

ווייניק — ווייס־געקאַלכט. ביים אַריינגאַנג אַ קופערנער כיור צום וואַשן זיך. אין צענטער איז געווען דער בעלעמער, מיט הילצערנע טרעפלעך פון צוויי זייטן. אַ ביסל העכער אַ „שולחן" פאַר קריאת התורה, אין צענטער ביי דער מזרח־וואַנט — אַ פיין־געשניצטער ארון־קודש, אַ מנורה פאַר ליכט. פון פאַליש (פאַרהויז) האָבן געפירט טרעפ אַראָפּ אין קעלער, וואו ס׳האָט זיך געפונען אַ מקוה צום טובלען זיך.

אין דעם בית־מדרש פלעגן דאַוונענען פשוטע בעלי־בתים, בעלי־מלאכות, פאַרמעט־מאַכערס און יידן „דאַרפס־גייערס". די אַלע וואָס פלעגן זיך איילן צום ערשטן מנין.

שטאָטישע בעלי־בתים פלעגן דאָרטן זיצן און לערנען יומם ולילה.

אַ ביסל ווייטער פון צענטער, נאָענט צו דער ראָגאַטקע־גאַס, איז געשטאַנען דער גרעסטער בית־מדרש מיטן נאָמען „ר׳ הירש־יחיאל׳ס בית־מדרש". אַ גאָר הויכער געמויערטער בנין, רויטע גלאַטע ציגל מיט אַ סך פענצטער אין די וועגט. אַ גרויסער הויף, אַרומגעצוימט מיט אַ הילצערנעם פאַרקאַן. דער אַריינגאַנג איז געווען פון מערב זייט. אינווייניק ביי אַלע וועגט זענען געשטאַנען שווערע לאַנגע הילצערנע טישן, מיט לאַנגע שווערע בענק. הילצערנע שענקלעך מיט פאַר־שיידענע ספרים, זענן געווען אײַנגעמויערט ביז צום סופיט. דאָס באַוואוסטע וואַרקער שטיבל, איז אַ לאַנגע צייט געווען אין דעם בית־מדרש. דער שמש האָט דאָרט געהאַט אַ באַ־זונדער צימער און דאָרטן געוואוינט מיט זיינע בני־בית.

חסידים־שטיבלעך: געערר, אַלעקסאַנדער, ראַדזינער, וואַרקער, קאָצק־לובלינער, אַמשינאַווער, קאָלושינער און אומענער. דאָרטן האָט מען געדאַוונט, געלערנט און געפראַ־וועט חסידות. געפייערט פריילעכע ימים־טובים.

גרויס איז געווען די התלהבות בשעת די חסידישע פיי־ערונגען. פון דאָרטן זענען דערגאַנגען קולות פון פאַרשיי־דענע חסידישע ניגונים און פון שה׳ן־וויי־לאַנגן טאַנצן אין חסידישער דבקות.

באַזונדערס פייערלעך זענען געפראַוועט געוואָרן די חסידישע מלוה־מלכה׳ס. ביי אויסגעשטעלט ווייס־געדעקטע טישן, פלעגט מען סערווירן געשמאַקע מאכלים, וואָס חסידי־שע פרומע באַלעבאָסטעס פלעגן צוגרייטן און איבערשיקן אין „שטיבל" אַריין אַ צושטייער צו וויין, ביר און בראַנפן.

גאַנץ אָפט, בעת אַזעלכע סעודות, פלעגט מען אויך אַרומרעדן אַ סך ענינים, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיטן „שטיבל"; למשל, וועגן הכנסת כלה, העלפן אַ חסידישן יורד, אָדער אַנדערע צרכי־ציבור.

גאָר אינטערעסאַנט איז געווען דער חסידישער געדאַנק, וועגן אַזעלכע סעודות — וואָס מיינט, אַז דער צונויפקום שטאַרקט אהבת־ישראל און במילא רוט שוין דערביי אויך די שכינה.

געווען אויך חברה־תהילים און חברה־משניות. זייער אויפגאַבע איז געווען זאָגן תהילים בציבור אין אַלע בתי־מדרשים; לערנען משניות פאַר אַ ברייטן עולם, און נישט בלויז פאַר לומדים נאָך אויך פאַר פשוטע האַרעפאַשנע יידן און פרומע בעלי־מלאכות, זאָגן תהילים אַלס רפואה פאַר קראַנקע, פאַר מקשה־ללדת און זאָגן תהילים אין הייזער לזכר טויטע.

די ליי־און שפּאָר־קאַסע

אין בית־מדרש פלעגט יעדעס יאָר צונויפגערופן ווערן די אַלגעמיינע יערליכע פאַרזאַמלונג פון דער שטאָט־שער „ליי־און שפּאָר־קאַסע", אויף וועלכער מ׳פלעגט אָפּגעבן אַ באַריכט פון דער טעטיקייט און אויסווייליגן אַ נייע פאַר־וואַלטונג.

די ליי־און שפּאָר־קאַסע איז געגרינדעט געוואָרן נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין סאַמע אָנהויב האָט זיך די קאַסע געפונען אין אַ פריוואַטער וואוינונג. אָנגעהויבן פון גאַנץ קליינע סכומים כדי צו העלפן די נויטבאַדערפטיקע אין אַ שווערער שעה. מיט דער צייט האָט זיך די שפּאָר־קאַסע זייער גוט אַנטוויקלט און איז געוואָרן אַ וויכטיקע יידישע קרעדיט־אינסטיטוציע, וואָס האָט זייער פיל געהאָלפן די יידישע באַפעלקערונג אין איר גראַנגל פאַרן קיום... דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט איבער־געריסן איר טעטיקייט און פאַראורזאַכט פאַרלוסטן פאַר די מיטגלידער.

תיכף נאָכן קריג, איזווידער באַנייט געוואָרן אַ קרעדיט־אַנשטאַלט מיט ענלעכע צילן ווי די פריערדיקע.

מיט דער גרינדונג פון אָט די נייע קרעדיט־אַנשטאַלטן, האָט זיך אָנגעהויבן בעסערן דער עקאָנאָמישער מצב פון יידישן סוחר, בעל־מלאכה און האַנטווערקער.

חברה „רודפי צדק"

די חברה „רודפי צדק" איז געגרינדעט געוואָרן אין די יאָרן 1911—1910. די אויפגאַבע פון אָט דער נייער חברה איז געווען קאָמפליצירט; זי האָט געדאַרפט אויסאיבן איר ווירקונג אויף אַלע שטאָטישע אינסטיטוציעס אַז זיי זאָלן זיין אַקטיוו און גוט פאַרוואַלטן, אויספירן די פליכט פינקט־לעך און גענוי. בתי־מדרשים זאָלן זיין באַלויכטן, באַהייצט, ספרים זאָלן זיין געגוג און אין אָרדנונג, „עטאַט" זאָל ווערן אין דער צייט אויפגעמאַנט, און די געהאַלטן זאָלן ווערן אויסגעצאָלט רעגלמעסיק און אין דער צייט. קאַסעס זענען געוואָרן שטרענג קאָנטראָלירט, די שפּאָר־קאַסע זאָל מיט כבוד באַדינען אירע מיטגלידער; און אַסך אַנדערע ענינים וואָס געהערן צו עסקי־ציבור.

די פאַרוואַלטונג פון „רודפי־צדק" פלעגט אָפּהאַלטן אירע זיצונגען אין פריוואַטע הייזער פון אירע מיטגלידער. די יערלעכע פאַרזאַמלונגען פלעגן צוזאַמענגערופן ווערן אין איינעם פון די שטאָטישע בתי־מדרשים. זיי האָבן אָפּילו געהאַט אַן אייגענעם שטעמפּל. די וועלט־מלחמה פון יאָר 1914 האָט אַ סוף געמאַכט צו דער אינטערעסאַנטער אינסטי־טוציע.

דער בית־החיים

דער בית־החיים אין וועגראָוו איז זייער אַן אַלטער. מ׳ציילט אים אַסך הונדערטער יאָרן. אָנגעהויבן האָט ער זיך אַ האַלבן קילאָמעטער ווייט פון שטאָט אויפן וועג צו דער יידישער מיל. אַסך מצבות זיינען שוין געוואָרן שטאַרק גע־

דער בית־החיים (פאטא: מ. שווואקס, 1939)

זונקען אין דער ערד. אויפשריפטן און דאטעס האבן באוויזן אז זיי שטאמען פון 17־טן יאהרהונדערט. צו דעם „אוהל" מיט דער אייזערנער טיר און מיטן קליינעם פענצטערל, פלעגט מען קומען „איינרייסן". אין דעם „אוהל" זיינען געווען דריי קברים פון שטאטישע רבנים פון אלטע צייטן.

מיטן וואוקס פון דער שטאטישער יידישער באפעלקערונג האט מען אנגעהויבן פאדערן נאך א שטיק פלאץ צו פארגרעסערן דעם בית־החיים. דער קריסטלעכער מאגיסטראט האט זיך עקשנותדיק אפאגעזאגט אנטקעגנצוקומען דער יידישער פאדערונג. די אומדערמיידלעכע שתדלנות מצד דער חברה „רודפי־צדק" האט געדויערט יאהר־לאנג. ס׳זענען געפירט געווארן אלערליי אונטערהאנדלונגען אין פארשיידענע מלוכה׳שע אנשטאלטן ביז ס׳איז געקומען די שעה און ס׳איז באשטעטיקט געווארן דורכן שדלעצער גובערנאטאר, אז יידן האבן דאס רעכט צו פארגרעסערן זייער בית־החיים.

די חברה „רודפי־צדק" האבן אזוי ארום באקומען א גרויס שטיק ערד און אויסגעבויט א גרויסן פארקן ארום דעם בית־החיים.

„חברא־קדישא"

די חברה־קדישא איז געווען גוט ארגאניזירט. בראש פון דער חברה איז געשטאנען דער זייער פרומער ייד ר׳ פרץ בתניק, דער פארמעט מאכער; א ייד מיט א פעסטן ווילן, וועמעס ווארט ס׳איז געווען א בעפעל. ער איז אויך געווען דער ראש־מתעסק מיט די בר־מינס אין שטאט.

די חברה־קדישא האט אויך געהאט א באזונדערע אפטיילונג פון פרויען־עסקניות, וואס פלעגן זיך פארנעמען מיט פרויען־בר־מינס און זייער אנפירערין איז געווען די באוואוסטע אשת־חיל, א פרומע יידענע, מאליע־רעשע, א אייגענטימערין פון א מויער און אייזן־גשעפט; איר בייהעלפערין איז געווען די פרומע אשת־חיל רחל משה־הערש־יודילס, מבית בורשטיין.

עטלעכע מאל אין יאר פלעגט חברה־קדישא זיך צונויפקומען, אפהאלטן אירע אסיפות און מתקן זיין אירע תקנות. די יערלעכע סעודה פלעגט זי אייגנארדנען — אויף דעם שענסטן אופן — חמישה־עשר בשבט.

ב. פרומע הארעפאשניקעס

די שטאט וועגן־גראוו האט געשמט אין דער ארומיקער יידישער געגנט אלס א שטארק פרומע שטאט, מיט גרויסע רבנים, לומדים מופלגים. אין די לעצטע צענדליקער יאהר איז זי אויך געווען באווופט מיט איר שטארקער ארגאניזירטער ציוניסטישער ארבעטער־באוועגונג און געזעלשאפטלעכער טעטיקייט אוף אלע געביטן.

און אַלע כּלי־קודש־אַרבעטן. אָט די פּרומע בעלי־מלאכות מיט זייער לאַנגער יידישער הלבשה, סאַמעטענע היטעלעך מיט קאַפּל, זיידענע קאַפּאָטע און גאַרטל, לאַנגע בערד, טלית־קטן מיט ציצית — האָבן זיך ניט אויסגעצייכנט מיט גרויס שאַרפזין און למדנות. דער רוב פון זיי האָט געקענט אַ ביסל לערנען, אַ ביסל גמרא, חומש, תנ״ך, מדרש; אַ סך פון זיי זענען אַפילו געווען מיטגלידער פון פאַרשיידענע חברות: חברה ש״ס, חברה משניות, חברה תהילים, חברה קדישא, חברה „ביקור חולים״ א.א.וו. אַ גרויסער טייל פון זיי זענען אויך געווען חסידים, אָנגעהערט צו פאַרשיידענע חסידים־שטיבלעך אין שטאָט, פון צייט צו צייט אויך געפאָרן אויף אַ יום־טוב צו אַ „רבי״ן. אַ נסיעה צום „רבי״ן איז תמיד געווען פאַרבונדן מיט הוצאות, וואָס האָבן באַדייט אַ שווערע מאַטעריעלע לאָסט און קרבן פאַר אַזאַ הארע־פאַשנעם ייד. ניט קוקנדיק דערויף, זענען זיי דאָך געפאָרן צום „רבי״ן צוליב גייסטיקע טעמים: איבערלעבן גייסטיקע התלהבות פון זיין ביי אַ „גוטן ייד״, הערן „תורה״, הערן חסידישע ניגונים, דערגרייכן התרוממות הנפש. געווען אויך אַ האָפענונג אַז קינדער זאָלן גיין בדרך הישר און טיילמאָל איז מען געפאָרן שואל־עצה־זיין וועגן אַ שידוך, אַ גט, אָדער סתם פאַר פרנסה וועגן.

אָט די פרומע פראָלעטאַריער האָבן געאַרבעט זייער שווער. פון גרויען פרימאָרגן ביז אין דער גאָר שפּעטער נאַכט, כדי אויסצוארבעטן די טעגלעכע פרנסה פאַר בני־הבית, וואָס איז תמיד געווען בצמצום. טראָץ דעם אַלעם האָבן זיי תמיד געדאַווענט אין אַ בית־מדרש אָדער אין אַ חסידים־שטיבל מיט אַ „מנין״ בציבור, אַריינגעכאַפּט אַביסל תהילים, אַ שטיקל משניות, און אַ פּרשה חומש מיט רש״י. זעלטן ווען מ׳איז אַהיימגעקומען מיט אַ בלויזן „טרוקענעם דאַווענען״...

די צווייטע וועלט־מלחמה האָט פאַרניכטעט איבער אַ דריטל פון אונדזער פאָלק. מיר, די לעבנגעבליבענע, טראָגן אויף זיך אַ גרויסן מאָראַלישן חוב, צו פאַראייביקן לדורות די גרויסע צאָל יידישע פרומע האַרעפאָשניקעס, וואָס האָבן קיינמאָל ניט געווואוסט פון סאָציאַליזם, עקספלאָאַטאַציע, קלאַסנקאַמף, אָבער אין דער וויר־קלעכקייט האָבן זיי געלעבט פון אייגענער שווערער פּראָצע.

כ׳זע זיי אַלעמען פאַר מיינע אויגן, ווי דאָס וואָלט געוון איצט און ניט מיט קנאַפּע פיר צענדליק יאָר צוריק. כ׳האָב זיי אַלעמען געקענט פערזענליך.

אָט זע איך דעם הויכן שלאַנקן ייד מיטן בלאַסן דאַרן פּנים, דעם פיינעם פרומען גערער חסיד. שטיל ווי אַ טויב מיט צניעותדיקע טריט. אויפן קאָפּ דאָס הויכע ברייטע סאַמעטן היטל איבערן קאַפּל, שפּיציק־לאַנגע בארד, וואָס האָט זיך שוין געגרויט בעת ער איז נאָך געווען אין די 40־ער יאָרן — ר׳ יוסף־לייזער סופר (יאָספערשטיין). געווען איז דאָס אַ הייליקער יידישער סופר, וואָס האָט געשריבן ספר־תורה׳ס, מגילה׳ס, פרשה׳ס, מיט פּולער קדושה, מיט אַלע רעליגיעזע כוונות. מ׳האָט געדאַרפט שטאָמען פון גאָר פרומען יחוס, צו קענען האָבן אַ ספר־תורה אָדער אַ מגילה געשריבן דורך דעם הייליקן סופר... איך האָב אים אין מיין פאַנטאַזיע געזען ווי דעם חתם־סופר...

פרייטיק פאָרנאַכט פלעגן גערער חסידים לויפן אין זייער „שטיבל״, צווישן זיי אויך דער פרומער סופר, ר׳ יוסף־לייזער פלעגט גיין מיט זיין בנעימותדיקן שבתדיקן גאַנג, אָנגעטאָן אין דער שבתדיקער אַטלאַסענער קאַפאָטע, (טונקל־גרין אָדער שווארצער אַטלאָס). געענדיקט מנחה בציבור, זיצט ער שוין מיטן עולם חסידים און לערנט שבתדיקן מדרש און שפּת־אמת; אין די ימים־טובים בעת חסידים פלעגן זיך פאַרזאַמלען ביי אַ חסיד אין הויז צו פרוועזן שמחה בציבור ביי חסידישע הילולות, מלווה־מלכה׳ס, האָט ער זיך תמיד געהאַלטן שטיל און צוריקגעצויגן.

געוואוינט מיט זיינע בני־בית האָט ר׳ יוסף־לייזער אין זייער אַ באַשיידענער וואוינונג, דוכט זיך מיר אַז אויף אַ בוידעם, און געלעבט פון יגיע־כפיו. תמיד געזעסן און געשריבן די הייליקע פאַרמעטן, די רעשט שעה׳ן נאָך זיין לאַנגער אַרבעט האָט ער געלערנט אין „שטיבל״. תמיד געדאַוונט מיט „מנין״.

אַ באַזונדער איידעלע טרויערקייט האָט אַראָפגעקוקט פון זיין פּנים, ווי עפּעס אַ שווערער צער וואָלט געפערעסט אויף אים, ווער ווייסט צי נישט דערפאַר וואָס זיינע ביידע זין (הערשל און משה) — זענען אַוועק צום „בונד״. ביידע זענען זיי געווען אַרבעטער, און אין יענער צייט איז עס געווען אַ „פסול״ אין אַ חסידישער היים. אינם שטורמישן יאָר (1905) זענען אַזעלכע באַצייכנט געוואָרן מיטן נאָמען „שטרייקערס״, „ציצילסטן״ און דאָס האָט אויף אַלעמען אָנגעוואָרפן אַ פּחד...

צו ר׳ יוסף־לייזער סופר האָט דאָס „שטיבל״ נישט געהאָט קיין שום תרעומות, קענענדיק זיין תמימות און זיינע צדקות.

אַ צווייטער פרום חסידישער בעל־מלאכה איז געווען דער פרומער שטוב־מאָלער, שילדן־מאָלער, ר׳ איטשע מאַליאַרוש ע״ה (זילבערשטיין). שטענדיק אין זיינע לאַנגע אַרבעטס־מלבושים, פאַרשמירט פון פאַרשיידענע פאַרבן, תמיד געגאַנגען מיט פּאַרב און פענדזל, מיטן לייטער און קיבל. קיינמאָל האָט ער ניט גערוט, שטענדיק זיך געיאָגט צו דער אַרבעט אָדער צום דאַוונען. מנחה און מעריב־צייט פלעגט מען אים טרעפן אַרומגעוואַשן אין גערער „שטיבל״. נאָכן דאַוונען פלעגט ער זיצן צוזאַמען מיט חסידישן עולם, לערנען גמרא אָדער מדרש. כעלות השחר פלעגט ער שוין דאַוונען מיט „מנין״. נאָכן דאַוונען פלעגט ער זאָגן תהילים און לערנען אַ פּרשה חומש. געלעבט פון יגיע־כפיו. זיין לעבן איז געווען אַרבעט און לערנען לשמה.

דאָס גרעסטע חסידים־„שטיבל״ אין שטאָט איז געווען דאָס גערער „שטיבל״. געלעבט האָבן חסידים פון זייער אַרבעטס־לוין. איך וויל דערמאָנען די ביידע חסידישע גאָר־בערס, יאָסל לייזער־קאָטשער דעם מלמד׳ס אַ זון, און יאָסל סטאָקער. ביידע האָבן געאַרבעט אין גאַרבערייען 12—14 שעה אַ טאָג. אויך זיי, אין לאַנגער יידישער הלבשה, זיידענע קאַפּאָטעס מיט בארד און פיאות, האָבן געדאַוונט אין

„שטיבל" מיט „מנין" און געלערנט. ביידע האָבן געפירט אַ לעבן בצמצום, אָבער אָן תרעומות, אָן פרעטענזיעס, אַלע יאָר געלעבט פון זייער שווערן יגיע־כפּיים.

כדאי אויך צו דערמאָנען דעם פרומען חסידישן בעל־עגלה, וואָס האָט אויך געהערט צום געראָר „שטיבל" — דער חסידישער יונגערמאַן אהרן, אַ זון פון אַברהמטשע־מאיר אהרנ׳ס. געלעבט אין דחקות, און געפינען צייט אויף לערנען אַ בלעטל גמרא.

אויך אַ פרומער חסידישער איינבינדער איז געווען ביי אונדז אין שטאָט, אַ ייד אַ האָרעפאַשניק און אַ בן־תורה. אַ וואָרקער חסיד איז געווען ר׳ מרדכי־מענדיל איינבינדער, אַ הויכער פעסט־געבויטער ייד מיט געדיכטער באָרד און פיאות. געוואוינט אין אַ קליין וואוינונגל מיט זיינע בני־בית. אויך זיין איינבינדעריי פלעגט זיין דלת על דלת. פלעגט ער פון פרימאָרגן ביז שפּעט אין דער נאַכט דאָרט אַרבעטן; בעת׳ן איינבינדן פלעגט דער חסידישער האָרעפאַשניק שטיין אין קאַפּל און אין לאַנגן טליתקטן, זינגענדיק חסידישע ניגונים. אויך דעם ניגון פון „התקוה" און אַנדערע ציוניסטישע שירים פלעגט ער פון צייט צו צייט אויסברומען.

איך פלעג אָפּטמאָל אַריינקומען צו אים; אַלס ביבליאָטעקאַר האָב איך אים געגעבן איינבינדן ביכער און זשורנאַלן; אַ סך סימפּאַטיע האָב איך געפילט צו דעם דאָזיקן פיינעם יידן. ער פלעגט מיט מיר פיל רעדן וועגן י. ל. פרץ, פרישמאַן, הירשביין, פינסקי, שלום־עליכם און ביאַליק. קיינמאָל האָט מען ניט געמערקט ביי אים קיין עצבות. אַן אמתדיקער שמח־בחלקו.

ס׳לעבט אויף אין מיין זכרון מיט אַבסאָלוטער פרישקייט אַ פרומער יידישער רעליגיעזער האַרעפאַשניק מיט אַ לאַנגער קאָפּאָטע, מיט באָרד און פיאות — ר׳ יעקב־משה לעוו, דער סטאָליער. געוווינט האָט ער אין באַשיידענער וווינונג צוזאַמען מיט זיין וועקשטאט. ער איז געווען אַ גוטער פאַכמאַן, פלעגט מאַכן נאָר באַשטעלטע גוטע מעבל פאַר די פאַרמעגלעכע בעלי־בתים. געפירט אַ בצמצום׳דיק לעבן און פון שוועדע פראָצע דערנערט זיינע בני־בית. כל ימיו געווען אַ ייגיע־כפּים, תמיד אינדערוואָכן געדאַוונט מיט אַ מנין אין ר׳ הלל׳ס בית־המדרש, און שבת, יום־טוב — אין אלכסנדר שטיבל.

אַסך שפּעטער פאַר און נאָך זיין שווערער אַרבעט האָט מען אים תמיד געטראָפן זיצן, צוזאַמען מיט צענדליקער יידן, אין ר׳ הילל׳ס בית־המדרש און צוהערן זיך צום גענאָמען לערנען פון תלמידי־חכמים.

ס׳זענען געבליבן פון אים אַ זון (אין אוראגוואי), אַ זון און אַ טאָכטער (אין בראָזיל) און אַ טאָכטער (אין ישראל).

פון צווישן די בעלי־עגלות אין שטאָט, איז כדאי צו דערמאָנען די צוויי יידישע בעלי־עגלות — פּאָטער און זון — ר׳ מאָטל שמואל־משה׳ס, דער פּאָטער, און זיין זון נחמן; ביידע האָבן זיי געאַרבעט בשותפות, געהאַט פערד און וועגער, געפירט פאַסאַזשירן, משאות צו דער באַן, רייכע יידישע סוחרים פלעגן זיי געבן גרויסע סומעס געלט אויסצוקויפן פראַכטן מיט סחורות. אַלע האָבן געהאַט צום פאָטער און צום זון אומבאַגרענעצטן צוטרוי, ביידע — פאָטער און זון — האָבן געטראָגן די אַלטע טראַדיציאָנעלע הלבשה, שטרענג אָפּגעהיט יידישקייט אין זייערע הייזער. כעלות השחר געדאַוונט אין ביהמ״ד. אויך זיי האָבן געהערט צו דער גרופּע „צוהערערס", מיט וועלכער ס׳האָט געלערנט דער באַוואוסטער למדן ר׳ יונה־אייזיק ז״ל. פּאָטער און זון האָבן תמיד שווער געהאַרעוועט אויף חיונה.

אויך ר׳ בנימין מאַליאַרזש האָט געלעבט פון שווערער האָרעוואָניע און שטרענג אָפּגעהיט יידישקייט אין שטוב. אין גרויע פרימאָרגנס פלעגט ער שוין דאַוונען מיט „מנין" און אָפּזאָגן מיטן עולם תהילים. דאָס זעלבע אין די אָוונטן. אויך ר׳ בנימין איז געווען אַ פלייסיקער „צוהערער". געווען אַ שטענדיקער מיטגליד אין דער חברה „תהילים".

אינטערעסאַנט ביז גאָר איז געווען ר׳ שמואל זייגערמאַכער, הנקרא „טשיזשעווער זייגערמאַכער". געוואוינט ס׳גאַנצע לעבן אָרעם אין אַ פיצינקער דירה׳לע, דלת־על־דלת, געאַרבעט יומם ולילה כדי צו קענען מפרנס זיין די בני־בית. געווען אַ ייד אַ בן־תורה, אַ גרויסער שווייגער. פאָרטאָג האָט מען אים שוין געזען אין ביהמ״ד אָדער אין גערער „שטיבל", מעיין זיין אין אַ ספר. אין די פרימאָרגנס און אין שפּעטע שעה׳ן נאַכן לערנען, איז ער צוריק אַוועק צו זיין אַרבעט־טישל, מיטן פאַרגרעסער־גלעזל אין רעכטן אויג. אַ טייערער חסידישער ייד געווען — איש נאמן וישר.

דאָס גרויסע געראָר „שטיבל" האָט צווישן אירע חסידישע האָרעפאַשניק יידן געהאַט אַ ניט־געווייגלעכן האָרעפאַשניק — שטיל ווי אַ טויב, אַ גרויסער למדן, אַ מזג־טוב. שווער געאַרבעט דאָס גאַנצע לעבן, מיט אמתן זיעת־אפּיים אַרויסבאַקומען זיין שווערע פרנסה פאַר זיינע בני־בית... געווען איז דאָס דער ערלעכער בעל־מלאכה מאיר־יחיאל דער קאַשע־מאַכער. געהאַט זיין טונקל פיצינקע דירה׳לע. אין זיין שמאָל געווילבל איז קיין ליכט אינגאַנצן נישט געווען. דאָרטן איז ער געשטאַנען מבוקר עד ערב — דער שיינער גערער חסיד, דער למדנישער מופלג, און געדרייט מיט זיינע שוואַכע העכט די צוויי שווערע מיל־שטיינער, וואָס האָבן צומאָלן דעם גערשטן אויף קאַשע. אויף אים איז טאַקע אויסגעפאַלן וואָס דער תלמוד זאָגט: וויר ס׳האָט חתונה און נעמט אַ פרוי — נעמט אויף זיך שווערע מילשטיינער... געווען איז ער אַ הויכער, בלאַסער און דאַרער ייד, מיט צוויי בלויע ליכטיקע אויגן און שוואַרצער לאַנגער באָרד. אָט די דאָזיקע פיגור שטייט פאַר מיינע אויגן שהס לאַנג און מאָלט קאַשע; אָבער אַנדערש האָבן געגלאַנצט די אויגן ביי דעם חסידישן למדן זיצנדיק אין ביהמ״ד, בעת ער האָט זיך פאַרטיפט אין די הייליקע בלעטער, וואָס האָבן אים אַריינגעפירט אין דער וועלט פון גייסט און חכמה. אַ סך מאָל האָב איך מיט מיינע אייגענע אויגן געזען ר׳ מאיר־יחיאלן אין זיינע ביידע וועלטן — די „וועלט" פון מאַטעריעלער אָרעמקייט און די וועלט פון גייסטיקער רייכקייט. אין די ביידע וועלטן איז ער שטענדיק געווען דערזעלבער שטילער, באַשיידענער.

דער לעצטער וועמען איך וויל דערמאָנען אין דער סעריע האָרעפאַשניקעס, איז ר׳ אברהם דער היטלמאַכער. אַ סך יאָרן געווען גבאי אין ר׳ הלל׳ס ביהמ״ד. שטענדיקער מיטגליד אין חברה־תהילים, חברה משניות. אַליין האָט ער אויך געקענט אַריינקוקן אין אַ ספר. געאַרבעט שווער, געווען שטאַרק פרום, געשטאַנען אויף די מערק מיט זיין סחורה, געפאָרן אויף די יאָרידים אין די אַרומיקע שטעטלעך, אָבער קיינמאָל נישט געקלאָגט זיך. אָן תרעומות מקבל־באהבה געווען זיין שוערן מצב. געווען אַ מיטגליד אין חברה קדישא. די פרייַע צייט געזעסן אין ביהמ״ד.

און אַזוי וואָלט מען געקאָנט אויסשטעלן הונדערטער און אפשר טויזנטער, שורה נאָך שורה, פשוטע יידן, וואָס האָבן דערצויגן זייערע קינדער אין יידישן גייסט, געטראָגן שטיל באהבה דעם שווערן עול פון פרנסה, אָפגעהיט יידיש־קייט באמונה. אַ גאַנץ לעבן געחלומט דעם רעליגיעזן חלום פון גאולה, ביאת המשיח, דער חלום וואָס האָט אַזוי מעכטיק געווירקט אויף דער יידישער פאָלקס־נשמה, געקרעפטיקט און געשטאַרקט די יידישע פאָלקס־מאַסן איבערצוטראָגן אַלע טראַגישע רדיפות, אַכזריות׳ן, בלבולים, וואָס די וועלט־רשעים האָבן אין אַלע דורות צוגעטראַכט פאַרן יידישן פאָלק.

מיר האָבן געשילדערט עטלעכע יידישע בעלי־מלאכות פון צווישן דער גרויסער עדה האָרעפאַשניקעס, וואָס זענען געווען אין אונדזער שטאָט. אַזוי טאַקע האָבן זיי אויסגעזען, אַזוי האָבן זיי געלעבט אַלס יידן, און אַזוי איז געווען זייער אַלעמענס שיקזאַל.

איצט זענען זיי נישטאָ מער; דער גורל פון מיליאָנען יידן אומגעקומענע איז אויך זייער גורל. דער בעסטיאַלער דייטשער רוצח האָט צעשטערט זייער היים, אָפגעמעקט פון זיערע פנימ׳ער דעם צלם אלוקים און געטריבן צו די גאַז־קאַמערן, כדי צו זען פאַר זיך דעם אַכזריות׳דיקן טויט דורכן גיהנום׳דיקן צופלאַמטן ליכט. אַפילו קיין קברים נישט גע־בליבן.

נישטאָ קיין טרערן — נישטאָ קיין טרייסט.

זאָל דאָס דאָזיקע קאַפיטל זיין זייער בית־עולם און מצבה.

שלמה שזיויצה (נס־ציונה, ישראל)

גבאים אין וועגראוו

ר׳ הלל׳ס בית־המדרש

אין ר׳ הלל׳ס בית־המדרש האָבן געדאַוונט אין די וואָכן־טעג יידן פון אַלע שיכטן, חסידים פון פאַרשידענע שטיבלעך, האַנטווערקער און אָפילו רעכטע און לינקע טוערס. דאָרט איז געווען דער צענטער פון יידישן לעבן. דאָרט האָבן זיך אויסגעמישט גער מיט אַלעקסאַנדער, חסידים מיט שניידערס, שוסטערס, שטעפערס און בעלי־עגלות.

במשך אַ לענגערער צייט איז דאָרט געווען דער גבאי ר׳ אברהם שזיוויצה ז״ל, וועלכן מ׳האָט גערופן ר׳ אברהם דער גבאי. ער האָט געלעבט זער באַשיידן אַלס בייטל־מאַכער און געווען תמיד גרייט צו העלפן אַנדערע. ער האָט נישט געהאַט קיין קינדער און אין די טבת־פרעסט פלעגט ער שוין 4 פאַרטאָג אייגהייצן די אויוונס אין בית־המדרש און אויס־פוצן די צענדליקער נאַפט־לעמפ זינגנדיק דערבי מיט התלהבות חסידישע ניגונים. ער איז תמיד געווען פריילעך און געהויבן דאָס געמיט און דערמוטיקט דערשלאָגענע.

דאָס שניידערשע שוחלכל

ביי דער גרויסער שוהל איז געווען דאָס אַזוי גערופענע שניידער שוהלכל, אין וועלכן ס׳האָבן געדאַוונט שניידערס און שוסטערס, ווי אויך אַנדערע האַנטווערקער. יעדן שבת איז מען געגאַנגען צו אַ צווייטן אויף קידוש. דער גאַנצער קידוש איז באַשטאַנען פון אַ קליין פלעשעלע בראָנפן, און האָט געבראַכט צו אחדות און קירוב הלבבות.

איינער פון די גבאים איז געווען ר׳ יוסף וועגראווסקי ז״ל, גערופן ר׳ יוסף קאַלושינער, וועלכער איז געקומען פון אַמעריקע צוזאַמען מיט ר׳ ישראל דזיענצ׳לאווסקי ז״ל. ער האָט געשטרעבט צו העלפן די האַנטווערקער אין זייער פריינדלעכן און ערלעכן יידיש־רעליגיעזן צוזאַמענלעבן און געווען דער שטענדיקער פאַרשטייער פון די בעלי־מלאכות און שלום־מאַכער אין זיערע פאַרשיידענע סכסוכים.

שטיל און באַשיידן ביזן טראַגישן סוף האָט ער געדינט דעם כלל. פון די פאַרקויפטע עליות יעדן יום־טוב פלעגט מען איינאַרדענען אַ מסיבה מיט אַ פאַס ביר, וואָס איז געווען אַן אמת פאַלקסטימלעכער צוזאַמענטרעף.

ש. זאבלודאוויטש (קאראקאס, ווענעצועלא)

מנהגים, טראדיציעס, שבתים, ימים־טובים, שמחות און טרויער

מנהגים, טראַדיציעס און סימבאָלן האָבן פאַרנומען אַ חשובֿן אָרט אינם יידישן לעבן אין ווענגראָוו. ווענגראָוו האָט געקענט פייערן ימים־טובים און פראָווען שמחות.

שבתים — מנהגים, טראַדיציע

דער שבת־טאָג אין אונדזער שטאָט האָט געהאָט יידישן חן. שוין דאָנערשטיק פלעגן זיך אומקערן אַהיים אַלע שטאָטיקע סוחרים, האַנטווערקער און האַרעפאָשניקעס, וואָס זייער פרנסה האָט פאַרלאַנגט אַרומפאָרן אויף יאַרידים איבער שטעט און שטעטלעך; אין אָוונט האָבן שוין יידישע פאַמיליעס אָנגעהויבן „גרייטן צום שבת". איינקויפן פלייש, פיש, גרינצייג, ווײַן, בראָנפן, מאַכן אַ גרויסן „ראָשטשין" פונם פיינסטן מעל אויף חלות, קיכלעך און שטרודל; דאָס אויפגעזעצע טייג פלעגן יידישע מיידלעך אַוועקטראָגן אין יידישע בעקערייַן, אויספלעכטן חלות, אויסקנעטן און אָנפילן די זיסע קוכנס; די דאָזיקע ערב־שבתדיקע אַרבעט פלעגט זיך צייַען ביז נאָך חצות.

פרייטיק גאָנץ פרי פלעגן די יידן פריער אָפדאָוונען אין די בתי־מדרשים, כדי צו קענען גיין אין מרחץ אַריין לכבוד שבת. יידישע פרויען און טעכטער פלעגן גאָנץ פרי שוין אָנהויבן צוגרייטן די מאכלים. אָפקאָכן די געפילטע פיש, אָפבראָטן די ספּעציעלע פליישן, צוגרייטן די טשאָלנטן.

מיטאָג־צייט פלעגן דאָרפס־גייער, בעל־מלאכות, בעלי־עגלות זיך אומקערן אין שטאָט אַריין. בעלי־עגלות מיט שווער־געלאָדענע וועגענער פלעגן מיט געפילדער אַרייַנפאָרן אין שטאָט אַריין, כדי באַצייטנס אָפלאָדן די סחורות פאַר די יידישע קרעמערס.

עטלעכע שעה פאַרן ליכט־צינדן, האָט מען אָנגעזען דעם שבת אין די שוהל און בתי־מדרשים. די קינדער זענען געווען אויסגעוואַשן, צוגעקעמט און אָנגעטאָן שבתדיק; דורך די פענצטער האָט מען געזען אויפגערוימטע צימערן, געשפרייטע טישטיכער אויף די טישן, צוגעדעקטע חלות, שבת־לייכטער מיט ליכט.

„צייט ליכט צו צינדן!" האָט אויסגערופן דער שמש אַ גאַנצע שעה פאַר ליכט צינדן.

געוועלבער, שפייכלערס, מאַרק־טישלעך פלעגן זיך בליץ־שנעל שליסן. כהרף־עין איז יידישער מסחר געווען געשלאָסן. יידישע הייזער פול באַלויכטן דורך לאָמפן און ליכט, מענער שבתדיק אָנגעטאָן זענען געגאַנגען צו מנחה און קבלת־שבת, פון שוהל, בתי־מדרשים, חסידים־שטיבלעך, האָט מען געהערט דאָס שבתדיקע דאַוונען מיט דביקות. פון די הייזער האָבן געקלונגען די ניגונים פון די שבתדיקע זמירות בשעת דער פרייטיק־צו־נאָכטס סעודה לכבוד שבת.

נאָכן פרייטיק־צונאָכטסדיקן עסן איז דערגאַנגען דאָס קול פון לערנען מדרש, חומש, זוהר און אַנדערע ספרים איבער אַלע בתי־מדרשים, און אַפילו ס׳רוב יידישע הייזער, הייזער סתם.

שבת־פאַרטאָג פלעגן יידן גיין אין מקוה און נאָך פאַרן דאַוונען זאָגן אַ קאַפּיטל תהילים און מעביר־סדרה זיין. אויך פרויען, שבתדיק אָנגעטאָן, פלעגן גיין צום דאַוונען מיט „קרבן־מנחה"־סידורים. אַנדערע פלעגן מיטנעמען אַ תחינה, וואָס איר אינהאַלט האָט געהאָלפן זיך אויסצווויינען, ווי ס׳פאַסט פאַר פרומע יידישע טעכטער...

אַרום 12 מיטאָג צייט פלעגן יידישע המונים — מענער, פרויען און קינדער — אומקערן זיך פון דאַוונען אַהיים. מ׳פלעגט קידוש מאַכן איבער ווײַן, בראָנפן מיט קיכן, און ס׳פלעגט זיך אָנהויבן די געווײַנלעכע שבתדיקע סעודה. נאָכן מיטאָג־שלאָף פלעגט מען (זומער־צייט) זאָגן „פרקי־אבות", עסן פרוכט — „שבתאויבס", און גיין צו געסט; ווינטער־צייט פלעגט מען זאָגן „ברכי־נפשי", און טרינקען טיי. יידישע פרויען פלעגן זאָגן מיט אַ ניגון די סדרה פון דער וואָך פון זייערע סידורים: צאינה וראינה, מנורת המאור, נחלת־צבי, קב־הישר. די אַלע דערמאָנטע ספרים זענען געשריבן אין יידיש־טייטש, ספּעציעל פאַר פרויען וואָס האָבן עבֿרית נישט געלערנט.

נאָכן „שלוש־סעודות" פלעגט מען אַוועקגיין צוריק אין די בתי־תפילה וואו מ׳האָט געזונגען בציבור ספּעציעלע זמירות פון שבת, אָפּעסן אַ „כזית" עסן, בענטשן ברכת־המזון מיט „מנין", דאַוונען אַ וואָכעדיקן מעריב, מאַכן „הבדלה" אויף אַ כוס ווײַן, כדי מוצא זיין אַלע פרעמדע אורחים אין שטאָט. דאָס מאַכן „הבדלה" האָט זיך איבערגעחזרט אין דער היים — און ווידער צוזאַמען מיט הבדלה־זמירות פלעגט מען „שמעקן בשמים" פון אַ באַזונדער בשמים־פושקע, און דערמיט איז מען דערגאַנגען צום אַרויס־באַגלייטן די „מלכה־שבת".

אַ גאַנץ באַזונדער מנהג איז געווען ביי אונדז אין שטאָט. פרייטיק־צונאָכטס און יום טוב, האָט דער גבאי אָדער דער חזן אין בית־המדרש און אין שוהל, איידער דער עולם איז אַהיימגעגאַנגען, געמאַכט קידוש. דער טעם איז געווען מוציא צו זיין צוגעפאָרענע אורחים, אָדער סתם אָרימעלייט וואָס האָבן ניט קיין מעגלעכקייט צו מאַכן קידוש אויף אַ כוס יין.

פרייטיק — ערב שבת, פלעגט מען אויך אַרומגיין פון הויז צו הויז, פון געווועלב צו געווועלב — צונויפנעמען קליינע נדבות פאַר תלמוד־תורה, פאַרן „הקדש" און פאַר „מתן־בסתר".

אָבער באַזונדערס חנוכּדיק און שיין איז געווען ביי אונדז אין וועגראָוו דער פסח.

כּדאי זיך אָפּשטעלן אויף הכנות פון באַקן מצות אויף פסח. דאָס זעקל פסחיק מעל האָט יעדער באַלעבאָס אַריבער־געפירט אין דער בעקעריי וואָס איז באַשטימט געווארן באַקן מצות. נאָך זונאונטערגאַנג האָט זיך יעדער באַזונדער אָנגע־פילט זיין פּעסל וואַסער וואָס וועט נויטיק זיין צו קנעטן זיינע מצות. דאָס פּעסל איז איבערגעדעקט געווארן מיט אַ ספּעציעל ריין געוואַשענעם טישטוך. צומאָרגנס איז די גאַנצע משפּחה געקומען אין דער בעקעריי העלפן און אויך אַכטונג געבן אויף כשרות ביים באַקן די מצות. די אָפּגעבאַקענע מצות זענען צוזאַמענגעלייגט געווארן אין ספּעציעלע קוישן און אָפּגעטראָגן געווארן צו יעדערן אַהיים. מיט האַרציקע וואונטשן האָט יעדער בעקער באַגלייט די באַלעבאָסטע וואָס איז אַריסגעגאַנגען מיטן טרעגער צוזאַמען, וועלכער האָט איר דאָס פּעקל מצות אָפּגעטראָגן צו איר אין שטוב אַריין.

צווישן וואַכן פאַר פסח זענען די יינגלעך באַפאַרייט גע־ווארן פון „חדר", פלעגן זיי טאַקע אַנפילן די גאַסן מיט יונגן לעבן. וואו נאָר אַ ליידיקער פּלאַץ, פלעגן די קינדער אויס־גראָבן גריבלעך און דאַרטן זיך שפּילן מיט ניסעלעך, קליעפּ־קע און אויך מלחמות. אַ טומל וואָס ס׳איז געקומען מיט דעם לעבעדיקן פּרילינג. אין מיטן דעם שפּילן האָט זיך נישט איינמאָל דורכגעריסן דער ניגון פון שיר־השירים וואָס די יונגע קינדער האָבן איבערגעחזרט פרובנדיק פאַרהערן אייַ־נער דעם צווייטן.

אַלע, פון קליין ביז גרויס, האָבן באַקומען נייַע מלבושים. האָט מען טאַקע אויף שריט און טריט געהערט דאָס ווינטשעווען זיך „תתחדש".

אויך די הייזקעס פון אויסן און אינעווייניק זענען גע־געווארן ליכטיקער. אַלץ איז געווארן באַנייט, איבערגעמאַלן מיט דערזעלבער אָדער אַנדערער פּארב.

דאָס שענסטע פון אַלץ איז אָבער געווען דער „סדר", וואָס האָט זיך איבערגעחזרט צוויי אָוונט נאָכאַנאַנד. דאָס אָפּריכטן דעם „סדר" פלעגט ביי טייל דויערן ביז „חצות" און ביי אַנדערע אפילו ביז פאַרטאָג. שיינע ניגונים פון הגדה, באַגלייט פון קינדער און פרויען־שטימען, האָבן אָפּ־געקלונגען אין יענע צווי אָוונט אין אַלע יידישע גאַסן אין וועגראָוו.

אַ סך תנאים זענען אין וועגראָוו געשריבן געווארן אין די טעג פון חול־המועד פסח. פלעגן טאַקע די מיידלעך פון וועגראָוו שיינען אין די פסח־טעג ליכטיקער ווי דאָס גאַנצע יאָר...

ספירה־צייט, ל״ג בעומר, שבועות

נאָך פסח קומען געווייַנלעך די וואָכן־טעג. ביז ל״ג בעומר האָט מען זיך נישט געשאָרן, ניט באַנייט קיין מלבו־שים, ווייל דאָס זענען די טעג פון „ספירה".

ל״ג בעומר איז אין די לעצטע יאָרן זייער שיין גע־פייערט געווארן אין אונדזער שטאָט. מיט פאַקלן אין האַנט און מיט הילכיקן געזאַנג פלעגן מאַרשירן יוגענטלעכע פון די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס איבער די גאַסן פון שטאָט ביז אין וואַלד. דאָרטן געצונדן אַ פייער, געהערט ציוניסטישע דרשות פון דערוואַקסענע און אין די שפּעטע אָוונט־שעהן זיך אומגעקערט אַהיים.

שבועות פלעגן די יידישע היימען אויסגעצירט ווערן מיט גרינס. די קינדער פלעגן אַהיים ברענגען פון טייך „ליוויעץ" וואַסער גראָז, און מאַמעס מיט די עלטערע שוועסטער פלעגן באַצירן די היים. די חסידים פון וועגראָוו פלעגן דעם יום־טוב פאַרלאָזן זייערע היימען און פאָרן צום רבין...

תשעה־באב, „ניין טעג", טרויער

נישט נאָר זמירות, ניגונים און פרייד, האָט דאָס יידישע וועגראָוו אויפגעכאַפּט פון די נאַציאָנאַלע און טראַדיציאָ־נעלע פייערונגען. אויך די סימבאָלן פון נאַציאָנאַלן טרויער, האָט וועגראָוו אָפּגעהיט.

באַלד אין די „ניין־טעג" האָט וועגראָוו אַרויפגעצויגן אויף זיך דעם טרויער פון חורבן בית שני. מ׳האָט נישט געטאָרט פאַרקויפן אין די יידישע יאַטקעס קיין פלייש. יידן האָבן ניין טעג געגעסן מילכיקס, ניט געטאָרט זיך שערן, נישט אָנטאָן אַ ניי מלבוש, ניט באָדן זיך לשם תענוג, נישט גיין צו גאַסט, נישט מהנה זיין מיט כיבוד א.אָ.וו. ערב תשעה־באב האָט מען מיטאָג־צייט פאַרמאַכט די געוועלבער, בעלי־מלאכות האָבן אָפּגעשטעלט זייערע אַרבעטן, בעלי־עגלות אומגעקערט זיך אין שטאָט אַריין, נישט געפאָרן קויפן פרישע סחורה און נישט געפאָרן אויף יאַרידים. אין אַלע בתי־תפילות האָט מען אָפּגעדאָוונט מנחה פריער ווי אַלע טאָג, אַהיימגעגאַנגען און איבערגעדרייט די בענקלעך און די טישן און אַזוי געזעצט זיך פאַרפאַסטן. ד.ה. עסן די „סעודה מפסקת", וואָס איז געווען, פאַרשטייט זיך, אַ מילכי־קע. פרומע יידן פלעגן עסן בייגל מיט אַש — סימבאָל פון אבלות, גיין אין די זאָקן און גומענע שטעק־שיך, שוואַרצע מלבושים, און אַוועקגיין יעדערער אין זיין בית־תפילה דאַוונען „מעריב" און זאָגן „מגילת־איכה".

ביי אונדז אין שטאָט האָט מען נישט באַלויכטן די היימען מיט לאָמפּן נאָר מיט ליכט; אין אַלע בתי־תפילות האָט מען נישט אָנגעצונדן קיין לאָמפּ נאָר ליכט, און אַלע בענק און טישן איבערגעקערט און פון ארון־הקודש אַראָפּ־גענומען די פרוכת׳ן. — אַלע מתפּללים פלעגן זיצן מיט ליכט אין די הענט און זאָגן וויינענדיק „איכה ישבה בדד העיר"... שפּעטער האָט מען זיך אַוועקגעזעצט לערנען מסכת גטין — די אגדה פון קמצא־בר־קמצא.

תשעה־באב האָט מען געדאָוונט אָן טלית און תפילין — מעשה אבל — און מ׳איז געגאַנגען אויפן בית־החיים, גע־לערנט האָט מען ספר איוב.

תשעה־באב נאָכמיטאָג האָט מען געלעגט טלית און תפילין, געלייענט „קריאת־התורה", געדאָוונט מנחה־מעריב, און אַהיימגעגאַנגען עסן. די תשעה־באב טעג האָט מען נישט געאַרבעט און נישט געהאַנדלט.

ימים־נוראים, חודש אלול, סליחות, מנהגים, ראש־השנה, יום־כיפור

דער חודש אלול האָט מיט זיך געבראַכט די אַטמאָספער פון ימים־נוראים. שוין אין חודש אלול האָט מען אין וועגנגראָוו יעדן טאָג געהערט דאָס בלאָזן פון שופר. חזנים און סתם בעלי־תפילות האָבן אַלע טאָג אויסגעפרוווט זייער „כלי" און אייגענעם כוח.

דעם לעצטן שבת פאַר ראה"ש — פאַר חצות, האָבן זיך אַלע יידן פון קליין ביז גרויס, פאַרזאַמלט אין אַלע בתי־תפילות צו די ערשטע סליחות. אַלע בתי־תפילות זענען געווען באַלויכטן, און דער חזן וואָס פלעגט זאָגן די סליחות — איז געווען אַ גרויסער למדן און ירא־שמים; מיט זיין יאָמערדיקן ניגון האָט ער געקאָנט רירן אַ שטיין פון אָרט. נאָך חצות, וען די גאַסן זענען שטיל ווי אַ חלום, האָבן זיך אַדורכגעריסן יידישע יללות און אַנגעפילט דעם חלל מיטן טרויער פון יידישן גלות.

נאָך די סליחות פלעגן די חסידים פון וועגנגראָוו זיך זעצן צו דער „מלווה מלכה". די חסידישע שיטה זאָגט, אַז דינען גאָט דאַרף נישט זיין מתוך יראה און עצבות, נאָר מתוך אהבה און שמחה, איז טאַקע די „מלווה־מלכה" גע־פראַווט געווארן זייער פרייליך, דורכגעוועבט מיט ניגונים, זמירות און ריקודים.

איך וויל דערמאָנען נאָך אַ מנהג פון יידישן וועגנגראָוו: יעדן פאַרטאָג פון די סליחות־טעג, פלעגט דער שמש אַרום־גיין אין די יידישע געסלעך מיט אַ הילצערנעם האַמער, אָנקלאָפן אין די לאָדנס און אויסרופן אויפן קול: „שטייט אויף, יידעלעך, צו סליחות, צו עבודת הבורא!"...

אין די טעג פון ראש השנה האָבן געשטראָמט מתפללים — מענער און פרויען מיט דיקע מחזורים אין די הענט. אַרויסגייענדיק פון די שוהלן האָט מען זיך געווונטשן אַלדאָס גוטס צום נייעם יאָר.

צו די ראש־השנה'דיקע סעודות, איז שטענדיק געווען האָניג אויפן טעלער, אַ צייכן פון זיסקייט צום נייעם יאָר.

אַ באַזונדער ווערט, האָט מען געלייגט אויף תקיעת־שופר און דעם כיבוד האָט מען צוגעטיילט דעם רב בכבודו ובעצמו.

דעם ערשטן (און אויב ס'איז אויסגעפאַלן שבת — דעם צווייטן טאָג ראה"ש) פלעגט כמעט דער גאַנצער יידישער עולם פון שטאָט גיין צו „תשליך". דאָרט, ביים טייך „ליוויעץ", האָבן זיך געהערט שיינע חסידישע ניגונים און זייער אָפט האָבן זיך חסידים אַוועקגעלאָזן אין אַ התלהבות־דיקן טאַנץ, וואָס האָט געדויערט ביז „מעריב".

אין די טעג פון „עשרת ימי תשובה" האָבן אַלע גע־דאַווענט מיטן „מנין". ביז ערב יום כיפור האָט מען יעדן פאַרטאָג געזאָגט סליחות, בלויז די לעצטע סליחות וואָס פאַלן אויס אַ טאָג פאַר ערב יום־כיפור ממש, האָט מען גע־זאָגט ביי נאַכט און זיי האָבן געדויערט ביז אַ שפעטער שעה. פרומע יידן פלעגן שלאָגן כפרות באַלד נאָך די סליחות.

ערב יום־כיפור פלעגט כמעט ווי נישט געפירט ווערן מסחר און נישט געטון ווערן קיין מלאכה. אַלע האָבן געדאַווענט. נאָכמיטאָג האָט מען ביי אונדז אין שטאָט אויסגעלעגט שטרוי אין אַלע בתי־תפילות, אַנגעצונדן גרויסע חלבנע און וואַקסענע ליכט, אַריינגעשטעלט זיי אין קעסטלעך מיט זאַמד. אויך לאָמפן האָט מען אַנגעצונדן. אויפן ארון־קודש אויפגעהאַנגען אַ נייעם פרוכת. דער עולם איז געגאַנגען פרי צו מנחה. ביי מנחה דאַוונען איז געווען ביי אונדז אַ מנהג, אַז פרומע יידן האָבן זיך געלאָזן מלקות שלאָגן, כדי אַזוי אַרום אויך פאַרגעסערן דאָס תשובה־טאָן. נאָך דער לעצטער סעודה, זענען פרומע יידן געגאַנגען אין מקווה און אויך צו קרובים, קינדער, שכנים און פריינט, כדי צו ווינטשן אַ גוט־יאָר. עלטערן האָבן געבענטשט זייערע קליינע קינדער. פרויען פלעגן זאָגן באַזונדערע תחינות ביים ליכט־בענטשן. אין יעדער יידישן הויז האָט געברענט אַ גרויס ליכט. צום דאַוונען האָט מען אָנגעטאָן ווייסע קליידער און טליתים, אָן שיך, בלויז אין די זאָקן אַדער לייכטערע גומענע שטעקשיך.

די יידישע הייזער אין וועגנגראָוו מיט די גרויסע צע־צונדענע ליכט זענען יענעם אָוונט באַהויכט געווען מיטן שיין פון הייליקייט. אויך פרויען זענען ס'רוב געווען ווייס געקליידעט.

נאָך דעם שיינעם כל־נדרי־געזאַנג, פלעגן די גאַנץ פרו־מע יידן איבערבלייבן נעכטיקן אין די בתי־תפילות.

יום־כיפור האָבן זיך אין וועגנגראָוו אָנגעהויבן די תפילות שוין פאַרטאָג. געוענדיקט די תפילות האָט מען מיטן מחדש זיין די לבנה און ערשט דאַמאָלסט האָבן זיך יידן געוואוונ־טשן אַ גוט יאָר און זיך געלאָזן אַהיים — אָנבייסן.

תיכף נאָכן עסן איז מען זיך צוגויפגעקומען און מ'האָט אָנגעהויבן צוגרייטן די התחלה פון אַ סוכה...

סוכות, סוכה, הושענה־רבה, שמיני־עצרת, שמחת־תורה

דער יום־טוב סוכות איז געווען אין וועגנגראָוו זייער פאָפולער און זייער באַליבט. אַפילו די פויערים פון דער סביבה האָבן זיך אינטערעסירט מיט דעמדאָזיקן יום־טוב. זיי פלעגן דאָס ברענגען די דינינקע צווייגעלעך מיט אַ סך בלעטעלעך, ס'זאָל זיין דער ריכטיקער סכך. די סוכות פלעגן געצירט ווערן מיט שיינע פאַרהענגלעך, מיט פאַרביקע און פאַרזילבערטע פאַפיר־לענטעס געשאָרן אין פאַרשיידענע פאָרמען. זייער אָפט פלעגן עטלעכע בעלי־בתים בויען אַ בשותפותדיקע סוכה און מיט געמיינזאַמע כוחות, און דער עיקר: מיט דער הילף פון די קינדער איז טאַקע די סוכה אַרויסגעקומען ווי אַ שיינער פאַפירענער פאַלאַץ. די פרויען פלעגן צינדן און בענטשן ליכט אין סוכה. די קינדער זענען צוויי טעג געווען פריי פון „חדר" — און דאָס האָט גורם געווען זיי זאָלן קענען גענוסן פון זייער האַרוואַניע ביים אויפשטעלן די סוכה, וואָס אין אמת'ן איז דאָס געווען אַ גרויסער תענוג פאַרן נאַטירלעכן, קינדערשן אינסטינקט, וואָס קומט נישט צו זיין באַפרידיקונג אַ גאַנץ יאָר.

אויך חול־המועד סוכות, ווי חול־המועד פסח, איז מען געפאָרן צו־גאַסט און מ'האָט געפראָווט שמחות פון תנאים פאַר חתן־כלה.

דעם 5־טן טאָג חוה"מ סוכות, הושענה־רבה, האָט מען

זיך אין אונדזער שטאָט נוהג געווען צוגרייטן די בינטלעך הושענות — פאַר יעדן הויז־גזינט אַ באַזונדערע בינטלע. פרומע יידן פלעגן אויפזיין כמעט אַ גאַנצע נאַכט.

שמחת־תורה איז דער פריילעכסטער יום־טוב ביי יידן. יעדער יידּ, וועלכער איז אויפגערופן געווארן צו דער עליה, האָט פון פאָרויס געוואוסט, אַז באַלד וועלן זיך אַרונ־טערכאַפן אונטער זיין טלית אַ סך יינגלעך און וועלן זינגען אויף אַ קול „כל הנערים", דאָס איז געווען זייער אַ שפּי־לעוודיק און זייער אַ פריילעך בילד אינם געפלעכט פון די תפילות און דער שיינער סצענע פון הקפות. מיט אַ סך פאַרב איז נאָך באַרייכערט געווארן דער גאַנצער פייזאַזש צוליב די פילקאָליריקע פאָנען וואָס קינדער האָבן מיטגעבראַכט מיטן רויטן עפעלע אויפן סאַמע שפּיץ פון פאַרבנרייכן פאָן. שמחת־תורה איז בכלל געווען ביי יידן אַ טאָג פון טענץ און געזאַנגען, אין אַלע יידישע הייזער און אין די גאַסן אַרום די יידישע הייזער. יונג און אַלט פלעגן יענעם טאָג טאַנצן אין די גאַסן. ווער בגלופין און ווער סתם אַזוי מיט־געריסן מיט דער פרייד פון כלל.

איך וויל דאָ ברענגען אַ ליד פון שמחת־תורה געזונגען פון חסידים:

אף ברי —
דער ווינטער רוקט זיך צו
אין דרויסן איז אַ בלאָטע
צוריסן איז די וואַרעמע קאָפאָטע
און דער ווינטער רוקט זיך צו —
אוי וויי, וויי, אוי וויי, וויי.

אף ברי —
דער ווינטער רוקט זיך צו
דער אויוון איז צובראָכן
דער טילעפ איז צוקראָכן
און קיין געלט איז נישט דאָ —
אוי וויי, וויי, אוי וויי, וויי.

אף ברי —
דער ווינטער רוקט זיך צו
דאָס ווייב איז בייז און שעלט
דער בעל־הבית מאָנט דירה־געלט
און קיין פרנסה איז אַלץ נישט דאָ —
אוי וויי, וויי, אוי וויי, וויי.

חנוכה, ט"ו בשבט, פורים

די אַכט חנוכה־טעג זענען געווען האַלב יום־טוב. מ'האָט געדאַוונט בציבור, געזאָגט „על הנסים" ביים דאַוונען אין דער פרי און ביי נאַכט. אויף דער נאַכט אַנגעצונדן חנוכה־ליכט אין אַ ספעציעלן חנוכה־לעמפל און מען פלעגט זינגען „מעוז צור". אין די חנוכה־נעכט פלעגן די קינדער נישט גיין ביינאַכט אין חדר. איז טאַקע געווען אַ שטיקל יום־טוב פאַר קינדער. אַסך עלטערן האָבן אָפגעהיט דעם מנהג און געגעבן די קינדער חנוכה־געלט.

מ'פלעגט אויך מאַכן לאַטקעס און אַפילו אויסלאָזן געזנדזן־שמאַלץ אויף פסח, און במילא האָט מען אין אָוונט געגעסן געזנדזן־גריוון.

„חמישה־עשר" בשבט — פלעגן די עלטערן קויפן פאַר די קינדער פייגן, טייטלען, באָקסער, מאַראַנצן, — פירות פון ארץ־ישראל, — כדי צו וועקן די בענקשאַפט צום יידישן לאַנד. אויך חמישה־עשר בשבט זענען די קינדער ביינאַכט נישט געגאַנגען אין חדר.

לויטן סדר איז אונדז נאָך איבערגעבליבן צו דערציילן ווענג פורים. עטלעכע טעג פאַר פורים האָט מען אויפגעהערט גיין ביינאַכט אין חדר אַריין.

ביי אונדז אין שטאָט איז געווען אַ טיף־פאַרוואָרצלטער מנהג: שיקן משלוח־מנות צו קינדער, פריינט, קרובים; שכנים האָבן געשיקט איינער צום אַנדערן משלוח־מנות. די מתנות זענען געווען פאַרשיידענע, לרוב פון פיינע געבעקסן, זיס־קייטן און פרוכט, דערביי אויך אַנדערע מתנות. חתן־כלה פלעגן זיך שיקן זייער עלעגאַנטע און קאָסטבאַרע מתנות אַלס משלוח־מנות. מלמדים פלעגן באַקומען משלוח־מנות געבעקסן, פרוכט און דערביי צוגעלייגט אַ מטבע. אין חסי־דים־שטיבלעך האָבן זיך חסידישע יידן — נאָכן דאַוונען — געשיקט איינער דעם אַנדערן בראָנפן, וויין מיט שטרודל און געוואונטשן „לחיים". חסידים פלעגן פראַווען טיש אייגער ביים צווייטן און כאַפן אַ טרונק, געזונגען חסידישע ניגונים און געוואָרן אַ ביסל בגילופין...

אין אונדזער שטאָט האָט אַנגעהאַלטן דער מנהג פון „פאַרשטעלן זיך". אַרומגיין פאַרשטעלטערהייט פון הויז צו הויז, און אין יעדער הויז האָט דער בעל־הבית געגעבן אַ מטבע די פאַרשטעלטע, וועלכע זענען געגאַנגען גרופן־ווייז; אַריינקומענדיק אין אַ הויז, האָבן זיי אָפגעזונגען אויף שנעל אַ לידל אין העברעאיש אַדער יידיש, וואָס איז געווען צו־געפאַסט פאַר פורים. כאַראַקטעריסטיש איז געווען אַ קורץ יידיש לידל, געזונגען פון די יידישע פאַרשטעלטע:

היינט איז פורים,
מאָרגן איז אויס,
גיט מיר אַ גראָשן
וואַרפט מיר אַרויס...

צווישן די פאַרשטעלטע זענען אויך געווען מיטגלידער פון חברות וואָס פלעגן זיך פאַרשטעלן און אַרומגיין אין די רייכע יידישע הייזער און קלייבן ביי דער געלעגנהייט נדבות; אָט די דאָזיקע פאַרשטעלטע האָבן געטראָגן קאָסט־באַרע מאַסקעס און מלבושים מיט אויפשריפטן „חברה תהילים", „ביקור־חולים", „חברה בית־מדרש־בחורים", „לינת־הצדק".

מנהגים, צערעמאָניעס, סימבאָלן, ראשי־פרקים, תנאים, חתונות

ראשי־פרקים:

נאָכדעם ווי חתן־כלה־צדדים האָבן מסכים געווען צום שידוך, אָפרעדנדיק וועגן אַלע באַדינגונגען, האָט מען באַ־שטימט אַ טאָג אויף שרייבן ראשי־פרקים. דער כלה־צד האָט צו דעם באַשטימטן טאָג צוגעגרייט אַ מאָלצייט פאַר קרובים און גוטע פריינט פון ביידע צדדים. ביים מאָלצייט האָבן זיך די מחותנים געזעסן תקיעת־כף, מ׳האָט געטרונקען „לחיים״, געשריבן אַ כתב וועגן שידוך און באַשטימט אַ טאָג אויף מאָכן תנאים.

תנאים:

די תנאים זענען אין זייער פייערלעכקייט נישט געווען ווייניקער ווי ביי אַ חתונה. די תנאים זענען פאָרגעקומען אין דער היים פון דער כלה, דאָרט איז געפראָווען געוואָרן אַ סעודה אויף אַ ברייטן שטייגער. דער פאָרבעטענער עולם איז געווען יום־טובדיק אָנגעטאָן, עלטערן פון די חתן־כלה האָבן אויסגעפילט פאָרמולאָרן פון פאָרמעט, געדרוקט אין העברעאיש און ארמית. די נעמען פון חתן־כלה, די עלטערן פון חתן־כלה, דאָס אָרט, נדן, מתנות, און זמן החתונה. חתן־כלה האָבן זיך אונטערגעשריבן, דערנאָך האָט אייניער פון די פאָרבעטענע געסט געלייענט הויך אויפן קול די געשרי־בענע תנאים. ביים פאָרענדיקן דאָס לייענען די תנאים, האָט מען צוגעבראָכן עטליכע טעלער — סימן ברכה און מזל — און אַלע האָבן געוואונטשן מזל־טוב חתן־כלה און מזל־טוב די טאָטע־מאָמע. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן די סעודה.

ביי דער סעודה האָבן די עלטערן פון ביידע צדדים געגעבן וועדטפולע מתנות דעם חתן און דער כלה און ווי געווינלעך געזונגען און אַמאָל אַפילו פאָרבעטן כלי־זמר.

חתונות — שבע־ברכות

ביי אונדז אין שטאָט זענען יידישע חתונות געפראָווען געוואָרן מיט אַלע יידישע מנהגים.

עטלעכע חדשים פאַר דער חתונה האָט מען אייגעקויפט סחורות אויף מלבושים פאַר חתן־כלה. רייכע מחותנים האָבן אַריינגענומען די שניידערס צו זיך אַהיים און נישט גע־גאַנגען צו די שניידערס. אַ 10 טעג פאַר דער חתונה האָט מען אין הויז פון די מחותנים אָנגעהויבן באַקן, קאָכן און פרעגלען. רייכע מחותנים האָבן עטלעכע טעג פאַר דער חתונה געמאַכט ביי זיך אין הויז אַ גאַר ברייטן מאָלצייט פאַר אָרימעלייט. נאָכן מאָלצייט, האָט מען נאָך צוטיילט אַ שיינע סומע געלט צווישן די פאָרבעטענע אָרעמע לייט.

אין טאָג פון דער חופה האָבן חתן־כלה געפאַסט. די כלה איז געווען אָנגעטאָן אין ווייסן, געזעסן אויף אַ פאָדיום. אַלע געסט וואָס זענען געקומען, האָבן צוערשט געוואונטשן מזל־טוב דער כלה און דערנאָך די מחותנים. „סאָרווערס״ האָבן יעדערן דערלאַנגט גוטע געבעקסן. יידישע כלי־זמרים האָבן געשפילט פריילעכע יידישע ניגונים און מיידלעך האָבן געטאַנצט.

דער חתן איז געזעסן אויבן־אָן, אַרום אים — יינגע בחו־רים, קרובים, חברים און גוטע באַקאַנטע. די טישן — ווייס געדעקט, און אַ סך אָנגעצונדענע ליכט.

שפעט אין דער נאַכט פלעגט זיך אָנהויבן דאָס „באַדעקן די כלה״, מחותנים פלעגן נעמען דעם חתן אונטער דער האַנט און אַוועקפירן אים אין הויז פון דער כלה; דערביי האָבן ביים אַריינקומען אויפגעשפילט די כלי־זמרים און מ׳האָט צוגעפירט דעם חתן צו דער כלה; נאָכדעם ווי ער האָט איר פאַרדעקט דעם קאָפּ מיט אַ ווייסן זיידענעם שאַל, האָט מען דעם חתן צוריק אָפּגעפירט אויף זיין אָרט.

ביים „באַדעקן״ די כלה, פלעגט דער בדחן אָנהויבן באַ־זינגען מיט געגראַמטע וועדטלעך אין יידיש און אַמאָל אויך אין העברעאיש, וואָס פלעגט אָקאַמפּאַנירט ווערן דורך די פידלערס; דאָס דאָזיקע באַזינגען פון בדחן איז באַשטאַנען פון אַלטן־יידישן פאָלקלאָר, אָפטמאָל אויך שטאַרק־סענטי־מענטאַלע, און ווייבער האָבן פאַרגאָסן טרערן.

פונקט אַ שעה פאַר האַלבער נאַכט האָבן מחותנים גע־פירט אונטער די אָרימס דעם חתן צו דער חופה. פון פאָרנט זענען געגאַנגען די כלי־זמרים, געשפילט פריילעכע מוזיק, געסט האָבן געטראָגן אָנגעצונדענע קאַלירטע ליכטלעך; דעם חתן האָט מען געפירט צו דער שוהל, וואו ס׳האָט שוין געוואַרט די אויפגעשטעלטע חופה. דעם חתן אַרונטערגעפירט אונטער דער חופה, איז דער גאַנצער עולם, צוזאַמען מיטן רב פון שטאָט, געבליבן נעבן חתן, וואַרטן אויף דעם אָנקום פון דער כלה...

דער כלה האָבן אונטערגעפירט ביידע מחותנת׳טעס; אויך כלי־זמרים זענען געגאַנגען פאָראויס און געשפילט. געסט האָבן געטראָגן אָנגעצונדענע ליכט. אַנטקעגן דער כלה האָבן ווייבער געטאַנצט מיט חופה־חלה׳ס אין די הענט. די חופה־חלה איז געווען אַ געפלאָכטענע, באַשאָטן מיט פיל קאָלירנדיקן מאָן. צוגעבראַכט דער כלה צו דער חופה, האָבן די כלי־זמרים אויפגעהערט צו שפילן. דער כלה אַרונטערגעפירט אונטער דער חופה, אַרומגעפירט דריי מאָל אַרום דעם חתן, און אַוועקגעשטעלט לינקס ביים חתן. דער רב האָט געלייענט די תנאים אין ארמית, די „כתובה״, און געמאַכט אַ ברכה איבער ווין, געגעבן צו טרינקען דעם חתן און דער כלה, דערנאָך האָט דער חתן אָנגעטאָן דער כלה דאָס רינגל און געזאָגט דעם „הרי את״. און דאַן האָט מען אונטערגעלעגט אַ גלעזל אונטער דעם חתנ׳ס פיס און ער האָט דאָס מיטן פוס צובראָכן... דער גאַנצער עולם האָט הילכיק אויסגערופן: מזל־טוב! מזל־טוב! אויך צוריק האָט מען דעם חתן געפירט באַזונדער און דערנאָך דער כלה; דעם גאַנצן וועג האָבן כלי־זמרים וויידער געשפילט, קרובים האָבן אַנטקעגן־געטאַנצט מיט די חופה־חלות אין די הענט, און דערביי צוגעזונגען. באַלד האָט מען חתן־כלה אַריינגעפירט אין אַ באַזונדער צימער אויף עטלעכע מינוט; מ׳האָט דאָס געוראפן „יחוד״, דערנאָך האָט מען דעם חתן אַריינגעפירט צום טיש וואו ס׳זענען געזעסן די מענער, און די כלה — צום ווייבערשן טיש. ביי דער סעודה האָט דער בדחן באַזונגען

די חתן־כלה, כלי־זמרים האָבן צוגעשפילט און דער עולם האָט געגעסן.

דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אויסרופן „דרשה־געשאַנק"; נאָך אַ „מצוה־טענצל" מיט דער כלה, האָט מען געבענטשט און דערמיט האָט זיך די סעודה פאַרענדיקט.

צומאָרגנס אין דער פרי האָט מען פרומע כלות אָפּגע־שאָרן די האָר, אוּן מען האָט אָנגעטאָן אַ שייטל און דערביי איר געשענקט אַ שוואַרצן זיידענעם שאַל מיט אַ פיין געבונדענעם סידור.

דעם צווייטן טאָג נאָך דער חתונה האָבן זיך אָנגעהויבן די „שבע־ברכות", ד. ה. יעדער טאָג אין אָוונט איז אין הויז פון דער כלה פאָרגעקומען אַ מאָלצייט פאַר געסט. מ'האָט געזונגען, געזאָגט ברכות און אַמאָל אָפּילו אויך געטאַנצט. שבת־שבע־ברכות פלעגט ביי אונדז זיין אַ מנהג צו שיקן דער כלה אַ געשאַנק, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ פעטן טשאָלענט, קוגל, וויין, ביר, און פרוכט; דאָס איז געווען דער סיום פון אַ יידישער חתונה.

„שיר־המעלות", „קריאת־שמע־ליינען", ברית'ן

וועו אַ יידישע פרוי האָט געבוירן אַ יינגל, האָט מען אויסגעהאָנגען אין שטוב פון דער קינפעטאַרין „שיר־המעלות"ן אויף די וועגט. דאָס האָט געדאַרפט אָפּהיטן דאָס נייַ־געבאָרענע קינד פון „בייזע רוחות". יעדער טאָג זענען געקומען חדר־ייִנגלעך, האָבן זיך אַרומגעשטעלט אַרום נייעם יינגל און הויך אויפן קול האָבן זיי אַלע געזאָגט „קריאת־שמע" און „המלאך־הגואל". מ'האָט זיי אַלעמען געטיילט צוקערלעך און אַנדערע זיסקייטן. דאָס האָט זיך איבערגע־חזרט יעדן טאָג, ביז דער ברית־מילה.

ברית־מילה איז פאָרגעקומען אין הויז פון דער „געווי־נערין". דאָס קינד האָט מען שיין אָנגעטאָן און דער רב איז געווען דער סנדק. קוואָטער איז געווען די נאָנטסטע קרובה. דעם ערשטן פרייטיק־צו־נאַכטס נאָכן געבוירן פלעגט מען אָפּריכטן שלום־זכר. אויפן שלום־זכר פלעגט מען מכבד זיין מיט זיסוואָרג, ביר און געפעפערטע אַרבעס.

דער ערשטער טאָג אין חדר אַריין

אַז דאָס קינד (אַ יינגל) האָט אָנגעהויבן גיין אין חדר, האָט מען ביי אונדז געפראָווען אַ שמחה: פאַרבעטן געסט אויף אַ באַזונדער סעודה. אויך די קינדער פון „חדר" פלעגט מען פאַרבעטן. אויך ביי אָנהויבן „חומש" האָט מען געמאַכט אַ סעודה.

אַ גאָר גרויסע סעודה האָט מען געפראָווען דעם יינגל, וועו ער איז געוואָרן 13 יאָר. דער מלמד האָט אים אויסגע־לערנט תפילין־לייגן; אין דעם טאָג פון זיין „בר־מצוה", האָט דער יינגל צום ערשטן מאָל געלייגט תפילין און געדאַוונט מיטן פאַרבעטענעם עולם מיט אַ „מנין". מ'האָט אים אויך אויפגערופן צו דער תורה אויף אַן עלייה. נאָכדעם האָט דער פאָטער באַקומען אַן עלייה און ביי דער תורה געזאָגט דעם פסוק „ברוך שפטרני". אין הויז פונעם בר־מצוה איז גע־וואָרן צוגעגרייט אַ פיינע סעודה, דערביי האָט דער בר־מצוה־בחור געזאָגט אַ דרשה פאַרן עולם.

אויך צו צרות־יחיד איז דער ציבור ביי אונדז געווען אַ שותף

בשעת עמעץ איז שווער קראַנק געוואָרן, פלעגן „חברה תהילים" זיך אַוועקזעצן זאָגן תהילים גאַנצע טעג און נעכט. קרובים און פריינט פלעגן לויפן אייניריַיסן קברים און אויך אין שוהל צום ארון קודש פלעגן צופאַלן פרויען וואָס זענען געווען שכנים אָדער פריינט פון קראַנקן. מ'פלעגט צוזעצן אַ נאָמען דעם קראַנקן און מאָכן אים אַ מי־שבירך.

ביי גסיסה פלעגט קומען דער רב מיט „חברה קדישא" זאָגן ווידוי מיטן קראַנקן, דערביי אַוועקלעגן צוקאָפּנס פון קראַנקן דעם ספר „מעבר־יבוק" און בלייבן מיט אים ביז יציאת נשמה. בשעת מעשה פלעגט דער עולם זאָגן: „ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך"...

„חברה קדישא" פלעגט באַשטימען די קרקע אויפן בית־עולם, אויפנייַען פון וויסן לייוונט תכריכים און ברענגען דאָס טהרה־ברעט כדי מטהר צו זיין דעם מת. חוץ דעם האָט מען פאַרהאָנגען דעם שפיגל, אָפּגעשטעלט דעם זייגער און אַוועקגעשטעלט צוקאָפּנס אָנגעצונדענע ליכט. „חברה תהי־לים" האָט ביז צו דער קבורה געזאָגט תהילים.

ביי יעדער לוויה איז פאָרויסגעגאַנגען דער שמש מיט דער פושקע, זאָגנדיק הויך אויפן קול: „צדקה תציל ממות"... דעם מת האָט מען געטראָגן ביז צו דער שוהל. דאָרטן האָט מען זיך אָפּגעשטעלט און דער עולם האָט געבעטן מחילה ביים מת. דער ראש פון „חברה קדישא" האָט דעם מת מקבר געווען; אַרייַנגעשטעקט אין ביידע הענט צוויי הילצערנע שטעקלעך, און אויף די אויגן אַרויפגעלעגט צוויי ערדענע שערבלעך. צוגעדעקט פון אויבן מיט ברעטלעך, צוגעשאָטן דעם קבר, געשטעלט אַ הילצערנעם ברעטל אויפן קבר מיטן נאָמען פון מת, טאָג פון געבוירן און טאָג פון פטירה. דער גאַנצער עולם האָט געזאָגט: „מעפר אתה ולעפר תשוב, ברוך דיין אמת". און לסוף אויך אַ קאַפּיטל תהילים, „יושב בסתר עליון", די אבלים האָבן געזאָגט „קדיש" און נאָכדעם האָט דער ראש פון „חברה־קדישא" קורץ געווען די מלבושים ביי די אבלים. אין הויז פון מת האָט מען געדאַוונט גאַנץ „שבעה" — זיבן טעג. — דורך די גאַנצע צייט פון „שבעה" זענען די אבלים געזעסן אויף קליינע בענקעלעך אין די זאָקן. נאָכן דאַוונען ביים אַרויסגיין, האָבן זיך די אבלים אויפ־געשטעלט און דער עולם האָט זיי געזאָגט אַ טרייסט־וואָרט: „המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים" — גאָט זאָל אייך טרייסטן צווישן אַלע טרויערנדע אויף ציון און ירושלים.

נאָך דער פטירה האָבן אַלע נאָענטע שכנים אויסגעגאָסן דאָס וואַסער פון זייערע הייזער. שכנים וואָס זענען געווען כהנים האָבן נישט געטאָרט זיין אין שטוב, כל זמן דער מת דער שכן איז געלעגן ביי זיך אין שטוב. אין די טעג פון „שלושים" האָבן זיך די אבלים נישט געטאָרט שערן זייערע האָר, אַ גאַנץ יאָר נישט גיין אויף שמחות, נישט הערן מוזיק, געזאַנג, נישט באַנייען קיין שום זאַך און אַ גאַנץ יאָר זאָגן „קדיש". דורכן גאַנצן יאָר האָט מען אויך נישט געטאָרט גיין אויפן קבר.

*

אַ לעגענדע וועגן אונדזער שוהל: אין מיטן נאַכט האָבן מתים פֿאַרשלעפּט אַ מענטשן פון גאַס אין דער גרויסער שוהל, — אַרויסגענומען אַ ספֿר־תורה און אויפגערופן אים צו עליית התורה. די לעגענדע פֿאַרענדיקט, אַז דער מענטש איז באַלד נאָכדעם אַוועקגעשטאָרבן.

*

די לעגענדע פון טייך: יעדער זומער פלעגן ביי אונדז דערטרונקען ווערן צוויי מענטשן. דערציילט די פֿאָלקס־לעגענדע: דער טייך „ליוויעץ" דאַרף צוויי קרבנות אַ יאָר. קומט אויפן וואַסער אַ ווייסע שוים, פֿאַרשטעלט זיך אַלס מענטש אָדער אַלס חפץ און בשעת מען דערנענטערט זיך צו דעם ווייסן געשפענסט — ווערט מען דערטרונקען. נאָכדעם באַרואיקט זיך דער טייך און פֿאַרלאַנגט נישט מער קיין קרבנות.

*

אָט אַזוי בערך האָבן געלעבט יידן אין וועגראָוו במשך פון הונדערטער יאָרן. אין די דאָזיקע שורות האָב איך זיך באַמיט צו געבן אַן איבערבליק ווי אַזוי יידן האָבן דורות־לאַנג געשמידט די גאָלדענע קייט פון קיום ישראל אויף פֿאַרשיידענעם אופן, אין פרייד און אין לייד, אויף שמחות און אין צער — שטענדיק אָפּגעהיט דאָס פינטעלע ייד.

דאָס איז דער גרויסער סוד פון אונדזער קיום און דער נס פון אונדזער גאולה.

שמעון זילבערשטיין (תל־אביב)

ערב יום־כיפור אין וועגראָוו

דאָס גאַנצע שטעטל זעט אויס ווי אַ בית־עולם. באַזונדערס די גאַסן „בערקאַ־יאָסעלעוויטשאַ", סטאַראַ גאַרבאַרסקאַ", ווי אויך דער שוהל־הויף. הערש־יחיאלס בית־מדרש, רב הללס בית־מדרש און אַרום אַלטן בית־מדרש. די יידן דרייען זיך אַרום ערנסטע, מ׳קען זאָגן אָפּילו מרה־שחורה׳דיקע און טראַכטן אַריין אינעם פֿאַרגאַנגענעם יאָר און מיט וואָס עס הויבט זיך אָן דאָס נייע יאָר. אַ גרויסער טיילפון זיי האָבן געלעבט אין דחקות און אין נויט, די פרנסה איז געווען בצמצום, אָרעמע האַנטווערקער, ווי שוסטער, שניידער, סטאָלאַרעס א.אַ.וו. האָבן באַשעפטיקט נאָך אָרעמערע פון זיי אַרבעטער און קוים געצויגן זייער חיונה. אַז גאָט האָט געהאָלפן און עס איז געווען אַ גוטער יריד אין שטעטל אין אַפּרייטאָג און די האַנטווערקער בעלי־בתים האָבן פֿאַרקויפט זייערע אויסגעאַרבעטע סחורות אויפן מאַרק, האָבן זיי געהאַט צו באַצאָלן זייערע אַרבעטער צו פירן גאָר אַ באַשיידן לעבן.

יום־כיפור האָט מען געמאַכט דעם חשבון־הנפש. דאָס פנים פון יעדער יידן האָט אויסגעדריקט טרויעריקע יום־טובדיקייט. אָפּילו פון די שטיבער האָט אַרויסגעשמעקט אַן אָנדער ריח ווי אַ גאַנץ יאָר.

אָט גייט מען שוין צו מנחה. שנעל־שנעל לויפן מענער אָנגעטאָן אַ ביסל יומטובדיק מיט קינדער ביי דער זייט. אין די הענט טראָגן זיי גרויסע ליכט פֿאַרן בית־מדרש, פֿאַר דער שוהל, און ווער אין שטיבלעך — געווער, סאָקאָלאָווער, אומאַנער, ווארקער, א.אַ.וו.

ביי מנחה — עפּעס לאָזט זיך מערקן אַ שפּאַנונג, אָבער מען הערט גאָרנישט. יעדערער איז פֿאַרטאָן אין זיינע מחשבות. פון מאָל צו מאָל ציטערט אויף אַ קלאַפּ פון אַ צדקה־פושקע. אין אַלע שוהלן און בתי־מדרשים האָט מען אָנגעקלאַפּט מיט אַ שווערע „קערות". געזעלשאַפטלעכע טוער פֿאַרנעמען זיך מיט זאַמלען געלט פֿאַר פֿאַרשיידענע צוועקן: קרן־קיימת, קרן־היסוד, רב מאיר בעל־הנס, לינת־הצדק, ביקור־חולים, הכנסת־כלה א.אַ.וו.

גאַנץ וועגראָוו איז איינגעהילט אין קדושה און גוטס־קייט, און צוגעבונדנקייט איינער צום צווייטן. יעדער איינער איז פול מיט דרך־ארץ און באַשיידנקייט. אויף דער גאַס איז שטיל, מען זעט נישט קיין לעבעדיקן נפש, נאָר וועט נישט וועלן לויפן אַדורך אַ פערסאָנעטע יידענע אָנגעטאָן יום טוב־דיק מיט אַ ווייס פֿאַרטעכל אויף איר קלייד און איר פּנים שיינט מיט גאָטספֿאַרכטיקייט.

יעדער איינער גרייט זיך איצט צום פֿאַסטן. אָט שפּרייזט שוין מיט שנעלע טריט רבי יונה־אייזיק פון דער ראָגאַטקע. אַ ייד אַ בריטפֿלייציקער, איבערן מיטלווופֿסק, אַ בעל הדרת־פּנים און אַזוי אויך זיינע באַרד און פּיאות — אַ בן־תורה. איצט קומען אונטער פון אַלע זייטן יידן מיט טליתים און שטראַמען צוזאַמען מיט זייערע קינדער נאָך יונה־אייזיקן אין בית־המדרש אַריין צו כל־נדרי. פון אַ געסל קומט אַרויס רב אברהמ׳טשע שוחט מיט זיינע משוררים אַ שיינער ייד און אַ געצירטע גאָלדענע באַרד באַפּוצט פון אויבן מיט באַזילבערטע הערלעך. און אַזוי אַלע יידן, שיינע און ערלעכע. און אַ ביסל ווייטער — די פרויען. די שוהל און די בתי־מדרשים זענען שוין פול געפֿאַקט. די ליכט אָנגעהויבן לייכטן. גרויסע וואַקסענע ליכט אין קאַסטנס מיט זאַמד שטייען אויסגעשטעלט אויף די טישן, ווי הייליקע באַטאַליאָנען, וואָס קומען צו הילף דעם געבעט פונעם עולם. נאָך תפילה־זכה איז שטיל... דאָ און דאָרט הערט מען אַ קרעכץ, מיט פיל אויסדרוק; — „ווי לאַנג, גאָטעניו, וועלן מיר נאָך אַזוי ליידן?" צום סוף אַ קלאַפּ אויפן באַלעמער: טאַך־טאַך, און דער חזן רב אברהמ׳טשע שוחט הויבט אָן שטיל מיט גרויס כוונה: כל־נדרי.

אפרים פשעפיורקא (תל־אביב)

א באזוך אין וועגראוו – אויגוסט 1939

אין לעצטן חודש פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, אויגוסט 1939, האָב איך באַזוכט וועגראָוו. אַלעס שטייט מיר ווי לעבעדיק פֿאַר די אויגן. אָט זע איך דערנענטערנדיק זיך צו דער שטאָט די הויכע טאפאלע ביימער, וואָס שטייען ווי סאָלדאַטן לענג אויס דער סטרוגע. דאָרט פלעגט די יידישע יוגנט פון שטאָט פֿאַרברענגען פריילעכע שעהן אין וואָס רעמע זומער־טעג. איך האָב זיך געקוויקט מיטן אָנבליק פון די פעלדער און גערטנער און שוין בין איך אויפן מאַרק ביים הויז פון מיינע עלטערן. אַ גרויסע פרייד האָט מיך אַרומגענומען דערזעענדיק די אַלטע היים.

וועגראָוו האָט זיך געפירט אויפן געווינלעכן אַלטן שטייגער אָבער מ׳האָט פֿאָרט געפילט, אַז ס׳גרייט זיך גרויסע געשעענישן. אַ גרעסערע דעלעגאַציע איז געקומען אין געשעפט פון שלמה גרינבערג (אין הויז פון שמואל אומזיכערקייט און זאָרג.

איך האָב אַלעמען אויף שטענדיק פֿאַרלאָזן און בין צוריקגעפֿאָרן אין מיין נייער היים — ארץ־ישראל. אָבער דאָס וואָס איך האָב געזען בעת מיין קורצן באַזוך אין אונ־דזער שטעטל איז מיר טיף אײַנגעקריצט אין זכרון און וועל דאָס ווייטער באַשרייבן צוזאַמען מיט אַלטע דערינערונגען, וואָס מיטן פֿאַרלויף פון די יאָרן וועלן זיי אַלץ פֿרישער...

דער גלאָק אין דער נאַכט

איך וויל אָנהויבן מיט אַ קליינער עפּיזאָדע. אַרויסגיי־ענדיק פון אויטאָבוס, מיט וועלכן איך בין אָנגעקומען האַלב־צוועלף ביי נאַכט, האָט זיך פלוצים דערהערט דאָס קלינגען פון אַ גלאָק. ערגעץ־וווּ איז אויסגעבראָכן אַ שריפה. אַ פֿאַרשלאָפן יידל, מיט אַ יאַרמולקע אויפן קאָפּ און אַן

דער מאַרק (פֿאָטאָ: א. פשעפיורקא, 1936)

לאזוווניק) און איינגעלאָדן מיך, דעם גאַסט פון ארץ־ישראל אויף אַ פֿאַרזאַמלונג.

אויף ווי ווייט די יוגנט האָט געפילט, וואָס ס׳גרייט זיך, באַווייזט דער פֿאַקט, וואָס פיל פון זיי האָבן געטראַכט וועגן פֿאַרשאַפן זיך געווער, כדי צו זיין גרייט, ווען די שעה וועט קומען. ביי די דאַמאַלסדיקע באַדינגונגען אין פויליז איז דאָס געווען אַ געוואָגטער געדאַנק. איך האָב זיי גראַטולירט צו זייער ניכטערן טראַכטן.

בסך־הכל בין איך פֿאַרבליבן אין וועגראָוו דריי טעג און דעם פערטן טאָג האָב איך פֿאַרלאָזט מיין היים־שטאָט, געזונט זיך מיט טאַטע־מאַמע און שוועסטער און אַלע אייגענע, וועלכע האָבן מיך געפרעגט, צי מיר וועלן זיך נאָך אַמאָל זען אין לעבן. דאָס באַווייזט, אַז טראָץ דער אויסערלעכער נארמאַליטעט איז שוין די לופט געווען פול מיט עמער אין דער האַנט, איז געלאָפן פרעגנדיק: יידן, ווּ ברענט?

אין טויער פון משה׳קע בערגמאן איז געשטאַנען חיה־מנוחה (יוסקעלעס וויב), געווען אין די הויכע חדשים און געוועדט צו זיך אַ דערשראָקענע: וויי איז מיר, ס׳ברענט דאָך דאָ דערנעבן, נישט ווייט פון אונדז, ביים בריקל. יידיש פֿאַרמעגן פֿאַרגייט אין פלאַמען.

דאָס פייער האָט באַלויכטן דאָס גאַנצע שטעטל. אָבער די פייערלעשער האָבן שנעל באַהערשט די שריפה.

דערמאָנענדיק זיך איצט אין אָט דער עפּיזאָדע, זע איך, אַז זי האָט געהאַט אַ סימבאָלישע באַדייטונג. די קליינע שריפה איז אַזוי־צו־זאָגן געווען דער אָנזאָג פונעם העלישן פייער, וואָס האָט אין קורצן אַרומגעכאַפּט דאָס יידישע וועגראָוו פון אַלע פיר זייטן.

רעבטס — דער אפטייק, — „וווּ ס׳איז איינגעשטאַנען נאַפאָלעאָן"...

די עלטסטע בנינים

גלייך מיט אַנדערע צוגעריזטע האָט מיין אויג פאַר־כאַפט די צוויי גרעסטע בנינים אין שטאָט: די שיינע שוהל מיט די לוחות־הברית, אויף וועלכע ס׳זענען געווען אויס־געקריצט מיט גאָלדענע אותיות די עשרת הדיברות, האָט זיך געזען פון ווייטן. דער צווייטער גרויסער בנין איז געווען, — להבדיל די קירך, אין מזרח פון דער שטאָט, אויף וועלכער ס׳זענען געשטאַנען צוויי געפאַרבטע ליים־פיגורן, אַדער ווי מ׳פלעגט זיי רופן פיאָטער און פאָוועל. נעבן דער קירך איז געווען די אַפטייק, און לויט ווי מען פלעגט דער־ציילן איז אין איר איינגעשטאַנען נאַפאָלעאָן בעת זיין מאַרש קיין מאָסקווע דורך ווילנע.

דער אַלטער בית־המדרש און די אַפטייק זענען געווען די צוויי עלטסטע בנינים אין וועגראָוו.

דער אַלטער בית־המדרש איז געשטאַנען אין דרום זייט און אַרום אים האָבן זיך קאָנצענטרירט די שוהל און דער נייער בית־המדרש, די מקווה, דער הקדש, און בית־העלמין. דאָרט האָבן זיך אויך קאָנצענטרירט כמעט אַלע ישיבות. דער אַלטער בית־המדרש איז געשטאַנען איבער 800 יאָר און זיינע דיקע מויערן זענען געווען ווי פון אַ פעסטונג. זעט אויס אַז צוליב זיכערקייטס־טעמים איז דער אַריינגאַנג געווען שמאָל און נידעריק דורך אַן אייזערנער טיר.

מיר יינגלעך פלעגן מורא האָבן פאַר דער קליינער מקווה, וואָס איז געווען אין קעלער פון אַלטן בית־המדרש. אַלטע יידן האָבן דערציילט, אַז דאָרט האָט זיך טובל געווען ר׳ יהודה החסיד. אין אַלטן בית־המדרש האָט אויך געדאַוונט ר׳ לוי יצחק מברדיצ׳ב, וועלכער איז געווען רב אין זשע־לעכאָוו. דאָס איז געווען נאָכן חרם אויף די חסידים, וועלכער האָט פאַרלאָזט פינסק.

ר׳ יהודה החסיד

אגב, ס׳איז כדאי צו פאַרהאַלטן זיך ביי ר׳ יהודה החסיד, וועלכער איז אַן אינטערעסאַנטע היסטאָרישע פיגור. געשטאַמט האָט ער פון שפּדלעץ, אָבער צוליב רדיפות האָט ער זיך באַזעצט אין וועגראָוו. געווען אַ גרויסער מקובל און אַ פלאַמפייערדיקער רעדנער. געגאַנגען פון שטאָט צו שטאָט און מבשר געווען, אַז די גאולה איז נאָענט. געהאָט אַרום זיך פיל אָנהענגער, צווישן זיי דער באַווסטער מנהיג חיים מלאך. די רבנים אין יענער צייט האָבן אים און זיינע אָנהענגער חושד געווען, אַז זיי זענען פאַרבאַהאַלטענע שבתי־צבי׳ניקעס.

ר׳ יהודה החסיד האָט אויך געפרעדיקט שיבת־ציון הלכה למעשה. דאָס הייסט נישט נאָר געריידט, נאָר אויך מקיים געווען און זיך אַוועקגעלאָזט מיט אַ גרופּע יידן קיין ארץ־ישראל. דאָס איז געווען זייער אַ געוואָגטע אונטערנעמונג אין די דעמאָלסדיקע צייטן, און וועגן איר אויסגאַנג זענען פאַראַן חילוקי דעות. לויט דער „אנציקלופּדיה כללית" זענען בערך 500 פאַרשוין געשטאָרבן אין שווערן וועג, און נאָר אַ קליין הייפל איז אָנגעקומען קיין ירושלים. ר׳ יהודה החסיד האָט געקויפט דעם פלאַץ אויף וועלכן ס׳איז שפּעטער אויפגעבויט געוואָרן דער בית־הכנסת, וואָס האָט געהייסן החורבה. קיין ירושלים זענען ר׳ יהודה החסיד און די רעשט־לעך פון זיינע אָנהענגער אָנגעקומען ג׳ חשוון תס״א, דאָס הייסט פאַר 260 יאָר. געצעלטע טעג שפּעטער איז ער נפטר געוואָרן.

לויט „בית ישראל" פון היילפרין איז ר׳ יהודה החסיד אַרויס פון פוילן קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1700 מיט עט־לעכע דרייסיק משפחות, בערך 120 נפשות. דער באַוווסטער נדבן ר׳ שמואל אָפענהיימער האָט פיל געהאָלפן די ריי־זנדיקע און זיי באַזאָרגט מיט אייניריזע דערלויבנישן און מיט צוויי שיפלעך קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און פון דאָרט קיין ארץ־ישראל.

אין ר׳ הילל׳ס בית־המדרש. אייניצייטיק לויפט ר׳ שלום נוטקע, דער שוסטער, מיט דראָבנע טריט צו העניע רייזלס קלייט צופאַסן פאָטקאָווסע צו אַ פאָר אַלטע שטיוול. זיין ווייב חאַשקע לויפט אויך, אָבער מיט צוויי קאַנען מילך ווילנדיק איבעריאָגן שרה קיזיען, וועלכע פאַרטיילט אויך מילך אין יידישע הייזער.

נעבן שלום נוטקען וווינט נאָך אַ שוסטער, יאָסקעלע,

דער אַלטער בית־המדרש

(פאָטאָ: א. פשעפיורקא, 1936)

פונעם אַלטן וועגגראָווער בית־המדרש און דאָס קליינע מקווה׳לע פון ר׳ יהודה החסיד איז קיין שפּאָר נישט פאָר־בליבן.

דער טאָג־טעגלעכער לעבן

ווי געזאָגט, האָט זיך געפירט דאָס לעבן אין וועגגראָוו, האָרט פאָרן אויסברוך פון דער מלחמה, נאָרמאַל ווי תמיד. אויבנאויף איז גאָר נישט געווען קענטיק, אָבער אינעווייניק האָט גענאָגט אַ געפיל פון אומרו און מוראדיקער דערוואַר־טונג ביי דער יוגנט און אויך ביי מער טראַכטנדיקע לייט.

איך וויל דעריבער שילדערן אַ פרימאָרגן אין וועגגראָוו אין סאַמע ערב פון דער וועלט־קאַטאַסטראָפע.

אָט זע איך די אַלטע און נייע הייזער מיט זייערע יידישע באַזיצער אין די קליינע און שמאָלע געסלעך פון אונדזער שטאָט. לאַנגזאַם שפּרייזט זיך דער הויכער און באַאָרטער ר׳ זאב רעקאַנט מיטן גרויסן טלית־זאַק און גייט דאַוונען אַ נידעריק יידל מיט אַן אָפּגעשוירן בערדל. זיצנדיק ביי זיין ווארשטאַט און קלאַפּנדיק פלעקלעך זינגט ער תמיד פריילע־כע לידלעך. געווויינט האָט ער אין איין צימער, זיין עלטסטע טאָכטער, ביילע־גיטל, איז געווען אַ שניידערין און געהאַט איר ווארשטאַט אין זעלבן צימער. די ניי־מאַשין מיט די קליידלעך און דער שוסטערישער ווארשטאַט האָבן זיך גע־פונען צווישן די זעלבע פיר וועגט צוזאַמען מיט די בעטן און דאָס וויגעלע, וואָס איז קיינמאָל נישט אַרויס פון דער שטוב. דאָרט האָבן זיך דערציגן און זענען אויפגעוואַקסן ניין קינדערלעך, פאָר וועלכע די מוטער האָט זיך געפּאָרעט און געקאָכט אינעם קליינעם קיכל. טראָץ דער ענגשאַפט איז די גאַנצע משפּחה געווען תמיד לוסטיק און גוט אויפגע־לעגט — אַ לעבנדיקער באַוויזן פאַרן יידישן בטחון און לעבנסווילן ביי אַלע באַדינגונגען.

נעבן יאָסקעלע זיצט דער שטריק־מאַכער מיט זיין וויב זלאָטע און דריי טעכטער, וועלכע דרייען אַ גאַנצע וואָך שטריק און פירן אַרויס פאַרקויפן צו די פויערן אין די

מאַרק־טעג דינסטיק און פרייטיק. זלאַטע פלעגט תמיד פאַרכאַפן דעם גוט־מאָרגן, כדי צו באַקומען אַ גוט־יאָר.

ווייטער זיצט זיך ר׳ שמעון און זאָגט תהילים, ווי ס׳פאַסט פאַן אַלטן יידן, זיין ווייב שרה העלפט אים צו.

דער וואַסער־טרעגער (פאָטאָ: א. פשעפיורקא, 1939).

בכלל איז דער הויף פון ר׳ משה׳קע בערגמאַן געווען אַנגעפיקעוועט מיט שכנים, פון וועלכע יעדער איינער איז געווען אַ וועלט פאַר זיך. למשל, ר׳ שמואל לאופער און זיין פרוי חוה און זייערע דריי זין און דריי טעכטער — אַלע זייערע גערָאטענע; פרייטיק־צו־נאַכטס האָט ר׳ שמואל געהאַט זיין אייגענע קאַפעלע און די זמירות, וואָס ער האָט געזונגען האָבן פאַרקלונגען ווייט און בריט. דאָרט האָבן אויך געווויינט ר׳ יעקב משה לעוו, וועלכער האָט אַליין אויסגעאַרבעט געשניצטע מעבל, ר׳ שמואל האַלבערשטאַט, ר׳ ישראל לייביש טייבלום, מענדל יחיאלס, עלקע־לאה, די נייטאָרין, אסתר חלה׳לע, די בעקערין, וועלכע האָט לעבנס־לאַנג געקעמפט פאַרן שטיקל ברויט, געווויינט אין קעלער, ווו ס׳איז געווען דער בעקער־אויוון, צוזאַמען מיט זעקס קינדערלעך.

און אָט ווייטערע שכנים: שלמה־מאיר אלבום מיט זיין דרוקעריי, שלמה׳לע פשעפיורקא, ר׳ יצחק פנחס, וועלכער פלעגט גאַנצע טעג און נעכט לערנען תורה אויפן קול, פאַר־מיליע באַנדע, פאַמיליע אשכנזי און פאַמיליע בערגמאַן — די בעלי־בתים פון הויף.

איך שפּרייז ווייטער און באַגעגן די קצבים אויף דער יאַטקע־גאַס. איינצייטיק שטויס איך זיך אַן אויף די בעלי־עגלות מיט די לאַנגע קאַפאַטעס, ווי ר׳ וועלוול קאַטשקע, ר׳ מענדל באבע, ר׳ שמואל קאקוסקע, ר׳ מרדכי חיה הודסה׳ס, ר׳ הערש־לייב קאפאווע, וועלכער האָט אויסגעאַרבעט פויע־רישע שטיוול און געווען גבאי אין ר׳ הערש־יחיאלס בית־המדרש. און ווען מ׳דערמאָנט די שוסטערס מוז מען שוין דערמאָנען אויך די קאַמאַשן־מאַכערס, בעל־בתישע יידן, ווי משה און מענדל פשעפיורקא (ראזביטשער), וועלכע האָבן אויסגעבילדעט צענדליקער וועגנראָווער בחורים פאַר גוטע פאַך־לייט, דערונטער אויך מיך, ר׳ מרדכי לוין, ר׳ נחמן (קעצעלע) פשעפיורקא, משה פרידמאן, פישל בערגמאַן און אַנדערע.

נישט מעגלעך אַלעמען אויסצורעכענען. אָבער פאַר די אויגן גייט מיר אַדורך דאָס שטעטל צוזאַמען מיט די יידן ווי אַ קינאָמאָטאָגראַפישער פילם, און אָט פאַרהאַלט זיך דאָס אויג אויף ר׳ איטשע גולם, דער שניידער, מיט זיינע רויטע אויגן און די שפּאַקולן אויף דער שפּיץ נאָז, ווי ער נייט אַ שוואַרץ כאַלאַט פאַר אַ בעל־בתישן יידּ. צוזאַמען מיט די שניידער דערמאָנען זיך די סטאָלערס, מאַלערס, בלעכערס, גאַרבערס.

און אָט הער איך ווי ס׳קריצט די פּען פון די אויסגע־בלייכטע סופרים, ווי זיי זיצן און שרייבן ספרי־תורה׳ס אין ריינקייט און קדושה.

וועגנראָווער טרעגער און בעלי־עגלות בײַ לאופמאַנס הויז (פאָטאָ: א. פשעפיורקא, 1939).

אויף די שטיגלעך פון לאופמאַנס הויז איז געווען דער זײַן־פלאַץ פון די טרעגער און בעלי־עגלות. געזעסן מיט די אַרויסגעשטרעקטע באַשטיוולטע פיס אָדער געשטאַנען אַנ־געלענט אויף דער מויער גרייט צו טון יעדע אַרבעט און באַלאַדן זייערע פלייצעס מיט פעק, זעק, קאַסטנס א.ד.גל.

נעבן זיי איז אויך תמיד געזעסן דער שטאָטישער וואַ־סער־טרעגער, וועלכן מ׳האָט געפרופן „פאפעלעך״.

שטיינבערג, אפרים פריימאַן, ר׳ חיים נאַטשאַלניק און פיל אַנדערע.

און איצט די שוסטערס, ווי ר׳ וועלוול קאַטשקע, ר׳ מענדל באבע, ר׳ שמואל קאקוסקע, ר׳ מרדכי חיה הודסה׳ס, ר׳ הערש־לייב קאפאווע, וועלכער האָט אויסגעאַרבעט פויע־רישע שטיוול און געווען גבאי אין ר׳ הערש־יחיאלס בית־המדרש. און ווען מ׳דערמאָנט די שוסטערס מוז מען שוין דערמאָנען אויך די קאַמאַשן־מאַכערס, בעל־בתישע יידן, ווי משה און מענדל פשעפיורקא (ראזביטשער), וועלכע האָבן אויסגעבילדעט צענדליקער וועגנראָווער בחורים פאַר גוטע פאַך־לייט, דערונטער אויך מיך, ר׳ מרדכי לוין, ר׳ נחמן (קעצעלע) פשעפיורקא, משה פרידמאן, פישל בערגמאַן און אַנדערע.

נישט מעגלעך אַלעמען אויסצורעכענען. אָבער פאַר די אויגן גייט מיר אַדורך דאָס שטעטל צוזאַמען מיט די יידן ווי אַ קינאָמאָטאָגראַפישער פילם, און אָט פאַרהאַלט זיך דאָס אויג אויף ר׳ איטשע גולם, דער שניידער, מיט זיינע רויטע אויגן און די שפּאַקולן אויף דער שפּיץ נאָז, ווי ער נייט אַ שוואַרץ כאַלאַט פאַר אַ בעל־בתישן יידּ. צוזאַמען מיט די שניידער דערמאָנען זיך די סטאָלערס, מאַלערס, בלעכערס, גאַרבערס.

און אָט הער איך ווי ס׳קריצט די פּען פון די אויסגע־בלייכטע סופרים, ווי זיי זיצן און שרייבן ספרי־תורה׳ס אין ריינקייט און קדושה.

וועגנראָווער טרעגער און בעלי־עגלות בײַ לאופמאַנס הויז (פאָטאָ: א. פשעפיורקא, 1939).

אויף די שטיגלעך פון לאופמאַנס הויז איז געווען דער זײַן־פלאַץ פון די טרעגער און בעלי־עגלות. געזעסן מיט די אַרויסגעשטרעקטע באַשטיוולטע פיס אָדער געשטאַנען אַנ־געלענט אויף דער מויער גרייט צו טון יעדע אַרבעט און באַלאַדן זייערע פלייצעס מיט פעק, זעק, קאַסטנס א.ד.גל.

נעבן זיי איז אויך תמיד געזעסן דער שטאָטישער וואַ־סער־טרעגער, וועלכן מ׳האָט געפרופן „פאפעלעך״.

ר׳ ישעיהו, דער ראש החבורה, דערציילט מעשהלעך פון אַמאָל און אַלע הערן זיך צו. יצחק (ליפקע) פויגל שמייכלט מיט גלאַנצנדיקע אויגן און וואַרפט אַריין אַ וויציק וועדטל און אַלע האָבן הנאה. באַזונדערס קוועלט יהושע פאטשטא. יאָסל מעדא, אַ יונג מיט ביינער, הויך און שטאַרק, בעט יצחקן מיט זיין גראָבער שטים: „נו, יצחק, זאָג ווייטער, זאָג". ר׳ איטשע קישקע, אַ פעסטגעבויטער, ברייטבייניקער און רויט באַבאָרטער, הערט זיך צו און קוועלט פון די חכמות. ער אַליין וויל אויך עפעס זאָגן, אָבער ס׳גייט אים נישט, דעריבער וואַרפט ער אַריין אַ קללה ביזן זיבטן דור און גיט צו: איר זייט אַלע אַ באַנדע לאַפּיטוטערס. כאָפט יאָסל מעדא אַ זאָק און פאַרוואַרפט אויף זיערע קעפּ.

יצחק פויגל (ליפקע)

ערב שבת

וועז ס׳איז געקומען דער פרייטיק האָבן אונדזערע מאַמעס זיך אַרומגעיאָגט דעם גאַנצן טאָג: געלאָפן אין מאַרק קויפן פיש, צום קצב נאָך פלייש און צום בעקער נאָך חלות.

דער מאַרק איז פאַרהילכט פון די שרייענדיקע קולות: קויפט, ווייבער! קויפט ציבעלעס, קויפט מיירן — אַלץ פריש און גוט!

די פישערס שטייען מיט די לעצטע פאַרבליבענע פישלעך (סטינקעס). אין די יאָטקעס זענען נאָך פאַרבליבן אַ גריישל מיט לונג־און־לעבער. די אָרעמע פרויען זענען תמיד די לעצטע צום אייגקויפן אויף שבת, געוואַרט אויף די רעשטלעך, וואָס זענען געווען ביליקער.

אין מאַרק טרעפט מען אויך שטיין אַן אָרעמע פרוי שטרעקנדיק אויס די האַנט צו דורכגייער: שענקט אַ שטיקעלע ברויט, האָט רחמנות אויף אַ מאַמע מיט דריי פיצעלעך קינדער, וואָס לעבן אין דחקות.

דער טאָג פאַרגייט און דער אָוונט פאַלט צו. די מומע ביילע זיצט נאָך אַלץ מיט אַ ביסל נישט פאַרקויפטע עפעלעך. די זון בויגט זיך איבערן ליוויץ, אָט וואָס אַריינצופאַלן אין זיינע וואַסערן און באַפאַרבט זיי מיט פורפור שטראַלן. זי האַלט זיך שוין ביים אָפּגעזעגענען פון ערב־שבת און די אייגעדאַרטע און געפּינטלטע עפעלעך וואַרטן נאָך אַלץ אויף אַ קונה, וואָס זאָל זיך איבער זיי דערבאַרעמען. דער־ווייל לויפן שוין די מיידעלעך מיט די טשאָלנט־טעפּ צום בעקער. דאָ און דאָרט אַ פאַרשפעטיקטער איילנדיקער ייד מיט אַ קוואַרטירל וויין אין האַנט אויף קידוש. אויך די

ביילע מאָזור — אַ טיפיש וועגגראָווער עלטערע פרוי

בעלי־מלאכות זענען אין אַ גרויס איילעניש, כדי אויסצופער־טיקן די אַרבעט אידער ס׳הויבט זיך אָן דער שבת און זי אָפּטראָגן צו די בעלי־בתים.

און איצט אונדזערע פאָטערס. נאָך מיטאָג צייט האָבן זיי זיך געמומען גרייטן צו גיין אין מרחץ און פון דאָרט צוריק אַהיים גוט אויסגעפּאַרעוועטע. אָט לויפט דער הויכער שמואל איצל׳ס, דער סופר, מיטן העמד אונטערן פּאַלטן אַ פאַרשוויצטער און עס קאָפּן נאָך טראָפן וואַסער פון זיין באָרד און פּאות. ער לויפט פון געווּעלב צו געווּעלב מיט

אַ מאָנעדיקער שטים: שבת, שבת, שפּעט! און איינס נאָכן אַנדערן פאַרמאַכן יידן זייערע קלייטן. פון ווייטן הערט מען דעם שמש רופן מיטן הייזעריקן קול אין שוהל אַריין. אין דער לעצטער מינוט לויפט אַ יידענע זוכן עטלעכע שיר־המעלות׳לעך צום אויפהענגען אין שטוב וווּ די שנור האָט נאָר וואָס געבוירן אַ בן־זכר אין אַ מזלדיקער שעה. פון בערג־מאנס הויף שלעפּט זיך דערווייל דער אַלטער פּאדגורסקי מיט זיין וואָלף־הונד, וועלכער וואַרפּט אַן אימה, צו ר׳ יעקב יהושע מאַנדלבוים אויף זיין נאַכט־וואַרטע.

אַ פאַרשפּעטיקטער און פאַרשמייערטער פּאָרט אָן ר׳ טוביה יאליק מיט זיין קאַרעטקע. ער שפּרינגט אַראָפּ פון מאַמעס שטייגן און בענטשן ליכט. די טישן באַדעקט מיט שניי־וווייסע טישטעכער און אויף זיי שטייגן זילבערנע, אַדער מעשענע לייכטער און די פאַרדעקטע חלות.

די מענער מיט די זין גייען אין שוהל צו קבלת־שבת און די לופט אין שטוב איז געווירצט מיט די געקאָכטע פיש און אַנדערע שבת־מאכלים. באַלד קומען זיי צוריק און עס פאַרהילכט אין שטוב דער ניגון פון „שלום עליכם מלאכי השרת" און אַנדערע זמירות. דער טאַטע מאַכט קידוש און אַלע טרינקען וויין. די מאַמע דערלאַנגט פיש און די איבעריקע שבתדיקע מאכלים. אַלע פנימער שטראַלן פון דער שבתדיקער נשמה יתירה.

ר׳ טוביה יאליק׳ס קאַרעטקע

דער קעלניע, שיקט שנעל אַהיים זיין שמייסער ווייל אָט וואָס איז שוין שבת, און אַליין שפּאַנט ער אויס זיינע צוויי קליינע געפלעקטע פערדלעך, וועלכע ווייסן שוין אַליין דעם וועג אין שטאַל אַריין. ר׳ טוביה קויפט נאָך אַ שקאַרמיץ באַניע־קערן, לויפט שנעל אין שטוב אַריין, טוט אויס זיינע וואָכנדיקע בגדים, טוט אָן זיין לאַנגע טוכענע קאַפאָטע, וויקלט זיך אַרום מיטן דיקן און ברייטן גאַרטל און איילט שנעל אין נייעם בית־המדרש אין וועלכן ער איז גבאי און חזן אויף אַ צולעג. לויפנדיק אין בית־המדרש מורמלט ער צו זיך: פאַרכאַפּט זאָלן זיי ווערן; דאָס גאַנצע פאַרעכץ איז נישט כדאי געווען, נישט געבליבן אפילו אויף אַן אמתן טרינק אקאוויט, נאָר קוים אויף אַ לעפל געקעכץ און אַ פירטל האָבער פאַר די צוויי לאָשיקעס.

פרייטיק־צו־נאַכטס

דער פרייטיק איז פאַרבי און דער ליבער שבת קודש קומט אָן. רו און שטילקייט אין גאַנצן שטעטל. שבת־ליכט פינקלען אין די פענצטער פון אַלע יידישע הייזער. אונדזערע

*

ווי שיין זענען געווען די שבתים ביי טאַטע־מאַמע, געפּראַוועטע אויפן טראַדיציאָנעלן שטייגער! וועגראָוו איז געווען אַן אַלט־איינגעזעסענע יידישע קהילה און אין איר האָבן געלעבט זיידעס און באָבעס מיט זייערע טעכטער און זין, אייניקלעך און אָפּטמאָל איר־אייניקלעך. אַ גאָלדענע קייט פון אָפּגעהיטענער יידישקייט, וואָס האָט זיך געשלענגלט פון דור צו דור, ביז...

אַווי איז דאָס אַלעס אַהינגעקומען? פאַרוואָס איז אויסגעגאָסן געוואָרן אַ שרעקלעכער צאָרן אויף דער קהילה קדושה וועגראָוו און אירע יידן אינאייניעם מיט טויזנטער ענלעכע קהילות אין פּוילן און פיל אַנדערע לענדער אין אייראָפּע?

אַוועק דער שיינער פרייטיק־צו־נאַכט און דער שבת צוזאַמען מיט דער אַלטער היים און מיט זיי אויך טאַטע־מאַמע, שוועסטער און ברידער. אַפילו דער אַש פון זייערע ביינער איז אַוועק מיטן ווינט.

זאָלן די פּאָר שורות זיין אַ ליכט פאַר זייערע נשמות.

דוד פשעפיורקא (חיפה)

די אלטע היים

געווידמעט דעם אַנדענק פון מיין פאַטער ר׳ בנימין ז״ל בר׳ הערש לייב ז״ל און מיין מוטער עטקע ז״ל, בת מנחם מענדל און אַלע קדושים אומגעקומענע אין חורבן וועלט־מלחמה.

געבענטשט מיט אַלע שענקייטן פון דער נאַטור איז געווען דאָס שטעטל וועלכן איך דערמאָן מיט גרויס ליבשאפט. עס איז געווען אַ קליין שטעטל, אַ פּאָר הונדערט הייזלעך, אַ פּאָר גאַסן, אַ פּאָר שטיבלעך, אַ פּאָר שולן, אַ פּאָר מרחצאות, אַ פּאָר קרעמלעך, אַ פּאָר מאַרק־טעג, אַ פּאָר יאָרמאַרקעטן, אַ פּאָר פּאָליצייאָנטן, אַ פּאָר אַפּטיקעס, אַ פּאָר אַפּטייקעס, אַ פּאָר דאָקטוירים, אַ פּאָר אַדוואָקאַטן, אַ פּאָר אינזשעניאָרן, אַ פּאָר אַרכיטעקטן, אַ פּאָר פּאָליטיקער, אַ פּאָר פּאָליטיקערס, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעס, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעכלעך, אַ פּאָר פּאָליטיקערקעלעכ

דער מאַרק־פּלאַץ

דער מאַרק־פּלאַץ איז געווען פאַרבויט פון דריי זייטן מיט הייזער. די פירטע זייט האָט פאַרנומען די קירך. אין דערמיט זענען געווען צוויי שורות פון געוועלבער, וואָס האָבן ווי אָפּגעטיילט די קירך פון מאַרק. יידישע קינדער פלעגן אויסמיידן צו גיין אויף דער זייט פון דער קירך.

צוויי וואַסער־פּלומפּן האָבן באַדינט די ביידע שורות געוועלבער, ווי אויך די פויערים אין די מערק־טעג. מיט דער צייט האָט זיך יעדער בעל־בית געמאַכט אַ ברונעם פאַר זיך — לויטן פאַרלאַנג פון מאַגיסטראַט, אַלס מיטל קעגן פאַרשפרייטן זיך פון שריפות.

לויטן אויסזען פון מאַרק האָט מען זיך געקאָנט אָנ־שטויסן דעם ריכטיקן טאָג פון דער וואָך:

שבת און יום־טוב איז דער מאַרק געווען שטיל, אַלע געשעפטן פאַרשלאָסן מיט פאַרשידענע פאַטענט־שלעסער. מענטשן האָט מען געזען גאָר ווייניק — כמעט בלויז יידן אָנגעטונען שבתדיק, וועלכע זענען געגאַנגען דאַוונען אין אויסזען. ביסלעכווייז צופאַרן זיך די קריסטן, דער מאַרק ווערט שיטערער, ס׳פאַרבלאָנקט זיך אַ שיכור, די שטאָטישע קריסטן, וועלכע ווינענען אין די שטאָט עקן, גייען אַהיים — די יידן הייבן זיך אָן גרייטן צו מנחה־מעריב. עס פאַרענדיקט זיך דער ערשטער טאָג פון דער וואָך.

מאָנטיק, מיטוואָך און דאָנערשטיק זענען שטילע טעג און דער מאַרק איז ליידיק. ביים זייט פון מאַרק זיצן די שטעלערקעס מיט גרינצייג. סוחרים, בעלי־מלאכות פאָרן אויף די אַרומיקע ירידים, אַדער קיין וואַרשע איינהאַנדלען סחורה. דאַקעגן ווימלט דער מאַרק ווי אַ בינשטאָק אין די צוויי מאַרק־טעג דינסטיק און פרייטיק. מיט אַלע וועגן קומען אָן פויערים אויף וועגנער אָנגעלאָדעוועט מיט געניז, קאָטשקעס, הינער, חזירים, תבואה, קאַרטאָפל א. ד. גל.

פרייטיק האָט זיך פאַרענדיקט דער מאַרק־טאָג פרי צוליב שבת. דאָס האָבן געווויסט אויך די פויערים און נאָכ־מיטאָג איז דער מאַרק־פּלאַץ געוואָרן וואָס מער שיטערער ביז אַלץ איז שטיל געוואָרן מיטן אָנקום פון שבת מלכתא.

הייזער און געוועלבער (פאָטאָ: שפילמאן)

די שטיבלעך, בתי־מדרשים, אַדער שוהל. די פרויען זענען געווען באַהאָנגען מיט ציריגג, דער קרבן־מינחה סידור אַרומגעוויקלט מיט אַ ווייס טיכל. זיי האָבן געדאַוונט אין ר׳ הלל׳ס בית־המדרש, אַדער אין דער שוהל. קינדער האָבן זיך געשפּילט ביי די פאַרמאַכטע קלייטן.

דער מאַרק איז געווען ליידיק פון די שטעלערקעס, די צוויי פאָמפּעס וואַסער פאַריתומט — שבת־רו אומעטום.

די צוויי מאַרק־טעג

דער האַנדל האָט זיך אָנגעהויבן זונטיק צוועלף אַ זייגער. יידן שטייען אין דרויסן ביי די האַלב־פאַרמאַכטע טירן פון די קראָמען. זיי וואַרטן אויפן קלאַנג פון די קירך־גלאָקן, וואָס ווי נאָר זיי דערהערן זיך הויבן זיך אָן צו באַווייזן די קריסטלעכע קונים אין מאַרק. אין די שענקן וועלט פריילעך — דער מאַרק באַקומט זיין וואָכנדיקן

די צוויי שורות געוועלבער

אַרום מאַרק האָבן געווינט דאָס רוב סוחרים און אין די הויפן האָראָפּאַשענע בעלי־מלאכות. די צוויי שורות געוועל־בער אין מיטן מאַרק האָבן באַזונדערע סימנים. די קלענערע שורה האָט מען גערופן „די אייזערנע", ווייל אַלע טירן פון אירע געשעפטן זענען געווען פון אייזן. די גרעסערע שורה געוועלבער האָט געהייסן „די פלומפּ".

די גרויסע שורה איז באַשטאַנען פון איין זייט בלויז פון מאַניפאַקטור געשעפטן און די צווייטע זייט פון קאָלאָ־ניאַל, שיך, אייזן און כללערליי אַנדערע קראָמען.

אין די מאַרק־טעג האָט דער תבואה האַנדל פאַרנומען אַ וויכטיקן אָרט און פיל וועגנראָוער יידן האָבן זיך מיט אים פאַרנומען. אין מיין צייט זענען די גרעסטע תבואה אויפקויפערס געווען: נחמן קוביק מיט זיינע צווייי זין, די ברידער אורשעס, יאנטשע מיט זיין זון מאיר.

די אייל־פרעסערס (אַלאַרניקעס) זענען געווען שמואל שטיינבערג, און די פאַמיליעס גאָלדפאַרב און ליכטמאיר; זיי און אַנדערע האָבן אויפגעקויפט שעמיע.

ווען דער מאַרק־טאָג איז געווען אַ שוואַכער און די פויערים האָבן נישט געבראַכט פיל תבואה און שעמיע זענען די אויפקויפערס געשטאַנען מיט אַ שטרוי אין מויל און געווארט אויף בעסערע מאַרק־טעג.

אין דער מאַנופאַקטור בראַנזשע איז געווען דער גרעסטער סוחר ר׳ משה׳קע איצעלעס (בערגמאַן), וועלכער האָט געהאַט צוויי קלייטן — איינס אין דער גרויסער שורה און דאָס צווייטע אין זיין אייגן הויז. דאָס צווייטע געשעפט איז געווען תמיד פאַרמאַכט און אין שטעטל האָט מען געזאָגט, אַז די פאַרשפּאַרטע טירן זענען צוליב אַ גוט אויג. אין אָט דער קלייט פלעגן וועגנגראָווער יידן קויפן די אויסשטייער פאַר זייערע קינדער צו חתונה. איז טאַקע, ווען די טירן זענען צייטנווייז געווען אפן, האָט דאָס געדינט אַלס סימן, אַז בקרוב וועט מען פראָווּן אַ חתונה אין שטעטל. אויף טשיקאָווע פלעגן די שכנים נאָכקוקן ווער איז דער בעל־שמחה און וועלכער שניידער גייט אַרויס מיט אַ גרויסן פּאַק שטאָפן אונטערן אַרעם, נייען חתונה מלבושים.

ר׳ משה׳קע איצעלעס איז געווען אַ רייכער און פרומער ייד, רעיעל און געהאַנדלט אויפן וואַרט. דאָס גאַנצע שטעטל האָט געהאַט צו אים צוטרוי. אַ סך יאָרן געווען דאָזאָר, גבאי פון חברה קדישא. געווען אַן אַלעקסאַנדער חסיד און זיך משדך געווען מיט רבנישע הויפן. זיין זון אַלטער בערגמאַן איז שוין געווען אַ פאַרגעשריטענער מיט אַ וויס געפרעסטן קראָגן.

די קינדער פון ר׳ לייזער רעשעס האָבן געהאַט דריי געשעפטן פון שניט־סחורה. ר׳ מאיר־אשר, דער איידעם, פלעגט זעלטן קומען אין געשעפט מיט זיין זון יעקב, אַ גרויסער מתמיד, מקיים צו זיין תורה מיט דרך־ארץ.

אין דער זעלבער שורה איז אויך געווען דאָס געוועלב פון ר׳ פייוויש למדן, אַ סגי נהור, וואָס זיין פרוי האָט עס געפירט, אוּן דאָס געשעפט פון ר׳ זיינוול קאזאק, אַ שטריימל־דיקער ייד. ר׳ זיינוול האָט מען געזען אין קראָם נאָר אין אַ מאַרק־טאָג. אין די אַנדערע טעג איז ער געזעסן אין שטיבל און געלערנט. דאָרט זענען אויך געווען די קראָמען פון טאַבאַטשנע, יצחק מרובקה, הערשל מארגענשטערן און שמואל האלבערשטאט, וועלכער האָט תמיד געחלומט וועגן ארץ־ישראל. זיינע דריי זין האָבן טאַקע עולה געווען און ער מיט דער איבעריקער משפחה זענען אומגעקומען אין וועגנגראָווּ.

פאפולערע פיגורן

נישט מעגלעך אויסצורעכענען אַלע סוחרים מיט זייערע געשעפטן. מערסטנס זענען דאָס געווען פרומע יידן, חסידים, וועלכע האָבן דאָס רוב עוסק געווען אין תורה. מיר וועלן דעריבער איצט אַריינגיין אין דער רוכנע גאַס, וווּ ס׳האָט זיך געפונען די באַרימטע פייערלעשער שאָפע, וואָס האָט אויך געדינט אַלס טעאַטער און געווען דאָס וויגעלע פון יידישן, ווי אויך פון פוילישע דראַמאַטישע קרייזן אין וועגנגראָווּ.

צווישן די פאָפולערע פיגורן איז געווען לייזער לאופמאַן דער פעלדשער, וועלכער איז געווען אָנגעטון מאָדערן־קורץ, מיט אַ גוייש היטל. געווען באַרימט אין דער גאַנצער סביבה מיט זיין ספעציאַליטעט צו באַפרייען פון מיליטער אַלס פערפעקטער חסרונות־מאַכער אין קערפערס פון מיליטער פליכטיקע... ער האָט געשפּנט די ערשטע יידישע דראָגעריי (סקלאַד אפטעטשני) אין וועגנגראָווּ, וואָס איז געווען זער באַקוועם פאַר די יידן, ווייל זיי האָבן מער נישט באַדאַרפט רעדן פויליש, כדי צו באַשטעלן אַ רעצעפט. חדר־יינגלעך פלעגן שוין אָן פחד אַריינקומען און קויפן שמעק־טראָפּנס, כדי צו פאַרלייכטערן דאָס פאַסטן אין יום־כיפור.

קעגנאיבער לאופמאנס הויז איז געווען דאָס הויז פון הערשל מאָרגענשטערן, אַ הויכער ייד און אַ חסיד. חסידישע בחורים פלעגן דערציילן, אַז ר׳ הערשל מאָרגענשטערן איז אַ וואָזשנער מומחה צום אויסגלייכן חלוקי־דעות בעתן מאַכן אַ קערטל אין שטיבל אין דער נאַכט פון ניטל.

און נאָך אַ באַקאַנטע פיגור: יוסל רימאזש, אַ ברייטער און באיארטער ייד. געגאַנגען מיט אַ גראָבן שטעקן אין דער האַנט, געווען דער אייניקער ייד אין מאַגיסטראַט אין דער צאַרישער תקופה, געקענט יעדן אין שטעטל ביים נאָמען און געווען אַ שטענדיקער צוהערער ביי דער חברה חומש פון ר׳ בנימין פשעפיורקא אין ר׳ הילל׳ס בית המדרש.

די סאָקאָלאָווער גאַס

אויף סאָקאָלאָווער גאַס איז געווען דער שטאָט־גאָרטן, באַזעצט מיט הויכע קאַשטאַן ביימער. פון איין זייט איז געווען דער פלויט פון דער צערקווע מיט אַ גאָרטן פון פרוכטס־ביימער, ווי רויטע קאַרשן א. א. וו. אויסער דעם האָבן דאָרט געוואָקסן אַגעריס, ווייַנפערלעך, מאַלינעס — בקיצור אלץ וואָס רייצט דעם יצר הרע פון קינדער, ווייל „מים גנובים ימתקו".

די סאָקאָלאָווער גאַס איז געווען ווייניק באַוווינט און פון ביידע זייטן האָבן זיך געצויגן ברייטע פעלדער און געוואקסן ביימער. פאַר דער ידישער יוגנט איז דאָס געווען דער טרעף־פונקט אין אָוונטן און דאָרט האָבן געהילכט דיסקוסיעס וועגן סאָציאַליזם און ציוניזם. דאָרט זענען געשפּינט געוואָרן די חלומות אויף אַ בעסערע וועלט און צוקונפט.

די סטאַרווישע גאַס איז געווען דער וועג צו דער סטאַנציע לאכאוו־וואַרשע, באַווויַנט פון יידן און קריסטן. ביימער און סעדער פון ביידע זייטן. דאָרט האָבן שפּאַצירט חסידישע יונגעלייט, זומערצייט, בין מנחה למעריב. צייטנווייז האָט מען געקאָנט זען אין אַ וואָכנדיקן פאַרנאַכט ר׳ פייוויש למדן, דער באַווויסטער סגי נהור, באַגלייט פון צווי חסידישע

בחורים, זאָגנדיק דברי תורה און שעפנדיק אייגצייטיק אַ ביסל פרישע לופט. ווייטער ווי ביזן בריקל פון דער סטרוגע זענען זיי נישט געגאַנגען.

האַרט דערנעבן איז געווען די דייטשע גאַס, באַוווינט דאָס רוב פון יידן. אַ שטילע גאַס מיט אַ סך ביימער און סעדער. ביים עק פון דער גאַס זענען געווען די דייטשע שול און קירך, וואָס האָט פאַרשפּאַרט די גאַס און איבערגעלאָזט נאָר אַ שמאָלן דורכגאַנג צום פּעלד, וואָס האָט געפירט צו דער קאַפּינקע. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די קירך פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ שטאָטישן שפּיטאָל. צו תשליך פלעגט מען גיין דורך דער גאַס.

די גאַרבער גאַס

וועגראָוו האָט אויך פאַרמאָגט אַ לאַנגע גאַס, וואָס האָט זיך געטיילט אין צווייען: די ערשטע העלפט ביזן צלם און די צווייטע פון צלם ביז צו דער ראָגאַטקע, וואָס האָט געפירט מיטן טראַקט קיין וואַרשע. די גאַס איז געווען באַוווינט פון לויטער יידן, און האָט נישט געהאַט אַפילו אַ סימן פון קיין בוים.

העלדזל מיט סאָס און כריין, אַ פערטל געזונט א. ד. גל.

דאָס פלעשל בראָנפן האָט ער שטענדיק געהאַלטן אין דער בוזעם־קעשענע, מסתמא האָבנדיק מורא פאַר אַ גוייש אויג.

דער ריח ניחוח פון דער קיך האָט זיך געפילט אויך אויף דער גאַס.

נעבן דער תיבה האָט געווינט דאָס פאַרפאַלק משה און חיה פשעפיורקא, וועלכע מ׳האָט גערופן די „ראזביטשער". בסך־הכל איז די דירה באַשטאַנען פון איין צימער און אַ קיכל, און האָט אויך אייגצייטיק געדינט אַלס ווערקשטעל פאַר משה און זיין ברודער מענדל, וועלכע זענען געווען קאַמאַשנמאַכער.

די דירה און ווערקשטעל האָט אויך געדינט אַלס שטענדיקער „קלוב" פון פועלי־ציון חברים, וועלכע האָבן דאָרט פאַרפירט הייסע דיסקוסיעס.

מיט יאָרן איז מענדל געווארן ראַטמאַן מצד די לינקע־פועלי־ציון, און משה פשעפיורקא איז געווען ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה פרנס הקהילה און פאַרזיצער פונעם האַנטווערקער פאַריין.

קאָאָפעראַטיוו פון גאַרבערס (1918)

אין אַנהויב פון דער בערעק יאסאלעוויטש גאַס, אין הויז פון דער „תיבה", האָט געווינט ר׳ ישראל אשר, וועלכער האָט געהאַט אַ גורקיך.

ר׳ ישראל אשר איז געווען אַ ייד אַ חסיד מיט אַ גרויס סאַמעטן היטל אויפן קאָפּ. אַ שפּיץ פון זיין רויטער פאַטשייע־לע האָט תמיד אַרויסגעשטעקט פון דער קעשענע אין חאַלאַט, געשטאַנען אין דער האַלב־אָפענער גלעזערנער טיר און אַרייגעשריגן אין קיך די באַשטעלונגען פון די גענט: אַ פּאָרציע לעבערלעך מיט ראָסל, געפילטע מילץ, אַ געבראָטן

וויי שוין דערמאָנט האָט זיך אָנגעהויבן די גאַרבער גאַס פונעם צלם. קעגנאיבער האָט געהאַט אַ גורקיך דער זון פון ישראל־אשר. דאָרט איז אויך געווען די סטאַציע פון הענעך קאַלושינער מיט זיין פערד־און־וואָגן, וואָס האָט באַדינט דעם האַנדלס־אויסטויש צווישן וועגנגראָוו—קאלושין.

אַלע טראַנזאַקציעס צווישן וועגנגראָוו און קאַלושין זענען אָפּגעשלאָסן געווארן בייַ יידל ישראל־אשר׳ס. אין די קליינע צימערלעך פלעגן נעכטיקן סוחרים, וועלכע האָבן געמוזט בלייבן איבער נאַכט אין וועגנגראָוו.

אַרײַנגעגאַנגען איז מען דורך דער קיך־טיר, וווּ ס׳האָט תמיד פֿאַרכאַפּט אַ שאַרפער ריח פון געבראָטנס. אין קאַלטע טעג האָט פון דאָרט תמיד אַרויסגעזעצט אַ הייסע פּאַרע.

די קליינע צימערלעך האָבן אין די ווינטער־נעכט אויך געדינט צו מאָכן אַ קערטל פֿאַרן בעל־בתישן שטאַנד. דערביי האָט מען אַרײַנגעכאַפּט אַ טרונק בראָנפן און פֿאַר־ביסן מיט אַ פּירטל געזנזנס.

ווייטער פון דער גורקיך ביזן קאָוואַל זענען געווען די גאַרבעריין, אין זומער טעג האָט זיך זייער ריח גוט גע־פילט איבער דער גאַס. אין די הייף זענען געשטאַנען די קאַדקעס מיט גרויסע קוזלעס אויפצוהענגען די פעלן צום טרוקענען. בערדיקע יידן אין לעדערנע פֿאַרטוכער האָבן געשאַרט די קאַלעך פון די פעלן, פֿאַלסירט די לעדער, און פֿלאַטירט, כדי צו מאַכן גלייך. די גאַנצע משפחה האָט געאַרבעט — דער פּאַך איז אַריבער פון פּאָטער צום זון.

דאָס איז געווען אַ שווערע אַרבעט, די נעגל ברוין, די חאַלאַטן אויסגעשמירטע־גלאַנצנדיקע, כאַפּט מען זיך טאַקע אַריין נאָך מנחה־מעריב צו ייִדל־ישראל־אשר׳ס צו שטאַרקן זיך מיט אַ טרונק בראָנפן און אַ פּאַרבייסעלע, כדי צו האָבן כוח ווייטער צו אַרבעטן ביז האַלב אין דער נאַכט.

מיט יאָרן איז אַלץ געווארן מאַדערניזירט און מעכאַני־זירט. מען האָט באַשעפּטיקט אַרבעטער און די גאַרבער אַליין זענען געווארן גאָר לייטיש און בכבודיקע מיוחסדיקע יידן.

ר׳ הלל׳ס גאַס

די קאַמינרסקי גאַס האָט אין די אַמאָליקע יאָרן זיך גע־רופן ר׳ הלל׳ס גאַס אויפן נאָמען פון בית־המדרש, וואָס איז געווען אין דער גאַס. אָבגעהויבן האָט זיך די גאַס פון מאַרק מיט צוויי הייזער, וואָס זענען געשטאַנען פון ביידע זייטן: רעכטס לאופמאנס הויז, לינקס הערשל מארגענשטערנס הויז. לייזער לאופמאנס הויז מיט די שטאַרקע און טיפע קעלערס האָט געדינט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה אַן אויס־באַהאַלט־אָרט פֿאַר די יידן פון די אַרומיקע גאַסן וועו די קאָזאַקן זענען גלאָפן פון פראָנט. בעת דער דייטשישער פאַרניכטונג אין צווייטן וועלט־קריג האָבן די אין די קעלערס אויסבאַהאַלטענע יידן געשטעלט אַ העלדישן ווידערשטאַנד, געפּירט דעם לעצטן קאַמף מיט די היטלעריסטישע באַנדעס, זיך נישט אונטערגעגעבן און געוואָרן אויפגעריסן — טאַטעס, מאַמעס, קינדער — צוזאַמען מיטן הויז.

בדרך כלל איז די גאַס געווען פֿאַרבויט מיט הילצערנע הייזער און דאָס לעצטע הויז — פון מיכאל אליעזר רעשעס — איז געשטאַנען אין דער בריט און פֿאַרשפּאַרט דעם צו־גאַנג צו די פעלדער און צו דער קאָפּינקע. געווען איז דאָס אַ קליינע גאַס, נאָר ר׳ הלל׳ס בית־המדרש האָט איר וויכטיק געמאַכט.

דאָס רוב האָבן דאָרט געווויינט כלערליי בעלי־מלאכות, ווי שוסטערס, סטאָלערס, שניידערס, סופרים, בתניקעס און אויך קליין־העגדלער, מאַרק אויפקויפערינס. די בעלי־מלא־כות האָבן טאַקע פֿאַרנומען די בעסטע זיץ־פלעצער אין ר׳ הלל׳ס בית־מדרש און געדאָוונט נוסח אשכנז. אין שבת איז געווען אַ צווייטער מנין, וואָס האָט געדאָוונט נוסח ספרד.

קעגנאיבער דעם בית־מדרש איז געווען דאָס געסל צום שוהל־הויף, וואָס האָט זיך גערופן מלכה הנדילס געסל. די פרוי איז געווען אַ טאַכטער פון ר׳ ארקע פשעפיורקא. זי האָט אַליין געפירט אַ קאָלאָניאַל געשעפט אין איר הויז פֿאַר דעטטייל און האָרט. זי איז געווען אַן אלמנה מיט 6 קינדער. אין די עלטערע יאָרן האָבן די קינדער געפירט דאָס געשעפט. מלכה הנדילס האָט פֿאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט אין די עזרת נשים פון ר׳ הלל׳ס בית־מדרש. זי האָט געדאָוונט אויפן קול און אין דער מענערישער שוהל פלעגט מען שבת הערן, ווי זי זאָגט מיט גרויס התלהבות „שמע ישראל". אַלע אירע דריי זין זענען געווען מאָדערנע יידן. דער אייניקל פון ר׳ יצחק פנחס, אַ סוחר פון מעל, אַ גרויסער למדן, האָט עולה געווען אין יאָר 1935, געווויינט אין תל־אביב, נישט פֿאַרנומען זיך מיט האַנדל, נאָר געלערנט יומם ולילה ביחידות און חברה ש״ס אין אַ נאָנטער שוהל. נפטר געוואָרן אין 1954.

אין אַ נידריק הילצערן הייזל האָט געווויינט ר׳ איטשע פויגל, אַ חסיד מיט אַ מאָדערנעם קוק אויפן לעבן. געווען אַ פּאָדרייטשיק, דאָס הייסט מיליטערישער ליפערַאַנט. גע־מאַכט גוטע געשעפטן מיט דער רוסישער אַרמיי. געבויט זיך אין הויף אַ ווילע און אַ אויסערגעווענלעך שיינע סוכה מיט קאָלירט באַגלאָזטע פענצטער און אַן אַכט פליגלדיקן דאַך. אינוועניק איז די סוכה געווען באַפּוצט מיט ווונדערלעכע שניצערייען. חדר־יינגלעך פלעגן גיין באַקוקן די סוכה אין די זומער טעג, וועו די אַכט פליגלען פון דאַך זענען געעפנט געוואָרן צום לופטערן די סוכה. צו דער חתונה פון דער יונגסטער טאַכטער איז אַראָפּגעבראַכט געוואָרן דער ראַדזי־מינער רבי אַלס מסדר קדושין.

גאַנצע זיבן טעג זענען געפראַוועט געוואָרן די שבע־ברכות ביי פול־געדעקטע טישן מיט אַ קאַפּעלע פון כלזמרים. באַזונדערע טישן זענען געדעקט געוואָרן פֿאַר אָרעמע לייט אוו צו יעדער פֿאַרציע איז צוגעלעגט געוואָרן אַ קופערנער צענער — אַ גאָר שיינע נדבה אין יענער צייט.

די חתונה פון ר׳ איטשע פויגלס טאַכטער איז געווען אַ גרויסע געשעעניש, אוו במשך יאָרן פלעגט מען וועגן איר דערציילן וווּנדער. די אַרומיקע שטעטלעך האָבן שטאַרק מקנא געווען וועגן־גראוו, וואָס פֿאַרמאָגט אַזאַ גרויסן גביר.

ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט גע־ווינט אויף ר׳ הלל׳ס גאַס ר׳ בנימין (בייגער) פשעפיורקא אינעם ירושה הויז פון זיין פאָטער ר׳ הערש לייב. אויף די עלטערע יאָרן איז ער געוואָרן מלמד. אַ סאַקאַלאַווער חסיד, גע־דאָווונט אין בית־המדרש אוו זעלטן געגאַנגען אין שטיבל, ווייל ער האָט נישט געקאָנט צוקוקן ווי דאָרט מערן זיך די ווייסע קראָגנס. געווען אַ סך יאָרן גבאי פון בית־מדרש אוו פון חברה־תהלים, גרינדער פון דער הכנסת־אורחים, אַ אָפּגע־היטענער ייד, שטענדיק זיך פֿאַרנומען מיט צרכי ציבור.

מוצאי יום־כיפור נאָכן דאָווענען, באַלד נאָכן אויסטון דעם קיטל, פלעגט ער זיך נעמען צוגרייטן די סוכה אוו דערביי זינגען מיט גרויס התלהבות דאָס לידל:

מוצאי יום־כיפור אויף דער נאַכט
מ׳גייט נאָך אין די זאָקן,
מ׳האָט נאָך קיין הבדלה געמאַכט,
מ׳קלאַפּט שוין אַריין אַ פלאָקן,
מ׳טוט דאָס אַלץ לכבוד
אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה, אהרון, דוד.

די יאַטקע נאַם

מיטן הויז פון ר׳ יוסל עסיק־מאַכער האָט זיך אָנגעהויבן די יאַטקע־נאַם. קעגנאיבער איז געווען די טשיינע פון מאָטל דוד מירלס, ווי אויך די סטאַציע צום פּאָרן קיין סאָקאָלאָוו. ווייטער זענען געשטאַנען די יאַטקעס אָנגעפאַרבט אויף רויט.

ר׳ אברהמטשע שוחט האָט געווויינט אַנטקעגן די יאַטקעס. ער איז געקומען פון דאָרף קורטניצע, געהאַט אַ גוט קול און געווען דער שטענדיקער חזן פון דער שוהל אין די ימים נוראים. געדאַווענט האָט ער מיט אַ קאַפּעלע און די משוררים זענען געווען זייַנע צוויי זין, שלמה פשעפיורקא (זון פון ר׳ בנימין פשעפיורקא) און געצל, הענאך טשוואקס זון. צוליב דער חזנות פונעם נייעם שוחט, ווי מען האָט געוריפן ר׳אברהמטשען, האָבן פיל יידן אויפגעהערט דאַווענען אין דער שוהל.

די שוהל מיטן שוהל־הויף

דער צוגאַנג צום שוהל איז געווען בעיקר דורכן גאַסל פון מלכה הנדל׳ס. דער שוהל־הויף איז געווען פאַרבויט פון דריי זייטן מיט הייזער. די פירטע זייט איז געווען די שוהל מיטן אַלטן און נייעם בית־המדרש.

די שוהל איז געווען שיין אין דרויסן און שיין אינעווענדיק. אין דרויסן האָבן זי באַצירט לענג־אויס פון ביידע זייטן די שני לוחות־הברית.

אינעווענדיק האָבן פאַרכאַפּט דאָס אויג דער געשניצטער ארון־קודש, דער הויכער באלעמער צו וועלכן מ׳איז אַרויפגעגאַנגען אויף זעקס טרעפּ, פון ביידע זייטן אויסגעקריצט מיט פאַרשידענע תפילות. די מזרח וואַנט איז געווען באַפּוצט מיט פאַרשידענע שניצעריין, געמאָלן אין גאָלד. פון ביידע זייטן ארון־קודש — רעכטס זענען געווען אויסגעשניצט די מנורה און דער מַטה אהרון. לינקס — דער שולחן מיטן לחם־הפנים. אויפן סופּיט איבערן ארון־קודש איז געווען אויסגעמאָלן דער הימל מיט שטערן, דער גן־עדן, דער שור הבור, אַלץ אַרוממגענומען פון לויתן מיטן עק אין מויל. מיט פּחד האָבן זיך קינדער דערציילט, אַז אויב חלילה דער לויתן וועט אַרויסלאָזן זיין עק פון מויל וועט די וועלט חרוב ווערן. די דאָזיקע אַלטע יידישע לעגענדע איז נעבעך פול מקוים געוואָרן, וואָס שייך דער יידישער קהילה אין וועגנגראָוו, וואָס איז פאַרניכטעט געוואָרן צוזאַמען מיט דער שוהל און דעם געמאָלטן לויתן.

דער אַלטער בית־המדרש איז געווען געבויט אין אַ מזרח־דיקן סטיל מיט זעער דיקע וועגט. איבער אים זענען אַרום־געגאַנגען אויסטערלישע לעגענדעס. איינע פון זיי איז געווען, אַז דער בית־המדרש איז אַלט 800 יאָר. געווען אין אים אַ באַזונדערער חדר מיט אַ קליינער מקווה, אין וועלכער ס׳פלעגט אַמאָל זיך טובל זיין אַ צדיק פאַרן דאַווענען. די אייזערנע טיר פון חדר איז געווען תמיד פאַרשלאָסן. חדר יינגלעך פלעגן מיט פחד דאָרט אַריינקוקן דורך די אייזערנע גראַטעס פון אַ קליינעם פענצטערל. זקנים און יונגע בחורים האָבן געלערנט יומם ולילה אין אַלטן בית־המדרש.

אין נייעם בית־המדרש האָט מען געדאַווענט שבת און ימים טובים — דאָס רוב אַרבעטס מענטשן. געווען זייער גרויס און דעריבער פלעגט מען דאָרט איינאָרדענען פאַרשידענע אסיפות. ביז די יוגנט האָט זיך פאַרשאַפט אייגענע לאָקאַלן זענען אין נייעם בית־המדרש אויפגעטרעטן רעפּעראַנטן פון פאַרשידענע ריכטונגען.

דער גאַלויף פון דער היים

דאָס יאָר 1905 האָט געבראַכט קיין ווענגראָוו נייע ווינטן. אין די בתי־מדרשים האָט מען געפונען פראַקאַמאַציעס אונטער די טישן און צווישן די בלעטער פון די גמרות. פאַליציי האָט אַמאָל געפאַקט אַ פאַרזאַמלונג אויפן פעלד און בעלי־בתישע זון זענען געפירט געוואָרן אין חדגדיא. די חרפה איז געווען גרויס און דער פחד פון די טאַטעס־מאַמעס נאָך גרעסער. נייע אידעען האָבן זיך אַרייַנגעריסן און אָנגעהויבן צו שטורצן דעם פאַטריאַרכאַליש חסידיש־טראַדיציאָנעלן לעבנס־שטייגער.

די חסידים האָבן פריצייטיק דערשמעקט די סכנה און אַמאָל אין שמחת־תורה זיך געזונען „לעשן די שריפה״ אָנ־קלאָפּנדיק די ביינער פון פאַרדעכטיקע יוגנטלעכע. האָבן זיי באַצאָלט פאַר דעם נצחון דאָפּלט און אין דרייַען נאָך שמחת־תורה. במשך יאָרן האָט מען געדענקט אין שטעטל דעם נאָמען „שמחת־תורהניק״.

דעסגלייכן האָט זיך גוט אַריינגעקריצט אין זכרון דער דורכפאַל פון 1905. ווייל איינער פון זיינע רעזולטאַטן איז געווען דאָס צולויפן זיך פון אַ סך דעמאָלסדיקע סאָציאַליסטן. דוד, בעקאַנט מיטן צינאַמען קיסר, נחמן, מאָטל מלמד׳ס זון, יענקעלע סרול אשר׳ס, משה קיגלס אַ זון, צוויי טעכטער פון אַלטער כלעזמער, וועלכע מ׳האָט געפון דער קיסרינס און אַנדערע האָבן עמיגרירט קיין אַמעריקע. אַנדערע זענען געוואָרן בעל־ביתלעך און פון זייערע וואַרשטאַטן פלעגט מען אָפט הערן לידער פון פינפטן יאָר.

דערווייל איז אונטערגעוואַקסן אַ נייער דור. דאָס שטעטל איז געוואָרן ענג. אַ טייל יוגנט האָט געזונען פאָרן לערנען אין די ישיבות פון לאָמזשע, אָסטראָוו און וואַרשע (ישיבה פון ר׳ איטשע אויף דער מאראנאוואסקי גאַס). טאַטעס־מאַמעס האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז נאָר אַן אויסרייד אויף צו באַפרייַען זיך. איך אַליין האָב געלערנט איין יאָר אין וואַרשע אין דער ישיבה און דערנאָך געלערנט זיין אַ גראַווירער, כדי ס׳זאָל זיין צוגעפאַסט צום יחוס. דאָס זעלבע האָבן געטון אַנדערע: פאַרלאָזט די ישיבה פריער אָדער שפעטער און יעדער זיך געגאַנגען זיין וועג.

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה

זענען מיר אַלע צוריקגעקומען קיין ווענגראָוו און דעמאָלס האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע געזעלשאַפטלעך קולטורעלע אַרגאַניזירטע טעטיקייט. צוערשט איז געגרינדעט געווארן די לינת־הצדק און דערנאָך די ביבליאָטעק און צום סוף דער בית־העם. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן די דיפערענציאַציע פון פאַרטייען. די ערשטע דערלויבניש אויף גרינדן דעם „בונד", צום ביישפיל, איז געווען אויף מיין נאָמען און אויפן נאָמען פון לאָזער, דער זון פון מלמד יעקב. מיר ביידע זענען געווען פוליעריק צו באַקומען די דערלויבניש פון די דייטשישע אקופאַנטן.

דער בונד און די פועלי ציון זענען געווען די צוויי טעטיקסטע פאַרטייען צו יענער צייט אין ווענגראוו. צוליב דער שטעלונג פון בונד צו דער יידישער פראַגע האָבן חיים בראנד און דער שרייבער פון די זכרונות פאַרלאָזט דעם בונד און אָנגעשלאָסן זיך צו די פועלי ציון.

די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע אידעאָלאָגישע מחלוקת אין די רייען פון פועלי ציון, די ווענגראָווער פועלי־ציון האָבן זיך פאַרעכנט צום לינקן פליגל פון פועלי־ציון.

איך האָב באַשלאָסן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, געקומען אין פאַרבינדונג מיט חבר ראפאלקעס (היינט חבר הכנסת ניר) און באַקומען אָנווייזונגען צו גרינדן אין ארץ־ישראל אַ קאָאָפעראַטיווע גאַרבעריי (איך האָב אין די לעצטע יאָרן געלערנט אין ווענגראוו גאַרבעריי). אַ פאַרטיי חבר אין קראקע האָט מיך אַדורכגעפירט דורך די גרענעץ קיין מעריש־אוסטראו און פון דאָרט בין איך אָנגעקומען קיין ווין, דער דעמאָלסדיקער צענטער פון חלוצים, וועלכע זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל.

אין ווין איז דעמאָלס פאָרגעקומען די באַרימטע ציונפטע וועלט־קאָנפערענץ, וואָס האָט געבראַכט צו דער שפּאַלטונג אין די רייען פון די פועלי־ציון. קיין ווין איז אָנגעקומען חבר יחיאל וויים מיט דער חברה גיטל פיינגאָלד, זיין ערשטע פרוי ז"ל.

נאָך אַ חודש פאָרן מיט דער שיף קאַרינטיא בין איך אָנגעקומען קיין יפו דעם 28 אויגוסט, 1920 — דער ערשטער חבר פון די ווענגראָווער פועלי ציון. סוכות האָב איך שוין געיומטובט אויפן כביש טבריה־צמח.

*

מיינע זכרונות פון דער אַלטער היים שפיגלען אָפּ די תקופה 1904—1919. זאָלן זיי דינען אַלס מצבה פאַר אַלע קרבנות, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם אינעם מיטן חרוב געווארענעם שטעטל ווענגראוו, וואָס האָט אויפגעהערט צו זיין דאָס וואָס ס'איז געווען פאַר יידן במשך פון הונדערטער יאָרן.

אפרים פשעפיורקא (תל־אביב)

די אלעקסאנדער חסידים און זייער שטיבל

געווידמעט דעם אָנדענק פון מיין פאָטער ר' שלמה ב"ר פנחס ז"ל.

איך געדענק דאָס אַלעקסאַנדער־שטיבל נאָך מיט 40 יאָר צוריק, וועו ס'האָט זיך געפונען אין הויף פון ר' יוסף חיים בערנשטיין. איבערן שטיבל איז געווען אַ בוידעם און ד'ארט איז געווען דער זיץ־פלאַץ פון ר' יעקב מישעניצער, וועלכער פלעגט פאַרגיסן טייכן טרערן בעתן דאַוועגען, בעיקר אין די ימים נוראים. מיר קליינע קינדער האָבן שטענדיק אַרויפגעקוקט צו אים מיט גרויס פאַרווונדערונג און אים נישט פאַרשטאַנען.

צו אָט דער קינדערישער דערינערונג קומען צו שפּעטערדיקע אייגדרוקן, שוין מער אינהאַלטלעכע. די אַלעקסאַנדער חסידים זענען כמעט אַלע געווען וועלטלעכע מענטשן, וועלכע האָבן פאַרשטאַנען דאָס לעבן און נישט געווען קיין בטלנים. פיל פון זיי זענען געווען ציוניסטן, אָדער באַלאָנגט צום מזרחי; אַלע גוטע און טייערע יידן בלב ונפש.

אַ גרויס געשעעניש איז געווען דאָס קלויבן זיך צום רבין אויף אַ יום־טוב. די הכנות זענען געמאַכט געווארן מיטן גאַנצן חסידישן ברען. קודם כל האָט זיך יעדער חסיד באַזאָרגט אַ שטריימל, אָן וועלכן מען איז בכלל נישט געפאָרן. אָבער דאָס איז נאָר אַ דעקאָראַטיווער פרט. דער עיקר איז געווען די געמיטלעכע און גייסטיקע דערהויבונג, דאָס אַרויסרייסן זיך פון דער וואַכנדיקייט.

ווי לעבעדיקע שטייען מיר פאָר די אויגן פיל פון די שענע אַלעקסאַנדער חסידים, ווי למשל: ר' מנחם מענדעזשעצקי, ר' יצחק שוחט, ר' יעקב חיים מלמד, ר' אהרן משה אהרנ'ס, ר' ישראל לייביש טייבלום, ר' לייבל לערנער, ר' אברהמצ'ע זיולטי, ר' הלל פשעפיורקא, ר' פנחס פשעפיורקא, ר' שלמה'לה פשעפיורקא, ר' יוסל יצחק שוחט'ס, ר' וועלוול באטשעס, ר' שמואל איצלס דער סופר, ר' שמואל איידעלשטיין, ר' ראובן בראוורמאן דער פאַרמעט־מאַכער, ר' שמואל האלבערשטאַט, ר' דוד אייזיק ניימאַן, ר' מענדעלע מיעדזיבער, ר' מרדכי משה פרעסערס און זיין זון איטשקעלע, ר' הערש פסח און פיל אַנדערע.

שלוש סעודות און מלוה מלכה

אוממעגלעך אַלע אויסצורעכענען און אומגלויבלעך, אַז זיי אַלע זענען שוין נישטאָ. פונדעסטוועגן זע איך זיי מיט זייערע באָרד און פיאות, אָנגעטון אין זייד און אַטלאַס. איך זע ווי זיי ויקלען אַרום זיך די בריטע זיידענע גאַרטלען אין

זייערע נגידישע הייזער און די דינע פאַרגעלטע ציציות שלענגלען זיך אַראָפּ פון די שוועכע טליתים. איינצייטיק קלינגען אין מיינע אויערן זייערע זיסע ניגונים פון קבלת שבת און שלוש סעודות. דער ניגון איז דער סאַמער תוך פון חסידות. „השיר והניגון והריקוד כולו אחד ממש ואין תענוג גדול מזה" — זאָגט ר׳ נחמן מבראַסלב.

אויסער זינגען פלעגט מען ביי שלוש סעודות אויך רעדן דברי תורה און דערציילן מעשים טובים.

לוסטיק און פריילעך איז געווען די מלווה מלכה, וואָס מ׳האָט געפראַווועט מוצאי־שבת צו דער פולער וואָך.

ווינטער וועט דער שניי האָט ווי אַ וויסער קיטל אַראָפּ־געגלאַנצט ביי נאַכט פון די דעכער און געוואַרפן אַ בלייכן שיין אויף די פאַרשנייטע גאַסן, האָט אין בית־המדרש געברענט אַ חלבדיק ליכטל און אין חצות האָבן זיך אַלטע יידן נאָך אַלץ דאָרט געוואַרעמט ביים אויוון און איינער דעם צווייטן מכבד געווען מיט אַ שמעק טאַבאַק פון זייערע אַלטע שענע טאַבאַקערקעס. דער בית־המדרש איז קיינמאָל נישט געבליבן אַליין. תמיד האָט זיך דאָרט געפונען אַ ייד אין ווינקל ביי אַ קליין פייערל און געברומט אַ ניגון אין דער פינסטערער נאַכט אַריין.

תשעה באב

תשעה־באב פאַרנאַכט איז דער הימל אין מערב ווי אַ פלאַמענדיקער ים, ווי כדי אָנצוזאָגן דעם טרויער־טאָג. אין שטיבל זענען די בענק אומגעדרייט, דאָס פרוכת פון ארון הקודש אַראָפגענומען און די יידן אין זאָקן זיצן אויפן דיל אין שיין פון חלבדיקע ליכטלעך. דער שליח ציבור, ר׳ הלל בן ארקע פשעפיורקא, פאַלט צו צום ארון קודש מיט אַ געוויין און הויבט אָן צו זאָגן „איכה ישבה בדד". דער עולם פאַרגיסט זיך אין טרערן און באַקלאָגט דעם חורבן בית־המקדש.

אַזוי האָט זיך געפירט אַ דור נאָך אַ דור און דאָס יידישע לעבן האָט געפלאָסן אויף זיין אייגנאַרטיקן שטייגער, אָפגעזונדערט פון דער אַרומיקער גוייישער וועלט. אָפגעווייגט דעם חורבן הבית און ווייטער געלעבט דאָס טאָגטעגלעכע לעבן.

שמחת תורה

שמחת־תורה איז געווען דער יום־טוב פון אמתער פרייַלעכקייט און געזאַנג, פון התרוממות הנפש. די שמחה האָט אַרומגענומען אַלע בתי־תפילה און אומעטום האָט זיך געפילט ליכטיקייט און לייכטקייט: — שמחת תורה ביי יידן.

אין אלעקסאַנדער־שטיבל האָט מען פאַרקויפט „אתה הראית". די גבאים האָבן זיך אויסגעשטעלט אויבן־אָן און אָנגעהויבן דעם קאָנקורס, אויסרופנדיק „צום ערשטן מאָל", „צום צווייטן מאָל" און שליסלעך "צום דריטן מאָל".

אין מיין צייט איז דער שטענדיקער אָפּקויפער פון „אתה הראית" געווען אין שטיבל ר׳ שמואל האלבערשטאַט. ביי „כל הנערים" פלעגן מיר קליינע יינגלעך אים דערלאַנגען שפילקעס.

דאָן האָט מען אָנגעהויבן פאַרטיילן די הקפות. יעדער חסיד איז אַרויסגערופן געוואָרן מיט גרויס כבוד „מורנו ורבנו החסיד מכבד מיט אברהם אבינו׳ס הקפה", און אַזוי איינער נאָכן צווייטן. דערביי ווערט געטאַנצט און געזונגען מיט די תורה׳ס. די קינדער מיט די פענער טאַנצן מיט די טאַטעס און די שמחה איז נישט צו באַשרייבן, זי דערגייט צו אמתער עקסטאַזע.

נאָכן דאַוונען מאַכט מען דעם ריכטיקן קידוש. די חסידים ווערן בגילופין און טאַנצן און זינגען. לויטן אָנגענומענעם מנהג גייט מען פון שטוב צו שטוב און אַלץ וואָס געפינט זיך דאָרט ווערט אויפגעגעסן.

אַזוי יאָר איין יאָר אויס — ביז ס׳איז געוואָרן געצאַלעך אויס. נישטאָ מער אין וועגראָוו קיין אַלעקסאַנדער שטיבל און נישטאָ מער דאָרט קיין אַלעקסאַנדער חסידים. די באַנדיטישע דייטשן האָבן געווויסט ווי שטאַרק יידן זענען פאַרבונדן מיט זיערע בתי־תפילה און האָבן דאָס ערשטע וואַנדאַליש חרוב געמאַכט די שוהלן און בתי־מדרשים.

איצט איז פון אַלעם גאָרנישט פאַרבליבן. אָפּילו די טויטע, וועלכע זענען זייט דורות געלעגן אויפן וועגראָווער בית־עולם, האָט מען אויסגעגראָבן און פאַרברענט נעבן מיל פון מענדל קליין ביי דער סטרוגע. דאָרט האָבן די דייטשישע פאַרברעכערס אויפגעבויט אַן אויוון צו פאַרברענען מתים.

אַ ביסל צעשאָטענער אַש — דאָס איז אַלץ וואָס איז פאַרבליבן פון יידישן וועגראָוו.

מתחיהו יאסקולקה ז"ל

ר' שמואל קארעווער זצ"ל

(אַ לעגענדע)

מיט יאָרן צוריק איז אין שטעטל סאקאלאוו געווען רב דער באַוווסטער צדיק, ר' שמואל. ער האָט געמשפט לויטן דין, נישט נושא פנים געווען נגידים. צו זיינע דרשות, וואָס ער פלעגט האַלטן אין שוהל יעדן חודש, איז געקומען כמעט דאָס גאַנצע שטעטל, בעיקר דער פראָסטער עולם, ווייל זיינע רייד זענען געווען ווי באַלזאַם, אַדורכגענומען מיט רחמים און געבעט, טרייסט און ליבע.

פלוצים האָבן זיך די פרנסי הקהילה ארומגעזען, אַז אַזאַ פאַלקסטימלעכער רב פאַסט זיי נישט. אַ רב — האָבן זיי געטענה'ט — דאַרף אַרויסרופן רעספעקט, דיסטאַנץ און נישט זיין מעורב מיט פראָסטע לייט, באַלד האָט זיך צופלאַקערט אַ גרויסע מחלוקת, וואָס האָט לאַנג אָנגעהאַלטן און דער רב האָט געמוזט צום סוף פאַרלאָזן דאָס שטעטל.

אַרויסגייענדיק פון שטעטל אַ צובראַכענער, האָט ער געווינטשן סאקאלאוו: „אויב ס'וועט דאָ אויסברעכן אַ שריפה זאָל זי פאַרכאַפן דאָס גאַנצע שטעטל".

ווּ אַהין איז געגאַנגען דער רב? אין דערבייאיקן וועלכן ראוו. אָנקומענדיק אַהינצו, האָט ער זיך געזעצט אָפרוען אויף אַ שטיין. וועלט דערציילט: „דער שטיין איז געוואָרן וויך ביזן היינטיקן טאָג".

די וועלגראווער האָבן דעם צדיק ר' שמואל אויפגענומען מיט גרויס כבוד און אים געמאַכט אַ האַרציקן קבלת־פנים. האָט ער זיי געבענטשט: „זאָל קיין פייער נישט האָבן ביי אייך קיין שליטה". איז דאָס פאַרטשייטש געוואָרן, אַז אויב ס'וועט אויסברעכן אַ שריפה וועט זי זיך נישט פאַרשפרייטן, נאָר שנעל פאַרלאָשן ווערן.

און אַזוי איז טאַקע געווען. אין סאָקאָלאָוו אויב ס'האָט אָנגעהויבן צו ברענען איז בשום פנים נישט מעגלעך געווען אייגצושטעלן דאָס פייער ביז אַלץ איז פאַרברענט גע־וואָרן. דאָקעגן אין וועלגראוו, וועו ס'האָט אויסגעבראָכן אַ שריפה האָט יעדער געווּסט, אַז ס'דראָט נישט קיין סכנה; אַ פעסל וואַסער איז געווען גענוג געווען פאַרלעשן דאָס פייער...

אפרים פשעפיורקא (תל־אביב)

דער בית־הקברות

דער וועלגראוער בית־הקברות איז געווען היסטאָריש־ווערטפול, מיט מצבות פון גרויסע רבנים און גלעלרנטע — אַלט הונדערטער יאָרן. לויט געוויסע ידיעות, איז וועלגראוו, נאָך אין יאָר 1350, דערמאָנט געווען אַלס שטאָטישער צענטער.

אין סוף פון 16־טן יאָרהונדערט איז ליווע (וואָס געפינט זיך 5 קילאָמעטער פון וועלגראוו) געווען אין דער געגנט אַ אָנגעזעענער שטאָטישער צענטער מיט אַ קעניגליכן פאַלאַץ אין פאָרם פון אַ פעסטונג.

ס'איז באַווּסט, אַז וועלגראוו איז געבויט געוואָרן הונדערטער יאָרן פריער ווי פוילנס רעזידענץ־שטאָט — וואַרשע; זי האָט אויך באַקומען אירע שטאָטישע רעכט פופציק יאָר פאַר פראָגע (די פאָרשטאָט פון וואַרשע), — דאָן נאָך אַ דאָרף — און מ'האָט פון דאָרטן געפירט

דער וועלגראוער בית־הקברות; רעכטס — דער „אוהל" (פאָטאָ א. פשעפיורקא, 1939)

די חורבות פון דער קעניגלעכער פעסטונג אין ליווע

(פאטא: א. פשעפיורקא, 1939)

מתים צו קבורה קיין וועגראָוו. (וואַרשיינלעך זענען געווען בלויז איינצעלנע פאַלן, ווייל מיט די דאַמאַלסדיקע קאָמוניקאַציע־מיטלען איז דאָס געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן).

אין יאָר 1788 האָט דער באָווומיסטער פרנס פון פראָגע, ר׳ שמואל זביטקאווער, פאַרהאַנדלט מיט וועגראָוו, זיך צו באַפרייען פון איר אפוטרופסות (זע: „די אַנטוויקלונג פון יידישן ישוב אין וועגראָוו", ז. 178).

ביז צום אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, אין 1939, איז נאָך דער בית־הקברות געווען אַרומגערינגלט מיט דעם זעלבן לאַנג־יאָריקן מויער פון רויטע־ציגל; אין צענטער פון די מויער האָט זיך געפונען אַ ברייטער טויער.

דער בית־הקברות האָט זיך געטיילט אין צוויי טיילן: אַן אלטע טייל וווּ ס׳האָבן געוואוינט די ביינער פון די ערשטע וועגראָווער יידן (דאָרט האָט מען שוין מער ניט קובר געווען) און די נייע טייל, וועלכע האָט געדינט ביז דער מלחמה. אַרייַנקומענדיק, פון דער רעכטער זייט ביים פאָרקן, זעט מען אַ גרויסן קבר פון אַ מוטער מיט אירע דריי זין, וועלכע זענען צוזאַמען לעבעדיק פאַרברענט געוואָרן אין הויז פון טובה׳לע בערצ׳עס אין יאָר 1931 (די שנור און אייניקלעך פון „גרויסן" יצחק מלמד); לינקס זעט מען אַ הויכע שוואַרצע מצבה פון דעם אַלטן ר׳ אברהם־חיים שפילמאן, געשריבן אין יידיש, ווי אויך קליינע און גרויסע מצבות געשריבן מיט גאָלדענע אותיות: „מגזע ישרים", „מזרע קדושים וטהורים". צו מערב־זייט געפונט זיך דער „אוהל" פון הרב ר׳ שמואל ווייס און זיין פרוי, געבויט פון האָלץ, נידעריק; אין לינקער זייט איז געווען אַ „פתח", ווי גלויביקע יידן האָבן אַרייַנגעלעגט קוויטלעך; צום יאָרצייט זענען געקומען חסידים צום „אוהל" אָפריכטן תפילות.

דער „אוהל", אַרומגערינגלט מיט קברים, אויף וועלכע מען איז געקומען זיך משתטח זיין און מאַכן אַן „אל־מלא־רחמים"; פרויען פלעגן ליגן אויף די קברים און שמועסן מיט זייערע פאַרשטאָרבענע, ווי מיט לעבעדיקע... זיך באַקלאָגן אויף זייערע צרות, אויסגעגאָסן זייער ביטער האַרץ מיט הייסע טרערן.

אין אַלטן טייל פון בית־הקברות, צווישן אַלטע אייניגע־פאַלענע קברים, וועלכע קענען שוין מער אויף זיך נישט טראָגן די גרויע שטיינערנע מצבות, זענען די אויפשריפטן אָפגעמעקט פון אַלטקייט.

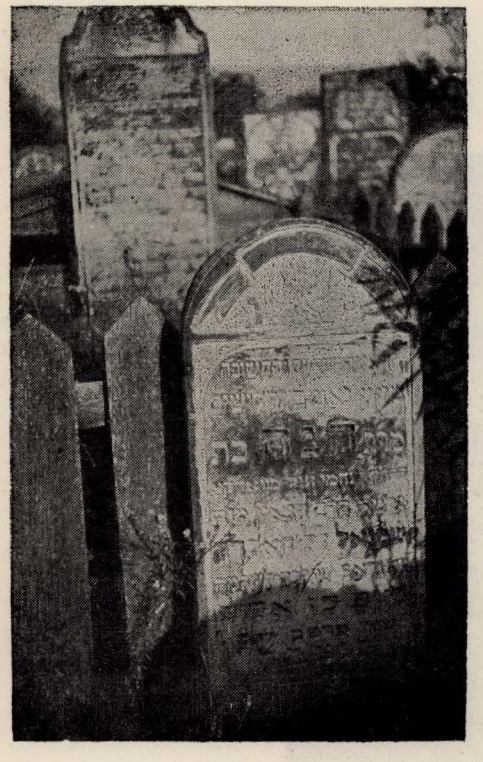

דער „אוהל" (לינקס) און די מצבות פון הרב ר׳ שמואל ווייס און רבנית חנה

טעקסטן אויף מצבות

פ׳ נ׳

איש זקן ושבע ימים
עסק במו״מ באמונה עם אנשים
בתורה קבע עתים
הסתופף בצל צדיקים
הדריך בניו בדרכי ישרים
יגינו עליו מעשיו הטובים
אבינו היקר עטרת ראשנו
מו״ה ראובן ב׳ מו׳הר׳ שמעון ז״ל
נפטר בש״ט ז׳ כסלו
שנת תרצ״ח לפ״ק

ת׳ נ׳ צ׳ ב׳ ה׳

פ׳ נ׳

אשה זקנה
הצנועה וחשובה מרת
פרל ברכה
בת ר׳ יהודה לייב ז״ל
אשת ר׳ נחום הכהן ז״ל
רפופורט
מעיר ווארשא
נפטרה בש״ט, ט׳ אדר ב׳
בשנת תרצ״ב לפ״ק
ת׳ נ׳ צ׳ ב׳ ה׳
Perla Brocha
Rapoport

פ׳ נ׳

ציון קבר

אשה צנועה וישרה
וטובת לב
מרת רבקה נעכא
בת ר׳ מרדכי ז״ל
נפטרה בשם־טוב
ט״ז לחודש כסלו
שנת תרפד לפ״ק
ת׳ נ׳ צ׳ ב׳ ה׳

די מצבה אין יידיש פון הערש וויינטרויב

דער „אוהל" און זיין אויסזען

אין אַלטן טייל פון בית־הקברות האָט זיך געפונען דער „אוהל" אין וועלכן ס׳זענען געלעגן דריי צדיקים: א) ר׳ שמואל קארעווער ז״ל, אַ תלמיד פון „חוזה מלובלין"; ב) זיין זון ר׳ דוד: ג) זיין תלמיד ר׳ יצחק׳ל וועגראָווער.

דער „אוהל" איז שטענדיק געווען פאַרמאַכט פון אַלע פיר זייטן. דאָס קליינע שטיבעלע האָט געהאַט נאָר איין שמאָלע טיר און אַרום די וועגט פענצטערלעך, וועלכע זענען כמעט שטענדיק געווען פאַרמאַכט מיט אייזן־שטאַבן.

נאָר פּסח שני איז דער „אוהל" געעפנט געוואָרן — אין טאָג פון יאָרצייט פון ר׳ שמואל קארעווער. אין יענעם טאָג זענען זיך צונויפגעקומען פיל יידן פון שטאָט און אויך פון אַרומיקע שטעט, און אַלע האָבן מתפלל געווען נעבן „אוהל", געקושט די וועגט און — וועג קיינער זעט נישט — זיך אויסגעווייגט...

דער „אוהל" איז באַשטאַנען פון אַ געמויערטן צימער, „דלת־על־דלת"; אין מיטן — איין גרויסער קבר פון די דריי צדיקים, אַ נר תמיד האָט געברענט. אויף די וועגט זענען געווען אויפשריפטן פון תפילות: „אנא", „אל־מלא־רחמים".

די לעגענדע פון „אוהל"

...אין שטאָט איז נפטר געוואָרן אַ גרויסער צדיק, האָבן די חברה קדישא געזוכט פאַר אים אַ מקום חשוב און דאָס האָט געקענט זיין נאָר אין „אוהל". אָבער דאָרט איז קיין אָרט ניט געווען, ווייל ס׳זענען דאָרטן שוין געלעגן צוויי צדיקים. האָבן די חברה קדישא געמומען בעטן ביי זיי מחילה, זיי זאָלן מאָכן פלאַץ פאַר אַ דריטן צדיק. וכך הווה. וועג די חברה קדישא האָט געעפנט דעם „אוהל", האָבן זיי דערזען דעם גרויסן וווּנדער: די צוויי צדיקים האָבן זיך פונאַנדער־געריקט און דערמעגלעכט קובר זיין דעם דריטן צדיק אין „אוהל"...

דער גאַנצער בית־הקברות איז געווען מיט גרינס באַוואַקסן; ס׳זענען דאָרט געווען הויכע בוימער, פון וועלכע עס האָט זיך געהערט דאָס פישטשען און זינגען פון די פייגעלאַך, וועלכע זענען געשפרינגען פון איין צוויג צום צווייטן. דאָס שטילע רוישן האָט געמורמלט סודות׳דיקע טענער אַרום די קברים צום הימל אַרויף. אַווינטל האָט געבלאָזן און באַוועגט די בוימער, וועלכע זענען געווען עדות צו די מצבות און שטיינער, וואָס זענען פון הונדערטער יאָרן געשטאַנען, ביז ס׳איז געקומען די בלוטיקע פינצטערע היטלער־מלחמה און צעשטערט די סימנים פון די יחוסדיקע דורות.

אויף דעם בית־הקברות האָט מען דערשאָסן טויזנטער יידן. ס׳איז נישט פאַרבליבן קיין זכר פון אַמאָליקע גרויס־קייט. קיינער קומט נישט מער אויף קבר־אבות, הייבט איז דאָרט שטיל, מען פאַשעט בהמות און חזירים און עס טאַנצן פּוילישע שיקסעס מיט שקצים.

די דייטשע רוצחים האָבן געוואָלט אָפּמעקן יעדן שפור פון היסטאָרישער פאַרגאַנגענהייט; פריער פאַרניכטן אַלע בתי־מדרשים, שוהלן און נאַכער אויך דעם בית־הקברות און ס׳איז קיין זכר נישט געבליבן — אַלעס איז אָפּגעמעקט געוואָרן אין טייכן פון בלוט און אין פלאַמען פון פייער.

דער אויפגעאַקערטער בית־הקברות

אין יאָר 1945, באַלד נאָך די באַפרייאונג, האָט זיך געפונען אין וועגראָוו אלתר שפילמאן, הייבט אין ישראל,

(פאָטאָ: שפילמאן, 1946)

און געזען מיט זייגע אויגן, ווי די פאָליאַקן האָבן אויפגע־ האַקערט דעם בית־הקברות, כדי צוצוריכטן דעם באָדן פאַר בויען אויף אים אַ מאָדערנעם בנין. די ביינער פון די אויסגעגראָבענע מתים האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אויפן גאַנצן בית־עולם. אַלס פועל־יוצא פון שפילמאַנ׳ס אינטער־ ווענץ, האָט דער סאָוויעטישער שטאָט־קאָמיסאַר באַפוילן די פאָליאַקן צונויפזאַמלען די ביינער און זיי באַגראָבן אין איין אָרט.

*

זאָלן מיינע שורות זיין ווי אַ מצבה אויף די קברים וועלכע זענען מער נישטאָ אויף דעם וועלט־בית־עולם.

שלמה זשיוויצה (נס־ציונה)

תלמידי־חכמים אין וועלט־קריג

אַ רייכע גאַלעריע פון תלמידי־חכמים, וועלכע זענען געווען בקי אין ש״ס ופוסקים און האָבן אַרום זיך געשאַפן ברייטע קרייזן פון לערנער און תלמידים, איז געווען כאַראַק־ טעריסטיש פאַרן יידיש־חסידישן קלימאַט פון וועלט־קריג.

די דאָזיקע האַרציקע יידן און גרויסע לומדים האָבן געשאַפן די אַטמאָספער פון „וועלן לערנען״. באַזונדערס איז דאָס נוגע ר׳ הלל׳ס בית־המדרש, וועלכער איז געווען דער צענטער פון יידישן לעבן און אין וועלכן עס האָבן געדאַווענט יידן פון די פאַרשיידענסטע שיכטן און גרופן.

דאָרטן איז געווען ר׳ מענדל גרייבר ז״ל (מענדל פייוויש״ס) אייגער פון די ערשטע צו לערנען דעם „דף יומי״ אין וועלט־קריג. אַליין אַ גרויסער תלמיד־חכם, ירא שמים און אמתער חסיד, האָט ער מקיים געווען בוכ־ שטעבלעך „והגית בו יומם ולילה״.

נאָך אים האָבן איבערגענומען זיין פלאַץ ר׳ שלמה׳לע פשעפיורקא ז״ל און ר׳ יוסף ווייסגאָרטן ז״ל (יאָסעלע מאיר מיכאל׳ס), וועלכע האָבן אויפסניי באַלעבט דעם „דף יומי״ און אים געגעבן אַ שווּנג. זייער גאַנצע פרייַע צייט האָבן ביידע אָפּגעגעבן מיט לימודים דעם לערנען אַנדערע און באַמיט זיך צו העלפן אויך די שוואַכע לערנער. געטון האָבן זיי דאָס אין אַ פאָלקסטימלעכער שפראַך און מיט חריפות.

ר׳ שלמה׳לה פשעפיורקא ז״ל איז געווען אַן אַלעק־ סאַנדער חסיד, זייער פאָלקסטימלעך אין באַנעם, שאַרף־ ווּיציק אין שיחת־חולין און שאַרפזיניק אין לערנען. געווען באַהאַוונט אין אַלע ווינקלען פון תלמוד, אַן אַקטיוואַר חסיד מיט טיפער פאַרשטענדעניש פון חסידות. נאָכן לערנען אין בית־המדרש 12 ביינאַכט האָט ער נאָך געלייענט די טעגלעכע פרעסע.

ר׳ יוסף ווייסגאָרטן איז געווען אַ גערער חסיד און אויך ער האָט זיך באַמיט מקרב צו זיין די תלמידים און באַציען זיך צו זיי ווי צו חברים און פריינט.

די צוויי תלמידי חכמים זענען געווען זייער באַווּסט און באַליבט. דעסגלייכן איז געווען באַווּסט ר׳ יצחק פנחס פּערל ז״ל, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין ארץ־ישראל. אין זיין גאַנצן באַנעם איז ער געווען אַ „נסתר״ און שטיל און באַשיידן געלערנט מיט זיין גרופע תלמידים, זיי אָנצינדנדיק מיט חסידישער התלהבות.

אַ באַזונדערן אָרט האָט פאַרנומען אין ר׳ הלל׳ס בית־ מדרש ר׳ נחמן זשיוויצא ז״ל (קוביק). זייענדיק די לעצטע יאָרן אַ סגי נהור האָט ער געלערנט מיט זיינע תלמידים תנ״ך און תלמוד אויסנווייניק. געבוג געווען צו דערמאָנען דעם אָנהויב פון פסוק און ער האָט שוין אַליין פאַרגעזעצט מיט די גרינדלעכסטע פירושים. דאָסגלייכן איז געווען מיט די שווערסטע סוגיות פון תלמוד, וועלכן ער האָט אויך געקענט בעל־פה. געווען אייגער פון די עלטסטע קאָצקער חסידים און דערציילט פיל מעשי צדיקים.

גאָר חשובע תלמידי חכמים זענען געווען ר׳ יונה אייזיק נייַמאַן ז״ל, וועלכער האָט זיך געוראָפן דער „בעל בטחון״, און ר׳ אברהם יעלין ז״ל. ר׳ יונה־אייזיק איז געווען אַ בקי און זיין הדרת פנים האָט אַרויסגעראָפן רעספעקט. ער האָט געלערנט מיט אַ זיסן ניגון און זיין נאָמען איז געווען באַקאַנט אין ישיבות און אין דער יידישער רעליגיעזער וועלט, צוליב די פאַרשידענע ספרים, וואָס ער האָט מחבר געווען.

ר׳ אברהם, דער מחבר פון ספר „ארך אפיים״, אין וועלכע ער באַהאַנדלט דאָס באַהערשן זיך און ניט ווערן אין כעס האָט מיט זיין לעבן סימבאָליזירט דעם אינהאַלט פון זיין בוך. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע גוטע מידות און ס׳איז געווען אַ תענוג צו זיצן אין זיין געזעל־ שאַפט. ער איז אויך געווען אַ גרויסער אַנהענגער פון ארץ־ישראל און שטענדיק געווען די יוגנט עולה צו זיין. זיין מאָטאָ איז געווען, אַז „אַ בעל־מידות קאָן מען זיין נאָר אין הייליקן לאַנד״.

(די בילדער פון ר׳ יונה־אייזיק נייַמאַן און ר׳ שלמה׳לע פשעפיורקא — זע ז׳ 102; פון ר׳ אברהם יעלין — זע ז׳ 118; פון ר׳ מענדל גרייבר, ר׳ יוסף ווייסגאָרטן, ר׳ נחמן זשיוויצא — זענען ליידער קיין בילדער נישט פאַרבליבן...)

ש. זאבלודאוויטש (קאַראַקאַס, ווענעצועלאַ)

מיין טייער שטעטעלע...

וועגגראָוו — אַ יידיש־פרומע פאַרצייטיקע שטאָט,
כ׳וועל דיך איצט מספיד זיין מיט מיין יאָמערליכע קלאָג!
אין וועלט מקומות האָסטו געשמ׳ט אַ „עיר ואם בישראל״
מיט דיינע גאונישע רבנים, לומדישע דיינים, פון אַמאָל!
מיט דיינע כשר׳ע סופרים פון: ספרי־תורה׳ס, מגילות,
תפילין, פרשה׳ס, מזוזות און רצועות!

*

וועגגראָוער טייערע יידן — זיי לעבן אויף אין זכרון:
דער „גערער״ למדן ר׳ מאיר אשר קאזלאָווסקי —
„סאָכאָטשאָווערס״ בעסטער תלמיד;
פון אים „זכותו יגן״ אַליין, געהאַט „היתר הוראה״!
יומם ולילה אין תורה אין חסידות, תמיד געלעבט אין דחקות
באהבה אַלץ מקבל געווען, אָן אַ שמץ פון עצבות
קיינמאָל, חלילה, מסכים געווען אויף אַ כסא הרבנות!...

זיין בנעימות׳דיקער גאַנג — ווי אַ שטילע ווייסע טויב,
ניט גע׳מסחר׳ט, ניט פאַרקויפט, רק דעם רבש״ע זיין לויב;
די בני־בית געפירט דאָס געווען, ער קיין צורת מטבע
נישט געקענט און אין שטאָט די העכסטע דעה
ביי קאָמפליצירטע ענינים, שוועדע שאלות
לייכט געפסקנ׳ט, אַ אמת׳ער „בית הלל״ מיט אַלע מעלות.

אין פרייטיק־צונאכטסן, מיט חסידיש׳ן עולם
געלערנט זוהר, מדרש און שפת אמת
געווען אַ בקי אין „אורים־ותומים״, „יורה דעה״
אויף האַרבע קשיות — געענטפערט לייכט און באַלד
געקענט אויסנווייניק ש״ס, פוסקים און תנ״ך
זיין עניוות׳דיקייט, האָט ניט געהאַט קיין פאַרגלייך!

ר׳ יעקב מענדיל׳ס, דעם גביר און וויין־העגדלער
דער הויכער הדרת׳דיקער יידּ — מיטן שטריימל, געלאָקטע
פאות
זאָקן און פּלישענעם חאַלאַט, אין פראָסטן מיטן וואָך.
קיינמאָל געדאַווענט בציבור, תמיד ביחידות.
עולה רגל געווען קיין ארץ־ישראל מיט בני־בית
ניט געוואָלט קובר ווערן אין חשכ׳דיקן גלות!..

ר׳ זיינוועלע קאַזאַק — שטריימל׳דיקער יידּ,
שלשלת היוחסין — דעם בראָקער רבי׳ס אַ זון.
פלאָמיקע תורה מיט הייסע חסידות פאַרייניקט
צו מענטשן אַ מזג טוב, אַ עניו ביז־גאָר
אין זיין הויז, כמעט „טיש״ געפירט מיט „שיריים״ נעמען —
אין „שטיבל״ אַ פראָסטער יידּ, דאָס לומדות גאָרניט צו
דערקענען.

אין ימים־טובים, שמחת־תורה און פורים
אויפגענומען חסידישן עולם ביי אים, כיד המלך
געדיכטן מעד, וויין, ניס און שטראָדל,
צו שלוש־סעודות׳ן און מלווה־מלכה׳ס געפילטע פיש
נאָכדעם הענט אויף אַקסלען — און געטאַנצט!

ימים־נוראים׳דיקע מוספים, און צו נעילה
צו טל און גשם, הושענא־רבה
האָט ס׳„שטיבל״ פאַרלאַנגט ר׳ זיינוועלען צום עמוד
מיט אַזאַ חזן — זקן ורגיל, איז עולם געווען מער בטוח
ביי די „פתח שערי שמים״׳ס, האָט ער הימלען אויפגעריסן
און דעם גזר־דין, אויף אַ גוט־יאָר אויסגעביטן!...

ר׳ פייוויש למדן — דער באַוווסטער „סגי־נהור״
אַ גרויסער שניט־סוחר און אַ זך וטהור
געלערנט מיט חתן־בחורים אין ראַדזינער „שטיבל״
און מיט גבירישע בעלי־בתים גרויסן „שיעור״
זיין הסברה מיט מפרשים איז געווען צוקערזיס
אָנגענאַפּש מיט פינגער די „דפים״, און געווּסט ווו ס׳איז!..

*

טייערע הייליקע קדושים, ליבע חברים מיינע
כ׳זע אייך איצט, איר אויסגעדאַרטע גופים
מאַרשירן צוזאַמען צום גאַז־אויוון — אייער לעצטער גאַנג.
סמישן זיך צונויף אַ געזאַנג פון: „עלינו לשבח״, „התקוה״,
„מיר הויבן די הענט צו מזרח און שוועדן״
מיט „אין געזאַלצענעם ים פון מענטשליכע טרערן״!..

און מיט אָט די טייערע קדושים, דאַרע גופים,
מאַרשירט צוזאַמען מיין אייגענע משפחה
טאַטע, שוועסטער, שוואָגער און קינדער
און אויך פילע נאָענטע קרובים
אַלע נעמען זיי זיך פעסט נשמה׳דיק אַרום
און מיט הייליקע שם׳ס אויף די ליפן, קומען אַלע אום!..

און איך שטיי איצט מיט מיין קאָפּ געבויגן
אין טיפן טרויער, איבער אייער הייליקן אַש
וואָס גאָט האָט פון אייערע לעבנס געמאַכט אַ מיש־מאַש,
און פון מיין נשמה רייסט זיך אַרויס אַ יאָמער
און הויבט זיך העכער צום הימל, הויבט אָן אַנקלאָגעריש
טענה׳ען:
ווו איז צדק! ווו איז רחמנות? ביזט דאָך „אל רחום וחנון״?!..

1945

א. פ. (תל־אביב)

א מערקווירדיקער בריוו

(געשריבן מיט 50 יאָר צוריק)

עטלעכע יאָר פֿאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט באַקומען דער וועגנגראַוועד לאַנדסמאַן יעקב השכלה, וועלכער האָט זיך שוין דעמאָלט געפונען מיט זײַן משפּחה אין ארץ־ישׂראל, אַ מערקווירדיקן בריוו פון זיין קרוב אהרון טייבלום אין וועגנגראוו. דעמאָלס האָט שוין דער שאָטן פון היטלערן פֿאַרשוואַרצט דעם הימל אין אייראָפּע, און דער וועגנגראַוועד חסיד און למדן פרעגט אָן זיין קרוב אין ארץ־ישׂראל, צי ער אַלס געוועזענער געזעלשאַפֿטלע־כער עסקן, האָט נישט געהערט וועגן מנהג, דאָס ביים קובר זיין אַ ייד, וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך גויים, שטעקט מען אַריין אין זיין האָנט אַ מעסער און מען זאָגט אים, אַז ער זאָל זיך נוקם זיין...

מיר ברענגען דעם בריוו אין זיין אָריגינעלן אויסלייג,וועל־כער איז אַ מערקווירדיקער באַווייז פונעם פֿאַראויסגעפילטן אומגליק, וועלן דאָס קובר זיין דערמאָרדעטע יידן וועט ווערן אַ ברענענדיקער פֿראָבלעם פון אַ כּמעט קאָסמישן פֿאַרנעם:

ידידי ש״ב (שאר בשרי) הרבני החסיד, מו״ה יעקב נ״י השכלה,

אחדש״ה (אחר דרשי שלומך הטוב) איך שרייב צו דיר ווייל די ביסט אַ מאָל אַ עסקן בצרכי ציבר, מסתמא ווייסטו ווסטי מיר ענטפערן. אַזוי ווי איך גידענק שוין פיל יאָהרן האָב איך גיזייען אין אַ ספר דאָס מיר אין ספר זכריה, אַז חלילה זאָל זיך נישט טרעפֿן, אַז גויים האָבין חלילה גיארגיט אַ ייד זאָל מען מקבר זיין דיים הרוג אין גייבען היים אין האָנט אַ מעסער (דאָס מיר אַז עס שטייט מי זאָל היים זאָגן, אַז ער זאָל זיך נוקם זיין אין אַלע). אין עס שטייט עס איז געווייזען אין אַ מקום אַ חברה סטידענטען האָבען נישט אנדגידאָס גיארגיט אַ יוד, האָט מען אַזוי גיטאָן, האָבן די אַלע סטידענטען גיאָט אַ מיתה משונה. בפֿה אין וועגנגראוו האָט מען נאָך דער מלחמה געפינען אַ הרוג באיי לידווינאוו, דאָס מיר אַז מי האָט אַזוי גיטען. עס איז דאָך שוין ערך 20 יאָר.

ע״כ (על כן) רעכין איך, אַז מסתמא די חברת הקדושים אין א״י וויסען דאָך אַודאי דערפֿון. בייט איך דיר אַז די קינדער וועלן שרייבן בייט איך זאָלסט מיר ענטפערן אויף דעם איך וויל וויסין. אין דיים ספר שטייט דאָס לשון סכין טהור רעכין איך, אַז מי מיינט מיזאָל טובל זיין דאָס מע־סער. עס האָט מיר געדאָכט אפשר מאָכט דאָס סכין שחור, אַ שוואַרץ מעסער, גיכער דער שכל, אַז עס מאָכט טהור. בייט איך דיר זאָלסט מוחל זיין צו שרייבן וועט די קינדער וועלן שרייבן לפה — — —

דער סוף פון בריוו איז שוין אַ ריין פֿריוואָטער. ווי געזאָגט איז דער בריוו איבערגעדרוקט אָן שום ענדערונג — מיט אויסנאַם פון די אַריינגעריגלטע וועדטער פון די העברעאישע ראשי־תיבות. און די אינטערפונקציע, וואָס איז געמאַכט געוואָרן, כדי צו פֿאַרלייכטערן דאָס לייענען.

שרה סליבקה (פּשעפּיורקא)

אויסגעלאשן זענען די אייגעלאך...

(געווידמעט די אומגעבראַכטע קינדערלעך)

געשווויירן האָט גאָט נישט צו ברענגען קיין מבול
מער אויף די זינדיקע וועלט —
און ער היט זיין שבועה גאָר טייער; —
אמת, ס׳איז נישט געווען קיין מבול פון וואַסער,
נאָר פון בלוט און פון פייער.

— — — — — — — —

הייזלעך צוויי שורות אויף יעדער גאַס —
נידעריק און קליין.
הייף מיט קינדערלאַך אַ סך —
ליבענקע און שיין.
טייערע, ליבע קינדערלאַך!
נישטאָ מער אייער גלייכן.

אייערע פייכט־גלאַנציקע אייגעלאַך —
ליכט געצינדענע אין טייכן.

דורך מיין פענצטער שהנלאַנג,
נאָכפאָלגן פלעג איך אייערע שטיפערייען.
אייערע המצאה׳לעך און חכמה׳לעך —

— — — — — — — —

אויסגעלאָשן זענען די אייגעלאַך,
איבערגעריסן די שפילעריייען —
די געשוחטענע כאָרכלדיקע העלדזעלאַך
„פֿאַרוואָס, פֿאַר־וואָ־ס?״
צו גאָט אין הימל שרייען.

שלמה זשיוויצה (נס־ציונה)

פרייטיק־צו־נאכטס אין ווייטן סיביר

זייענדיק אינטערנירט אין ווייטן סיביר, ווו איך מיט אַנדערע יידן האָבן שווער געאַרבעט אין וואַלד, פלעג איך פרייטיק־צו־נאַכטס זיך דערמאָנען אין מיינע ליכטיקע על־טערן. מיין שכן בערל ביאַלער מיט וועלכן איך בין געלעגן אויף איין נאַרע, פלעגט דערציילן וועגן זיין פרוי און קינ־דער אין ביאַלע, ווי אַזוי ער האָט מיט זיי געפֿראַוועט פרייטיק־צו־נאַכטס. זינגענדיק די שבת זמירות איז ער אַנטשלאָפן געוואָרן אין זיסע חלומות, און איך בין געלעגן שלאָפלאָז אוּן אויפגעלעבט אין זכרון מיין גאַנצע משפּחה. פֿלוצים האָב איך פֿאַרשטאַנען מיין טאַטנס קידוש... מיין פאָטער האָט געאַרבעט עטלעכע יאָר אין וואַרשע ביז ער האָט געקענט ברענגען צו זיך פרוי און קינדער. וועג ער האָט קידוש געמאַכט דעם ערשטן שבת צוזאַמען מיט אונדז אַלעמען, האָט ער זיך צעווויינט פֿאַר שמחה און אַנגעהויבן אונדז אַלעמען קושן.

ליגנדיק אויף דער נאַרע האָב איך געזען מיין פאָטער ע״ה, וואָס זיין ציל איז געווען צו האָבן ביי זיך זיין משפּחה אוּן האָט שווער געאַרבעט, כדי צו דערנערן איר; מיין מו־טער ע״ה, אַ שטילע, באַשיידענע און באַלעזענע פרוי, האָט מיט ראַט און טאַט אַלץ געטון, כדי אירע קינדער זאָלן באַקומען אַ יידישע און אַלגעמיין־מענטשלעכע דערציונג. וועג איך בין שוין ענדלעך אינגעשלאָפֿן האָט קורץ דערנאָך דער גלאָק אונדז אויפגעוועקט צו דער אַרבעט אין וואַלד, ווי אַמאָל ס׳פלעגט דער שמש רופן יידן: „שטייט אויף צו סליחות, צו עבודת הבורא״.

די נאַכט זכרונות האָבן אונדז געגעבן כוח איבערצו־טראָגן די ליידן, די שווערע אַרבעט אין וואַלד אין די שאַרפסטע פרעסט. אָבער בערל ביאַלער האָט נישט דער־לעבט באַפֿרייט צו ווערן. ער איז קראַנק געוואָרן פון דער אַרבעט און געשטאָרבן אין דער פרעמד.

זאָלן די ווערטער דינען אַ אַנדענק פאַר מיינע עלטערן, ווי אויך פאַר ר׳ בערל ביאַלער.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך אויך דערמאָנען דעם אַנדענק פון מיין ברודער שמואל לייב ז״ל, וועלכער איז געווען אַ פליט אין ביאַליסטאָק און איז דאָרט געשטאָרבן עלנד און אַליין אין בליענדיקן עלטער פון 17 יאָר, דעם 21־טן נאָוועמבער, 1939. דער נומער פון זיין קבר איז 10.10.4.11.

געווען אַ גרויסער ליבהאָבער פון יידישער ליטעראַטור אוּן קונסט און געהאַט גרויס פאַרשטענדעניש פאַרן יידישן ליד.

תנצב״ה.

פרומה בלומאן (תל־אביב)

זייער וויניק האבן דערגרייכט דעם ציל...

...ס׳געדענקט זיך די קינדער־יאָרן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו ס׳זענען דערגאַנגען קיין וועגראָוו די קלאַנגען פון סאָציאַלן און נאַציאָנאַלן אויפברויז אין דער וועלט אונטערן איינדרוק פון דער רוסישער רעוואָלוציע. אונדזער יוגנט האָט אַרגאַניזירט דאָס יידישע לעבן אין שטאָט; ס׳האָבן זיך געשאָפֿן אידעאָלאָגישע קרייזן, וועלכע האָבן זיך שפּעטער אויסקריסטאַליזירט אין פאַרטייען. ס׳זע־נען געשאָפֿן געוואָרן ביבליאָטעקן, לעזע־זאָלן, אַוונט־קורסן, שטודיר־קרייזן — אַרום וועלכע די יוגנט האָט דאָרשטיק געשלונגען די גייסטיקע קוואַלן פון וויסן. ס׳זענען געשאָפֿן געוואָרן פראָפעסיאָנאַל פאַראיינען, וועלכע האָבן קאָנצענט־רירט אַרום זיך די אַרבעטער פון אַלע פאַרטייען און וועלכע האָבן געלעגט דעם פונדאַמענט פאַרן פאָליטישן און קולטו־רעלן לעבן.

דאָס וועגראָוו פרומע יידנטום האָט זיך צוגעקוקט מיט חשד און אַנצוטרוי צו די מעשים פון זייערע קינדער, וועלכע האָבן מיט אַמאָל פאַראָלאָזט די „ישיבות״ און די „תלמוד־תורה׳ס״ און האָבן אַנגעהויבן צו גיין אין „קרומע״ וועגן, דאָך האָט דער גרעסטער טייל פון וועגראָווער יידנטום אינסטינקטיוו ביסלעכווייז פאַרבינדן זייער גורל מיט דער אויפוואַכענדיקער יוגנט. דאָס האָט זיך אויס־גדרוקט אין פאַרשיידענע וואָל־קאמפאַניעס, פון די וועג־גראָווער האַנטווערקער, קליינהענדלער און בעלי־מלאכות. איבערציגט מיטן טיפן גלויבן פון זייערע קינדער, האָבן געגעבן זייערע שטימען די אויפגעקומענע פאַרטייען אין זייער פאָליטישן, עקאָנאָמישן און קולטורעלן קאָמף.

די יוגנט האָט נישט געהאַט קיין עקאָנאָמישן באַזיס פאַר זייערע אויפגעוואַכטע סאָציאָלע און נאַציאָנאָלע געפילן אין די קליינע ראָמען פון וועגראָווער לעבן. זי האָט גע־שטרעבט צו עקספאנסיע אין דער גרויסער וועלט. זיי האָבן נישט געוואָלט און נישט געקענט מיטמאַכן די טראַדיציע פון זייערע עלטערן — פון קרעמער, האַנטווערקר און בעלי־מלאכות. ס׳האָט זיי פאַרצויבערט דער גרויסער סאָציאָלער פראָצעס, וואָס קומט פאַר אין דער וועלט. ספּעציעל האָבן זיך געגומען אַרגאַניזירן די ציוניסטישע אַרבעטער פאַרטייען אין אַלע שאַטירונגען וועלכע האָבן געשטרעבט קיין ארץ־

ישׂראל, כדי צו ווערן פּראָדוקטיוו מענטשן און אַליין דורך זייערע אייגענע אַרבעט מיטהעלפן בויען אַ נאַציאָנאַלן צענטער פון יידישן פּאָלק.

ליידער, האָבן זייער וויניק פון דער וועלט־גראָווער יוגנט, ספּעציעל פון דער אַרבעטער־יוגנט, וועלכע האָבן בלב ונפש געשטרעבט יאָרן־לאַנג זיך איינפּלאַנצן דורך אַרבעט און קאַמף אין דעם אויפבוי־ווערק פון ארץ־ישׂראל, דערלעבט דערגרייכן זייער ציל. די ענגלישע מאַנדאַטן־מאַכט האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז זייער קליינע גרופּן זאָלן קומען אין לאַנד. דער רוב וועלט־גראָווער יוגנט זענען אומגעקומען. מיר די לעבן־געבליבענע, זענען געבליבן פּאַר־יתום׳ט, אָפּגעריסן פון אונדזער וואַרצל, פון אונדזער ליבער שטאָט וועלט־גראָוו.

אויסבאַהאַלטענע אַלס „אריער"

משה שניאַדאָווער (דער ערשטער, רעכטס), זיין פּרוי און שוועגערין (ערשטע און דריטע, זיצן לינקס), מיט אַ גרופּע פּוילישע פּויערן אין דאָרף יזשעם־ביעלאנקא, נעבן טלושטש (ביי וואַרשע).

שׂרה נאַרטמאַן, אויסבאַהאַלטן ביי דער פּוילישער פאַמיליע בארטשינסקי.

פארטייען און ארגאניזאציעס

חיים בראנד (ניו־יאָרק)

אויפקום און אנטוויקלונג פון דער פועלי־ציון־פארטיי אין וועגראָוו

מיין שטעטל וועגראָוו איז יידן־ריין, ניטאָ דאָרט קיין אייַן ייד — ס׳איז אַן אַנדער וועגראָוו, ניט דאָס וואָס לעבט אין מיין זכרון און אין מיין נשמה; ניטאָ מער דאָס שטעטל מיט וועלכער איך האָב שטאַלצירט; ס׳איז חרוב!

וועגראָוו אָן יידן, אָן יידישע קרעמער און הענדלער, אָן יידישע סופרים און בת׳־ניקעס; אָן חסידים, לומדים, מתנגדים און בעלי־מלאכות; אָן די יידישע גאַרבער־אַרבעטער, שניידער, שוסטער; אָן יידישע בעלי־עגלות, קצבים, בעקער און טרעגער; אָן די צניעותדיקע מיידלעך וועלכע האָבן טאָג און נאַכט געשטריקט די דערעלעך (וואָלענע טיכלעך פאַר עקספּאָרט), כדי צו פאַרדינען עט־לעכע גילדן אַ וואָך און קענען אַרויסהעלפן אַרעמע טאַטע־מאַמע, אַדער זיך קענען מאַכן אַ קליידל און אַ פּאָר שיך אויף פּסח אַדער סוכות; אָן דער פּרעכטיקער באַוואוסטזיי־ניקער שטורמישער יידישער יוגנט; אָן ציוניסטן, פּועלי־ציוניסטן, בונדיסטן — גאָרניט!

אָן אַ רב און אָן אַ דיין; אָן דער שטעטלשער גרויסער שוהל וואָס מ׳האָט באַוווּנדערט; אָן די בתי־מדרשים, אָן דעם שוהל־הויף; אָן חסידים־שטיבלעך און חדרים; אָן די שיינע ליכטיקע פרייטיק־צו־נאַכטן און אָן די שבתים, וועו די גאַנצע שטאָט איז געווען אין מנוחה און אין דער־הויבנקייט. אַפילו אָן דעם בית־עולם.

נאָך אַלץ און אַלעמען — בויג איך דעם קאָפּ אין טרויער.

*

שרייבן וועל איך וועגן דאָס בראשית פון דער יצירה, פון די ערשטע יאָרן פון דער אַנטוויקלונג פון דער „פועלי־ציון״־באַוועגונג אין וועגראָוו. אין דעם „יזכור בוך״ וויל איך דערמאָנען די „פועלי־ציון״־אַרגאַניזאַציע מיט אירע פאַרצווייגטע טעטיקייטן אויף אַלע געביטן. זי איז אומגע־קומען צוזאַמען מיט אירע פירער און טוער, מיט אַלע חברים, מיט אַלע יידן, מיט דער גאַנצער וועגראָווער יידישקייט.

ליידער האָב איך ניט קיין אַרכיוו־מאַטעריאַלן און איך האָב אויך ניט די חברים פון יענער צייט דאָ, נעבן זיך, מיט וועלכע איך זאָל זיך קענען צוזאַמענרעדן וועגן דעם נאָענטן עבר פון אונדזער שטעטל וועגראָוו. שרייב איך דאָס אַלץ פון זכרון. מעגלעך, אַז דאָ און דאָרט וועל איך מאַכן אַ טעות, וועט געשען אַן אומפּינקטלעכקייט אין אַ דאַטע, אַדער ראָל פון אַ חבר — זאָל מען מיר מוחל זיין! (נאָך עפּעס: ביים איבערגעבן פרטים וועגן די פאַרשיידענע געביטן פון טעטיקייטן מוז איך אָפּט אָנגעבן מיין פערזאָן. דאָס איז זיכער ניט צולויב זעלבסט־רעקלאַמע, נאָר אַזוי זענען געווען די פאַקטן אין יענער צייט וועגן וועלכער איך שרייב).

דער אויפקום פון „פועלי־ציון״ אין וועגראָוו איז געווען סוף יאָר 1915; עס איז געווען אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די דייטשן האָבן אָקופּירט פוילן און די אָקופּאַנטן האָבן גלייך ביים אַריינקומען אין לאַנד געפרובט זיך פאַרשטעלן פאַר באַפרייער, און דורך אָפּיציע־לער העפּלעכקייט געזוכט צו פאַרדעקן די באַרבאַרישע מעשים וואָס זיי זענען באַגאַנגען בעת די ערשטע מלחמה־טעג אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָליש און אין די שכנותדיקע שטעטלעך.

די דייטשע אָקופּאַנטן האָבן דעמאָנסטרירט מיט זייער גרייטקייט צו העלפן בויען די הילפס־און קולטור־אינסטי־טוציעס פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. אויך אין וועגראָוו האָבן זיי געגעבן צו וויסן דער יידישער יוגנט, אַז זיי וועלן זיין צופרידן אויב די יוגנט וועט גרינדן ליטעראַרישע קלובן, קולטור־געזעלשאַפטן, דורכפירן טעאַטער־פאַרשטע־לונגען און אַרגאַניזירן אָוונט־שולן וואו מען זאָל אויך לערנען די דייטשע שפּראַך.

די גרויסע צאָל יוגנט אונדזערע, וועמען די מלחמה האָט געצוואונגען צו פאַרלאָזן וואַרשע, לאָדזש און אַנדערע שטעט און אַהיימגעקומען צו די עלטערן אין וועגראָוו, האָט זיך אַרומגעדרייט פוסט־און־פאַס, געבענקט נאָך אַ גייסטי־קער אויסלעבונג. די אָקופּאַנטן וועלכע האָבן געבראַכט פאַרווויסטונג, אַרבעטלאָזיקייט און נויט, האָבן געזוכט אַ וועג אָפּצוציען די אויפמערקזאַמקייט ביי דער יוגנט פון די אמתע סיבות פון זייער שוווערער לאָגע און דורך פאַרווייילונגען און קולטור־אַרבעט געפרווועט אָפּשוואַכן די פאַרביטערונג פון דער יוגנט. איז טאָקע מיט דער דערלויבעניש פון דער דייי־טשער מאַכט געשאַפן געוואָרן אַ הילפס־אינסטיטוציע פאַר קראַנקע, „לינת־הצדק״. הונגער און נויט האָבן געבראַכט מיט זיך עפּידעמישע קראַנקייטן, וועלכע האָבן אומאופהער־לעך געבושעוועט אין די מלחמה־יאָרן, באַזונדערס זענען

די קראַנקייטן געווען פאַרשפרייט צווישן דער אָרעמקייט, וועלכער מען האָט געמוזט העלפן.

עס איז אויך דאָן געשאַפן געוואָרן אַ קולטור־געזעל־שאַפט „בית־עם", מיט אַ ביבליאָטעק, אַ לייענ־זאַל, אַ דראַמאַטישער קרייז א. א. די פון גרויסע שטעט צוריק־געקומענע יוגנט און יוגנט פון די היימלאָזע משפחות, וואָס די מלחמה האָט זיי פאַרטריבן פון זייערע שטעט וויי קאָליש, כאַרזשעל, ווירזשאוו א. אַ. האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך נייע לעבנס־באַגריפן און אידייען אין דעם שטילן, פרומען שטעטל וועגראָוו.

דער „בית־עם", וואָס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין דעם שענסטן בנין פון שטאָט, איז געוואָרן דעריבער די גייסטיקע היים פון דער גאַנצער יידישער יוגנט, פון אַלע שיכטן און שאַטירונגען. אין שפיץ פון די אַקטיוויטעטן פון „בית־עם" זענען געשטאַנען: דוד אייזיק נייმאַן, ציוניסט; מענדל האָלאַנד, פאָלקיסט; איינער אַ שדלעצער (איך דיינק אַז זיין נאָמען איז געווען משה ליבראָך), אויך אַ ציוניסט; אברהם פשעפיורקאַ, דוד גאָלדפאַרב און מענדל פשעפיורקא. די דריי לעצטע זענען געווען די שפעטערדיקע פירער פון די „פועלי־ציון".

מיטן אַנטשטייַן פון „בית־עם" האָט זיך גלייך אָנגעהויבן אַ קאַמף צווישן די יידישיסטן און העברעאיסטן. די ערשטע מחלוקת איז פאָרגעקומען אַרום דעם נאָמען פון דער אינ־סטיטוציע. די יידישיסטן האָבן פאָרלאַנגט, אַז דער נאָמען זאָל זיין „פאָלקס־הויז" און די ציוניסטן זענען געשטאַנען אויף זייערס, אַז דער נאָמען זאָל זיין „בית־עם" און אַז אויף דעם שטעמפל פון דער אינסטיטוציע זאָל זיין דער „מגן־דוד" און אין דער מיט „ציון". נאָך לאַנגע, שטורמישע דיסקוסיעס איז מען געקומען צו אַ קאָמפראָמיס: די אינ־סטיטוציע זאָל טראָגן דעם נאָמען „בית־עם", אָבער פון דעם שטעמפל ווערט אַרויסגענומען דאָס וואָרט „ציון". די מחלוקת האָט זיך דאָן איבערגעטראָגן אויף אַנדערע געביטן און פראָבלעמען, אָבער די אַרבעט פון דער אינסטיטוציע איז אַנגעגאַנגען וויטער. עס האָט זיך זייער שטאַרק אַנטוויי־קלט די ביבליאָטעק, וועלכע איז געפירט געוואָרן דורך מענדל פשעפיורקאַ, ישראל׳טשע ראָזענבוים און מרדכי לעוואַרטאָווסקי. ס׳איז געווען אַ פרעכטיקער לייען־זאָל, אַ גוט אַנטוויקלטער דראַמאַטישער־קרייז, וועלכער האָט גע־געבן פאָרשטעלונגען און אָרגאַניזירט ליטעראַרישע אָוונטן. עס זענען אויך פאָרגעקומען אָפטע ליטעראַרישע שמועסן. מיט איין וואָרט: אַ בריית־פאַרצווייגטע קולטור־טעטיקייט.

די כסדרדיקע דיסקוסיעס אַרום די פאַרשיידענע פראָ־בלעמען האָבן געשאַפן צווישן באַזונדערע לאַגערן און עס האָבן זיך דורך דעם אויסגעקריסטאַליזירט צווישן פאַרטייען: „פועלי־ציון" און „בונד". אַלע אַנדערע וועלכע האָבן זיך ניט געשטעלט אין איינעם פון די לאַגערן האָבן זיך אָפ־גערוקט אין אַ זייט. דער געפעכט איז שוין איצט געאַנגען אַרום דעם עיקר: בונדיזם און פועלי־ציוניזם.

אין שפיץ פון די „פועלי־ציון" האָבן זיך געשטעלט: אברהם פשעפיורקאַ, מענדל פשעפיורקאַ, דוד גאָלדפאַרב, מרדכי לעוואַרטאָווסקי, אהרן רייזמאַן א.אַ. און אין שפיץ פון „בונד" זענען געשטאַנען: משה מאַרקוסאפעלד, שלמה איציק פאַוו, יאַנקל פרידמאַן. דער שארפער פאַרטיי־קאַמף האָט דערפירט צו דער ליקווידאַציע פון דעם „בית־עם" און צום אויפקום פון צוויי באַזונדערע אינסטיטוציעס: „אַרבע־טער־היים" און אַרבעטער־קולטור־געזעלשאַפט „צוקונפט". אַרום דער ערשטער האָבן זיך גרופירט די „פועלי־ציון" און אַרום דער צווייטער — דער „בונד".

דאָס פאַרמעגן פון „בית־עם" איז אויף אַ גלייכן אופן פאַרטיילט געוואָרן צווישן „פועלי־ציון" און „בונד". כאַ־ראַקטעריסטיש פאַר די דעמאָלטדיקע פאַרהעלטנישן איז די מעשה מיט דעם טיש. אין לייען־זאָל איז געשטאַנען אַ גרויסער טיש, וואָס האָט מן הסתם געהאַלטן זעקס מענטער די לענג, — איז איינשטימיק באַשלאָסן געוואָרן אים צו־שניידן אויף העלפט און יעדע העלפט האָט שפעטער געדינט פאַר דעם טיש אין לייען־זאָל אין ביידע אינסטיטוציעס. די ביבליאָטעק איז געבליבן גאַנץ, ניט צעטיילט. מען האָט געדונגען אַ ספעציעלן לאָקאַל פאַר דער ביבליאָטעק און די לייענער האָבן געשאַפן אַ באַזונדער פאַרוואַלטונג, וועלכע האָט אָנגעפירט מיט דער פאָלקס־ביבליאָטעק. אין דער אויס־געקליבענער אָנפירונג איז אַ באַדייטנדע מערהייט געווען פון די „פועלי־ציון". די אינסטיטוציע האָט טאָקע יאָרן־לאַנג געדינט פאַר דער גאַנצער יוגנט פון אַלע ריכטונגען.

אַ שטיקל צייט שפעטער, נאָכדעם ווי איך האָב גע־האַלפן אויפבויען די אַרבעטער־קולטור־געזעלשאַפט „צו־קונפט" — ווייל בעת די קאַמפן אַרום יידיש און העברעאיש אין „בית־עם", האָב איך זיך דערנענטערט צו דער גרופע פון די יידישיסטן וועלכע זענען געווען פאַרבונדן מיטן „בונד" — בין איך אַוועק פון זיי. עס האָט מיר געצויגן צו דעם ארבעטער־ציוניזם. אַ שטויס דערצו האָט מיר געגעבן דער ערשטער „פועלי־ציון" רעדנער פון וואַרשע ביי אונדז אין שטאָט, חבר בריסקמאַן. זיין רעפעראַט וועגן די גרונט־פרינציפן פון פועלי־ציוניזם האָט אויף אַלעמען געמאַכט אַ גרויסן רושם. זיינע טעאָריטישע באַגרינדונגען האָבן מיך ממש געפאַנגען. איך האָב אָנגעהויבן זיך מער גריבלען אין די אַלע טעאָריטישע פראָבלעמען און נאָך עטלעכע חדשים — דאָס איז געווען אין אָנהויב 1916 — האָב איך זיך דע־קלאַרירט אַלס „פועלי־ציוניסט". נאָך אַ קורצער צייט בין איך אויך צוגעצויגן געוואָרן צו דער פירערשאַפט פון דער „פועלי־ציון" אָרגאַניזאַציע. צוזאַמען מיט מיר זענען אויך צוגעקומען אין דער אָנפירונג די חברים: מענדל בראָוו, אַ וואַרשעווער, אַ לערער, וועלכער האָט געוואוינט אין צייט פון דער מלחמה ביי אונדז אין שטאָט, און שלמה זאַבלודאָ־ויטש. די „ארבעטער־היים" האָט געהאַט אַ באַזונדער אָנ־פירונג, וועלכע איז באַשטאַנען פון די חברים: דוד גאָלד־פאַרב, מאָטל קאַפאָווי, שאַיע לאופמאַן, יחיאל ווייס, שלמה זאַבלודאָוויטש, מאָטעס יאָסקולקע און פישל נייַמאַן. די לעצטע פיר זענען אין פאַרשיידענע צייטן געווען די סע־קרעטאַרן פון דער „ארבעטער־היים".

די פועלי־ציון־אָרגאַניזאַציע האָט זיך פאַרמאַסטן אויף

אַ ברייטער טעטיקייט אויף אַלע געביטן פון געזעלשאַפט־לעכן לעבן, ווי אַרגאַניזירונג פון דער יוגנט, קולטור און סאָציאַלע הילפס־אַרבעט און מיט באַזונדערער פלייסיקייט איז געפירט געוואָרן די פאָליטישע טעטיקייט, אַ סך מי איז אויך אָפגעגעבן געוואָרן פאַרן אַרגאַניזירן די פראָפעסיאָנעלע פאַריינען.

„פועלי־ציון" 1 מאי מאַנעפעסטאַציע אין 1919 אין לידווינאָווער וואַלד.

פאָליטישע טעטיקייטן

איך וועל ניט שרייבן וועגן אַלץ, בלויז וועגן אייניקע וויכטיקע פאַסירונגען און פאַרבינדונג מיט דער פאָליטישער טעטיקייט.

די ערשטע פייערונג פון דעם אינטערנאַציאָנאַלן אַרבעטער־יום־טוב, דעם ערשטן מאַי, איז ביי אונדז אין שטאָט נאָך פאָרגעקומען פריער אַיידער ס׳האָבן זיך אויסגעבילדעט די אַרבעטער־פאַרטייען, — אין יאָר 1915. מענדל פשעפיורקאַ, דער שפּעטערדיקער פירנדער חבר פון „פועלי־ציון", שלמה־איציק פאַוו, וואָס איז שפּעטער געווען דער פירנדער חבר פון „בונד", און איך — האָבן אין דעם פרימאָרגן פון ערשטן מאַי זיך אויסגעפוצט מיט רויטע בינדעס און זיך געלאָזט איבער די וואַרשטאַטן אָפּצושטעלן די אַרבעט פון אַ גרויסן טייל אַרבעטער, און באַשטעלט זיי צו קומען צו אַ מאַי־פאָרזאַמלונג הינטערן שטאָט, אין אַ טאָל, אויפן פעלד, לעבן טייך (מיר האָבן אויסגעשטעלט אַ וואַך ביזן שטאָט צו היטן פאַר אַ „בייז אויג"...). צו דער פייערונג זיינען געקומען אַרום 40 פערזאָן. וועגן ערשטן מאי האָבן געריעדט מענדל פשעפיורקאַ און שלמה־איציק פאַוו (געלייענט זיין 1916, דאָסמאָל אין באַזונדערע פאַרטיי־לאָקאַלן פון „בונד" און „פועלי־ציון".

אין דער „אַרבעטער־היים" האָבן זיך גאַנץ פרי פאַרזאַמלט אַ גרויסע צאָל חברים. עס האָבן געריעדט אַברהם פשעפיורקאַ, מענדל פשעפיורקאַ און איך. דוד גאָלדפאַרב איז געווען פאָרזיצער. דער עולם האָט געזונגען אַרבעטער־לידער און עס איז באמת געווען אַ יום־טובדיקע שטימונג. ביים סוף פון דער פייערונג איז געקומען די מעלדונג, אַז פאָליצייקומט. דער פאָרזיצער האָט פאָראָרדנט אַז דער עולם זאָל אַרויס פון זאָל, בלייבן זאָלן בלויז אייניקע חברים. וועגן זשאַנדאַרמען און פאָליצייקומען, זיינען אַריינגעקומען, זיינען אין דער „אַרבעטער־היים" געווען בלויז די חברים מענדל פשעפיורקאַ, שלמה זאַבלודאָוויטש, יאָסל לויפמאַן און איך. מיר זענען אַלע אונטער אַ וואַך פון פאָליצייאָנפגעפירט געוואָרן אין אַרעסט. נאָך אַ רעוויזיע אין לאָקאַל פון דער „אַרבעטער־היים", האָט דער הויפט פון דער זשאַנדאַרמען (שיינט מיר, אַז זיין נאָמען איז געווען באַסטיאַן) געפירט די אויספאָרשונג. קודם־כל האָט ער אונדז זייער שטאַרק אויסגעמוסר׳ט וואָס מיר וואָגן צו מאַכן אַזעלכע פייערונגען, דערביי אונדז רעדט פון פאַפיר) און ביידע רעדעס האָבן געדויערט סך־הכל אַ האַלבע שעה. שפּעטער איז מען זיך פונאַנדערגעגאַנגען דורך פאַרשיידענע וועגן. די דייטשע זשאַנדאַרמען זענען באַלד געלאָפן צום פלאַץ וווּ די פייערונג איז פאָרגעקומען, אָבער קיינעם שוין דאָרט ניט געטראָפן. די צווייטע ערשטע־מאַי־פייערונג איז געפראָווט געוואָרן אין יאָר

געזאָגט: — איך בין אויך „אַ סאָציאַל־דעמאָקראַט", אָבער היינט איז קריגס־צייט, מאַכט מען ניט קיין מאַי־פייערונגען. מיר האָבן זיך אַלע געהאַלטן זייער ווירדיק און אים גע־ענטפערט, אַז מיר, די סאָציאַליסטן, האַלטן, אַז דעם ערשטן מאַי דאַרפן מיר פייערן דוקא ווייל עס איז מלחמה. מיר ווילן אויף דעם אופן אויסדריקן אונדזער פאַרלאַנג צו שלום.

בעת דער אויספאָרשונג האָט ער אַרויסגענומען אַ רע־וואָלווער און אונדז געוויזן, אַז דאָס האָט ער געפונען אין דער „אַרבעטער־היים" און געפרעגט צו וועמען עס באַ־לאַנגט. איך האָב אים דערקלערט, אַז איך בין פאַר דעם פאַראַנטוואָרטלעך, ווייל איך בין דער רעזשיסאָר פון דעם דראַמאַטישן קרייז און דאָס געפינט זיך אין דעם רעקוויזיט־שענקל פון דעם קרייז. מיר באַנוצן דאָס בלויז, אויב עס איז נויטיק, בעת אַ פאָרשטעלונג. די פאָליציי, וועלכע קומט צו אונדזערע פאָרשטעלונגען, זעט דאָס זייער אָפט. ווידער האָט ער זיך צעשריגן מיט קולות, אַז אויב דער רעוואָלווער זאָל געבראַכט ווערן אין אַרדנונג, קען ער „טויט־שלאָגן". מיר האָבן אים רואיק געענטפערט, אַז ער איז דאָך אָבער ניט אין אַרדנונג און עס דראָט ניט דעריבער קיין שום גע־פאָר. ער האָט אונדז געסטראָשעט מיט שלאָגן און אויף דעם האָבן מיר רעאַגירט, אַז מיר דערוואַרטן דאָס פון דעם דיי־טשן „הויך־ציוויליזירטן סאָציאַל־דעמאָקראַט". ער האָט אונדז איבערגעשיקט אין אַרעסט, דאָרט האָט מען אונדז אָפגע־האַלטן צוויי טעג און אַרויסגעלאָזן.

גלייך נאָכדעם ווי מיר זענען אַהיימגעקומען, איז צו מיר אַריין פּרץ פּראָוודע, וואָס איז דאָן, בעת דער אָקופּאַציע געווען אַ „סטאָרשי פאָליציאַנט" און מיר איבערגעגעבן, אַז מען האָט אונדז אַרויסגעלאָזט פון אַרעסט על־פּי טעות, ווייל געהייסן אַרויסלאָזן האָט מען בלויז יאָסל לויפמאַן און אונדז, די דריי, האָט דער קרייז־שעף פאַראָרדנט צו פאַרשיקן אין אַן אַרבעטס־לאַגער. ער האָט אונדז דאָס דערציילט כדי מיר זאָלן קענען אַנטלויפן פון שטאָט. מיר דריי האָבן זיך גלייך פאַרשטענדיקט און אַוועק צופוס דורך הינטער־וועגן ביז קאַלושין. נאָך אַן אָפרו זענען מיר ווייטער אַוועק ביז וואַר־שע. דאָרטן זענען מיר אויפגענומען געוואָרן זייער חבריש און די חברטע פּאַיע לעוו האָט זיך מיט אונדז פאַרנומען און באַזאָרגט אונדז מיט עסן און אַ דירה. דאָס האָט אָנגע־האַלטן עטלעכע וואָכן ביז חברטע פייגע וויינטרויב האָט בעת אַן אינטערוועניע ביים קרייז־שעף באַקומען פון אים אַ צוזאָג, אַז ער וועט אונדז מער ניט פאַרפאַלגן — זענען מיר דאָן צוריק אַהיימגעקומען.

אין 1917 — עס איז מן הסתם געווען אין חודש פעברו־אַר — האָט אַ חבר פון שעדלעץ געבראַכט צו אונדז אַ פּעקל מיט אומלעגאַלע פּוילישע אויפרופן קעגן דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט און קעגן מלחמה. דריי חברים האָבן פּריי־וויליק געזוכט אויף זיך אויפצוקלעפּן די אויפרופן איבערן שטאָט. מענדל פּשעפּיורקאַ, יחיאל־מאיר פייגנבוים און איך. דער חבר מאָטל זאַיאַנץ, וואָס איז בעת דער דייטשער אָקו־

דער סעקרעטאַריאַט פון „פּועלי ציון" אין ווענגראָוו (1917)

זיצן (רעכטס): אברהם פּשעפּיורקא, יחיאל ווייס; שטייען (רעכטס): שמחה פיינגאָלד, חיים בראנד, שלמה מאזור

פאַציע געווען אין דער פאָליציי, האָט מיר געגעבן אַנדערע בגדים, מ׳זאָל מיך נישט דערקענען, און מיר זאָלבעדריט האָבן אין אַ פרייטיק־צו־נאַכטס אויפגעקלעפט די שטאָט מיט פראָקלאַמאַציעס. מיר האָבן אַפילו אויפגעקלעפט די פּראָקלאַמאַציעס אויף די וועגט פון דער פּוילישער קירך. נאָכ׳מער: אַפילו אין דער ביורא פון דעם קרייז־שעף. דאָס לעצטע האָבן מיר געטאָן אויף אַ זייער קונציקן אופן. אין די שעה׳ן וועז די ביורא איז געווען טעטיק. אַ טאָג שפעטער האָבן די דייטשן אַרויסגעהאַנגען אַ מעלדונג אין שטאָט, אַז די וואָס וועלן איבערגעבן וועפן עס האָט אויסגעקלעפט די שטאָט מיט אויפרופן, וועלן פאַרגיטיקט ווערן מיט 500 מאַרק. האָבן מיר זיי ווידער אָפּגעטאָן „אויף טערקיש״; מענדל און איך האָבן מיט אַ ספּעציעלן שטאָף פון סאָזשע און טינט פאַרשמירט די דייטשע מודעות. דאָס האָט שוין די דייטשן אַרויסגעפירט פון גלייכגעוויכט און גלייך אויף צו־מאָרגנס האָבן זיי אַרויסגעהאַנגען איבערן שטאָט אַ צווייטע מודעה, אַז דאָס מאָל וועלן זיי שוין געבן 1,000 מאַרק אַ פאַרגיטיקונג, אויב מען וועט צושטעלן די מענטשן וועלכע האָבן עס געטאָן.

דער פאַרטיי־קאָמיטעט האָט דאָן באַשלאָסן, אַז איך זאָל אויף אַ שטיקל צייט אַוועק פון שטאָט. איך האָב זיך דאָן עטלעכע וואָכן אויפגעהאַלטן אין סאָקאָלאָוו און אין שעד־לעץ, ביז מען האָט געפילט, אַז עס איז פולשטענדיק באַרו־איקט, בין איך דאָן צוריקגעקומען צוזאַמען מיטן חבר ישראל שורעק ע״ה, וועלכער איז געקומען אויף אַ פאַרלעזונג קיין וועגראָוו.

נאָכן שליסן דעם שלום־אָפּמאַך אין בריסק, אין 1917, איז קלאָר געווארן, אַז פוילן וועט דערגרייכן דער אויסגע־בענקטער נאַציאָנאַלער אומאָפּהענגיקייט. אונדזער פאַרטיי איז געווען פאַר דער נאַציאָנאַלער אומאָפּהענגיקייט פון פוילן. אַרום דעם זענען פאַרגעקומען שאַרפע דיסקוסיעס מיט אייניקע חברים און באַזונדערס מיט „בונדיסטן״.

די באָפרייאונג פון פוילן איז געקומען. די דייטשע אָקו־פאַנטן האָבן פאַרלאָזן דאָס לאַנד. עס האָט זיך אָנגעהויבן אין לאַנד אַ באַוועגונג פון וויילן אַרבעטער־און פויערים־ראָטן. ביי אונדז זענען אָבער געווען בלויז יידישע אַרבעטער פאַרטייען פון „פועלי־ציון״ און „בונד״. האָט אונדזער פאַר־טיי־קאָמיטעט באַשלאָסן צו אַרגאַניזירן די פּוילישע אַרבע־טער און באַאַמטע און זיי העלפן שאַפן אַ פאַרטיי־אַרגאַני־זאַציע פון „פ.פ.ס.־לעוויצאַ״. עס איז אונדז געלונגען זיך צו פאַרשטענדיקן מיט דריי פאָליאַקן, אייניער אַ שטאַטישער באַאַמטער, דער צווייטער אַ בוי־אַרבעטער און דער דריטער אַ מולאָזש. מיט די דריי איז אָפּגעהאַלטן געווארן אַ זיצונג אין דער „אַרבעטער־היים״. חבר מענדל בראָוו האָט פאַר זיי אויפגעקלערט דעם ענין וועגן שאַפן אַ פּויליש־סאָציאָליס־טישע אַרבעטער פאַרטיי מיט דער אויסזיכט, אַז נאָכדעם זאָל געווייליל ווערן אַן אַרבעטער־און פּוערים־ראַט. אָבער גלייך ביי דער צווייטער זיצונג האָט אייניער פון זיי פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל זיי באַאַרגן מיט געווער. מיר האָבן דערפילט, אַז עס דראָט מיט פראָוואָקאַציע און אויפגעגעבן דעם פלאַן. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער האָבן מיר זיך טאַקע דער־וואוסט, אַז דער מולאָזש איז געווען אַ געהיים־אַגענט אין דער ניי־אַרגאַניזירטער פּוילישער פאָליציי און אין שפּעטער־דיקע צייטן האָט ער זיך ספּעציעל פאַרנומען מיט פאַרפאָל־גונגען קעגן די טוער פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג.

קורץ נאָך דער פּוילישער באָפרייאונג איז אין לעמבערג פאַרגעקומען דער פאָגראָם אויף יידן. די גאַנצע יידישע באָפעלקערונג אין לאַנד האָט עס אויפגענומען מיט שרעק און מיט דער וואָרנונג, אַז מיר דאַרפן זיין גרייט אומעטום פאַר אַזעלכע איבערפאַלן. אונדזער פאַרטיי־קאָמיטעט האָט באַשלאָסן זיך צו פאַרשטענדיקן מיט אַלע פאַרטייען פון בירגערלעכן־און אַרבעטער־לאַגער און פאַרלאַנגט צו רופן אַ געמיינזאַמע זיצונג. די זיצונג איז צושטאַנדגעקומען אין הויז פון דעם וועגראָווער הילפס־קאָמיטעט. ס׳זענען גע־קומען צו דער זיצונג: דער גביר פון שטעטל, יוסף־חיים בערנשטיין; דער געראַר חסיד, אברהם פיינגאָלד; אויך לייזער פיינגאָלד, דוד־אייזיק ניימאַן, מענדל האָלאַנד א. א. פון פועלי־ציון זענען געווען פאַרטראָטן: דוד גאָלדפאַרב און איך. פון „בונד״: משה מאַרקוספעלד און ברוך סטאָפּיק.

די פאַרטרעטער פון די אַרבעטער־פאַרטייען האָבן גע־פאָדערט, אַז מען זאָל צוגרייטן אַ זעלבסט־שוץ־אַרגאַניזאַציע פון דער יידישער יוגנט אין וועגראָוו. מיר האָבן פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל זאַמלען געלט, פאַרשטייט זיך, ביי די רייכערע יידן, אויף געווער. אַרום דעם ענין איז פאַרגעקומען אַ זייער שאַר־פער ויכוח. די יידישע גבירים האָבן זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן, דערקלערנדיק אַז זיי זענען ניט זיכער, צי דאָס געווער וועט ניט באַנוצט ווערן קעגן זיי. אין מיטן פון די פאַר־האַנדלונגען איז דאָס הויז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך פאָליציי און אַלע באַטייליקטע אויף דער זיצונג, זענען אָפּ־געפירט געוואָרן אין אַרעסט. נאָך אַ לענגערער אויספּאָרשונג האָט מען אַלעמען באָפרייט. ווייזט אויס, אַז אין זכות פון די רייכע יידן זענען אויך די אַרבעטער־פאַרשטייער באַפרייט געוואָרן...

די פאָליטישע אַרבעט פון „פועלי־ציון״ האָט זיך ניט נאָר אויסגעדריקט אין אַזעלכע אַקטן אָדער אַקציעס, נאָר זי איז געווען פאַרבונדן מיט כסדרדיקע אויפקלערונגען וועגן אַקטו־עלע פאָליטישע געשעענישן אין אינטערנאַציאָנאַלן און מלוכהשן לעבן פון פוילן. ס׳זענען געפירט געוואָרן אָפּטע דיסקוסיעס וועגן ציוניזם און בונדיזם. גאָר באַזונדערס איז אויפגעקלערט געוואָרן וועגן דעם מהות און תוכן פון פועלי־ציוניזם און וועגן דער סאָציאַליסטישער לייזונג פון דער נאַציאָנאַלער פראָגע.

די שמועסן איבער ליטעראַטור האָבן באַזונדערס צוגע־צויגן גרויסע צאָלן פון דער יידישער יוגנט פון אַלע ריכטונ־גען.

די גאַנצע אויפקלערונגס־אַרבעט איז געפירט געוואָרן דורך אייגענע כוחות, דורך די פירנדע חברים פון „פועלי־ציון״, וועלכע האָבן נאָך געמוזט אויך באַדינען אַנדערע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך מיט פאַרלעזונגען, חברישע שמועסן און בכלל מיט דער אַרגאַניזאַר־אַרבעט פון די פאַר־

טיי־גרופן אין שטאָט און דער סביבה. דורך סיסטעמאַטישער פּאָליטישער אויפקלערונג־אַרבעט, האָבן מיר צוגעצויגן די ווייט־גרעסטע מערהייט פון דער יוגנט.

די וועגנגראָווער פּאַרטיי, וואָס האָט פּאַרמאָגט אַזאַ אינטעליגענטע פירערשאַפט, איז אויך געווען זייער דיסציפּלינירט, געשטאַנען אין כסדרדיקן קאָנטאַקט מיטן שפּעלעצער ראַיאָן־קאָמיטעט און צענטראַל־קאָמיטעט, און האָט אויסגעוויילט געפּירט אַלע באַשלוסן און דירעקטיוון. די אַרגאַניזאַציע האָט געשיקט פּאַרטרעטער צו די ראַיאָן־קאָנפערענצן און צו די לאַנד־צוזאַמענפּאָרן. בייַ דער אומלעגאַלער ראַיאָן־קאָנפערענץ אין שפּעלטע, אין יאָר 1917, זענען געווען פּאַרטרעטן די חברים מענדל פּשעפּיורקע און איך. בייַ דעם אומלעגאַלן לאַנד־צוזאַמענפּאָר אין וואַרשע — די חברים: אַברהם פּשעפּיורקע און דוד גאָלדפּאַרב. בייַ דעם ערשטן לעגאַלן צוזאַמענפּאָר פון דער „פּועלי־ציון"־פּאַרטיי אין פּוילן, אין דעצעמבער 1918, זיינען פּאַרטרעטן געווען די חברים מענדל בראָוו און איך.

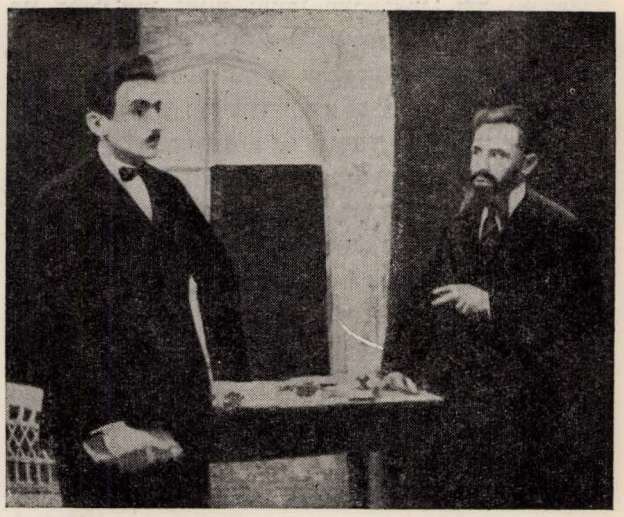

א סצענע פון דער פּיעסע דער שטימער פון א. ווייטער. אויפגעפירט פון ווענגראָווער דראַמ־קרייז אין 1923.
רעכטס: מאטעס בלאכמאן אין די ראָל פון „פּאָטער"
לינקס: משה ראדושינסקי אלס „דער פּריינט".

אונדזער דערפּאָלגרייכער דראַמאַטישער קרייז, וועלכער איז באַשטאַנען פון זייער טאַלאַנטפולע אַמאַטאָרן, האָבן פון די באַדייטנדע הכנסות פון זיערע פּאָרשטעלונגען, געגעבן גרעסערע סומען דעם צענטראַל־קאָמיטעט פון דער פּאַרטיי און זייער אַ סך מיטגעהאָלפן פינאַנציעל צו שטאַרקן די זיך־בויענדע פּאַרטיי אין פּוילן.

די וואַל קאַמפּאַניעס

נאָך פּוילנס באַפרייאונג, זענען פּאָרגעקומען וואַלן צו די קאָמונאַלע אינסטיטוציעס. אונדזער שטאָט איז באַשטאַנען פון אַ יידישער מערהייט און עס האָבן געדאַרפט געווויילט ווערן 24 ראַטמענער. פון די 24 זענען טאָקע אויסגעווויילט געוואָרן 14 יידן. די „פּועלי־ציון"־פּאַרטיי איז צו די וואַלן געגאַנגען מיט אַ זעלבסטשטענדיקער ליסטע. ס'איז אויך געווען אַ באַזונדער ליסטע פון „בונד" און אַן אַלגעמיינע יידישע ליסטע פון אַלע בירגערלעכע פּאַרטייען, ווי: חסידים, ציוניסטן א. אַ. אויף אונדזער ליסטע זענען אויסגעווויילט געוואָרן 7 קאַנדידאַטן מיט דוד גאָלדפּאַרב בראש. פון דער בירגערלעכער ליסטע — 5; פון „בונד" — 2. די פּראָפּאָרץ־פּאַרטרעטערשאַפט— מיט זייער קליינע ענדערונגען — האָט אָנגעהאַלטן די גאַנצע צייט ביי אַלע וואַל־קאַמפּאַניעס אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין 1939. מיר האָבן אויך באַקומען אַ זייער גרויסע צאָל שטימען בעת די וואַלן צום סיים. עס איז דער־ביי אינטערעסאַנט איבערצוגעבן, אַז די גאַנצע צייט פון די ערשטע וואַל־קאַמפּאַניעס, האָבן מיר זיך קיינמאָל ניט באַנוצט מיט קיין שום פּרעמדע רעדנער, נאָר אַלץ איז געפּירט געוואָרן מיט אייגענע כוחות פון דער אָרגאַניזאַציע.

אונזער יוגנט־אָרגאַניזאַציע

מיר האָבן אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן די יוגנט־אָרגאַניזאַציע נאָך אין די צייטן פון דער דייטשער אָקופּאַציע. איך בין אויסגעטיילט געוואָרן צו דער דאָזיקער אַרבעט דורכן פּאַרטיי־קאָמיטעט. צו דער אָרגאַניזירונג־אַרבעט זענען אויך צוגעצויגן געוואָרן די חברים: יצחק זאַיאָנץ, מענדל אַקער־מאַן און י. האַלפּערן. די ערשטע פּאַרזאַמלונג איז פּאָרגעמען אין אַן אָפּגעברענטער חורבה, אין הויז פון די ווייַנטרויבס. אין אַ קורצער צייט זענען אָרגאַניזירט געוואָרן הונדערטער יוגנטלעכע אין דער אָרגאַניזאַציע „יוגנט", וועלכע איז אַנגעפירט געוואָרן דורך די אויבנדערמאַנטע חברים און שפּעטער — נאָך מיין פּאַרלאָזן — דורך די חברים: זעליק בורשטיין, פּיניע יאַסקולקע, שטיכמייסטער, שלעזינגער, צוזאַמען מיט די פּריער דערמאַנטע חברים פון אָרגאַניזאַציע־קאָמיטעט.

אין די יאָרן 20—1919 האָט אַ גרויסער טייל פון די פּירנדע חברים פּאַרלאָזט די שטאָט. אַ טייל פון זיי זענען צוריקגעפּאָרן צו זייערע אַרבעטן אין וואַרשע און אין לאָדזש. אַנדערע זענען געזונטן געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי. מענדל פּשעפּיורקא און איך זענען געשטעלט געוואָרן צו פּאַרטיי־אַרבעט אין אַנדערע שטעט. גאָלדפּאַרב איז אַוועק קיין אַרגענטינע; אַברהם פּשעפּיורקא — קיין וואַרשע, וואו ער האָט געאַרבעט אין דער יידישער פּרעסע. די פּירערשאַפט פון דער אָרגאַניזאַציע איז איבערגענומען געוואָרן דורך די חברים: משה מאַנדעלבוים, וועלכער איז געשטאַנען בראש פון דער אָרגאַניזאַציע ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין אומקום; ער איז אויך געווען דער אייניקער געווויילטער יידישער לאוניק פון וועגנגראָווער מאַגיסטראַט.

מאטל זאיאנץ — איינער פון די וויכטיקע טוער פון דער וועגנגראָווער אָרגאַניזאַציע, איז געווען אין דער פּירערשאַפט ביז ער איז אין 1928 אַוועק קיין אַרגענטינע.

מעכל וואַרשניטער פון זאַראָמב, אַ אינטעליגענטער טוער, אַ פיינער רעדנער; מאיר נאַרדמאַן, אַ פּירנדער חבר פון דער פּראָפּ. באַוועגונג, פּיניע יאסקולקע, א. נ. שטיכ־

מייסטער א. אַ. זיי האָבן אָנגעהאַלטן די העגעמאָניע פון „פועלי־ציון" אין דער שטאָט וועגן דער איינפלוס פון דער פּאַרטיי איז כסדר געשטיגן.

די חברים האָבן אויף אַלע עפּנטלעכע טריבונעס אין די שטאָטישע קאָמונאַלע קערפערשאַפטן און אין דער יידישער קהילה רעפּרעזענטירט דעם וויים־גרעסטן טייל פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט און די פּאָלקס־מאַסן. אין שטאָט־ראַט און אין דער קהילה זענען מצד די „פועלי־ציון" אין באַשטימטע צייט־אָפּשניטן אויך געווען פאַרטרעטן די חבֿרים: שמואל שטיינבערג, נתן ווינטרויב, שמעון באס, איטשע קאשיץ, מענדל פּשעפּיורקאָ (ראזביטשער). די חברים זענען אויך געווען אָקטיוו אויף אַנדערע געביטן פון פּאָר־טייאישע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן.

„פועלי־ציון" און „בונד" כדי צו אָרגאַנאַזירן די פּראָפּעסיאָ־נעלע באַוועגונגען. צו דעם קאָמיטעט פון די „פועלי־ציון" זענען אויסגעוויילט געווארן די חברים: מענדל פּשעפּיורקאָ, מרדכי לעוואַרטאָווסקי און איך; און מצד דעם „בונד" — די חברים: שלמה איציק פּאָוו, ברוך סטאָפּיק און יאַנקל פרידמאַן. נאָך לאַנגע פּאַרהאַנדלונגען איז באַשלאָסן געוואָרן דורכצופירן אַ רעגיסטראַציע פון אַלע אַרבעטער, אַפילו אויך פון די וועלכע אַרבעטן ביי אייגענע עלטערן, און די רעגיס־טרירטע אַרבעטער זאָלן אויף פּראָפּאָרציאָנעלע יסודות אויס־קלייבן אַן אָנפירערשאַפט. ביי דער ערשטער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג איז דערווייל געוואָרן אַ פירערשאַפט פון 7 חברים. מצד „פועלי־ציון" זענען דערווייל געוואָרן די חברים: מענדל פּשעפּיורקאָ, מרדכי לעוואַרטאָווסקי, שמחה

ערשטע רייע: (שטייען) פון לינקס: לייזער ארענשטיין, יעקל פאסטל, (ניט באַקאַנט), שמחה פיינגאלד, שמחה פאסטל, פרץ פראוודע, איטשע קאשיץ, משה גורמאן, שמואל לויפער, משה ווינטרויב.
צווייטע רייע: משה מאנדבוים, יחיאל פשעפיורקא, (?) לויפמן, אברהם פשעפיורקא, מענדל בראוו, יחיאל ווייס, (?), מאטל קאפאווער.
דריטע רייע: (זיצן אויף דער ערד): אשר גינצבורג, יאסעלע לויפמאן, חיים בראנד, מלכה ווייס, מלכה קאגאן, גיטל פיינגאלד, אברהם בערגמאן און פישל ניימאן.

אָרגאַניזירונג פון פּראָפּעסיאָנעלע פאַריינען

אין אונדזער שטאָט זענען געווען קליינע צאָלן פון אַרבעטער ביי פאַרשיידענע פאַכן, ווי גאַרבערעס, שוסטער, שניידער, סטאָלער, טרעגער און אַ גרויסע צאָל סופרים. די גרעסטע צאָל סופרים זענען באַשטאַנען פון חסידישע יידן און עס איז געווען אוממעגלעך זיי צו אָרגאַניזירן. אַלע אַנדערע פאַכן האָבן מיר באַשלאָסן אונטער אַלע אומשטענדן צו אָרגאַניזירן.

די „פועלי־ציון" האָבן געהאַלטן, אַז די פּראָפּעסיאָנעלע פאַריינען דאַרפן געביט ווערן אומפאַרטייאיש. מיר האָבן זיך דאַן געווענדעט צום „בונד" און זיי פאָרגעלייגט, אַז ס׳זאָל געשאַפן ווערן אַ צווישן־פאַרטייאישער קאָמיטעט פון

פיינגאָלד און איך; מצד דעם „בונד" זיינען דערוויילט גע־ווארן די חברים: שלמה־איציק פאָוו, יאַנקל פרידמאַן, ברוך סטאָפּיק, די דריי וועלכע זענען געווען אין דער אָרגאַניזיר־קאָמיסיע. די אַרבעט פון דעם דערוויילטן קאָמיטעט האָט אָנגעהאַלטן אַזוי לאַנג ווי מיר זענען נאָך אַלע געווען אין שטאָט; שפּעטער, וועו די חברים זענען זיך פונאַנדערגע־פאָרן און די פאַרטייאישע אַמביציעס האָבן אָנגענומען אַ גאָר שאַרפן כאַראַקטער, זענען די פאַריינען שוין געווען צעטיילטע. די „פועלי־ציון" האָבן אָנגעפירט מיט די סטאָ־לער, טרעגער און צוקערווארג־אַרבעטער, וועלכע זענען באַ־שטאַנען מערסטנס פון יוגנטלעכע מיידלעך, און די טרעגער־אַרבעטער, וועלכע זענען דורך מיר אָרגאַניזירט געוואָרן אין

אַ פאַרייניקטער גרופּע, און אַזוי אַרום פאַרמיטן אינערלעכע רייבונגען. ביי די שנייַדער־און שוסטער־אַרבעטער איז די השפּעה געווען אויף אַ בשותפותדיקן אופן פון „פּועלי־ציון" און „בונד". מיר האָבן אויך אָנגעפּירט מיט די גאָרבער־אַרבעטער, וואו איך אַליין האָב אָנגעהערט פריער צו דעם פאַך, אַלס אַ וואַלקער, און אויך שמחה פייגלאָלד, וועלכער האָט ביי דעם פאַך געאַרבעט לאַנגע יאָרן. ס׳זענען זייער אָפט פאָרגעקומען שטרייק־אַקציעס פון פאַרשיידענע פאַכן, טיילמאָל געמיינזאַמע מיטן „בונד" און טיילמאָל זעלבסט־שטענדיקע דורך די „פּועלי־ציון" אָדער „בונד".

חבֿרישע שפּאַצירן

ווי אַלע שטעטלעך צו יענער צייט, האָבן זיך אַזוי אויך אין אונדזער שטעטל געפונען יוגנטלעכע וועלכע האָבן זיך גע־פילט ווי פאַרשטויסן פון אַלגעמיינעם געזעלשאַפטלעכן און פאַרטייאישן לעבן. יוגנטלעכע וועלכע זענען געווען פאַר־וואָרלאָזט, הי־קרדיק, און געשטאַמט פון אָפּגעשטאַנענע אָרעמע פראָסטע עלטערן. די עלטערע מענטשן האָבן זיי גערופן מיט די נעמען: „פּעבל", לאָבוסעס א.א.וו. געווען זענען זיי טרעגער אָדער בעקער יינגלעך, שמייסער ביי בעלי־עגלות, און די מיידלעך זיינען על־פּי־רוב געווען „דינסטן".

אונדזער פאַרטיי האָט געהאַלטן, אַז מען מוז אַ סוף מאַכן צו אַזאַ צושטאַנד. מיר האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון, אַז דורך אָנהאַלטן אַ פאַרטיילונג פון יחסנישע בעלי־בתישע קינדער פון איין זייט, און אָפּגעשטאַנענע יינגלעך און מיידלעך פון דער אַנדער זייט, — וועט דער צושטאַנד ניט פאַרבעסערט ווערן, נאָר פאַרקערט: זיי וועלן אויס־וואַקסן נאָך ווילדער, הפקרדיקער ווי ביז איצט. איז דערי־בער באַשלאָסן געווארן, אַז אונדזערע חברים, אַלס בא־וואוסטזיניקע יונגע סאָציאַליסטן, וועלן מוזן ענדערן דעם ביז־איצטיקן נוסח און אָפּשאַפן דעם ניט־פראָקלאַמירטן אָבער פאַקטישן „חרם" אויף די פאַרנאַכלעסיקטע און פאַר־שטויסענע יוגנטלעכע.

מיר האָבן דעריבער אייַנגעפירט „חבֿרישע שפּאַצירן" און יעדער אָנגעזעענער חבר אָדער חברטע האָט אין אַ שבת־פאַרנאַכט שפּאַצירט איבערן שטאָט מיט די אָפּגעשטאַנענע יינגלעך און מיידלעך, זיך געחברט און געשמועסט מיט זיי און זיי אויפגעהויבן צו זייער ניוואָ, און דורך דעם זיי אַרויס־געהויבן פון זייער דערשלאָגנקייט, אָפּגעשטאַנענקייט, זיי אויפגעקלערט וועגן זיך, וועגן מענטש און ייד, וועגן וועלט און פאָלק, וועגן נאַציאָנאַלע און סאָציאַליסטישע פראָבלע־מען.

די ערשטע צייט בעת די שפּאַצירונגען, האָבן זיי מיט אונדזערע חברים ניט געוואָלט גיין; שפּעטער, וען מיר האָבן שוין צוזאַמען אין פאָרלעך ענדלעך שפּאַצירט איבער די גאַסן, האָבן באָבעס און מאַמעס געשאָלטן; טאַטעס האָבן געגעבן פּעטש, — אַ קלייניקייט מיר פאַרשוועכן זייער ייחוס. מיר האָבן אָבער דאָך דורכגעבראָכן די מחיצה און זייער אַסך פון דער אָפּגעשטאַנענער יוגנט האָבן מיר אַרויסגע־הויבן פון דער געפאַלנקייט, און שפּעטער זענען זיי געוואָרן גוטע, באַוואוסטזיניקע, אַקטיווע חברים און חברטעס.

מיר האָבן אַפילו אָרגאַניזירט אַ גרופּע דינסט־מיידלעך, וועלכע איז דאַן געפירט געוואָרן דורך די חברטעס: פייגע וויינטרויב, גיטל זומער, מלכה טאָרנהיים א. אַ. מיר האָבן זיי געהאָלפן זיך צו באַשיצן קעגן דער ווילדער שקלאַפערישער באַציאונג פון די רייכע באַלעבאָסטעס און דער עיקר: — דערוועקט אין זיי מענטשלעכן שטאָלץ.

אונדזערע לאָקאַלן

אונדזער „אַרבעטער־היים" איז אין פאַרשיידענע צייטן געווען געצוואונגען, צוליבן דרוק פון די בעלי־בתים, צו פאַרלאָזן די לאָקאַלן. די פאַרטיי האָט דעריבער רעקוויזירט די „וויבער־שול" פון נייעם בית־מדרש — אין וועלכן מען האָט זייער זעלטן געדאַוונט, — פאַר אונדזער פאַרטיי־לאָ־קאַל. דאָרט האָט זיך אויך געפונען דער „לינת־הצדק". אַ דאַנק דעם וואָס דער „לינת־הצדק" האָט זיך געפונען אין זעלבן לאָקאַל, זענען מיר געשיצט געוואָרן פון אַלע פראָ־טעסטן פון די פרומע און עס איז אונדז מעגלעך געווען אָנצופירן די פאַרטיי־אַרבעטן אין זעלבן לאָקאַל. שפּעטער איז דורך דער פאַרטיי רעקוויזירט געוואָרן דער „הקדש", אַ הויז וואָס האָט באַלאַנגט צו דער יידישער קהילה און וואָס איז געווען זייער אָפּגעלאָזן, ווייל עס איז קיינמאָל ניט באַנוצט געוואָרן. מיר האָבן דורכגעפירט דאָרט אַ רעמאָנט, געמאַכט פון דעם אַ לייטישן פלאַץ און פאַרוואַנדלט אין אַ קולטער־צענטער, וואו ס׳האָט זיך גרופּירט די יוגנט־אָרגאַניזאַציע „יוגנט"; אין נאָך אַ לאָקאַל, אויף דער גאַר־בער גאַס, ביי דער „ראַגאַטקע" האָבן מיר אויך אָרגאַניזירט אַן אָוונט־שולע, וואו ס׳האָבן געלערנט אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע אַרבעטער און וועלכע איז אָנגעפּירט געוואָרן דורך די חברים: אברהם פּשעפּיורקאַ און מענדל בראַוו. אין די שפּעטערדיקע יאָרן, וען איך בין שוין אין וועגראָוו ניט געווען, האָט די פאַרטיי־אָרגאַניזאַציע מיט דער הילף פון די וועגראָוער חברים אין אַרגענטינע, ספּעציעל דורך דוד גאָלדפאַרב, אויפגעבויט אַן אייגן הויז וואו ס׳האָט זיך גע־פונען אַ קינדער־היים און אַ קולטור־קלוב, דאָרט זענען קאָנצענטרירט געוואָרן אַלע געזעלשאַפטלעכע און פאַרטיי־אישע טעטיקייטן.

אונדזער הילפס־אַרבעט

אויפן געביט פון הילפס־טעטיקייט האָט די „פּועלי־ציון"־אָרגאַניזאַציע דערפילט צוויי אויפגאַבן: ערשטנס, מיר האָבן ווידער אָנגעהאַלטן די אַרבעט פון „לינת־הצדק", וואָס איז געשאַפן געוואָרן נאָך אין יאָר 1915, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע. מיט דער אַרבעט האָבן זיך ספּעציעל פאַרנומען די חברים: מענדל שעדלינסקי, וועלכער האָט זיין גאַנצע מי אָפּגעגעבן פאַר דער אינסטיטוציע; נתן ווייַנטרויב, וועל־כער איז געווען פון בָּאַרוף אַ פעלדשער, און דוד גאָלדפאַרב. די לעצטע צוויי חברים זענען אויך געווען טעטיק ביי פאַר־שיידענע פאַרטיי־אַרבעטן.

די צווייטע סאציאלע הילפס־אַרבעט וואָס מיר האָבן אָנגעפירט, איז געווען אַ קיך פאַר אַרבעטסלאָזער און יידישער אָרעמקייט, וואו מען האָט געגעבן אומזיסטע מאָלצייטן. די אַרבעט איז געפירט געוואָרן בשותפות מיטן „בונד". אַרום דער אַרבעט פון קיך זיינען פאַרגעקומען זייער אַ סך מחלוקתן מיט די בירגערלעכע עלעמענטן אין שטאָט, ווי אויך מיט דעם בירגערלעכן הילפס־קאָמיטעט אַלס גאַנצן. מיר האָבן דאַן געוואוסט, אַז דער בירגערלעכער הילפס־קאָמיטעט פירט די טעטיקייטן אויף אַן אופן וועגן וועלכן איך וויל איצט ניט אַריינגיין אין פרטים, וויל איך ויל ניט אויפמישן אַ זייער טרויעריקן קאַפּיטל, וואָס האָט דערפירט צו דער באַזייטיקונג פון דעם בירגער־קאָמיטעט. די אַרבעטער־פאַרטייען האָבן איבערגענומען די פולשטענדיקע אַנדער גאַנצער משפחה. פאַר אַ סך פון די מענטשן איז דאָס געווען די איינציקע שפייז וואָס זיי האָבן געהאַט.

כדי אויסצוהאַלטן די קיך, האָבן מיר אַרויפגעלייגט אַ שטייער אויף די רייכע יידן, פון וועלכע אַ גרויסער טייל האָבן גוטוויליק געצאָלט יעדן חודש דעם אינקאַסענט חבר שלמה דראַבלעס. דער אייגנטימער פון דער גרויסער מיל, ה. סאַטענשטיין, האָט בייגעשטייערט מעל פאַרן פולן געברויך; קצבים און בעקרייען האָבן בייגעשטייערט ברויט און פלייש, וואָס איז עטלעכע מאָל אַ וואָך פאַרטיילט געוואָרן צו די אָרעמע. די אַלע אַנדערע אויסגאַבן האָבן מיר געמוזט דעקן דורך ביישטייערונגען, וואָס מיר האָבן באַקומען פון פאַרמעגלעכע יידן: דווקא אַ באַדייטנדער טייל פון די גבירים האָט זיך אָפּגעזאָגט צו צאָלן דעם דאָזיקן שטייער

יידישע אָוונט־שול א. נ. פון ב. באָראָכאָוו — (1927)

ערשטע רייע, אויבן: יצחק בורשטיין, זיליק גרונטרוי, איטשע שטינברג, שמעון שנידובר (אין אַמעריקע), חיים וועלוול לעווארטאָווסקי, פארביארז, נוח קאַכאַן, אברהם בורשטיין, ישראל ואגמאן, בורשטין.
צווייטע רייע: רויזע פיינגאָלד, עלקע שעדלינסקי, רבקה שעדלינסקי, אסתר פשעפיורקא, יענטע בערגמאן, ריווע פאסטאלסקי, שרה רוזענפעלד, סאקאלאָוו, שדלינסקי, (ניט באַקאַנט), פייגע שנידובר,
אונטן: אהרן נוח שטיכמיסטער, נתן ווינטרויב, (?), מאטל זאיאנץ, זיליק בורשטין.

פירונג פון דעם גאַנצן הילפס־קאָמיטעט און טאַקע שפעטער געפירט אים אויף זייער דעמאָקראַטישן, פאָלקסטימלעכן און אָרענטלעכן אופן — אין די אינטערעסן פון דער גאַנצער יידישער אָרעמקייט. אין שפיץ פון דעם דאָזיקן קאָמיטעט איז שפעטער געשטאַנען חבר דוד גאָלדפאַרב.

די קיך פאַר די אַרבעטסלאָזע האָט זיך געפונען נעבן שול־הויף און הונדערטער מענטשן האָבן סיי אויפן אָרט באַקומען שפייז, און סיי געקענט מיטנעמען עסן אַהיים פאַר און מיר האָבן זיי געמוזט צווינגען מיט כוח צו דערפילן זייער חוב פאַר דער יידישער אָרעמקייט.

ביי דער פאַרטיי איז געווען אַ גרופע, וואָס איז לכתחילה אָרגאַניזירט געוואָרן אַלס אַ זעלבסט־שוץ אין פאַל פון אַזעלכע געשעענישן, ווי עס זענען פאָרגעקומען אין לעמברג. די גרופע אונטערן נאָמען „ק. ד." (קאַמף־דרוזשינע) איז אָנגעפירט געוואָרן דורך די חברים: שמחה פיינגאָלד און יחיאל ווייס. וועו די גבירים האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון

צאָלן שטייערן פאַר דער קיך, איז די גרופּע באַנוצט געוואָרן דאָס אויפצומאַנען. עס איז טאַקע געקומען צו אָפּטע אַרעסטן פון חברים, אָבער דאָס האָט זיי ניט אָפּגעשראָקן.

איינמאָל איז דורך די אַרבעטסלאָזע באַשלאָסן געוואָרן צוצונעמען פרייטיק־צו־נאַכטס דאָס עסן פון די גבירישע הייזער, וועלכע האָבן ניט געוואָלט צאָלן זייער שטייער. גרופּן אַרבעטער האָבן זיך געלאָזן צו די פאַרעקשנטע גבירים אין די הייזער און צוגענומען אַלץ וואָס איז געווען צוגעגרייט פאַר דער פרייטיק־צו־נאַכטס־סעודה און דאָס אַוועקגעטראָגן אין קיך, וואו די אַרבעטסלאָזע האָבן געהאַט אַ גוטן מאָלצייט; שבת אין דער פרי האָבן זיך די אַרבעטסלאָזע געלאָזט איבער די שטאָטישע בעקעריין. די בעקערייגלעך וועלכע האָבן געאַרבעט אין די בעקעריין, האָבן געמאַכט צייכנס אויף די טשאָלנטן פון די רייכע פאַמיליעס. די גרופּן אַרבעטסלאָזע האָבן צוגענומען די טשאָלנטן און דאָס אַוועקגעטראָגן אין דער אַרבעטער־קיך, וווּ די אַרעמקייט האָטווידער אַמאָל געהאַט אַ גוטן שבתדיקן מאָלצייט...

בעת די אַקציעס זיינען דורכגעפירט געוואָרן, בין איך זיך רואיק געגאַנגען מיט נאָך חברים איבערן שטאָט שפּאַציר און אַפּילו ניט געוואוסט אין וועלכע הייזער די אַקציעס ווערן דורכגעפירט, זענען צוגעגאַנגען צו מיר פאָליצייַ צו־זאַמען מיטן געראַר חסיד, נייפעלד, און מיך אַרעסטירט. אין אַרעסט האָב איך באַקומען אַ צעטעלע פון חבר זאַבלודאָוויטש, וואָס איז, אגב, מיר געבראַכט געוואָרן דורך אַ פאָליציאַנט, אַז די אַרבעטסלאָזע און די יידישע אַרעמקייט גרייטן זיך צו אַ דעמאָנסטראַציע. איך האָב מיטן זעלבן פאָליציאַנט צוריקגעשיקט אַ צעטעלע — פאַרוואַרנדיק דורכצופירן די דעמאָנסטראַציע. חבר זאַבלודאָוויטש האָט דאַן אַנגעשריבן אַ בריוו צו אריה נייפעלד און אים געוואָרנט, אַז אויב חבר בראַנד וועט ניט היינט באַפרייט ווערן, וועט ער פאַר דעם טראָגן די גאַנצע פאַראַנטוואָרטלעכקייט. דער יד, ווייזט אויס, האָט זיך דערשראָקן און איז אַוועק אין פאָליצייַ — מן הסתם זיי צוגעזאָגט אַ ביסל „חאַבאַר" און אין אַוונט האָט מען מיך פון אַרעסט באַפרייט. אָבער נאָך דעם אינצידענט האָבן שוין אויך די „עקשנים" געצאָלט זייער בייַשטייערונג פאַר דער קיך...

דערביי איז וויכטיק איבערצוגעבן צוויי אינטערעסאַנטע עפּיזאָדן: בעת איך בין אַרויס פון אַרעסט איז געווען שבת־צו־נאַכטס. אַ גרופּע חברים האָבן מיך באַגלייט אַהיים. מיין טאַטע ז״ל האָט שוין געהאַט געמאַכט הבדלה. אַריינקומענדיק אין הויז, זאָגט צו מיר דער טאַטע: „חיים, היינט האָסטו זיכער ניט געהערט קיין הבדלה, בעט איך דיך, אַיידער וואָס־ווען, מאַך קודם־כל הבדלה." — מיר דערלאַנגט די וויין, אַנגעצונדן די הבדלה, אַוועקגעשטעלט דעם בשמים־ביקסל — און איך האָב געמאַכט הבדלה. נאָכדעם האָט ער פון מיר פאַרלאַנגט, אַז איך זאָל אריה נייפעלד, דעם גערער חסיד, פון זעלבן שטיבל וואָס מיין טאַטע ז״ל, רופן צום רב ער זאָל מקבל זיין צי איך האָב געכאַפּט טשאָלנטן, ווייל ער איז זיכער אַז דאָס איז אַ בלבול.

אַ צווייטער עפּיזאָד: נאָך די געשעענישן מיט די טשאָלנטן, זענען ביי אונדז אין שטאָט פאַרגעקומען וואָלן. האָבן די טוער פון דעם בירגערלעכן בלאָק אויפגעשריבן לאָזונגען אויף די וועגן מיט אַ רוף צו די יידן — „שטימט ניט פאַר די טשאָלנט־כאַפּער, שטימט ניט פאַר „פּועלי־ציון"..."

די „פּועלי־ציון"־אַרגאַניזאַציע אין וועגראָוו מיט איר קאָלעקטיוון כוח, פּאָליטישער, מאָראַלישער דערציונגקייט און אחריות, איז די אַלע יאָרן פון איר עקזיסטענץ געווען אַ דערמוטיקנדיקער פאַקטאָר פאַר דער גאַנצער „פּועלי־ציון" באַוועגונג אין פּוילן. ווען איך פלעג פון צייט צו צייט — איינמאָל אין עטלעכע יאָר — קומען קיין וועגראָוו צו מיינע עלטערן ז״ל, צו מיינע יוגנט־חברים, האָב איך שטענדיק געמאַכט אַ גרויסן נחת־רוח צו זען די פאַנאַנדערגעבליטע, צעווואַקסענע באַוועגונג און די צעשטראַלענע, פריידיקע חברים, וועלכע זענען געווען שטאָלץ מיט זייערע־אונדזערע דערגרייכונגען.

צו די מיטינגען און פאַרלעזונגען וואָס די פאַרטיי האָט איינגעאָרדנט בעת מיין באַזוך, זענען געקומען הונדערטער און הונדערטער חברים און פריינט, עלטערע און יוגנטלעכע. זיי האָבן פאַרפליצט די גאַסן אַרום דעם זאָל, וואו מיין אויפטריט איז פאָרגעקומען. אַ סך פון די יוגנטלעכע האָב איך ניט געקענט, ווייל זיי זענען אַריין אין דער „פּועלי־ציון"־באַוועגונג נאָכדעם ווי איך בין שוין דאָרט ניט געווען. אָט דער גרויסער וואוקס איז דערגרייכט געוואָרן אַ דאַנק די חברים וועלכע האָבן ממשיך געווען די אַרבעטן מיט גלויבן און התלהבות.

אין שפּעטערדיקע יאָרן פלעג איך הערן גרוסן פון מיין שטעטל. די פירנדע חברים פון דער באַוועגונג, וועלכע פלעגן באַזוכן וועגראָוו, פלעגן מיט באַזונדער פרייד מיר דערציילן וועגן דעם. די מערסטע פון די פירנדע חברים האָבן באַזוכט וועגראָוו און אַ טייל — צו עטלעכע מאָל. ס׳זענען דאָרט געווען די חברים: זרובבל, ד״ר ניר (ראַפּאַלקעס), ד״ר ג. גרשוני, ד״ר רפאל מאַלער; חברים וועלכע זענען שוין מער ניטאָ מיר אונדז וויי, ש. זאַגאַן, ב. בוקסנבוים, יצחק לעוו, י. ראַזען, יעקב קענער, י. פּעטערזייל, ד״ר רינגלבלום א.א. די אַלע חברים מיט זייערע פאַרלעזונגען, חברישע שמועסן, אַקאַדעמיעס, פאַרטיי־פאַרזאַמלונגען, האָבן זייער אַ סך מיטגעהאָלפן צו דער געשטאַלטונג, דערציאונג און אויפבוי פון די פאַרטיי־אַרגאַניזאַציעס אין וועגראָוו. נאָך יעדן באַזוך האָט יעדער פון זיי שטאַרק געלויבט און אָנערקענט די אַרגאַניזאַציע אין וועגראָוו מיט אירע פירער און טוער. איך האָב זיך דערפון געפילט שטאָלץ און דער־מוטיקט.

אַזוי האָבן זיך צו מיר, אין משך פון 20 יאָר — זינט 1919 ווען איך האָב פאַרלאָזט וועגראָוו ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה אין 1939 — געטראָגן די גוטע בשורות פון אַ פולסירנדיקן פאַרטיי־לעבן מצד די „פּועלי־ציון" אין וועגראָוו.

שפּעטער, אין די ערשטע מלחמה־טעג, וועלן חברים

פון אַנדערע שטעט זיינען געלאָפן פון די נאַצישע מערדער, געוואַנדערט, געוואָגלט, האָבן זיך אין זייער נע־ונד געלויף אָפגעשטעלט אויף אַ ווייַלע, דעם אָטעם צו כאַפן, אין וועגראָוו, האָבן זיי מיר דערציילט וועגן דער ברידער־ און שוועסטער־ליבע וואָס די „פועלי־ציון"־חברים האָבן אַרויס־ געוויזן — אַליין שוין געיאָגטע — צו די פאַרוואָלגטע יידן. מיט וויפל ליבשאַפט און רחמים האָבן זיי די חברים און חברטעס אויפגענומען און זיך געטיילט מיטן שטיקל ברויט און מיט אַלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט.

אין יענע פינצטערע טעג פון אונדזער יידישער געשיכ־ טע, איז צוזאַמען מיטן גאַנצן יידישן פאָלק אומגעקומען די „פועלי־ציון"־ארגאַניזאַציע מיט אירע פירער אין וועגראָוו.

די וועגראָוער „פועלי־ציון"־ארגאַניזאַציע האָט אָנגע־ שריבן אַ פרעכטיק בלעטל אין דער מאַרטירער־געשיכטע פון אונדזער יידיש פאָלק; עס איז אַ ייחוס פאַר די אַלע וועלכע האָבן געלעבט אין איר און מיט איר.

אָט די „יחוס־קרוין" טראָגן איך און וועל טראָגן מיט שטאָלץ ביזן סוף פון מיין לעבן!

ש. בן זאב

געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס און פאליטישע ארגאניזאציעס

א.

שוין איבער פופציק יאָר ווי דאָס יידישע וועלט־ ראָוו האָט אויפגעוואַכט צו פאָליטישער טעטיקייט. נאָך אין יאָר 1905 איז דער דעמאָלס אומלעגאַלער „בונד" אַרויס אין קאַמף קעגן צאַריסטישן רעזשים און ארגאַניזירט עפנטלעכע דעמאָנסטראַציעס, שטרייקן, פראָטעסטן ווי אויך טעראָר־ אַקטן.

די עפענטלעכע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט הויבט זיך אָן פון יאָר 1914. די ערשטע אינסטיטוציע איז געווען „לינת־הצדק", אַרום וועלכער ס׳האָט זיך גרופירט די גאַנצע יידישע יוגנט פון שטאָט; דאָס יידישע לעבן אין יענער צייט איז געווען באַאיינפלוסט, צום גרויסן טייל, פון צוויי גרויסע אידעען: ציוניזם און סאָציאַליזם. די יידישע יוגנט פון אונדזער שטעטל האָט מיט גייסטיקער התלהבות אויפגענומען ביידע גרויסע באַפרייאונגס־אידעען, מחמת אַ גרויסער טייל פון זיי זענען געווען אַרבעטער, בעלי־מלאכות און אָנגעש־ טעלטע.

אין די יאָרן 1904—1905 האָט עקזיסטירט אין שעדלעץ אַ שטאַרקע אָקטיוויטע „בונדישע" ארגאַניזאַציע. דאָרט איז געווען טעטיק דער ראַיאָן־קאָמיטעט און פון דאָרטן זענען געשיקט געוואָרן טוערס קיין וועגראָוו, וואָס האָבן אין שטרענגער קאָנספיראַציע געגרינדעט דעם „בונדישן פאַריין".

די „בונד" אידעאָלאָגיע איז אין יענער צייט אַריינגע־ דרונגען אויך אין די בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך; פרומע בחורים זענען באַאיינפלוסט געוואָרן פון דער פריי־ הייטס־באַוועגונג, וואָס האָט זיך געשטעלט אין קאַמף מיט דער צאַריש־ער רעגירונג, וואָס האָט ארגאַניזירט פאָגראָמען אויף יידן.

אין וועגראָוו האָט די בונדישע ארגאַניזאַציע געהאַט איר פאַרטיי־לאָקאַל. די פאָליציי פלעגט אָפט מאָכן אַרעסטן אין דער סביבה פונם בונדישן פאַרטיי־לאָקאַל און פונאַנדער־ יאָגן די שפּאַצירנדיקע אין יענע גאַסן.

פון צייט צו צייט פלעגן דאָרט פארקומען „מאַסובקעס", ד. ה. אַרבעטער־מיטינגען אין איינעם פון די שטאָטישע בתי־מדרשים. די רעדנער האָבן געמוזט דאָס מאָכן שנעל, כדי ניט אַריינפאַלן אין די הענט פון די זשאַנדאַרמען.

די שוועכע מפלות פון דער צאַרישער אַרמיי אויפן יאַ־ פאָנישן פראָנט אין יאָר 1905, האָבן שטאַרק אונטערגעגראָבן דעם צאַריזם. אויך אין אונדזער שטאָט איז די טע־ טיקייט פון „בונד" געשטאַרקט געוואָרן. לויטן באַפעל פון די „בונדישע" אָנפירער אין וועגראָוו איז אין יענעם יאָר געמאַכט געוואָרן אַ באַוואָפנטער איבערפאַל אויף דער רו־ סישער „קאזנאַטשעיסטוועע" (רעגירונגס־קאַסע), מיטן ציל צו פאַרכאַפן דאָס געלט פאַר רעוואָלוציאָנערע צוועקן. דער איבערפאַל איז פאָרגעקומען ביינאַכט און האָט געדויערט איבער 3 שעה, אָבער ער איז אַדורכגעפאַלן.

אין ווינטער 1905 איז אין וועגראָוו פאָרגעקומען די ערשטע גרויסע דעמאָנסטראַציע אין וועלכער ס׳האָבן מאָר־ שירט הונדערטער יידישע אַרבעטער טראָגנדיק די רויטע פאָן. ס׳זענען אַרויסגעטרעטן מיט רעדעס צוויי פאַרטרעטער פון שעדלעצער „בונד". דאָס מיליטער האָט שנעל פונאַנדער־ געטריבן די דעמאָנסטראַציע, און אַ סך פון די דעמאָנסט־ראַנטן זענען אַרעסטירט געוואָרן. אויך די רעדנערס זענען געוואָרן בלוטיק געשלאָגן, אַרעסטירט און אָפגעפירט אין שעדלעצער טורמע. אין אייניקע וואָכן איז אויסגע־ פירט געוואָרן אַ טעראָר־אַקט אויף די זשאַנדאַרמען אין וועגראָוו, ביי וועלכן איין זשאַנדאַרם איז געפאַלן.

די דעספּאָטישע רעאַקציע האָט אָבער געזיגט. האָט זיך טאַקע די רוסישע זשאַנדאַרמעריע געגומען נוקם זיין אינעם יידישן ארבעטער. אַ סך אַקטיוויסט אָנפירער פון דער בונדישער ארגאַניזאַציע אין אונדזער שטאָט זענען אַרעסטירט געוואָרן, הונדערטער האָבן עמיגרירט קיין אויסלאַנד. מיט רעכט

קאָן מען זאָגן, אַז דאָס בלוטיקע יאָר 1905 איז דער גרויסער אָנהויב פון דער עמיגראַציע פון אונדזער שטאָט.

ב.

אין אויגוסט 1915 האָט זיך די רוסישע אַרמיי צוריקגעצויגן פון גאַנץ פוילן און די דייטשע אַרמיי האָט אַרײַנמאַרשירט. אינם יידיש געזעלשאַפטלעכן לעבן האָט זיך דערפילט אַ גרויסע דערלייכטערונג, ס׳איז באַלד דערלויבט געוואָרן צו אָרגאַניזירן קולטורעלע, רעליגיעזע און פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס, ווי דאָס יידיש־נאַציאָנאַל פאָלקסהויז א.ב. „בית־עם״ מיט אַן אייגענער ביבליאָטעק.

אין „בית־עם״ האָבן זיך געפונען חוץ דער ביבליאָטעק אַ טעאַטער־זאַל, אַ ליײַן־זאַל און שפיל־און פאַרווײַלונגס־זאַל. אויך אַן אייגענער בופעט איז דאָרטן געווען.

נאָך אַ לאַנגער אַנטיסעמיטישער העץ־קאַמפיין איז דער שיינער לאָקאַל אַריבער אין די הענט פון פוילישן מאַגיסטראַט. דער „בית־עם״ איז געשלאָסן געוואָרן און די ביבליאָטעק איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין אַ קליין צימער, ווו זי האָט פונקציאָנירט צוויי מאָל אַ וואָך.

זומער־צייט 1916 איז אַראָפגעקומען קיין ווענגראָוו אייניגער פון די דאָמאָלסדיקע פירער פון „פועלי־ציון״ אין פוילן, בריסקמאן, אַ פעאיקער רעדנער און טעאָרעטיקער.

נאָך זיין רעפעראַט איז געגרינדעט געוואָרן אַ „פועלי־ציון״ פאַראיין, וואָס האָט זיך דעמאָלס געהרופן „י. ס. א. פ. פועלי־ציון״.

ס׳איז געדונגען געוואָרן אַ לאָקאַל וואָס האָט זיך אָפּיציעל גערופן „אַרבעטער־היים״. אָט דאָס איז דער אָנהויב פון דער פוע״צ באַוועגונג אין ווענגראָוו.

אין דער „אַרבעטער־היים״ האָט זיך אַנטוויקלט אַ אינטענסיווע קולטורעלע און פאַרטייאישע טעטיקייט; ס׳ווערט אַוועקגעשטעלט אַ גוט־איינגעאָרדנטע ביבליאָטעק פון פאַרטיי־ליטעראַטור, פרעסע; ס׳ווערן איינגעאָרדנט פאַרטיי־רעפעראַטן, דיסקוסיעס, קעסטל־אָוונטן, וואָס זענען פאַרגעקומען יעדן פרייטיק־צו־נאַכטס. ס׳ווערן איינגעאָרדנט אָוונטקורסן פאַר אַרבעטער־אָנפאַנגער; געוויסע פאַכן אַרגאַניזירן זיך אין פראָפעסיאָנעלע פאַריינען; ס׳ווערט אויך אַרגאַניזירט אַ „דראַמאַטישע סעקציע״, וואָס פירט סיסטעמאַטיש אויס פאַרשיידענע דראַמאַטישע טעאַטער־פאָרשטעלונגען און פאָלקס־קאָנצערטן.

די „פועלי־ציון״ באַוועגונג אַנטוויקלט זיך און ווערט די גרעסטע אַרגאַניזאַציע אין שטאָט. אין יאָר 1917 איז די „אַרבעטער־היים״ געשלאָסן געוואָרן, ווייל אין איר איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן די פייערונג פון 1־טן מאי; אָבער די טעטיקייט ווערט דערמיט ניט אָפּגעשטעלט. די אַרגאַניזאַציע פונקציאָנירט ווייטער און די טעטיקייט ווערט געפירט אין פריוואָטע היימען פון איבערגעבענע חברים, ביז די „אַרבעטער־היים״ איז ווידער געעפנט געוואָרן אין אַ נייעם לאָקאַל.

אין לעצטן מלחמה־יאָר — 1918 — איז געעפנט געוואָרן אַ ביליקע אַרבעטער־קיך פאַר אַרבעטסלאָזע.

ביי די וואַלן צום ערשטן פוילישן סיים האָט זיך די „פועלי־ציון״־אַרגאַניזאַציע אויסגעצייכנט מיט דער גרעסטער צאָל שטימען, אין פאַרגלייך מיט אַלע אַנדערע יידישע אַרגאַניזאַציעס. אויך צו דער שטאָטראָט האָט זי אָנגעצויגן שטימען פאַר צוויי ראָט־מענער. כדאי צו באַמערקן, אַז אין וועגראָוער שטאָטראָט האָבן יידישע ראָטמענער געבילדעט די מערהייט. ס׳זענען געווען פאַרטרעטער פון „אגודה״, „בונד״, „פועלי־ציון״, „פאָלקיסטן״, „ציונים־מזרחי״ און אומפאַרטייאישע.

במשך פון אָט די פינף און צוואַנציק יאָרן האָט די פוע״צ־אַרגאַניזאַציע געפירט אַ אינטענסיווע טעטיקייט אויף די פאָליטישע, סאָציאַלע און קולטורעלע געביטן. געווען אויך אַ קאָאָפּעראַטיווע קראָם פון לעבנס־מיטלען און אַ קאָאָפּעראַטיווע מעבל־פאַבריק.

די „פועלי־ציון״־אַרגאַניזאַציע אין וועגראָוו האָט געפירט איר טעטיקייט ביז ס׳איז אָנגעקומען דאָס טראַגישע יאָר 1939.

ג.

דער טראַגישער גורל האָט געוואָלט, אַז פון די חברים, וואָס האָבן געהערט צום וועגראָווער „בונד״ איז קיינער ניט געבליבן, וואָס זאָל קענען דערציילן וועגן זייער אַרגאַניזאַציע.

איך וועל דאָ דעריבער איבערגעבן אַ ביסל אינפאָרמאַציע.

אויך דער „בונד״ האָט געגרינדעט אַן אייגענע ביבליאָטעק און לייען־זאַל, וווּ די מיטגלידער האָבן באַקומען זייער פאַרטיי־ליטעראַטור; זיי האָבן אָרגאַניזירט דיסקוסיעס־אָוונטן, רעפעראַטן, צו וועלכע ס׳זענען אַראָפגעבראַכט גוואָרן רעדנער פון שעדלעץ און וואַרשע. זיי האָבן אָרגאַניזירט פראָפעסיאָנעלע פאַריינען, אַ דראַמאַטישע סעקציע, וואָס האָט אויסגעפירט טעאַטער־פאָרשטעלונגען.

די חברים פונעם „בונד״ זענען באַשטאַנען פון די סאַמע אָרעמסטע שיכטן אין אונדזער שטאָט. זיי זענען געווען אויבערגעבן בלב־ונפש זייער באַוועגונג, ליב געהאָט די יידישע שפּראַך, געפלעגט מיט ליבע די יידישע קולטור, מיט די לעצטע שווער פאָרהאָרוועטע גראָשנס געקויפט די פאַרטיי־ליטעראַטור, יידישע ביכער און געשטיצט יידיש טעאַטער, אויסגעהאַלטן זייער קלוב, געשטיצט אַלע פאַרטיי־אונטערנעמונגען, געבויט די „צ. י. ש. א.״ — שולן, דער „בונד״ האָט באַוויזן אויפצוהויבן דעם קולטור־ניוואָ פון זיינע אָנהענגער. זייער פיל פון די בונדישע אַרבעטער האָבן עמיגרירט.

ד.

שווער צו פאַרצייכנען די געזונט דאָטע פון דער גרינדונג פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע ביי אונדז אין שטאָט.

נאָך אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט זענען אין וועגראָוו געווען פיל „משכילים", הייסט אָנהענגער פון דער ציוניסטישער באָוועגונג, פון פאָליטישן ציוניזם; זיי אָבן זיך גרופירט אַרום דעם משכיל דוד־אייזיק ניימאן. דאָס איז געווען אַ זון פון מאַקאָווער רב. זיין שטוב איז שטענדיק געווען פול מיט ציוניסטישע טוער. ער איז געווען דער מנהיג פון די שטאָטישע ציונים. אויך זיין ברודער אברהם משה ניימאן און זיין שוואָגער יוסף לעשטש זענען געווען לומדים־משכילים, הייסט ציונים און אין דער זעלבער צייט — אַלעקסאַנדער חסידים מיט לאַנגע יידישע מלבושים. זיי פלעגן פאַרקויפן „שקלים", מאַרקעס פון קרן־קיימת לישראל און פירן זאַמלונגען פאַר ארץ־ישראל. זיי האָבן זיך געהאָט זייערע אייגענע ביבליאָטעקן מיט ציוניסטישער ליטעראַטור, העברעאישע פרעסע און פאַרשיידענע ציוניסטישע צייט־שריפטן.

די „באַלפור־דעקלעראַציע" האָט דערמוטיקט די ציוניסטן אין זייער טעטיקייט. דער ציוניסטישער אידעאַל האָט אַרײַנגעדרונגען אין יעדן יידישן הויז ביי אונדז אין שטאָט. די ציוניסטן אָרגאַניזירן דעם „החלוץ". זיי טרעטן אַריין אין דער יידישער קהילה, אין דער יידישער לייט־שפּאָר־קאָסע, איבעראַל ציען זיי גרויסע צאָלן שטימען; זיי פירן אַריין אַ גרויסע צאָל ראַטמענער אין שטאָט־ראַט, ווי אויך פּרנסים אין דער יידישר קהילה.

ווי אַלע אַנדערע ווערט אויך די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע פאַרניכטעט אין יאָר 1939.

ה.

די חסידישע יידן האָבן זיך אָרגאַניזירט אין דער „אגודת־ישראל", און אַלס אָנפירער איז באַשטימט געוואָרן דער באַקאַנטער גערער חסיד און למדן ר' מאיר אשר קאָזלאָווסקי; אונטער זיין אָנפירונג הויבט אָן די „אגודה" איר טעטיקייט אויף אַלע געביטן פון קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן. זיי גייען מיט אַ באַזונדערער רשימה צו די סיים־וואַלן, שטאָטראַט וואַלן און צו די וואַלן פון דער יידישער קהילה.

צוזאַמען מיט אַלע קינדער פון יידישן פאָלק זענען אויך די חברים פון „אגודת ישראל" אומגעקומען אינעם גרויסן פּייער וואָס האָט פאַרברענט כמעט דאָס גאַנצע יידענטום פון אייראָפּע.

*

פילקאָליריק איז געווען דאָס לעבן אין יידישן וועגראָוו, צו וועלכן עס האָבן בייגעשטייערט באַווּוסטע רבנים, דיינים, לומדים, שאַרפּע חסידים און שארפע מתנגדים, פיינע בעלי־הבתים, פרומע בעל־מלאכות און גאָטס־פאַרכטיקע הארעפאַשניקעס, טרייע אידעאַליסטישע אַרבעטער און נשים צדקניות.

יעדע גרופּע, יעדע פאַרטיי, איז זיך געגאַנגען איר אייגענעם וועג, אָבער איין צענטראַלער ליכט־שטראַל האָט אַלעמען באַלויכטן, אַלעמען פאַראייניקט, אויף איין דרך המלך האָבן זיך אַלע צונויפגעטראָפן: ממשיך זיין דעם קיום פון יידישן פאָלק.

נאָך 800 יאָר איז טראַגיש אויסגעלאָשן געוואָרן דאָס ליכט פון יידישן ישוב פון וועגראָוו.

יעקב חמיעלאזש (תל־אביב)

א. די פראפעסיאנעלע פאריינען אין וועגראוו

דער האָלץ־פאַריין

פיל יידישע אַרבעטער אין וועגראוו זענען געווען בעשעפטיקט ביי סטאָלעריי און ספּעציעל ביי מעבל־אויס־אַרבעטונג, פאַרן געברויך אין שטאָט און פאַר פויערן אין די אַרומיקע דערפער.

די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע. דער אַרבעטס־טאָג האָט זיך געצויגן 12—14 שעה און דאָס האָט געווירקט קאַטאַסטראָפאַל אויפן געזונט פון די אַרבעטער.

אַ באַזונדער קאַפּיטל שטעלן מיט זיך פאַר די לערן־יינגלעך, וועלכע האָבן זיך רעקרוטירט פון יונגע קינדער פון נישט־פאַרמעגלעכע עלטערן. זיי פלעגן שוין אין פריען עלטער פון 12 אָדער 13 יאָר איבעררייסן דאָס לערנען אין חדר און גיין לערנען אַ פאַך. צום גרעסטן טייל, סטאָלעריי.

אָט דער שווערער מצב פון די אַרבעטער האָט באַוויגן די לינקע פּועלי־ציון צו טון פאַר פאַרבעסערן די באַדינגונגען פון די סטאָלער־אַרבעטער.

אין יאָר 1925—1926 איז געגרינדעט געוואָרן אין וועגן־ראָוו דער ערשטער פראָפעסיאָנעלער פאַריין פון די האָלץ־אַרבעטער אונטער דער אָנפירונג פון: מאיר נארטמאן, מאָטל זאיאנץ, יאָסל שעדלינסקי, איטשע בלאכער, און אַנדערע, די ערשטע אויפגאָבע, וואָס דער פאַריין האָט זיך פאָרגענומען איז געווען: 1) אָנערקענען דעם פאַריין אַלס אייניקן פאַרמיטלער צווישן אַרבעטער און אַרבעטס־געבער; 2) אויס־קעמפן אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג; 3) צולאָזן די לערן־יינגלעך צום וואַרשטאַט, כדי זיי זאָלן זיך אויסלערענען אַ פאַך און נישט באַשעפטיקן זיי ביי דער שטוב־וווירטשאַפט.

דער קאַמף איז געווען אַ לאַנגער און שווערער און איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג. די האָלץ־אַרבעטער זענען געווען אין וועגראָוו די אייניקע, וועלכע האָבן געאַרבעט 8 שעה אין טאָג.

דער האָלץ־פאַריין איז געווען אָנגעשלאָסן צום צענטראַלן פאַרבאַנד פון האָלץ־אַרבעטער אין וואַרשע ביי די פ. פ. ס., און אויך געווען רעגיסטרירט ביים אַרבעטער־אינספּעקטאָר אין שעדלעץ.

נאָך יאָרן זענען אַ טייל אַרבעטער געוואָרן זעלבס־שטענדיק, מיט אייגענע וואַרשטאַטן, וועלכע האָבן צום טייל באַשעפטיקט אַרבעטער. פיל זענען געפאָרן אַרבעטן קיין וואַרשע, און איינצלנע אויך קיין אויסלאַנד. אייניצייטיק זענען צוגעקומען פרישע אַרבעטער, לערן־יינגלעך און וואַרשטאַטן. מיט דער צייט האָבן וועגראָוועך מעבל־וואַרשטאַטן אָנגעהויבן אַרבעטן פאַר סוחרים פון שעדלעץ, אלקוש, וואָלאָמין, פראָגע, וואַרשע און אַנדערע.

די מיטגלידס־קאַרטע נומער 1 פון האַנטווערקער פאַריין אין וועגראָוו האָט באַקומען יעקב וויערניק

אין יענער צייט זענען די אָנפירער פון דעם פאַריין געווען: מאיר לייב שניאדאָוער, יצחק זאיאָנץ, קדיש שטשעג־לאטשיק, חיים טוביה זילבערשטיין, שלמה שניאדאָוער, מרדכי זאמטלויפער און דער שרייבער פון די שורות.

מיט דער צייט איז די מעכאַניזאַציע אָנגעקומען אויך קיין וועגראָוו. אין די גרעסערע וואַרשטאַטן האָט מען אָוועקגעשטעלט עלעקטרישע מאַשינען, וועלכע פאַרלייכטערן די אַרבעט. די אַרבעטער זאָרגען, אַז דאָס וועט שאַפן אַרבעטס־לאָזיקייט, אָבער פאַרקערט: עס פאַרגרעסערט זיך די פראָדוקציע, עס שאַפן זיך גרעסערע אָפּזאַץ־מעגלעכקייטן פאַר וועגראָוועך מעבל. די צאָל אַרבעטער פאַרגרעסערט זיך, וויייל פיל יוגנטלעכע, וועלכע גרייטן זיך צו פאָרן קיין ארץ־ישראל, לערנען זיך סטאָליריי, כדי צו זיין פראָדוקטיוו וועג זיי וועלן אָנקומען אין לאַנד.

דער גרויסער שטרייק אין יאָר 1935, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיטן נצחון פון די סטאָליערס, האָט אָפּגעקלינגען אין גאַנץ פוילן.

דער נאַדל־פאַריין

דער שניידער־פאַך איז באַשטאַנען פון די טאַנדייטער, וועלכע האָבן אויסגעאַרבעט מלבושים פאַר די פויערים אין די אַרומיקע דערפער און זענען פאַרקויפט געוואָרן אין די מאַרק־טעג אין וועגראָוו, דינסטיק און פרייטיק. די טאַנדייטער זענען אויך געפאָרן אויף די ירידים אין די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. די בעלי־בתים זענען אַליין געשטאַנען ביים טיש און געשניטן די אַרבעט, און פלעגן באַשעפטיקן אַ גאַנצן אַרבעטער, פיל מער אין סעזאָן. אַחוץ דעם האָבן זיי אַרויסגעגעבן אַרבעט די חאַלופּניקעס, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי זיך אין שטוב. אָט די חאַלופּניקעס האָבן אויך באַשעפטיקט אַרבעטער ספעציעל אין די סעזאָנען.

אויסער די טאַנדייטער זענען געווען די שניידער אויך באַשטעלונג פאַר פרויען און מענער, וועלכע האָבן אַליין געאַרבעט, צוזאַמען מיט זייערע קינדער. זיי האָבן טיילווייז באַשעפטיקט אַרבעטער, ספעציעל פאַר די יום־טובים, וועז זיי האָבן געהאַט מער צו טון.

די שניידער־אַרבעטער פלעגן אַרבעטן פון 14 ביז 16 שעה אַ טאָג, און פאַר יום־טוב און אין סעזאָן נאָך מער. זייער לוין איז געווען אַ נידעריקער. ספעציעל שווער זענען געווען די באַדינגונגען פון די לערן־יינגלעך. כמעט אַלע שניידער האָבן געהאַט זייערע וואַרשטאַטן צוזאַמען מיט דער ווילונג, און אַזוי אַרום זענען די לערן־יינגלעך געווען געצוווּנגען אויספירן אויך אַלע אַרבעטן פון דער ווירטשאַפט.

מיט דער הילף פון „בונד" איז געשאַפן געוואָרן דער נאַדל־פאַריין אין וועגראָוו, וועלכער איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער נאַדל־צענטראַלע אין וואַרשע. אָבער שווער איז געווען די אַרבעט צווישן די שניידער־אַרבעטער. אַ גרויסן טייל פון יאָר זענען זיי געווען אַרבעטסלאָז, און וועז זיי האָבן געקריגן אַרבעט אין סעזאָן אָדער פאַר יום־טוב, האָבן זיי געאַרבעט וויפל עס האָט זיך געלאָזט. אָט דאָס איז געווען די סיבה, צוליב וועלכער דעם פאַראיין איז נישט געלונגען אייניצופירן אַן אָכט שעהדיקן אַרבעטס־טאָג.

אַ זיך־שטרייק פון די נאַדל־אַרבעטער האָט זיך פאַרענדיקט מיטן העכערן פון זייער לוין.

דער שטריקער־פאַריין

שטריקעריי איז געווען אַ נייער פאַך אין וועגראָוו, וועלכן עס האָבן איינגעפירט די וועגראָווער סוחרים מאָטל ארענשטיין, משה יענטשמען, ציפּע מיינעמער, פראָדל די פיצערקע און אַנדערע. זיי האָבן פון וואַרשע געבראַכט וואָל, אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן צום שטריקן דערעס און די פאַרטיקע סחורה געפירט צוריק קיין וואַרשע. אין אָנהויב זענען געווען באַשעפטיקט גאָר ווייניק אַרבעטערינס. מיט דער צייט האָבן זיך נאָך אַרבעטערינס אויסגעלערנט דעם פאַך און נאָך סוחרים האָבן זיך מיט דעם אָנגעהויבן באַשעפטיקן. מיט דער צייט איז דאָס געוואָרן דער וויכטיקסטער פאַך אין שטאָט, עס האָבן זיך ביי דעם באַשעפטיקט הונדערטער פרויען, מיידלעך און אָפּילו קינדער. (עס איז געווען אַ שפּריכ־

וואָרט, אַז אַפילו קינדער אין די וויגן שטריקן דערעס).

די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע, ווייל זי איז געמאַכט געוואָרן בלויז מיט די הענט, און דער לוין אַ נידעריקער. כדי צו פאַרדינען עפעס מער, זענען די שטריקערינס געווען געצוווּנגען צו אַרבעטן ביז שפּעט אין דער נאַכט ביי אַ נאַפּט־לעמפּל (ווייל נישט אין אַלע הייזער איז געווען עלעקטריש ליכט).

נאָך פיל מי זענען געשאַפן געוואָרן צוויי פאַריינען: איינער אונטער דער השפּעה פון „בונד" און לייטונג פון אהרן־פייוול בלומענקראַנץ; דער צווייטער — אונטער דער השפּעה פון „לינקע פועלי ציון" און לייטונג פון שמואל פעלער.

נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען זענען די פאַריינען אַנערקענט געוואָרן פון אַלע סוחרים, וועלכע האָבן אַרויסגעגעבן וואָל צום שטריקן.

אין אָנפאַנג האָבן די פאַריינען געאַרבעט יעדער פאַר זיך. אָבער די אינטערעסן פון די אַרבעטאַרינס האָבן פאַרלאַנגט אַז זיי זאָלן אַרבעטן געמיינזאַם און סאָלידאַר. זיי זענען געקומען צו אַ פאַרשטענדיקונג און געאַרבעט צוזאַמען. אונטער דער לייטונג פון די צוויי אויבן־דערמאָנטע חברים.

דער פאַריין האָט עקזיסטירט ביז דער מלחמה אין וועלכער עס זענען אומגעקומען די מיטגלידער צוזאַמען מיט זייער פירער.

כבוד זייער אָנדענק.

ב. דער „בראַכאַוו־היים"

די „לינקע פועלי־ציון" זענען געווען די פאָפולערסטע און גרעסטע פאַרטיי אין וועגראַוו. דער שטענדיקער וווקס פון דער פאַרטיי האָט געשאַפן דאָס פּראָבלעם פון אַ פּאַסיקן לאָקאַל פאַר די פאַרשיידענע פאַרטיי־אינסטיטוציעס. צוערשט האָט זיך דער פאַרטיי־לאָקאַל געפונען אויף דער סטאַרווע־שער גאַס, שפּעטער אויף דער דייטשער גאַס און דערנאָך אויף דער סאָקאָלאָווער. נאָר דער יוגנט־לאָקאַל איז געווען שטענדיק אויף דער יידישער בלאָניע.

אין יאָר 5—1934 איז ענדלעך געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פאַר אַן אייגענעם „בראַכאַוו־היים" אויף דער טשיסטע גאַס.

הונדערטער געסט פון די אַרומיקע שטעטלעך מיטן פאַרטיי־פירער זרובבל בראש, וועלכער איז ספּעציעל געקומען פון וואַרשע, האָבן זיך באַטייליקט אין דער פייערלעכער גרונטשטיין־לייגונג.

די ספּעציעלע געלט־אַקציע האָט געסטאַיעט אויפצובויען נאָר דעם פאַרטער מיטן גרויסן זאָל פאַר אימפּרעזעס אוּן לאָקאַל פאַר די פאַרטיי־אינסטיטוציעס אוּן ביבליאָטעק.

די בוי־אַרבעט ווי אויך פענצטער, טירן, פאָדלאָגעס א. אַ. וו. זענען געמאַכט געוואָרן פרייוויליק.

אין די לעצטע יאָרן פאַרן חורבן, איז יעדן פרייטיק־צונאַכטס פאָרגעקומען אין „בראַכאַוו־היים" אַן עפּנטלעכע אוידיטאָריע אויף פאַרשיידענע פאָליטישע אוּן ליטעראַרישע טעמעס, אין וועלכער עס האָבן זיך באַטיילט הונדערטער אַרבעטער.

די אוידיטאָריעס זענען געוואָרן אַ שם דבר אין שטאָט אוּן געשטאַכן די אויגן פון דער פוילישער פאָליצייַ, וואָס קוועלט זיך נישט זיי צו פאַרווערן.

אינעם זעלבן זאָל זענען אויך אייגעאַרדנט געוואָרן גוט־באַזוכטע טעאַטער־פאָרשטעלונגען.

ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָט די פוילישע מאַכט רעקווירירט דעם „בראַכאַוו־היים" פאַר אירע צוועקן.

די נאַצישע הענקער האָבן חרוב געמאַכט דאָס הויז צוזאַמען מיטן גאַנצן יידישן וועגראַוו.

דער בראַכאַוו־הויז פון די לינקע פועלי־ציון אין וועגראַוו

יאסל שעדלינסקי (בוענאס־איירעס, אַרגענטינע)

דער קאמף פאר 8־שעה׳דיקן ארבעטס־טאג

אין וועלט־מלחמה־יאָרן. צו אַלץ געוואוינט מען זיך צו. איך קען אָבער נישט פאַרגעסן דעם שווערן אייַנדרוק וואָס ס׳האָט אויף מיר געמאַכט די ידיעה אַז אין וועלט־בתים פון שטאָט...

אַן יידן? אין פאַרלויף פון הונדערטער יאָרן האָט געוואַקסן און געוואָרצלט דאָס יידישע לעבן אין וועלט־בתים פון דאָקומענטן און זכרונות.

פון דעם גרויסן שלל מאַטעריאַלן, וואָס בעט זיך אונטער דער פעדער, און קען זיין מאַטעריאַל פאַר דער געשיכטע פון וועלט — וויל איך אַרויסנעמען צוויי מאַמענטן, אויף וועלכע ס׳איז כדאי זיך אָפצושטעלן: 1) דער אַנהויב פון דער פראָפעסיאָנאַלער באַוועגונג; 2) דער פוילישער באַקאָט אויף יידישע האַנדלס־הייזער.

פראָפ׳־פאַריין פון האַלץ־ארבעטער אין וועלט־בתים

ערשטע רייע, אונטן: יקותיאל פסמאנטער, שלמה ביאליסטאק, איטשע זאנטלויפער, חיים וואַרוב, ל. גראנאוויידסקי

צווייטע רייע: יעקב סקיבניעווסקי, שמחה וואַרום, קדיש שטשיגלאטשיק, מרדכי זאנטלויפער, מאיר־לייב שניידאוועד, יאסל שעדלינסקי, יצחק זאיאנץ, איטשע סרעברע, משה שזיוויצה.

דריטע רייע: אהרן דראבליאס, לייבטשע אלבום, סעבער, שטשיגלאטשיק, משה־אהרן באטשיאן, הערשל קאפלאן, ש. קאפלאן.

פערטע רייע, אויבן: אליעזר (?), מרדכי לאופער, אליעזר סעבער, שמואל וואלערשטיין, אברהם מאס, פישל גאלדמאן, נטע פטאק.

דער אָנהויב פון די פּראָפּעסיאָנאַלער באַוועגונג אין ווענגראָוו

אַלס אָנהויב פון אויפקלערונג און קריסטאַליזירונג אין די רייען פון די ווענגראָווער יידישע אַרבעטער קאָן מען רעכענען דאָס יאָר 1919 — ווען ס׳איז פּאַרגעקומען די אויפּ־קלערונג אין דער אַרבעטער־באַוועגונג אומעטום.

אין יענעם יאָר האָבן זיך באַוויזן אין ווענגראָוו די ערשטע פּאַרשטייער פון דעם אויפוואַכנדיקן אַרבעטער. דאָס זענען אַרבעטער־טויער און סינדיקאַלע פירער, וואָס זענען געקומען פון וואַרשע און אַרומגעפאָרן איבער דער פּראָ־ווינץ; געבראַכט אויפקלערונג צווישן די שטעטלדיקע אַר־בעטער און געלייגט דעם גרונדשטיין פון אַ סינדיקאַט אין יעדן אָרט וווּ זיי זענען געווען.

מחמת דעם וואָס אין ווענגראָוו זענען נישט געווען קיין גרויסע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, האָבן זיך די אַרבע־טער נישט געציילט אין די מאַסן. די דאָרטיקע אַרבעטער־שאַפט איז באַשטאַנען ס׳רוב פון געזעלן און לערן־יינגלעך ביי די דאָרטיקע בעלי־מלאכות — דער גרעסטער טייל סטאָליאַרעס, — וועלכע האָבן קיין גרויסע השגות ניט גע־האָט און מיט קיין גרעסערע פּאָדערונגען נישט געקומען צו זייערע בעלי־בתים — די בעלי־מלאכות, וואָס זענען אָפּט־מאָל אַליין געווען קרבנות פון נויט און אָרעמקייט.

פּריער האָט דער ווענגראָווער אַרבעטער בכלל נישט געווווסט פון ציילן די שעה׳ן וואָס ער הובעלט און זעגט, אָדער וויפל שעה ער קלאַפּט טשוועקעס אין די שיך.

ערשט די אויפקלערונג, וואָס עס האָבן געבראַכט מיט זיך די וואַרשעווער סינדיקאַלע טויער, האָבן אים די אויגן געעפנט; אָנגעוויזן אויף זיין פּינצטערער מערכה און — בעיקר — אויפן וועג וואָס קאָן אים פאַרהעלפן אין אָט דער לאָגע.

דאָס איז דער וועג פון פאַרייניקן אַלע אַרבעטער, אין שותפותדיקן און אָרגאַניזירטן קאַמף פאַר בעסערע אַרבעטס־באַדינגונגען און בעסער לעבן. אַלץ האָט מען געדאַרפט אָנהויבן פון בראשית: די ערשטע לאָזונג איז געווען:

דער קאַמף פאַר אַן אַכט שעה׳דיקן ארבעטסטאָג

דאָס איז געווען נייַ — בעיקר פאַר די בעלי־בתים. זיי האָט זיך נישט געוואָלט גלויבן און נאָכמער — האָט זיך זיי נישט געוואָלט נאָכגעבן.

„וועלן מיר איצט נאָכגעבן — האָבן זיי געזאָגט — ווער וויסט וואָס עס וועט זיי איינפאַלן וווייטער צו מאַנען?".

איז פאָרגעקומען דער ערשטער פאַרמעסט.

אין שפּיץ פון דעם קאַמף איז געשטאַנען דער סטאָליער־אַרבעטער — וועלכער איז געווען גרעסער אין צאָל און גרייַט דער ערשטער זיך צו אָרגאַניזירן. נאָך אים זענען געקומען די אַנדערע פאַכן און אים נאָכגעטאָן. דער וועג־גראָווער אַרבעטער האָט זיך אָרגאַניזירט, זיך פאַרמאַסטן — און אָפּגעהאַלטן זיין ערשטן זיג.

נאָך אַ עקשנותדיק־לאַנגדויערנדיקן שטרייק — עקשנות־דיק מצד ביידע צדדים — איז דער אַכט־שעהדיקער אַר־בעטסטאָג געוואָרן אַ פאַקט און דאָס איז געווען די ערשטע דערגרייכונג פון דעם וועגראָווער אַרבעטער.

דער ערשטער זיג האָט געמוטיקט דעם אַרבעטער און אים געלערנט, אַז בלויז דורך קאַמף — און נישט דורך כניעה און נאָכגיביקייט — קאָן ער אויסבעסערן זיין לאָגע.

שפּעטער זענען געקומען ווייטערע דערגרייכונגען: עס זענען געווען לוין־העכערונגען — צוליב וועלכע ס׳איז ווידער אויסגעקומען צו וואַרפן די אַרבעט.

די אָריענטאַציע, פאַרשטייט זיך, און די אָנווייזונגען זענען שטענדיק געקומען פון וואַרשע, פון דאָרטיקן פּראָפּע־סיאָנעלן פאַריין, וואָס האָט געטאָן און געזאָרגט, אַז אויך אין די פּראָווינץ־שטעט זאָל דער אַרבעטער זיין אָרגאַניזירט.

ס׳האָבן זיך אָבער אויך אָנגעהויבן אַרויסרוקן לאָקאַלע ווענגראָווער טויער, וואָס האָבן אַרויסגעווויזן אָרגאַניזיר־פעיקייטן.

פון יענע טעג נאָכן ערשטן זיג, איז מיר געבליבן אין זכרון דאָס נייַע און הערלעכע בילד, וואָס מען האָט יעדן אינדערפרי געקאָנט זען אויפן מאַרק:

כדי עס זאָלן שטרענג אָפּגעהיט ווערן די אַרבעטער־שעהן, פלעגן די אַרבעטער זיך צוזאַמענקומען יעדן פרימאָר־גן אויפן מאַרק, קעגנאיבער דעם פאַפּירגעשעפט פון הערשל פראָסט, און פינקטלעך — אַכט אַזייגער — פלעגן זיי אַרייַ־גיין צו דער אַרבעט.

די דאָזיקע פרימאָרגן־קאָנצענטראַציע איז שוין פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ פונקט וואו די אַרעבטער האָבן זיך באַגעגנט און אַראָפּגערעדט פון האַרצן אייַנער פאַרן צווייטן; ס׳פלעגן אַרומגערעדט ווערן געמיינזאַמע ענינים. עס איז געוואָרן אַ מין אַרבעטער־בירזשע. דער אַרבעטער איז שוין ניט געווען אייַנזאַם. אַזאַ איז געווען דער אָנהויב פון דער פּראָפּעסיאָנעלער אַרבעטער־באַוועגונג אין ווענגראָוו.

צבי צעלניקער (כפר־אתא)

ספארט און ספארט־קלובן

דער ספאָרט אין וועגגראָוו האָט זיך אָנגעהויבן צו אָנט־וויקלען אין די יאָרן 1925—1926. ס׳האָבן זיך געשאַפן גרופּן, וועלכע האָבן צונויפגעזאַמלט געלט און געקויפט אַ באָל, און אַזוי אָנגעהויבן שפּילן; די וועלכע האָבן קיין געלט ניט געהאַט, האָבן געמאַכט אַ באָל פון שמאַטעס און געשפּילט. דער שפּיל־פּלאַץ אי׳ז דאָן געווען נעבן בית־הקברות ביי דער קריסטליכער בלאניע. די „טויערן״ זענען געמאַכט געווען פון לאָנגע קאָפּאָטעס מיט יידישע היטלעך, וואָס די יוגנט האָט צו יענער צייט געטראָגן. יעדער האָט געצאָלט מאָנאָט־אָפּצאָל אין זיין גרופּע. פון צייט צו צייט פלעגט איין גרופּע מיט דער צווייטער שפּילן מעטשן. די נעמען פון די גרופּן זענען געווען אויפ׳ן נאָמען פון אָרגאַניזאַטאָר.

שוסטער, האָבן זיך אַוועקגעזעצט און געמומען מאַכן שיך. ווען איך בין אַריינגעקומען אין קלוב האָט ער אויסגעזען ווי אַ שוסטער־וואַרשטאַט, יעדער האָט עפּיס צוגעהאָלפן וואָס ער האָט נאָר געקענט. אין אַ וואָך צייט זענען פאַרטיק געווארן בלוזעס און שיך.

דער ערשטער אינסטרוקטאָר אין קלוב איז געווען יוסף ראָטמאַן, ער פלעגט אָנפירן גימנאַסטיק דריי מאָל אַ וואָך, ווי אויך שבת גאַנצפרי, און געלערנט מאַרשירן. דער ערשטער מעטש אין שטאָט איז געווען מיט אַ קאָלושינער מאַנשאַפט. מען האָט אַרויסגעקלעפט אַפּישן. אין שטאָט איז עס געווען אַ נייעס: שבת גייט מען שפּילן פוטבאָל; דער פּלאַץ איז נאָך נישט געווען אַרומגעצוימט. עס זענען געקו־

ספאָרט־גרופּע „שטערן״ אין וועגגראָוו (1926)

אין יאָר 1926 האָט זיך געשאַפן דער ערשטער ספאָרט־קלוב — „גוויאָזדא״ (שטערן) פון די שפּילער הערשל קאָפּלאַן, אברהם בארשטיין, נח קאָכאַן, איטשע שטיינבערג, מרדכי זילבערמאַן, דוד מאס, לייזער וועלוויל יעלין און נאָך אַ סך וואָס איך געדענק שוין נישט. האָט זיך דאָן געשטעלט אַ פּראַגע: ווי נעמט מען אוניפאָרם און פוטבאָל־שיך? עס איז געקומען אַ פּאַרזאַמלונג, מען האָט געמאַכט אַ געלט־זאַמלונג און געשאַפן געלט, דאָן איז מען אַריין אין אַ לעדער־געשעפט און געקויפט לעדער. און חברים שטעפער, מען אַ סך מענטשן, בילעטן האָט מען געצאָלט פרייוויליק.

*

עטלעכע יאָר שפּעטער פאָרן וועגגראָווער שפּילן אין שכנות׳דיקע שטעטלעך, און פון אַנדערע שטעטלעך איז מען געקומען קיין וועגגראָוו. דער טראַנספאָרט־מיטל איז דאָן געווען אַ פערד־און־וואָגן. אין דער צייט זענען אונטער־געוואָקסן יונגע שפּילער און אין שטאָט האָט זיך געשאַפן נאָך אַ קלוב — דער „הפּועל״.

אין יעדן קלוב זענען געווען עטלעכע סעקציעס. אין די

„גוויאזדא" איז געווען אַ שיינע גימנאַסטישע סעקציע פון יינגלעך און מיידלעך אונטער דער אָנפירונג פון זייליק גרונטרוי. עס זענען פאַרגעקומען עטלעכע אַרויסטריטן אין „דאָם ספאָרטאָווי". שפּעטער האָט זיך געשאַפן נאָך אַ קלוב, דער „מאָרגענשטערן", אַ גאָר יונגער קלוב. אַזוי אַז אויף דעם ספאָרט־געביט איז אין וועגראָוו אַ סך געטון געוואָרן. די יוגנט האָט געהאַלטן פון דער לאָזונג: „אין אַ געזונטן קערפער אַ געזונטער גייסט". עס איז נישט געווען קיין איין שטעטישער פאַרמעסונג ווי יידישע קלובן האָבן נישט געזומען אַן איינטייל (אין אַלע פאַרמעסטונגען זענען זיי אַרויס אַלס זיגער).

איך וויל דאָ דערמאָנען דעם פאַל מיט מאטל מרווקע (קאָזע). ווי אויף דעם שטעטישן סטאַדיאָן האָט מען אַוועק־געשטעלט אַ הויכן סלופ פון 8 אָדער 9 מעטער און אויך דעם סלופ האָט מען באַדאַרפט אַרויפקריכן. עס האָבן זיך דערויף פאַרמאַסטן אַ סך ספּאָרטלער, קריסטן און יידן. קיינער האָט נישט געקענט אַרויף. איין סטודענט איז אַפילו שוין געווען אַ 6 מעטער הויך, אָבער נישט דערגרייכט. ענדליך איז מאָטל אַרויף און אויפגעהויבן די פאָן פון סלופ.

אַרקע לויפער, האָט יעדעס יאָר געזומען דאָס ערשטע אַרט אין שווימען ביי די שטאָטישע פאַרמעסטונגען; איך און אַנדערע געדענקען, ווי עס האָט געשפילט די יידישע מיט די קריסטליכע רעפרעזענטאַציע. ביז צו די ערשטע העלפט האָבן די קריסטליכע ספּאָרטלער געפירט 2:1, נאָך די העלפט האָבן די יידישע ספּאָרטלער אויסגעגליכן און דער נאָך וועג עס איז שוין געווען אַ־3 פאָר די יידן, האָט זיך געמאַכט אַ געשלעג ווי מען האָט אַ סך צושפּאָלטן די קעפּ פון די ספּאָרטלער. דער יידישער ספּאָרט האָט געברענגט שטאָלץ און רעספּעקט די יידן אין שטאָט.

עס איז נישט געווען קיין איין יוגנט־אַרגאַניזאַציע אין שטאָט ווי עס זאָל נישט זיין קיין ספּאָרט־סעקציע. וועג עס איז געקומען שבת האָבן אַ סך געמאַכט אויספלוגן קיין יאַרניץ אין וואַלד אַריין, אויף אַ גאַנצן טאָג. וועג געדענקט נישט דעם מאי מאָנאַט ווי גאַנץ פרי איז די יוגנט אַרויס אויף די פעלדער אָנזאַפן זיך מיט די פרישע לופט פון דעם פרילינג וואָס האָט געפעלט אין די יידישע גאַסן?

איך וויל שטעלן אין דעם בוך אַ מצבה פאַר די אומגעקומענע ספּאָרטלער און יוגנט, טאַטעס, מאַמעס, שוועסטער און ברידער אויפן גרויסן קבר פון אונדזער ניט פאַרגעסליכן וועג־גראָוו.

ש. וואלפענזאן

געווען א מאל א שטוב

ווייטרויבס שטוב פאַרדינט אַ באַזונדער קאַפּיטל אין דער געשיכטע פונעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין וועג־גראָוו.

מ׳קאָן בשום אופן נישט אָנהויבן דערציילן וועגן דעם ברויזנדיקן יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין וועג־גראָוו נישט דערמאָנענדיק די וואַרעמע־אינטימיטעט פון דער דאָזיקער שטוב. דאָס הויז פון דער משפּחה וויינטרויב איז ראָוי דערמאָנט צו ווערן מיטן נאָמען „בית ועד" ווי מיר לייענען אין „פרקי אבות".

אין זכרון טויכן אויף פאַרזאַמלונגען, מחלוקתן וואָס זענען פאַרגעקומען אין וויינטרויבס שטוב, אַלץ שטעלט זיך אָוועק פאַר די אויגן מיט דער גאַנצער פרישקייט, פונקט ווי ס׳איז ערשט נעכטן געשען.

און וועג מ׳רעדט שוין וועגן דער זעלטענער „שטוב", מוז מען איר איינטיילן אין צוויי טיילן, וויל דאָס אַלץ וואָס איך וועל דערמאָנען, האָט זיך אָפּגעשפּילט אין צוויי פלעצער: אין דער גרויסער ראָזוריע, וואָס האָט געהערט צו דער משפּחה וויינטרויב, און אין זיין פריוואַטן הויז, וואָס איז געשטאַנען אויף דער סטאַרווישער גאַס.

די ראָזוריע איז געווען דער גרויסער „רשות הרבים" פון געזעלשאַפטלעכע ענינים. כמעט די גאַנצע שטאָטישע יוגנט פלעגט זיך קומען אַהין שערן — יוגנט פון פאַרשיידענע אַרגאַניזאַציעס און גרופירונגען. אויך דערוואקסענע, וואָס זענען טעטיק געווען אין פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע ריכטונגען. אַנהויבנדיק פון חסידים, מזרחיסטן, און מיט־גלידער פון פאַרשיידענע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס און ענדעקנדיק מיט בונדיסטן — האָט מען אַלעמען געטראָפן אין וויינטרויבס ראַזיר־שטוב, וואָס איז באַטראַכט געווארן אַלס „צענטראַל־פונקט" פאַר הייסע דעבאַטעס און אויפ־ברויזנדיקער פאַלעמיק.

אַלע קוואַלן פון מיין זכרון עפענען זיך איצט ספּאָנטאַניש אויף, און ס׳שטעלן זיך פאַר מיר אַוועק ווי לעבעדיקע עדות די טראַגישע טעג פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, בעת די גאַנצע יידישע יוגנט איז צוריקגעקומען אין שטעטל — יעדערער צו זיך אַהיים, צו דער אייגענער משפּחה, מיטברענגנדיק מיט זיך נאָציאָנאַלע אידעאַלאָגיעס, וואָס האָבן אין יענע טעג פאַרנומען דעם אויבן־אָן צווישן דער יידישער יוגנט.

אין יענער קאָנקיקער צייט איז דאָס יידישע לעבן געווען געזעלשאַפטלעך אויפגעוואַכט. כוואָליעס פון פאָגראָמען האָבן פאַרפלייצט דאָס יידישע לעבן. די רוסישע „דומעס" האָבן געברענט מיט אַנטיסעמיטישע העצעס קעגן יידן. אין קאָנגרעס־פוילן איז אָנגעגאַנגען אַ העפטיקע העצע־פאָליטיק און עס זענען אויסגעפירט געוואָרן באָיקאָטן אויף יידישן מסחר. די באַרימטע באָיקאָט־העצע „סוואי דאָ סוועגאָ".

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט טראַגיש

פאַר דער יידישער באַפעלקערונג אין פוילן. פאַרשיידענע אַנטיסעמיטישע אידעאַלאָגיעס האָבן ווי אַ פייל געטראָפן אין האַרץ פון דער יידישער גאַס.

אָט דער טיפער פאַלקס־צער ווערט אַריינגעבראַכט אין דער וואַרעמער בעל־הבתישער שטוב פון פאַמיליע וויינטרויב. דער פאָטער ר׳ הירש ז״ל, איז געווען אַ פראָגרעסיווער מענטש, און דערביי אויך אַ פאַרמעגלעכער יידּ, פון פאַך אַ געעדיקטער פעלדשער מיט אַ גרויסער יידישער קליענטור. 3 „מעשענע בלעכלעך״ האָבן באַצירט די טיר (אַ סימן פון אַן אָפּיציעלן לעגאַלן פעלדשער). זיינע פיר קינדער האָט ער דערצויגן אין יידישן און וועלטלעכן גייסט. אין זיין שטוב זענען שטענדיק באַהאַנדלט געוואָרן מאָדערנע יידישע פראָבלעמען.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה, האָבן זיך אַלע קינדער פון די ווייַנטרויבס באַטייליקט אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, זיי זענען צווישן די ערשטע וואָס גרינדן דעם „לינת־הצדק״, יידישע „פאַלקס־ביבליאָטעק״, און „בית־עם״. זיי זענען אויך צווישן די ערשטע וואָס גרינדן די „פועלי־ציון״־אַרגאַניזאַציע״. די עלטערע צוויי קינדער, פייגעלע און נתן, זענען אויסגעווויילט געוואָרן אַלס ראַט־מענער אין שטאָט־ראַט; דאָרט האָבן זיי געפירט אַ שטאָלצע בכבוד׳יקע טעטיקייט, אין נאָמען פון דער פועלי־ציוניסטישער פאַרטיי אין פוילן.

אין דער ראַזיר־שטוב פון די ווייַנטרויבס האָט מען געקאָנט ליינענען פאַרשידענע יידישע צייטונגען וואָס זענען דערשינען אין פוילן. פלעגן טאָקע יעדער פרייטיק פאָר־קומען העפטיקע שמועסן צווישן די קליענטן וואָס האָבן געהערט צו די פאַרשידענע פאָליטישע פאַרטייען. און דאָ טאָקע מוז מען דערמאָנען אַז די ווייַנטרויבס זענען שטענדיק געבליבן געטרייַ זייער פאָליטישער ריכטונג, אַפילו ווען דאָס האָט געשטערט צו דער הכנסה.

אין קעגנזאַץ צו דער ראַזוריע, וואָס איז געווען דאָס „פעלד״ פון פאַרטייישע־שלאַכטן, צוזאַמענשטויסן, איז די „שטוב״ ווייַנטרויבס געווען אַ וואַרימע, יידישלעכע נעסט פאַר די „פועלי־ציוניסטישע״ טוער. דאָרט זענען צוגעגרייט און פאָרמולירט געוואָרן אָלע ריכטונגען פאַר דער פאַרטיי־אישער טעטיקייט אין אונדזער שטאָט.

די פיינע עלטערן פון אָט דער טייערער „שטוב״, די מוטער און דער פאָטער, האָבן מיט איידלקייט טאָלערירט אין זייער היים דעם קאכיקן רעש פון די פאַרטיי־אַרבעטן. מיט באַזונדערער צניעותדיקייט פלעגט די מוטער אַלעמען פיין אויפנעמען, אָפּווישנדיק די גרענעץ פון „מיינס און פרעמדס״. דעריבער טאָקע האָט יעדער גאַסט זיך געפילט אין ווייַנטרויבס שטוב פונקט ווי בייַ זיך אין דער היים.

אין די צייטן פון פאָליציייאישע רדיפות, בעת די פ. צ.־אַרגאַניזאַציע פלעגט פלוצים בלייבן „היימלאָז״ אָן איר „אַרבעטער־היים״, אָן דער ביבליאָטעק און קיין שום אַנדער לאָקאַל איז נישט דערלויבט געוואָרן אויף צו פירן די טעטיקייט פון דער פאַרטיי, — איז די גאַנצע אַרבעט אויסגעפירט געוואָרן אין דער באַרימטער „שטוב״ בייַ ווייַנטרויבן אויף דער סטאַרווישער גאַס.

דאָרטן פלעגט מען אָפהאַלטן זיצונגען, אָנעמען רעזאָלוציעס, רעדאַגירן אויפרופן, פראָקלאַמאַציעס, צוגרייטן מיטינגען, אַרגאַניזירן די פאַרטיי־פרעסע, צוגרייטן פאַרשטעלונגען, מאַכן רעפעטיציעס, און פאַרזעצן די פאַרטיי־אַרבעט אומגעשטערט. פלעגן טאָקע די פאַרטיי־קעגנער לאָכן. זיי פלעגן זיך ווייַלען, אַז די פ. צ.־אַרגאַניזאַציע באַשטייט נאָר פון ווייַנטרויבס שטוב. אַפילו פאַרזאַמלונגען

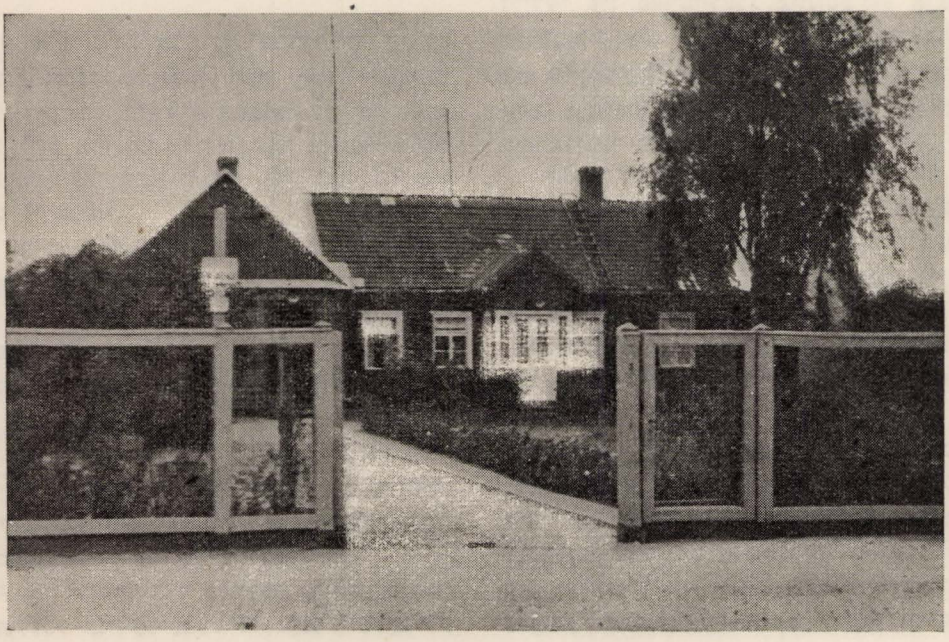

ווייַנטרויב׳ס שטוב

פון אַ גרעסערער צאָל חברים, פלעגן דאָרטן אָפּגעהאַלטן ווערן. חברים פון דער צענטראַלע, וואָס זענען געשיקט געוואָרן אַלס רעדנער קיין וועגראָוו, זענען קודם־כל אויפ־גענומען געוואָרן אין ווייטרויבס שטוב. צווישן אַנדערע געדענק איך פון דער שטוב די חברים בריסקמאַן און ניר־ראפאלקעס.

זייער אָפּט פלעגן כארַאלע געזאַנגען פאַרהילכן די גאַסן מיט נאַציאָנאַלן פאַטאָס, וואָס האָט זיך דערטראָגן פון די פאַרזאַמלטע אין דער וואַרימער אידילישער שטוב.

די זכרונות פון דער „שטוב" שניידן זיך איין אין לייב ווי אַ מעסער אוּן צערייסן דאָס האַרץ אויף שטיקער.

יעדער וועגראָווער, אין וועלכן לאַנד ער זאָל זיך נישט געפינען, אַז ער וועט איבערלייענען די אָנגעשריבענע שורות וועגן דער הערלעכער שטוב, וועלן אים געוויס פאַרפלייצן געפילן פון בענקשאַפט אוּן ליבע צו דער טייע־רער משפחה וויינטרויב, וואָס האָט געגעבן דעם יידישן וועגראָוו אָט די פאַלקסטימלעכע וווּנדערבאַרע „שטוב". אוּן געוויס וועט יעדער וועגראָווער ייד דערמאָנען מיט צער אוּן וויייטאָק דעם נאָמען וויינטרויב, וואָס איז אומגעקומען צוזאַמען מיט מיליאָנען פאַרמאַטערטע יידן אין פוילן.

ש. בן־זאב

געשטאלטן פון יידישע ארבעטער־טויער אין וועגראוו

מיר ברענגען קורצע שטריכן פון וועגראָווער אַרבעטער־טויער (לויט אלף־בית), דאָס רוב אומגעקומענע בעת דער נאַצישער אקופאַציע. אָדער געשטאָרבן וויי פון דער אַלטער היים:

מרדכי לעווארטאווסקי

געבוירן אין יאָר 1895 ביי שטרענג פרומע חסידישע עלטערן. זיין פאָטער געווען אַ גערער חסיד, געהאַט אַן אייגן הויז און בעקעריי אוּן געגעבן דעם זון אַ טראַדיציאָנעל־יידישע דערציאונג. זייענדיק נאָך גאַנץ יונג, ציט מרדכי'ן אין דער גרויסער שטאָט. ער פאָרט קיין לאָדז' אוּן ווערט דאָרט אַ קוואַליפיצירטער וועבער אוּן אַוווסטזיניקער סאָציאַליסט. קערט זיך צוריק אַהיים אוּן ברענגט מיט זיך דעם סאָציאַליסטישן אידעאַליזם, ווערט אַן אַקטיוויסט מיט־ווירקער אין אַרגאַניזאַציעס אוּן אינסטיטוציעס, באַזונדערס ווידמעט ער זיך דער נייַ־געגרינדעטער ביבליאָטעק.

טיילט דעם ביטערן גורל פון זיינע ברידער אין וועגראוו אוּן קומט־אום צוזאַמען מיט זיי.

משה מאנדלבוים

געבוירן אין יאָר 1896 ביי סוחרישע פרומע עלטערן. זיין פאָטער, ר' ישראל יצחק איז געווען אַן אַלעקסאַנדער חסיד. ווערט גאָר יונג אַ איבערגעצייגטער פועלי־ציוניסט אוּן נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין „לינת הצדק", ביבליאָטעק, בית־העם, בארַאכאוו־היים אוּן אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער.

פון יאָר 1923 ראָטמאַן אין שטאָט־ראַט אוּן שפּעטער אויך פרנס פון ועד הקהילה.

בעת דער נאַצישער אקופאַציע איז ער פון די ערשטע צו אַרגאַניזירן דאָס יידישע לעבן אוּן קומט־אום צוזאַמען מיט דער וועגראָווער קהילה אוּן אירע יידן.

משה מארקוספעלד

געבוירן אין יאָר 1894 ביי שטרענג פרומע עלטערן. זיין פאָטער, ר' אבא שאלקעס, שטאַמט פון דורות־חסידישע שוחטים. פאַרלאָזט פרי די היים אוּן דערשלאָגט זיך קיין וואַרשע אוּן ווערט אַ איבערצייגטער בונדיסט. לערנט אוּן לייענט פיל. בעתן ערשטן וועלט־קריג קומט ער צוריק קיין וועגראוו אוּן ווערט אַ טעטיקער עסקן, טרעט אַרויס מיט רעפעראַטן פאַרטיידקנדיק ענטוזיאַסטיש יידישיזם אוּן בונ־דיזם. איז אויך דער ערשטער גרינדער פון בונד אין וועג־ראוו. שפּעטער ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט. אין יאָר 1920 מוז ער זיך אויסבאַהאַלטן פאַר דער פוילישער מאַכט, קומט אַבער צוריק אוּן איז ווייטער טעטיק.

אַנטלויפט אין 1940 צוזאַמען מיט זיין משפּחה קיין רוס־לאַנד, ווערט קראַנק אוּן שטאַרבט דאָרט. פון זיין משפּחה האָט זיך געראַטעוועט נאָר זיין זון אברהם.

יצחק סקאלא

געבוירן אין יאָר 1895. זיין פאָטער איז געווען אַ איבערגעבענער חסיד אוּן געהאַט אַ בעקעריי אויף דער ראגאטקע. לערנט אין די בעסטע חדרים אוּן בתי־מדרשים אוּן איז ווארקער שטיבל. גאַנץ יונג באַקענט ער זיך מיט דער העברעאישער ליטעראַטור אוּן ווערט אַן ענטוזיאַסטישער ציוניסט. נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין „לינת הצדק", בית־העם, ביבליאָטעק, ווו ער טרעט אַרויס מיט ציוניסטישע רעפעראַטן.

ווערט יונג שווער קראַנק, אָבער אַ דאַנק זיין שטאַרקן ווילן ראָטעוועט ער זיך אוּן באַזעצט זיך אין וואַרשע אוּן ווערט סעקרעטאַר פון צענטראַלן „החלוץ". געהערט פאָליטיש צו דער התאחדות. קומט אָפּט קיין וועגראָוו אוּן באַאיינ־פלוסט שטאַרק די יוגנט צו חלוציזם אוּן עליה. נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער אונטערערדישער אַרבעט אין וואַרשעווער געטאָ אוּן אין זיין הערָאישן אויפשטאַנד אוּן פאַלט אויף זיין קאַמף־פאָסטן.

פישל פיינגאלד

געבוירן אין יאָר 1890, אין אַ שטרענג חסידישער היים. זיין פאָטער, ר׳ שלמה, געווען אַ גרויסער למדן און שאַרפער לובלינער חסיד, פאַרמאָגט אַן אייגן הויז און תמיד געווען אַרומגערינגלט חסידישע לומדים מיט וועלכע ער האָט פיל געלערנט.

פישל באָקומט אַ גאָר שטרענג טראַדיציאָנעלע דער־ציאונג, לערנט אין די בעסטע חדרים, זיין פאָטער נעמט אים מיט צום רבין. אייגנצייטיק אינטערעסירט זיך דער יונגער פישל מיט העברעאישער השכלה־ליטעראַטור — און וועלט צוגעצויגן צו דער חיבת־ציון באַוועגונג און שפעטער — צום ציוניזם. טראָגנדיק חסידישע מלבושים און שטאַרק פרום וועלט ער אַ פאַרברענטער ציוניסט, איז שטאַרק משפיע אויף זיין סביבה און העלפט די יוגנט זיך באַקאָנען מיט דער העברעאישער און ציוניסטישער ליטעראַטור. לערנט אַ מלאכה, וועלט אַ סופר און שרייבט ספרי־תורה און מגילות אוֹן ציט דערפון חיונה פאַר זיין משפחה.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער דעלעגאַט און שליח פון וועגנגראווער קאָמיטעט פאַר אַמעריקאַנער הילף. וועלט שפעטער אַקטיוו אין יידישן האַנטווערקער־פאַריין, יידישע פאָלקס־באַנק א. ד. גל.

געפירט אַן עכט יידיש פרום לעבן זייענדיק דערביי טריי דעם ציוניסטישן אידעאַל. ער איז טאַקע געווען דער ערשטער עולה פון וועגנגראוו. געקומען איין ארץ־ישראל אין יאָר 1925 און געאַרבעט אַלס סופר סת״ם. נפטר געווארן אין 1928 און געבראַכט צו קבורה אויפן תל־אביבער אַלטן בית־עולם.

מאטל קאפאוויץ

געבוירן 1892 ביי פרומע עלטערן. זיין פאָטער ר׳ הירש־לייב געווען אַ ארעמער האַראַפאַשניק. באַקומען אַ טראַדי־ציאָנעלע דערציאונג. מיטגעריסן פון דער רעוואָלוציע אין 1905 וועלט ער אַ איבערצייגטער סאָציאַליסט. אין יאָר 1914 מיטגרינדער פון „לינת הצדק״, ביבליאָטעק. בית־העם און די ערשטע פועלי־ציון אַרגאַניזאַציע. מאַכט דורך דעם גרויל־וועג פון זיינע ברידער אין וועגנגראוו ביזן טראַגישן סוף.

מענדל שעדלינסקי

געבוירן אין 1894 ביי ארעמע עלטערן. זיין פאָטער אַ פרומער בעל־מלאכה. איבערגעגעבן בלב ונפש דער טעטי־קייט פון „לינת הצדק״ אין די שווערע יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. שפעטער זאַמלט ער ביכער פאַר דער ביבליאָטעק. פאָרט אָפּ קיין אַרגענטינע נאָך פאַרן צווייטן וועלט שטורעם און דאָרט געשטאָרבן.

יהי זכרם ברוך והי״ד!

צבי באמער (חיפה)

מעכל וואַרשניטער – „חבר מעכל״

באַקאַנט אונטערן נאָמען „חבר מעכל״, געקומען פון שטעטל זאַראָמב. געווען דאָרט פאַרפאָלגט דורך דער פוילי־שער מאַכט צוליב זיין טעטיקייט אַלס טוער פון דער לינקער „פועלי־ציון״־אַרגאַניזאַציע. געזעסן אַ געוויסע צייט אין אַסטראָווער תפיסה.

אַנהויב די 30־קער יאָרן געקומען קיין וועגנגראָוו און געשטעלט זיך אין דער שפיץ פון דער לינקער „פועלי־ציון״־אַרגאַניזאַציע און געוואָרן אייגנער פון די פאָפולערסטע פערזענלעכקייטן אין שטאָט.

אַליין אַ בעל־מלאכה, אַ שניידער, וועלכער אַרבעט פון באַגינען ביז שפעט אין אָוונט, געפינט ער דאָך צייט צו ווידמען פאַר געזעלשאַפטלעך־פאַרטייאישער טעטיקייט.

האָט באַזיצט פיל וויסן (ממש אַ לעבעדיקע ענציקלא־פעדיע) פון זעלבסט־בילדונג און גלייכצייטיק אַ גלענצענ־דער אַרגאַניזאַטאָר און טאַלאַנטפולער רעדנער.

נישט געווען קיין געביט אין דער פאַרצווייגטער לינקע „פועלי־ציון״ פאַרטיי טעטיקייט — וואָס איז געווען די שטאַרקסטע אין וועגנגראָוו — אָן דעם אַקטיוון אָנטייל פון חבר מעכל. אונטער זיין אָנפירונג זענען פאַרגעקומען יעדן פרייטאָג־צונאַכטס אוידיטאָריעס אויף פאָליטישע און פאָפו־לער וויסנשאַפטלעכע טעמעס. ביי פאַרשיידענע קרייזן פון דער באָראָאוו־יוגנט האָלט ער אָפּ לעקציעס וועגן נאַטור־ווישנשאַפט, געאָגראַפיע, יידישע געשיכטע.

אין דער צוויייטער וועלט־מלחמה, וועו קיין וועגנגראָו קומט אַ גרויסער שטראָם פון פליטים פון די שטעט אוֹן שטעטלעך, וואָס ליגן נאָענט צו דער דייטשער גרענעץ, שטעלט ער זיך בראש פון שטאָטישן בירגער־קאָמיטעט צו באַזאָרגן די פליטים מיט שפייז און ווינונגען.

אין אָנהויב פון דער דייטשער אָקופּאַציע וועלט מעכלס היים פאַרוואַנדלט אין אַ דורכגאַנג־פונקט פון פאַרשיידענע פאַרטיי חברים פון וואַרשע, לאָדזש, וועלכע זענען אַריבער אויף דער סאָוויעטישער זייט.

אויך ער קערט זיך צוריק קיין זאַראָמב, וווּ ס׳זענען געווען די סאָויעטן. ער איז מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און געפאַלן אין קאַמף מיט די נאַצישע בעסטיעס.

כבוד זיין אָנדענק.

קלמן קאמאשנמאכער

(ז׳ פאלקס צייטונג 1926 נר׳ 60 *).

געשטאַרבן מיט דעם „נאַטירלאַכן״ טויט פון אַ פּראָ־לעטאַריער, געפאַלן אויפן פאַסטן, ווי אַן אַלטער זעלנער.

שטיל און לאַנגזאַם איז ער אויסגעגאַנגען פון הונגער, קעלט און דחקות. מיט וועלכע די היינטיקע וועלט באַלוינט די פּראָדוצירער, די, וואָס שאַפן פאַר איר פאַרמעגן און רייכטום.

העכער צוויי צענדליק יאָר איז דער דאָזיקער זעלנער געשטאַנען אויף זיין פּאָסטן אויפן אַרבעטס־פראָנט. זיינע כוחות האָט ער אַוועק־געלייגט אין שמוציקן ווערק־שטוב, זיינע מוסקולן, שווייס און בלוט זענען יאָרן־לאַנג איבערגע־שאָפן געוואָרן אין סחורות, אין רייכטום, רייכטום און פאַר־מעגן פאַר אַנדערע, אָבער נישט פאַר זיך. די צוויי צענדליק יאָר שוועבט פּראָצעס האָבן אים נישט געקענט פאַרזיכערן קיין ברויט צו זעט, קיין דאַך איבערן קאָפּ, קיין געלעגער צום שלאָפן. ער איז זיין גאַנץ לעבן אָפּגעקומען אין די ענגע וואַרשטאַטן. אין שטענדיקער דחקות און נויט, ביז ער האָט שטיל און אומגערעכט אויסגעהויכט זיין לעצטן אָטעם אויף דעם דאָזיקן גרויזאַמען, רחמנותלאָזן אַרבעטס פּראָנט.

יאָרן־לאַנג האָט די „פּראָלעטאַרישע קרענק״ געפרעסן זיינע לונגען, צעשעדיקט זיין אָרגאַניזם, געזויגן זיין לעבנס־זאַפט. דער שווינדזוכט צו הילף זענען געקומען אַרבעטסלאָ־זיקייט, הונגער. די שטענדיקע זאָרג, וווּ איבערצונעכטיקן אַ נאַכט, ביז זיין געבראָכענער אָרגאַניזם האָט נישט אויס־געהאַלטן, און זיין לעבן איז אויסגעלאָשן געוואָרן.

אָבער קלמן איז נישט געווען קיין בלינד ווערקצייג אין דער סטיכישער פּראָדוקציע־סיסטעם. ער איז נישט געווען קיין פשוטער זעלנער אויפן אַרבעטס־פראָנט. קלמן איז געווען אַ באַווּסטזיניקער פּראָלעטאַריער. אַ מוטיקער קעמ־פער קעגן די היינטיקער וויסטער אָרדנונג. אַן איבערצייג־טער סאָציאַליסט, אַן אַנטשיידענער רעוואָלוציאָנער.

פון זיינע יינגלשע יאָרן (קלמן איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1892 אין וועגראָוו, בייַ שעדלעץ). שוין צו 14—15 יאָר, שליסט ער זיך אָן אין דער קעמפּנדיקער מחנה פון יידישן פּראָלעטאַריאַט, וואָס איז אָרגאַניזירט אין „בונד״. ער ווערט אַ טעטיקער מיטגליד אין דער בונדישער אָרגאַניזאַציע. ער מאַכט מיט מיט זייַנע באַווּסטזיניקע חברים דעם רומפולן, מאַרטירערישן און העלדישן וועג פון יידישן אַרבעטער־קלאַס און טרעט נישט אָפּ פון דעם דאָזיקן וועג ביז דער לעצטער מינוט פון זיין לעבן.

אָט דער דאָזיקער באַווּסטזיין פון אַ קעמפער וואָס גיט אָפּ זיין לעבן פאַר אַ נייַע, ליכטיקער און פרייַ וועלט. אָט דער אינערליכער שטאָלץ פון אַ מענטשן וואָס איז דורך אונ דורך דורכגעדרינגען מיט אַ גרויסער און שענער באַפרייַ־אונגס־מיסיע: אָט די זיכערקייט פון אַ סאָציאַליסט, וועל־כער צווייפלט נישט אויף קיין איין רגע אין דער אומפאַר־מיידלאַכקייט פון סאָציאַליסטישן נצחון. —

אָט דאָס אַלץ האָט אונטערגעהאַלטן זיינע קנאַפּע כו־חות; דאָס אַלץ האָט געהויבן דעם מוט ביי קלמן קאַמאַשנמאַכער. האָט אים אָנגעפּילט מיט אינערליכער באַפרידיקונג און לויטערער ליכטיקייט. ער, דער הונגערי־קער און תמיד היימלאָזער אַרבעטער, האָט געקוקט אויף דער וועלט מיט אַזעלכע גוטע, לייכטנדיקע אויגן, מיט אַזאַ ליבלאַכן שמייכל אויף די ליפּן.

קלמן קאַמאַשנמאַכער איז געווען אַ באַווּסטזיניקער אַרבעטער. און ער האָט טאַקע זיך געריסן מיט אַ פאַרצערנ־דיקן דראַנג צו ביכער, צו בילדונג, צו וויסן און קענטעניש.

קלמן איז געווען אַן אוממיטלבאַרער רעוואָלוציאָנער, אַ ליידנשאַפטליכער שונא פון דער קאַפּיטאַליסטישער וועלט. גאַנץ אָפּט האָבן אים זיינע אויפגעבראַכטע געפילן געשטויסן צו עקסטרעמע אַקטן. נישט זעלטן האָט זיין האַרץ באַקומען אַן איבערגעוויכט איבערן קאָפּ. אין יאָר 1921, וועגן די פאָליטישע חילוקי־דעות אין „בונד״ האָבן דערגרייכט זייער העכסטער וועגדונג, האָט קלמן פאַרטרעטן דעם עקסטרעמען פליגל אין דער פאַרטיי און האָט זיך געשטעלט אין דער שפּיץ פון דער „קאמבונדיסטישער״ פראַקציע. אָבער קוים איז פאַר קלמנען קלאָר געוואָרן, אַז די, וועלכע האָבן אינסצענעזירט דעם „קאמבונד״ זענען אויסן בלויז דעם „בונד״ צו שפּאַלטן, די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג צו צעברעקלען און צעשטויבן, האָט ער זיך אָפּגעשאָקלט פון „קאמבונד״. האָט עפּנטלעך אָנערקענט זיין פעלער און ער האָט זיך צוריק געשטעלט אין די רייען פון „בונד״. ער איז פאַרבליבן אַ טרייער און אַקטיוואַר מיטגלידער פון וואַרשע־ווער קאָמיטעט. ביז דער לעצטער מינוט פון זיין לעבן האָט ער די בונדישע פאָן נישט אַרויסגעלאָזן פון זיינע הענט.

קלמן קאַמאַשנמאַכער, אונטער דעם דאָזיקן ביי נאָמען פון זיין אַרבעטס־פראָפעסיע, איז ער געווען באַקאַנט און פאָפולער צווישן די בריסטער יידישע אַרבעטער־קרייזן. און דער דאָזיקער ביי־נאָמען איז געווען ווי אָנגעמאַסטן צו זיין אויסגעשפּראָכענער פערזענלאַכקייט.

קלמן קאַמאַשנמאַכער האָט אין זיך פאַרקערפּערט אַלע ליידן און אידעאַלן. די ערלאַכקייט און ענטוזיאַזם פון יידישן אַרבעטער־קלאַס. די יידישע אַרבעטער וועלן אים, קלמנען, זיינע געפילן און זיינע אידעאַלן, פאַרקערפּערן אין זייערע מעשים און זיינע ווערק.

* געשריבן ווי אַן הספּד צו קלמנס טויט.

„החלוץ הצעיר" אין ווענגראָוו

„השומר הצעיר" יוגנטליכע מיט זייערע אַנפירער

געזעלשאפטליכע, קולטורעלע
און עקאנאמישע טעטיקייט

אהרן זילבערשטיין (בוענאָס־איירעס, אַרגענטינע)

חברת „הכנסת כלה"

חברת „הכנסת כלה" וואָס האָט זיך פֿאַרנומען מיט געבן אויסשטייער און פֿראַוען די חתונות פון אָרעמע כלות, איז אַן ספּק געווען די לעצטע חברה אין וועלט־גראָוו. נאָך יאָרן פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט קיינער פונעם עלטערן דור נישט געדענקט, וועלכע חברה איז געגרינדעט געוואָרן.

אַלס באַוויזן פֿאַר דער לאַנגער טראַדיציע פון דער חברת הכנסת כלה קען אויך דינען די אייגענטימלעכע פֿאַרם אין וועלכער זי האָט געשאַפֿן די מיטלען צו פינאַנסירן איר טעטיקייט. מאַנאַטלעכער אָפּצאָל איז נישט געווען אין געבן. צו יעדער חתונה זענען דעלעגירט געוואָרן צוויי פֿאַרשטייער, וועלכע זענען געקומען מיט מאַסקעס אויף די פּנימער, און האָבן „באַאַרבעט" די טישן ביי וועלכע ס׳זענען געזעסן די געסט. אָנגעהויבן פון ערשטן גאַסט האָבן זיי אַוועקגעשטעלט פֿאַר אים אַ צדקה פושקע און געוואָרט ביז ער האָט געעפּנט דעם טייסטער און אַריינגעוואָרפן אַ שיינע מטבע. אויב די זאַמלער האָבן געהאַלטן, אַז די באַשטייַערונג איז צו נידעריק, פלעגט דער צווייטער זאַמלער אַ קלאַפּ טון אין טיש מיט אַ שטעקן. דער קלאַפּ האָט באַדייט, אַז די זאַמלער וועלן נישט וווייטער גיין ביז דער גאַסט וועט נישט העכערן זיין באַטייליקונג. דער קלאַפּ האָט זיך געקענט איבערחזרן דריי מאָל און יעדעס מאָל האָט דער איינגעש־פֿאַרטער און קאַרגער גאַסט וויידער געעפּנט זיין בייטל ביז די פושקע איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן פֿאַר אַן אַנדערן גאַסט א. אַ. וו.

אומגעפער מיט זעכציק יאָר צוריק האָבן די מער אויפֿ־געקלערטע מיטגלידער פון דער חברה אָרגאַניזירט אַ מכירת־יוסף־שפיל טראָץ דער קעגנערשאַפֿט פון די פרומע עסקנים. דאָס איז אייגענטלעך געווען די ערשטע טעאַטער פֿאַרשטע־לונג אין וועגגראָוו.

אָט עטלעכע אָנטיילנעמער אין דער דאָזיקער אַזוי־צוזאָגן היסטאָרישער פֿאַרשטעלונג: מרדכי בערגמאַן (קאָטער), ראובן בראוורמאַן (פֿאַרמעטמאַכער), דוד גינגאָלד (גלאנצער — מנשה גינגאלדס פאטער), לייבל ציבולאַרז (פינקלער), לייזער פיינגאלד און אַנדערע.

דער דערפֿאָלג איז געווען אַ קאָלאָסאַלער. יאָרן לאַנג פלעגן פרויען זינגען די קופלעטן פון מכירת־יוסף, און אויך דאָס האָט אַרויסגערופן דעם צאָרן פון שטרענג אָרטאָדאָקסישע יידן.

טראָץ דעם, וואָס אין דער פֿאַרשטעלונג האָט זיך נישט באַטייליקט אַפילו קיין איין פרוי, איז זי דאָך באַטראַכט געוואָרן דורך די פרומע אַלס פריצת גדר, און וועגגראָוו האָט געהאָט לאַנגע יאָרן אַ טעמע צו רעדן.

חברת „הכנסת כלה" מיט אירן אייגנאַרטיקן טעטיקייטס שטייגער איז געווען אַ זאַפּטיק קאַפּיטל פֿאָלקלאָר און פֿאָלקס־טימלעכקייט.

„בית־לחם" און „טאז"

חברה „בית־לחם" — געגרינדעט אין יאָר 1926 דורך יעקב רייזמאן, ישראל הירש שניאדאוור, לייזער גורקע, אהרן דוד ראדאשינסקי, אברהם פיינגאָלד, אברהם־יוסף פיינגאלד און אַנדערע.

„בית־לחם" האָט פֿאַרמאָגט אַ גאַנצן שטאָב וויזיטאַנטן, וועלכע האָבן באַזוכט די נויטבאַדערפֿטיקע הייזער אויף גאָר אַ דיסקרעטן אופן און געבראַכט די אמת׳ע ברידערלעכע הילף: שפּייז, האָלץ און אויך הלוואות אין מזומן.

ס׳איז געווען דער אמת׳ער „מתן בסתר".

יונה פרידמאַן, וואָס איז געווען אַ טיכטיקער וויזיטאַנט, דערציילט ווי אַזוי די זאַך איז צוגעגאַנגען. דער וויזיטאַנט פלעגט כלומרשט פֿאַרבאָנדזשען אין אַ אָנגעגעבענער שטוב, זיך אַנטשולדיקן פֿאַרן טעות און אין איינוועגס זיך דיסקרעט אַרומגעקוקט און אויסגעפרעגט וועגן פֿאַרשיידענע ענינים און אַזוי אַרום זיך דערוווסט די לאַגע אין וועלכער די פֿאַמיליע געפינט זיך. די פּראַקטישע נויטיקע הילף איז שוין גאָר שנעל דערלאַנגט געוואָרן.

יידן פון פֿאַרשיידענע אַנשויאונגען אוּן ריכטונגען — רעליגיעזע און פרייע — זענען געווען פֿאַראייניקט אין דער גרויסער הומאַניסטישער טעטיקייט שלא על מנת לקבל פרס. צו דער הילף פון דער געזעלשאַפט איז געשטאַנען אַ גרויסער שטאָב פון אַנאָנימע טוער — וויזיטאַנטן. איינער פון זיי איז געווען אונדזער באַליבטער חבר יונה פרידמאַן, וועלכער איז ממשיך זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אויך אין בועגאָס־איירעס, אויף פֿאַרשיידענע געביטן און בפרט צווישן לאַנדסלייט אין אַרגענטינע.

פון רעכטס צו לינקס: אריה־וועלוועל פיינגאָלד, אברהם גאָנשאָר, נחמה קליין, פרץ פראוודע, דינה רייזמאן, (אומבאַקאַנטער), ב. וואַטמאַכער

„ט א ז"

אַ שוועסטער־אָרגאַניזאַציע פון „בית־לחם". געגרינדעט אומגעפער אין דערזעלבער צייט. די גרינדונג־פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען ביי ר׳ יעקב רייזמאן אין הויז. די ווייטער־דיקע אָרבעט איז געפירט געוואָרן ביי ר׳ איטשע פויגל אין דער באָרימטער סוכה, מיט די קאָליר־טע שויבן און שיינע מאָלעריי־ען.

אין דער דאָזיקער סוכה, האָבן אַ גרופּע יונגע פרויען און מיידלעך — מאָדערנע נשים צדקניות, לויט דער איניציאַטיוו פון ה. גאָנשאר. געלייגט דעם גרונדשטיין פון דער גרעסטער הילפס־אָרגאַניזאַציע וואָס וועגנראוו האָט אַמאָל פאַרמאָגט. דער ערשטער מיטגלידס־שטייער איז באַשטאַנען פון 5 גראָשן אַ וואָך, וועלכער איז שפעטער פאַרגרעסערט געוואָרן.

„טאָז"־קינדער אין אַ פורים פאַרשטעלונג, מיט זייער דערציערין

די גרינדערס זענען געווען: באלטשע מארקוספעלד, דינה רייזמאן, די שוועסטער גרייווער, ר׳ מנדל קליינס טאכטער, פרומע שטיינבערג, חיה טויבע פרידמאַן. די מיטאַרבעטערינס — אסתר פעלער־שטוכמייסטער, ליבע ליאס, רחל־לאה וואַרשניטער און אַנדערע.

די ערשטע אויפגאַבע איז געווען — פאַרטיילן אומזיסט צווישן די קינדער פון אַרעמע עלטערן אַ גלאָז מילך מיט ברויט און פוטער. פאַר קראַנקע קינדער און אויך פאַר עלטערע האָט די אינסטיטוציע געשיקט אין שטוב אַריין מעדיקאַמענטן און פאַרשיידענע פראָדוקטן.

ד״ר שמואל מעלכיאר

געווען טעטיק אין דער פאַרטיזאַנען־באַוועגונג, אין רוסלאַנד; נאָכן קריג — געקומען קיין ישראל און געאַרבעט אין קופת־חולים (קראַנקען־קאַסע). נפטר געווארן אין עלטער פון 46 יאָר.

מיט דער צייט האָט זיך די אינסטיטוציע פאַרברייטערט. ר׳ איטשע פויגל האָט אָפגעגעבן נאָך עטלעכע צימערן (אומזיסט), ווו מ׳האָט אייניגעאַרדנט א קליניק מיט אַלע נויטיקע אינסטאַלאַציעס (קורצע שטראָמען, אולטראַווייאָלעט־שטראָמען, רענטגען, ציין־קליניק א. אַ. וו.) דער לייטער פון דער קליניק איז געווען דאָקטאָר מעלאכיאר ז״ל, אַ יונגער מעדיקער, אַ אידאַליסט, וועלכער האָט זיך ממש מקריב געווען פאַר די וועגנגראַווער קינדער. מ׳האָט געגרינדעט אַ זומער־קאָלאָניע פאַר שוואַכע קינדער אין לודווינאַוער וואַלד.

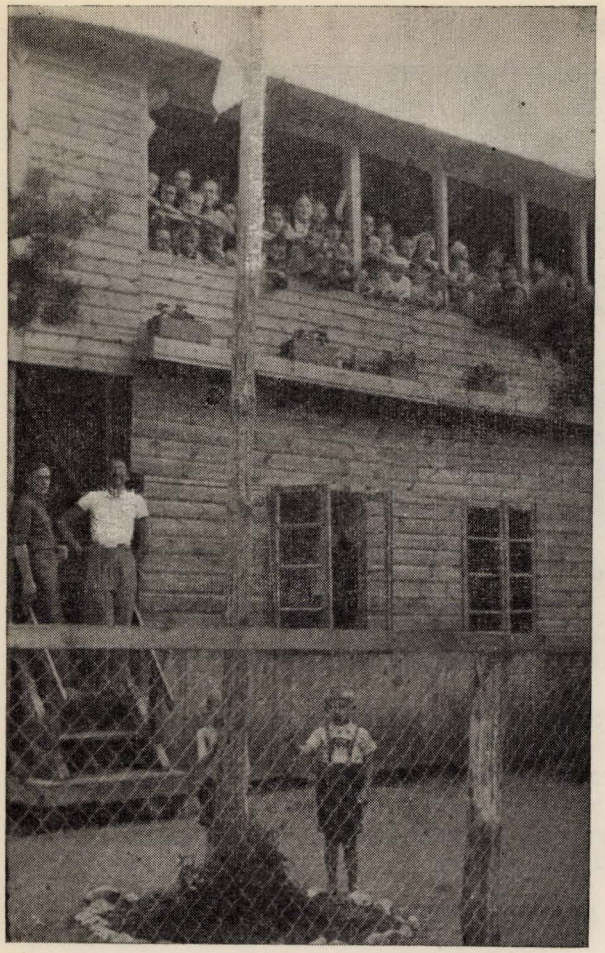

„טאַז״־קאָלאָניע אין יאַרנעצער־וואַלד

די יידישע ראַטמענער האָבן אויסגעפועלט אַ סובסידיע ביים וועגנגראַוער מאַגיסטראַט. מ׳האָט אויך געקויפט אַ אייגן פלאַץ אין יארנעצער וואַלד און איינגעאַרדנט דאָרט אַ גרעסערע קאָלאָניע מיט מער באַקוועמלעכקייטן. דאָרט זענען אויך אויפגענומען געווארן קינדער פון פאַרמעגלעכע עלטערן פאַר אָפצאָל.

אהרן רייזמאן ז״ל

„תרבות״ אין וועגנגראוו

אין יאָר 1920 אָדער 1921, האָט אַ גרופּע חברים־ציוניסטן, וועלכע זענען געזעסן אין דער שטוב פון שרייבער פון די שורות, באַשלאָסן צו גרינדן אַ „תרבות״־שול אין וועגנגראוו. באַטייליקט אין געשפרעך האָבן זיך ש. האַלבערשטאַט, מ. זימאן, א. ש. וויינטרויב, ברוך פרידער ז״ל.

באַלד אין די ערשטע טעג האָבן זיך פאַרשריבן איבער 50 תלמידים. ס׳זענען געזאַמלט געווארן ביכער און אַזוי אַרום איז געשאַפן געווארן אַ ספריה (ביבליאָטעק). ס׳איז פאַראַרדנט געווארן, אַז די קינדער וועלכע לערנען אין די פוילישע שולן זאָלן אָפגעבן 4 שעה אין טאָג פאַר עברית, תנ״ך און אַנדערע יידישע לימודים. דער ערשטער העברעאישער מורה (לערער) ביי אונדז איז געווען פורמיינסקי ז״ל. פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט געהאַט אַ חתימת זקן... פונדעסטווייניגער האָבן די „אגודה׳ניקעס״ געפרופן אונדזער שול „חדר מסוכן״ (געפערלעכער חדר).

גלייכצייטיק האָבן מיר געגרינדעט אָוונט־קורסן פאַר

אַ בלימעל־טאָג פאַר „גאולת־העמק"

פון רעכטס צו לינקס (ערשטע רייע אויבן): גוטגאָלד, מאיר־שלום מאנדלבוים, הערש־פסח פאסמאנטער,
הודעס באנדע, חיה לוין (אין ישראל), זאב מאנדלבוים (אין ישראל), סאקאלאוו
צווייטע רייע: ל. וויערניק, (אין אַרגענטינע), מרדכי זיימאן, שרה רייזמאן (אין ישראל), אהרן רייזמאן
(נפטר געוואָרן אין ישראל), ל. רייזמאן, מאנדלבוים
דריטע רייע: מינדל פיינגאָלד, שרה באס (אין טשיקאַגאָ), סימע נארטמאן, מ. בלאכמאן (אין טשיקאַגאָ),
פאלא און יצחק בילאַבסקי (אין קאַנאַדע)

אַ בלימעל־טאָג פאַר „תרבות"

פון רעכטס צו לינקס (שטייען, אויבן): זילבערשטיין, (אומבאַקאַנט), פראוודע, האלבערשטאט און פרוי,
פרץ פראוודע'ס פרוי, שרה רייזמאן, אהרן רייזמאן ז"ל, זיימאן.
צווייטע רייע: צפורה לעווינער, אסתר לעוו (פשעפיורקא), חוה לעווינער, א. בלאכער, חומה סעגאליק
דריטע רייע: אסתר האפענגארטן, מלכה סעגאליק, גיטל ראדזינסקי (געשטאָרבן אין ישראל), מ. ווערנער,
פיעקארזש, זאב מאנדלבוים, יוסף לעווין, אסתר פשעפיורקא

דערוואָקסענע צום לערנען רעדן און שרייבן העברעאיש, און ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און העברעאיש האָט געק־לונגען אין די גאַסן פון וועגגראוו. צו די קורסן זענען געקו־מען יוגנטלעכע פון חסידישע און לינקע קרייזן.

באַלד איז געווען נויטיק צו דינגען אַ נייעם, גרעסערן לאָקאַל הינטער שטאָט, ווו ס׳האָבן זיך געפונען די פאַרשיידענע ציוניסטישע פאַרטייען, דער „החלוץ" און „השומר הצעיר". ס׳זענען געקומען רעדנער און שליחים פון „החלוץ" פון ארץ־ישראל, ווי בנארי, בנדורי, מרדכי יפה. די הנהגה הראשית פון „השומר הצעיר" אין וואַרשע האָט גע־שיקט אלס אינסטרוקטאָר משה תמרי (טייטעלמאַן), וועלכער איז געבליבן אַ לענגערע צייט .

די ציוניסטישע אַרבעט האָט געבליט. ס׳זענען געקומען צו אונדז אַזעלכע פירער ווי יצחק גרינבוים, ד״ר יצחק שיפער הי״ד. אין ענייגים פון קק״ל איז געקומען הרב האגער ז״ל, כדי צו באַוועגן דעם „מזרחי", אַז ער זאָל אויפ־הערן בויקאָטירן דעם קק״ל, ווייל זיין אָנפירערין איז געווען אַ פרוי — שרה רייזמאן...

ס׳איז געגרינדעט געווארן דער „עובד ציוני" מיט משה פשעפיורקא ז״ל בראש — מסתמא אַ דאַנק „תרבות", ווו זיין טאָכטער אסתר ז״ל איז געווען גאָר טעטיק. צו דער זעלבער צייט האָט די יידישע יוגנט געמומען פאָרן אויף הכשרה און גרייטן זיך צו עליה. גרויס איז געווען די שמחה ווען פון ארץ־ישראל איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז ביי אונדזערע ערשטע חלוצים דאָרט, פאַמיליע מאנדלבוים, איז געבוירן געווארן אַ דרילינג.

אין טאָג פון סאן־רעמא און דער באַלפור־דעקלאַראַציע האָבן יידן פאַרמאַכט די קראָמען, אָנגעטון שבת־מלבושים און זיך פאַרזאַמלט אין שוהל־הויף, ווו ס׳האָבן געהאַלטן רעדעס די ברידער ניימאַן און דער ראש־ישיבה איטשע שפיגלמאן. פון אַלע שטובן האָט מען געבראַכט גאָלד און זילבער און ווען ישראל לייב טייבלום האָט אַלץ דאָס געבראַכט אין אַ זאַק אין די צענטראַלע אין וואַרשע, האָט מען אים דערקלערט, אַז וועגגראוו האָט איבערשטיגן אַפילו גרויסע שטעט.

די פאַרבליבענע אין וועגגראוו ציוניסטישע עסקנים האָבן נישט זוכה געווען צו זען זייערע אידעאַלן פאַרווירקלעכט אין מדינת ישראל. זיי זענען מיט זייערע משפחות אומגעקומען צוזאַמען מיט אַנדערע ברידער אונדזערע. לאָמיר מיט כבוד דערמאָנען זייערע נעמען: ש. האלבערשטאט, א. ש. ווייב־טרויב, פורמיינסקי, מרדכי זיימאן, משה פשעפיורקא.

יהי זכרם ברוך!

אהרן זילבערשטיין

פון וואס א שטעטל האט געלעבט...

וועגגראָוו איז געווען אַ שטעטל פון פיל יידישע אַרבעטער און האַנטווערקער. אָבער נעבן די ספּעציפיש יידישע באַרופן און באַשעפטיקונגען, ווי שניידערס, בעקערס, שמידערס, שלאָסערס, בלעכערס א. אַ. וו., זענען געווען דריי כמעט מאָנאָפּאָליסטישע אינדוסטריעס, כאַראַקטעריס־טיש פאַר די וועגגראָווער יידן.

גאַרבעריייַן

די גאַרבער־אינדוסטרי האָט געהאַט טראַדיציע פון דורות אין וועגגראָוו, און האָט זיך געפונען הונדערט פראָצענט אין יידישע הענט און יידן האָבן אין איר געאַרבעט. די יידישע גאַרבעריייַן זענען געווען אַ שם דבר אין פוילן און זייער פראָדוקציע איז געווארן פאַרקויפט אויך קיין רוסלאַנד.

ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די קלענערע און גרעסערע אונטערנעמונגען געאַרבעט יעדער פאַר זיך. אין יאָר 1916 האָבן זיי זיך פאַראייניקט און אינסטאַלירט די ערשטע קאָאָפּעראַטיוו פאַבריק מיט דאַמף־קעסלען און מאַדערנע מאַשינען און איינריכטונגען. מיט דער צייט האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין קאָאָפּעראַטיוו כמעט אַלע פריוואַטע גאַרבעריייַן.

די וועגגראָוער גאַרבער־אינדוסטריע איז געווען אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין דער פוילישער עקאָנאָמיע און האָט גענאָסן פון אַלגעמיינער אָנערקענונג.

די הונדערטער יידישע אַרבעטער, וועלכע האָבן גע־אַרבעט אין דער גאַרבער־אינדוסטריע, האָבן זיך קאָנצענט־רירט אין דער גאַרבער־גאַס און אין די אַרומיקע געסלעך. דאָס זענען געווען אמתע האָרעפאָשניקעס מיט מאָזאָלעסדיקע הענט, יידישע פראָלעטאַריער, וואָס האָט צוגעגעבן דעם יידישן לעבן אין שטעטל אַ ספּעציפישן קאָלאָריט.

פאַרמעט־מאַכעריי

די פאַרמעט־מאַכעריי איז אייגענטלעך געווען אַ קליינער אָפּצווייג פון דער גאַרבער־אינדוסטריע. בסך־הכל האָט זי באַשעפטיקט פון זעקס ביז אַכט משפחות, וועלכע האָבן געאַרבעט מיט אייגענע כוחות, און באַשעפטיקט נאָר משפחה מיטגלידער.

דאָס איז געווען אַן אָרעם פאַך. ביי עטלעכע פאַרמעט־מאַכער, זענען די ווייק־פעסער (קאדקעס) געשטאַנען אין דער ווויק־שטוב און פאַרפעסטעט די לופט מיט זייער געשטאַנק.

תשמישי קדושה (סופרים און בתניקעס)

דאָס שרייבן מזוזות, ספרי־תורה, פרשיות און אויס־אַרבעטן תפילין איז געווען די צווייטע ספעציפישע אינדוסט־ריע פֿון וועגראָוור. אויסער אין איינצלנע פֿאַלן האָבן זיך מיט אַלע די מלאכות באַשעפֿטיקט נאָר פֿרומע יידן. זיי האָבן טאָקע באַטראַכט זייער באַשעפֿטיקונג אַלס מלאכת קודש. ביים שרייבן אַ שם האָבן זיי געזאָגט מיט כוונה: „אני כותב שם זה לשם קדושת המזוזה", אָדער „לשם קדושת ספר התורה" א. אַ. וו. גאָר פֿרומע סופֿרים פֿלעגן גיין אין מקווה זיך טובל זיין פֿאַרן אָנשרייבן יעדן שם.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געקומען אַ פֿראָספֿעריטי אויף דעם פֿאַך און די וועלכע האָבן אים פֿאַרלאָזט, האָבן זיך צוריק געגומען צו שרייבן מזוזות. וועגראָוור האָט אָנגעהויבן ליפֿערן תשמישי־קדושה קיין אַמעריקע און דער פֿאַרלאַנג איז געווען גאָר גרויס. סוחרים — אָגענטן האָבן געגעבן פֿאַרשוס און פֿאַרלאַנגט וואָס מער סחורה. אין יענער צייט איז געווען פֿאָפולער דער פֿאָלגע־דער וויץ: אַ ייד האָט זיך שטאַרק געדונגען ביים קויפן אַ מזוזה, האָט אים דער סופֿר אַ בייזער אָנגעשריען: גייט אייך געזונטערהייט, איך שטיי נישט אַן אויף יידישע קונים...

אין דער צייט פֿון גראַבסקי האָט זיך אָנגעהויבן די ירידה אין דעם פֿאַך, ווי אין גאַנצן עקאָנאָמישן יידישן לעבן אין פּולין. אויף די סופֿרים זענען אַרויפֿגעלייגט געווארן פֿאַנטאַסטיש הויכע שטייערן און דער עולם האָט אָנגעהויבן זוכן וועגן צו עמיגרירן.

מיטאַמאָל זענען אַוועק די גוטע יאָרן פֿון פֿראָספֿעריטי, און שוין קיינמאָל נישט מער צוריקגעקומען...

אין גאַנץ פּוילן איז נאָר געווען אַ צווייטע שטאָט — סלאָנים, וואָס איז אויך געווען אַ צענטער פֿון דער תשמישי־קדושה אינדוסטריע.

מעבל־סטאַלעריי

דאָס איז געווען די דריטע וויכטיקע יידישע אינדוסטריע אין וועגראָוו. ס׳זענען געווען פֿיל קלייניע ווַארשטאַטן, וואָס האָבן נישט באַשעפֿטיקט קיין לויף־אַרבעטער און וואַר־שטאַטן אין וועלכע ס׳האָבן געאַרבעט זעקס, אַכט און מער אַרבעטער.

אויסער פֿראָסטע מעבל אין דאָרפֿישן סטיל פֿאָר פּויערן זענען אויך אויסגעאַרבעט געוואָרן פֿיין פֿאַלירטע מעבל פֿון גוטע העלצער. די גאַנצע אַרבעט, ווי שנייַדן, הובלעווען, פּוגעווען א. אַ. וו. איז געמאַכט געוואָרן מיט דער האַנט.

אַרום 1924 האָט דער מעבל פֿאַבריקאַנט ישראל פֿארביאַזש אינסטאַלירט מעכאַנישע מאַשינען, ווי זעגן, הובל א. אַ. וו. געטריבן מיט עלעקטרישן שטראָם. ער האָט אויך אָנגענומען אַרבעט פֿון אַנדערע פֿאַבריקאַנטן.

די אייניקע מעכאַנישע סטאַלעריי פֿלעגט אָבער אַר־בעטן נאָר ביי נאַכט, ווייל די שטאַטישע עלעקטראָוועג (שאטנשטיינס) האָט פֿונקציאָנירט נאָר אין די נאַכט שעהן. פֿאַרצווייגטע פֿאַכן זענען געווען שינדל־מאַכערס און האָלץ־טאָקערס.

אַנדערע באַשעפֿטיקונגען

צווישן די פיל אַנדערע באַשעפֿטיקונגען פֿון וועלכע די וועגנגראָוור יידן האָבן געצויגן זייער חיונה, איז ווערט צו דערמאָנען די שוסטעריי, וואָס איז באַשטאַנען פֿון דריי באַזונדערע פֿאַכן: קאַמאַשנמאַכערס, בייגערס און שוסטערס. אויך דאָ זענען געווען קליינע און גרעסערע וואַרשטאַטן. אויסגעאַרבעט האָט מען אייגנפֿאַכע פּויערישע שטיוול און אויך די פיינסטע האַנט־געניייטע און געפֿלעקלטע שיך פֿון די שענסטע פֿאַסאָנען.

ביזן יאָר 1914 פֿלעגט די צאָריסטישע רעגירונג מאַכן גרעסערע באַשטעלונגען פֿון סאָלדאַטן־שטיוול. ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה האָבן די טאַנדעטן שוסטערס גאָר שטאַרק אויפֿגעלעבט, אָבער אין 1915 זענען אַריין די דייטשן און די שוסטערס זענען געבליבן מיט הופנס סאָלדאַטישע שטיוול. פֿאָר גרויס בהלה האָבן זיי אויך נישט באַווּיזן אייגנצוקאַסרין ביי די פֿאָדראַטשיקעס דאָס גלעלד פֿאָר די לעצטע ליפֿערונגען.

סאיז אַריבער אַ היבש ביסל צייט ביז די שטעפֿערס און שוסטערס האָבן באַווּיזן זיך אויפֿסנייַ „צו שטעלן אויף די פיס".

קריינדלעך שטיקעריי

דאָס איז אויך געווען אַ ספּעציפּיש וועגנגראָוור פֿרנסה, וואָס איז באַשטאַנען ביז אַן ערך 1912.

די קריינדלעך זענען געווען שוואַרץ־זייַדענע שפּיצן מיט וועלכע פֿרויען פֿלעגן באַפּיצן זייערע קופּקעס. די נייַע מאָדעס און די מאָדערנע שפּיצן אינדוסטריע האָט אַ סוף געמאַכט צו דער פֿרנסה, ביי וועלכע פֿרויען און מיידלעך פֿלעגן אַרבעטן ביז שפּעט אין די נאַכט ביי נאַפּט־לעמפּלעך, אָדער חלבדיקע ליכטלעך.

טאַרף גראָבן

אין יאָרן 1912/10 האָט מען אָנגעהויבן עקספּלאָאַטירן די טאָרף־פֿעלדער אין יארנעץ, עטלעכע קילאָמעטער ווייט פֿון וועגנגראָוור. וועגנגראָוור יידן האָבן אָנגעהויבן אַהינצושטרא־מען — מענער, פֿרויען און קינדער. פֿאַרטאָג האָט זיך אָנגע־הויבן דער מאַרש צו פֿוס מיט אַ רידל אויפֿן אַקסל אויף וועלכן ס׳האָבן געהאָנגען די שיך און אַ קלימעק מיט עסן. טיף אין אָוונט האָט מען מאַרשירט צוריק — מיד, צעבראָכן נאָך דער שוועראַרבעט, ביי וועלכער ס׳זענען געווען באַשעפֿטיקט יידן און קריסטן צוגלייך.

די הויפּט־אַרבעט איז באַשטאַנען אין אויסגראָבן פּיר־קאַנטיקע ציגל־מעסיקע ערד־בלאָקן און אויפֿלאָדעווען זיי אויף וואָגאָנעטקעס, וואָס האָבן געפּירט די בלאָקן אויף אַ רעלסן־נעץ צו די פּרעס־מאַשינען און פון דאָרט צום טרו־קענען. דעם טרוקענעם טאָרף האָט מען פֿאַרלאָדנט אויף פורן און געשיקט אין די אַרומיקע שטעט.

ס׳זענען געווען גרויסע טאַרף־אונטערנעמונגען: אייגע האָט געהערט צו משה בידערמאן און די צווייטע צום פירשט גאלאבייווסקי, וועלכער האָט שפעטער פאַרקויפט זייגע טאַרף־פעלדער אַ יידישן קאנסאָרציום אין באַשטאַנד פון יחז־קיהו שלעזינגער און מאָטל גרושקע.

וואָלענע דערעם

אין די לעצטע יאָרן איז דאָס שטריקן וואָלענע דערעס (קאָפּ־טיכער) אין פאַרשידענע מאָסן, מוסטערן און מאָדעלן („שפּיצן", „שיפּן", „רינגען" און אַנדערע) געווען אַ וויכ־טיקער פרנסה־צווייג, ביי וועלכן ס׳זענען געווען באַשעפ־טיקט פרויען און מיידלעך.

די אַרבעטס־מכשירים זענען באַשטאַנען פון אַ שפול־שטענדער און אַ שטיק־נאָדל. דער שפול־שטענדער האָט געדינט צום וויקלן די וואָל פון די פאַסמעס אין קנוילן. דאָס שטריקן די וואָל איז געמאַכט געווארן מיט דער הילף פון דער שטיק־נאָדל (שידלקע) מיט אַ שווינדל־שנעליקייט ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. אַ סך מיידלעך פלעגן פון אָט דער אַרבעט אָפּשפּאַרן אויף אויסשטייער — אַנדערע האָבן זיך אייגעהאָנדלט די שווינדזוכט.

פישערייי

אַ ספּעציפּיש יידישע פרנסה איז אויך געווען די פיש־פאַנגעריי. יידישע פישערס פלעגן זיך אַוועקלאָזן מיט זייע־רע שיפלעך (טשילינעס) איבערן ליווייע און בוג אוּן פאַרוואַרפן זייערע נעצן (ניעווענטן) אוּן פאַנגען פיש. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע, באַזונדערס אין ווינטער בעת פרעסט אוּן שניי זאַווייערוכעס.

די פישערס זענען אַוועק מיט זייערע שיפלעך מאָנטיק אוּן צוריקגעקומען מיט זייער פאַנג דאָנערשטיק אוּן באַ־זאָרגט די שטאָט מיט כשרע פיש אויף שבת. די טריפענע פיש אוּן ראָקעס האָבן זיי צוריק אַרייגעווארפן אין וואַסער, כדי נישט צו פראָפּיטירן פון טריפות.

זיי האָבן געדאָווענט אין נייעם בית־המדרש צוזאַמען מיט די בעלי־עגלות אוּן טרעגערס — אַוודאי צוליב דעם, וואָס דאָרט האָט מען געדאָווענט גאָר פרי.

בסך־הכל האָבן זיך מיט דער פרנסה פאַרנומען אייג־צעלנע משפחות.

בעלי־עגלות

קודם זענען געווען גרויסע וועגענער מיט „דראפקעס" אוּן אויף דער הויכער קעלניע איז געזעסן דער בעל־עגלה אוּן צו זיין לינקער האָנט דער שמייסער, וואָס זיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין איבערנעמען די לייצעס וועז דעם בעל־עגלה׳ס העכט זענען געווען געפרוירן, העלפן פאַרלאדן אוּן אויסלאדן דאָס געפּעק, פירן די פערד צום וואַסער א. אַ. וו. ווינטער־צייט האָבן זיך די פורן פאַרוואַנדלט אין בוידן.

די אַרבעט איז באַשטאַנען אין פירן פאַסאַזשירן צו אוּן פון דער באַן־סטאַציע, אָדער פון וועגגראָוו צו אוּן פון די שטעט.

מיט דער צייט האָבן זיך די פורן פאַרוואַנדלט אין אמניבוסן געשפּאַנטע צו פערד אוּן זינט 1926 האָבן זיי זיך צום טייל פאַרוואַנדלט אין אויטאָבוסן. (פאַר די ליניעס וועגגראָוו—לאָכאָוו אוּן וועגגראָוו—וואַרשע). אויף דער ליניע וועגגראָוו—קאַלושין האָט געהאַט אַ חזקה ר׳ הענעך קאַלר־שינער (אין קאַלושין האָט מען אים גערופן הענעך וועגג־ראָווער). צו זיין גרויסע פּור זענען געווען אייגעשפּאַנט דריי פערד, אָבער ער האָט אַזוי אָנגעשטופט די פור מיט פאַסאַזשירן, אַז באַרג אַרויף האָט מען געמוזט אַראָפּגען אוּן העלפן די פערד. באַרג אַראָפּ איז ווידער געווען געפער־לעך צו זיצן אין אַ פול־געפּאַקטער פור איז מען דעריבער נאָכגעלאָפן איר צו פוס. בסך הכל איז מען אַ האַלבן וועג געפאָרן און אַ האַלבן וועג געלאָפן און אונטערגעשטופט די פור...

אויף דער ליניע וועגגראָוו־סאָקאָלאָוו האָט געהאַט אַ חזקה ר׳ אהרון סעבער. זייגע פאַסאַזשירן זענען געווען דאָס רוב ווייבער, וואָס פלעגן פאָרן צום סאָקאָלאָווער רבין בעטן פרנסה, אָדער אַ רפואה פאַר אַ קראַנק קינד.

די אוטובוס־ליניעס וועגגראָוו—לאָכאָוו אוּן וועגגראָוו—וואַרשע, האָבן באַדינט עטלעכע בעלי־עגלות, וועלכע האָבן, ווי דערמאָנט, דערוואָרבן אין 1926 אוטובוסן.

אָט עטלעכע פון זיי: וועלוול אוּן זיין זון, יאָסל נארד־מאַן, לייזער זאטקאליק, חיים נאטשאלניק, משה זאטקאליק (משה יארצייט), מאטל שמואל משה׳ס, קלמן פשעפיורקא, טוביה יאָליק.

טרעגערס

צום סוף וועלן מיר נאָך דערמאָנען די טרעגערס, ווייל אויך זיי זענען געווען גאָר קרעפּטיקע פאָלקס־יידן, וועלכע פלעגן פאַרטיידיקן יידיש לעבן אוּן פאַרמעגן בעת פּוילישע רעקרוטן האָבן געפרוווט צולעגן אַ לאַפּע.

זייער הומאָר, וויצן אוּן אַפילו קריגערייען האָבן גע־שפרודלט מיט פאָלקלאָר. זיי פלעגן שטיין גרופּנווייז נעבן הויז פון הערשל מאָרגנשטערן (הערשל פראסט), אָדער אַנטקעגנאיבער ביים הויז פון יצחק מרווקע (יצחק קאזע) און וואַרטן אויף אַ שטיקל אַרבעט.

יעדער טרעגער האָט געטראָגן אויף זיין גאַרטל־פאַס אַ בלעכענע פושקע אויף אַ שלאַס, און יעדן אָוונט נאָך דער אַרבעט האָט דער עלצטער טרעגער אויפגעשלאָסן אַלע פושקעס, איבערגעציילט דעם פדיון און צוטיילט דאָס געלד אין אַ גלייכער מאָס צווישן אַלע טרעגער.

דוכט זיך, אַז נאָר אין וועגגראָוו אוּן נישט אין קיין שום אַנדערע שטאָט איז געווען אַנגענומען אַזאַ קאָמונע קאָסע צווישן יידישע טרעגערס.

*

מיר האָבן אויסגעלאָזט פיל אַנדערע יידישע באַשעפ־טיקונגען, ווי בעקערס, שניידערס, נייטאָרנס, זייגערמאַ־כערס, היטל־מאַכערס, שמידערס, קצבים א. אַ. וו., ווייל כאָטש אויך זיי האָבן בייגעשטייערט צום אַלגעמיינעם יידישן לעבן פון וועגגראָוו, זענען זיי אָבער נישט געווען באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש פאַר אונדזער שטעטל.

א גרופּע פון „צעירי אגודת־ישראל" (אגודת־ישראל יוגנט) אין וועגגראָוו

שילער פון וועגגראָווער גימנאַזיע מיט זייערע לערער

פאלקס־קונסט

אהרן זילבערשפיין (בוענאס־איירעס, אַרגענטינע)

וועגראוועד קינסטלער

א. ר׳ יעקב שניצער

(מאָלער און אַרכיטעקט פון וועגראוועד שוהל)

צו די אינטערעסאַנטע טיפן, וועלכע האָבן צוגעגעבן פיל קאלאריט דעם מאַגאַטאַגעם לעבן אין אונדזער ליבן וועגראוו, האָבן אַן ספק געהערט ר׳ יעקב שניצער (מיין עלטער־זיידע), וואָס איז געווען אַ געבוירענער קינסטלער, כאָטש מער ווי אין אַ פראָפעסיאָנאַל האָט ער נישט געלערנט. ער איז געווען איינער פון די אַגאַנימע יידישע פאָלקס־קינסטלער, וועלכע האָבן אין אַ טומל און באַשיידן אַדורכגעשפאַנט זייער שטילן לעבנס־וועג, בייטשטיינערנדיק דערביי פיל צום קאָליר פון יידישן שטייגער אין פוילן.

זיין גאַנץ לעבן איז ר׳ יעקב שניצער (זיין אמתער פאַמיליע נאָמען איז געווען גלאָזמאַן) געווען פאַרטאָן אין עבודת הבורא אוּן דערביי טאַקע אויך שווער געהאַרעוועט און זיך פאַרנומען מיט אַ סך פאַכן, כדי צו פאַרדינען זיין שטיקל ברויט. ער איז געווען אַ גלעזער, מאָלער, מצבה־קריצער און שניצער. פון די אַלע זיבן גליקן האָט ער קוים געהאַט פרנסה. צו אַלע זיינע מעלות דאַרף נאָך דערמאָנט ווערן, אַז ווען ער האָט זיך שוין אויף די עלטערע יאָרן אויפגעבויט אַ הויז, האָט ער אַ האַלבע שטוב אַוועקגעשענקט קהל פאַר אַ הקדש.

קיין גרויסער למדן איז ער נישט געווען, אָבער אַ מדרש האָט ער געקאָנט גאָר האַרציק אויסטייטשן. דערפאַר אָבער האָבן וועגראוועד יידן געלעקט די פינגער פון זיינע גלייך־ווערטלעך, וואָס פלעגן איבערגיין פון מויל צו מויל און אַפילו צווישן גויים. איבערהויפט האָבן אים שטאַרק געשעצט די פריצים.

אויפן ערשטן פלאַץ דאַרף דערמאָנט ווערן זיין גרויס מייסטער־ווערק, די וועגראוועד שוהל, וואָס איז באַוווּנדערט געוואָרן פון יידן אוּן קריסטן, פון גאַנץ פוילן. ער איז געווען נישט נאָר דער מאָלער און שניצער, וואָס האָט אויסגעמייסטערט די ווונדערבאַרע פרעסקן, רעליעפן, קרוינען, קאפיטעלן, די מנורה, לחם־הפנים און ארון הקודש, נאָר איז אויך געווען איר אַרכיטעקט. ער האָט געהאַט געצייכנט די פלענער פאַרן בנין.

לויט די פלענער איז אויפגעבויט געוואָרן דער פרעכטיקער בנין מיט די דריי עזרות נשים, שניידער־שוהלעכל און גאַלעריע פאַר די חדר־יינגלעך, וועלכע פלעגן קומען מיט זייערע מלמדים מקבל שבת זיין.

אָט די ווונדערבאַרע קאָמבינאַציע האָט זיך געהאַלטן אויף צוויי הוילע זיילן, אויסגעשניצט אין פיינע פיליגראנען מיט איינגעקריצטע פסוקים און פאַרענדיקט מיט באַגאַל־דעטע קרוינען און פיינעם בראק־סטיל. יעדער זייל, צוזאַמען מיט זיין קרוין, איז געווען פון איין שטיק האָלץ.

צום ארון הקודש האָט געפירט אַ ברייטע עסטראַדע מיט צען אָדער צוועלף טרעפ. אין דער לינקער זייט איז געווען מייסטערהאַפט אַרייַנגעפאַסט אַ באַוועגלעכער שטול פאַרן רב, וואָס איז מיט אַ לייכטן דרוק אַרויס אָדער אַריין, כדי צו קאָנען זיצן אויף אים.

אויסער דעם האָט ר׳ יעקב שניצער געאַרבעט אין פאַרשיידענע פריצישע פאַלאַצן אַרום וועגראוו, ווי רוכנע, טורנע, סטאראוויעזש א. אַ. וו. און זיינע שניצערייען באַפוצן זיי זיכער ביזן היינטיקן טאָג.

איך געדענק, ווי אַלץ קינד האָט מיר מיין זיידע ר׳ איטשע מאלער ע״ה (ר׳ יעקב שניצערס זון) מיטגענומען אין סטאראוויעזשער פאַלאַץ פון פירשט לובאמירסקי. מיינע אויגן האָבן זיך נישט געקאָנט זאַט אָנקוקן די פרעכטיקע שניצערייען פונעם גרויסן מייסטער. אין זאַל איז מיר פאַרבליבן אין זכרון: אַ באַנק אין צענטער פון גאָרטן, מיט מלחמה־סצענעס פון פוילישע ריטערס אויסגעשניצט אויפן אָנלען מיט אַזאַ רעאַליזם, וואָס האָט מיך דערשראָקן און מיך אַ שטיק צייט אויפגעוועקט פון שלאָף.

ר׳ יעקב שניצער האָט זיך ביים לעבן אַליין געמאַכט זיין מצבה אויף אַן איינפאַכן פירקאַנטיקן שטיין אָן שום באַפוצונגען און קיין שום הויכע מליצות, ווי עס איז דעמאָלס געווען דער שטייגער.

אויפן שטיין איז געווען אויסגעקריצט:

פ״נ

יעקב בן ר׳ ישראל יצחק גלאזמאן

הנקרא יעקב שניצער

די דאַטע פון זיין פטירה האָט שפעטער באַזאָרגט זיין זון ר׳ איטשע מאלער ע״ה.

ת. נ. צ. ב. ה.

ב. די כלי־זמרים

אַ באַזונדערן פלאַץ אין דער געשיכטע פון אונדזער שטאָט פאַרנעמען די כלי־זמרים און בעיקר זייער לעצטער דור, וועלכער האָט געשטאַמט פון אַ גרויסער פאַרצווייגטער משפחה מוזיקער מיטן נאָמען שפילמאן.

נישט אַריינלאָזנדיק זיך אין אַ פאַרשונג וועגן וועגראוועד מוזיקער, ווייל איך בלויז פאַרצייכענען עטלעכע

שטריכן וועגן אָט דער דאָזיקער קינסטלער משפחה פון וועלכער עטלעכע זענען אָן ספק געווען טאָלאָנטירטע מוזיקער און באַשיינט נישט בלויז הײַמישע שמחות, ווי חתונות, וכדומה, נאָר אויך פאָלקס יום־טובים, ווי סיום התורה, טעאַטער פאַרשטעלונגען, קאָנצערטן א. א. וו.

איך וועל אויסרעכענען זייערע נעמען לויט זייער עלטער: ר׳ אלתר — פידלער און קאָנטראבאַס; ר׳ ישראל׳קע — פידלער; ר׳ אייזיק — פידלער; אברהם (ישראל׳קעס זון) — פלייט שפילער; יענקל (אייזיק׳ס זון) — קלאַרינעטיסט.

אַלע גוטע מוזיקער און האַרציקע יידן.

עס איז כדאי צו דערמאָנען דעם אַלגעמיין באַווּסטן פאַקט, דאָס זיי פלעגן גאָר נישט טועם זיין אויף קיין חתונה, אַפילו נישט קיין טרונק משקה. דאָס האָט זיך גענומען דערפון, וואָס אויף געוויסע חתונות האָט מען זיי סערווירט באַזונדער, מן הסתם נישט בכבודיק. זייט דעמאָלס האָבן זיי באַשלאָסן גאָר נישט צו פאַרזוכן אויף קיין חתונה און זיי האָבן זייער באַשלוס קאָנסעקווענט אָפגעהיט.

איך וועל זיך באַזונדער אָפשטעלן אויף ר׳ ישראל׳קע כלעזמער. ערשטנס, ווייל מיר האָבן יאָרן־לאַנג געווּוינט מיט אים אין שכנות און איך האָב אים נאָענטער געקענט. און צווייטנס, ווייל ר׳ ישראל׳קע האָט אַרויסגערופן אַלגעמיינעם רעספעקט הן מיט זיין איידעלן באַנעמען זיך מיט מענטשן און הן מיט זיין פראָפעסיע.

ר׳ ישראל׳קע איז געווען אַ שטילער בכבודיקער ייד מיט אײדעלע מאַנירן, אַ יושב אוהל און פלעגט זעלטן אַרויסגיין, אַחוץ, פאַרשטייט זיך, אויף אַ שמחה כדי דאָרט שפילן. ער פלעגט גאָנצע טעג זיצן ביי זיך אין שטוב און מאַכן פראָבן. דאָס הייסט שפילן אויף זיין פידעלע, וואָס ער האָט געצערטלט ווי אַ ליב קינד. ער איז געווען די נשמה פון די כלעזמער־משפחה. אַ דאַנק אים האָט זיך די גרופּע געהאַלטן צוזאַמען. יעדער סכסוך וואָס פלעגט פאָר־קומען צווישן די כלעזמער, האָט ער אויסגעגליכן מיט זיין אויטאָריטעט און נישט דערלאָזט קיין שפאַלטונג.

איך בין אַ קנאַפער מבין אויף מוזיק און בין נישט בכוח אָפצושאַצן פאַכמעניש זיין טאָלאַנט. אָבער אַז ר׳ ישראל׳קע האָט געשפילט סאָלאָ, אַ „מאראלוש", למשל, ביים כלה־באַדעקנס וכדומה, האָט זיין פירקאָנטיקע בארד צוזאַמען מיטן פידעלע זיך צונויפגעשמאָלצן אין איין אינסטרומענט און די זיסע טענער, וואָס זיינע דאָרע קנאַ־קיקע פינגער האָבן אויסגעכישופט, האָבן פאַרקלעמט דאָס האַרץ און אויסגעפרעסט טערען, באַזונדערס ביי פרויען.

צום שבח פון די וועגראָווער כלעזמערס מוז באַטאָנט ווערן, אַז זיי זענען געווען גוטע האַרציקע יידן און אויף אַרעמע חתונות האָבן זיי געשפילט פאַר ביליקע שכירות. ביי גאָר אַרעמע פלעגן זיי נעמען אַ סימבאָלישן לוין און אויף אַ מצוה־חתונה האָבן זיי געשפילט גאָר אומזיסט. זיי האָבן קיינמאָל נישט מבייש געווען חתן־כלה.

ווען עס האָט זיך געטראָפן און אין איין נאַכט זענען פאַרגעקומען צוויי חתונות, איז געווען אַ האַמפערניש צווישן ביידע כלות: יעדע האָט פאַרלאַנגט, אַז ר׳ ישראל׳קע זאָל שפילן אויף איר חתונה. ר׳ ישראל׳קע האָט געמאַכט אַ פשרה און געשפילט אַ האַלבע נאַכט אויף איין חתונה און אַ האַלבע נאַכט אויף דער צווייטער חתונה.

איך געדענק וויי אויף אַ סיום התורה, נאָך דעם ווי זיי האָבן באַגאַלייט מיט אַ גרויסאַרטיקן מאַרש די תורה אין היכל אַריין, האָט זיי דער רב געווּוינטשן: „איר זאָלט זוכה זיין מקבל פנים צו זיין דעם מלך המשיח מיט אייער שפילן".

זאָלן מיינע באַשיידענע ווערטער זיין אַ ליכטל פאַר זייערע נשמות.

ג. ר׳ בעריש בדחן

איך וויל דאָ פאָרשטעלן דעם וועגראָווער טרובאַדור און פאָעט, ר׳ בעריש בדחן. אָן די כלי־זמרים קאָן מען זיך בכלל נישט פאָרשטעלן ר׳ בעריש בדחן. אין אייגעם מיט ר׳ ישראל׳קן איז ער געווען זייער גייסטיקער פירער. זיי האָבן אים שטאַרק געשעצט, מן הסתם דערפאַר, וואָס ער איז געווען באַהאָוונט אין „די דראָבנע אותיות" (ווי זיי פלעגן זיך אויסדרוקן), אוּן זיכער אויך אַ דאַנק זיין חכמה. ווייל ער איז געווען אַ זער קלוגער ייד.

ר׳ בעריש איז געווען פון מיטלער ווּוקס, אַ ביסל אַ דיקלעכער מיט אַ קורץ בלאָנד פירקאָנטיק בערדל; אַ שיין פנים מיט אַ גריכישן פראָפיל אוּן אַ פאָר גרויסע בלויע אויגן.

ר׳ בעריש׳ס „זאָגן" האָט געשמט ווייט אויסער די גרע־נעצן פון וועגראָוו אוּן מבינים פלעגן פאַרזיכערן, אַז ער איז געווען פון די בעסטע בדחנים אין פוילן.

זיין בדחנות איז געווען פון אַ הויכן שטייגער. ער פלעגט אימפראָווּיזירן אויפן אָרט, צוגעפאַסט צו יעדער שטימונג. אויף אַ געווייגלעכער חתונה איז זיין „זאָגן" געווען לייכט, אָבער מיט פיל ווּיץ אוּן איינפאַל. דאָקאָגן אויף אַ למדנישער חתונה האָט ער פאַרפלעכט אין זיינע גראַמען טיפע רעיונות. אָזוי, למשל, געדענק איך זיין „זאָגן" אויף דער למדנישער חתונה ביי ר׳ אפרים אוסטראלענקער. צווישן די גאָסט זענען געווען רבנים אוּן רביים אוּן ר׳ בעריש האָט געבראַכט אַ מאמר פון זוהר וועגן ענין יצירה אוּן אים גלענצענד פאַרטייטשט מיט ווּונדערלעכע גראַמען פול מיט רייכן אינהאַלט.

אַז ר׳ בעריש פלעגט „זאָגן" גראַמען צום באַדעקן אַ כלה אַ יתומה, האָט זיך די חתונה פאַרוואַנדלט אין אַ יאָמער געוויין. אָבער שפעטער צו דער וועטשערע האָט ער געזאָגט אַ „פרייליכס", כדי משמח זיין חתן־כלה. דערביי איז זיין הומאר קיינמאָל נישט געווען באַנאַל, נאָר תמיד אַריגינעל אוּן קיינמאָל נישט איבערגעחזרט די זעלבע גראַמען.

אין פריוואָטן לעבן איז ער געווען אַ באַשיידענער מענטש, נישט געזוכט קיין כבוד.

ער איז געווען אַן אמת׳ר קינסטלער.

יהא זכרו ברוך.

איבערן ים...

מ. זאיאנץ (בוענאס־איירעס, ארגענטינע)

די ווענגראוער אין ארגענטינע

די געשיכטע פון די ווענגראוער אין ארגענטינע ציט זיך פאראלעל מיט דער געשיכטע פונעם יידישן ישוב אין ארגענטינע בכלל. שוין אין די נייניציקער יאָרן פון פאָר־גאַנגענעם יאָרהונדערט טרעפט מען ווענגראָווער עמיג־ראַנטן אין די גאַסן פון בוענאס־איירעס.

ארגענטינע איז געווען דעמאָלט וועניק באַקאַנט אין די פויליש־יידישע שטעטלעך און געשילדערט איר אין ווענגראָוו האָט דער בן־עיר מרדכי ווייסמאן.

ער האָט געהאַט אַ ווייב אָן אשת־חיל, מאלע־רעשע, וואָס האָט זיינע געשעפטן געפירט געשיקט און זיכער. דערצו האָט זי פאַרמאָגט אַ קלאָרן קאָפּ, וואָס האָט איר אונטערגעזאָגט, אַז זי זאָל זיך ניט קעגנשטעלן דער אומרואיקער נאַטור פון איר מאַן און זיין ליידנשאַפט צו וואַנדערן. האָט ער טאָקע באַרייזט אַ האַלבע וועלט, און צווישן אַנדערע לענדער אויך ארגענטינע.

קומענדיק אַהיים פון אַזאַ רייזע איז ער, פאַרשטייט זיך, געווען די אַטראַקציע פון שטעטל, און דער יידישער עולם האָט זיך געשאַרט אַרום אים אין גאַס און אין בית־המדרש. מיט אָפענע מיילער פלעגן זיי שלינגען זיינע רייזע־שילדערונגען.

אַ באַזונדערן אייndרוק האָט געמאַכט אויף זיי זיין שילדערונג פון ארגענטינע. ער האָט דאָס לאַנד געמאָלט מיט פאַרכאָפּנדיקע פאַרבן, מיט דער כוונה צו באַווירקן די אַרבעטער פון זיין שטעטל, אַז זיי זאָלן אַהין עמיגרירן. ער לאָכט אויס די מורא פאַרן אומבאַקאַנטן לאַנד און ער דערציילט וועגן דער גאַסטפריינטלעכקייט פון אירע באַווווי־נער און ביים אויפנעמען נייַ־אָנגעקומענע.

די נייַעס פון מרדכי ווייסמאַנס האָט ביי די ווענגראָווער אַרבעטער אויפגעוועקט די האָפענונג אויף אַ לייכטערער עקזיסטענץ.

אין אַ שיינעם טאָג האָט „געפלאַצט אַ באָמבע": דער אַרבעטער ג. פאָרט אָפּ אינגיכן קיין ארגענטינע, אָן ווייסמאַן גיט אים אויף הוצאות.

„אגודת אחים"

דאָס איז געווען דער אָנהויב און אין עטלעכע יאָר שפּע־טער זענען שוין געווען צענדליקער ווענגראָווער אין אַר־גענטינע.

ווער עס פאַרפאָלגט די געשיכטע פון די ווענגראָווער אין די ערשטע יאָרן פון זייער געפונען זיך אין לאַנד, מוז באַוווּנדערן זייער צופאַסונגס־כוח, זייער ענערגיע און אַרבעטס־חשק, זייער יאָגן אָפּצוגעווינען די יאָרן פון נויט און אויך נישט פאַרשעמען דאָס לאַנד, וואָס האָט זיי פריינטלעך אויפגענומען און גיט זיי די מעגלעכקייט אייַ־צושאַפן זיך אַ בעסער לעבן.

זיי צעשפרייטן זיך איבער די ארגענטינער בריייטע סטעפעס, שלאָגן אויף זייערע געצעלטן אין שטעט און אין דערפער מיט אַ הונגער פאַר אַרבעט, אַקטיוויטעט, שאַפן און דערגרייכן.

די משפחה צוקערס האָט זיך באַשעפטיקט מיטן האַנדל פון פיינע פעלן פאַר עקספאָרט, די סטאָלערס טשאפאוו אָן כירסאן מיט האָלץ און וואַלד־האַנדל. און איבער די וויייטסטעווינקלען פון ארגענטינע, פונעם דרום׳דיקן „סאפאלא" צופוסנס פון די הויכע קארדאלעירן בערג ביזן צפון־מזרח׳דיקן „מיסיאנעס", ביי דער גרענעץ פון פאַראַגוויי, איבער די שטעט און קאמפן פון דער צעשפרייטער „פאמפא", צוואָקסן זיך די נעסטן פון אַרבעט און האַנדל, געבויט דורך די ווענגראָווער שולזינגער, שוואָקס, זילבערשטיין, בעדנאזש, פשעפיורקא, קראוטשיק און צענדליקער אַנדערע.

דער קערן פון די ווענגראָווער קאָנצענטרירט זיך אין ב. איירעס מיט א. גאלדמאן, בערגמאן, האכבערג, גארדאן, ה׳ גורע־הערבשטיין, מארקעוויטש, פאסמאנטער, נייַמאן און אַנדערע בראש. זייער אָנטייל אין אַלגעמיינעם־יידישן לעבן איז אָנזעעוודיק סיי אַלס בויער און סיי אַלס אַקטיוויסט טויער. זייער ערנסט און איבערגעבענקייט געווינען די סימפאַטיע פון זייערע מיטאַרבעטער און פון גאַנצן יידישן קיבוץ.

די ווענגראָווער קומען זיך צונויף אין שבתים און יום־טובים, אין אַ הויז פון אַ לאַנדסמאַן. דאָרט זענען באַהאַנדלט געוואָרן אַלע ענינים, וואָס האָבן באַרירט דעם קאָלעקטיוו, יחידים, ווי אויך דעם גוטן נאָמען פונעם ווענגראָווער קיבוץ.

נאָכן דורכפאַל פון דער רוסישער רעוואָלוציע איז מיט דער פאַרגרעסערטער עמיגראַציע אָנגעקומען אַ נייַער קלאַס עמיגראַנטן, וואָס נישט די מאַטעריעלע נויט האָט זיי געטריבן צו די לאפלאטער ברעגעס.

דאָס אָן אַנדערע פאַקטאָרן האָבן געבראַכט צו דער גרינדונג פונעם ווענגראָווער פאַריין „אגודת אחים". דאָס איז געווען אין יאָר 1906. די צילן פונעם פאַריין זענען געווען אויסשליסלעך לאַנדסמאַנשאַפטלעכע: הילף און איינאָרדע־נען נייַגעקומענע א. ד. גל.

„אגודת אחים" איז געווען די ערשטע יידישע לאַנדס־מאַנשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציע באַזירט אויף סאָציאַל־געזעל־שאַפטלעכע יסודות און האָט אַרויסגערופן אַנזען אין יידישן ישוב און נאָך מער פאַרגרעסערט דעם רעספעקט, וואָס האָט געהערשט פאַר די וועגנגראוועד. דער פאַריין האָט דער ערשטער אַוועקגעשטעלט אַ מחיצה צווישן דעם ערלעכן אַרבעטזאַמן ריינעם יידישן קיבוץ און צווישן די נישט ריינע יידן*. דער וועגנגראוועד פאַריין האָט אָפגעשניטן דעם וועג פאַר די דאָזיקע לייט, וועלכע האָבן אָנגעווענדעט אַלע מיטלען און השפעות, כדי זיך אַריינצוגליטשן אין אַלגע־מיינעם יידישן קיבוץ. דער פאַריין האָט געדינט אַלס דער וויכטיקסטער פאַקטאָר ביים אָפהיטן די ריינקייט פונעם יידישן קיבוץ און אויך אַלס פאָרגייער אין יידישן לעבן.

דאָס געהערן צום פאַריין האָט באַפרייט פון יעדן חשד צו האָבן אַ שייכות מיט די „אַנדערע". צענדליקער ערלעכע וואַרשעווער און סתם פוילישע יידן האָבן זיך געווענדעט אָנגענומען צו ווערן אַלס מיטגלידער אין פאַריין, וואָס זאָל זיי באַפרייען פון אומגערעכטן חשד.

עמיגראַנטן פון וועגנגראוו און אין יאָר 1925 וועט געגרינדעט דער וועגנגראוועד ל. ל. פאַריין און אומגעגנט, וואָס קאָנצענטרירט אַרום זיך אַלע וועגנגראוועד און פאַרשטאַרקט זיין הילפס־טעטיקייט לטובת די נייַ־אָנגעקומענע פון דער אַלטער היים.

די יאָרן 1925—1927 ברענגען אַ גרעסערע צאָל וועגנ־ראוועד קיין אַרגענטינע, וועלכע בילדן אַ געזעלשאַפטלעכן עלעמענט, וואָס האָט אָנטייל געגומען אין דער היים אינעם רענעסאַנס פון יידישן קולטור לעבן אין פוילן אין די יאָרן פון נאָך דער מלחמה. די דאָזיקע נייַ־אָנגעקומענע האָבן מיט זיך געבראַכט אַ אומגעשטילטן הונגער און בענקשאַפט נאָך יידיש קולטורעלן לעבן. ביים פאַריין שאַפן זיך אַ ביבליאָטעק און אַ לייענ־זאַל. ס׳ווערן איינגעאָרדנט אָפטע פאָרלעזונגען און נאָך אַנדערע קולטורעלע אימפרעזעס. ס׳ווערט געשאַפן אַ דראַמאַטישער קרייז.

אין פאַריין האָבן געהערשט אַ חבר׳שע האַרמאָניע און אַ צוזאַמענאַרבעט מיט די מיטגלידער פון דער ערשטער עמיגראַציע, הגם ס׳זענען שוין פאַריבער צענדליקער יאָרן

שער־בלאַט פון דער יובל־אויסגאַבע, 1940

צווייטע כוואַליע פון עמיגראַנטן

דער פאַריין איז אָנגעגאַנגען מיט זיין טעטיקייט ביזן יאָר 1916. צוליב דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אָפגעשטעלט די אימיגראַציע און פון דער צווייטער זייט האָבן זיך אין פאַריין גרופירט יידן פון גאַנץ פוילן און איבערהויפט פון וואַרשע. דאָס אַלץ אינאיינעם האָט דער־פירט דערצו, אַז דער פאַריין האָט זיך פאַרוואַנדלט אין זעלבן יאָר אין אַן אַלגעמיינעם פוילישן פאַריין אונטערן זעלבן נאָמען „אגודת אחים".

נאָכן סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה און דעם אויפקום פון פוילן, הויבט זיך אָן די צווייטע כוואַליע וועלן זיי זענען אַוועק פון שטעטל און פון פוילן.

ווירדיק און אַקטיוו האָבן זיי דורכגעפירט די הילפס־זאַמלונגען פאַר דער וועגנגראוועד גמילות־חסד־קאַסע און פאַרן קולטור־בנין וואָס מ׳האָט געבויט, ווי אויך פאַר די שולן און אַנדערע הילפס־אַקציעס.

פון זיי איז אַרויס די איניציאַטיוו צו קאָאָפּעראַטיוון פינף־און־צוואַנציק וועגנגראוועד משפחות, וואָס מ׳וועט ברענגען פון וועגנגראוו. דער פלאַן האָט שוין געהאַלטן ביים פאַר־ווירקלעכט ווערן, וועלן פלוצים איז פאַרווערט געווארן די אימיגראַציע קיין אַרגענטינע און די גאַנצע פאַרבריי־טונגס אַרבעט איז צעשטערט געוואָרן.

זאָלן דאָ מיט כבוד דערמאָנט ווערן די אַלע וועלכע האָבן במשך פון צענדליקער יאָרן, זייענדיק ווייט פון וועגנ־

* דאָס באַציט זיך צו אַ לאַגע, אומגעפער מיט פופציק יאָר צוריק. (די רעדאַקציע).

ראוו קיינמאל אין איר נישט פאַרגעסן און תמיד געווען גרייט צו העלפן די אין דער היים פאַרבליבענע.

מיר וועלן קורץ דערמאָנען די, וועלכע זענען מער נישטאָ צווישן אונדז: א. גאלדמאן, א. בעדנאזש, א. שולזינגער, א. פשעפיורקא, י. ראזענטאל, י. זילבערשטיין, דוד גאלדפארב, מענדל פשעפיורקא.

און צו לאַנגע יאָרן: לעאן אוו משה שווואקס, דוד בעדנאזש, א. בערגמאן, פעדרא טשאפאוו, מ. קאטץ און אַנדערע.

די אַלטע היים

אין די ערשטע יאָרן פון מיין זיין אין אַרגענטינע, וועו איך פלעג זיך צונויפקומען מיט די אַלט־איינגעוואַנדערטע וועגראוער אין פאַריין אוו זיי זענען נישט מיד געווארן צו פרעגן אוו וויידער פרעגן וועגן וועגראוו, וועגן זייערע באַקאַנטע אוו אומבאַקאַנטע אוו איבער הונדערטער קלייַנעקייטן, האָב איך געשטוינט אוו זיך געפרעגט: די דאָזיקע מענטשן, וועלכע זענען שוין איבער פערציק יאָר, אַלס יונגע בהורים, אַוועק פון וועגראוו, האָבן זיך דאָ פאַרפלאַנצט אוו אייגעווארצלט, האָבן חתונה געהאַט, געבוירן קינדער, אוו זייערע קינדער האָבן שוין אויך קינדער — וואָס פאַר אַ כוח נעמט זיי אַרויס אין אַזאַ קאַלטער רעגנדיקער נאַכט פון זייערע באַקוועמע היימען צווישן דער משפחה, אוו ברענגט זיי אין פאַריין, רעדן צום הונדערטסטן מאָל וועגן וועגראוו?

היינט, וועו איך בין שוין פיל יאָרן וי זיי, וייט פון מיין היים־שטאָט, פאַרשטיי איך וואָס זיי האָבן דורכגעלעבט דעמאָלט; מיין היים־שטאָט, מיין יידישע היים־שטאָט עקזיסטירט נישט מער: אויסגעברענט אין איר דאָס יידישע לעבן ביז דער דנאָ, נישט פאַרבליבן קיינער פון די אייגענע נאָענטע חברים, פריינט. גאָרנישט געבליבן, קיין שפור פון אַמאָליקן שפרודלדיק־זאַפטיקן יידישן לעבן. פונדעסטוועגן לאָז איך מיך אַראָפּ אין איינזאַמע נעכט אין מיין דמיון קיין וועגראוו, גיי איבער אירע וועגן אוו שטעגלעך, רוף אַרויס אַלע טייערע אוו ליבע געשטאַלטן אוו זיי רינגלען מיר אַרום. איך זע זיי אוו הער זייערע שטימען, וואָס זענען מיר באַקאַנט. אָט זע איך די גאַרבער אוו זייער מוטיקן שטרייק, די ווינדערבאַרע פלינקע סטאָליער, די „סופרים" — שרייבער פון מזוזות אוו תפילין, וואָס האָבן פאַרפלייצט אַ וועלט, די שניידער, שוסטער, פאַרמעט־מאַכער — אָלע האָראָפאַשניקעס, ליבע ברידער, וועלכע זענען אַזוי גרויזאַם אומגעקומען אוו וועלכע מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

אקטיוו פון די לינקע „פועלי ציון" אין וועגראוו

צום אָפּפאָר פון אַ גרופּע חברים קיין אַרגענטינע, 1928

משה ווינטרויב (ציפאלנעט, ארגענטינע)

אין שאטן פון אומגליק

1. היסטאָרישע זכרונות

איך האָב פֿאַרלאָזט וועגנגראָוו אַנהייב זומער 1938, האָב אַבער באַקומען בריוו פון מיין פרוי רויזעלע הי"ד אויך בעת דער מלחמה ביזן איינשפֿאַרן די וועגנגראוועך יידן אין געטאָ אין מאי 1942. וועגן טראַגישן גורל פון מיין משפחה בין איך געווויר געוואָרן ערשט אין יאָר 1945, נאָכן באַנייען דעם פֿאַסט־פֿאַרקער מיט פוילן. אָבער וועגן דעם וועל איך דערציילן צום סוף. פֿאַר דעם ווייל איך איבערגעבן אַ ביסל זכרונות פון אַ פריערדיקער און אַ ביסל מער ליכטיקער תקופה, וואָס האָט אַ שייכות מיטן לעצטן טראַגישן קאַפּיטל פון יידישן וועגנגראוו, בעת דער צווייטער דייטשער אָקופּאַציע פון פוילן.

געווען אויך אַ ערשטע דייטשישע אָקופּאַציע, וואָס האָט אָנגעהאַלטן פיר יאָר און איז געווען פֿאַרט גאָר אַנדערש ווי די צווייטע. איך מיין די אָקופּאַציע אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

טעג פון שווערן שרעק האָבן מיר איבערגעלעבט בעת די רוסישע געשלאָגענע אַרמיי האָט געהאַלטן אין אָפּציען פון וועגנגראוו. דער הימל איז געווען רויט פון די געשפּרענגטע בריקן און אונטערגעצונדענע שייערן דורך די ווילדע צוריקטרעטנדע קאָזאַקן. די לעצטע „ראַזוויעטקעס" פון הונגעריקע און אויפגעריצטע רוסישע סאָלדאַטן האָבן גערַאַבעוועט און געשלאָגן. יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין קעלערס, באַזונדערס מיידלעך און ווייבלעך. איך געדענק, אַז פלוצים איז מיט אַמאָל געוואָרן שטיל. אין אַלע יידישע גאַסן זענען געווען אַוועקגעשטעלט טישלעך מיט עסן און פּאַפּיראָסן אויף אפילו געלט פאַר די צעיושעטע סאָלדאַטן, כדי זיי זאָלן נישט ראַבירן. דאָס איז געווען אַ געלונגענע איניציאַטיוו פון מאטל קאפאווי מיט אַ גרופּע מיטהעלפערס, וועלכע האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן, כדי צו ראַטעווען די שטאָט פון אַ פאַגראָם.

פונדעסטוועגן איז דער צוריקטריט פון די רוסן נישט געווען גלאַטיק. אונטערוועלטניקעס האָבן אַרומגעפירט ווילדע רוסישע סאָלדאַטן אין כלומרשט רייכע יידישע הייזער און זיי האָבן מיט שווערדן צעהאַקט דעם אומשולדיקן יוסל מאנדלבוים, וואָס איז געשטאָרבן פון די וווּנדן.

2. די ערשטע דייטשישע אקופּאַציע

וועגנגראוועך יידן האָבן דערוואַרט די דייטשישע אַרמיי ווי אַ גואל. פֿאַר זייער אַרײַנמאַרשירן איז וועגנגראוו האָבן די דייטשן באַשאַסן די שטאָט. אַ עלטערע פרוי און הערשל לעוו זענען שווער געטראָפן געוואָרן און געשטאָרבן פון זייערע וווּנדן. די לעצטע רוסישע סאָלדאַטן זענען אָבער שנעל אַרויף אויף זייערע פערד און אַוועק פון וועגנגראוו מיט אַ גרויסן גאַלאָפּ.

ווי אירגעניש טראַגיש קלינגט עס איצט דאָס בעת דער דייטשישער אָקופּאַציע האָט אויפגעוואַכט די יידישע יוגנט אין וועגנגראָוו: „לינת הצדק", וואָס איז אין אָנהייב געווען אונטער דער אויפזיכט פון מיין פאָטער, דער פעלדשער ר' הערשעלע ע"ה, איז אַריין אין אַ גרויסן לאָקאַל און ס'האָט זיך געשאַפֿן דער בית־העם, די ביבליאָטעק, ס'זענען אַנטשטאַנען פֿאַרטייען און אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס האָט אויפגעפירט פיל פיעסן.

3. אין ניי־אויפגעקומענעם פוילן

ביטער אירגעניש איז אויך דער פאַקט, וואָס מיטן אויפקום פון פוילן הויבט אָן בהדרגה'דיק דער ווּקס פון אַנטיסעמיטיזם, וואָס מאַכט דאָס לעבן פון די יידן שווערער פון יאָר צו יאָר. אין די דרייסיקער יאָרן אַנטשטייט די פּוילישע רעגירונגס פֿאַרטיי „סאַנאַציע" און שפּעטער די באַוווסטע „פּאלאנגע", וואָס באַמיט זיך צו קאָפּירן די נאַצישע מעטאָדן קעגן יידן. די פאלאַנגיסטן פּיקירן יידישע געשעפטן און קראָמען, לאָזן נישט אַריין קיין פּוילישע קונים און טערא־ריזירן די יידישע באַפעלקערונג אויך אין וועגנגראָוו.

אַנהייב 1938 איז געקומען צו אַ צוזאַמענשטויס צווישן מיר און אַ באַקאַנטן אַנטיסעמיטישן כוליגאַן אין וועגנגראוו, וואָס איז דערגאַנגען צו אַ געשלעג. איך האָב זיך אינגאַנצן פֿאַרגעסן, אָבער אונדז האָט דער ענין אָפּגעקאָסט פיל געלט און ס'האָט וווּיניק געפעלט, אַז אונדזער ראַזוריע זאָל דעמאָלירט ווערן. אויף אַ צולעג האָט זיך אָנגעהויבן קעגן אונדז אַ סעריע פון פּראָצעסן אין די געריכטן און די גאַנצע קריסטלעכע באַפעלקערונג אין וועגנגראוו האָט רעאַגירט מיט אַן אַבסאָלוטן בויקאָט פון אונדזער ראַזוריע. מיך האָבן אויך געדראָט שוועריע טורמע שטראָפן. לויט דער עצה פון מיין ברודער נתן האָב איך פאַרלאָזט וועגנגראוו אין מאי 1938, איבערלאָזנדיק מיין פרוי און קינדער מיט דער האָפענונג, אַז איך וועל זיי קאָנען גאָר בקרוב אַריבערברענגען צו מיר קיין אַרגענטינע.

איך האָב זיי מער נישט געזען פאַר מיינע אויגן, ווי אויך נישט מיין ברודער נתן און זיין פרוי.

4. יאָרן פון שרעק און האָפענונג

במשך פון די מלחמה יאָרן, האָט דאָך געטליעט אַ פונק פון האָפענונג, אַז מיינע טייערע זענען געבליבן בײַם לעבן. אין 1945 האָב איך געשיקט מיין ערשטע טעלעגראַם מיט אַ באַצאָלטן ענטפער צום וועגנגראוועך מאַגיסטראַט, אָבער נישט באַקומען קיין ענטפער. דערנאָך האָב איך געשריבן צו אונדזערע אַ באַקאַנטע קריסטלעכע פרוי פראַנצישקא דיענאראוויטש, וואָס אין איר הויז האָט געווינט מיין גאַנצע משפחה, נאָך דעם ווי אונדזער אייגן הויז איז פֿאַרברענט געוואָרן בעת דער דייטשישער באַמבאַרדירונג זענען אומגעקומען

אין אונדזער הויז די שוויגער עלטערן פון מיין ברודער נתן, אַ יונגע טאַכטער פון משה גרינבערג, וואָס איז געקומען רופן מיין ברודער צו אַ קראַנקן און נאָך עטלעכע יידן, וועלכע האָבן זיך דאָרט צופעליק געפונען.

אויף מיין בריוו צו פרוי דינאראוויטש האָט מיר געענטפערט איר׳ס אַ טאַכטער און מיר געבראַכט די איובבשורה, אַז פון אַלע מיינע טייערע איז קיינער נישט געבליבן. איך האָלט דעם דאָזיקן ענטפער אין דער פּוילישער שפּראַך פאַר אַ היסטאָרישן דאָקומענט, ווייל ער אַנטהאַלט פיל וויכטיקע פרטים וועגן גורל אויך פון אַנדערע וועגנ־ראָוער יידן, און דעריבער גיב איך איבער דאָ זיין פולן אינהאַלט איבערגעזעצט אויף יידיש:

5. דער פּוילישער בריוו פון וועגנראוו

„חשובער הער,

מיט עטלעכע טעג צוריק האָב איך באַקומען אייער בריוו פון 31 אויגוסט 1945. צום באַדויערן ברענג איך אייך די זער טרויעריקע ידיעה, דאָס די דייטשן האָבן אויסגעמאָרדעט אייער גאַנצע משפּחה, וועלכע האָט זיך אַרויסגעצויגן פון מיין הויז אין מאי 1942 מוזנדיק ווינען אין געטא, ד. ה. אין יידישן קוואַרטל. אייער גאַנצע משפּחה האָט דאָרט געפונען אַ ווינונג אויף דער טשיסטע גאַס, אין הויז פון וועגנגראוער רב.

בעת דער ערשטער „אַקציע" קעגן די יידן זענען אומגעקומען אייער פרוי רויזעלע ווייגנטרויב און איר זון יצחק. דאָס איז געווען דעם 10־טן אָקטאָבער 1942. אין יאַנואַר 1943 זענען סאלטשע און הענעך אָפּגעפאָרן קיין קאַלושין אוּן פון דאָרטן האָבן זיי די דייטשן אָפּגעפירט קיין טרעבלינקע. הענעך איז אַנטלאָפן און ביז מאי 1943 איז אים געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ דאָרף. דעמזעלבן חודש איז ער צוריקגעקומען קיין וועגנגראוו און איז געווען ביי מיר אין הויז. דעם 16־טן יוני 1943 איז ער דערשאָסן געוואָרן אַרויסגייענדיק פון דער שטוב.

אייער ברודער נתן ווייגנטרויב איז צוזאַמען מיט זיין פרוי דערהרגעט געוואָרן דעם 4־טן מערץ 1943, ניט וויט פון מיין שטוב.

אַזוי איז די גאַנצע פאַמיליע ווייגנטרויב טראַגיש אומגעקומען פון די דייטשע הענט. דאָסגלייכן זענען אומגעקומען די פאַמיליע סלאוואטיצקי, איין הער סלאוואטיצקי, וועלכער האָט זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד, האָב איך געגעבן אייער אַדרעס און ער האָט געזאָלט צו אייך שרייבן.

אין יענער צייט האָט מיך געבעטן פרוי רוזשאַ ווייגטרויב, אַז ביי דער נאָענטער געלעגנהייט זאָל איך אייך פאַרשטענדיקן וועגן גורל פון אייער גאַנצער משפּחה, ווייל זי האָט שטענדיק דערוואַרט אַזאַ טראַגישן סוף.

פון אַלע וועגנגראוער יידן זיך האָבן זיך על־פי נס, נאָר עטלעכע גערעטעוועט, ווי די משפּחה ביעלאווסקי, שפילמאן און עטלעכע אַנדערע.

איך דריק אייך אויס מיינע אויפריכטיקע מיטגעפילן

פרוי דיענאראוויטש"

וואָס בלייבט נאָך צו שרייבן נאָך אַזאַ בריוו? די צונג איז שטום און אין האַרץ עגבערט אַן אומאויפהערלעכער פיין און טרויער. מיין פרוי און קינדער, ברודער און שוועגערין האָבן געטיילט דעם גורל פון דער גאַנצער יידישער קהילה אין וועגנגראוו, וואָס איז היינט נישט מער ווי אַ היסטאָרישע דערינערונג.

תנצב"ה.

די משפּחה ווייגטרויב אויפן קבר פון זייער מוטער (די ערשטע מצבה אין יידיש אויפ׳ן וועגנגראוו בית־עולם)

א ייד פון „יענער וועלט" זאגט עדות קעגן די נאציעס

(עדות־זאָגן פון שמואל רייזמאן פֿאַר נירענבערגער טריבונאַל)

דער אייניציקער יידישער עדות אין נירנבערגער פּראָצעס האָט געשילדערט פֿאַרן „מאָרגן זשורנאַל" ווי ער האָט געפילט ווען ער איז אויפגעטראָטן פֿאַרן טריבונאַל — פּנים אל פּנים מיט די נאַצי־פֿאַרברעכער:

„די פּוילישע פּראָקוראָטור האָט געפּונען פֿאַר נויטיק אַרויסצופֿאָדערן מיר אַלס עדות צום נירנבערגער פּראָצעס. דער אויסוואָל פון דער יוסטיץ איז געפֿאַלן אויף די עדות, וועלכע זענען גערעטעוועט געוואָרן פון טרעבלינקע.

צוועלף חדשים בין איך דאָרט געווען. איך בין איינער פון די 23 יידן, וועמען עס איז געלונגען זיך אָפּצוראַטעוונען ביים אויפשטאַנד אין טרעבלינקע, ווו עס איז געבליבן דאָס אַש און די ביינער פון קרוב צווי מיליאָן אַ האַלבן מיליאָן פון מיינע שוועסטער און בריידער, וועלכע זענען טאָג־טעגלעך געבראַכט געוואָרן פון גאַנץ אייראָפּע, דאָרט פֿאַרטיליקט צו ווערן. ווער ס׳איז אַהין אַריין, איז שוין מער קיינמאָל נישט אַרויס.

צוועלף חדשים בין איך געווען אין דעם גיהנום, ווו טאָג־טעגלעך איז מיר אויסגעקומען זיך צוצוקוקן צו דער זעלבער פֿאַרניכטונגס־אַקציע פון די דייטשן לגבי אונדזער פֿאָלק, ווי די קאָלטע מערדער האָבן געוואָרפן לעבעדיקע צאָפּלדיקע קליינינקע עופּעלעך אין פּייער אַריין, ביים קלאַנג פון אָרקעסטער, וואָס האָט געשפּילט די דריטע סימפֿאָניע פון בעטהאָווון.

שוועך צו באַשרייבן מיין געפיל אין דעם מאָמענט, ווען איך בין איינגעשטיגן אין אַראָפּלאָן אין וואַרשע, וואָס די פּוילישע רעגירונג האָט ספּעציעל באַשטימט, כדי מיך צו ברענגען קיין נירנבערג אַלס עדות. עס זענען מיר דאָמאָלט, ווי אין אַ קאָלעידאָסקאָפּ, דורכגעגאַנגען אין מוח די גאַנצע צוועלף חדשים. עס האָט זיך מיר געשטעלט פֿאַר די אויגן דאָס בילד פון די „זיצונגען" פון אונדזער קאָנספּיראַטיוועך אַרגאַניזאַציע, אין די באַראַקן ביינאַכט, אין די שפּעטע שעה׳ן, ביים שיין פון פּייער, אין וועלכן עס האָבן געברענט צנדליקער טויזנטער אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע.

ביים שיין פון אָט דעם העלישן פּייער איז ביי אונדז אַנטשטאַנען דער פֿאַנטאַסטישער פּלאַן צו מאַכן אַ אויפּשטאַנד און צוזאַמען מיט אונדז אַליין מאַכן אַ סוף צו טרעבלינקע. — —

און איצט? — איך שטייג איין אין אַראָפּלאָן און געפּין זיך אויפן וועג קיין נירנבערג, אָפּצוגעבן מיין עדות פֿאַרן אינטערנאַציאָנאַלן טריבונאַל, וואָס דאָרף משפּט׳ן אָט די אַלע מעשים. צו איז באמת דערפילט געוואָרן אָט דער גרעסטער פֿאַרלאַנג אין מיין לעבן, צו קענען דערציילן דער וועלט, דורכן נירנבערגער גריכט, אַלץ וואָס איך האָב צוגעזען במשך פון 12 חדשים?

בעת׳ן גאַנצן וועג קיין נירנבערג זענען מיינע געדאַנקען געווידמעט געווען די טייערע חברים מיינע, וועלכע זענען אומגעקומען אין קאַמף בעת׳ן אויפשטאַנד און האָבן ניט זוכה געווען צו ווערן אויסגעהערט אַלס עדות.

וואַרטנדיק אויף די ריכטער און אויפן אָנהויב פון דער גריכטס־פֿאַרהאַנדלונג, זיץ איך דערווייל אין מיין עדות־קעמערל אין דער געזעלשאַפט פונ׳ם סימפֿאַטישן ב. וואלד פון ניו־יאָרק — דער דאָלמעטשער פון טריבונאַל. פֿלוצים באַגעגן איך זיך אויג־אויף־אויג מיט די באַשולדיקטע. איך זע פֿאַר זיך אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק: גערינג, שטרייכער, פראנק, קאלטענברונער, פונק און אַנדערע מערדער, וועלכע האָבן אומגעבראַכט אונדזערע פרויען און קינדער, מוטערס, שוועסטער און בריידער.

עס נעמט מיר אַרום אַ שוידער, איך קאָן זיך נישט מער באַהערשן, די טרערן שטיקן מיך אין האַלדז, און איך האָב דאָס גענפיל, אַז די מערדער זיצן דאָ, כדי אויסצוהערן מיין טראַגעדיע, און זיי וועלן נאָך דערפון האָבן פֿאַרגעניגן. עפּעס דערקענט זיך נישט אין זייערע פּנימער, אַז זיי זיצן אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק, פֿאַרן אינטערנאַציאָנאַלן טריבונאַל, און וועלן געמשפט פֿאַר די פֿאַרברעכנס, וואָס האָבן נישט זייער גלייכן אין דער געשיכטע. זיי זיצן אַזוי רואיק, פֿאַרברענגן אַזוי געמיטלעך אייגער מיטן צווייטן און אָפּט מיט אַזאַ זאָרגלאָזיקן שמייכל אויף זייערע טריפה׳נע פּנימער, אַן דעם מינדסן שאָטן פון אומרו.

ניט אַזוי האָבן אויסגעזען זייערע קרבנות אין די לעצטע מינוטן פון זייער לעבן. איך קוק זיך צו צו געריגס פּנים, דער „מארשאַל", וועלכער האָט אַזוי דערפֿאַלגרייך מיט זיין לופט־פלאָט אָפּגעווישט פון דער ערד גאַנצע שטעט מיט שוצלאָזע ציווילע איינוווינער. ער זיצט זיך, דער מערדער אָנגעלענט אויף זיין באַנק און מאַכט דעם איינדרוק, אַז ער וואַרט גאָר, מען זאָל אים אַריינשטעקן אין האָנט די מאַרשאַל־בולאַוו; קיין סימן אַז ער זיצט פֿאַר אַ גריכט, אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק.

ד״ר האָנס פראַנק, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן די גרעסטע פּאיקייטן אויף זיין פֿאַרוואַלטונגס־פֿאָסט אין אַרעמן פּוילן — דער פראַנק, וועלכער האָט באַוויזן צו אַרגאַניזירן און אויפצובויען אַזעלכע מוסטערהאַפּטע טויט־פאַבריקן ווי טרעבלינקע, און יאָרן לאַנג סיסטעמאַטיש אויסגערויבט פוילן און איר באַפעלקערונג. עפּעס זעט זיך נישט אין זיין טריפה׳נעם פּרצוף קיין סימן פון חרטה און פּיין פון געוויסן. וועגן זיין בליק פֿאַלט אויף מיר דורך די טונקעלע זון־ברילן, שטעלן זיך מיר פֿאַר די אויגן־לעכער פון בילד „טויט".

שטרייכער, דער געמיינסטער און נידערטרעכטיקסטער

סם־מישער און פֿאַרנאָגראַף, וועלכער האָט אַזוי פיל ביי געטראָגן צום יידן־האָס און צו דער יידן־אויסראָטונג, אָט דער עקלהאַפטער נפש, זיצט אין אַ שענעם אַנצוג אפשר פון אַ דערמאָרדעטן ייד, אויסגעקליבן פון די טרעבלינקער מלבושים, וואָס זענען במשך פון חודשים און יאָרן אָפגע־שיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד אַלס „פרייַע שפּענדע" פֿאַר דער „ווינטער־הילפע".

אָט זיצט פונק, היטלער׳ס פינאַנץ־מיניסטער, וועלכער האָט אויסגענוצט אַפּילו די גאָלדענע ציין און מעטאַל־פלאָמ־בעס, וואָס מען האָט אַרויסגעריסן פון די טויטע יידן אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע און פון די לעבעדיקע, וועלכע האָבן געאַרבעט, שוין אָפּגערעדט פון גאַנצע וואָגאָנען מיט אויסלענדישע וואָלוטעס פון דער גאַנצער וועלט. דער אויסוואָל איז געווען אַ גרויסער. מען האָט אין טרעבלינקע געברענט און פֿאַר׳סמ׳ט יידן פון פוילן, רוסלאַנד, דייטשלאַנד, עסטרייך, טשעכאָסלאָוואָקיי, רומעניע, בולגאַריע, גריכ־לאַנד. טרעבלינקע איז דורך דעם פינאַנץ־צויבערער אויס־געוצט געוואָרן ווי עס בעדאַרף צו זיין.

און קאלטענברונער, מיט זיין ספּעציפישן מערדערישן פנים, קוקט מיך אָן, ווי ער וואָלט באַדויערט, וואָס איך בין איינער פון מיליאָנען לעבן געבליבן...

מיך שטיקן די טערערן אין האַלדז און עס פיניקט מיך דער געדאַנק, אַז אייגענטלעך טאָר איך נישט רעדן דאָ, אין קעגנוואָרט פון אָט די קאַלטע מערדער, רעדן אין זייער קעגנוואָרט וועגן מיינע הייליקסטע געפילן, וועגן די מיליאָנען קדושים, וועגן מיין אייניק קינד, וועגן מיין טייערער פרוי, מוטער, שוועסטער און ברידער.

איך קוק אין די פּנימ׳ער פון די מערדער און דער־מאָן זיך דאָס בילד, וועלן זייער גרויסער „לערער", היטלער, איז אַליין אַראָפּגעקומען אויף אַ אינספּעקציע קיין טרעב־לינקע און געשטאַנען אויף אַ באַרג זאַמד און ביי זיינע פוס האָט זיך געפונען אַ קבר פון 7—8 מעטער טיף, וווּ עס האָבן געברענט טויזנטער קערפערס. ער האָט זיך צוגעקוקט צו דער „סיסטעמאַטישקייט" פון דער „אַרבעט" מיט דער זעלבער רואיקייט, ווי זיינע חברים דאָ איצט אויף דער באַשולדיקונגס באַנק.

ה׳ וואלד, וועלכער זיצט נעבן מיר, באַמערקט גלייך מיין שטימונג. ער באַרואיקט מיך, ווי נאָר אַ פריינט קאָן. איך קער זיך אום מיטן גענזיכט צום ריכטער־טיש און איך וויל מער נישט קוקן אין דער זייט פון די באַשולדיקטע. עס גייט אַדורך אַ שטיקל צייט און די ריכטער זענען נאָך ניטאָ. דאָס איז פֿאַר מיר אַ גליק, ווייל ביי דער שטימונג און דעפּרעסיע וואָס האָט מיך באַהערשט, וואָלט מיין עדות זאָגן באַשטאַנען נאָר פון טרערן און איך וואָלט נישט אימשטאַנד געווען אַרויסצוברענגען קיין אייניק וואָרט.

צום גליק קומט מיר אויס צו וואַרטן אַ לענגערע ווייל אויף די ריכטער. איך באַרואיק זיך ביסלעכווייז. איך גיב זיך אָפּ אַ דין־וחשבון, אַז איך בין דער שליח פון צוויי און אַ האַלב מיליאָן ברידער און דאָס גרויסע אחריות וואָס ליגט אויף מיר פֿאַר מיין היינטיקן עדות זאָגן.

עס שווימען פלוצים ווידער אַרויס פֿאַר מיינע אויגן די קליינינקע קינדער אין זיערע לעצטע קאָנווולסיע־צי־טערנישן אויפן פייער און איך האָב דאָס געפּיל, אַז די קליינינקע פּארשטארטע אייגעלעך קוקן אויף מיר און איך הער גלייך, ווי זיי וואָלטן געשעפּטשעט: „דערצייל, ברודער, דערצייל וועגן אַלץ, וואָס דו האָסט געזען, דערצייל וועגן די שוידערליכקייטן, ווען מען האָט אונדז אָפּגעריסן פון די ברוסטן פון די מאַמעס און דאָן נאָקעטערהייט געוואָרפן אויפן קאָלטן שניי, און דאָן אויף די ברענענדע שטיינער־הויפנס, דערצייל וועגן אַלץ!"...

די ריכטער קומען אַריין, און דער רוסישער פּראָקוראָ־טאָר שטעלט מיך פֿאַר זיי פֿאַר מיט די פֿאָלגנדע וועדטער: „דאָס איז אַ מענטש פון יענער וועלט..."

אין זיינע וועדטער איז פֿאַראַן אַ טייל אמת, איך בין טאַקע פון יענער וועלט, אָבער אויך יענער וועלט זעט מען געווויס נישט אַזוי פיל צרות און טייכן בלוט, ווי איך האָב געזען ביי מיין זיין אויף „דער וועלט". דאָנטע׳ס גיהנום איז אייגנטלעך געווען אַ גן־עדן אין פֿאַרגלייך מיט טרעבלינקע. מיין „יענע וועלט" איז געווען פון שרעקלעכסטן מין, ווי נאָר דער דייטשער פֿאַרניכטונגס־זשעני האָט עס געקאָנט צוטראָכטן.

איך איבערחזר וואָרט ביי וואָרט די וועדטער פון דער שבועה, וואָס דער פֿאָרזיצנדער ריכטער לאורענס נעמט ביי מיר אָפּ, און עס פֿאַלט זיין ערשטע פראַגע:

„אייער נאָמען?"

איך זאָג אים מיין נאָמען און דאָן וווייטערדיקע אינ־פֿאָרמאַציע און בעת מעשה טראַכט אין האַרצן, אַז איך קאָן אָפּילו פֿאַר דעם גערייכט נישט אָנגעבן קיין ענויע צאָל פון די מיליאָנען, פֿאַר וועלכע איך בין איצט דער איינציקער מאָנדאַטאָר.

קוקנדיק אין די סימפּאָטישע געזיכטער פון די ריכטער, דאָס ערנסטע געזיכט פונ׳ם אָמעריקאָנער ריכטער דזשעקסאָן, דעם גרויען קאָפּ פון פּראָקוראָזישן ריכטער ווי אויך די יונגע רוסישע ריכטער מיט זייערע האַרציקע אויסדרוקן און ערנסטקייט. איך באַרואיק זיך פולשטענדיק און מיט דער גאָנצער געלאָסנקייט הער איך די פּראָגע פון רוסישן פּראָקוראָטאָר:

„וואָס האָט איר געזען אין טרעבלינקע?"

פון וואָס זאָל איך אייגנטלעך אָנהויבן צו דערציילן? אפשר פון דעם, מיט וועלכער ווילדער אכזריות מען האָט באַהאַנדלט די מיליאָנען אומשולדיקע קרבנות אָפּילו אין די לעצטע מינוטן פֿאַר זייער טויט, אָדער אַז די גאַז־קאַמערן זענען שוין פֿאַר זיי געווען אַ דערלייזונג פון זייער פיין, אָדער אפשר זאָל איך אָנהויבן וועגן די הונדערטער טויזנטער קינדערלעך, וועלכע קוקן איצט אויף מיר און פון וועמענס העלטלעך מען האָט אַרויסגעריסן די בעסערע ליאַלקעס כדי זיי אָפּצושיקן קיין דייטשלאַנד פֿאַר די דייטשישע קינדער, און די ערגערע האָט מען געוואָרפן צוזאַמען מיט די קינדער־לעך לעבעדיקערהייט אויף דעם פייער? אָדער אפשר זאָל איך שילדערן די האַרצרייסנדע געשרייען פון די טויזנטער

מוטערס, וועלכע זענען געשטאַנען נאַקעטערהייט, דריקענדיק זייערע נאַקעטע קינדער צום האַרצן ביי 25 גראַד פראָסט, אין דער רייע צום קרעמאַטאָריום? אָדער זאָל איך דער־ציילן וועגן די הימל־שרייענדע יללות און געשרייען פון אונדזערע יידישע זקנים אין זייער לעצטן „שמע־ישראל"? אָדער זאָל איך אפשר גאָר דערציילן וועגן די שיינע, ערליכע גריכישע יידישע פרויען און מיידלעך, ביי וועלכע די מער־דער, וועלנדיק זיך אַ ביסל פאַרווייליקן, האָבן מיט טאַשן־מעסערס אָפגעשניטן די ברוסטן און זיי געוואָרפן אין פייער צוזאַמען מיט די בלוטענדיקע קערפערס? דערציילן וועגן מיין טייערער, כשר'ער יידישער מאַמע, וועגן מיין שוועס־טערל, וועלכע האָט נאָך נישט באַוויזן צו געניסן פון לעבן, און איך האָב געמוזט צוקוקן, ווי זייערע קערפערס האָבן געברענט אויפן פייער? — —

איך האָב דערציילט וועגן אַלעמען, ווי ווייט עס האָבן מיר געסטייעט מיינע כוחות, און ווי נאָר דאָס איז געווען מעגליך צו טאָן אין די ראַמען פון אַ געריכטס פאַרהאַנדלונג, ווי ווייט עס איז מעגליך געווען צו דערציילן מיט איינמאָל, וואָס איך האָב אַלץ געזען במשך פון צוועלף חדשים.

דער טויט פון יעדן אייניקן פון די צוויי און אַ האַלב מיליאָן יידן אין טרעבלינקע איז אַ מארטירער־געשיכטע פאַר זיך און אַלע איינצלהייטן איז געווען אוממעגליך צו דערציילן.

אין געריכטזאַל איז געווען שטיל. ביי מיין עדות זאָגן האָב איך געפילט ווי דער מאיעסטעט פון טויט שוועבט איבערן זאַל. איך האָב געטאָן מיין פליכט לגבי די מיליאָנען, מיין פליכט קעגנאיבער מיין טייערער פרוי, קינד, מאַמע, שוועסטער און ברודער. איך האָב אויך דערפילט די שבועה לגבי מיינע חברים, די האַרציקע טייערע חברים קורלאַנד, כאראנשיצקי, גאלעווסקי און אַנדערע, וועלכע האָבן אָנטיילגענומען אין אויפשטאַנד און געפאַלן אין הייליקן קאַמף מיט די מערדער.

זיי זענען געפאַלן, כדי פאַרן פרייז פון זייער לעבן מיר דערמעגלעכן צו זיין אַן עדות פאַרן גאַנצן גערעכט. זיי האָבן נישט זוכה געווען זייער שטימע זאָל געהערט ווערן אין גערעכט־זאַל, ווו מען משפט די מערדער. איך האָב דאָס געטאָן פאַר זיי. מיין חוב האָב איך דערפילט און עס איז אויך דערפילט געוואָרן מיין טרוים, וועגן וועלכן איך האָב גע'חלומ'ט אין די קאשמאַרע, שלאָפלאָזע נעכט אין טרעבלינקע, במשך פון צוועלף חדשים צייט און אין די וויטערדיקע צוועלף חדשים בעתן וויסטן נע־ונד זיין אין די וועלדער, ביז עס איז געקומען מיין באַפרייאונג.

הילפס־קאמפיין פון וועגנגראָווער אין ישראל — פאַר די איבערגעבליבענע אין וועגנגראָוו
(יוני, 1945)

פון לינקס: י. קורץ, הרב כהנא, ד"ר י. קרוק, א. פשעפיורקא, ה' הורוויץ, י. גרינבוים.

די ערשטע אזכרה פאַר די וועלנגראַווער קדושים

(אין פערעניגטע שטאַטן־לאַגער, 10־טן אָקטאָבער 1946)

פּרעזידיום (פון לינקס): משה שניאדאווער, שלמה זשיוויצה, מרדכי לאופער, (אַ סטאקער), שמואל רייזמאן, ראובן פשעפיורקא, ירחמיאל מענדזשעצקי, און זיין ברודער, וו. שניידמאן פון סטאָק, (אומבאַקאַנטער).

צוזאַמענפאַר פון וועלנגראַווער געריכטעטע, נאָך דער באַפרייאונג, אין פערעניגטע־שטאַטן־לאַגער

ועדת הספר — דער בוך קאָמיטעט

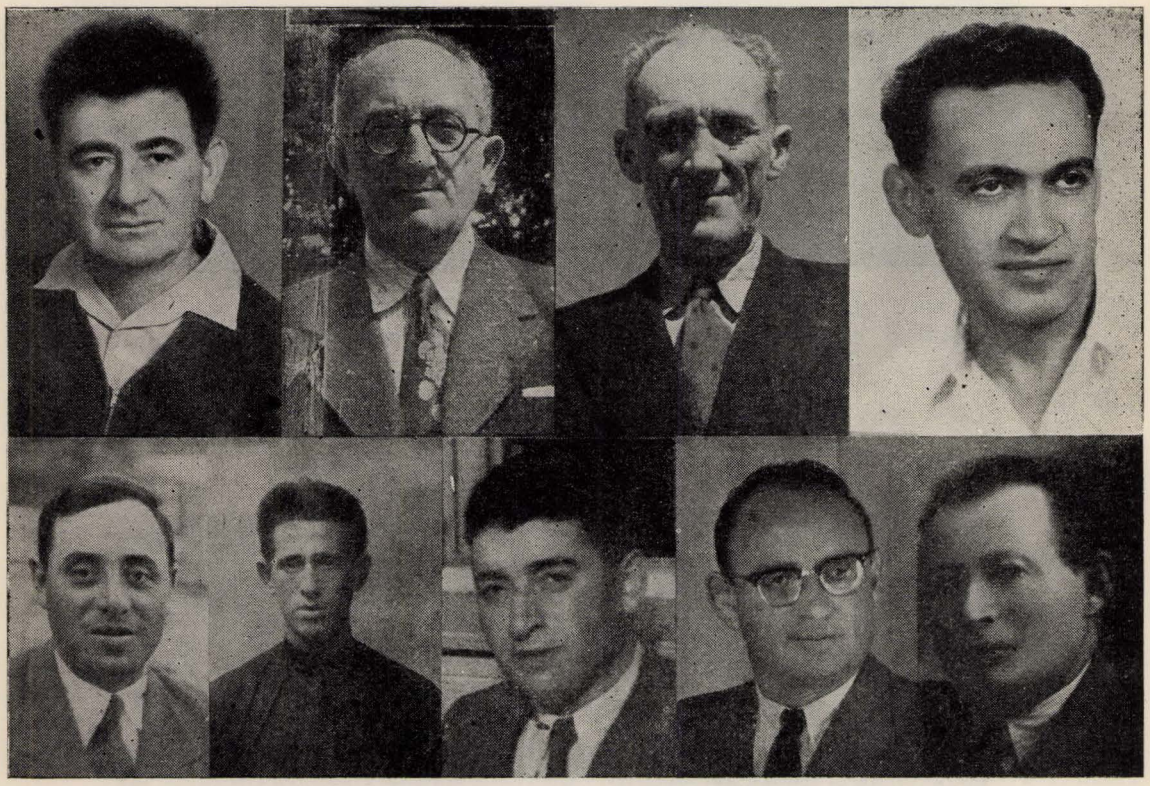

פון רעכטס צו לינקס (**ערשטע רייע**): **א. פשעפיורקא, י. ווייס, ש. זאבלודאָוויטש, ז. אמיר** (מאַנדלבוים).

צווייטע רייע: **ד. פשעפיורקא, י. זשולטי, א. בן־יוסף** (לק), **ח. בראנד, פ. זשולטי.**

עסקנים פֿאַרן וועלטקאָנגרעס בפריז כּרון אין אַרגענטינע

פון רעכטס צו לינקס (שטייגן): צ. גליקסבערג, א. זילבערשטיין, י. **פרידמאן.**
זיצן: **ד. אייזענבערג, אל. קאָכאַן, וויערניק, פ. טשאַפּאָוו ז"ל.**

פון רעכטס צו לינקס (אויבן): **ה. פשעפיורקא, י. האָלאַנד, מ. זאיאנץ**
(אונטן): **י. ניביעסקי, י. שעדלינסקי.**

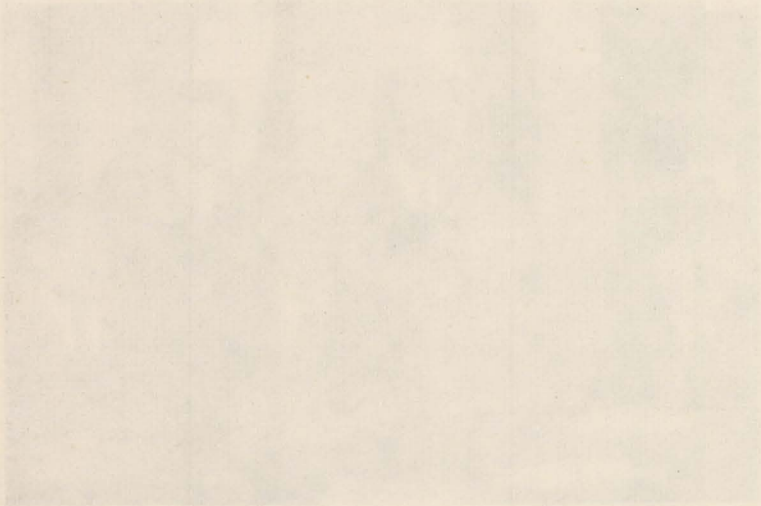

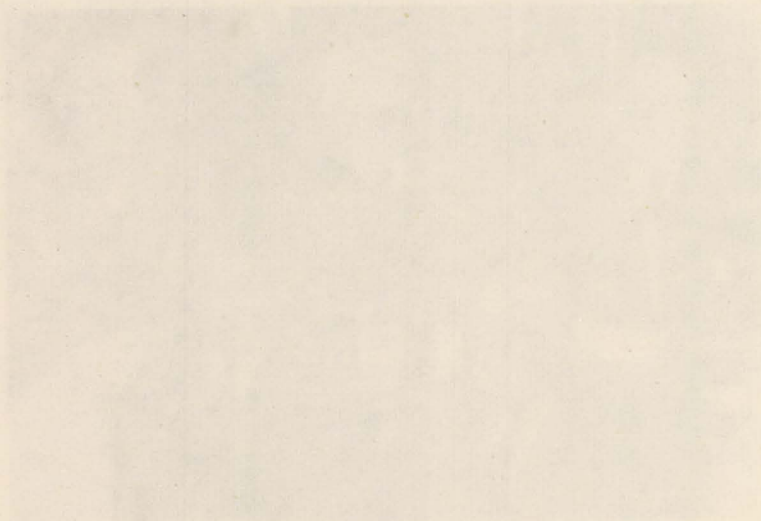

נרות נשמה

יעקב אשכנזי ורעייתו רחל לבית משה פסמנטר.

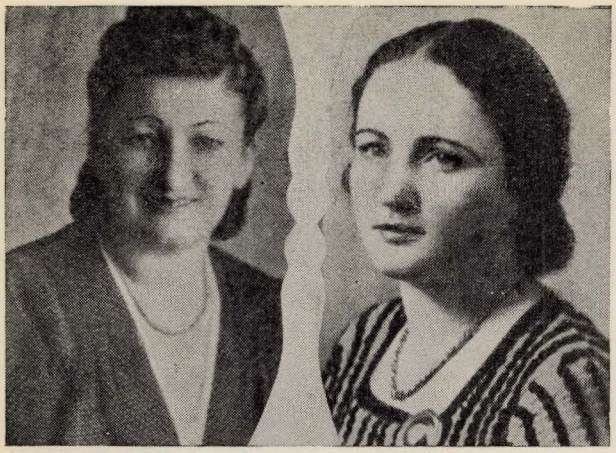

האחיות חיה וגולדה אשכנזי
(גולדה נפטרה בקנדה בשנת 1956 וחיה ניספתה בטרבלינקה).

מימין לשמאל: שרה מנדלבוים, גולדה אשכנזי, חיה גולדפרב, אסתר פרל, רבקה פיירטאג.

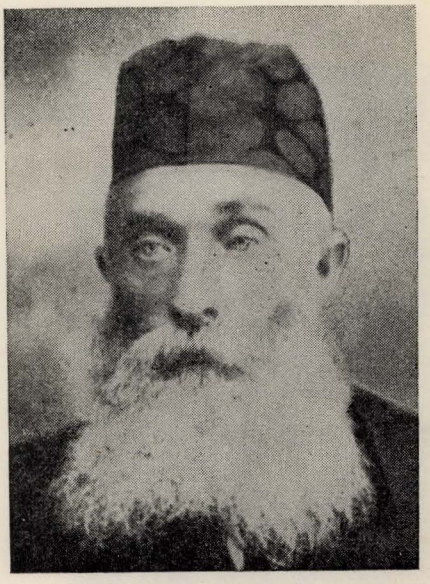

משה פסמנטר
ניספה בשוֹאָה.

יחיאל אֶלבּוֹם
בן יצחק (איצ'ה) ורחל.

דינה אלבלינג ונכדתה אסתר,
(בת ישראל ופייקה).

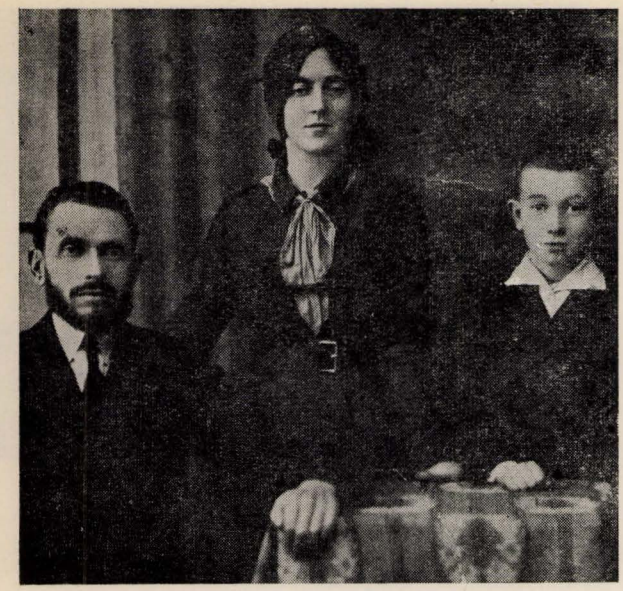

בצלאל בוצ'ין בן ר' מרדכי-יוסף („בתנ'יק") וילדיו.

משה-מרדכי בידרמאן, אשתו שרה-רבקה בתם גיטל

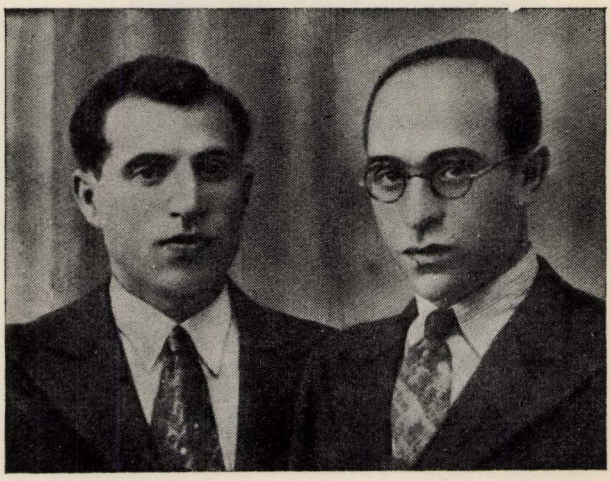

האחים ישראל ואריה אלבלינג

מאטיל הורנשטין

משה בלומברג ואשתו בלימה (לבית רוזוביקביאט), וילדיהם (בלימה היתה חברת מועצת־העיר מטעם ה„בונד").

חיה בלומברג

דוד בלומברג (נפטר בארגנטינה, 1951), בנו הירש-לייב (נספה בונגרוב).

זלמן רוזוביקביאט (מימין), שמואל־לייב שורצברג ואשתו (אחותו של זלמן).

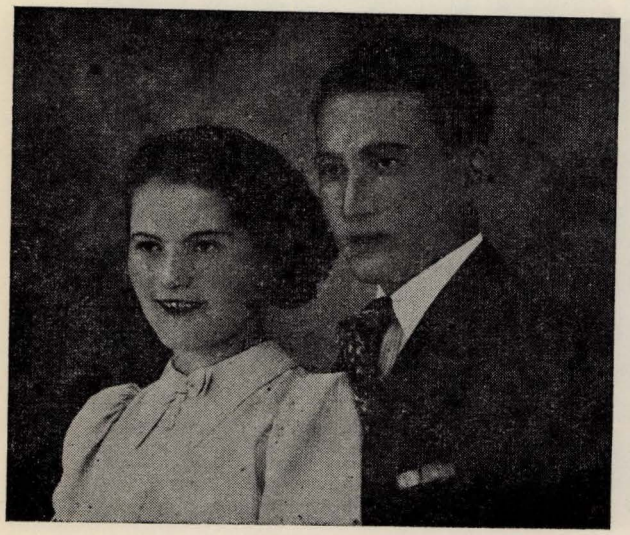

אטל בלומברג ובעלה.

משפחת אברהם ודוֹפה בּוֹמר
מימין לשמאל: צבי, אברהם, הניה־רחל, אסתר, יעקב־שלמה, דובה וקלמן לייב.
(צבי והניה־רחל יבדלו לחיים — חיים בישראל)

משפחת יעקב ומרים בּוֹמר וילדיהם.

משה בונדה אטל בונדה צבי בונדה חנה בונדה
אטל רובינסקי רוזה רובינסקי יהושע רובינסקי חנה רובינסקי

שמואל בונדה ומשפחתו
(בן אחד, לייבל, יבדל לחיים, נמצא בארץ)

לאה (לבית בלכמן) ושני ילדיה ברכה ויוכבד

משה ברוטשטין ז"ל נפל חלל מכדורי פורעים ערביים ביום ה' כ"א כסלו תש"ח 4.12.47.

שמואל-ליב בלכמן ומשפחתו

מימין לשמאל: מתתיהו (חי בשיקגו), יעקב, קלמן, חנה, רחל, גיטל, מיכלה, שמואל-ליב, שרה (האם) פרידה, בונים.

(חנה, קלמן ובונים — ייבדלו לחיים — בישראל)

הירשל בלומנקרנץ

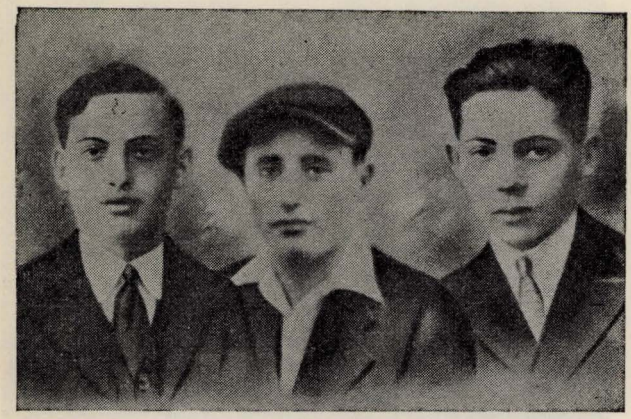

(מימין לשמאל) האחים יצחק, הירשל וברל בורשטין

ליבר גרינברג ומשפחתו
(הבן יואל, יבדל לחיים, נמצא בישראל)

מלכה שיינס ובן־אחיה הירשל לזבניק

פיניה יסקולקה, אשתו פרל לבית נוטמן וילדם. מאיר נורטמן, מינדל פשפיורקה (חיה בארץ), סרקה לב ושרה׳לה נורטמן (חיה בלונדון).

לזכרם הטהור של אבי, שמואל, האיש הישר שהאמין באמונה שלמה בבורא; של אמי אלקה, אחותי הבכירה שרה־יהודית וגיסי ברוך גז׳ביאן, שהמשיכו במסורת אבותינו, וחמשת ילדיהם: ישראל, נחמה, פסיה, חיה ומאיר. אחותי וגיסי יוספה ומאיר נורטמן אשר משחר־נעוריהם מרדו בסדר־החיים המקובל אז ונאבקו לשחרור האנושות ועם ישראל. לזכר ילדיהם, שיינדל׳ה וולוול׳ה שניספו בידי הרוצחים. לאחותי ואחי הצעירים, ברוינדל והרשל, שמתו באביב־חייהם, דודתי מלכה, האשה יראת־השמים, ובעלה מטות־לייב כץ.

חברי־לשאיפה־ולרעיון מנוער: משה כמילרז׳, רוזה פינגולד, שמואל פלר, חנה ורחל זיונץ, הירשל כץ, משה ואסתר פשפיורקה, פיניה יסקולקה, פרל נורטמן, לאה, מינדל ומאשקה כמילרז׳, סרקה ורנר, אליעזר בוציאן, יצחק סבר, אסתר ואהרון־נוח שטיכמייסטר, יצחק וישניה, יעקב גולדמן, זליג גרונטרוי ומאות החברים, שבחייהם ובשאיפותיהם, במיטב שנותיהם ניספו בידי הזדים הנאצים.

לא יסוף זכרם מקרבנו לעולם!

פרומה לזבניק

ברוך גז׳ביאן ואשתו שרה־יהודית לבית לזבניק.

לזכר משפחתי

אבי ר׳ נחום ז״ל, היה למדן מובהק ועסק בתורה יומם ולילה. היה צנוע ונעים־הליכות, חי בפשטות ובאמונה. נפטר בן 72 בונגרוב, בשנת 1931.

אמי, רויזה ע״ה, עמלה קשות כל חייה בחנות־המכולת וכך עזרה לקיום המשפחה; שנה לאחר פטירת אבי, נפטרה גם אמי. והיא בת 72.

את אחי הבכור, הינך ע״ה, לא אזכור. אך הוא השאיר אחריו רגש מענה, מדאיב, וצער כמוס בלבבות כל בני־משפחתי. הוא והורי נקברו בבית־העלמין של ונגרוב, שנהרס ונחרש בידי הנאצים ועוזריהם.

אחי משה־מאיר ע״ה ואשתו געלה־רחל ועשרת ילדיהם, הומתו בידי הנאצים. הם התגוררו בשדלץ. רק בן יחידי נשאר מהם לפליטה.

אחותי נחמה ובעלה משה ושני ילדיהם, גרו אף הם בשדלץ וניספו בטרבלינקה.

אחותי חוה, בעלה שמואל גרושקה ושני ילדיהם, שגרו בונגרוב — מצאו את מותם בטרבלינקה.

כאשר נטשתי את עירי ויצאתי לעולם הגדול, הייתי עוד עול־ימים. הורי לא יכלו לצייד אותי בעזרה חמרית, בדרכי הארוכה והלא־ידועה להם... אך שתי סגולות ירשתי מהם: האמונה העמוקה של אבי וחריצות־העמל של אמי — וכך חיו תמיד בלבבי ועד היום הם חיים בתוך־תוכי...

חיים בראנד

לזכר משפחתי

אמי, נחמה, מתה בונגרוב כשהיא עדיין צעירה, בת 40, בשנת 1920.

אבי, ר׳ בריש טורנהיים ז״ל בנו של הרבי ממיכוב, ר׳ עקיבא מאיר זצ״ל. בשעת המלחמה נמצא אבי בבלכטוב, והגרמנים המיתוהו, ולא אדע קברו. הנאצים גם המיתו את אחותי שרה־דבורה ובעלה אליהו מיינמר ותשעת ילדיהם; אחי מלך ומשפחתו; אחותי ביילקה ותינוקה; אחותי לאה־קה — כולם הושמדו בידי הנאצים.

זכרם לא ימוש מלבבי לעולם!

מלכה טורנהיים—בראנד

נר זכרון למשפחות:

שמואל אוזדובה
אורזיצר בריש
דזינצולבסקי ישראל
הופנגרטן שכנא
ויסבלט הרש לייזר
ויסבלט מליה, רויזה,
משה, מרים (גורשו מפאריס והושמדו)

ויסבורט אברהם־לייב,
לוינשטין פנחס
פוגל
צ׳רנוברודה
קרונפלד
קרייטמן חנה־זלדה (לבית ויסבורט)
קרייטמן חיה וילדיה.

ת נ צ ב ״ ה

שלמה בן משה, גרינברג

יצחק, בן משה, גרינברג

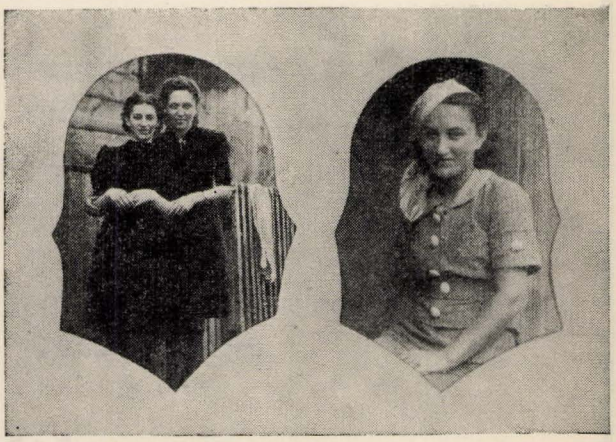

פרל קרמארז, בת חנה, נכדת משה גרינברג. האחיות שיינדל ומאטל בנות אברהם-יהושע ולאה וינטרויב.

אסתר ובעלה זינבל, גרינברג
(נהרגה בהפצצת העיר)

נעמי איצל׳ס
(אשת ר׳ יוסף גורמן, נפטרה לפני פרוץ המלחמה).

מאשה גורמן
(נספתה במיידאנק)

יעקב גורמן
(נהרג בדרך ורשה—קלושין, בשנת 1931)

משה גורמן
(ניספה בשואה)

שפסל (שבתאי) גאסטרז׳ביטש נמלט מרדיפות פוליטיות, על השתתפות במאורעות 1905. היה מורה פרטי לשפה הרוסית. לאחר ששהה שנים אחדות בארגנטינה, חזר לונגרוב, היה פעיל ב„בונד״, ולאחר הפילוג — עבר ל־„קום־בונד״. בשנת 1928 נאסר וכעבור זמן־מה נדון למוות; גורה בחצר הכלא השדליצי.

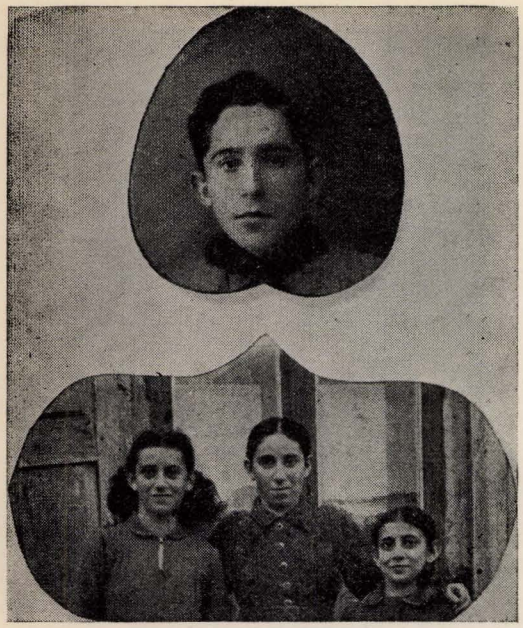

אברהם־יעקב, מרים, פייגה־לאה, פייקה, ילדי בנימין גולדבלאט

הבת
אסתר גרינברג

האם
חיה גרינברג

שמחה גלזמן, אשתו, אחיו יעקב גלזמן (שמחה, עסקן ידוע של ה„בונד״ בונגרוב חבר מועצת העיר; בזמן האחרון לפני המלחמה עבר שמחה ל„פועלי־ציון״־ימין).

מילקה, בת מנדל וחיה־שרה פיבוש׳ס, גרייבר ובעלה גאנץ

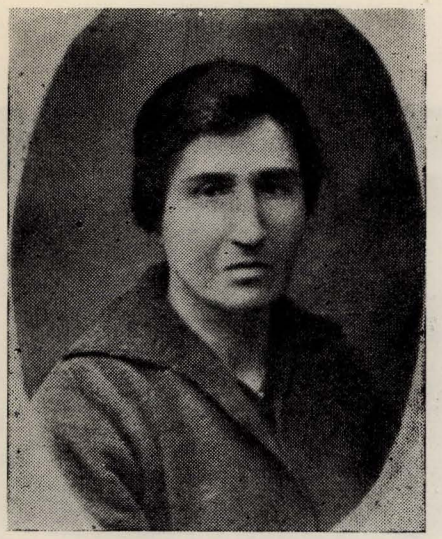

חיה־שרה (פייבוש׳ס) גרייבר

ילדי ליבה גרייבר
שמואל, שלמה, אסתר, פייבוש־מנדל.

חיה בת צבי (הירשל) ולאה ולרשטין
לבית גזיבנרש
(נספתה, בת 29, בשנת 1942)

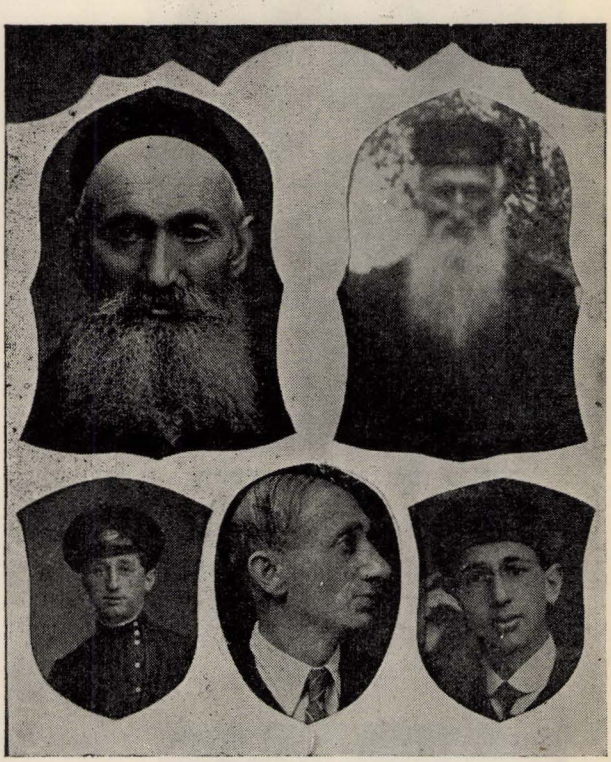

ראובן גולדשטין — בנימין גולדשטין
יחיאל, משה, דוד (בני ראובן)

האחים ר׳ ראובן ור׳ בנימין, בני שמעון, גולדשטין ז״ל סבי, ר׳ ראובן, גבוה ובעל זקן ארוך, חסיד ולמדן מובהק, בעל־מנגן ומחברם של ניגונים. בימים הנוראים עבר לפני התיבה, ומרחוק באו לשמוע תפילתו.

אחיו, דודי, ר׳ בנימין, היה מקפיד על לבושו. בשנים האחרונות לפני פטירתו חי בורשה והיה נכנס ויוצא אצל הרבי מביאלה.

אני מדליק נר לנשמתם.

א. פ.

יוסף שנידמן, ואשתו פייגה בת ראובן גולדשטין.
ניספו עם ילדם היחיד, במלחמה בשנת 1942.
יהי זכרם קדוש.

מימין:
איידל גולדשטין, נולדה 1915, לאביה דוד ולאמה חיה („חייטשה״), נכדת האחים ראובן ובנימין גולדשטין. מוכשרה וחברתית; מבאי בית אגודת הסופרים והעתונאים היהודים בטלומצקה 13. עמה ייזכר גם אחיה עובדיה.
כל המשפחה נכלאה בגיטו ורשה ומשם הועברו לטרבלינקה וניספו. גדול הכאב — — —

משמאל:
מליה סקרופקה, נולדה 1910, לאביה אברהם־איסר גולדשטין.
ניספתה יחד עם בעלה אהרן וילדם בשנת 1942.

א. פ.

מכטשה, בת ר׳ מנדל, וויס
(נכדת הרב וייס)

מלכה, בת ר׳ מנדל וויס
(נכדת הרב וייס)

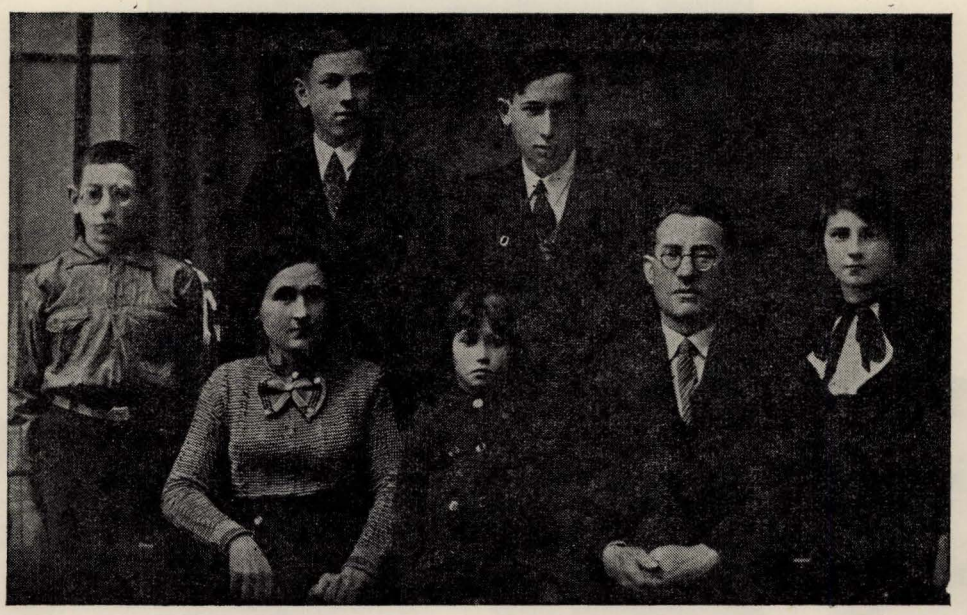

שמואל ואשתו פייגה-גיטל הלברשטדט ובנותיהם
(שמואל היה ממיסדי „תרבות" בונגרוב)
שני בנים חיים בישראל, אחד בפאריס

חיים ורוּם ואשתו
(נהרגו עם בּתם בּונגרוֹב, ב־1942)

הרשל צבי ורוּם ואשתו ינטה (נפטרו בשנת 1935)

יצחק ויפה, ילדי שלמה ורוּם (נהרגו בּונגרוב יחד עם אמם)

האח והאחות מאיר ורחל וישניה

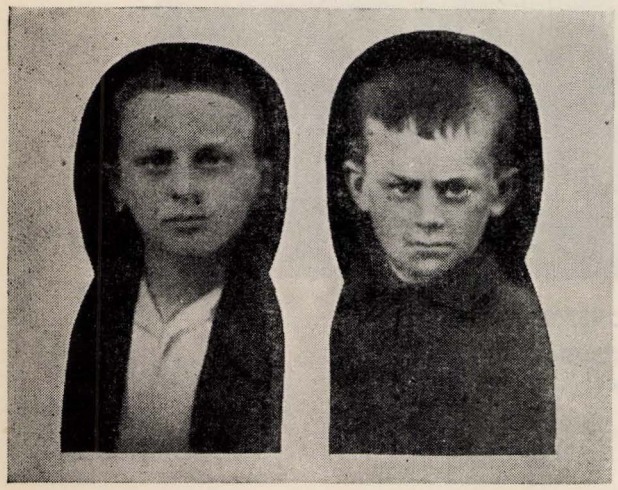

האחים ראובן ויעקב ויסבלך

שמואל לייב זיוויצה
(נפטר כפליט בביאליסטוק, 1939)

משה וולמאן

רבקה-רחל (הבת) ואסתר (האם) (לבית גורדון) זיוויצה

לאה וברוך זיוויצה

אברהם-מיכאל ואחיו בנימין (ביניש) זיוויצה
(אברהם-מיכאל לחם עם נשק ביד נגד הגרמנים)

ר׳ אברהם־יצחק (אברהמ׳טשי) זיולטי
(בן משה־מתתיהו שו״ב מסטוק).

ר׳ הירשל ניימן ואשתו איטקה (בת אברהמ׳טשי והדסה
זיולטי) וילדיהם.

איטקה ואחותה לאה (בנות ישראל־
לייבוש ואסתר טייבלום)
ר׳ ישראל־לייבוש טייבלום היה עסקן
ציבורי, ממייסדי „המזרחי״ בונגרוב.

ר׳ אלתר קלנצרש ומשפחתו, ניספו בשואה.
(השאיר שני בנים, החיים בישראל)

מרים־ברכה בת ר׳ יצחק זילברשטין

הניה רייזל ע״ה

דמות מאירה של אשה צדקנית היתה הניה רייזל, בתו של ר׳ משה פרסר ואשתו של ר׳ מרדכי זילברשטין. הוא, ר׳ מרדכי, היה יהודי למדן, ירא־שמים ועדין־נפש. היה עוסק במלמדות וזמן־מה שימש ה„רבי״ של הכיתה השלישית ב„ישיבה״ של ונגרוב. יותר משעשה זאת לשם קיום — שהיה אגב בצמצום — נתכוון לשם־שמים... ואולם עול־הפרנסה נפל על כתפיה החלשות של אשתו, הניה רייזל, שהיתה אשת־חייל לאמיתה.

תמהו האנשים, מניין הכוחות לאשה קטנה ודלה זו, בעלת הפנים הקטנים, שמהם זהרו שתי עינים גדולות, מלאות אהבה, שכאילו החדירו אורן לכל בית של ניצרכים, והיא ידעה על סבלותיהם והביאה לקראתם את עזרתה?

היתה בעלת חנות־מכולת ועסקה בו מהבוקר עד מאוחר בלילה. וכאשר נעלה את חנותה, לא הלכה לביתה, ליהנות מעט מהמנוחה שהיתה זכאית לה, — אלא החלה לסובב על בתי עניים וחולים ויולדות — והביאה להם מעט מרק־עוף, בדל־כנף או לפתן ומרקחת „לשובב את הנפש״, בקבוק יין־אדום, וכיוצא בזה.

בכל יום שישי בבוקר, עוד לפני שפתחה את חנותה, סובבה על פני בתי־עניים והשאירה אחריה, למי שתי חלות, למי כמה זהובים, או יין לקידוש — והכל בחשאי, שלא יראה איש, — מתן בסתר.

ודאי לא היתה הצדקת היחידה בעיירתנו; אך בלי ספק היתה העדינה ורבת־המעש מכל הנשים גומלות־החסד בונגרוב.

זיליק בן שמואל (קוקוסקה)

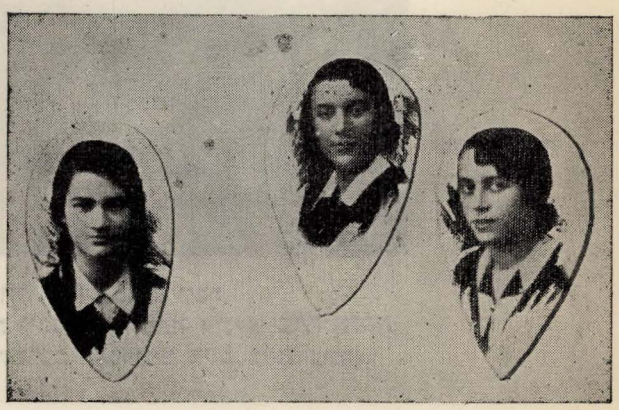

שרה, רחל, רויזה
בנות לייבל וטובה לרנר.

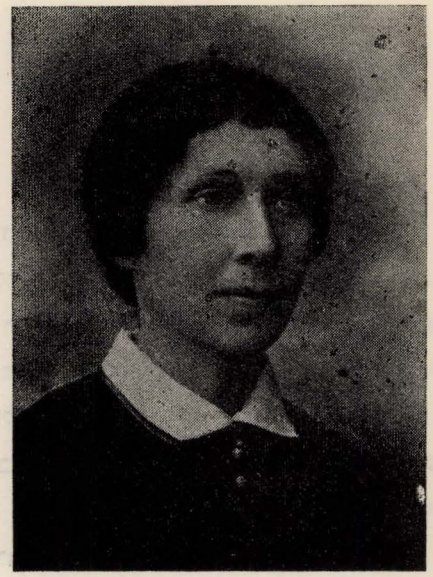

שרה־אַלקה זיונץ, לבית הרץ.

אסתר משה־וואַבעם (טכוש), יעקב זלצמן, אשתו שרה מינדל בת איצ׳ה יעקב בונדה וילדתם.

מימין לשמאל: (למעלה) **משה, רחל, יצחק, חיה, יוסף.**
שורה שניה: **פרל, חיה וינטראוב, מלה־פסה לבית וירניק, (הסבתה זיונץ) שרה־אלקה זיונץ, הרשלה (בנם של חיה ומוטל זיונץ) — (שלושת האחרונים חיים בארגנטינה).**

שבע, לבית זילברברג; הילדים: חוה, מורים, מקס, צבי.

יהושע זמטלויפר ומשפחתו: אשתו שרה, הילדים: יעקב, פסח, רחל-לאה.

א מ י

התזכרו את אמי? — קראו לה ל נ ה. קטנת־קומה, צנומה, פאה־נכרית בלונדית על ראשה ופניה מאירות תמיד והחיוך לא סר מעליהן, גם כאשר העיקו עליה דאגות. ואף כי הקיום היומיומי היה מאבק ללא־נשוא, בכל זאת היתה מלאת בטחון ותקוה והאמינה בעזרת האלהים, אשר גם אם תתמהמה, בוא תבוא.

היינו עשרה בבית. היום הקשה ביותר לאמי — היה היום השישי: מהיכן לוקחים לשבת?... ולו רק שני נרות לברכה. על כל השאר אפשר אולי לוותר אבל על הדלקת הנרות?! זה היה העיקר. היתה יראת־שמים ללא ויתור כלשהו — וזאת גם תבעה מאתנו, ילדיה.

תמיד היתה טוענת כלפינו: דרכי האל שונות, אך כולן צודקות. היא חיה באמונתה זאת והיתה בטוחה, כי יבוא יום־הגאולה לה — ולכל ישראל.

אך בא יום מר ונמהר. בשעת ה„אקציה" הראשונה בונגרוב נספתה; היא וארבעת אחיה, וארבע אחיותיה, יחד עם אלפי יהודים, גורשו לטרבלינקה ושם הוציאו נשמותיהם הטהורות בתאי־הגזים.

תנצב"ה.

שמעון זילברשטיין

ילדי מרדכי זיימן

יהושע־וולף טננבוים ומשפחתו.

ר׳ בנימין וולובסקי („קלייבער") ואשתו ברכה.

פרוידה־לה נכדת חיים פריימן

חיה חמילרז׳

ליבה טבצ׳ניק ובנה פסח.

משה־קה המילרז׳, אשתו מינדל, לבית פינגולד, וילדם.

חנה מילר ובנה אריה

רויזה לברטובסקי וילדיה.

חיים-וולוול ויוסף לברטובסקי

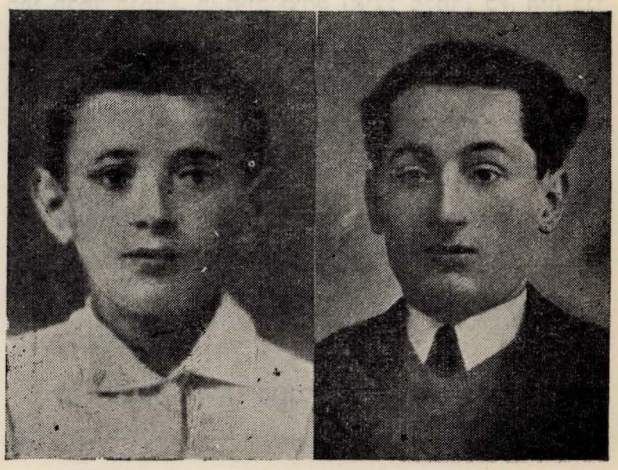

פנחס ואהרן ינצ׳מיאן

שלמה ינצ׳מיאן ואשתו גיטל

רבקה־רחל עם נכדתה ליבה טיקולסקי

חיים־יצחק (מלמד) כץ ואשתו פראדל
(„די פוצערקע") ובנותיהם.

נעמי אשת ר׳ אברהם ילין
(תמונת ר׳ אברהם ילין — ר׳ עמוד 118).

ר׳ חיים־יצחק כ״ץ ז״ל

בניהם של בעלי־הבתים המכובדים ביותר לקחו תורה מפי מלמד־הגמרא, ר׳ חיים־יצחק (איצל מלמד) כץ. היה בנו של ר׳ ישראלק׳ה מלמד. בן תורה. „כותב לשון־הקודש" הגדול ביותר בונגרוב של הימים ההם... חיבר ספר על הרמב״ם והתוספות, אך לא זכה להביאו לדפוס. היה בעל כתב־יד נאה והכול ביקשוהו בזמן כתיבת תנאים.

אשתו פראדיל „די פיצערקי", בתו של ר׳ אברהם יעקב סופר. ראתה כחובתה ל„קשט" את נשי־העיירה, שלא תשאנה פאות נכריות, אלא כיסויי־ראש. כל שאיפתה היתה — רק לזכות בעולם הבא.

עד שבאה החיה הנאצית והשמידה משפחה זאת, בכלל בני העיירה.

ניצלו שתי אחיות, הנמצאות בארצות־הברית.

אברהם בן יעקב-משה, לב

ר׳ יעקב-משה לב, אשתו נחה, ובתם סרקה
(ניספו בשנת 1941)

רויזה לויפר, בת שמואל וחוה, עם בעלה מקאלושין.

ר׳ יעקב-משה לב ז״ל

נולד דצמבר 1858 — נפטר 1941.

כל ימיו עמל קשה. בניו, בתו ונכדיו חיים באורוגוואי, בראזיל וישראל.

אשתו נחה, אשה שקטה ועדינה גילתה הבנה לילדיה, שנותקה מהם בשנותיה הצעירות. נפטרה בשנת 1925.

בתם סרקה, נולדה בשנת 1912. היתה בת יקרה, מסורה בלב ונפש לבני־משפחתה וגם רחשה טוב לבני־אדם בכלל. חילקה כבוד לאביה בשנות־זיקנתו.

ניספתה בשעת ה„אקציה״ הראשונה ב־1942.

תנצב״ה.

אסתר לב-פשפיורקה

יהושע סדובניק

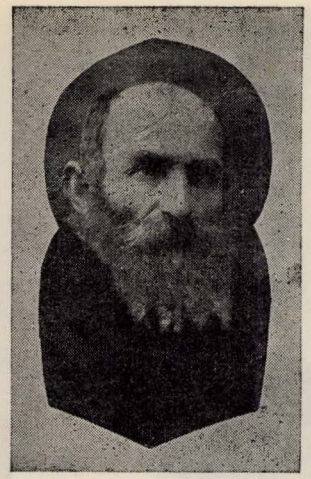

ר׳ מרדכי ליכטמאיר

פייגה בת ר׳ מרדכי ליכטמאיר

משה ינצ׳מיאן ומשפחתו

ר׳ מרדכי לוין

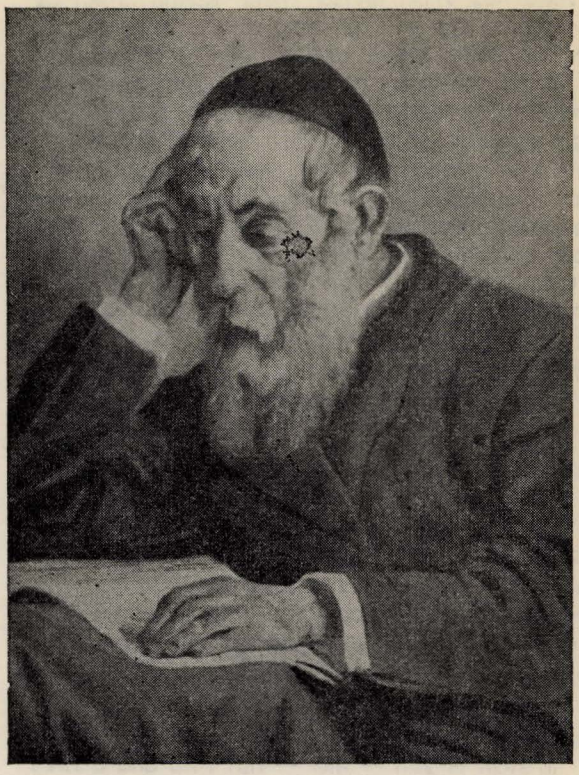

ר׳ מנחם מנדז׳יצקי — מעמודי התווך של חסידי אלכסנדר
(נפטר לפני פרוץ המלחמה).

חנה בת מנחם מנדז׳יצקי

וולוול, אסתר ולאה מילברג, לייבל ואשתו מלכה צוקרמן ושלושת ילדיהם.

ר׳ אליעזר לאופמן ז״ל

את ר׳ אליעזר לאופמן ז״ל הכירו כל תושבי העיירה. היה גבוה, חסון (נחשב לאחד החזקים בעיירתנו) ועז־נפש. בעיני רבים נראה כאיש קשה. גדלתי בדירה שבחצר ביתו, עד לעלותי לארץ — והיה סיפק בידי להתבונן בחייו מקרוב.

ממקצועו היה חובש (פלדשר). בקיא ברפואה ובעזרה ראשונה. לא פעם נקרא באמצע הלילה להגיש עזרה דחופה לחולה; אם היה החולה ממשפחה ענייה לא נטל שכר — ולפעמים השאיר פרוטות מכספו לקניית תרופות ופת־שחרית... במשטר הצארי עזר בכסף ובלי כסף להרבה צעירים יהודיים להשתחרר מעול מלכות הרשע. — —

היה זה בשנת 1912 או 1913, כאשר הלשינו עליו על מתן עזרה לצעירים יהודים להשתמט מהצבא. הבולשת ערכה חיפוש בכל הבית וגם בדירתו והוא נמלט דרך המרפסת, גלש על צינור הביוב מקומה שלישית ונמלט לאחד מתושבי העיירה ר׳ נחמן מנדלבוים ז״ל, שהיה מידידיו, שהה אצלו כמה ימים עד שהבריחו אותו אל מעבר לגבול הרוסי ושם תפסוהו והיגלוהו לסיביר.

אחרי המהפכה שוחרר יחד עם הרבה אסירים אחרים. הוא נשאר ברוסיה עם שני בנים ובת אחת, כי פולין היתה אז כבושה בידי הגרמנים. כשהתגברו הכנופיות השודדות ברוסיה, מיד אחרי המהפכה, התנפלו עליו כי חשבוהו לעשיר. בכוחו הבלתי מצוי נאבק עמהם — ויכול להם. בעתונים הופיע תצלומו תחת כותרת „איך אזרחים נלחמים בשודדים״, תושבי העיירה הכירוהו עפ״י התצלום הזה. בשנת 1917 חזר לעיירה, כאשר צבא הכיבוש הגרמני עדיין היה בפולין.

כשהצבא הפולני ניצח את הבולשביקים והתחיל לשדוד ולרצוח את תושבי פולין היהודים, באמתלה כי שיתפו פעולה עם האויב, התחבאו בחצרו במרתף הגדול כמה מאות איש מבני עיירתנו, ביניהם נשים וטף. רק הוא הסתובב בעיר כשצלב אדום על זרועו, בתקווה כי יוכל להגיש עזרה ליהודים. לפתע פרץ לחצר בצעקה: „יהודים! הצילו! צאו ממחבואיכם, מובילים ספרי תורה וכתבי־קודש לשריפה!״ הוא היה היחיד שהטיל עצמו מול הסוסים, נאבק עם ההאַלר־ציקים, הפך את העגלה ולא נתן להובילה לכיכר־השוק לשריפה. מעשהו היה לדוגמה ליתר היהודים שהיו בחצרו, ואלה העיזו לצאת ולהוריד את ספרי־הקודש מהעגלה והכניסום לתוך החצר. הייתי אז ילדה קטנה והצלחתי להסתתר בפינה ולראות את הגיבור השוכב על הארץ, רמוס ע״י החיילים, ראשו גלוי ובת־צחוק של אושר על שפתיו — שעלה בידו להציל את ספרי־התורה מבזיון וכליה. הוא הובא לחצרו מוכה ופצוע — אך כמנצח. בין אלה שהורידו את הספרים מהעגלה היו גם ר׳ מאיר אשר קוזלובסקי ובנו יהושע.

מקרה זה עשה רושם רב עלי ויתכן שהיה בשבילי שיעור ראשון לציונות...

ר׳ אליעזר לאופמן היה ציוני נלהב. בחצר ביתו היה המועדון הראשון בשם „תרבות״, בו התכנס הנוער הציוני ושם התקיימו שיעורים לעברית. משם יצאו החלוצים הראשונים; בקנאה עצורה וגם בשמחה ליווה את אלה שעלו לארץ כשהוא כבר זקן מדי למשימה כזאת. בסוף ימיו היה עני מרוד. מת מוות טבעי בימי הנאצים, שבע צרות ותלאות רבות במשך חייו כיהודי וכאדם.

את משפחתו — אשה, 4 בנים: יעקב, דוד, יוסף, ברוך (ששנים מהם מתו) ובת — לאה — השמידו הנאצים.

יהיה זכרו ברוך יחד עם זכר בני משפחתו שנרצחו.

מטל פיקרש־מנדלבוים

ר׳ אליעזר לאופמן (ראשון משמאל) ומשפחתו בליל הסדר בשנת 1936.

מורשת בית אבי כי נחרבה.

לזכר ר׳ נחמן זר׳ יוסף מנדלבום ז״ל

קשה להתרכז ולהעלות הדמויות היקרות אשר הושמדו ואינן. הנפשות היקרות, הורי, אחי, אחיותי וילדיהם שנרצחו ביד מרצחים. ארץ, ארץ, אל תכסי דמם!

גדלתי בבית אדוק, שומרי מצוות ומסורת. ביתנו התברך בילדים רבים ועם זאת היה פתוח לכול והיה ידוע ומצטיין במידת הכנסת־האורחים.

זכורני, בזמן מלחמת־העולם הראשונה, כאשר גורשו יהודי פינסק והעיירות שגבלו עם גבול הגרמנים, נהרו אל עירנו פליטים רבים, קיבלנו אותם בסבר פנים יפות ועזרנו להם. ועוד אזכיר: ליל הסדר. כל בני המשפחה מסובים אל השולחן, מחכים בציפיה לבואו של אבי מבית התפילה. וכששב באיחור רב נודעה לנו סיבת האחור: פליטים רבים טרם סודרו בבתי בני־העיירה לליל הסדר, ורק לאחר שאחרון הפליטים סודר — שב אבא הביתה בשמחה לקדש ליל הסדר גם בביתו.

במשך כל ימי המלחמה דאג, עם עוד בני־עיר, לשיכונם ולפרנסתם של הפליטים. נפתחו בתי־תמחוי לניצרכים ובמרוצת־הזמן דאגו לסידורים בעבודה לפרנסתם, עד שיכלו לחזור לבתיהם.

כעבור שנים, נזדמן אבי ז״ל לפינסק. היה ליל שבת ובבית־הכנסת הופיע יהודי מבני־המקום, חיבקו ונשקו. אבי נבוך ולא ידע מה קרה. והיהודי הזכיר אותו את ליל־הסדר בזמן המלחמה, בהיותו פליט עם משפחתו. וכיצד אבי ואמי ז״ל קיבלו אותם וטיפלו בהם, ועתה שמח שהוא יכול לאַרח בביתו את מצילו ומיטיבו. ואותו היהודי עלה על הבמה בבית הכנסת והכריז לפני הקהל שאם מצויים יהודים טובים — הרי אחד הטובים נמצא כאן, ר׳ יוסף.

במלחמת־העולם הראשונה בזמן הכיבוש ע״י הגרמנים. שאמנם לא היו נאצים, אך נוגשים היו — הוציאו הכול מפולין והעבירו לגרמניה. רעב ומצוקה שררו בעיר והיהודים נאלצו לסחור עם הנוצרים בכפרי הסביבה, דבר שהיה אסור איסור חמור וכשתפסו יהודי — הוחרמה הסחורה והיהודי נאסר. מר היה חלקו: מכות רצח, עונש כספי והתעללות. והיה אבי ז״ל הולך אצל הג׳נדרמריה ומשחרר את היהודי ממאסר ואת הסחורה. לפעמים לא הצליח להציל גם הסחורה ורק היהודי ה„חוטא״ שוחרר.

מתוך מצוקת הרעב בימים ההם, היו ילדי ישראל יוצאים לשדות, לאחר הקציר, ללקט אחרי הקוצרים גרעינים. את הגרעינים טחנו בטחנות־יד פרימיטיביות לקמח, והיו אופים פיתות ולחם — דבר שהיה אסור לפי החוק. את העבודה עשו בלילות ורעש טחנות היד הביא את הג׳נדרמריה לגילוי הטחנות; היו אוסרים את הטוחן ומחרימים את הטחנה ואת הקמח.

ושוב היה אבי הולך לשלטונות ומשתדל לשחרר את האסור ואת הטחנה. ולא פעם קרה שבמו ידיו סחב את הטחנה לביתו של היהודי המשוחרר. יהודי טוב־לב היה והעזרה לזולת — ראשית דאגותיו ומעשיו.

אבי לא היה ציוני רשמי, אך תמך בכל לבו בכל הקרנות הלאומיות. זוכר אני פעם, כאשר בא שליח מארץ ישראל למכור מניות של בנק־הפועלים — קנה בנפש חפצה מהמניות, אם כי לא היה מצדד בתנועת הפועלים. תמיד שאף לבוא לארץ, ולו רק כתייר — אך לא זכה.

*

שורות מספר לזכרו של סבי ז״ל, ר׳ נחמן מנדלבוים (גרבר). טיפוס בלתי־מצוי בטוב־לבו — כפי שנקרא בפי בני־העיר, היה ר׳ נחמן גרבר בעל בית־חרושת לעיבוד עורות. בשנות־ילדותו שמעתי סיפורים רבים על סבי ואומץ־לבו. בזמן ההתפרעויות והתנפלויות הגויים, אחרי גיוסם לצבא ובחזרם לכפרים, היו נוהגים לערוך פרעות ביהודים. היהודים ברחו והסתתרו מפחד, ולא כן סבי; הוא ועוד כמה יהודים היו יוצאים לרחוב ומכים בחרון את המתנפלים — ואף יכלו להם. שנים רבות לאחר מכן זכרו את המכות שספגו והיו פוחדים לעבור את ה„גרבר גאס״ וה„משחק בפרעות״ נפסק.

עוד סיפרו על סבי ר׳ נחמן, שפעם פרצה מגיפה בעיר והעיר בודדת ומנותקת ואין יוצא ואין בא מחשש התדבקות. רופא לא היה והתרופה היחידה היתה מַסַג׳ים חזקים באל־כוהול („בראַנפן״ בלע״ז). לא היה מי שיסכן עצמו ויצא לעזור לנפגעים, והוא היה היחיד שיצא מביתו והולך מבית נגוע אחד למשנהו לשם מתן עזרה וע״י כך הציל אלפי נפשות בישראל ממות בטוח. שנים רבות סיפרו בגבורתו, עוז נפשו ומסירות לבו.

גם במלחמת העולם הראשונה, כאשר פרצה מגיפת „הישפנקה״ בעיר, שוב היה הוא הראשון שהלך ביום ובלילה מבית לבית להושיט עזרה, למרות גילו הקשיש. ביחוד דאג למשפחות העניות בכסף ובלבוש, ואף היה לוקח את ילדי העניים לביתו ודואג להם עד שיבריאו.

משך ארבעים שנה שימש ראש „החברה קדישא״ בעיר.

הוא מת שבע ימים ומעשים טובים. בן תשעים היה במותו. בניו, נכדיו וניניו הושמדו רובם בידי המרצחים הנאציים.

יהיה זכרו וזכר בניו ובני משפחתו ברוך לעולמים.

זאב אמיר (מנדלבום)

יצחק בן ר׳ יוסף ושיינדל-לאה
מנדלבום.

ר׳ יוסף-אליהו בן ר׳ נחמן ופויגל מנדלבום אשתו שיינדל-
לאה בת ר׳ יוסף ומינדל לבית פינקלשטין.
(ר׳ יוסף-אליהו שימש פרנס-הקהילה).

בנות ר׳ יוסף ושיינדל מנדלבום וכלתם רבקה (אשת
שמואל) לבית הר׳ מסטוק חיה, חוה, טובה, איטה, רבקה.

ר׳ הרשל מנדלבום ומשפחתו
(ר׳ הרשל היה פרנס הקהילה ומראשי חסידי וורקה).

ילדי שמואל ורבקה מנדלבום וילדי בר־וולף וציפה שפירא
נכדי יוסף ושיינדיל מנדלבום.

חנה בת נחמן מנדלבום ושני בניה זיסקינד ושמחה ובתה חוה ואשת זיסקינד
לאה ובנם מנחם.

שמואל בן נחמן לרמן.

יצחק לאופר.

מלכה מאזור (נפטרה בניו־יורק בגיל 45; 4 ילדיה חיים באמריקה).

ראובן מאזור (נפטר לפני פרוץ המלחמה) אשתו גולדה נספתה בשואה.

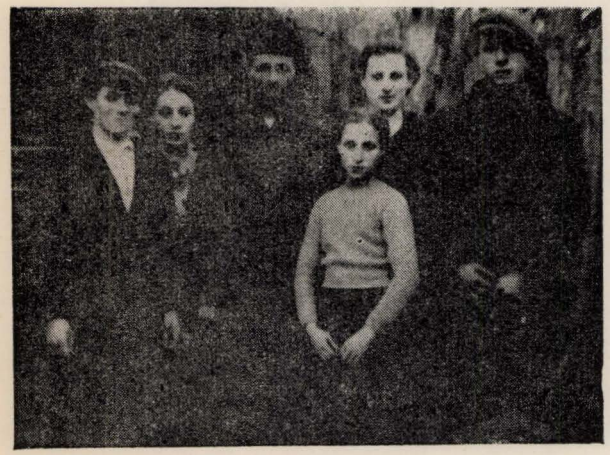

ר׳ נח (אורישעם) נוסבלאט וילדיו.

יוכבד בת הרב מורגנשטרן

לאה בת הרב מורגנשטרן

הרשל צבי סקרופקה

אסתר, רחל, ברכה, ושני נכדיו של הרב מורגנשטרן

שרה בת ישראל-יצחק מנדלבום

(מימין לשמאל): י. זילברנאגל, (לא ידוע), א. גאנשר, מ. ניימאן, ש. גדנגולד (לא ידוע), ד. א. ניימאן.

שפסל נאפרסטיק ואשתו (2 הבנות נצלו וחיות בישראל)
עסקן צבורי, חבר מועצת העיריה מ„בונד".

משפחת מילברג
(הבת (במרכז) ניצלה וחיה בארגנטינה).

שרה נודלמן ובתה

פנחס נודלמן ואשתו

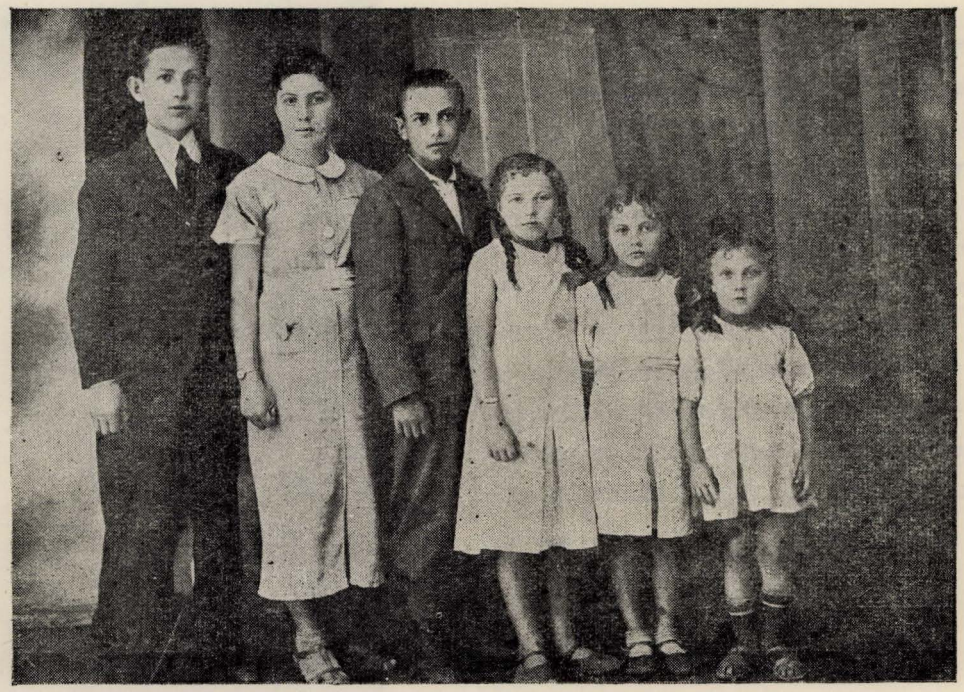

ילדי פנחס נודלמן

מרים סבר־זומר (בת איצ׳ה־לייב)
נפטרה במונטוויידאו, י״ג סיון תשט״ז

ר׳ איצ׳ה לייב סבר

ר׳ איצ׳ה לייב הנגר (סבר) ואשתו הניה ע״ה, היו תושבים מבוססים בעיר, ניהלו בית־מלאכה לנגרות. בעיקר רהיטי־איכרים. היו לו 7 בנים ובנות, שעבדו בתוך בית־המלאכה וכן העסיקו פועלים שכירים. הניה, הנגרית, אשה חולנית, היתה — על אף בריאותה הרופפת — ה„עזר כנגדו״. היתה עושה פוליטורה וצובעת הרהיטים, וגם נסעה לירידים. מנהג היה לר׳ איצ׳ה־לייב לקחת עמו מבית־המדרש 4 או 6 „אורחים״, שהיו סועדים על שולחנו וישנים אצלו כמה ימים. כבוד לזכרם.

גדליהו בן איצ׳ה ליב סבר
נפטר במונטבידאו

איטקה סבר (בת איצ׳ה־לייב) ובעלה
סוסנובסקי, ניספו בטרבלינקה.

אברהמצ׳י זיולטי

אבי, ר׳ אברהמצ׳י זיולטי, היה קורא שעור במשניות בכל שבת אחה״צ בביהכ״נ של החייטים, וכן פרקי־אבות; שומעיו אהבוהו מאד. בין מנחה למעריב למד בכל יום בביהמ״ד של ר׳ הלל. בכל שבת היה סועד על שולחננו בחור־ישיבה או אורח. גם עסק במתן בסתר...

לפני נסיעתי חיבר שיר נאה ושלחו למסיבת הפרידה־שלי. במכתבו האחרון כתב: „...השמועות על מלחמה אינן פוסקות — ואנו מפחדים מפניה — —״.

ייזכר לטוב סבי, ר׳ אהרן. אזכור ביתו בליל שבתות. כאשר כל הבנים והנכדים נתאספו לברכו — — — ולקבל ברכתו. גם סבתי ע״ה דאגה לאומללים ובמשך שנים שלחה לאשה משותקה ב„הקדש״, כל פעם דברי־מאכל בידי נכד אחר.

יהא זכרם ברוך.

חוה פייג (לבית זיולטי)

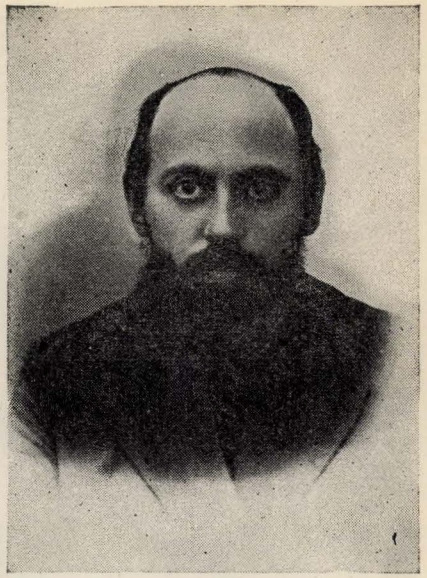

לוי־יצחק סגליק

אפרים־ברוך סופר סת״ם

אעמוד בפני הוד קדושת מעונים, אשר זעקת יאושם האחרונה תהדהד בקרבנו, כל עוד לבנו יפעם.

עמוד וראית בעיני־רוח קדושים עולה באש „אבי אבי, רכב ישראל ופרשיו, מה השפלת!״

רפי־אונים היינו ולא עמד בנו הכוח לשאוג שאגת חיה שכולה, שיזדעזעו כל יושבי תבל. לכן דומם אקשיב לרחשי־לבי ואחרוז זכרונות מאבא ואמא, אח ואחות, מרע ועמית שנקברו בקבר־אחים גדול, בל ידעו הנכר במותם.

קשה להשלים. וברגעי הזיה וגעגועים לא יאמן, כי כל אלה אינם עוד בחיים. והזכרונות מהולים שמחה ועצב, כי קשים היו החיים גם בזמנים כתיקנם. כמה כוחות פיסיים ומאמצי נפש השקיעו הורי למען פרנס משפחה אחת. אך מה שווים היו ימי חול אלה לעומת יום השבת. ימות השבת והחג בבית אבא — רוח של אצילות חפפה עליהם. זכורתני זמרת אבא, קולו הנעים, ביחוד בימים נוראים בעברו לפני התיבה, איזה רינה שבתפילה תוך השתפכות נפש כנה. נדם הקול לנצח.

אבי, אפרים־ברוך, סופר סת״ם היה ואת כשרון־הכתיבה שלו הנחיל לבנו, זהו אחי לוי־יצחק ז״ל, נפש עדינה, כולו אומר טוב ואהבה, מצניע לכת, כיאה לתלמידו של רבי נחמן מברסלב. חסיד נלהב היה, ובחורף אחד, בכפור ובשלג, יצא ברגל לאומן להשתטח על קבר רבו. כאמור, גם אחי זה סופר סת״ם היה. בהגיעו לפני כתיבת 3 אותיותיו של השם, היה טובל את גופו, בחורף כבקיץ, ותפילה על שפתיו.

בכל לבבו ונפשו רצה לעלות לא״י. למרבה הצער לא נסתייע הדבר בידו. וכך נתקפחו חייו בידי הצורר.

גם ילדנו היקר שהיה לנו, נכרת בידי רשעים טמאים.

מלכה שתיל (לבית סגליק)

דבורה, רעיתו של יונה־אייזיק נייפאן

מימין לשמאל: י. וואַגמן, י. זילברנגל, י. מ. ווישניה, ע. קרונפלד, ל. קורונה, י. לוין, י. מילר.

חנוך סלובטיצקי
(היה נאמן על „פשרות" באנייה; בזמן המלחמה נעלמו עקבותיו).

שלמה בן חנוך סלובטיצקי
(ניספה בשואה)

רויזל'ה וילדה הצעיר יצחק'ל ע"ה
(נהרגו בחצר ליד ביתם: כ"ט תשרי תש"ג, 10.10.1942)
הבן הבכור הרשלה ע"ה
(נרצח בידי רוצחים פולניים: י"ג סיון תש"ג, 16.6.1943)
שרה ע"ה (ניספתה בטרבלינקה, בח' שבט תש"ג)
שלום לעפרם

ליבה (טיקולסקי) פרלה ובנה יעקב-דוד
נורו בבית הקברות בונגרוב.

נתן ואשתו פייגה ע"ה
(ניספו: כ"ז באדר תש"ג, 4.3.1943)

רחל שטינברג לבית סלובטיצקי

שמחה בן חיים-לייב שטינברג

חוה־לה שכטר בת חיים-לייב וחיה שטינברג, נפטרה בירושלים, 11.7.1952, י״ח תמוז תשי״ב.

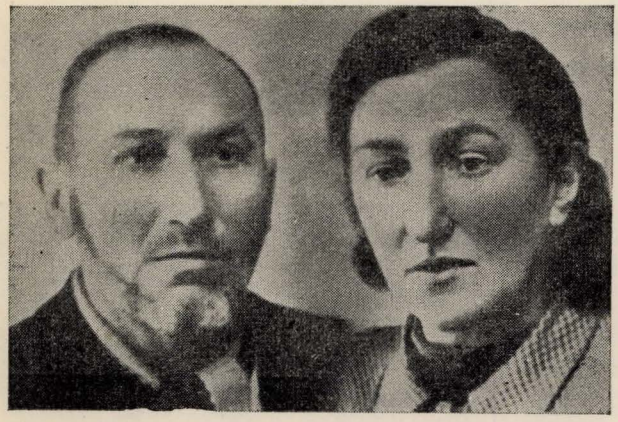

חיים-לייב שטינברג ורעיתו חיה בת ברל רוטמאן

(מימין לשמאל): פנחס בן ר' איצ'ה־פייבל פשפיורקה,
אשתו רכל, בנו פישל, בתו פרל וילדתה בנו אברהם.
ר' פנחס נולד 1864 וניספה בשואה ב־1941. עשרות שנים
החזיק מנין בביתו.
אשתו רכל, בת הירש־פישל, נולדה בשנת 1865. נורתה בידי
שוטר פולני באקציה הראשונה בשנת 1942.
יהי זכרם ברוך.

אברהם פשפיורקה, בן פנחס ורכל, היה תפר ממקצועו.
היה חבר פעיל ב„פועלי־ציון"־שמאל.
אשתו פייגה, בת פישל ברגמן.
ניספו בשואה.

שרה פשפיורקה, בת פנחס ורכל וילדה איזק.
ניספו בטרבלינקה.

ר׳ שלמה־מאיר (ר׳ שלמה׳לי) פשפיורקה
נולד 1888. אדם שקט ונבון־דעת. הרביץ תורה ברבים; מצא עניין גם בהוויות־העולם. חסיד אלכסנדר. עובר לפני התיבה ומנעים זמירות. מסור למשפחתו. ניספה בטרבלינקה — ולא נודע קברו — — נזכרו לנצח.
יהי זכרו ברוך.

אסתר־בריינדל פשפיורקה,
בת ר׳ ראובן ב״ר שמעון גולדשטין
נולדה 1888. ניספתה בשנת 1942 אשה צנועה ושקטה. עונתה ע״י הגיסטאפו בונגרוב במשך 5 ימים. עמדה בגבורה ולא גילתה מחבואי בני־משפחתה. הוציאה נשמתה ברעב ובעינויים — ולא נודע מקום קבורתה. בין אנשי גבורה עילאית בכל הדורות ינון שמה.

בתם רחל כינור ובנם אפרים פשפיורקה בתל־אביב

בנות ר׳ שלמה׳לי ואסתר־בריינדל פשפיורקה
(מימין לשמאל): פייגה ובעלה יוסף קנדל, חיהצ׳ה וארוסה הרש־לייזר גורדון, אלטה ובעלה אברהם שורצברג.
יהי זכרם ברוך.

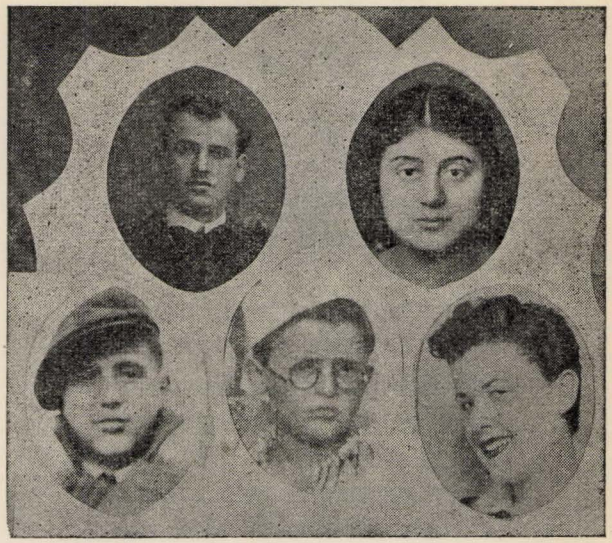

מנדל פשפיורקה, בן ר׳ פנחס ורכל׳ היה חבר פוע״צ שמאל, חבר מועצת העיר. ניספה באקציה השניה בטרבלינקה ב־1943. אשתו אסתר (לבית פנייבסקי) וילדיהם זיליק, יצחק, גיטלה (ניצלה בעזרת נוצרים וחיה בארה״ב).

יוסף, בן ר׳ פנחס ורכל פשפיורקה, אשתו מלכה (לבית דרודזיצקי). ילדיהם: חיה, יעקב, שרה. נדדו ביערות שבסביבת רוזביצ׳ה. החזיקו מעמד עד סוף המלחמה, 1944, ונורו ע״י הנאצים ביער.

משה פשפיורקה היה עסקן ציבורי. נולד 1890. בן ר׳ פנחס ורכל. ניספה באקציה השניה בטרבלינקה ב־1943. אשתו חיה (לבית פנייבסקי) וילדיהם: אסתר, פישל, בלצ׳ה, איטקה, זיליק — כולם ניספו בטרבלינקה.

אני מדליק נר לנשמתם — —

א. פ.

הדסה פשפיורקה, לבית בונדה

יצחק, בן נחמן ושיינדל, פשפיורקה

שלמה ב״ר בנימין פשפיורקה ומשפחתו.

נחמן, ב״ר משה פשפיורקה ורעיתו שיינדל, לבית הלברשטדט.

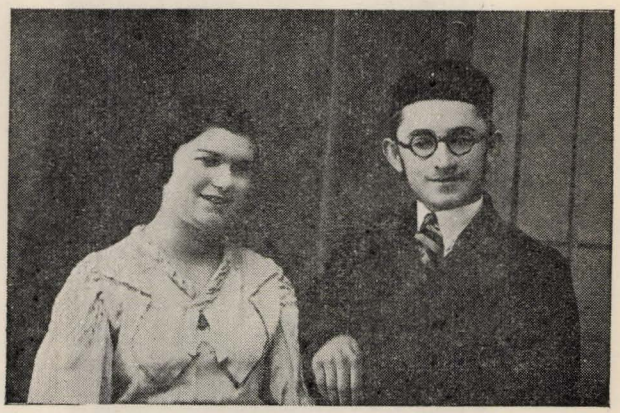

בונם ורחל זונשין

ברכה (משמאל) ורחל׳ה (מימין) פינגולד

הרשל פּסמנטר נושא סרט צהוב, בפתח חנותו בגיטו.

אפרים פרגמן

יוסף-אליעזר פיינגולד ומשפחתו

יושבים (מימין לשמאל): פריידה-רבקה (האם), יוסף-אליעזר (האב), צביה, מינדל.
עומדים: ישראל, לאה'טשי, משה, צפורה (תיבדל לחיים — חיה בישראל).

אבי, יוסף אליעזר פיינגולד (לייזער-ליבע'ס), היה דמות פופולרית בעירנו ובסביבה; שנים רבות ייצג במועצת העירייה את האינטרסים של היהודים, בלי גיבוי של גוף פוליטי כלשהו. רכש לעצמו השכלה משפטית בכוחות-עצמו והופיע, במשך שלושים וחמש שנה, כפרקליט בבית-משפט השלום ובבית-המשפט המחוזי ומעולם לא הפסיד בדין. בשנת 1920, כאשר עזבו הבולשביקים את העיר, החביא פולני בביתנו פצצה בלי שידענו עליה. הדבר נודע לפולנים והם באו ולקחו את אבי, כדי לירות בו ללא משפט. משנודע הדבר לאיכרים, שנתאספו בשוק — שהכירוהו והוקירוהו על הגנתם על רבים מהם — פשטו בכל העיר, חיפשו את האיש והכריחוהו להסביר לשלטונות שהוא אשר הניח את הפצצה — וכך ניצל אבי מסכנה.

הרבה סבל בחייו. ב-1924 רותק למיטה, אך קם מחליו והתגבר.

אחותי, הבכירה, דבורה, חלתה בטיפוס בהיותה בת 20 וכן חלתה בו אחותי הקטנה שרה (הבת החמישית) ושתיהן נקטפו בדמי-ימיהן בימי מלחמת העולם הראשונה.

אחותי השניה רחל, שיכלה בנה הבכור ונשארה לבדה עם ילד קטן, לאחר שבעלה היגר לארגנטינה, וכאשר הגיעה גם היא שמה, לא יכלה לעמוד בתנאי-האקלים ונפטרה ב-1936.

בפברואר 1937 נפטר אבי ז"ל. אמי פרידה-רבקה התגברה על אסונותיה וניהלה בכוחות-עצמה את בית-התה שקיבלה בירושה ועבדה בגן-הירק, בעיסוקיה אלה התאוששה. לימדה אותנו להיות „שמחים בחלקנו". נספתה בשואה הנאצית.

אחותי מינדל גילתה כשרון דרמטי ומילאה תפקידים ראשיים בחוגים דרמטיים. לאחר נשואיה עברה לגור בוַארשה, ועם פרוץ המלחמה באה לונגרוב (עם בעלה משה בראון ובתה צלינקה); פגשוה ביערות הסביבה, רעבה ומלאת פצעים, וסופה כסופם המר של כל יהודי ונגרוב.

לאה'צה היתה בת מסורה וענווה, הראשונה שלמדה מקצוע. נישאה לל. פרידמן ממינסק שליד וארשה. היא ובנה אליעזר עקבותיהם נעלמו.

הילד השביעי במשפחתי היה ישראל-משה, בחור מוכשר ומתמיד, פעיל ב„השומר-הצעיר". תמיד השתייך לקבוצת מבוגרים יותר ונחון באינטליגנציה גבוהה. ערך את עתון הקיר של ה„קן", עבד הרבה עם אבא, למד כל עבודה משרדית — ולאחר מות אבי התקשר כשותף עם עורך-דין פולני והוא אשר הוציא לפועל את כל העבודה באופן עצמאי. שלט היטב בגרמנית ובזמן המלחמה עשה עבודה משרדית בשביל ה„יודנראט". כאשר חלה בטיפוס התפללה העיר כולה להבראתו. הבריא והתחתן עם פ. סיקירקה בת ונגרוב.

גם הם ניספו ואינם.

אני היחידה נשארתי בחיים; מכל שבע אחיותי ואחי הנני השרידה היחידה.

צפורה פינגולד-אדלשטין

אזכיר גם את דודי אברהם פינגולד, הלמדן הגדול והישר באנשים, אשתו ברכה ובתו רחל עם בעלה.

משפחת אהרן ווגמן ובניו יעקב, ישראל, אברהם ומשה, כלותיו ונכדיו. — כולם ניספו בשואה.

אסתר לובלסקי
בת יצחק־פנחס ושרה־פייה פרל.

משה־אהרן פרל
בן יצחק־פנחס ושרה־פייה.
נהרג בתל־אביב ב׳ אדר תש״ו (3.2.46)

יעקב, בן דוד ורבקה פרל —
נכדו של יצחק־פנחס ושרה־פייה

מלכה הנדלים גולדפרב

שמחה פיינגולד

חנה אשת שמחה פיינגולד

גיטל וויס, לבית פיינגולד
(נפטרה בארץ־ישראל בשנת 1944, י"ח טבת)

הרש-וידל פיינגולד

חיה-הודס בורשטין

שמואל פרביאז׳ ואשתו פייגה
לבית בורשטין

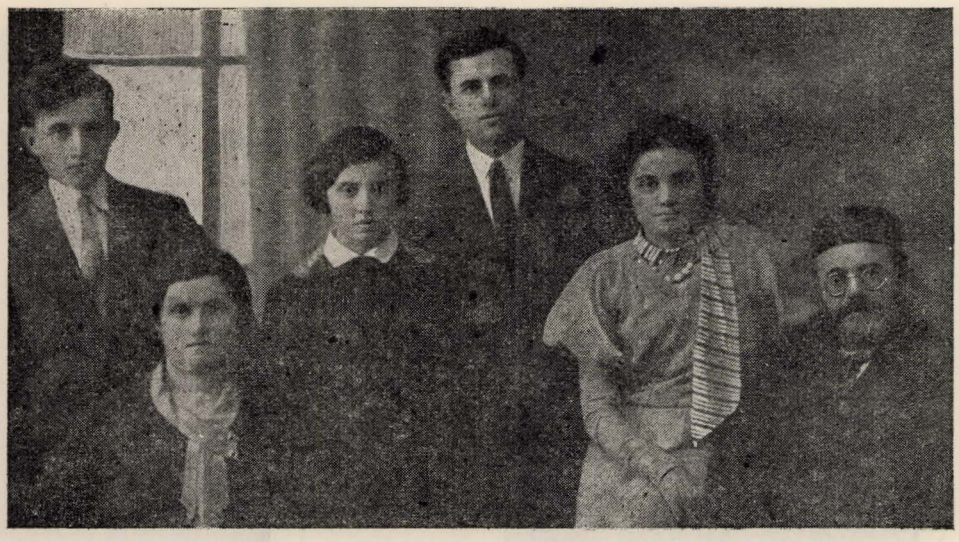

ישראל פרביאז׳ ומשפחתו
(בת חיה בארץ ושני בנים ובת חיים בארגנטינה)

מאיר-לייב שניאדובר
ואשתו אסתר בת קלמן וחיה פשפיורקה

משה בן קלמן וחיה פשפיורקה

האחיות והאחים (ונשותיהם) פרקל

ר׳ משה אהרן סוקולוב

ר׳ דוד-לייב ליטרה ורעיתו

נתן פינקלשטין ומשפחתו.

עומדים: **חיה פינקלשטין, חנה גולדברג, אסתר פינקלשטין, אהרן־הרש פינקלשטין, שרה פינקלשטין.**
יושבים: **אחות נתן פינקלשטין, נתן ומלכה פינקלשטין.**

יוסף-דוד שפירא

משפחת יוסף-דוד שפירא
האם פשה, שרה, צירל, יעקב, פייגה

משפחת משה פרידמן (סטרוקס)
משה, רבקה (אשתו) ברל, הרשל, גיטל, (**נורו על גג ביתם ב־1942**). הבת, חיה, ניצלה

מרים פשפיורקה ובעלה

יחיאל ואשתו בת יעקב פלאם.

אברהם בן יידל, פגורה
(נספה בטרבלינקה)

אברהם פטאק ואשתו מירקה לבית מאס
(נלקח לעבודה ונהרג; אשתו והילד — בטרבלינקה)

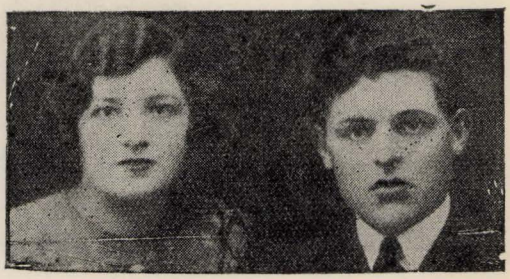

נטע פטאק וארוסתו חנצ'ה (לבית שצ'יגלצ'יק)

שיינדל ואסתר בנות חיים פרייטן.

משפחת פרץ פרבדה

משפחת ציבולרז, אליעזר ואשתו ביילה, לייבל ואשתו דינה, הילדות גיטל, נחה,

שלמה קוכן ואשתו חיה, לבית גולדפרב

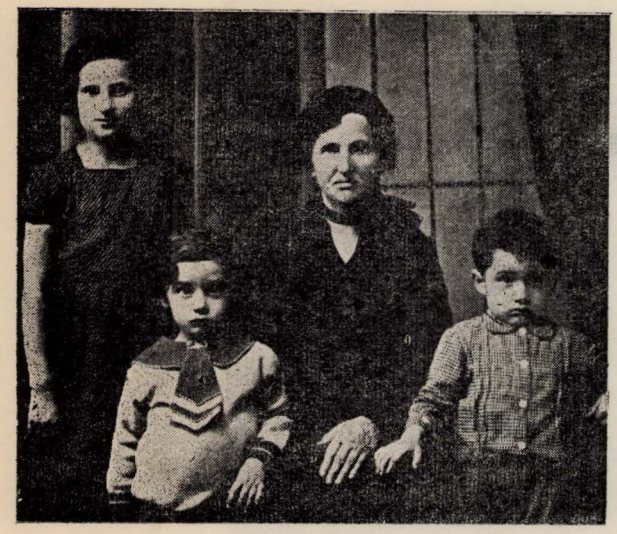

נחמה גולדפרב ונכדיה: רבקה אֶלבום, צבי ויחיאל קוכן

משה קוכן, אשתו שרה-לאה והבת הצעירה פרידה.

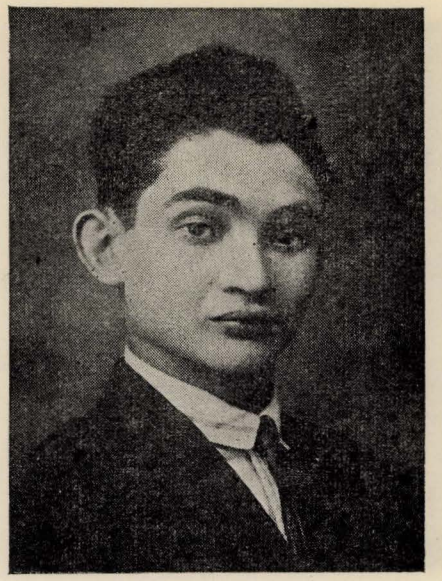

מאיר קמינקובסקי
כשהגרמנים באו לביתו לקחתו — דקר
אחד הגרמנים — ומאיר הומת בו במקום.

מוטל קפובה, בן הירש־לייב

איצ׳ה קושיין ואשתו רבקה (לבית פיגובה) וילדיהם

משמאל: ילדי שרה מנדלבוים. מימין: בן אסתר ודוד
לובלסקי. השלישי: יחיאל קוכן והילד שבעגלה.

לייבלה בן מנדל־יחיאל׳ס קורונה

החיים לא פינקו אותו ביותר. משחר ילדותו עבד בעבודה מאוד לא מתאימה לו מבחינה גופנית. מהמשפחה לא רווה נחת, קדרות היתה אופפת כל פינה בביתו וזה גרם לו עצבות מתמדת ויאוש אשר אין לתארו, ובהיותו שרוי במצב של חוסר תקוה השתדל לחפש איזה עוגן־הצלה ממצבו. חיפש ומצא בתנועה הציונית את הדרך לעצמו ולנוער בעיירה, אשר ראה אותו משוטט בחוצותיה בלי תוכן בחיים ובלי כל עתיד. התחיל לדפדף במה שנכתב על ארץ־ישראל ומאוד התרשם מאישיותם של המנהיגים ומספריהם. לא אשכח כאשר בא אלי יום אחד עם הספר של פיירברג „לאן", בהיותו כולו מוקסם מהמלה „לאן" ובחיפושיו מצא אז את הדרך לתנועה החלוצית, שהיתה עוד בראשית דרכיה, ומבלי לחשוב הרבה יצא להכשרה.

בקבוצה מצא עולם חדש לגמרי והוא כותב אז במצב רוח מרומם: מצאתי כאן בית עליז ושמח; תתארו לכם עובדים ושרים, עייפים ויוצאים בריקוד. ההתלהבות היא חסידית ממש ורוקדים עד לאפיסת כוחות ושמחים עד אין גבול; ועוד: הכלל דואג לפרט, כשם שהפרט עובד למען הכלל. האם מצאתם משהו יותר נעלה בעולם? חיי החברה מקסימים ממש, ולי תפקיד מיוחד לשמור על טהרת החברה. מאוד התחבב על החברה וגם שם קראו לו „לייבלה", בלשון חיבה, כמו בעירו. וכמובן שאושר אחרי זמן קצר לעליה, ובחזרו הביתה קרנו פניו משמחה. התחיל להתכונן לעליה, וגם לעבוד ולארגן את הסניף במקום ולהכין חברים חדשים להגשמה. המסירות לחברים היתה בלי גבול. אם מישהו אושר להכשרה, רץ הוא כבר בבוקר לבשר לו, מבלי לחכות עד שיבוא לסניף בערב, ובהיותו כבר בפסגת ההגשמה — נסוג ונשבר. שוב גבר בו הדכאון וגופו החלש לא התגבר ונשאר. ואם כי המשיך לפעול כרגיל, הרגשתי בו שהוא שוב הותקף ביאוש ופחד וכזה נשאר עד לסוף המר...

בני־עיר מספרים, שראו אותו ברוסיה, כשהוא חולה ועזוב עד שאי אפשר היה להכירו ואלה הם הימים האחרונים של האיש האציל ועדין־הנפש.

אין איש יודע איפה מת ומתי, גלמוד מבלי שקרוב או ידיד יוריד דמעה על קברו. וככה נדם האיש בנכר.

ת.נ.צ.ב.ה. **ש. זילברשטיין** ז״ל

חיה קרונפלד לבית פשפיורקה ובתה

מימין לשמאל: שרה׳לה ברוטשטין, לאה׳קה גרינברג, נעמי פייארטאג.

האח והאחות מאיר ואַלקה קוקובקה

פנחם בן מנדל קיצ׳קובסקי

שלמה קויאטק

ישראל-יצחק רוזן

חיה׳צה פשפיורקה,
שיינדל ווינטרוב,
רבקה נוסבלאט

הרשל רקנט ורעייתו מרים (לבית בילבסקי)

ר׳ ישראל שווּוקם

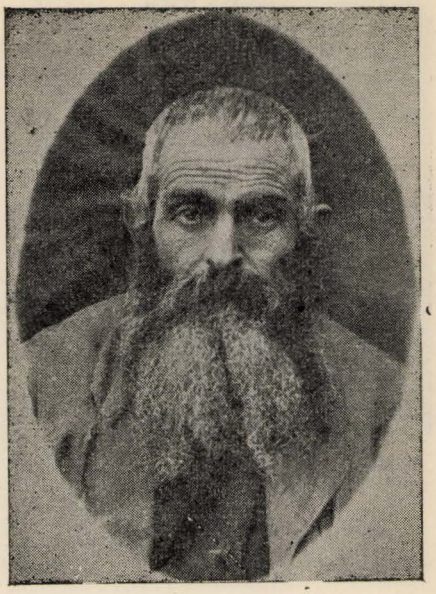

ר׳ אהרן-דוד רדושינסקי

אסתר-רבקה רדושינסקי (בת ר׳ אברהם שורץ)
(נפטרה בליל כיפור תרצ״ב)

הרשל שדלינסקי, פרטיזן.
(אחרי המלחמה נרצח בידי פולנים,
בסוקולה, ע״י ביאַליסטוק).

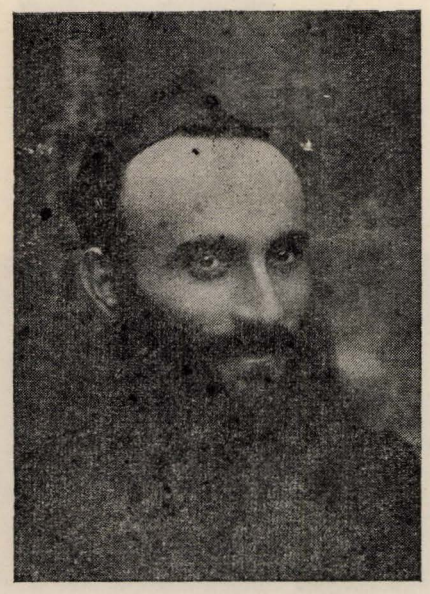

הרב ר׳ אלתר רדושינסקי

היה גר בנובוגרודק ולמד בישיבתה ובישיבת חכמי לובלין, שם הוסמך לרבנות, אך לא שימש כרב בשום מקום, אלא כ„משולח״ של ישיבת חכמי לובלין. נשא את התואר „הרב המטיף״, נואם מצויין, היה הד לדרשותיו, בהן הלביש דברי תורה בשפה מודרנית, וכך נתקבל על לב שומעיו.

יהי זכרו ברוך.

פרומה (בת שאול מילר) שטינברג

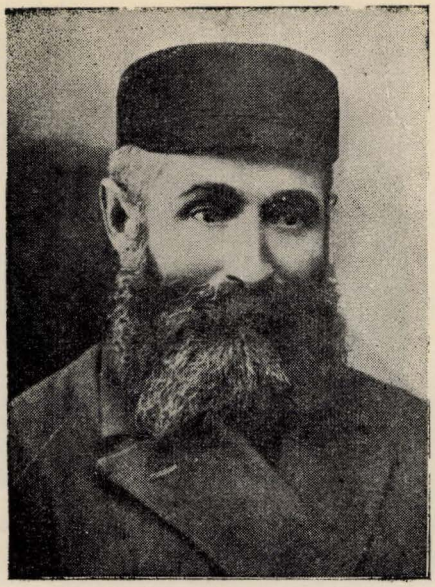

ר׳ משה בן מנדל שטינברג

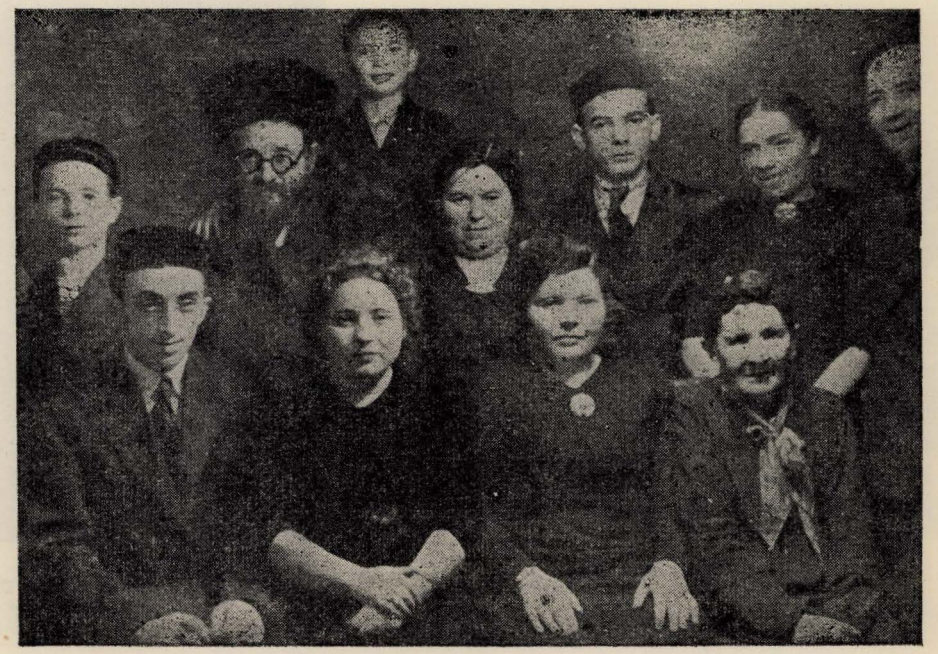

ר׳ איצ׳ה שפיגלמן ומשפחתו
(הבן זאב — יבדל לחיים חי בישראל).

האחיות אסתר ופייגה (בנות יחזקיהו והניה) שלזינגר

אבי, אברהם־יחזקיהו שלזינגר, נולד באוסטרוב, לבית דתי, והיה מחסידי גור. לפני מלחמת־העולם הראשונה ייסד חברת־צדקה „לינת־הצדק" ואמי עזרה על־ידו. משפחתנו היתה מרובת־ילדים.

אבי היה חבר מועצת העיריה במשך שנים רבות ואמי עסקנית פעילה בארגון נשים דתיות; מסורת זו עברו לבנים ולבנות וכולם עסקו בפעולה ציבורית, כל אחד בשטח שלו.

מנחם פשפיורקה, אשתו מרים (לבית שלזינגר) וילדיהם: שוינדל ולאה.

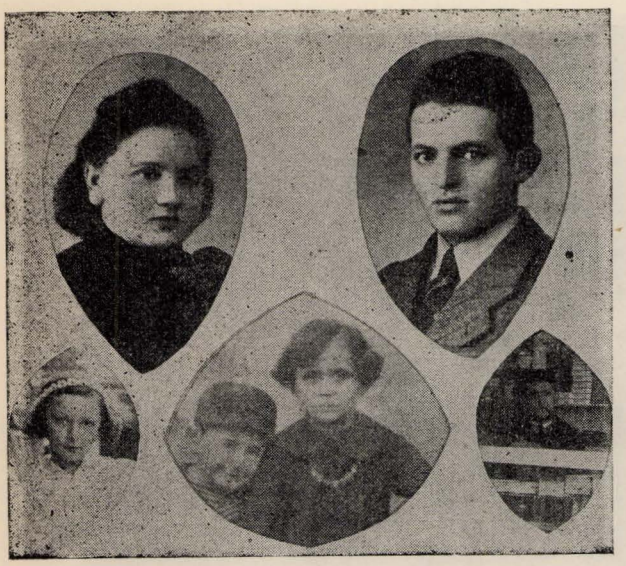

נכדי יחזקיהו והניה שלזינגר

זיינבל שפילמן

רבקה שפילמן

איצ׳ה שפילמן ואשתו רחל (לבית גרייבר) וילדיהם

חנה-רחל שפילמן

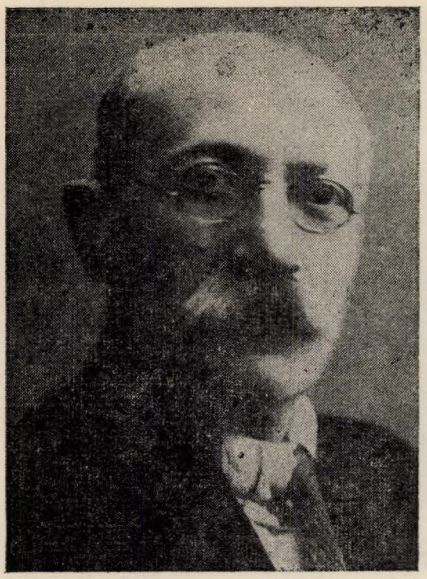

אברהם-חיים שפילמן

אלתר שפילמן ואשתו חוה-רחל

ישראל-ליב (בן ר׳ וולוול) נורטמן

יעקב-דוד איזנוסר

משה, רבקה, חיה-שרה, אסתר-רחל שקורקה

ר׳ מנדל שטינברג (מפלבניק)

משה (בן יוסף-הירש-חימ׳ס)
שורצברג.

לייבל מילר

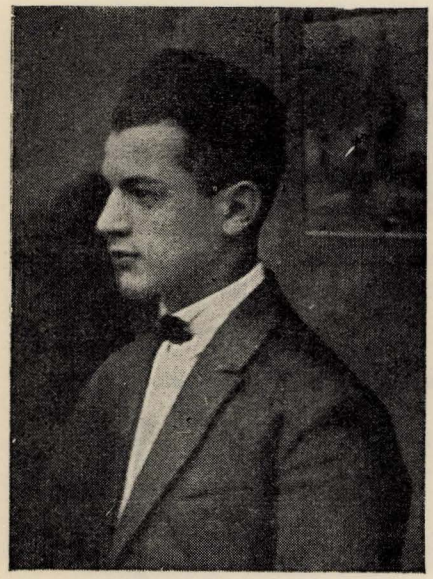

שמחה שולין

אלתר בלומנפלד
(נפטר בארגנטינה)

שלמה זילברשטין
(נפטר באפריל 1961 בחיפה בגיל 55)

יצחק בילבסקי
(נפטר בקנאדה, 1960)

ינטה ברגמן, אשת נח קוכן
(נפטרה לפני פרוץ המלחמה בונגרוב)

רבקה חמילרז׳ (לבית רוזוביקביאט)
(נולדה 10.12.1916 בונגרוב,
נפטרה 10.5.1961 בתל־אביב)

איזנברג גדליהו־יעקב ואשתו חנה־מינדל	גולדפרב צבי־הרשל ואשתו נחמה
אלפיש העניה־ריזל	גולדפרב רחל לבית פינגולד
אסמן אסתר	גורה משה־חיים
בלומברג ינטה־חיה	גורה ברכה לבית רוזנברג
בלומן חנינא	גז׳יבינרז׳ יוסף בן הרשל
ברגמן שרה־בראנה	גרושקה מוטל ואשתו לאה
ברגמן יעקב־מאיר	ווינוגראד דבורה לבית סוקולוב

אסתר הולנד

חיים הולנד

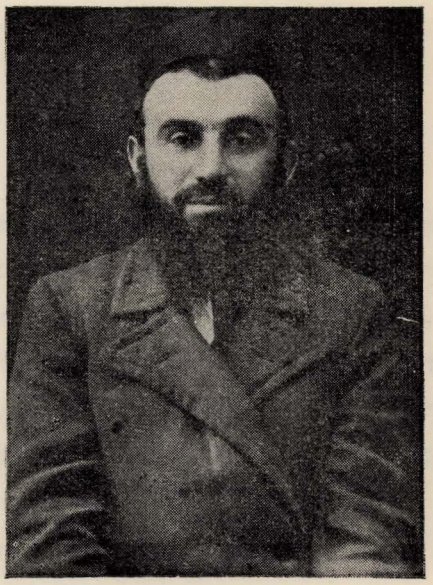

יעקב השכלה (נפטר בישראל)

פרידה־רבקה בורשטין (אם־אשתו של הולנד)

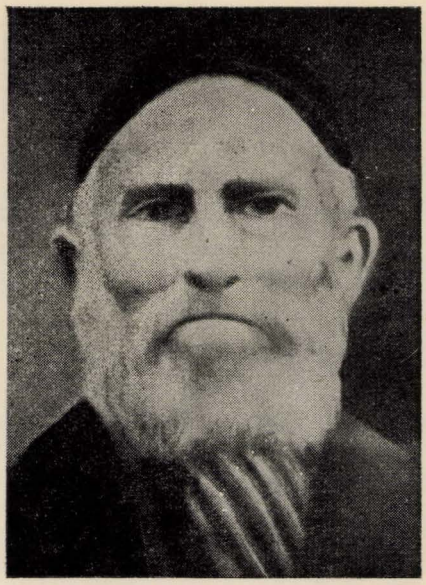

ברל („סופר") וויירניק,
נולד 1850 — נפטר 1921

יהודה־יוסף ב״ר אברהם־יצחק זילברשטין
נפטר בבואנוס־איירס — ח׳ אלול תש״ו

יעקב (יאנקל) זליזיאבר, מראשי החברות „שומרי־שבת"
ו„טהרת ישראל"

בת־הטובים — מליה־רשה

מליה־רשה וייסמן, אשת־חיל צדקנית; גילתה הבנה ליצר־הנדודים של בעלה מרדכי וייסמן • הירשתה לו לנדוד בעולם והיא ניהלה את עסק־הברזל וגידלה ילדיה בעצמה.

נתאלמנה בעודה בנעוריה, והקדישה חייה לילדיה ולטובת העיר, עסקה במתן־בסתר, יודעת ספר וראש החברה־קדישא של הנשים, עסקה בטהרה וקבורה — והיתה מכובדת על בני־העיר.

נפטרה כבת 70 לפני השואה.

תנצב״ה.

• ר׳ מאמר מ. זיונץ, עמ׳ 327.

ישראל ויים

חבר הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית הכללית הבלתי־תלוייה בצרפת. מנהיג ידוע בקרב החוגים הלאומיים. תלמיד־חכם, בן לרבנים, בנו של הר׳ שמואל וייס זצ״ל. בקי בתורה ובמנהגי־יהדות. בימי הכיבוש הנאצי נמלט לגרנובל והקדיש עצמו במסירות־נפש לפעולה ציבורית למען הפליטים היהודיים; כן גילה פעילות רבה בניצה.

נבחר במקום־כבוד לקונגרס הציוני. שאיפתו — להתיישב בישראל, וגם עלה לארץ, אך לרגל מצב בריאותו — חזר לניצה והתמסר ביתר־עוז לפעולה הציונית.

במותו אבד לנו ציוני מסור, יהודי לבבי, בן תורה, חכמה ומידות תרומיות.

תיזכר לטוב גם רעייתו טובה.

הרבנית דינה ויים (נפטרה 1920, כ״ז אלול).

שרה־איטה קוכן
(לבית ויסבלאך, נפטרה בארגנטינה, 1942).

שמואל־ראובן זומר ואשתו לאה

ישעיהו זומר ומשפחתו

(למעלה) פסח מילברג, (מימין) שפסל שטינברג
(משמאל) אברהם־אהרן וולינסקי
(נפטרו בבואנוס־איירס)

דוד־וילוול ואשתו צ׳רנה טשאפוב

פסח טשאפוב
(נפטר בארגנטינה, 1961)

רויזה טננבוים לבית גילצר
(נפטרה בישראל כ״א אדר א׳ תשי״א)

מינדל גילצר (אשת ר׳ יעקב־יהושע)

אלחנן גילצר ואשתו פלומה

אברהם טוליפן (טוליפה)

גברתן, מוצק, זקנו מרובע, לבושו נאה ומסודר. ממקצועו — נגר. עליו ובעל־בדיחות. לאמרות־הכנף שלו היו מהלכים לא רק בונגרוב ובוַרשה — אלא גם בבואנוס־איירס.

נסיעתו לארגנטינה היתה כרוכה במעשה שהיה:

יום אחד העמידו גויים בונגרוב צלב מברזל, מגודר גדר, ממש ליד שער בית־העלמין היהודי החלה שתדלנות; נציגי־הקהילה הלכו לשלטונות וביקשו לסלק את הצלב, או לפחות להזיזו הצידה.. אך ההשתדלות לא הועילה. פקיד ממשלתי אפילו השיב בציניות: כבוד רב הוא ליהודים כאשר עומד דבר כזה ליד בית־הקברות שלהם!

באין ברירה קיבלו זאת היהודים כגזירה: רב העיר הכריז על תענית ולתפילת־מנחה קראו בתורה פרשת „וַיֵּחַל".

והנה אירע מקרה מוזר: כשסיים בעל־הקורא את הקריאה, קם אברהם טוליפן והכריז: „יהודים, אל תפחדו! הדבר לא יישאר כך! תסמכו על טוליפן!".

המתפללים השתוממו; אחדים גם ביקשו ממנו, לבל יעשה דבר פזיז. אחרים שתקו. ידעו שאפשר לסמוך עליו, אלא שאחדים הרהרו בדאגה: מי יודע איזה צרה עוד תתרחש בגללו?

למחרת הלך טוליפן ל„חדר" וקרא לנערים: „בואו עמי!" וכך ל„חדר" שני ושלישי ורביעי — ואסף מחנה שלם של ילדים. כך הגיעו עד לבית־העלמין. בכוחות משותפים עקרו את הצלב. הוא שברו לגזרים וחזר, כמנצח, עם מחנהו העירה.

למחרת נאסר ולא עבר זמן רב — והוא נדון.

רצו יהודים למשטרה, לממשלה, והשפיעו להקל את הגזירה: הוא נדון רק לחודש מאסר.

כאשר שוחרר, רמז מפקד־המשטרה לנציגי הקהילה, שמוטב כי יסתלק מונגרוב „עד יעבור זעם". אך אברהם טוליפן לא הסכים לכך.

באחד הלילות, כשהלך לבדו והיה בסמוך לטחנה, התנפלו עליו חמישה גויים בסכינים וסובבוהו מכל עבר — — — הוא, שהיה בלתי־מזויין, התגבר על כולם. אחד מהם גם מת מהמכות.

לאחר מעשה זה כבר נאלץ להימלט: סיפקו לו הוצאות־הדרך — ומוטיל צוביק העבירו את הגבול...

א. זילברשטין

אברהם טוליפן

לוין פסח בן חיים ורחל נולד 1920
עלה לארץ עם הוריו בשנת תרצ"ה.
בימי המלחמה נפל בהגנת הנגב במשלט
ברקה מול אשדוד, ב' תמוז תש"ח —
17.7.48. נקבר בבית הקברות בגן יבנה.

גולדה יסקולקה (לבית גלר)
(נפטרה בונגרוב)
בעלה יהודה־ליב בן שלום יסקולקה
(נפטר בארגנטינה, 17 ספטמבר 1959)

מתתיהו יסקולקה
נולד 1898. עלה לארץ 1925.
נפטר (בארץ) י״א אייר תשט״ו (1955)

יעקב־יצחק ניימן
פעיל בארגון יוצאי ונגרוב בארגנטינה.
(נפטר ב־1952 בבואנוס־איירס).

אברהם, בן אנשל, יסקולקה
(נולד 1902 — נפטר 1956)

אברהם מנדלבוים (אברהם נחמנ׳ס)
ראש הגבאים של „חברה קדישא" בונגרוב, מחסידי קוצק.
אשתו, שיינה־חיה (לבית פינגולד).

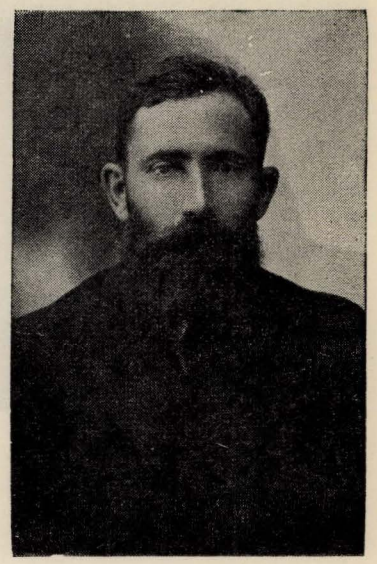

ישראל מנדלבוים (נפטר תש״ך)
מחלוצי התעשיה הבורסקאות בארץ
פעל בבניית בתי־כנסת בצפון וזכרון מאיר
בתל־אביב.

בלומה, בת ר׳ הרשל מנדלבוים
(נפטרה בארץ, 1957).

טובה מנדלבוים
נפטרה בישראל, י״א אייר תש״ג (1943)

זלדה סדובניק
נפטרה בישראל, כ״ג אלול תשי״ב (1952)

בנימין סדובניק
נפטר בישראל, ט״ז טבת תש״ט

ברכה לשץ
(בת ר׳ ישראל ספירשטיין)

עלתה ארצה בשנת 1939. אשה משכילה ויודעת ספר. מסורה מנעוריה לרעיון הציוני והיתה לעזר לאבא, ר׳ יוסף לשץ מותיקי המזרחי בפעילותו למען ציון.

כל ימיה ידעה חולי, וגם בארץ לא נטשוה מכאוביה. במיטב שנותיה, בגיל 56 שנה, הלכה לעולמה בכ״ד אדר תש״ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

בנה משה

פישל פיינגולד (סופר סת״ם) ואשתו.

פינגולד אברהם-מאיר ואשתו רחל.
פרידמן הרשל.
צאפובסקי משה ואשתו יוספה-גיטל
פרל ר׳ יצחק פנחס הכהן.

משה כספי
נפטר בארץ, 1959.

משה לוין

משה לוין נולד בונגרוב להורים ישרים מהמעמד הבינוני. הוא קיבל חינוך מסורתי אצל טובי המלמדים בעירנו וכדרכו של הנוער הבעל־הביתי נשלח בגיל 14 ללמוד ב„ישיבה" בורשה. שם הושפע מהרוחות הליברליים אשר שלטו ברחוב היהודי. עזב את ספסל הלימודים ולמד מקצוע הנגרות; „תורה ועבודה" התמזגו בו יחדיו. נשא אשה. עלה לארץ ולבסוף פוגשים אותו בראש פנה, בין בוני הקמפים של הצבא הבריטי, עובד בתור נגר.

באותו זמן הוא גם מעלה את אשתו ארצה ושמחתו מלאה. ההצלחה האירה לו פנים. משה לוין בונה לו בית בטבריה. נולדה לו בת. הוא מקים קואופרטיב נגרים — ומצטיין כמאַרגן ומדריך.

מעורב בחיי החברה, אהוב ונערץ ע"י כולם. הגורל המר התאכזר לו ובשנת 1925 נרצח ע"י ערבים צבאי־דם בטבריה.

משה לוין היה בין העולים הראשונים מעירנו וגם הקרבן הראשון.

יזהיר שמו ויהיה חרות בלבות כל יודעיו לנצח.

דוד פשפיורקה

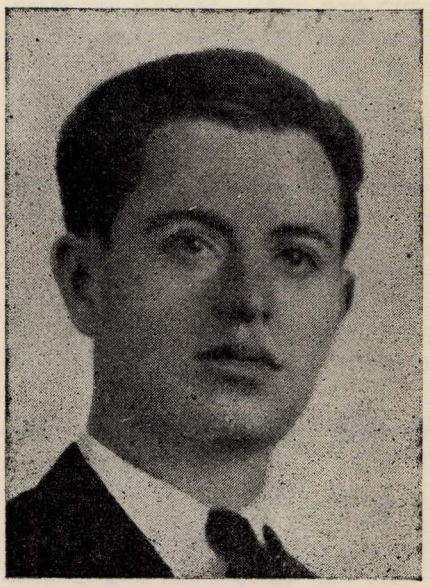

דוד־לייב נפרסטיק
נפטר בבואנוס־איירס,
י"ט אייר תשי"א (24.5.51).

לב רבקה
לב חיים בן יעקב־משה
לב הרשל בן יעקב־משה
לווין חיים ואשתו רחל

חנה קוטלרסקי־דנציגר

חנה (הנציה) דנציגר נתייתמה בנעוריה, מאמה אסתר ומאביה ר׳ דוד קוטלרסקי, שהיה תלמיד־חכם ומחסידי גור.

הנציה הלכה בצעירותה לורשה ונעש־תה שם פעילה בחוג פועלי־ציון־שמאל. ניצלה — יחד עם משפחתה — והגיעה לרוסיה, ומשם, לאחר שנים קשות, הגיעה לישראל.

אך הסבל והעבודה הקשה בארץ, היו מעל לכוחותיה. נפטרה בתל־אביב בל״ג בעומר תשי״ג (1953), והיא בת 43.

גדליהו רוקלסקי
(נפטר בבואנוס־איירס)

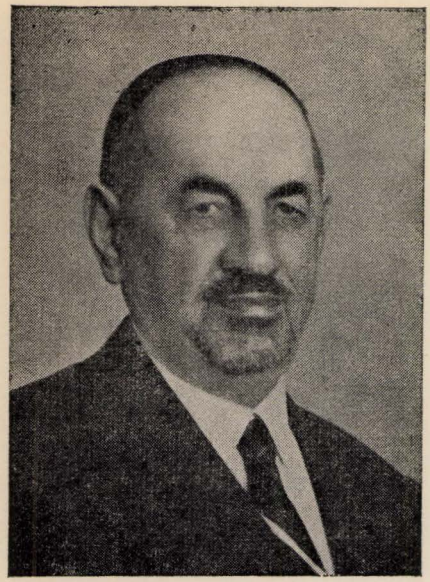

יוסף רוזנטל

נולד בונגרוב בשנת 1881. הגיע לארג־נטינה ב־1931 ושהה בגפו עד גמר מל־חמת־העולם הראשונה — ואז הביא אליו את משפחתו.

בתקופת ההגירה הגדולה לארגנטינה — לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה — מצאו הרבה מהגרים מונגרוב — ביחוד שומרי־הדת שביניהם — פינה חמה בבי־תו, והוא אשר עזר להם בסידור הראשון. היה מראשוני המייסדים של ארגון יוצאי ונגרוב בארגנטינה. ואם ישנה כעת מש־פחת רוזנטל ענפה, הרי זה הודות למאמ־ציו של „הדוד יוסף״, שעזר להם להינצל מהגיהינום הפולני ולרבים מהם שלח כרטיסי־האניה.

ליום־הולדתו ה־75, כשלצדו אשתו חוה׳לה והוא מוקף בנים ונכדים וכל המשפחה — הוציא נשמתו היהודית הט־הורה.

שלום לעפרו.

לזכר המשפחות:

סקרופקה

אלתר־בן־ציון, רבקה, שמעון, חנה, נעמי, פרידה, משה, בילה, אברהם.

מזור

חיה־גיטל, יחיאל, יעקב־שמעון

גלינר

שמחה, אסתר־בילה.

דמויות

ר׳ מרדכי שוחט

ר׳ מרדכי (מוטל) שוחט היה גברתן, חזק כאלון, יהודי פשוט וירא־שמים, מחסידי גור, היה נוסע תכופות אל הרבי.

(פעם בנסיעה בקרון, כאשר אשה עמדה ללדת, שימש כמיילד — ובהגיעם לורשה, זכה להתפעלותם של הרופאים על עוז־רוחו וחריצותו).

ר׳ מאיר אהרונ׳ס (רוזנברג)

ר׳ מאיר אהרונ׳ס („סוקעניק") היה בן־תורה ועמל, בעל קול ערב וחוש לנגינה, ואף חיבר מנגינות משלו. כך חיבר מאות ניגונים, שנפוצו בפולין כולה, בעילום שמו — וכל זאת בלי לדעת תווים בעצמו.

עבר לפני התיבה ב„מוספים" בימים הנוראים, בבית הכנסת הגדול, כשמקהלה שלו — שני בנים וארבעה נכדים — מלווים על ידו.

כאשר מזמר היה „המבדיל" במוצאי־שבתות, היו בני־העיר עומדים מתחת לחלונותיו — ונהנים. ר׳ יעקב ויירניק מבטיחנו, שאפשר היה להתמוגג ממתיקות מניגון זה... הניגון הנפלא הזה מושר ע״י נינו, משה רדושינסקי (הגר בבואנוס־איירס) בכל שמחה משפחתית וידידותית.

אחד מבניו, ר׳ לייבלה רוזנברג, נתמנה לאחר־מכן חזן בזדונסקה־וולי׳ה; כשרונו ירש מאביו, נעשה חזן מפורסם והיה מתפלל „מוספים" אצל הרבי מגור. בארגנטינה נמצאים עד היום כמה וכמה נינים שלו.

ביום הכיפורים האחרון לחייו התעלף בשעת תפילת נעילה וזמן־מה לאחר־מכן נפטר.

ר׳ הירש ריינהרץ („הכורך")

גבה־קומה ובעל מצח גבוה, זקן־שיבה ארוך וגבות עבותים, מבטו עמוק, לבוש בפשטות ובנקיון וחיוך־תמיד על שפתיו — כך תיארוהו לפני זקני ונגרוב.

כל ימיו עסק בכריכת ספרים, עמל והרוויח לקיומו בקושי. היה מטופל בילדים. כמה מילדיו מתו עליו בילדותם.

היה שחקן השחמט הגדול ביותר בפולין בימיו. במוצאי־שבתות הוזמן לחצר הסטרובישית למשחקי שח סימולטניים — ותמיד יצא המנצח. לפני מותו התלוצץ: „איני פוחד מפני המוות, כי בעולם הבא אשחק שח עם שלמה המלך, שבודאי היה שחמטאי טוב". — —

א. זילברשטין

לזכר משפחת

שניאדובר

ישראל־הרש ורעייתו שפרה־ביילה

יוסף ורעייתו לוני וילדיהם:

יצחק, מרדכי, אסתר, שרה, חיים,

לייבל ורעייתו איטקה

משה ורעייתו יהודית

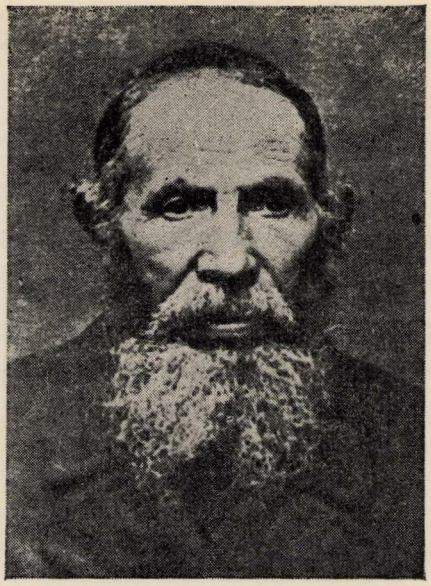

נח שפיזמן
(נפטר בונגרוב)

שרה-קיילה שפיזמן
נפטרה בירושלים בגיל למעלה מ־100 שנה

בנם מרקל שפיזמן (נפטר בירושלים)

תרצה רוזנבוים

פייבל-לייזי רוזן
נפטר בבואנוס־איירס, (28.2.1958).

בעלה ר׳ יצחק-הרש רוזנבוים ז״ל
עסקן ציבורי מחסידי סוקולוב.

חיה-רבקה בר׳ אשר רוזן
נפטרה התשי״ט בתל־אביב.

אֵיכָה הָלַכְתָּ, אָבִי!

לזכר אבי, ר׳ וולף זבלודוביץ׳,
שקידש את השם בטרבלינקה.

אראהו גם בהקיץ וגם בחלום —
יהודי גא, זקנו יורד על פי מידותיו,
בעל הדרת־פנים והליכו בשופי,
הולך תמים ופועל צדק, מקדים „שלום" לכל אדם.
ביתו בית־ועד לידיד ולשכן,
אזנו קשובה ובעינו שמורה דמעה לסובל — —
וכה אראהו בחדרו המיוחד, מוקף ספרים
שהיו תפארתו — ובשעות־ליל השקיע עצמו בגוילים.

*

קדוש וטהור, חי חיי תמימות ודורש טוב —
איכה נרצח בעינויים — ואל קבר־ישראל לא בא!
ללא טהרה, ללא תכריכים, ללא לויה וקדיש —
על אלה לבי ידאב, יבכה — ומנחם לי אין!

(קאַראַקאַס, ונצואֶלה) **שלמה זבלודוביץ׳**

2. אביגדור בן שמואל וברינה שטינברג
3. רענע בת אליהו שטינברג
4. רויזה בת יעקב שלמה לאופר
5. מימין: ש. וינטרוב ובעלה מ. זיונץ, א. פשפיורקה ובעלה ש. ביאליסטוק
6. לאה קורמן
7. אסתר יאסקולקה, גישה ברגמן
8. א. פסטונסקא, מ. וינברג, ש. מילינסקי
9. י. פרימאן

איטקה פשפיורקה

ר׳ זאב פיינזילבר
מחסידי גור

טובה רדזינסקי
(נפטרה בחיפה 28.1.1946)

פראדל רדזינסקה
(נפטרה בחיפה 1959)

מרים בר׳ פסח רוזנבוים
(נפטרה בת״א)

דוד בן ר׳ זאב רקנט
(נפטר בניו־יורק, 1959)

מנדל שדלינסקי ורעייתו

בּוּצי׳ה שדלינסקי ורעייתו אסתר־רבקה

יוסף בן משה אהרן סוקולוב

קדיש...

אחים ואחיות, יוצאי ונגרוב בישראל, וברחבי העולם. בטרם אגש באימה וביראה לומר קדיש על קהילא קדישא, חפץ הייתי ללכת ולהשתטח על קברי אבות, אחים ואחיות, הנאהבים והנעימים, יהודי ונגרוב הנפלאים, אשר עונו ונרצחו ומסרו נפשם על קידוש השם. ואת כל בית ישראל שהוגר לשחיטה שאפרם התפזר בכל קצווי תבל.

אבל אין קבר ואין בית־עלמין, שאוכל להשתטח ולהזיל דמעה על יקירי שאינם.

„מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי".

יתגדל ויתקדש שמיה רבא! הורי ומורי אחי ואחיותי וכל בני משפחתי מצד אבי ומצד אמי, זכרונם לברכה.

יתגדלו ויתקדשו בני קהילתנו אשר נחרבה ביד הרוצחים הנאציים ימח"ש.

יתגדלו ויתקדשו כל מיליוני היהודים שנרצחו ביד הרוצחים למיניהם: מי באש ומי במים, מי ברעב ומי בצמא, מי בחרב ומי שנקבר חיים, ומי בתאי־הגזים אשר עונו ומסרו נפשם על קידוש השם.

קדושי כל הדורות אשר עונו בפולין באשכנז, בספרד ובתימן ובארצות ערב וברחבי תבל. ועל קבריכם ואפרכם הפזורים אנו עומדים ומבשרכם על הנס הגדול לעם ישראל שקם מחדש לתחיה,

והקים מחדש את מדינת ישראל ומלכות ישראל.

ובירתה ירושלים עיר הקודש עטפה בגדי לבן.

גיבוריה שנתקדשו בדמעות של יתומיה ואלמנותיה ואמותיה השכולות.

עורי, ציון! קומי, ישראל! שנות אלפיים של גלות ושעבוד הגיעו אל קצן.

שהחייינו והגיענו לגאולה. עמוד ענן של צער האומה מכל הדורות.

חדשו חזון ישראל ונביאיה, קדושי עם מעונה בכל הזמנים.

תהילת נצח להם בהיכל הקודש של האומה. — — —

זאב אמיר (מנדלבוים)

לוח הזכרון של קהילת ונגרוב במרתף השואה בהר־ציון, ירושלים

ה ת ו כ ן

הקדמה 3

ונגרוב ההיסטורית

ניסן סלוצקי: לתולדות הישוב היהודי בונגרוב 7
רשימת רבני ונגרוב 28
פנקס הדיינים 33

בצל מלחמות

מאיר שטינברג: בבית־המדרש הישן בשנת 1904 47
יעקב וירניק: עין תחת עין 48
פסח טשאפוב: בית אבא 48
משה כספי: דמויות מימי מלחמת העולם הראשונה 50
יעקב כמיילז׳: היתה ונגרוב — ואיננה 52
מתתיהו מנדלבוים: עושה צדקה וחסד 55

השואה

צבי צלניקר: ערב השואה 59
מלכה ויסבלאך: מחנה־הריכוז 60
רוטשטין: קבר האחים 61
א. פ.: הרב מורגנשטרן מקדש את השם 62
ר. מנדלבוים: במחבואים: 62
ד״ר הלל זיידמן: „שכנים טובים״ — כחיות טרף 63
אפרים פשפיורקה: כך נחרבה ונגרוב על תושביה 64
שמואל רייזמן: ההתקוממות במחנה־ההשמדה בטרבלינקה 66
ירחמיאל ז׳ולטי: ונגרוב בחורבנה 69
שרה קפלן: יהודים רחמנים 70
ש. ל. שנידרמן: אם יהודיה נאבקת על בתה 71
א. פ.: גביית־עדות 72
תעודות מימי־השואה . . . . . 75—78

קודש וחול

שלמה זבלודוביץ: מנהגי־מסורת, שמחות ואבל 81
שמואל־חיים ילין: החינוך הדתי 86
ש. זבלודוביץ: הווי דתי־חברתי 88
שמעון זילברשטין: ערב יום־הכיפורים 90
שמואל גורקי: בית־הקברות 91
שמחה מנדלבוים: רוחות חדשות מנשבות בונגרוב 92
משה כספי: חוג דרמטי 95
דוד פשפיורקה: עיר מולדתי 96
דוד אלברשטדט: ונגרוב, כפי שאזכרך 101
שלמה ז׳ויצה: תלמידי־חכמים 102

פעולה ציבורית ותרבותית

יוסף לשץ: ראשיתה של הפעולה הציונית הדתית 105
אהרן רייזמן: בי"ס העברי „תרבות" ושיעורי־הערב לעברית 107
זאב אמיר (מנדלבוים): הקמת „החלוץ" בונגרוב 110
יעקב כמיילז': האיגודים המקצועיים 112

אישים

הרב ר' שמואל וייס זצ"ל — ישראל־יצחק וייס 115
הרב הקדוש ר' יעקב־מנדל מורגנשטרן זצ"ל 116
מורה־ההוראה ר' נתן־צבי פסיס זצ"ל 117
ר' אברהם ילין ז"ל — שושנה שניידר (ילין) 118
ר' דוד אייזיק נימן ז"ל — אהרן רייזמן 119
אהרן רייזמן ז"ל — ש. זבלודביץ 120
מנדל הולנד ז"ל — ש. זבלודביץ 120
דוד גולפרב ז"ל — ש. זבלודביץ 121
יחיאל מאיר רייזמן ז"ל — אהרן רייזמן 122
אברהם בן הלל פשפיורקה ז"ל 123
מנדל פשפיורקה ז"ל 124
ר' יעקב רייזמן, דינה רייזמן, א. י. וינטראוב, מ. זימן — ז"ל 125
מ. מרקוספלד, ש. שטינברג ומ. פשפיורקה, מ. מנדלבוים, נ. וינטראוב ז"ל 126
א. וירניק, פ. וינטראוב־פיגנבאום, י. א. פינגולד — ז"ל 127

אמנות עממית

א. זילברשטין: אמנות עממית 131

בשליחות העם

זאב ילין: שלשלת־דורות 137
שלמה יסקולקה ז"ל — א. פרלמוטר, ד. לוי, א. ש., אברהם 138
דוד פומרנץ ז"ל — יוסף מ. 140
ישראל לשץ ז"ל 140

יזכור

. 143

אינהאלט

פאַרוואָרט 155

די געשיכטע פון דעם יידישן וועלנגראָד

ניסן סלוצקי: די אָנטוויקלונג פונעם יידישן ישוב אין וועלנגראָד 161
וועלנגראָדער רבנים 188

אין שאַטן פון מלחמות

מאיר שטיינבערג: אין אַלטן בית־מדרש יאָר 1904 191
א. זילבערשטיין: רעמעניסצענצן פון יאָר 1905 192
יעקב וויערניק: קלעפ פאַר קלעפ 194
א. אבני־כסף: די קאַטאַניסטן 194
פסח טשאפאוו: פון אַמאַליקע יאָרן 196
פאפאווסקי־זילבערשטיין: גירוש יאַטאַפאַר 197
מתתיהו מאנדלבוים: דער 1־טער קרבן אין 1־טער וועלט־מלחמה 198
שמעון זילבערשטיין: אייגער פון די אינטערסאַנטע ווינקעלעך 199
יעקב חמיעלאַוש: פון וועלט־מלחמה צו וועלט־מלחמה 202

אומקום און נקמה

צבי צעלניקער: דער אָנהויב פון אימגליק 209
מלכה וויסבלאַך: האַרבסט 1939 211
ראטשטיין: דער ברודער־קבר 212
ר. מאנדעלבוים: גרויזאַמע איבערלעבונגען 213
ישראל־הערש בערגמאן: אַזוי איז צושטערט געוואָרן די גרויסע שוהל 214
אפרים פשעפיורקא: דער בונקער פון מיין משפחה 216
שלמה לעווינשטיין: די פוילישע מיטהעלפער פון די נאַצים 218
משה בארוכאוויטש: וועלנגראָדער פרויען ראַטעווען יידן 218
רעגינא פרידמאן־אקערמאן: אונטער אַ מאַסקע 220
שמואל רייזמאן: דער אויפשטאַנד אין טרעבלינקער לאַגער 221
ש. ל. שניידערמאַן: דער וועלנגראָדער עדות אין נירנעבערגער פראָצעס 224
—: דאָס עדות־זאַגן פון פעלאגיא פאגעלגעזאַנג 225
פ. ס.: אַזוי זענען זיי אומגעקומען 229
ראובן פשעפיורקא: אין וועלנגראָד נאָך דער באַפרייאונג 234
אפרים פשעפיורקא: שילדערונגען פון וועלנגראָדער גערעטעוועטע 236
לאה שלעזינגער: ישראל־הערש דאבזשינסקי 239
דאָקומענטן . . . . . 242—244

צו נאָט און צו לייטן

שלמה זאבלאדאוויטש: דער כלל און דער פרט 247
שלמה זשיוויצא: גבאים אין וועלנגראָד 254
שלמה זאבלאדאוויטש: מנהגים, טראַדיציעס, שבתים, ימים־טובים 255
שמעון זילבערשטיין: ערב יום־כיפור 261

אפרים פשעפיורקא: אַ באַזוך אין וועגראָוו — אויגוסט 1939 262
דוד פשעפיורקא: די אַלטע היים 268
אפרים פשעפיורקא: די אַלעקסאַנדער חסידים אין זייער שטיבל 274
מתתיהו יאסקולקה: ר׳ שמואל קאַרעווער זצ״ל 276
אפרים פשעפיורקא: דער בית־הקברות 276
שלמה זשיוויצא: תלמידי־חכמים אין וועגראָוו 280
ש. זאבלודאָוויטש: מיין טייער שטעטעלע (ליד) 281
א. פ.: אַ מערקווירדיקער בריוו 282
שרה סליבקה (פשעפיורקא): אויסגעלאָשן זענען די אייגעלאַך (ליד) 282
שלמה זשיוויצא: פרייטיק־צו־נאַכטס אין ווייטן סיביר 283
פרומה בלומאן: זייער וויניק האָבן דערגרייכט דעם ציל 283

פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס

חיים בראנד: פועלי־ציון פּאַרטיי אין וועגראָוו 287
ש. בן־זאב: געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס 297
יעקב חמיעלאָזש: די פּראָפעסיאָנעלע פאַרײנען אין וועגראָוו 299
״ ״: דער ״באַראַכאָוו־היים״ 301
יאָסל שעדלינסקי: דער קאָמף פאַר 8־שעה־דיקן אַרבעטס־טאָג 302
צבי צעלניקער: ספּאָרט און ספּאָרט־קלובן 304
ש. וואָלפענזאָן: געווען אַמאָל אַ שטוב 305
ש. בן־זאב: געשטאַלטן פין יידישע אַרבעטער־טוער אין וועגראָוו 307
צבי באמער: מעכל וואַרשניטער — ״חבר מעכל״ 308
ב. מיכאלעוויטש: קלמן קאמאשנמאַכער 309

געזעלשאַפטלעכע, קולטורעלע און עקאָנאָמישע טעטיקייט

אהרן זילבערשטיין: ״הכנסת כלה״, ״בית־לחם״, ״טאָז״ 313
אהרן רייזמאן: ״תרבות״ אין וועגראָוו 315
אהרן זילבערשטיין: פון וואָס אַ שטעטל האָט געלעבט 317

פּאָלקס־קונסט

אהרן זילבערשטיין: וועגראָווער קינסטלער 323

איבערן ים...

מ. זאַיאָנץ: די וועגראָווער אין אַרגענטינע 327
משה וויינטרויב: אין שאָטן פון אומגליק 330
—: אַ ייד פון ״יענער וועלט״ זאָגט עדות קעגן די נאַציס 332

נרות נשמה